ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
તરફથી સપ્રેમ ભેટ

'પ્રસ્થાન' નાં વધારા

પ્રસ્થાન

પુસ્તક ૬ ૧૯૮૪ : જેઠ થી આસો અંક ૧ થી ૬

લેખોની અનુક્રમણિકા

અધિક માસનું સ્વરૂપ
હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૧૭૪
અફગાનિસ્તાન અને તેના અમીર
રા. ૧૧૧
અમદાવાદના મીલ મજુરોમાં અસંતોષ
જીવણલાલ ચાંપાનેરીઆ ૧૦૭
અમેરિકાના પત્રો
નંદલાલ મ. શાહ ૯૬ ૨૬૪
આચાર્ય જીનવિજયજી
પં. સુખલાલજી ૪૩
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ?
ડા. ના. દે. ૮૮
આલમના ઉસ્તાદને (કાવ્ય) ×
હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૩૪૪
ઉદ્ગાર (કાવ્ય) × ૧૭૩
એક પત્ર
એક પ્રેક્ષક ૨૭૦
કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન
બાપાલાલ ગ. શાહ ૮૪
કાવ્ય વિશે કંઇક ૪૦૩
કાવ્યની શક્તિ (ભાષણ)
રામનારાયણ વિ૦ પાઠક ૪૦૫
ખેડતોની દુર્દશા
દિલખુશ બ. દિવાનજી ૩૦૭
ખોરદેહ અવસ્તાઃ
પં. બેચરદાસ દોશી ૩૩૯
ગ્રામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું કમીશન
વિ૦ ૪૩૮
ચર્ચાપત્રો
'મેટ્રિક' નાં પાઠ્યપુસ્તકોઃ 'રાદ્દિલાન્ત' ૧૦૬
રસધાર અને મેઘાણીઃ પ્રભુદાસ ઠક્કર ૧૦૬
ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર
રાયબહાદુર ગૌરીશંકર ઓઝા ૪૩૧
દર્શનોના અભ્યાસમાં જાળવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતાઃ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ૩૩૧
દીપક (નાટક)
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ૯
નોંધ ૬૫ ૧૩૨ ૨૦૮ ૩૬૪ ૪૫૬
પારસીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ
ફીરોઝ કા. દાવર ૨૮૯
પારસી વાર્તાઓ
ફિરોઝ રૂસ્તમજી મહેતા ૨૩૩
પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત શ્લોકો ૩૫૧
પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર ૫૯ ૧૨૭ ૧૯૯
ત્રણ નાટકો ૨૦૩
પુરોમા અને બીજાં કાવ્યો ૨૦૦
પ્રતિમા ૫૯
મસ્તફકીરની મસ્તી ૨૦૬
સરળ ગીતગોવિંદ ૫૯
સ્વપ્નદ્રષ્ટા ૫૯
પુસ્તકો વિરુદ્ધ નાટ્યશાળા
જશભાઇ શં. પટેલ ૪૩૦
પ્રેમઘાટે (કવિતા)
સ્નેહરશ્મિ ૯૫

બન્ને સરખી (કાવ્ય)
ગિરિધર શર્મા ૩૩૮
બારડોલીનું રહસ્ય
મહાત્મા ગાંધી
બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો ૨૫૧
સુમન્ત મહેતા
બારડોલીના પાઠો
સુમન્ત મહેતા ૬
બારડોલીને અભિનંદન
ર. છો. પ. ૨૬૦
બારડોલીની વીરાંગના
સૌ. શારદા મહેતા ૨૬૨
બારડોલીમેં (કાવ્ય)
' ચમન ' ૨૬૯
બારડોલીનો પત્ર
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ૨૭૮
બ્રાહ્મસમાજ
(મળેલું) ૩૪૫
ભાવિ કળાનું સ્વરૂપ
ચંદ્રશંકર શુક્લ ૩૫૮
મહાભારતનાં પાત્રો
નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ ૧
મુંબઇના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા
સુરેન્દ્ર વૈકુંઠરાય દેસાઇ ૨૭
રતિનો શાપ (વાર્તા)
ધૂમકેતુ ૩૧૬
રવિશંકર (સચિત્ર)
મોહનલાલ પંડ્યા ૨૫૬
લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય (નાટક)
બળવંતરાય ક. ઠાકોર ૭૩ ૧૪૫
લોકચર્યા
બારડોલીનો પત્ર
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ૧૮૪
મુંબઈના મીલ મજુરોમાં
માવજી ધરમશી વેદ ૧૧૬
વિચાર-ચંક્રમણ
રામનારાયણ વિ. પાઠક ૧૨૪ ૨૮૭
વિચાર-નોંધ
વિ૦ ૪૪૯
વીર વલ્લભભાઇ (સચિત્ર)
મહાદેવ હ. દેસાઈ ૨૧૯
શ્રીવલ્લભવર્ણનાદશકમ્ (કાવ્ય)
પં. બેચરદાસ દોશી ૨૮૫
સાચી સ્વર્ગ નીસરણી
જુગતરામ દવે ૨૪૯
સારનાથ
ડુંગરસી ધરમસી સંપટ ૨૧
સાહિત્ય પરિષદ (નવમી)માં પ્રમુખનું ભાષણ
આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ ૩૬૫
સુરીવાદ
અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઇ ૧૫૯
સોરઠી બહારવટીયાની મીમાંસા
ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨૦
સ્મિત-માધુર્ય (કાવ્ય)
અમીદાસ ૩૦૬
સ્વૈરવિહાર
સ્વૈરવિહારી ૫૪ ૧૦૯ ૨૭૩
હૃદયપલટો (વાર્તા)
દ્વિરેફ ૪૦
હિંદને ઈસાઇ બનાવવાના પ્રયાસો
ગિરજાપ્રસાદ બો. ભટ્ટ ૧૬૪
જ્ઞાનગોચરી
અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ ૧૯૭
અશોકનો શિલાલેખ ૧૯૭
ટેલીવિઝન કે દૂરદર્શન ૧૯૪
પુનર્યૌવન ૧૯૪
માણસ દીઠ કરના આંકડા ૧૯૬
મીઠું, સોડા, ને સાબુનો બહિષ્કાર ૧૯૮
રેલ્વેમાં કોમી પક્ષપાત ૧૯૭
સોવિયેટ સરકાર અને હથિયારબંધી ૧૯૫

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
ૐ તરફથી સપ્રેમ ભેટ

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અમીદાસ
સ્મિત–માધુર્ય (કાવ્ય) ૩૦૬

અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઇ
સુરીવાદ ૧૫૯

આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ
નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખનું ભાષણ ૩૬૫

ગાંધીજી મહાત્મા
બારડોલીનું રહસ્ય મુખપૃષ્ટ બારડોલી અંક

ગિરજાપ્રસાદ ભો. ભટ્ટ
હિંદને ઇસાઈ બનાવવાના પ્રયાસો ૧૬૪

ગિરિધર શર્મા
બન્ને સરણી (કાવ્ય) ૩૩૮

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા
ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર ૪૩૧

'ચમન'
બારડોલીમેં (કાવ્ય) ૨૬૯

ચંદ્રશંકર શુકલ
ભાવિ કળાનું સ્વરૂપ ૩૫૮

દા. ના. દે.
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ? ૮૮

ઝવેરચંદ મેઘાણી
સોરઠી બ્હારવટીયાની મીમાંસા ૩૦

ડુંગરસી ધરમસી સંપટ
સારનાથ ૨૧

જશભાઈ શં. પટેલ
પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટચશાળા ૪૩૦

જીવણલાલ ચાંપાનેરીઆ
અમદાવાદના મીલ મજુરોમાં અસંતોષ ૧૦૭

જુગતરામ દવે
સાચી સ્વર્ગ નિસરણી ૨૪૯

દિલખુશ બ. દિવાનજી
ખેડુતોની દુર્દશા ૩૦૭

દ્વિરેફ
હૃદયપલટો (વાર્તા) ૪૦

ધૂમકેતુ
રતિનો શાપ (વાર્તા) ૩૧૬

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા
દર્શનોના અભ્યાસમાં જાળવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા ૩૩૧

નંદલાલ મ. શાહ
અમેરિકાના પત્રો ૯૬ ૨૬૪

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ
મહાભારતનાં પાત્રો ૧

પ્રભુદાસ પ્રા. ઠક્કર
રસધાર અને મેઘાણી ૧૦૧

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક
દીપક (નાટક) ૯
બારડોલીનો પત્ર ૧૮૪ ૨૭૮

પ્રેક્ષક
એક પત્ર ૨૭૦

ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા
પારસી વાર્તાઓ ૩૨૩

ફિરોઝ કા. દાવર
પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ ૨૮૯

બળવંતરાય ક. ઠાકોર
લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય (નાટક) ૭૩ ૧૪૫

બાપાલાલ ગ. શાહ
કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન ૮૪

બેચરદાસ દોશી (પંડિત)
ઓરદેવ અવસ્તા ૨૮૫
શ્રીવલ્લભવર્ણનાદશક (કાવ્ય) ૩૩૯

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ
વીર વલ્લભભાઈ (સચિત્ર) ૨૧૯

માવજી ધરમસી વેદ
મુંબાઇના મીલ મજુરોમાં ૧૧૬

મોહનલાલ પંડ્યા
રવિશંકર (સચિત્ર) ૨૫૬

ર. છો. પ.
બારડોલીને અભિનંદન ૨૬૦

રા.
અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર ૧૧૧
વિચાર સંક્રમણ ૨૮૭

રાદિલાન્ત
'મેટ્રિક' નાં પાઠ્ય પુસ્તકો ૧૦૬

રામનારાયણ વિ. પાઠક
કાવ્યશક્તિ ૪૦૫
વિચાર-સંક્રમણ ૧૨૪

વિ૦
ગ્રામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું
પ્રદર્શન ૪૩૮
વિચાર-નોંધ ૪૪૯

શારદા મહેતા (સૌ.)
બારડોલીની વીરાંગના ૨

સુખલાલજી પંડિત
આચાર્ય જીનવિજયજી

સુમન્ત મહેતા
બારડોલીના પાઠ
બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો ૨

સુરેન્દ્ર વૈકુંઠ દેસાઈ
મુંબાઈના મીલ ઉદ્યોગની પડતી દશા

સ્નેહરશ્મિ
પ્રેમ-ઘાટે (કાવ્ય)

સ્વૈરવિહારી
સ્વૈરવિહાર ૫૪ ૧૭૯ ૨

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ
અધિક માસનું સ્વરૂપ ૧૯
આલમના ઉસ્તાદને (કાવ્ય) ૩

卐 પ્રસ્થાન 卐

ુસ્તક ૬ જેઠ : ૧૯૮૪ અંક ૧

મહાભારતનાં પાત્રો

ાઈઓ અને બ્હેનો,

આજે મહાભારતના સંબંધમાં આજ સુધી મેં જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું છે તેનો ખ્યાલ ારે આપવો એમ ગિજુભાઈને હું મળ્યો હતો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું.

જુના વખતમાં જ્યારે બી. એ. માં આપણે ભણતા ત્યારે ઘણીવાર એમ બનતું કે ળ ગ્રંથને વાંચ્યા વિના વિવેચન ગ્રંથ વાંચવા મળે. આજે તમે અગર તમારામાંના કોઈએ ાભારત નહિ વાંચ્યું હોય તો પણ હું આ મારી મહાભારત ઉપરની સમાલોચના તમારી ાસે મૂકું છું.

પહેલાં હું જુદા જુદા પ્રસંગો મૂકું પછી આ સમાલોચના રજુ કરૂં. આ કાંઈ વાંચીને ચાર કરેલું ભાષણ નથી. એ તો ગિજુભાઈ સાથે થયેલ વાતચીતને લીધે ગમ્મતને ખાતર જુ કરૂં છું, અને તેથી માત્ર ઉડતો ખ્યાલ તમને આપીશ, એટલે મારા મન ઉપર મહા-ભારતની છાપ પડી હોય તે તમારી પાસે રજુ કરીશ. પણ મહાભારતના પ્રસંગો આપણે એક યા બીજી રીતે જાણીએ છીએ તે વિષે ભવિષ્યમાં જુદી વાત કરીશ.

હું મહાભારત વિષે એક વાત માનું છું. જેણે લખ્યું છે એ માણસને મારી દૃષ્ટિથી ુનિયાના બધા સાહિત્યકારોમાં હું પ્રથમ સ્થાન આપું છું. મેં હોમરનાં ઇલિયડ અને ઓડિસીનો ભ્યાસ કર્યો છે. મેં વર્જીલ વાંચેલ છે. મિલ્ટન, ડાન્ટે, શેક્સપિયર વગેરેનો અભ્યાસ ણ કર્યો છે. એ બધા મોટા ધુરંધર સાહિત્યકારો કહેવાય છે. તેમની અગ્રસ્થાનની પદવી ે બધાંનાં પ્રસિદ્ધ સર્જન ઉપરથી જણાય છે. એ સર્જનોમાંનાં બધાંનાં ચિન્હો, એથી યે ેશેષ, મહાભારતમાં મને દેખાયાં છે. મહાભારતની છાપ મારા મન ઉપર જે જાતની પડી છે તે હું હવે રજુ કરૂં છું.

કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતાં, પહેલાં તો તેમાં મુખ્ય પાત્ર કોણ છે એનો વિચાર આવે. મહાભારતમાં નાયક-hero-કોણ ? ક્યા પુરુષ કે સ્ત્રીની આસપાસ આ આખું નાટક ફરે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. દાખલા તરીકે શાકુન્તલ વાંચતાં તેમાં નાયક કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય. હોમર (Homer) નો hero કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય ને તેમ મહાભારતમાં hero કે haroine કોણ ? એવો જબરદસ્ત માણસ કોણ ? અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન ? આ બધામાંથી કોઈ નહિ પણ આપણે દ્રૌપદીને એ પદ આપી શકીએ. એનો જન્મ એ મહાભારતનું કારણ. એ જ્યાં સુધી પડી નહિ ત્યાંસુધી મહાભારત ચાલે છે. Hero કે heroine માં દ્રૌપદી એકલી નથી આવતી. એનું એક નામ કૃષ્ણા છે. શ્રીકૃષ્ણ વિના કૃષ્ણા નહિ. મહાભારતનું બળ કૃષ્ણ ઉપર અને કૃષ્ણનું બળ કૃષ્ણા ઉપર. શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બે મહાભારતનાં hero અને heroine. સાધારણ રીતે એ જગ્યાએ સ્ત્રીપુરુષ પતિપત્ની હોય છે; પણ મહાભારતમાં એમ નથી. આખું મહાભારત perspective માં મૂકો તો આ બે જ પાત્રો આગળ તરી આવે છે. દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ તમે વાંચ્યો હશે. એ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રુપદ અને દ્રોણાચાર્ય એક ગુરુને ત્યાં ભણતા. તેમને બંનેને મૈત્રિ થઇ. આ મૈત્રિને લીધે દ્રુપદે દ્રોણને વચન આપેલું કે હું રાજા થાઉં તે દિવસે તને ન્યાલ કરી દઉં. આ બધું તો ચાલ્યું ગયું. દ્રુપદ રાજા થયો. દ્રોણ પરણ્યા. દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાને પીવા દુધ ન મળે. મા પાસે જઇને પુત્રે દુધ માટે આગ્રહ કર્યો. આથી દ્રોણની સ્ત્રીએ પતિને આગ્રહ કરીને કહ્યું કે તમે દ્રુપદ પાસે જાઓ અને એક ગાયની માગણી કરો.

દ્રોણ એક ગરીબ બ્રાહ્મણને વેશે દ્રુપદ પાસે ગયા અને કહેવરાવ્યું કે હું મળવા આવ્યો છું. દ્રુપદે જવાબ વાળ્યો કે મારે કોઇ એવો મિત્ર નથી. દ્રોણે ફરીથી કહેવરાવ્યું. ફરીથી રાજાની ના આવી કે રાજાને આવા ભામટા મિત્ર ન હોય. દ્રોણ ગુસ્સે થયા અને સિપાઇને કહ્યું કે મને અંદર જવા દે નહિ તો તને બાળી નાંખીશ. આમ કહીને દ્રોણ અંદર ગયા. દ્રુપદને પૂછ્યું કે બોલ તને ઓળખાણ પડે છે. દ્રુપદે જવાબ ન આપતાં બીજી બાજુ જોયું. દ્રોણ બીજી તરફ આવ્યા અને પૂછ્યું એટલે વળી દ્રુપદે મોઢું ફેરવ્યું. એમ ચારે તરફ દ્રોણ ફર્યા પણ દ્રુપદે તેની સામું ન જોયું. પછી દ્રોણે કહ્યું કે આજે હું તારી પાસે એક ગાય માગું છું. હું તને તારું જૂનું વચન યાદ આપું છું. જો દ્રુપદે આજે મને એક ગાય આપવાની ના પાડી છે એ દ્રુપદને બાંધીને 'હું તારી ગાય છું' એમ ન કહેવરાવું તો હું દ્રોણ નહિ. પછી દ્રોણ પાંડવો પાસે ગયા. પાંડવોના ગુરુ બન્યા. બધી વિદ્યા ભણાવ્યા પછી તેમણે ગુરુદક્ષિણા માગી કે દ્રુપદને મુસ્કેટાટ બાંધી લાવો. પરિણામે ઉત્તરકુરુ અને દક્ષિણકુરુની લડાઇ થઇ અને દ્રુપદને લાવીને પાંડવોએ ખડો કર્યો. દ્રોણે પૂછ્યું કે કેમ હવે સાન ઠેકાણે આવી ? દ્રુપદે કહ્યું કે તમારી ગાય છું, મને છોડી દો. પોતાનું વચન સિદ્ધ થયું એટલે દ્રોણે દ્રુપદને છોડી દીધો. દ્રુપદે પણ પછી તો પણ લીધું કે દ્રોણનું માથું ન ઉતારું ત્યાં સુધી ખરો દ્રુપદ નહિ. દ્રુપદે પોતાના રાજ્યમાં જઇ એક યજ્ઞ કર્યો અને એક દિકરો દિકરી માગ્યાં. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને લડાઇમાં અશ્વત્થામા મરાયો એમ દ્રોણને કહી તેનું માથું કાપ્યું. આ વેર તે આખા મહાભારતનું મૂળ. દ્રૌપદીએ જો કર્ણને નહિ પરણું એમ ન કહ્યું હોત, દુર્યોધન મહેલ જોવા આવ્યો અને એક જગ્યાએ પાણી ધારીને અંદર પડ્યો ત્યારે દ્રૌપદી હસી ન હોત, કૌરવ સભામાં દુર્યોધનને

દ્રૌપદીને સાથળ ઉપર બેસવા કહ્યું ત્યારે કૃષ્ણે જો ચાર ન પૂર્યા હોત તો મહાભારતનું યુદ્ધ ન બનત. કૃષ્ણ પાંડવો વતી વિષ્ટી કરવા ગયા ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું હતું કે બધું ભલે પણ દુર્યોધનનું લોહી ન પીવાય એ ઠીક નહિ. કુન્તીયે પણ કૃષ્ણને એમ જ કહ્યું છે. કૃષ્ણે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે ફક્ત એક સોય જેટલી જમીન આપે તો પણ બસ છે. યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી અને કુન્તીને કહ્યું હતું કે હું બાજી જ એવી માંડીશ કે સમાધાન નહિ થાય. દુર્યોધને કહ્યું કે અમારે ત્યાં ઉતરો તો કૃષ્ણ કહે હું વિદુરને ત્યાં ઉતરીશ. આમ કૃષ્ણની દાનત જ પહેલેથી સમાધાન થવા દેવાની ન હતી.

યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે દુર્યોધન ભીમની ગદાના મારથી મરૂં મરૂં થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેની પાસે અશ્વત્થામા આવ્યો અને કહ્યું કે તમારી ઇચ્છા શું છે? 'ગુરુપુત્ર, એક જ વાસના છે કે પાંચ પાંડવોનાં માથાં તું કાપી નાંખ. એ માથાં નજરે દેખું કે તરત જ શાંતિ થશે.' અશ્વત્થામા કહે 'મારી નાંખું એમાં શું છે?' આ વાતની ખબર પડતાં પાંડવોના તંબુમાં કૃષ્ણની બાજી એવી હતી કે તંબુની આસપાસ ચોકી રાખી હતી તે કૃષ્ણે ફેરવી નાખી. કૃષ્ણે કહ્યું કે અર્જુનને વરદાન મળ્યું છે માટે આજે તો શંકરની ચોકી રાખો. શંકરે કહ્યું કે હા, આજની ચોકી મારે માથે, પણ તેમાં એક શરત કે મારી ચોકી દરમ્યાન હું કોઇને અંદર દાખલ થવા ન દઉં, તેમ જ અંદરથી કોઇને બહાર ન નીકળવા દઉં અને સવારનું અજવાળું થાય એટલે હું ચાલ્યો જાઉં. પછી સહુ સુતા ત્યારે કૃષ્ણ કહે કે આજે લડાઇ પુરી થઇ છે. આ તંબુમાં આપણે ૧૮ દિવસ રહ્યા. હવે આજે બીજા તંબુમાં જઇએ. એમ કરીને એ રાત બીજા તંબુમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું. આ તંબુએ તો શંકરની ચોકી છે ત્યાં અશ્વત્થામા આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે આજે ચોકીદાર કોણ છે એને જ પહેલાં મારૂં. એમ વિચાર કરી બાણ મારવાં શરૂ કર્યાં પણ તે રાતના ચોકીદારને બાણ વાગે જ નહિ. આથી એણે ધ્યાન ધર્યું ત્યાં ખબર પડી કે આ ચોકીદાર તો શંકર છે. આથી અશ્વત્થામાએ નિશ્ચય કર્યો કે અગ્નિ સળગાવી બળી મરૂં ભલે બ્રહ્મહત્યા થાય. શંકરે કહ્યું કે અંદર પેસવા ન દઉં અને પેસવા દઉં તો બહાર ન જવા દઉં. અશ્વત્થામા કહે કે પેસવા તો દો. પછી અંદર ગયા. અંદર દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સૂતા હતા તેનાં માથાં ચીભડાંની માફક કાપીને લઇ ગયા. અજવાળું થયું એટલે શંકર ગયા. અશ્વત્થામા માથાં લઇને દુર્યોધન તરફ જાય છે ત્યાં દૂરથી પાંચ માથાં જોઈને દુર્યોધનને શાંતિ થઇ. અશ્વત્થામા પાસે આવતાં દુર્યોધનને ખબર પડી કે આ માથાં તો દ્રૌપદીનાં પાંચ પુત્રોનાં છે; એટલે દુર્યોધને કહ્યું કે તેં તો પાછળ પિંડ મુકનારનાં માથાં કાપ્યાં. આમ હર્ષ અને શોકથી દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયું. આખરે પુત્રો મરાયાની વાત દ્રૌપદીને ખબર પડતાં લડાઈ થઇ તેમાં અશ્વત્થામાનાં માથાનો મણિ લઇ લીધો. આ પછી દ્રૌપદી અંધારામાં જાય છે. મહાભારત પણ પુરૂં થવા આવે છે. એટલા જ માટે શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી મહાભારતનાં hero અને heroine છે.

પણ હવે બીજા પ્રસિદ્ધ લેખકોની કૃતિઓ આગળ મહાભારત કેવું છે એનો વિચાર કરીએ. બીજા દેશના કવિઓના પાત્રોમાં એક જ વસ્તુની ખૂબી જોવામાં આવે છે. શેક્સપિયરની ખાસ ખૂબી પાત્રોની વિવિધતામાં છે. શેક્સપિયરનો એન્ટની જુદો, બેસેનીયો જુદો, મેકબેથ, ઓથેલો, હેમ્લેટ બધા જુદી જુદી જાતના. એ બધામાં મનુષ્ય સમાજની વિવિધતા દેખાઈ આવે છે. પણ એનેય વટી જાય એવી વિવિધતા મહાભારતમાં છે. બધી ઉમરનાં

પાત્રો મહાભારતમાં આવે છેઃ ગર્ભમાં રહેલ પરીક્ષિત અને અભિમન્યુ પણ મળે, ઘટોત્કચ મળે, ૭ વર્ષનો ઉત્તર લડાઇમાંથી ભાગતો મળે, કુમારો પણ મળે, એનાથી મોટા યુવાનો પણ મળે, મોટી ઉમરના દ્રોણાચાર્ય, વિદુર, ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે ઘરડાં પાત્રો પણ મળે. આ વિવિધતા બીજા પાત્રાલેખકોમાં નથી મળતી. ઉમર એ એક વસ્તુ. બીજું સમાજના બધી જાતના વર્ગો મહાભારતમાંથી મળે છે. ફક્ત એક વાણીયો કયાંય નથી આવતો. કદાચ વૈશ્યોનો એ કાળ નહિ હોય એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને શુદ્ર એ ત્રણ વર્ગ ખૂબ મળે છે. સમાજનું પ્રતિબિમ્બ એમાં આવ્યું છે. ઉંચા નીચા બધી સ્થિતિના લોકો પણ મહાભારતમાં મળે છે. દુનિયાનું ધન લુંટી રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર પણ મળે અને ખેતરમાંથી દાણા વીણી લાવી ગુજરાન ચલાવનાર પણ મળે. એ રીતે તવંગર તેમજ ગરીબ પાત્રો મળી આવે છે. એક પત્નીવાળા પણ મળે અને બહુ પત્નીવાળા પણ મળે. જુદી જુદી જાતનાં લગ્નો પણ આવે. પાંચ પતિવાળી પતિવ્રતા ગણાતી સ્ત્રી આવે. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા આંધળાની આંધળી બની સેવા કરનાર સ્ત્રી પણ મળે.

ફિલસુફી બાબત જોઇએ તો દરેક જાતની ફિલસુફીવાળાં પાત્રો મળે. ગુરુભક્તિ પણ મળે, ગુરુપત્ની જે માગે તે આપવા વાળા મળે અને ગુરુની સામા થયાના દાખલા પણ મળે. એક દાખલો યાજ્ઞવલ્ક્યનો છે. તે ભણતા હતા ત્યારે ગુરુએ હુકમ કર્યો કે અમુક કર. યાજ્ઞવલ્કયે ના પાડી. ગુરુએ કહ્યું કે મારી વિદ્યા ઓકી કાઢ. આથી તેણે ઓકી અને બીજા શિષ્યોએ તેતર થઇને એ વિદ્યા ચરી લીધી. યાજ્ઞવલ્કય ગુરુ શોધવા નીકળ્યા. કોઇએ કહ્યું કે તું સૂર્યની ઉપાસના કર, એ તારા ગુરુ બનશે. સૂર્યની ઉપાસના યાજ્ઞવલ્કયે કરી ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે મારે તો ચોવિસે કલાક ફરવાનું હોય છે એટલે મને ફુરસદ નથી. યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે ફુરસદ ન હોય તો પણ મને વિદ્યા આપો. ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે હું મધ્યાન્હ અને મધ્યરાત્રિએ અટકું છું તે વખતે જો તું આવે તો તને વિદ્યા આપીશ. આ ઉપદેશ તે વેદની માધ્યંગિની શાખા. આ રીતે ગુરુની સામે પણ થાય એવા પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે.

ભીષ્મ ત્રણ કન્યાઓને ઉપાડી લાવ્યા, અને પોતાના ભાઇ વિચિત્રવીર્ય વગેરેને પરણાવી. પણ તેમાંની ત્રીજી કન્યાએ પરણવાની ના પાડી કે હું તો રાક્ષસને વરી ચૂકી છું. આથી ભીષ્મે કહ્યું, જા રાક્ષસ પાસે. રાક્ષસ પાસે જતાં રાક્ષસે રાખવાની ના પાડી. ભીષ્મ પાસે પાછી આવતાં ભીષ્મે પણ ના પાડી. પછી ભીષ્મે કહ્યું કે તું પરશુરામ પાસે જા. આથી તે કન્યા પરશુરામ પાસે ગઇ અને ખૂબ રોઇ અને તેમને વિનંતિ કરી બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યા. પરશુરામે ભીષ્મ ઉપર ચીઠી લખી કે આ કન્યાને તું પરણાવ. છતાં ભીષ્મે ના પાડી અને પરિણામે યુદ્ધ થયું. પરશુરામ ભીષ્મના ગુરુ હતા. ગુરુ હાર્યા. પરશુરામનો પરાજય થયો. આ થઇ ગુરુશિષ્યની વાત.

એવી જ રાજભક્તિની વાતો પણ છે. વેન રાજાનું જ્યારે માથું ઉડાવી દેવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ સાથળમાંથી નવો રાજા કાઢયો. આ પ્રમાણે સમાજની જુદી જુદી માન્યતાવાળા અનેક માણસો મહાભારતમાં ભેગા થયા છે.

જુદાં જુદાં નસીબવાળાં પાત્રો પણ મહાભારતમાં છે. કુન્તાનું નસીબ સદા ગરીબ જ છે. છેવટ સુધી એ દુઃખી જ રહે છે. વૈધવ્ય, દિકરાનો વનવાસ એવાં એવાં દુઃખો તેને આવ્યા જ કરે છે. એવી જ રીતે દ્રૌપદી ઉપર પણ દુઃખો પડેલાં. રોજ સુખ, દુઃખનો

દિવસ પણ નહિ એવાં પાત્રો પણ છે. દુર્યોધનના ભાઈઓ રોજના સુખી છે. તેમને કોઈ દિવસ દુઃખ આવ્યું નથી. ફક્ત નાનામાં નાનો વિકર્ણ અને મોટો દુર્યોધન એ બે જણા દુઃખી છે. આ બાજુ નકુળ સહદેવની જોડી સુખી છે. લાક્ષાગૃહ સળગ્યું ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે બહાર નીકળો એટલે કહે કે ચાલો. સહદેવ બધું જાણે છતાં તદ્દન નિર્લેપ નિરાકાર. આ સિવાય સાવ સુખી પાત્ર તે શ્રી કૃષ્ણ. એક જ પ્રસંગે તેઓ દુઃખી થયા છે. ભીષ્મ અને અર્જુનની લડાઇમાં ભીષ્મે બાણ છોડવા માંડયાં, અને અર્જુનને મૂર્છા આવી તે દિવસે કૃષ્ણને દુઃખ થયું. તેમને રીસ ચઢી, એકદમ પીતાંબર પહેરેલું અને રથનું ચક્ર લઇને દોડયા. ભીષ્મે તેમનું કાંડું પકડયું કે કેમ હથિયાર નહોતાં લેવાં અને કેમ લીધાં? તરત જ કૃષ્ણ પાછા ગયા. અર્જુનની મૂર્છા વળી અને પછી વચ્ચે શીખંડીને ઉભો રાખ્યો.

આવી જ રીતે કેટલીક વિચિત્રતાઓ પણ આવે. દાખલા તરીકે ભીષ્મ કહે કે હું શીખંડીની ઉપર ઘા નહિ કરૂં. દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા કે અશ્વત્થામા મર્યો એમ સાંભળું એટલે શસ્ત્રત્યાગ કરવો. અર્જુનના પણ કેટલાય નાના મોટા sentiments. કૃષ્ણને પણ એવા જ sentiment કે આપણે શસ્ત્રો લેવાં જ નહિ. આમ જુદી જુદી ટેકવાળાં પાત્રો મહાભારતમાંથી મળે છે. યુધિષ્ઠિરનો એક sentiment કે ગુરુના દિકરાને ન મરાય.

એ સિવાય એક વિવિધતા તે જીવનના બધા જુદા જુદા આશ્રમોવાળા માણસો વ્યાસે ચિતર્યા છે. એમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મળે તેમ જ બ્રહ્મચર્યનો જેમણે હ્રાસ કર્યો છે એવા પણ મળે. સુંદર ગૃહસ્થો મળે, સુંદર વાનપ્રસ્થ તેમજ સાચા મોટા સંન્યાસીઓ પણ મળે. આ રીતે જીવનનાં બધાં પાસાં મહાભારતમાં વર્ણવેલાં છે.

એક જગ્યાએ ગુરુદક્ષિણાની વાત આવે છે. ગુરુપત્નીઓનાં રમુજી વર્ણનો આવે છે. એક ગુરુપત્નીએ ગુરુદક્ષિણામાં એરીંગ માગ્યાં છે. એવી ગુરુપત્નીઓ પણ છે જેઓ ફક્ત પાણીથી જ શિષ્યને આશીર્વાદ આપી દે.

શિષ્યોમાં એકલી તુંબડી અને લંગોટી રાખીને વિદ્યાભ્યાસ કરનારા છે તેમજ જનક જેવા રાજાઓ પણ છે. એક વાર અષ્ટાવક્ર મુનિ કથા વાંચતા હતા. જનક મોડા થયા તેથી તેમની રાહ જોઇ. બધા વિદ્યાર્થીઓને થયું કે જનક જેવા રાજાને સારૂં ગુરુ શા માટે રાહ જોતા હશે? જનક આવ્યા અને મોડા થવા માટે ગુરુની માફી માગી. કથા ચાલતી હતી ત્યાં જનકના મહેલમાં આગ લાગી અને મહેલની આસપાસનાં ઝુંપડાંઓ બળવા લાગ્યાં. જનક તો બેઠો જ રહ્યો. બીજા સંન્યાસીઓ કથા સાંભળતા હતા તે પોતાની તુંબડી અને લંગોટી લેવા દોડયા- કારણ કે તેઓ આ ઝુંપડાંમાં રહેતા હતા. આગ તો હતી જ નહિ અને બધા શિષ્યો પાછા આવ્યા. અષ્ટાવક્રે તેમને કહ્યું જાઓ લંગોટાઓ તમારી પાસે કથા નહિ કહું. આ જનક તો અંદરના જનકને મારીને આવ્યો છે અને તમને તમારી તુંબડી લંગોટીનો મોહ રહી ગયો.

શુકદેવજી જેવા સંન્યાસી પણ મહાભારતમાં મળે અને અન્નજીવનમાં રહીને ખાનારા પણ મળે. સાચા ખોટા ગૃહસ્થાશ્રમી પણ મળી આવે. આ રીતે જીવનનાં દરેક પાસાંને આલેખવામાં આવ્યાં છે.

હોમર અને શેક્સપિયરમાં આ વિવિધતા કેવી છે તે જોઇએ. દરેકમાં શૂરવીર આવે પણ તે જુદી જુદી જાતના. પણ એનાથી યે વિશેષ ચાતુર્યથી મહાભારતનાં પાત્રો ગોઠ-

વાયલાં છે. મહાભારતના અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ, ભીમ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા એ બધામાં પ્રાણ છે, જીવન છે, છતાં દરેકનું વ્યક્તિત્વ જુદું જુદું છે. જેમ સૃષ્ટા–ઈશ્વરનાં વિધાનમાં વિવિધતા દેખાય છે તેમ મહાભારતમાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. જ્યારે આ દૃષ્ટિથી જોઉં છું ત્યારે મહાભારત દુનિયાનું ઉત્તમ કાવ્ય હું સમજું છું.

આખું મહાભારત છેવટે મોત તરફ લઇ જાય છે. રાજા અને રંક, યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ બધાને મોત તરફ લઇ જાય છે. જીવનને અંતે આખરે તો અઢી હાથ જમીન જ છે એમ દર્શાવ્યું છે.

હિંદુસ્તાનના આખા જીવનનું ધ્યેય આખરે હિમાલયમાં જવાનું છે. તેમ મહાભારતનાં બધાં પાત્રો છેવટે હિમાલયમાં જાય છે. એટલે મનુષ્ય જીવનમાં એક વસ્તુ નિરંતર જોઇએ જીએ તેમ મહાભારતમાં પણ દેખાય છે.

બધાનાં ગયા પછી પાછળ એક ફણગો પરીક્ષિત રહે છે. મહાભારતની શરૂઆત કરે છે દ્રૌપદી અને અંતે નાનો એવો ફણગો પરીક્ષિત ગાદીએ બેસે છે.

આજે તો આટલો મહાભારતનાં પાત્રોનો સામાન્ય પરીચય કરાવું છું. વિશિષ્ટ પાત્રોનો પરીચય હવે પછી.*

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

બારડોલીના પાઠ

૧ સાધનસામગ્રી

કોલાબા જીલ્લાના અલીબાગ તાલુકામાં બે વર્ષ થયાં જમીન મહેસુલનો વધારો થયો છે અને એ વધારાની સામે અલીબાગના ખેડુતોનો તીવ્ર વિરોધ હોવાને લીધે ત્યાંના પ્રજાકીય નેતા શ્રી. ગોસાવીએ ગામડે ગામડે રખડીને પ્રજામત કેળવ્યો અને વધારાનું જમીન મહેસુલ નહિ આપવાનો સત્યાગ્રહ આદર્યો. શ્રી. ગોસાવી બારડોલી તાલુકાનો સત્યાગ્રહ જોવા માટે આવ્યા હતા, ત્યારે એ લડતની સાધનસામગ્રી જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. "ગામડાંઓ એવાં સુન સાન થઇ ગયેલાં કે, રસ્તામાં કુતરાં પણ જોવામાં આવે નહિ અને ઝાડ ઉપર પક્ષીઓ પણ બોલે નહિ" એવી ગામડાંઓની સ્થિતિ તેમને નજરે પડી. દરેક ગામમાં સખત ચોકી રાખનાર સ્વયંસેવકો, તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે તથા દરરોજની ખબર પત્રિકાઓ વહેંચવા તથા સમજાવવા માટે આશ્રમોના સ્વયંસેવકો, એ સ્વયંસેવકોને રહેવા, ખાવા, સુવા માટેની વ્યવસ્થા, જપ્તી અમલદાર કોઇ પણ જાતનો અન્યાય ન કરી શકે તેટલા માટે તેની જોડે રહેનાર સ્વયંસેવકો, ઢીલા પડી જતા અગર હિંમત હારી જાય એવા ખેડુતોની પીઠ થાબડનાર પીઢ કાર્યકર્તાઓ, દરેક આશ્રમમાં એક બે અનુભવી અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજાસેવકો અને મુખ્ય મથકમાંથી થતું વિશાળ પ્રકાશન કાર્ય—એ બધાનો મોટો

* દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં તા. ૨૧–૩–૨૮ ને રોજ અપાયેલું વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાન ઉપરથી નોંધ લેનાર શ્રી. વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ.

ખર્ચ મેળવવાની શક્તિ—આ સર્વ ચીજ જોઇને શ્રી. ગોસાવી લગભગ આભા બની ગયા. અલીબાગ સત્યાગ્રહ માટે ન મળે સ્વયંસેવકો, ન મળે નાણાંની મદદ એટલે ત્યાંની પ્રજામાં સંપ કેળવવાની ભારે મુશ્કેલી એમણે જણાવી. દક્ષિણમાં રહેણીકરણી સાદી છે, સ્વયંસેવકો થોડા ખર્ચે મળી શકે છે, આત્મભોગની ભાવના ઠીક ખીલી હોય છે, પણ જ્યાં નાણાંની સગવડ ન હોય ત્યાં સામુદાયિક લડત શી રીતે ઉપાડી શકાય ? તેમાં વળી અડધો કેળવાયલો મહારાષ્ટ્રી હમેશાં હિંસા–અહિંસાની નકામી ચર્ચામાં ઉતરી પડે છે. ખરી હકીકત એવી છે કે મહારાષ્ટ્રીને અહિંસાની તાલીમ મળી નથી, એના આત્મિક બળની બરાબર ખીલવણી થઇ નથી. પંજાબના અકાલી શારીરિક બળમાં તેમ જ શૌર્યમાં મહારાષ્ટ્રી કરતાં ઉતરતા નથી તે છતાં તેમનામાં અહિંસાત્મક લડત લડવાનું આત્મબળ છે. હાલની આપણી સામુદાયિક લડતોમાં અહિંસા સાચવવાની ઘણી જ જરૂર છે, પણ મહત્વના પ્રશ્નો હાથમાં લેવાને બદલે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ અહિંસાવાદની સાથે થવામાં ખોટું માન માની લે છે.

સત્યાગ્રહ કરવો એ સહેલી અને મામુલી વાત નથી અને જ્યાં જ્યાં પુરેપુરો વિચાર થયા વિના સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે, ત્યાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એક વ્યક્તિ પણ સત્યાગ્રહ કરી શકે છે પણ સામુદાયિક સત્યાગ્રહ માટે ઘણી તૈયારી કરવી પડે છે: પંજાબમાં નિકલસનનાં બાવલાં માટે અને મદ્રાસમાં નીલનાં બાવલાં માટે જે સત્યાગ્રહો થયા તે સફળ થયા નથી.

બારડોલીની લડતને ટેકો આપવા માટે મુંબઇના જાણીતા પારસી વકીલ નરીમાન બારડોલી તાલુકાના સરભોણ ગામમાં આવ્યા અને અહીંની પ્રજાની મક્કમતા, સરકારને પગલે પગલે હંફાવવાની તૈયારી, વગેરેની હકીકત જાણી ત્યારે એમને લાગ્યું કે જે બારડોલી તાલુકો કરી રહ્યો છે તેવી લડત આપણા આખા દેશમાં ફેલાઇ જાય તો સ્વરાજ મળી જાય: અને જે મક્કમતા અને કુશળતા બારડોલીએ બતાવી છે તે બીજા તાલુકા પણ આજે બતાવી શકે. પણ સ્વરાજ એટલું બધું પાસે નથી. બારડોલીની તદ્દન પાડોશમાં ચોર્યાશી તાલુકો છે, ત્યાંની પ્રજા બારડોલીના જેવી જ છે, ત્યાં પણ જમીન મહેસુલ વધ્યું છે, તે છતાં ત્યાં સત્યાગ્રહ લડી શકાય એવી સ્થિતિ નથી.

બારડોલી અને ચોર્યાશી તાલુકાની વસ્તુસ્થિતિમાં આટલો બધો તફાવત છે તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે ૧૯૨૧ની સાલમાં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહને માટે જબરી તૈયારી કરી અને પ્રજાને જાગૃત કરી તેને પરિણામે આ તાલુકામાં બારડોલી, સરભોણ, મઢી, વેડછી, અલગઢ વગેરે ગામોમાં આશ્રમો સ્થપાયાં. આ આશ્રમોએ ખાદી, રાનીપરજ શાળા વગેરેનાં કામો હાથ ધર્યાં. ખાદીના પ્રચારકામને અંગે એટલે ખેડુતપ્રજા કપાસને સંઘરે, રૂ પીંજે, કાંતે અને વણાવે તેટલા માટે આસપાસનાં લગભગ ૨૦૦ ગામડાંમાં દરેકે દરેક ઘરમાં ચાર પાંચ વખત સ્વયંસેવકો ગયા હશે—જ્યારે આટલો બધો નિકટ સંબંધ બંધાય ત્યારે પ્રજાને અમુક માર્ગે દોરી શકાય. પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવો એ સહેલ કામ નથી અને સત્યાગ્રહમાં પાયમાલ થવાની, જેલમાં જવાની, આત્મભોગ આપવાની તૈયારી હોવી જોઇએ. તે પ્રજાને ગળે ઉતારવી એ જરાયે સહેલું નથી. આવા આશ્રમોને લીધે પ્રજામત કેળવાયો છે. તે ઉપરાંત આવા આશ્રમોમાં સારી ઉચ્ચ ભાવનાવાળા અનેક સ્વયંસેવકો કાયમને માટે રોકાઇ ગયા છે. જ્યારે જ્યારે પ્રજા ઉપર કાંઇ આફત આવી પડે છે ત્યારે તેમને મદદ કરવાને માટે આ કાયમનું લશ્કર તૈયાર થઇ જાય છે. ગુજરાતના રેલસંકટ નિવારણ માટે લગભગ

દરેક જીલ્લામાં આ કાયમી લશ્કરના સૈનિકો પહોંચી ગયા હતા. સુરત જીલ્લા સિવાયના બીજા ભાગોમાંથી ઘણા યે સૈનિકો આજે બારડોલીમાં જોડાઇ ગયા છે, એટલે મુળશી પેઠા વગેરેની લડતમાં જે કાચા કાર્યકર્તાઓ આવ્યા હતા તેમ નહિ થતાં ગુજરાતમાં દરેક લડતમાં અનુભવી સૈનિકો જઈ પહોંચે છે. બારડોલીમાં જે ભાઇઓ પ્રકાશનનું કામ કરીને આખા દેશને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષા મારફત હકીકત પૂરી પાડે છે તેમને 'નવજીવન' તથા 'યંગ ઇન્ડિયા'માં તાલીમ મળેલી છે. છેવટે શ્રી વલ્લભભાઇને જોઇતાં નાણાંની મદદ છે. શરૂઆતમાં તો બધી આર્થિક મદદ તાલુકાની પ્રજાએ તથા આસપાસના પાડોશીઓએ પુરી પાડી હતી પણ જો કોઈ કારણસર વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ વગેરે સંસ્થાઓ તથા અમુક ગૃહસ્થો પુરતાં નાણાં મેળવી શકે એમ છે.

૨ પ્રજાબળ

બારડોલી તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. રાનીપરજનો સમાવેશ હિંદુઓમાં કરીશું કારણ કે તેમની રહેણીકરણી અને સંસ્કારો હિંદુઓના જેવા જ છે. ૮૮,૦૦૦ની કુલ વસ્તીમાંથી લગભગ ૪૦,૦૦૦ રાનીપરજ છે અને તેમાં ઘણા ખાતેદારો નહિ હોય. રાનીપરજ ભાઇઓ પણ ઘણા મક્કમ રહ્યા છે અને તેમનામાં ખૂબ જાગ્રતિ આવતી જાય છે. મુસલમાન તથા પારસીઓની વસ્તી જુજ છે અને કુલ ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો છે તેમાં એમની સંખ્યા થોડી છે. હિંદુઓમાં બે અગત્યના વર્ગ છેઃ પાટીદાર તથા અનાવલા બ્રાહ્મણ. એક ભાઇએ ટીકા કરી હતી કે "અમારે ત્યાં કંઠી તદ્દન મક્કમ છે, જનોઈ જરા પોચી, નાડું અને કસ્તી બાતલ કરવા જેવાં છે." આ ટીકામાં કેટલુંક સત્ય છે. પાટીદાર વર્ગ જે જાતમહેનત કરીને પથરીઆ જમીનને રસાળ બનાવે છે તે ખૂબ મક્કમ છે. તેમાંથી ઘણાં તો જમીન છોડીને પરદેશ જવાને તૈયાર છે. વળી જે અનાવિલ બ્રાહ્મણો પણ મજુરી કરે છે તેમને પણ જરા યે ડર નથી. જે વર્ગમાં જાતમહેનત કરવાનું કૌવત નથી, આળસુ છે, અથવા વ્યસની છે, અગર નોકરી કે દેસાઇગીરી ઉપર જીવે છે તે ડરકણ હોય તેમાં શી નવાઇ? અને તેમાં પણ ખાસ કરીને જુના જમાનાના વૃદ્ધ લોકો સરકારની સામે થવાનો વિચાર જીરવી શકતા નથી. જ્યારે ૧૯૨૧માં બધી પ્રજાએ ખાદીની ટોપી પહેરવા માંડી હતી ત્યારે પણ કેટલાક વૃદ્ધો પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા ખાતર સુરણની ગાંઠ જેવી લાલ પાઘડી પહેરતા હતા અને ખુદ પોતાનાં છોકરાંઓનાં મન દુખાવી રહ્યા હતા. મુસલમાન ભાઇઓમાંના પણ ઘણા મક્કમ રહ્યા છે; પણ હાલના આખા દેશના વિષમય વાતાવરણને લીધે તેમ જ સુરતમાં હિંદુ–મુસ્લીમ તકરારોને લીધે જે ઉચ્ચાં મન થયાં છે તેનો લાભ અંગ્રેજ સરકાર લે તેમાં શી નવાઇ? અને પારસીઓમાંથી ઘણાખરાને દારૂ તાડી સાથે સંબંધ હોય છે, સરકાર પાસેથી દારૂ તાડી વેચાતાં લેવાનાં એટલે પૈસાની લ્હેણદેણ પણ ચાલે અને એમની વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લીધે ખુશામતની ટેવ પડેલી એટલે તેમણે કોઇ કોઇ બ્હાને પૈસા ભરી દીધા છે પણ તે છતાં તેમાંથી પણ હીરા નીકળ્યા છે. એવા હીરા જોઇને આપણે આનંદ માનવાનો છે. એટલે એકંદરે આખી વસ્તી જેનો મોટો ભાગ પાટીદાર તથા અનાવિલ બ્રાહ્મણોનો છે તે મજબુત, સંગીન અને નિડર રહ્યો છે. એ વર્ગ શિક્ષિત નથી તેટલો ફાયદો પણ છે. આજનો શિક્ષિતવર્ગ સ્વાર્થી અને પરાવલંબી બની જાય છે, અને તેથી બ્હીકણ થાય છે. જ્યારે બારડોલીની પ્રજાએ ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો કે સરકારી મહેસુલ

[અનુસંધાન પૃ. ૩૭

દીપક*

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો

દીપક	અધરબાબુ
બિશંભર	નવેન્દુ
ભૂપેન	નિખિલ
વસન્ત	એક વૃદ્ધ ડોશી

દૃશ્ય પહેલું.

[પડદો ઉપડે છે. દીપક સાદડી પર એક પુસ્તક વાંચતો બેઠો છે, પાસે ઝાંખો દીવો બળે છે. થોડી વારે નિશ્વાસ નાંખી ચોપડી બંધ કરી સામે હિંદ માતાનું ચિત્ર છે, તેના તરફ એકી ટસે જોઇ રહે છે.]

દીપક: (એકલો ઉદ્વિગ્ન મને ગાય છે.)

પદ

માતા તું બહુ ધનવાન,
તારે દેહે પ્રાણુ વિરાજે.
તું આજે જીવે ભગ્ન હૃદયે, ખંડિત આશે;
આ મૃત દેહે, સકલ જગતની જીર્ણ કોટિમાં – માતા,
શ્રમપીડિત આ લોકસંઘમાં અમૃત કયાંથી વરસે ?
મહા મૃત્યુની છાયા સામે દેશ અતિ ગભરાયે;
માતા તું બહુ ધનવાન, તારે દેહે પ્રાણુ વિરાજે !

ઓ માં, ઓ મા, હું તારા છુટકારા માટે શું કરૂં ?

(કોટપાટલૂન પહેરેલા અધરબાબુ આવે છે.)

અધરબાબુ : (રોષમાં) દીપક, તું શું ગાતો હતો ? અને આ શું ? (દીપકના હાથમાંનું પુસ્તક લઇ દેખાડે છે.) આવાં પુસ્તકો રાખે છે તો ઘેર જપ્તી આવશે. સમજ્યો ? ગેરીબાલ્ડીએ ઇટલીમાં જેમ કર્યું એમ અહીં કરવા જશો તો ખુવાર થશો. અને જો વાંચ– (પોતાના ખીસ્સામાંથી કાગળ કાઢી દીપકને આપે છે.) તારી મા મરી ગઇ ત્યારનો તું હરાયા ઢોર જેવો થઈ ગયો છે.

દીપક : ઢોર જેવો ? હું કે તમે—?

અધર : હું ?–મારા ઘરમાં રહીને–

---

* ભજવતા પહેલાં કર્તાની પરવાનગી માગવી.

દીપક : (ઉદાસીન રીતે) તમારા ઘરમાં હું હવે નહિ રહી શકું.

અધર : (પોતાનો રોષ કાબુમાં લાવતાં) તું વાંચ તો ખરો.

દીપક : 'ઑન હીઝ મેજેસ્ટીઝ સર્વીસ'–એ હું શા માટે વાંચું ?–જેને સરકાર તરફથી ટાઇટલો જોઇતા હોય અને જેને ખુશામત કરવી હોય તે ભલે વાંચે.

અધર : દીકરા, તું મને આટલે વરસે ખુવાર કરવા માગે છે ? મારૂં કર્યુંકારવ્યું ધુળધાણી કરવા માગે છે ? સાત દિવસ પછી તો સરકાર મને ખિતાબ આપવાની છે, ત્યાં તું જ–મારો સૌથી મોટો છોકરો–હરેન્દ્રને ફાંસી દેવા માટે કૉલેજમાં હડતાલ પડાવે અને ગવર્નરના પુતળાં પર છાણ ચોપડે ?

દીપક : (થીજી ગએલે ચહેરે) તેથી શું ?

અધર : તેથી શું ?–જો સાંભળ–'અધરબાબુ જેવા સરકારના વિશ્વાસપાત્ર મિત્રના પુત્રે આ દિલચાલમાં ભાગ લીધો છે તેથી સરકાર દિલગીર છે. અધરબાબુ એને સાચે રસ્તે ચડાવશે એમ આશા રાખે છે'–તું મારો છોકરો ન હોત તો તને ક્યારનો કૉલેજમાંથી કાંઢી કાઢ્યો હોત.

દીપક : મારે એ કૉલેજમાં હવે રહેવું પણ નથી.

અધર : આ તને શું ભૂત વળગ્યું છે ? નહિ ભણ તો તું શું કરીશ ?

(વનમાળી આવી એક કાગળ આપે છે.)

અધર : (સભય) 'ઑન–હીઝ–મેજેસ્ટીઝ સર્વીસ–' અત્યારે ! આ વળી શુંનું શુંય હશે. કદાચ ટાઇટલ–(કવર ફોડી વાંચે છે. મુખમુદ્રા એકદમ ગંભીર બની જાય છે.) દીપક દીપક, મને નહિ ખબર તું આટલો આડો ગયો છે.

દીપક : શું ?

અધર : પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીસ્તર હેમીલ લખે છે કે અઠવાડિયા પછી અહીં વાઇસરોય આવવાના છે ત્યારે તને ગામમાંથી દૂર કરવો.

(દીપકના હોઠ કરડાકીમાં પીસાય છે.)

દીપક : અને જો હું ગામ છોડી ન જાઉં તો ?

અધર : (પડી ગએલે અવાજે) તો શું ? આપણે બધાએ પરગામ જવું પડશે અને વાઇસરોય પોતે મને જે ઇલ્કાબ આપવાના છે એ–

દીપક : તમે તમારી મેળે ઇલ્કાબ લેજો–કહેજો કે છોકરો મારૂં કહ્યું માનતો નથી, અને પોલીસ મને શું કરે છે એ હું જોઇ લઇશ.

અધર : (ગભરામણ તથા રોષમાં) બેટા, તું સમજે તો સારૂં–એમ કંઇ હિંદને સ્વરાજ્ય મળી નથી જવાનું. ગેરીબાલ્ડી–મેઝીની કલબ કંઇ અહીં નહિ કાઢી શકો. હથીઆર વાપરતાં તો તમને આવડતાં નથી. (અધરબાબુના એકે એક શબ્દને તોળતો હોય એમ દીપક જોતો બેઠો છે.) તમે પોતે ખુવાર થશો અને સાથે સગાંવહાલાંઓને પણ ઘસડશો. તને તારી માતા પણ યાદ આવતી નથી ?

દીપક : (જરા ગોરથી) એ માતા તો ગઇ અને એની જગ્યાએ તમે બીજી લાવ્યા. (ઘોડી વારે) હવે મારે માતા કેવી–ના–મારી મા જુઓ આ રહી. (હિંદ દેવીનું ચિત્ર દેખાડે છે.)

અધર : તું સમજે તો સારૂં છે નહિ તો આખા કુટુમ્બ ઉપર સરકારનો રોષ ઉતરી પડશે.

દીપકઃ હું તમારો રહ્યો નથી. તમે ખુશીથી જાહેર કરજો કે મારે તમારે બાપ-દીકરાનો સંબંધ નથી.

અધરઃ તને ખબર છે એમ કહ્યાથી તારી સ્થિતિ શી થશે ?

દીપકઃ તમે જ કહોને !

અધરઃ તને પોલીસ લઇ જશે અને—

દીપકઃ એટલું જ ને—આજે દીપક એક નથી પણ હજારો છે અને હું જઇશ તો મારી પાછળ બીજો એમ દીપમાળા ચાલી આવશે—

અધરઃ ઠીક !—વારૂ હું તને ત્રણ દિવસ વિચાર કરવા આપું છું; અને ત્રીજે દિવસે તું નહિ માન તો આપણે બધાં અહીંથી હરિપુર ચાલ્યાં જઇશું.

(અધરબાબુ જાય છે.)

(દીપક થોડી વાર શૂન્ય દૃષ્ટિએ જોઇ રહે છે. પછી બુમ પાડી ઉઠે છે.)

દીપકઃ (એકલો) મા, ઓ મા—મારી મા—

(બાજુમાંથી અગીઆર વર્ષનો નવેન્દુ ડોકાયું કરે છે.)

નવેન્દુઃ બાબા, હું આવું ? દાદા ગયા ?

દીપકઃ કોણ નવેન્દુ ? આવને,

(નવેન્દુ ચારે બાજુ સભય જેતો જેતો આવે છે.)

નવેન્દુઃ બાબા તમે કોને બોલાવતા હતા ?

દીપકઃ આપણી માને—જો આ આપણી માતા છે. આપણો દેશ આખો ગુલામીમાં સડે છે. પરદેશી લોકો એને આવીને જળોની જેમ ચૂસે છે, અને આપણે એ બધું જેતા હાથ ઘસતા બેઠા છીએ.

નવેન્દુઃ (સરલ ભાવે) આપણે સરકારને કહીએ તો ?

દીપકઃ એ સરકાર પોતે જ પરદેશી છે. એ તો અહીંથી હજારો માઇલ દૂર બેસી પોતાના માણસો મોકલી આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે.

નવેન્દુઃ એ જ આ ગોરા લોકો !

દીપકઃ હા એ ગોરા લાગે છે, પણ અંદરથી તો કોણ જાણે ? જો—તું દિવસમાં ચાર વાર ખાય છે, પણ કેટલાકને ચાર દિવસે એક વાર પણ ખાવા નથી મળતું.

નવેન્દુઃ એ કેટલાક છે તે ?

દીપકઃ કંઇ બહુ નથી, જો એકેક હિંદી એકેક ગોરાને મારવાનું પણ લે તો હમણાં આપણો દેશ પોતાનો થઇ જાય.

નવેન્દુઃ (અર્ધ વિસ્મિત રીતે) ત્યારે કેમ કોઈ મારતું નથી ?

દીપકઃ કેમ કોઈ મારતું નથી ?—બોલ તું મારીશ ?

નવેન્દુઃ હું ?

દીપકઃ અત્યારે નહિ. (સમજાવતો હોય તેમ) તું મોટો થા, અને હું ન હોઉં, અને ગોરા લોકો દેશમાંથી ન ગયા હોય ત્યારે—

નવેન્દુ: (સંભ્રમ) પણ હું કેવી રીતે મારૂં ? બીજા કોઈને કહોને ! આપણે એમને કહીએ તો કેમ–કે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.

(અધરબાબુ એકદમ આવે છે)

અધર: અત્યારથી આના મનમાંય ઝેર રેડે છે ? સરકાર માબાપ સિવાય તમારો ક્યાંઇ આશરો નથી. (નવેન્દુને) તારી અમ્મા પાસે જા. ખબરદાર છે એની સાથે વાત કરી તો.

(નવેન્દુ સંકોચાતો અંદર જાય છે.)

દીપક: (નવેન્દુને) જા બાયલા !
અધર: (રોષમાં) આ ત્રણ દિવસ તને આ જ ઓરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવશે.
દીપક: તમે હેમીલને કહેજો કે વાઇસરોય અહીં આવે છે, પણ એની સંભાળ રાખે.

(અધરબાબુ જાય છે. પાછળ બારણું જોરથી વાસી બહારથી સાંકળ ચઢાવી દે છે.)

(દીપક ઉઠી સ્વસ્થ ચિત્તે થોડી વાર આમ તેમ ફરે છે. પછી પાછળની બારી પાસે જઇ સળીઆ હાથમાં ઝાલી પહોળા કરે છે.)

દીપક: (ઉન્મત્ત ચિત્તે ગાય છે.)

કે બોલે મા તુમી અબલે.
× × × નમામિ તારિણીમ્
× × × વન્દે માતરમ્

(બારીમાંથી બહાર કૂદી પડે છે.)

[પડદો પડે છે.]

દૃશ્ય બીજું.

[હુસેનપુરની એક સાધારણ નાની ગલી. પડદો ઉપડે છે ત્યાં લોકોની નાસભાગ થતી દેખાય છે. દૂર દૂર બંદુકો ફુટતી હોય એવા અવાજ આવે છે. થોડી વારે શેરીમાં બધે સુનકાર ફેલાય છે. બાજુમાંથી બે સારજંટો ખભાપર બંદુકો લઇ આમતેમ જોતા આવે છે. ઉપર બારીમાં એક છોકરાનું માથું દેખાય છે તેના તરફ એક સારજન્ટ બંદુક ફોડે છે, અને છોકરૂં ચીસ પાડી અટારી પરથી પડે છે. સારજન્ટો બીજે છેડે વળવા જાય છે ત્યાં પાછળ દીપક, બિશંભર, ભૂપેન, નિખિલ અને વસન્ત–એમ પાંચ જણ શિકારને સુંઘતા હોય એમ બંદુકો સાથે પ્રવેશે છે. સારજન્ટોને જોઇ બિશંભર, દીપક અને ભૂપેન ગોળી છોડે છે, અને સારજન્ટોનાં મુડદાં નિઃશબ્દ ભોંય પર પડતાં હોય એવો અવાજ થાય છે. દીપકની આંખો ઉદાસીન લાગે છે.]

ભૂપેન : કોની ગોળી ખાલી ગઈ ?

દીપક : તમારી–જુઓ પેલી ભીંત પર—

નિખિલ : ત્યારે તમે બેએ તો તમારૂં જીવનઋણ પતાવ્યું !

બિશંભર : કોણ જાણે !

દીપક : એ બાળક ગયું, અને આ દુષ્ટ તંત્રનો સુબો બચી ગયો !

ભૂપેન : ગમે તેમ તો પણ વજેન્દ્ર નવો ને !

બિશંભર : એમાં નવા જુનાનું કંઇ નથી. હજી કોઇને ખબર નથી કે બોમ્બ કોણે ફેંક્યો ?

નિખિલ : વજ્રેન્દ્રની પરીક્ષા લીધેલી ખરી ?

દીપક : પા કલાક સુધી એણે બળબળતી ચીમની પકડી રાખેલી, અને પછીજ એને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ જે ધંધામાં એ લોકો પ્રવીણ છે એમાં જ આપણે એમને હરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એટલે એમજ થાય ને !

બિશંભર : એ સિવાય બીજો રસ્તો એકે નથી.

દીપક : કાલી માતા જો સુઝાડે તો સૂઝે—!

બિશંભર : (દીપકની દયાર્દ્ર અને દુઃખભરી આંખો જોતાં) એ બાળક મારા પૂર્વાશ્રમનું સગું થાય, મારી વિધવા બેન—

નિખિલ : આપણા પૂર્વાશ્રમ વિશે કદી પણ કંઈ બોલવાનું નથી છતાં—

બિશંભર : એ મરી ગયું તેથી હું દિલગીર નથી; પણ શહેરની ચારે તરફ અત્યારે ઘેરો છે, અને આપણાથી નાસી છૂટાય એમ નથી.

દીપક : તેથી શું ?

બિશંભર : એટલે આપણે કોઈક ઘરનો આશરો લેવો જોઇશે.

દીપક : હું કદી તમારી સાથે નહિ આવું.

બિશંભર : બિશંભરની વિધવા બેનનો એકનો એક પુત્ર આજે દેવલોક પામ્યો હશે તોપણ આપને આશ્રય આપશે—

(દીપક ઊંડા દુઃખથી ઘવાયો હોય એમ સાંભળી રહે છે. બિશંભર જર્જરિત અવાવરૂ બારી તરફ જાય છે. પાછળ દીપક યંત્રવત્ ચાલે છે. થોડી વારે કોઇનો પગરવ સંભળાયો હોય એમ શંકાથી બિશંભર ઉભો રહે છે. નિખિલ ભોંયપર કાન માંડી સાંભળે છે.)

નિખિલ : બિશન, દીપક,—ગોરા આવે છે.

ભૂપેન : કેટલા ?

બિશંભર : ગોળી કેટલી છે ?

દીપક : મારી પાસે એકે નથી.

નિખિલ : બે–ત્રણ.

વસન્ત : દસ.

નિખિલ : એ બધી અમને આપો. આ વખતે અમારો વારો છે.

બિશંભર : અને અમે ?

વસન્ત : તમે જાઓ અમે એમની ખબર લઇશું.

બિશંભર : જો તમે ઘાયલ થાઓ તો તમારૂં પણ જુદું પડે.

નિખિલ : હમણાં આવી લાગશે !–અમને—

(બિશંભર પોતે ઉભો છે એ ગટરનું ઢાંકણું ઉઘાડે છે, અને જબરદસ્તીથી નિખિલ અને વસન્તને અંદર ઉતારે છે.)

બિશંભર : (દીપકને) તમે પણ—

દીપક : ભૂપેન, તમે ઉતરો, એ ગોળી તમારી હતી.

(બિશંભર ઉતાવળે ગટરનું ઢાંકણું બંધ કરે છે. પોતે મરી ગયો હોય તેમ નિ
એને જોઇને ભૂપેન પણ મૃતવત્ પડે છે. દીપક આ બધી ચેષ્ટાં દીન વદને જોઇ રહે છે.)

દીપક : ઓ મા! આ બધું નાટક!

(શેરીને બીજે છેડેથી ત્રણ સોલ્જરો આવે છે. પહેલો દીપકને ઉભેલો જોઇ બંદ
ગોળી ખાલી જાય છે.)

બીજો : ધેર, કૅચ હીમ એલાઇવ.

(ત્રણે સોલ્જરો દીપક ઉભો છે તેના તરફ દોડે છે, ત્યાં જઈ એને પકડે છે.)

ત્રીજો : (બિશંભરના પગ પર બંદુકનો કુંદો મારતાં) સાલા, કુત્તા, મર ગ

(બિશંભર જરા પણ પગ ચોરી લીધા વગર માર ખમી રહે છે. ત્રણે સોલ્જરો દીપકને લઇ જાય છે. દીપક કંઇ પણ તોફાન કર્યા વગર એમની સાથે જાય છે. પાછળ બિશંભર બન્ને ઉભા થાય છે, ગટરમાંથી વસન્ત બહાર કુદી આવે છે, અને ત્રણે જણ એકી સાથે ગોળી છોડે છે. ત્રણે સોલ્જરો ભોંય પર પડે છે દીપક કંઈ ન સમજ્યો હોય તેમ પાછું
છે. ગટરમાંથી નિખિલ બહાર આવે છે.)

ભૂપેન : (દીપકની પાસે જઇ) કેમ કંઇ અર્જુનની જેમ યુદ્ધક્ષેત્ર પર
આવ્યો છે?

દીપક : (ઉદાસીન રીતે) કર્મસન્યાસ આવે પણ શ્રીકૃષ્ણ આવતા નથી?

બિશંભર : ચાલો.

દીપક : મને જવા દેવો હતો.

વસન્ત : અમારૂં નિશાન ખાલી જાત તો તમે કાલી માતા પાસે જાત.

દીપક : (ઠાલી એવાજે) નહિ, તમારે એ લોકોને મારી નાંખવા નહોતા.
જતા હતા એ ઠીક જ હતુ.

નિખિલ : કેમ?

દીપક : કોણ જાણે, પણ આપણો આ સાચો માર્ગ હોય એમ મને નથી
ઘણી વાર એમ થાય છે કે આ સિવાય કંઈ બીજો ઉપાય જ નહિ હોય?

બિશંભર : આ સિવાય વળી બીજો ઉપાય કેવો?

દીપક: એ મને નથી સૂઝતો એટલો તો હું કશું બોલતો નથી. પણ—

ભૂપેન: ત્યારે તમને આ મંડળમાં પૂરો વિશ્વાસ કે–શ્રદ્ધા નથી?

દીપક: (અપમાનિત થયો હોય એમ) એમ નહિ જ–મને મંડળમાં પૂરેપૂરે
છે, એનો હેતુ મને માન્ય છે, માત્ર એણે યોજેલા ઉપાયમાં મને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધ
પણ જ્યાં સુધી—

નિખિલ: ત્યારે તો બ્હેતર છે કે—

દીપક: મને બોલી રહેવા દ્યો–જ્યાં સુધી મને એથી વધારે સારો ઉપાય
ત્યાં સુધી મારે આ બધું માન્ય રાખવું જ જોઇએ—

ભૂપેન: ત્યારે કોઈ દિવસ તમે અમારા પ્રયત્નોને ઉઘાડા પણ પાડો.

દીપક: (અમર્ષથી) કદી નહિ, દીપક હીચકારો નથી. માતા સ્વતંત્ર થાય
હું મારો પ્રાણ આપું–માત્ર એ આપણને આથી પણ શુદ્ધ રસ્તો સુઝાડે એમ હું

બિશંભર: અત્યારે કંઇ ચર્ચાનો વખત નથી. આપણે હજી પખવાડીઆ પછી આજશપુર ગોરાઓની સંભાળ લેવા જવાનું છે, ત્યારે તમારે જે કહેવું હોય તે કહેજો.

(દીપકને લઇ જવા પ્રયત્ન કરે છે.)

દીપક: (ખિન્ન વદને) હું તમારી સાથે નહિ આવી શકું.

બિશંભર: અમે તમને એમ છોડી કેમ દઇએ ?

દીપક: ભૂપેન બાબુએ કહ્યું એ પરથી હવે મારાથી તમારી સાથે નહિ રહી શકાય. નહિ કે હું કોઇને કંઈ કહી દઇશ–પણ તમારા જ મનની શાન્તિને માટે–(થોડી વાર અટકીને) તમને જો એમ લાગતું હોય તો તમે જ મને મારી નાંખો એ વધારે ઉત્તમ છે.

ભૂપેન: નહિ નહિ. મારો અર્થ એ નહોતો. અમને તમારા પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે અને તમારી અને અમારી વચ્ચે અંગત મતભેદ હોય તેથી શું ?

દીપક: એ હું જાણું છું–મતભેદને લીધે કંઇ લોકોએ એક બીજાના વૈરી થવાનું નથી, (ગંભીર રીતે) પણ અત્યારે મને માફ કરો—

બિશંભર: તમારો નિશ્ચય જ છે ? પછી આપણે મળીશું કયાં ?–આ ઘેરામાંથી અને આતશપુરના કાર્યક્રમ વિશે—અત્યારે તમે જશો પણ કયાં ?

દીપક: અત્યારે ?—રોહિણીને કાંઠે કાલીના મંદિરે હું જાઉં છું. મારે માટે નચિંત રહેજો.

ભૂપેન: આ ઘેરામાંથી–

દીપક: મને ગુપ્ત રસ્તાની ખબર છે.

વસન્ત: ગુપ્ત રસ્તો–!

દીપક: હા, એની તમને હજી કદાચ ખબર નહિ હોય. આવતી કાલે સાંજે આતશપુરનો કાર્યક્રમ ઘડવા હું તમારી રાહ જોઇશ. કાલી માતા મને કંઈ બુદ્ધિ આપશે તો હું તમને બધું કહીશ.

બિશંભર: મજૂર થઇ આ ગટર મેં ખોદેલી છે. તેમાં એક બાજુ નાનો માર્ગ આવે છે એ તો નહિ ?

દીપક: હા, એ જ. તમે પણ કાલે ઘેરો હોય તો એ જ માર્ગે આવજો.

નિખિલ: તો અમે પણ અત્યારે તમારી સાથે–

દીપક: કૃપા કરી મને એકલાને જવા દો–!

બિશંભર: (ભૂપેન અને નિખિલના હાથ પકડતાં) દીપકબાબુ તમે કદી મંડળ છોડી જઇ નહિ શકો.

દીપક: કદી નહિ, માત્ર આટલી રાત મને માતા પાસે ગાળવા દો–

(બિશંભર દીપકને ગટરમાં ઉતારે છે, પછી ઢાંકણું બંધ કરે છે. પછી નિખિલ, ભૂપેન, અને વસંત સાથે જર્ણ બારી પાસે જઇ તેના ઉપર નવ ટકોરા મારે છે, ત્યાં ચૂડી વગરનો એક બાઇનો હાથ બારી ઉઘાડે છે. વેરાન ગલીમાં સુનકાર ફેલાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

દૃશ્ય ત્રીજું.

[કાશિના એક જીર્ણ મંદિર પાસેની જર્જરિત ઓરડીમાં બિશંભર, દીપક, ભૂપેન અને નિખિલ એમ ચારે જણ બેઠા છે. બિશંભરની આંખમાં ખિન્નતા ભરી છે; ભૂપેન કંઈ સમજી ન શકતો એવો લાગે છે; નિખિલના ચહેરા પણ અંગત આવેશ અને રોષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બધાથી દૂર અસ્પષ્ટ આદર્શને જોવા મથતો હોય તેમ દીપક બેઠો છે; એ અતિશય ફિક્કો લાગે છે; એના ચહેરા પર મહાન આદર્શવેત્તાનું ગાંભીર્ય છે. કોઇ મહત્ત્વના વિષય પર ચર્ચા કરતા હોય એમ લાગે છે.]

ભૂપેન : હું એ સમજી જ શકતો નથી કે એ બધું એમ કેવી રીતે બની શકે! ગોરા લોકો માત્ર હિંસાથી જ ડરે છે, અને એ હિંસા છોડી દઇને તમે અહિંસાનું વ્રત પાળી એ લોકોને અભયવચન આપો એટલે એમને બધું સરલ થઈ પડે.

દીપક : હિંસા એ તો માણસમાં રહેલું પાશવપણું છે, અને પાશવપણામાં એ લોકો આપણાં કરતાં ચડીઆતા છે; માણસની માણસાઈ એના આધ્યાત્મિક બળમાં કે બુદ્ધિબળમાં છે, અને એનાથી જ આપણે એમને જીતવા જોઇએ.

બિશંભર : આધ્યાત્મિક બળથી કોઈ પ્રજા પોતે જમા કરેલો આખો દેશ છોડીને જતી રહે ખરી?

દીપક : એ સવાલ તમારે મન છે, કારણ તમે અહિંસામાં માનતા નથી. પણ તમે જોતા નથી–આપણે એક ગોરાને મારવા ગયા તેમાં–નિષ્ફળ ગયા અને–પાછળ આપણાં કેટલાં નિર્દોષ માણસો–બાળકો માર્યાં ગયાં ?

નિખિલ : બાળક–બાળક–બોલોને તેથી શું ?

દીપક : મેં બાળકો કહ્યાં–તે કંઇ બિશંભરની અંગત લાગણીઓને ઉશ્કેરી મારા મતનો કરવા નહિ.–પણ એક ગોરાના ખૂનના બદલામાં એ લોકો હજારોના જાન લેતાં પણ અચકાશે નહિ–એના કરતાં અહિંસા દ્વારા એ લોકો જેટલું કષ્ટ નાંખે તે સહી લઇને આપણે દુનિયાને બતાવી આપીશું કે આપણે સાચા છીએ.

નિખિલ : એમના પશુબળ આગળ તમે કેટલુંક કષ્ટ વેઠી શકશો? એના કરતાં એક ગોળી અંગ્રેજને મારી બીજી આપણે ખાઇ લેવી એ વધારે ઇષ્ટ છે.

દીપક : હા, એમાં પણ અમુક બહાદુરી છે ખરી. પણ એવી સરલ વાતને માટે પણ હાલ તો દેશ તૈયાર નથી.

બિશંભર : દેશ કંઇ અહિંસાના પાલનથી એમ તૈયાર નહિ થઈ શકે.

દીપક : તેમ હિંસાથી પણ નહિ. જો બધા જ ગોરા એકી સાથે મરી જાય તો જ આપણે સ્વતંત્ર થઇ શકીએ, પણ એટલા લોકો પણ આપણે કેળવી શકીએ એમ નથી. એથી ઉલટું આપણા લોકો અહિંસામાં કેળવાએલા છે, અને અહિંસાત્મક બેઠા બળવામાં ખુલ્લે ખુલ્લા એ બધા સામેલ થશે.

બિશંભર : તમે કહો છો તેમ બધા લોકો બેઠા બળવામાં સામેલ થાય એ, હું માનું છું, પણ બધા જ અહિંસા પાળે એ એકી સાથે બધા જ ગોરા મરી જાય એટલું જ અશક્ય મને લાગે છે. મનુષ્ય કંઇ એકલો આત્મા નથી, અને એટલે જ બીજી બધી દલીલો જયારે ફોગટ જાય ત્યારે એ શરીરબળનો આશ્રય લે છે.

(દીપક નિરુત્તર બેસી રહે છે.)

ભૂપેન : અને ધારો કે બધા અહિંસાનું પાલન કરે તોપણ અહિંસાથી ડરી જઇને કોઈ પ્રજા પોતે પચાવી પાડેલ મુલક એમને એમ છોડી ચાલી ગઈ હોય એમ ઇતિહાસમાં કોઇ વાર બન્યું નથી.

દીપક : એવું ઇતિહાસમાં નહિ બન્યું હોય એ ખરી વાત, પણ એક નાનો મૂઠી જેવડો મુલક હિંદ જેવડા વિશાળ મહાન દેશ પર રાજ્ય કરી જાય એ બીના પણ ઇતિહાસમાં પહેલાં કોઈ વાર બની નથી. અને (ભોંય પર હાથ પછાડે છે) અશક્ય લાગે એવી બીનાઓ પણ શું ઇતિહાસમાં નથી બની ?–(જરા ધીમેથી) ઇતિહાસમાં જે કોઈ દિવસ નથી બન્યું એ હિંદે કરી બતાવવું પડશે–

બિશંભર : ત્યારે હવે અમારે આ બધું પડતું મૂકી ઘેર પાછાં જવું, અને જે સોળસો યુવાનો ગોરાઓનું અને તે સાથે જરૂર પડે તો પોતાનું લોહી રેડવા તૈયાર થયા છે એમને જણાવવું કે જઇને ખેતી કરો અને વૃદ્ધાઓની જેમ સુતર કાંતો, કારણ અમારે બેઠો બળવો કરવો છે !

નિખિલ : (કડવાશથી) અને તમે એમ પણ કહેશો કે આ બધો સરંજામ અને દારૂગોળો એ બધું સરકારને સુપ્રત કરી દેવું !

દીપક : (સ્વસ્થ રીતે) એ પણ હું કહેવાનો જ હતો. આપણે જેટલું છાનું રાખીએ છીએ એટલી આપણા પોતાના અંતિમ લક્ષ્યમાં આપણી અશ્રદ્ધા છે એમ સાબીત થાય છે. માને સ્વતંત્ર કરવામાં વળી છાના ઉપાયો શા ? માણસ ભયને જીતે નહિ ત્યાં સુધી વીર થઈ શકતો નથી.

નિખિલ : ભય તે અમને લાગે છે કે તમને ? અહિંસાના સૂત્ર નીચે તમે માત્ર તમારી ચામડી સુરક્ષિત રાખવા માગો છો. માની એમ સેવા થતી હોત તો બાયલાઓ પણ એ કરત.

બિશંભર : (ખિન્ન મુખે) બધો ભય ને સગાં સંબંધીને મૂકીને અમે તમારી પહેલાંના અહીં ઉભા છીએ તોય તમે અમારે વિશે આમ કહો છો ?

દીપક : હું આપણા અંતિમ હેતુ તરફની અશ્રદ્ધાની વાત કરૂં છું તમારા તરફની નહિ. અશ્રદ્ધા એ ભયનું રૂપ નહિ તો બીજું શું ?

નિખિલ : (મોટે અવાજે) મેં કહ્યું એ તમે સમજ્યા ને ? તમારે પાછું દુનિયામાં સુખ ભોગવવા જેવું છે તે તમે જ બીકણ છો. બોલો પૂરાવો આપો છો ?

દીપક : (નિશ્ચલ) હા.

નિખિલ : ક્યારે ?

દીપક : અત્યારે.

નિખિલ : ક્યાં ?

દીપક : અહીંઆં જ. (બિશંભરને) બોલો શી સરતો ?

બિશંભર : બસ ! એટલામાં ?

દીપક : તમે બન્ને નક્કી કરો.

(બિશંભર અને ભૂપેન દિંમૂઢ જેવા બાજુ પર જાય છે. નિખિલ પોતાની રીવોલ્વર તપાસે છે. દીપક આરસની મૂર્તિ સમો સફેદ અને નિશ્ચલ બેઠો છે.)

બિશંભર : (ભૂપેન સાથે આવતાં) વચ્ચે ઉભા રહી બન્નેએ સામસામી દિવા જવું અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ મરજીમાં આવે ત્યારે ગોળી છોડવી. (દીપકને રીવોલ્વ આપે છે.)

દીપક : (કંઈ સાંભર્યું હોય તેમ) નિખિલ, બિશન, ભૂપેન–ભાઇઓ કદાચ હું પ તો–એટલે અહીં ભોંયરૂં ક્યાં છે એ હું તમને બતાવી દઉં. ભોંય પરથી આ પત્થર ઉચકર્ે એટલે તમે અંદર જઈ શકશો, અને હુસેનપુરના કૂણીબાગ પાસે નીકળશો.

બિશંભર : અમે માનીએ છીએ કે તમે વીર છો–હવે શા માટે–

દીપક : હવે તો ઠેઠ સુધી—

(દીપક અને નિખિલ વચ્ચોવચ્ચ એક બીજા તરફ પીઠ કરીને ઉભા રહે છે.)

બિશંભર : વન્દે માતરમ્ !

(બન્ને સામસામેની દિવાલ તરફ જાય છે. દીપક ધીમે પગલે-નિખિલ ઉતાવળાં પગલાં ભરી દિવાલ પાસે જઇ તુરત રીવોલ્વરમાંથી ગોળી છોડે છે. બિશંભર અને ભૂપેનના ચહેરા પર દ દુઃખની છાયા પથરાય છે. થોડી વારે સમજાય છે કે દીપક કંઇ પણ ઇજા વગર ઉભો છે. નિખિલ મોં પડી જાય છે; ભયનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો એના મોં પર દેખાય છે. દીપક હાથ ઉંચો કરી છાપ માંથી ગોળી છોડી મૂકે છે. ગોળી પોતાને વાગી હોય તેમ નિખિલ પોતાના શરીર પર ફેરવે છે.)

બિશંભર : મા, મા, બહુ થયું–બહુ થયું!

દીપક : આટલું જરૂરનું જ હતું. તમે મને બીકણ ધારતા હોત તો આ દુનિયા મારા દહાડા સુખમાં ન જાત. પણ (નિખિલને) આજ પછીની તમારી જીંદગી મા અહિંસાના વ્રતને ઓબારી છે સમજ્યા?

વસન્ત : (આવતાં) અવાજ અહીં થયા શું ?

દીપક : જરા રીવોલ્વર તપાસતા હતા.

વસન્ત : આપણા ભાઇઓ આતુરતાથી આપણા નિર્ણયની રાહ જોતા ઉભા છે.

દીપક : કેમ આપણો નિર્ણય થયો છે કે નહિ ?

વસન્ત : મારે તો અહીંથી હુસેનપુર જવું પડશે; ત્યાં ખબર આપી ત્યાંના આગેવ નોને રેવતીને કાંઠે મળવાનું કહેવાનું છે.

દીપક : બિશન, તમે પણ ત્યારે એમની સાથે જાઓ, અને ભોંયરામાં થઇને

બિશન : અને તમે આમની સાથે જ જશો ?

દીપક : ના, મારે હજી કાલી મા પાસે રહેવું છે. મને કંઈ ખબર નથી પ પણ હું રેવતીને કાંઠે જીવતો હઇશ તો જરૂર મળીશ. મારે મારો નિશ્ચય તમે નહિ જાણ એટલે આપણા તમામ ભાઇઓને જાહેર કરવો છે.

ભૂપેન : વન્દે માતરમ્ !

(ભૂપેન અને નિખિલ બન્ને જાય છે દીપક પથરો ઉચકે છે, નીચે ભોંયરૂં દેખાય છે તેમાં અને વસન્ત ઉતરે છે. દીપક પત્થર પાછો હતો તેમ મૂકે છે. થોડી વાર આમ તેમ જોઈ જીર્ણ મંદિર તરફ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

દશ્ય ચોથું

[કાલીનું જીર્ણ મંદિર-અંદર ઝાંખો દીવો બળે છે. દીપક અંદર પ્રવેશ કરતો દેખાય છે. લીની ખંડિત થયેલી મૂર્તિને પ્રણામ કરે છે. મંદિરનાં એક ખૂણામાં ખખડી ગએલા ઝાડના ઠુંઠા જી એક અતિવૃદ્ધ ડોશી બેઠી છે.]

દીપક: (એકલો). મા, મા, આજે તો મને કહો–ત્રણ વર્ષની ઉપાસનાએ પણ આજે નહિ બોલો ?

ડોશી: બેટા–દીકરા–આવ્યો–?

દીપક: મા–મા–આજે બોલ્યાં !

ડોશી: શું જે? દીપક–?

દીપક: (ધીમેથી) મા આજે પ્રસન્ન થયાં–તો મને કહો–અમને રસ્તો સુઝાડો.

ડોશી: દીકરા હું જ આંધળી છું, અને મારો પ્રાણ જવાને પણ હવે બહુ વાર થી. તને કહેવું છે તે કહીશ એટલે મારા પ્રાણ ઉડી જશે.

દીપક: મા, તમારા પ્રાણ–?

ડોશી: દીકરા, એમાં કંઇ નવાઇ નથી. અમુક મૂર્તિ અમુક કાલને માટે જ જીવન્ત ાય છે, પછી કાળે કરી એમાંનું સત્ય પણ ઉડી જાય છે, અને એમજ મારા પ્રાણ આ હને છોડીને ચાલ્યા જશે.

દીપક: પણ–મા–તો–પછી–અમારૂં–હિંદનું–

ડોશી: બેટા સાંભળ, તું તારા સમય કરતાં ઘણો આગળ છે. દુનિયામાં હજી હિંસાની મૂર્તિને લોકો પૂજે છે; એમાં હજી જીવ રહ્યો છે, અને તારા જેવો કોઇ હિંસાના પ્રાણને સમજે તોપણ હજી એનો વખત નથી આવ્યો. તેં આજે કહ્યું એ ખરૂં હિંસાથી હિંદનું ભાવી નહિ સુધરે પણ તારા સંદેશને હજી બહુ વાર છે.

દીપક: હજી વાર ! દસ દસ વરસ તો આમ ને આમ વીતી ગયાં, અને હજી નથી હિંસાથી સ્વતંત્ર થતા, અને અહિંસાને વાર છે ?

ડોશી: બેટા એ તારાથી નહિ સમજાય.

દીપક: ત્યારે ત્યાં સુધી શું અમારે હિંસાજ કર્યા કરવી ?

ડોશી: વિધિનાં ચક્રો કેમ ચાલે છે એની આપણને ખબર નથી.

દીપક: એટલે શું ? મારે પણ–હિંસા જ ?

ડોશી: તારો તો છુટકારો થઇ જશે. ગઇ કાલે જ થઇ જાત પણ અહિંસાના સત્યનું બીજ નંખાય એટલા માટે જ માતાએ તને બચાવી લીધો; પણ હવે તો તું તારા સમયથી બહુ આગળ છે એટલે મા તને એમની પાસે બોલાવી લેશે. તારા સાથીઓ હમણાં તો જે રે છે તે કર્યા કરશે.

દીપક: અને હું પકડાઇશ એમને ?

ડોશી: હા.

દીપક: મારે એ જ જોઇતું હતું, પોતાનું જીવન જ્યારે જીવી ન શકાય ત્યારે બહાર સ્વતંત્ર રીતે છુટાં ફરવું એ મોટી કેદ છે. મા, આ બધા દિવસો હું કોઇ બીજાની બાડે

લીપેલી જીંદગી જીવતો હોઉં એમ લાગ્યું છે. (થોડી વારે)' પણ મા મારા પછી આ અહિંસાનું મત કોઇ નહિ ઉપાડે ?

ડોશી : દીકરા, એટલી અધીરાઇ તું શા માટે કરે છે? કાલને કંઇ અવધિ નથી તો પછી તારા જેવો બીજો શું નહિ પાકે ?

દીપક : પણ મને એટલું તો થાય ને કે અહિંસાથી જ હિંદનું ભાવી સુધરશે ?

ડોશી : એ તો તારો મોહ છે. મનુષ્ય માત્ર એના હાથમાં નિમિત્તરૂપ છે, અને મનુષ્યના સિદ્ધાન્તો પણ નિમિત્તરૂપ છે; અને હિંદને સ્વતંત્ર કરવામાં અહિંસા નિમિત્તરૂપ થઇ તોય શું અને ન થઇ તોય શું ?

દીપક : મા એટલે ?

ડોશી : એટલે ?–હિંસા અને અહિંસા એ બેમાં જ અસત્ય અને સત્ય વહેંચાઇ જતું નથી. એનાથી પણ પર કોઈ ત્રીજું સત્ય હોય, અને જે દેશને શ્રીકૃષ્ણે ગીતા આપી એને માટે એ અશક્ય પણ ન હોય.

દીપક : મા, મને મરતાને એટલું પણ આશ્વાસન નહિ આપો ?

ડોશી : બેટા, હું અતિવૃદ્ધ છું. તારા જેટલું પણ દૂર હું જોઇ શકતી નથી, તો પછી ભવિષ્યમાં તે મારી દૃષ્ટિ કેમ પૂગે ? હિંદમાં કંઈ એક જ પ્રાન્ત નથી, અને બધા ન જાગે ત્યાં સુધી સ્વાતંત્ર્ય લઇને તમે કરશો પણ શું ? એટલે જ જેને હાલ તમે સ્વાર્થી અને બાયલા ગણો છો ત્યાંથી જ અહિંસાનું પાલન ઉગશે–પણ–પણ–તું મને બહુ પૂછે છે એ અધીરાઇ પણ હિંસા જ છે ને ? હિંસા એટલે કંઈ માત્ર શારીરિક હિંસા જ નહિ. મનમાંથી પણ એવા વિચારો કાઢવા જોઈએ. અહિંસા કંઇ એક જાતની નથી. ધૈર્ય એ અહિંસા છે, બ્રહ્મચર્ય એ અહિંસા છે, પ્રેમ એ અહિંસા છે, અને જેણે અસહ્ય દુઃખ અને અપમાન સહ્યાં હોય તેને જ અહિંસાનાં આ બધાં સ્વરૂપો સાધ્ય થાય છે. બેટા તારામાં જ્ઞાનનો ઝુંખો છે, પણ સાધના નથી.

દીપક : મા–મા–અંબા–કાલિ !

(બહારથી ત્રણેક સોલ્જરો આવી દીપકને પકડે છે. મંદિરનો દીપક ઝાંખો થાય છે. વૃદ્ધ ડોશીનું શરીર પ્રાણ ઉડી ગયા હોય એમ ઢળી પડે છે.)

દીપક : (ડોશીને પહેલી વાર જોતો હોય તેમ) મા–મા આ શું ?–તમે આ સ્વરૂપે–?

(સોલ્જરો દીપકને લઇ જાય છે.)

દીપક : (જતા જતાં) વન્દે માતરમ્‌!

(મંદિરમાં સુસવાટ કરતો પવનનો એક સપાટો આવે છે અને દીવો ઓલવાઇ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

સારનાથ

ભગવાન બુદ્ધની પ્રથમ ઉપદેશની ભૂમિ

દેશાટનથી થતાં અનેક લાભો હજી આપણી પ્રજાના ધ્યાનમાં આવ્યા નથી. જો કે તીર્થયાત્રા એ પણ એક દેશાટનનું અંગ છે, છતાં પણ એ યાત્રાળુઓની આંખો તથા હૃદય ... અને તીર્થને લગતાં વિષયો સિવાય બીજી બાબતો ઉપર ન હોવાથી દેશાટનનો જોઈતો ...મ મળી શકતો નથી. વિદેશનાં લોકોની રહેણીકરણી, રીતરિવાજ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, શિક્ષા, સાંસારિક ભેદો, પહેરવેશ, ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, આચારવિચાર, સમાજ, વહેમો, ...નહાર અને શક્તિ એ વિષયો ઉપર ઝીણી નજર ફેરવી આપણી સાથે તેમની સરખામણી કરવાથી ઘણો લાભ થાય. તેમ પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષો પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ખાલી તીર્થયાત્રાની ભાવનાથી જનારને આ સર્વે ગૌણ ભાસે ... સુહૃદય અને રસજ્ઞ પુરુષને પગલે પગલે પરદેશોમાં પોતાનું જ્ઞાન વધારવા સાથે ગમત આપનારી અનેક વસ્તુઓ મળે છે. આપણા રાજાઓ અને ધનિકો વિલાયતમાં જોવાને માટે ...ય છે, અલબત ત્યાં જાણવા જોવાનું ઘણું છે પણ હિંદમાં ક્યાં ઓછું છે? આખો વખત ...ટ ભરીને જુઓ છતાં પણ ખૂટે નહિ એવું જાણવા જોવાનું ઘણું મળે છે. ઇલોરા અને અજંટાની ગુફાઓ, તાજમહાલ, સીકન્દરા, આગ્રા દિલ્હીના કિલ્લાઓ, લાહોરની જહાંગીરની ...બર, અમૃતસરનું ભવ્ય શીખ મંદિર દરબાર સાહેબ, આબુ તથા શેત્રુંજયનાં પ્રખ્યાત જૈન મંદિરો, મદુરાનું મિનાક્ષીનું સુંદર દહેરૂં, રામેશ્વરનું શિવમંદિર, ભુવનેશ્વરનાં મંદિરો, કલકત્તાનું ...રિઆ મેમોરીઅલ, જયપૂરનું મ્યુઝીઅમ, ત્રાવણકોરનું સુંદર સૃષ્ટિસૌંદર્ય, કાશ્મીરનું ... તક્ષશિલાના ખંડેરો, મોહન જોડેરોનાં અતિ પ્રાચીન ખંડેરો, હિમાલયની ભવ્યતા વગેરે ...રો આંખ તથા હૃદયને ગમે એવાં સ્થાનો હિંદમાં વિદ્યમાન છે. યુરોપમાં, યુવક યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપી નીકળ્યો કે તેને ફરજીઆત અનુભવ લેવા યુરોપનાં જુદા જુદા વિભા...માં મુસાફરી કરવી પડે છે. આપણે ત્યાં એવો પ્રબંધ નથી તેથી દેશાટનનો ખરો લાભ ...તો નથી. સ્કુલ અને કૉલેજોમાં શીખેલા ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયન...સ્ત્ર વગેરે વિષયોનો અનુભવ મુકવાનું સાધન યુવકો પાસે નથી. જેથી આપણાં યુવકો ...ગ્રેજ્યુએટ થયા છતાં, સાંકડા વિચારના, સાંપ્રદાયિક અને વહેમોની જાળમાં સપડાયલા, આજી...કાના શ્રમ ઉપરાંત બીજી તરફ નજર નહિ ઉપાડનારા, પુસ્તકોનો બૉયકોટ કરનારા, ઘરનાં ...રો થઇ જાય છે. તેમનું જ્ઞાન પણ ઘણું કટાઈ જાય છે.

ભગવાન બુદ્ધ એ ભારતવર્ષની એક અવનવી સુંદર વ્યક્તિ છે. આવો મહાન પુરુષ ...માં જન્મ્યો, એ હિંદનાં મહાભાગ્ય છે. એ સૌમ્ય, ગંભીર, કરુણામય, શાંત અને સ્નેહ ...રતી મૂર્તિએ કોનાં હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવો નહિ પ્રગટાવ્યા હોય? એનાં સંયમ, વિશાળ ..., સચ્ચરિત, પરોપકાર બુદ્ધિ, મહાન ત્યાગ, ઉદારતા, દયાળુતા અને વિદ્વત્તાએ આર્યોનાં ...ામાં ઉચ્ચ વિચારો જ પેદા કર્યા છે. જગતને પાવન કરનારી, પરમ પ્રેમાસ્પદ, મધુરી ...દિવ્ય મૂર્તિએ સંસારને અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગ વૈરાગ્યના ઘણા પાઠ શીખવ્યા

છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એના જીવન ઉપર વારી જાય છે. એવા ભગવાન બુદ્ધના જીવન સાથે સંબંધ રાખનારાં ત્રણ મૂખ્ય સ્થળો ભરતખંડમાં આવેલાં છેઃ (૧) સારનાથ (૨) રાજગૃહ અને (૩) નાલંદા. એ મૂખ્ય સ્થળો છે. તે સિવાય લુંબીનીવન, કપિલવસ્તુ, જીતવન વગેરે બીજાં સ્થળો પણ ભગવાન બુદ્ધના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગોથી અંકિત થયેલાં છે. પણ ઉપલાં ત્રણ સ્થળો વિશેષ પ્રભાવવાળાં છે અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ બનાવવામાં આ ત્રણે સ્થળોએ મૂખ્ય ભાગ લીધો છે. ભગવાન બુદ્ધના જીવન સાથે આ ત્રણેનો ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આપણા ગુજરાત તરફ એ ત્રણે સ્થળો વિશેષ જાણીતાં નથી કારણ કે એ સર્વે ઉત્તર હિંદમાં આવ્યાં છે તેમ ત્યાં હાલમાં હિંદુઓનાં તીર્થ સ્થળોનું કોઈ પણ મંદિર અથવા મૂર્તિ નથી. તેમ હાલમાં બુદ્ધ ભગવાનના વખતના મઠો અને વિહારોનાં ખંડેરો જ અવસ્થિત છે. એટલે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસી, અથવા બુદ્ધજીવનમાં રસ લેનાર સિવાય ત્યાં બીજા કોઇ જતા નથી. આજે આ લેખમાં સારનાથનું જ વર્ણન લખીશું. જો આપના વાંચનારાઓને આ વિષય પસંદ આવશે તો બાકીનાં બે સ્થળો વિશે પણ લેખો સાદર કરવામાં આવશે. રાજગૃહ અને નાલંદાનાં વિષયો પણ ઘણા રસિક છે.

કાશી બનારસની બજારમાં મુડદાલ ઘોડાવાળા અને નરસિંહ મહેતાના મામેરાંમાં વર્ણવેલા રથ જેવા એકલદુકલ ટાંગાઓની હાર ઉભી હોય છે. બેસનાર માટે સુખ સગવડનું તેમાં નામ હોતું નથી, પરંતુ તેને બદલે બહુ સંભાળથી તેમાં બેસવાનું હોય છે. રૂા. ૨) થી ૨ાા નાં ભાડામાં સારનાથ જવાનાં ટાંગા મળી શકે છે. બનારસથી સારનાથ ચાર માઇલ દૂર છે. ગાઝીપુર જતી સડક ઉપર ખંડેરોની દિશામાં સારનાથનું સ્થાન છે. સારનાથનું રેલ્વે સ્ટેશન પણ થોડુંજ દૂર છે. સારનાથનું પ્રાચીન નામ " ऋषिपतनमृगदाव " હતું. આ નામથી જણાય છે કે આ સ્થળમાં અગાઉ એક વન હશે, ત્યાં હરણાંઓનાં ટોળાં નિર્ભય રીતે ચરતાં હશે અને ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હશે. મૃગદાવ નામ એક કથા ઉપરથી પડ્યું લાગે છે, જે કથા ' નિગ્રોધ મૃગજાતક 'માં લખી છે. તે કથા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

કોઇ સમયે બ્રહ્મદત્ત નામે રાજા બનારસમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ સમયે બોધિસત્વે મૃગનો જન્મ ગ્રહણ કર્યો. આ મૃગનું નામ ન્યગ્રોધ મૃગરાજ હતું. અને પાંચસો મૃગો તેના અનુયાયી એટલે સેવક હતાં. બીજા વિભાગમાં " શાખામૃગ " નામે બીજો મૃગરાજ રહેતો હતો. તેના પણ ઘણાં મૃગો અનુયાયી હતાં.

કાશી નરેશને આ વનમાં મૃગયા કરવાનો ઘણો શોખ હતો. રાજાને પોતાની સાથે રાજ્યના અમલદારો અને પ્રજાને પણ સાથે તેડી જવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ હમેશાં કામકાજ મુકીને પ્રજાના કારીગર વર્ગને પોતાનો સમય આવી રીતે ગુમાવવા ગમ્યું નહિ, ત્યારે તેઓએ સાથે મળી એક યુક્તિ યોજી અને એક મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી ત્યાં ઘાસ વાવવામાં આવ્યું અને પાણીની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી. પછી ચારે તરફ મજબુત વાડ બનાવી અંદર દાખલ થવાને માટે માત્ર એક જ માર્ગ રાખ્યો. પછી લોકોએ સાથે મળી સર્વે વનનાં મૃગોને હાંકી આ ઉદ્યાનમાં ભર્યાં અને અંદર આવવાનો માર્ગ પણ બંધ કરી દીધો. પછી મહારાજા સમીપ જઇને નિવેદન કર્યું કે હે મહારાજ આપની સગવડને ખાતર અમોએ મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી મૃગોને એક જ ઠેકાણે રાખ્યાં છે. હવે આપે એ જ સ્થળે મૃગયા કરવાની છે અને ત્યાં દરેક રીતની સગવડ છે.

રાજા પ્રસન્ન થયો અને પ્રથમ અવકાશે ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં બે મોટા મૃગો તેના જોવામાં આવ્યા. રાજાએ તેમને અભયદાન આપ્યું. પછી કોઇક વખતે રાજા અને કોઇક વખતે રાજાના સંબંધીઓ આ ઉદ્યાનમાં શિકાર કરવા માટે આવતા અને બાણોથી કેટલાંક મૃગોને ઘાયલ કરતાં અને કેટલાંકને મારી આહાર માટે રાજ્યનાં રસોડે મુકવામાં આવતાં. આવી રીતે આવા ખોટા સંહાર અને દરદને લીધે મૃગોને બહુ સંતાપ થયો. અને નિગ્રોધ મૃગરાજ પાસે જઈ સૌ મૃગોએ ફરિયાદ કરી. નિગ્રોધ મહારાજે શાખા મૃગને બોલાવી સલાહ માંગી. પછી બન્ને મળી રાજા પાસે જઈ વિનંતિ કરીઃ "મહારાજ! મૃગવધને માટે આપે તકલીફ ઉઠાવવાની જરૂર નથી. અમો આહાર નિમિત્તે આપને દરરોજ એક મૃગ પહોંચતો કરવાની સગવડ કરીશું." રાજાએ આ વાત કબુલ કરી. આ રીતે દરરોજ એક મૃગ રાજાના રસોડામાં પહોંચતો કરવામાં આવતો હતો. તે માટે વારા બાંધવામાં આવ્યા. રોજ જેનો વારો હોય તેને રાજાને રસોડે જવું પડતું હતું. આવી રીતે ઘણો સ નીકળી ગયો. એક વખત એક ગર્ભવતી હરિણીનો વારો આવ્યો. તે શાખામૃગનાં ટોળ લગતી હતી. પોતે ગર્ભવતી હોવાથી તેણે સર્વે મૃગોને કહ્યું: "આજે મારો વારો છે, મારા ગર્ભનો વારો નથી—ગર્ભને ખાતર મને મુક્તિ મળવી જોઇએ." પરંતુ હરિણીની ફરિયાદને કોઇએ લક્ષમાં લીધી નહિ. પછી હરિણી ન્યાયી નિગ્રોધ રાજાને શરણે ગઈ અને પોતાની હકીકત રજુ કરી. નિગ્રોધ મૃગને કરુણા ઉપજી, તેણે હરિણીને આશ્વાસન આપ્યું અને તેના બદલામાં પોતે જ રાજાનાં રસોડામાં જશે એવી રીતે જણાવ્યું. હરિણી ખુશી થઇ ચાલી ગઈ. નિગ્રોધ મૃગ રાજાનાં રસોડામાં ગયો અને તે ખબર સેવકોએ રાજાને પહોંચાડી. રાજાએ તેને પોતાની પાસે તેડાવી પૂછ્યું: "હે નિગ્રોધ! તને અભયદાન મળ્યું છે છતાં તું કેમ આવ્યો?" નિગ્રોધની સર્વે હકીકત જાણી રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને નિગ્રોધની દયાળુતા અને ઉદારતાના મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં અને તેને મુક્ત કર્યો. આખા ઉદ્યાનનાં હરિણોને પણ અભયદાન આપ્યું. આથી સર્વે પશુઓ સ્વચ્છંદથી વર્તવા લાગ્યાં. આથી આ વનનું નામ "મૃગદાવ" પડ્યું લાગે છે.

તથાગત ગૌતમ બુદ્ધનાં સમયમાં આ "મૃગદાવ" પુણ્યભૂમિ ગણાતી હતી. ઋષિઓ ત્યાં ઘોર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. આ કારણથી આ સ્થાનને "ઋષિપતન" પણ કહેતાં હતાં. લલિત વિસ્તરમાં લખ્યું છે કે "બુદ્ધપણું" પ્રાપ્ત થયા પછી ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના પાંચ-સાથીઓ સાથે અત્રે વાસ કર્યો હતો. કૌડિન્ય અને તેના ચાર સાથીઓ જે પંચભદ્ર વર્ગી અસ કહેવાય છે તેમણે અગાઉ ભગવાન બુદ્ધ સાથે ઘોર તપ કરવું શરૂ કર્યું હતું. એમને જ પ્રથમ પોતાના ધર્મમાં લાવવા ભગવાન બુદ્ધની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેઓ ઋષિપતન આવ્યા. ભગવાન બુદ્ધને આવતાં જોઇ તેઓએ સલાહ કરી કે આ જપ તપ સર્વે છોડી, યોગભ્રષ્ટ થયો છે માટે આપણે તેને માન આપવું નહિ. પરંતુ બુદ્ધ સમીપ આવ્યા એટલે તેમના તેજ અને પ્રતિભા આગળ આ લોકો પોતાનો નિશ્ચય જાળવી શક્યા નહિ અને આસન ઉપરથી ઊભા થઇ માન આપ્યું તથા અર્ઘ પાદ્યાદિથી પૂજા કરી. ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: "ભિક્ષુ ગણ! મને બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. એનો ઉપદેશ તમોને આપવા હું અત્રે આવ્યો છું." બીજે દિવસે એ પાંચ જનોને ભગવાન બુદ્ધે નીચે પ્રમાણેનાં વિષયો સંબંધી ઉપદેશ આપ્યો.

હુએન સ્વાંગે અશોકના સ્તંભના વિષયમાં લખ્યું છે કે એ સ્તંભ ૭૦ ફીટ ઊંચો હતો અને એનો પથ્થર મરકત મણિ સમાન ચમકતો હતો. આ સ્તંભની સામે બેસીને ખરા હૃદયથી જે પુરુષ પ્રાર્થના કરતો તેની મનઃકામના પૂર્ણ થતી હતી. આ એ જ સ્થાન છે કે જ્યાં ગૌતમ બુદ્ધે ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કર્યું હતું.

સારનાથના વિહારોમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન થયાં જ કર્યાં છે. છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં હુણપતિએ આક્રમણ કરી આને ઘણું નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું, પરંતુ કોઇ ઉદાર વ્યક્તિએ પુનઃ તેની મરામત કરાવી. આ પ્રમાણે એક જીર્ણોદ્ધાર સંવત ૧૦૮૩માં થયો હતો. તેની સાબેતી બુદ્ધની મૂર્તિના અધોભાગમાં એક લેખ મળી આવે છે તે ઉપરથી મળે છે. લેખનો સારાંશ છે કે ગૌડ બંગાળા દેશના રાજા મહીપાલના રાજ્ય સમયમાં સ્થિરપાળ અને વસંતપાળ નામના બે ભાઇઓએ "ધર્મરાજિકા" અને "ધર્મચક્ર" નામની બે ઇમારતોનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું. આ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સન ૧૦૧૭માં બનારસ ખાતે મહમદ ગજનવીએ સારનાથનો નાશ કર્યો હતો તેનો ઉદારપાલ બંધુએ ફરી નષ્ટોદ્ધાર કર્યો.

સર્વથી છેલ્લો શિલાલેખ રાણી કુમારદેવીનો મળે છે. તેનો આશય એમ છે કે કાન્યકુબ્જના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવીએ શ્રી ધર્મચક્ર જીનની મૂર્તિની આ નવા બનાવેલા વિહારમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ કુમારદેવી ગૌડ દેશના પાલ રાજાની કન્યા હતી.

આ પ્રકારના શિલાલેખોથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લામાં છેલ્લા બારમી શતાબ્દિ પર્યંત સારનાથની ઉન્નત અવસ્થા રહી હતી. આની પછી એવું જણાય છે કે કુતુબુદ્દીન એબેકે સને ૧૧૯૪માં જ્યારે બનારસનો નાશ કર્યો હતો ત્યારે સારનાથનો પણ સાથે જ વિધ્વંસ કર્યો હતો. ધમેખ સ્તૂપ અને ચૌખંડીને મુકીને બાકી સર્વે મઠો અને વિહારોને ભાંગી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં.

સારનાથ તરફ પુરાતત્ત્વ સંશોધકોની દૃષ્ટિ પ્રથમ કેમ ગઇ તેનો ઇતિહાસ અત્રે આપ્યો છે. અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિવાન જગતસિંહે ૧૭૯૩–૧૭૯૪માં સ્તૂપને ખોદાવી નાંખ્યો હતો. સ્તૂપની અંદરથી થોડાં મોતી અને સોનાના ટુકડા નીકળ્યા હતા. એક માણસનાં હાડકાં મળ્યાં જે ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ હાડકાં કોઈ સતીનાં હશે એમ લોકોનું માનવું હતું. પરંતુ એ વખતના બનારસના કમિશનર મી. બેનથાન ડંકને, નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે એ હાડકાં કોઈ બુદ્ધનાં હોવાં જોઇએ. વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ વિષય ઉપર ગયું પરંતુ તે માટે કાંઇ ખાસ પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આજુબાજુના માણસો સારનાથથી મોટા મોટા પથ્થરો–જેમાં ઘણા કોતરેલા લેખો પણ હતા, અને કેટલીક મૂર્તિઓ પણ હતી–ઉપાડી ગયા અને મકાનો બનાવવામાં ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ ૪૦ મોટી મૂર્તિઓ જે ત્યાં પડી રહી હતી, તે ઈજીનીઅરોએ વારણા નદી ઉપર પૂલ બંધાતો હતો ત્યારે પાણી રોકવાને માટે નદીમાં નાંખી હતી અને બીજે પુલ બનાવવા માટે પચાસ સાઠ ગાડી પથ્થરો સારનાથથી મંગાવી ઉપયોગમાં લેવાયા હતા. આમાં કેટલા શિલાલેખો કામમાં આવ્યા અને તેથી સારનાથના ઇતિહાસને કેટલી હાનિ પહોંચી તે તો ઇશ્વરને ખબર.

સારનાથમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે ખોદકામ સર એલેક્ઝાંડર કનીંગહામે સને ૧૮૩૪માં શરૂ કરાવ્યું અને થોડા વખત પછી તે કામ બંધ કરાવ્યું. પરંતુ વિદ્વાનોને આ શોધમાં રસ હોવાથી તેઓએ શોધ ચાલુ જ રાખી છે. આથી સારનાથના વિષયમાં નવી નવી હકીકત જાહેરમાં આવી. ઈજીનીઅર સરાલ સાહેબ જ્યારે બનારસ ગાઝીપુરની સડક તૈયાર કરાવતા હતા, ત્યારે નિટ્ટી ખોદતાં એક મોટી બુદ્ધ મૂર્તિ મળી જેથી સારનાથમાં તેમણે ફરીથી ખોદકામ ચાલુ કર્યું. મૂખ્ય સંઘારામનું સ્થાન મળ્યું. આના પછી અશોકના સ્તંભ અને તેનું શીર્ષ મળ્યાં, ઘણા નવા વિહારો પણ મળ્યા. આ સર્વે પ્રાચીન વસ્તુઓનાં રક્ષણ માટે સારનાથમાં એક મ્યુઝીઅમ સ્થાપ્યું છે. બૌદ્ધધર્મના અધ્યયન માટે ઘણા વિદ્વાનો સારનાથ મ્યુઝીઅમની મુલાકાત લે છે. બરમા, સીઆમ, સીલોન વગેરે દેશોથી આવતા યાત્રાળુઓને માટે સારનાથમાં એક વિહાર પણ બંધાવ્યો છે.

બુદ્ધધર્મનો હિંદમાં અસ્ત થયો, ત્યારથી જ સારનાથની દશા મંદ થઇ.

શ્રી. ધર્માનંદ કોસમ્બીએ પોતાના પુસ્તક "આપવીતી" માં સારનાથ માટે લોકોનાં અજ્ઞાનનું ઠીક પ્રદર્શન કર્યું છેઃ—

"ધર્મપાળ મને મળવા શહેરમાંથી આવ્યા હતા અને દિવસે ત્યાં સારનાથનો મેળો ભરાયો હતો. જ્યાં બેસી બૌદ્ધ ગુરુએ ઉપદેશ કર્યો તે જ ઠેકાણે અશોક રાજાએ બંધાવેલ એક મોટો સ્તૂપ છે. મેળામાં આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યા જોવા આવ્યા. ધર્મપાળે મને કહ્યું: 'આ લોકોને આ જગ્યાની પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો.' મેં કહ્યું: 'એમાં હું સફળ નહિ થાઉં, નાહકનો ત્રાસ થશે.' પણ તેમણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો તેથી છેવટે સ્તૂપ આગળની ઊંચી જગ્યા ઉપર ચઢી લોકોને ઉદ્દેશીને હું આ પ્રમાણે બોલ્યોઃ—

'આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાંના ઘણાખરાને માલમ નહિ હોય. સાર્વભૌમ અશોક રાજાએ આ સ્તૂપ પહેલ વહેલો બાંધ્યો' આ વાતો કહેવાની મેં શરૂઆત કરી, પણ વચ્ચમાં જ એક જણ હિન્દીમાં બોલી ઉઠયોઃ 'અરે આ બધાં નાહકનાં ગપ્પાં શેનાં માર્યો જાઓ છો? આ તો "ઘાંચીનો ટોપ" છે, એમ અમે જીંદગી આખી સાંભળતા આવ્યા છીએ.' એટલામાં વળી બીજો તેનો કોઈ સોબતી તપી ઉઠયો અને બોલ્યોઃ 'તમે બકો છો. અમારા બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધું ખોટું અને તમારો ઇતિહાસ સાચો, ખરૂં ને? ઘાંચીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર ચડતો, ખબર છે?' ખલાસ થયું, મારૂં વ્યાખ્યાન ત્યાં જ સમાપ્ત થયું. શ્રોતૃવૃંદમાં હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ હાર થઇ એમ સૌ કોઈની ખાત્રી થઇ ચૂકી."

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર જેને કાંઈ પણ રુચિ હોય એણે એકવાર સારનાથ જવું જોઇએ.*

ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

* હિંદી અંગ્રેજી લેખો ઉપરથી

મુંબાઈના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા

કવિએ મુંબાઇનું વર્ણન કરતાં " શું પાથર્યો કીનખાબ " એમ કહ્યું છે. આ મુંબાઇની જાહોજલાલી, મુંબાઇની મોહકતા, મુંબાઇની મોટી વસ્તી, આ બધું મીલઉદ્યોગને આભારી છે.

રૂના ઉદ્યોગની મહત્તા ને વિશાળતાનો ખ્યાલ મેળવવા માટે કેટલાક આંકડા જાણવા જરૂરી છે. મુંબાઈની મીલોમાં રૂપિયા પચાસ કરોડથી ઉપરની મૂડી રોકાયેલી છે. મુંબાઈ શહેરમાં ૧,૫૩,૦૦૦ માણસો મીલમાં નોકરી કરે છે, ને આ લોકોના કુટુંબીઓ ગણીએ તો લગભગ પાંચ લાખ માણસ મીલો ઉપર સીધી રીતે ગુજરાન કરે છે. એટલે મુંબાઇની વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ મીલઉદ્યોગ ઉપર સીધી રીતે જીવે છે. આ ઉપરાંત રૂના વેપારીઓ, કાપડના વેપારીઓ, મીલસ્ટોર ને સંચાના વેપારીઓ મળીને ૧૦ લાખ માણસો થાય. તે ઉપરાંત લગભગ ૮૦ લાખ માણસ સમસ્ત હિંદમાં રૂની ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એટલે લગભગ બે કરોડ માણસને રૂ ને રૂના ઉદ્યોગને લીધે રોજી મળે છે. આથી આપણા દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં, મીલઉદ્યોગની કેટલી બધી મહત્તા છે તે જણાશે.

છતાં યે ખેદની વાત છે કે આજે જો કે આપણા મીલઉદ્યોગની પડતી દશા ચોક્કસ શરૂ થઇ ચૂકી છે તો પણ આપણા મીલમાલેકોનું કે આપણા નેતાઓનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું નથી.

હિંદમાં જોઇએ તેટલું રૂ પાકે છે, બલ્કે હિંદની મીલો લઈ શકે તેથી વધુ રૂ પાકે છે. આપણો દેશ ગરમ હોવાથી મોટે ભાગે લોકો સુતરાઉ કપડાં પહેરે છે. કાચા માલની મોટા જથામાં પેદાશ ને તૈયાર માલની ખપત–આ બે વસ્તુઓ છે, તો આ ઉદ્યોગ ખૂબ સારી રીતે ચાલવો જોઇએ. છતાં આમ કેમ ?

ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં મુંબાઈમાં મીલો શરૂ થઇ ત્યારથી આજ સુધી એટલે સન ૧૯૨૮ સુધીમાં, મીલમાલેકોના કહેવા પ્રમાણે, ૧૮૬૦–૬૫ એટલે અમેરિકાની લડાઇ (Civil War) ને ૧૯૧૪ની મોટી લડાઇ દરમિયાન મીલો સારો નફો કરતી હતી. બાકી તો હમેશ એમનું જેમ તેમ જ ચાલ્યા કર્યું છે. ૧૯૨૨ પછી તો ખૂબ જ મંદી આવી છે. આમાં દોષ કોનો છે ?

મીલો શરૂ થઈ ત્યારથી ઇ. સ. ૧૯૦૦ સુધી આપણી મીલો ચીન સૂતર ને કાપડ ખૂબ મોકલતી. પછી સરકારે ઇ. સ. ૧૮૯૮માં સોનાનું ધોરણ દાખલ કરવા રૂપાનું અનિયંત્રિત ચલણ બંધ કર્યું, એટલે ચીનની સાથના આપણા હુંડીઆમણમાં વધઘટ વારે વારે ખૂબ થવા માંડી. તેથી ચીન માલ નીકાસ કરવો બહુ મુશ્કેલ થઇ પડયું. મીલમાલેકોના આ કહેવામાં બહુ વજુદ હોય એમ મને લાગતું નથી. શું ઇગ્લન્ડ સોનાના ધોરણ પર નથી? જાપાને પણ લગભગ આ જ અરસામાં સોનાનું ધોરણ દાખલ કર્યું તો ઇગ્લન્ડ ને જાપાન કેમ પોતાનો માલ વધુ ને વધુ ચીનમાં વેચી શક્યા? ચીનની વાત જવા દો.

આપણી મીલો પોતાનો માલ પૂર્વ આફ્રિકા, ઇરાક વગેરે દેશોમાં મોકલતી હતી. ધીરે ધીરે એ વેપાર બંધ થતો ગયો છે. આનું કારણ પણ મીલમાલેકોની મૂર્ખાઇ અને ટુંકી દષ્ટિ જ છે. પહેલાં તો, માલ ખપતો હતો ત્યારે પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલી દરેક દેશના લોકોની જરૂરીઆતોનો ઊંડો અભ્યાસ મીલમાલેકોએ કોઇ દિવસ કર્યો જ નહિ. જાપાનીઓ તો દરેક દેશમાં પોતાના માણસ મોકલી ત્યાં કેવા માલની ખપત છે, લોકોના આચાર વિચાર કેવા છે, તેનો પાકો અભ્યાસ કરે છે, ને પછી દરેક દેશની જરૂરીઆત પ્રમાણે માલ બનાવી મોકલે છે. એટલે જાપાનનો માલ ખપે ને હિંદની મીલોનું કાપડ ન ખપે એમાં નવાઇ શી?

બીજું કારણ મીલમાલેકોની અધમ અપ્રામાણિકતા છે. એક જ છાપનો માલ આજે એક જાતનો હોય તો એ જ છાપ સાથે હલકો માલ બજારમાં ઘુસાડી દેવામાં આપણા મીલમાલેકો ખુબ હોશિયારી સમજે છે. ડાળ ઉપર ઉભા રહી કુહાડીથી ડાળ કાપતા પેલા ડાહ્યા પુરુષની વાત કોણ નથી જાણતું?

બંગભંગની હિલચાલના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખીએ. વિલાયતી માલનો બહિષ્કાર શરૂ થયો એટલે મીલમાલેકોએ પરદેશી માલ આણી પોતાની મીલોમાં છાપી સ્વદેશી તરીકે વેચ્યો!

એટલું જ નહિ પણ દેશમાં પણ એમનો માલ વધુ ખપે એટલા માટે જાહેરાત વગેરે મીલમાલેકોએ કોઈ દિવસ કર્યું છે? સ્વદેશીની ચળવળને સૌથી ભારે ઉત્તેજન મીલમાલેકો તરફથી મળવું જોઇએ; પણ ના! સ્વદેશી ચળવળમાં ભાગ લે તો મીલમાલેકોની ઇજ્જતને ધોકો પહોંચે!

સરકાર પાસે મીલમાલેકોએ સંરક્ષણ માગ્યું, સરકારે ના આપ્યું એ ઠીક જ થયું. મુંબાઇના મીલમાલેકો જ્યાં સુધી મીલો ચલાવવામાં કરકસર ને પ્રામાણિકતા ન દાખલ કરે ત્યાં સુધી કાપડની આયાત ઉપર જકાત એ દેશહિતની વિરૂદ્ધ છે.

આજે મીલો જાણે એજન્ટોની ખાનગી મિલકત હોય એમ ચાલે છે. "શેઠ"ના સગાંવહાલાં પાસેથી કોલસો, રૂ ને મીલસ્ટોર લેવાય, જે ભાવ મુકે તે ભાવ મીલને ચોપડે લખાય–ઘણી મીલોમાં તો એવું બને છે કે "શેઠ" મીલને પૈસે રૂનો સટ્ટો કરે. નફો આવે તો "શેઠ"નો, ને ખોટ આવે તો રૂ ખરીદવામાં આવેલી ખોટ, એમ કહી મીલને ચોપડે ઉધારાય.

લડાઇ દરમિયાન મીલોએ ખૂબ નફો કર્યો. તે વખતે મીલોએ સો સો ને બસો બસો ટકા વ્યાજની વહેંચણીઓ જાહેર કરી હતી. આ વખતે લડાઇને લીધે સંચા વગેરે નહોતા આવતા ને લડાઈ પછી આ બધી ચીજો માટે તેમ જ લડાઈ પછી હંમેશ આવતી મંદીમાં ટકી રહેવા રીઝર્વ ફંડ જોઇશે એ વિચાર આ સ્વાર્થાંધ મીલમાલેકોને ન સૂઝયો.

સરકારે સંરક્ષણ આપવાની ના કહી એટલે સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાના હેતુથી મીલમાલેકોએ મજૂરીના દરમાં ઘટાડા કર્યા.

મીલહડતાળને શરૂ થયે દોઢ મહિનો થઈ ગયો. લડાઇ દરમિયાન વિલાયતથી માલ ઓછો આવતો હતો ને દેશી માલની ખપત ખૂબ હતી એટલે સ્વાભાવિક રીતે મજૂરીના દર પણ ખૂબ વધી ગયા હતા. મજૂરીના દરમાં સરેરાશ પચાસ સાઠ ટકાનો વધારો થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પછી જે વેપારની મંદી આવી તેમાં મીલમાલેકોને મજૂરીના લડાઇ દરમિયાન ચાલુ થયેલા ઊંચા દર આપવા ન પરવડયા. તો એમણે શું કરવું જોઇતું હતું?

પહેલાં તો ઉપર કહેલા બધા સુધારા દાખલ કરી મજૂરોને સમજાવી દર ઓછા કરવા હતા. મજૂરોને પણ પેટપુરતું તો મળવું જ જોઇએ.

હડતાળ એ મજૂરોનું બહુ જલદ શસ્ત્ર છે પણ તે ગમે તેમ ન વપરાય. હડતાળ ગમે તેટલી લંબાય તો પણ, ખાવાના પૈસા હોય તો જ મજૂરો હડતાળમાં મક્કમ રહી શકે. આજે તો એ લોકો પાસે નજીવું ફંડ છે. રશિયાથી થોડાક પૈસા આવ્યા તેમાં તો અંગ્રેજી છાપાઓએ હો હા કરી મુકી. પણ એ પૈસા મજૂરોને ચારપાંચ દિવસ પણ ન ચાલે.

આપણા મજૂરો જોઇએ તેટલા કાર્યદક્ષ નથી જ. એ કાર્યદક્ષ હોય તો આપણી મીલો વધુ સસ્તો માલ કાઢી શકે ને મજૂરી પણ મજૂરોને વધુ મળે. મજૂરોને કાર્યદક્ષ કરવામાં શી શી યોજનાઓ અમલમાં લાવવી જોઇએ તેનો વિચાર બીજી કોઇ વખત. આપણા દેશના કમભાગ્યે બધી જ હીલચાલોમાં મોટે ભાગે સ્વાર્થસાધુ ને દંભી માણસો જ આગેવાન થઈ જાય છે. મુંબાઇની મીલમજૂરોની ચળવળમાં પણ એમ જ થયું છે, નહિ તો બે ત્રણ મીલો બંધ થઇ ત્યારે પૈસાની પુરતી સગવડ નથી એ જાણવા છતાં, પીકેટીંગ કરી બીજી બધી મીલો બંધ કરાવવામાં શું ડહાપણ, ને મજૂરો માટે એમણે પોતાની શી દાઝ દેખાડી ?

હવે મોટો ભાગ મજુરો પોતપોતાને "દેશ" ચાલી ગયા છે, ગામડામાં જઈ ખેતી કરશે. હવે તો આખું ચોમાસું પાછા નહિ આવે; ને મીલમાલેકો પણ વર્ષો સુધી મીલો બંધ રાખવા તૈયારી ન કરતા હોય એવો ડોળ કરે છે.

મીલમજૂરોના મંડળોએ કેટલીક માગણીઓ મીલમાલેકો પાસે રજુ કરી હતી, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય આ પ્રમાણે:

૧ એક મજુરને પહેલા કરતાં વધુ શાળની દેખરેખ આપવાથી પગાર મૂળ કાયમ છતાં વસ્તુતઃ પગારમાં ઘટાડો થયો કહેવાય. આ વસ્તુસ્થિતિ દૂર થવી જોઇએ.

૨ કાયદા પ્રમાણે દસથી વધુ કલાક રોજના મજૂર પાસે કામ ન કરાવાય. જ્યાં જ્યાં આજે એક મજૂરને દસથી પણ ઓછા કલાક કામ છે ત્યાં કલાક હવે વધારવા નહિ.

૩ મજૂરીના દરમાં ફેરફાર કરતાં મજુરસંઘને પૂછવું.

૪ જે મજૂરોના પગાર માસિક રૂ. ૩૦ થી ઓછા હોય તેમના પગારમાં વધારો કરવો.

૫ નોકરી છોડતાં મજૂરોએ, ને બરતરફ કરતા મીલમાલેકોએ મહિનાની નોટીસ આપવી.

આ બધી ને બીજી માગણીઓ સ્વીકારવાની કાં તો મીલમાલેકોએ ધસીને ના પાડી છે અથવા તો ઉડાઉ જવાબ આપ્યા છે. એટલે સમાધાની ને સુલેહની આશા તો છેક જ પડી ભાંગી છે.

મીલઉદ્યોગનું નસીબ બહુ જ નબળું લાગે છે. વેપારની મંદીથી ને મુશ્કેલીઓથી મીલમાલેકોમાં કંઇ ડહાપણ આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. શું થાય છે તે સચિંત નજરે જોવાનું રહ્યું.

સુરેન્દ્ર વૈકુંઠરાય દેસાઈ

સોરઠી બ્હારવટીયાની મીમાંસા

[પ્રેમાભાઇ હૉલમાં આપેલું વ્યાખ્યાન ગતાંકથી ચાલુ]

ઇષ્ટ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બ્હારવટીયો એટલે વ્રતધારી: બ્હારવટું એટલે લોકોક્ત જતિધર્મ: એ આખા બ્હારવટા–યુગનો આદર્શ હતો. અને સારા બ્હારવટીયાઓએ તો કડકપણે એ ધર્મને પોતાના જીવનમાં ઉતારેલ પણ હતો. લગભગ તમામ બ્હારવટીયા પોતાના ઇષ્ટ દેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અમૂક જાતની શારીરિક પવિત્રતાના લોપમાંથી એ ઇષ્ટ દેવતાના કોપ નીપજ્વાનું સમજતા. ભીમો જત રોજ સવાર સાંજ બખીઆરાના ડુંગર પર જ્મીયલશા પીરની દરગાહ પર લોબાન પ્રગટાવી તસ્બી ફેરવી પોતાની તલવારને પણ ધૂપ દેતો. બાવાવાળો રોજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વેળા, ઘીનો દીવો પેટાવીને સૂરજ સન્મુખ માળા ફેરવતો: ચાહે તેવે સ્થળે હોય, પાછળ શત્રુની ફોજ ચાલી આવે, છતાં પણ એ આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે પછી તો ચલાળાના સંત આપા દાનાની સહાયથી એની પૂજાની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બ્હારવટીયો પાપ ને અન્યાયમાં ડુબી ગયો, ત્યારે એનો કાળ આવ્યાની સાક્ષી રૂપે ઝીંદગીના છેલ્લા ત્રણ દિવસ સુધી એ 'રેઢી જ્યોત' પ્રગટ નહોતી થઈ. જ્યોતિર્દેવ દૂભાયા હતા. વાલો નામોરી પોતાની સાથે પીરનો કીનખાપી વાવટો ફેરવતો અને રામાવાળો સૂરજદેવળનો પંજો રાખતો. વાઘેરો દ્વારિકાનાથના સેવક હોઇ, 'જે રણછોડ' એ એની રણહાક હતી; અને મોવર સંધવાણી સરખા ચોરને પણ 'કોડાવાળો પીર' સ્વપ્ને આવી સંદેશા દેતો એવી માન્યતા હતી. પ્રાચીન બ્હારવટીયા જેસા વેજાને તો દેવી માતાએ પોતાનાં બે ધોળાં રોઝ ઘોડાંને બદલે અસવારી કરવા માટે આપેલાં અને એ રોઝ પર બેસી બન્ને બ્હારવટીયા રાવલ જેવી વિષમ નદીઓ ઠેકી જતા હોવાનું બોલાય છે. અલબત, આ ઇષ્ટ દેવોની આરાધનામાં આત્મ–રક્ષાનો જ આશય ઉભો હતો, પરંતુ એ દેવતાઓની પ્રસન્નતા તો તપશ્ચર્યા અને સંયમ નિયમને જ આધીન ગણાતી.

દેહદમન

આવી રીતે દેવ દેવીઓની સહાય મેળવવી એટલે પવિત્રતાનાં, દેહદમનનાં, એવાં બિરદોનું પાલન કરવું. ઘણી વાર તો એ પાલન અજબ બની જતું. એક બાજુ મનુષ્યોનો સંહાર અને બીજી બાજુ નાનાં જંતુની પણ જીવન–રક્ષા ! જેસો વેજો તો પોતાનાં અંગ પરની જૂ પણ ન નાખી દેતાં ડગલામાં જ સાચવી જીવાડતા. કહેવાય છે કે એ ડગલાઓમાં એટલી તો જૂઓ ખદબદતી કે પોતે બાન પકડેલા માણસ પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે તેઓ તેને એ ડગલા પહેરાવી જૂઓના ચટકાથી તોબા પોકરાવતા ! છતાં એટલી બધી જૂઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ કાયમ પોતાના શરીર પર ધારણ કરી રહેતા. એટલું જ બસ નથી. એના કાકા ગંગદાસ બ્હારવટીયાને તો પીઠ પર એક મોટું, ઊંડું પાંકું, હતું. તેમાં જીવડાં પડેલાં.

એ કીડા એના શરીરનો ભક્ષ કરતાં કરતાં પારાવાર વેદના ઉપજાવતાં, પણ એને મારી તો શી રીતે નખાય ? તેમ પોતાના દેહને પણ કેમ કરી બચાવવો ? રોજ એ પાંદામાં ગંગદાસજી લોટનો પીંડો ભરે, અને કીડા એ લોટ ખાઈને જીવે. એ પ્રમાણે શરીરનો બચાવ કરવાની સાથેસાથ જીવદયા પાળે છે. એક વખત લોટ નથી મળ્યો : પાછળ પાદશાહની ફોજ માર ! માર ! ચાલી આવે છે. ગંગદાસને પીડાનો પાર નથી. પાંદામાં કાળી લાય લાગી છે. નાસી છૂટાય તેવું નથી રહ્યું. તેમ યવનને હાથે તો મરવું પણ ન ખપે. પોતાના બન્ને ભત્રીજાને આજીજી કરી કાકાએ એમાંના એકને હાથે પોતાનું માથું કપાવી અંતરિયાળ મરવું પસંદ કર્યું હતું !

દયાદાન

વાલો કૂંડીઓ જે વેળા રણમાં ઊંટનું કુંડાળું કરીને સામે આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો અને એની ગોળીઓનો વરસાદ કચ્છની ફોજને આગળ વધવા દેતો નહોતો, ત્યારે કહેવાય છે કે શત્રુઓએ ગાયોનું ધણ આડે ઉભું રાખ્યું, અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ ગાયો ઉપર ગોળીબાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાડવા પૂરતા જ ગાયોના પગ તરફ ભડાકા કરી પોતાનો બચાવ કરી લીધો હતો.

જોધા માણેકે કોડીનાર લૂંટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોડીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય ચુકાવી, ગોંદરે ગાયોને કપાસીઆ નીર્યા હતા અને બ્રાહ્મણોની ચોરાસી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, બાવા સાધુઓ વગેરેને ખવરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક બ્હારવટીયાએ બતાવ્યો હતો. અલબત એમાં તો ધર્મદાનની રૂઢીગત ભાવના જ હતી પરંતુ ભાવના તો હતી જ. ગીતો કાવીઓમાં પણ હજુ ગવાય છે કે

બમણા સૈહુંને દાન તો દીધાં ને
ગામમાં મીઠાયું વેચાય
ઓખેજો વાઘેર કોડીનાર મારીને જાય.
ગાયું કેરે ગોંદરે કપાસીયા નીર્યા ને
પાદરે ચોરાસી જમાય—ઓખેજો૦

જોધા વાઘેરનો ભત્રીજો મુળુ માણેક પણ એવો જ ખાનદાન અને વિલક્ષણ પ્રભુભક્ત હતો. એણે તો માધવપૂર લૂંટવાની મધરાતે જ, મંદિરના પૂજારીને પકડી મંગાવી, મંદિર ઉઘડાવી, માધવરાયની પ્રતિમાને બાઝી પડી ચોધાર આંસુડે રૂદન કર્યું હતું !

પતિધર્મ

સારા બ્હારવટીયા તો ગૃહસ્થાશ્રમને પણ સજીને જ જીરતા હતા. જોગીદાસનાં સ્ત્રી—બાલકો તો ભાવનગર ઠાકોરના દરબારગઢમાં જ અટકાયતે પડયાં હોવાથી એણે કૈં કૈં વર્ષો સુધી ગૃહસ્થાશ્રમનાં દર્શન પણ નહોતાં લીધાં. જેસાજી વેજાજીનાં બાળ બચ્ચાં પણ વિખૂટાં પડીને ગુપ્ત વેશે નટોના પંખા (ટોળાં) સાથે ભમતાં હતાં. એથી યે વધુ રોમાંચકારી કથા તો છે ચાંપા ખુમાણ નામના જુવાન કાઠીની. પાલીતાણા રાજ્ય સામે બ્હારવટે નીકળનાર કાઠી હીપા ખુમાણનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા થતાં પોતાને ગામ પોતાની

માતાને ખરચી આપવા જાય છે. રાત્રિએ પહોંચે છે. માતા અને ફૈબા એ જુવાન બચ્ચાના મ્હોં પર બચ્ચીઓ વરસાવે છે. બેટા! આજની રાત રહી જા! પણ વ્રતધારી બ્હારવટીયો કેમ રોકાય? એને તો બ્હારવટું પાર પડયા પહેલાં ઘરનું પાણી પીવું યે હરામ છેઃ માતાના કાલાવાલા એળે ગયા. માતાએ માન્યું કે ઓરડામાં ઉભેલી જુવાન કાઠીઆણીની સાથે ચાર આંખો એક થશે તો દીકરો રોકાઈ જશે. એટલે બ્હાનું બતાવીને અંદર મોકલ્યોઃ બેટા! તારી બાપુની બરછી સજાઇને આવી છે, તે ઓરડેથી લેતો જા! ચાંપો અંદર ચાલ્યોઃ સોળ વરસની આશાભરી કાઠીઆણી સામે ઉભી છેઃ મારે મીટ મળી હશેઃ બે ઘડી બેસીને જાણે વાતો કરશેઃ એવી ધારણાએ એણે ઓરડામાં ઉભેલો ઢીંગળોઓ ઢોલીઓ ઢાળ્યોઃ જુવાન ચાંપાની આંખ બદલી: એટલું જ બોલ્યોઃ " કાઠીઆણી છે? અટાણે ઢોલીઓ! હું બ્હારવટે છું એટલી યે ખબર ન રહી! બહુ ઉતાવળ!" જોગમાયાની પુત્રી સરખી સ્ત્રી સમજી ગઇ: ના ના કાઠી! તને રોકવો નહોતો. બે ઘડી વિસામો લેવા બેસીશ એમ માનીને મેં ઢોલીઓ ઢાળેલો. પણ હવે કાંઇ નહિ. તું તારે જા! જશ લઈને વહેલો ઘેરે વળજે!

ચાંપો ગયોઃ અને બીજી જ રાતે ગારીઆધારના દરબારગઢને ઉંબરે મેરજી સંધીની ગાળીથી વીંધાઈ મરણ પામ્યો. અને કાઠીઆણી ઘેરે જગદંબાના જાપ જપતી રહી. એ વ્રતધર્મનું પરિપાલન.

બાવાવાળો બ્હારવટીયો પણ એકલો જ ઘૂમતો. પણ એક વાર એ ભૂલ્યો. ખડકાળા ગામને સીમાડે મુકામ કરીને રાત્રિએ ગામમાંથી પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને તેડાવવા માણસ મોકલ્યું: જવાબમાં કાઠીઆણી શું કહેવરાવે છે! દરબારને કહેજેઃ "એમ છાનીમાની નહિ આવું: મારે માથે કુળધર્મ ઉભો છે. કાલે સવારે કાંઇક અવળું થાય (મને ગર્ભ રહે) તો દુનિયા બોલશે કે ધણી પત્થરનાં ઓશીકાં કરીને બ્હારવટે ભમે છે, અને ઘેર અસ્ત્રી છોકરાં જણે છે! તે દિ મારે જીભ કરડીને મરવું પડે! માટે જો ઉઘાડે છોગ તેડાવીને રાખવી હોય તો સુખેથી આવું. નીકર રામ રામ છે!"

આમ સ્ત્રીઓએ જ પોતાના સ્વામીઓને જતિ ધર્મ પળાવ્યા છે. [અલબત, બાવા વાળો તો પાછળથી વિજયની મદિરા પીને બેભાન બન્યો હતો. એણે તો દાનવ બનીને પોતાની એવી તપસ્વિની સ્ત્રીને જ થોડી શંકાને વશ બની ઠાર કરી હતી.]

એ તો ચઇ ઉચ્ચ કોટિના બ્હારવટીયાની વાત. એથી ઉતરતી ભૂમિકાના મોવર સંધવાણી જેવા બ્હારવટીયા તો છુપી ચોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિઓ ગાળી આવતા.

સ્ત્રી જાતિનું સન્માન

પરંતુ આપણે તો આ સર્વથી ઊંચા–અતિ ઊંચા એવા એક યતિધર્મ ઉપર ઠીક થઇએ છીએઃ અને એ હતો સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેના સન્માનનો બ્હારવટાં–ધર્મઃ ભર જુવાનીમાં પડેલો જોગીદાસ ખુમાણ પોતાની સીમમાં આંટો દઇને એક દિવસ પાછો ફરે છે. નવલખા નેરડામાં વ્હેતાં નિર્મળાં નીરમાં જોબનવંતી ને સૌંદર્યવંતી એક સુતાર તરૂણી ઉભી છે. સુંદરીએ જબ દઇને જોગીદાસની ઘોડીની લગામ ઝાલી. ઘોડી અને અસવાર બન્ને ચમકી ઉઠયાં: અરે બાપ! બોન! મેલી દે! મેલી દે! સુંદરી કહે છે કે નહિ મેલું: જોગીદાસ! છ મહિનાથી

તારી પાછળ તપ તપું છું. મારી નાત જાત ઓળઘોળ કરવા આવી છું. હવે તો નહિ મેલું: જોગીદાસ ન ચળ્યો. કાલાવાલા ન ફાવ્યા ત્યારે આખરે એ સુંદરીના હાથ પર ભાલાની બુઠી મારી, લગામ છોડાવી, પાછળ પ્રેત પડ્યું હોય તેવી ભીતિથી ભાગી છૂટ્યો. તે પછી તો એણે એકવાર કોઇ પરસ્ત્રી પર પોતાની નજર પડી ગયાથી આંખોમાં મરચાંનો ભુકો પણ આંજ્યો કહેવાય છે. જીવ્યો ત્યાં સુધી હમેશાં હાલ ચાલના રસ્તા તરફ પોતાની પીઠ દઈને જ બેસતો હતો. કોઇ દિવસ રસ્તા સન્મુખ તે મ્હોં રાખીને નથી બેઠો. સ્ત્રીને દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હોં પર પછેડીનો ઘૂમટો તાણી જતો. એટલું જ બસ નથી. એણે તો અધમ વારાંગનાને પણ સન્માનેલી હતી. બ્હારવટું પાર પડયાને દિવસે ભાવનગરની રાજ-કચેરીમાં ઉત્સવ મચ્યો: પોતે ઠાકોરના સમોવડીયા તરીકે નોતરાયા: વારાંગનાનું નૃત્ય મંડાયું: પોતે પીઠ ફેરવીને બેસી ગયા: તો યે ઠાકોર વજેઅંગજી એ સમશ્યા ન સમજ્યા: નૃત્ય ચાલૂ રહ્યું: એટલે પોતાની કમ્મરેથી જમૈયો ખેંચીને જોગીદાસે પોતાની આંખ પર ધર્યો: હાં! હાં! જોગીદાસ કાકા! આમ કેમ? જવાબ દીધો કે હું કાઠી! મારી બોનું દીકરીયું નાચે ને હું જોઉં? એ કરતાં તો આંખો ફોડવી ભલી! અરે કાકા! આ તો ગણિકા કહેવાય! એનો જવાબ જોગીદાસે શો વાળ્યો? "ગણિકા તોય અસ્ત્રી! આપણી બોનું દીકરીયું, મહારાજ!"

નાચનો જલસો તે દિવસે બંધ કરવામાં આવેલો!

બ્હારવટીયાની એ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાએ બીજી સર્વ ભાવનાઓ કરતાં વધુ સચોટ અસર જનતા ઉપર છાંટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સહુથી વધુ મૂલ્યવતી કવિતાનાં અર્ધ્ય એ શિયળને જ ચડાવ્યાં છે. એના જ દુહા સોરઠા વધુ જોરદાર વધુ પ્રચલિત ને વધુ બંકા છે:

ઠણકે નાર થીયે, ચત ખૂમા! ચળિયું નહિ,
ભાખર ભીલડીએ, જડધર મોયો જોગડા!

[ઓ ખુમાણ! નારીના પગનો ઠમકારો થવાથી તારૂં ચિત્ત કદી ન ચળ્યું; જ્યારે બીજી બાજુ તો ઓ જોગીદાસ! મોટા જટાધારી શંકર પણ ક્ષુદ્ર એક ભીલડી ઉપર મોહી પડેલા!]

પરનારી પેખી નહિ, મીટે માણુરા
શીંગી રખ ચળિયા, જુવણ જોગીદાસીઆ!

[ઓ માણા (કાઠી) ના પુત્ર! ઓ જુવાન જોગીદાસ! તેં તો પરનારી તરફ આંખની મીટ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા વૃદ્ધ શૃંગી ઋષિ જેવા પણ ચલાયમાન થઇ ગયા હતા.]

કાદુ મકરાણી પણ કાછનો એવો જ સાબુત: ઘરની ઓરતને તો એણે મકરાણમાં મોકલી દીધેલી: બે ભાઇઓને લઇને ગામડાં ભાંગે છે: એક દિવસ મોડી રાતે લોદવા ગામના એક કારડીયા રજપૂતનાં ઘરમાં પેસતાં એ ઘરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નગ્નાવસ્થામાં જ ઉઠીને નાઠી: કાદુ પીઠ દઈ ઉભો રહ્યો: કહ્યું કે બેન! તારાં કપડાં સંભાળી લે! પણ એ

અબળા ધાકની મારી હલી ચલી ન શકી. બેન ! તારી ખડકી દઈ દે ! એટલું કહીને કાદુ બહાર નીકળી ગયો. એ ઘર ન લૂંટ્યું.

એ જ કાદુને આખરે વિષયભોગની લાલચમાં ફસાવવાની પેરવી થયેલી. જે મકરાણીને ઘેર કાદુ આશરો લેતો, તેને જ જુનાગઢના પોલીસ ખાતાએ શીખવ્યું કે તારી દીકરી સાથે કાદુ ખૂટે તેવું કર ! ફાંસલો પથરાયો: કાદુ આવ્યો: એકાન્ત હતી: સામે ઉભી હતી જુવાન સુંદરી: યુવતીએ કાદુનો કરક યાચ્યો: કાદુએ ઠંડે કલેજે કહ્યું: "તારો બાપ મને આશરો દેનારો: તેની તું દીકરી, એટલે તો મારી માની જણી બેન થઈ!" એમ કહી કાદુ ચાલ્યો: પોતાના આશ્રયદાતાને ફિટકાર દઇ સદાને માટે તેનું ઘર ત્યજી ગયો.

લાલસાને ખાતર તો શું, ચોકખી લૂંટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું બ્હારવટીયાઓની નીતિમાં નામંજૂર હતું. વાઘેરો લૂંટતી વેળા દૂર ઉભા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે "ઘરેણાં ઉતારી દે બેન ! તારી ભોજાઇઓને પહેરવા લૂગડાં નથી, ખબર છે ને ?"

છેલ્લામાં છેલ્લો બ્હારવટીયો રામવાળો—તેના સ્ત્રી સન્માને તો અવધિ કરી છે : પચીસ વર્ષનો જુવાન : બ્હારવટે નીકળ્યા પહેલાંનું જીવન રખડુ અને લંપટ : પણ તે પછી એ વ્રતધારી બન્યો : એ ગામને લૂંટવા પહેલાં પ્રથમ શુકન કરે : એટલે કે પહેલવહેલી મળનાર સ્ત્રીને બ્હેન કહી શુકન તરીકે એને એનું ઝીણું મોટું એક ઘરાણું દાન દેવાનું કહે : પછી લૂંટ કરી આવીને એ જીભની કહેલી 'બ્હેન'ને સારી પેઠે કાપડું કરે. એકવાર ગામને સીમાડે એક જુવાન કણબણ મળી : વસ્ત્રાલંકારે લચી પડતી ફુલ વેલ શી એ કણબણ હતી : માથે ભાત હતું : વાડીએ જાય છે : બ્હારવટીયા આડે ફરી વળ્યા : રામવાળો બોલ્યો : "બ્હેન ! બાપ ! તારાં ઘરેણાં છેટેથી કાઢીને નાખી દે. અમે ખરચીખૂટ થઇ ગયા છીએ."

"તમે કોણ છો ?" હેબતાઇ ગયેલી બાઇએ પૂછ્યું.

"અમારાં નામ લેવા જેવાં નથી બાપ ! અમે બ્હારવટીયા છીએ. મારૂં નામ રામવાળો છે."

"તમે જ રામવાળા ? ત્યારે તો મારી સાસુ સાચું જ કહેતી 'તી."

"શું કહેતી 'તી તારી સાસુ ?"

"કહેતી 'તી કે આ ઘરાણાં લૂગડાં ઠાંસીને જાઉં ભાત દેવા, પણ ઓલ્યો તારો બાપ રામવાળો મળશેને, તો બધાંય ઉતારી લેશે !"

રામવાળાના કાન ચમકયા : મને તારો બાપ કહ્યો 'તો એમ ? તો તો તું મારી દીકરી ઠરી ! દીકરીના ઘરણાં કાંઇ લેવાય ? એને તો કાંઇક દેવાય : એલા ભાઇ જુવાનો ! તમારી કોઇની પાસે કાંઇક હોય તો આ આપણી દીકરીને કાપડું કરો !"

બાઇને કાંઇક ભેટ આપીને વિદાય કરી. દીકરીનો બાપ રામવાળો વગર લૂંટ્યે ચાલી નીકળ્યો.

બીજે એક દિવસે સીમમાં રામવાળાની નાની સેના ચાલી જાય છે : એક વાડીને કોઠે ઝાડની છાંયડીમાં વૈશાખ માસને ખરે બપોરે એક સ્ત્રીને સૂતેલી દીઠી : લૂગડાં ઘોઇને

થાકેલી, સ્નાન કરીને શીતળ બનેલી એ સ્ત્રીને મીઠી નીંદર આવી ગયેલી: નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં, પવનને લીધે છાતી પરથી વસ્ત્ર ખસી ગયેલું: રામવાળાએ એ નિદ્રિત પરનારીની એબ ઢાંકવા માટે એનું વસ્ત્ર સરખું કરીને એ સૂતેલી બ્હેનના ખેડામાં 'ભાઇ' તરફના કાપડા તરીકે રૂપીઆ મૂકયા. ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો.

એનાં આખાં બ્હારવટામાં તપાસ કરો. કયાંયે કૂડી નજર, કયાંયે પ્રેમસંબંધ નથી નીકળતો. સાંગોપાંગ જતિ–જીવન !

એવું જ જતિ–જીવન મીયાણા બ્હારવટીયા વાલા નામોરીનું. દેપળા ગામમાં લૂંટ કરવા ગયો : કાંઇ નગદ માલ ન જડયો: કારણ કે મોળાકતના તહેવારની સાંજે ગામની બ્હેનો દીકરીઓ ઘરનાં તમામ ઘરેણાં લૂગડાં પહેરી ગામ બહાર રાસડે રમવા ગયેલી: ખાલી હાથે વાલો પાછો વળ્યો: વાલો સ્ત્રીનાં અંગ માથેથી પાલવડાં ન ઉતરાવે !

તમે સહુ કહેશો કે આ તો બધા બ્હારવટીયાઓનાં Convention: આ તો નક્કી થઇ ગયેલી રૂઢીઓ : એમાં અંતરાત્માની મૌલિક નીતિ, મૌલિક ભાવના નયે હોય: એ તો તે લોકોએ વ્હેમને લીધે, સગવડ ખાતર આત્મરક્ષાને ખાતર રૂઢીઓનું પાલન કર્યું !

ભલે એને રૂઢી કહો: હું કહું છું કે એ રૂઢીના બંધનો વડે જ આજે આપણો સમાજ સુમર્યાદ રીતે જીવે છે! આપણામાંના ઘણાખરા અંતરાત્માથી નહિ, પણ રૂઢીથી જ ચારિત્ર્યવાન છીએ, અને એ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય પણ આજે આપણામાં કેટલુંક છે ! સ્ત્રી સન્માનના આજે આપણે કેવાક પૂજક છીએ ! આપણે આપણું આત્મ–સંશોધન કરી લઇએ એટલે ખબર પડશે.

અને બ્હારવટીયામાં શું કેવળ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય જ હતું ? એ શું કેવળ Conventional હતું ? વાલા મોવરની એક વાત કહું: વાલો ઘરભંગ હતો: બ્હારવટામાં એક દિવસ ડુંગર પર બેઠક થઈ છે. સાથીએ એને કહ્યું : "વાલા! તારી શાદી કરીએ તો ઠીક!"

સામાન્ય રીતે અબોલ રહેતો, પાંચે નમાજ પડતો, અને નવરાશની વેળાએ ચુપચાપ એકલો બેસતો વાલો આજે જરા છૂટ લઇને બોલ્યો: "ભલે. પણ કોની સાથે ?"

"કાજરડા ગામના વીરમ મીયાણાની દીકરી વાછઇ સાથે."

"તમે વાછઇને વાત પૂછીને આવ્યા છો બેલી ?"

"ના, હજી પૂછયું નથી."

"અરરર ! ત્યારે તો હું ખુદાનો ગુન્હેગાર થયો! વાછઇના દિલમાં કદાચ એમ જ હોય કે 'વાલો તો મારો ભાઇ છે' તો પછી શાદીની વાત કરીને પણ આપણે કેટલા પાપમાં ભરાઇએ ! માટે હવે ફરી મ બોલશો બેલી !"

Conventional નીતિ આટલે સુધી કદિ ચડી શકે ખરી ?

ભાઇ ધૂમકેતુએ પોતાની 'તારણહાર' નામની ટુંકી વાર્તામાં સામત ખાચર નામનો એક સોરઠી બ્હારવટીયો કલ્પેલો છે અને એક ચારણ–કન્યાના શરીર પર લાલસાનો હુમલો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ બ્હારવટીયાએ તત્કાળ બંદૂકથી વીંધી નાખ્યો એવું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. હું શોધતો હતો કે આ તે શું કેવળ કલ્પના જ છે ? કે

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ જુઓ]

અન્યાથી અને શક્તિ ઉપરાંત ભારે છે ત્યારે તેમને પાણી ચઢાવવા માટે " બ્હારના ચળવળીઆ " આવ્યા નહોતા, અને જ્યારે પ્રજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે શ્રી વલ્લભભાઇએ ખૂબ ચેતવણી આપી હતી. સરકાર જપ્તી કરશે એ સૌ જાણતા હતા પણ જપ્તીને લીધે કેવાં દુઃખ પડશે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ તો શી રીતે હોય ? જ્યારે શ્રી વલ્લભભાઇએ આગેવાની સ્વીકારી ત્યારે આ પ્રજાને દિવસે દિવસે પગલે પગલે ખૂબ મક્કમ અને હિંમતવાન બનાવી. પ્રજામાં પુષ્કળ બળ હતું પણ તે ઉપરાંતનું જે (Latent માટે યોગ્ય શબ્દ મુકજો) બળ હોય છે તે શ્રી. વલ્લભભાઇએ ખીલવ્યું. આ ખીલવણી કરવાની જેનામાં શક્તિ અને કાબેલીયાત હોય તે આગેવાન થઇ શકે છે. પ્રજામાં બળ હતું અને તે કાબેલ સરદારે ખીલવ્યું. શરૂઆતમાં પીઠ થાબડીને આત્મવિશ્વાસ આણ્યો, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ચોંટી રહેવાની મક્કમતા આપી, સરકારની પ્રતિષ્ઠા તોડી નાંખી, પ્રજાસેવકોની પ્રતિષ્ઠા જમાવી, યોગ્ય મદદનીશો મેળવી લીધા, પટેલોને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તલાટીઓ તથા સરકારી નોકરોને સ્વમાનનો ઉપદેશ આપીને જપ્તી અમલદારોને નરમ કર્યા, ન્યાયાધીશને ત્યાં ન્યાય નથી તે બતાવી આપ્યું, સરકારની આબરૂના કાંકરા કરી નાંખ્યા, જ્યારે કલેકટરે જાહેર કર્યું કે પ્રજાનું ઐક્ય ધમકી આપીને સાધ્યું છે ત્યારે અહિંસાધર્મના પાઠ ભણાવ્યા અને છેવટે વધારે આત્મભોગ, વધારે નુકશાન, જમીન ખાલસા થાય ત્યારે દેશવટો લેવાની તૈયારી, અને જેલમાં જવાની હિંમત આપીને તૈયારી કરી. આવી રીતે પ્રજાબળ તથા નેતૃત્વનો સુયોગ થયો. એમની વાણીમાં તેમ જ પત્રિકાઓમાં મીઠો કટાક્ષ, વિનોદ અને સખત ઝાપટા પણ હતા; એમનાં ભાષણો સાંભળવાને હજારો માણસોની મેદની થાય છે, એમની પત્રિકાઓ તાલુકામાં લગભગ દરેક માણસ વાંચે છે અથવા સાંભળે છે.

૩ સરકારની પ્રતિષ્ઠા

આખા જીલ્લાનો એક અંગ્રેજ કલેકટર સ્ટેશન પર ઉતરે અને તેને બેસવા માટે વાહન આપવાનો ઈન્કાર થાય એટલે સુધી સરકારની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ છે. કલેકટરને પટેલો મળતા નથી, અને મળે છે તો ટુંકા મક્કમ જવાબોથી પતાવી દે છે. એનાથી ઉતરતી પંક્તિના અમલદારોનો તો હિસાબ જ કોણ પુછે ? જપ્તી અમલદાર હુકમ કરે તો સામાન્યમાં સામાન્ય " દુબળો " પણ તેનો હુકમ માને નહિ. એને ગામોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ન મળે. જો સ્વયંસેવક કૃપા કરે તો જ એને પીવાનું ઠંડું પાણી મળે, બાકી કોઇ ખુરસી પણ ન આપે. જાણે હડકાયું કુતરૂં હોય તે પ્રમાણે તેનાથી સૌ દૂર રહે. સરકારી ન્યાયખાતાંની પુરેપુરી આબરૂ ગઈ છે. કોઇ પણ આરોપી જામીન ન આપે, બચાવ ન કરે, સ્પષ્ટ કહી દે કે એમને ન્યાય મળવાની આશા નથી, કહેવાતા ગુન્હા માટે વધારેમાં વધારે શિક્ષા માગે, એવી રીતે ન્યાયના ફેંસલાને ફારસ રૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે. કમીશનરના ખાંધીઆ બીચારા વ્હીલા વ્હીલા ફરે છે. તેમને પોતાને દેશદ્રોહ કરતા હોય એવું ભાન થાય છે. સરકારની પ્રતિષ્ઠાનું ત્રાજવું હલકું થતું જાય છે તેમ પ્રજાનું વધતું જાય છે. આ લડતનું પરિણામ ગમે તેવું આવે તો પણ એકંદરે સરકાર ને પ્રજાની પ્રતિષ્ઠામાં ફેર થયો છે તે કાયમ રહેશે.

ગામડાંઓમાં થોડાં સારાં ઘરો જોઇને જમીન મહેસુલ વધારવામાં આવ્યું છે એવી લોકમાન્યતા છે. સરકારથી પ્રજાનું કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ ખમાતું નથી એટલી બધી તેની દાનત બગડી ગઈ છે. આજ સુધી સરકારે જેટલો વધારો કર્યો તેટલો પ્રજાને આપ્યા વિના છુટકો નહોતો કારણ કે પ્રજાની બુમરાણને કોણ સાંભળે ? એ બૂમ પ્રજાના રાજકીય સેવકોએ સાંભળી અને વ્હારે ધાયા. જે સરકાર એમ કહેતી હતી કે પ્રજાકીય આગેવાનો ખેડુતોના હિતાહિતની દરકાર કરતા નથી તેમની પુરી ફજેતી થઇ. સરકાર ખેડુતોને માટે ખેતીના પ્રદર્શનો ભરે છે—પણ ખેડુતોએ જોયું કે એ પ્રદર્શનોથી તેમને ફાયદો થાય એવું નથી. ખેડુતોનાં ભલા માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવે છે. ખેતીવાડીખાતાં તરફથી સહકારી જીન કાઢવામાં મદદ થાય છે એ બધી હકીકતો પર પાણી ફરી વળ્યું કારણ કે સરકારે એવી મંડળીનું રૂ જપ્ત કર્યું—સહકારી મંડળી પર પણ ધાડ આવી. બારડોલી બ્હારની પ્રજાને પણ હવે ભાન થવું જોઇએ કે આ સરકારના પ્રયત્નો માયાની જાળ છે. શિક્ષણની વ્યવસ્થા પણ પ્રજાને નબળી તથા પરતંત્ર બનાવવા માટે છે. ધારાસભામાં બારડોલીનો ઠરાવ ઉડી ગયો એટલે સરકારે તેની જાહેરાત ગામડે ગામડે કરી. ધારાસભામાં પ્રજાપક્ષમાં કુસંપ રેડવાનું કામ સરકાર કરી રહી છે હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે મુસલમાન મુનસફ લાવવાની નીચતા થઇ હતી. પારસી તથા મુસલમાનોને ફોડવા માટે અનેક ખુશામતીઆ બાંધીઆ અથવા બદમાશોને ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. જપ્ત થયેલી ભેંસોને ખરીદવા સુરતના ખાટકી જમાલે પણ ના પાડી ત્યારે કોઈ રખડેલ માણસને ઉભો કર્યો હતો. સરકારી નોકરોથી હરરાજીનો માલ રખાય નહિ તે છતાં એક દસ રૂપઇડીનો પટાવાળો પણ હરરાજ માલ વેચાતો લે એ બતાવી આપે છે કે સરકારે બધી શરમ બાજુએ મુકી હતી. જપ્તીનું કામ પઠાણો મારફત લેવામાં આવ્યું અને તે કેવા પઠાણો કે જેમાંથી એકે ચોરી પણ કરી એવું જાહેર થયું છે !

જે હકીકત હંગેરી અને આયર્લેંડમાં સ્વીકારવી પડી હતી તે આજે હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ સ્વીકારવાની છે કે સરકારની બધી સંસ્થાઓ ઝેરી છે, આડકતરી રીતે તેને લીધે સરકારનું જોર વધારે જામે છે, કહેવાતા સુધારા અને સગવડો વિષમય નિવડે છે અને પ્રજાને સોંપેલાં હથિયાર પ્રજાને કચડી નાંખવા માટે વપરાય છે; એટલે હવે સરકારની સાથે સહકાર કરવો પડે એવી સંસ્થાઓ સાથે અસહકાર કરવો. સહકારી મંડળીઓ કરવી હોય તો આપણી પોતાની હોય, બૉય સ્કાઉટીંગ હોય તો તે રાષ્ટ્રીય હોય, કેળવણી આપણી પોતાની હોય. સરકાર પ્રજાનું ભલું પણ કરે છે એવી માન્યતા જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખવી જોઇએ અને તેને મદદ કરવી બીલકુલ પાપરૂપ ગણાવું જોઇએ કારણ કે સરકારનાં ભલાં કાર્યોથી તેની પ્રતિષ્ઠા જામે છે, લોકોને ખોટી આશા, ભ્રમણા રહે છે કે આ સંસ્થા મારફત લોકહિત સાધી શકાશે. બારડોલીની લડતમાં, સરકારે પોતાનાં ખાતાંઓનો જે દુરૂપયોગ કર્યો છે તેને લીધે લોકોની ખાત્રી થવી જોઇએ કે આ સરકારને હાથે આપણું કલ્યાણ કદી પણ થવાનું નથી. મુંબઈની ધારાસભાના ગુજરાતના પ્રતિનિધિઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે તેને મહત્વ આપવાનું નથી. જ્યારે તેમની ખાત્રી થશે કે ધારાસભા મારફત થયેલી સેવા કરતાં દસ ગણી વધારે સેવા પ્રજામાં રહીને તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ તથા સ્વમાન કેળવવાથી થશે ત્યારે આપણે રાજી થઇશું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

બારડોલીની લડતના રહસ્યની ચર્ચા થાય, લડતના માર્ગોનું વિવેચન થાય, ત્યારે રચનાત્મક કાર્ય વિષે ચૂપ રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આ બાબતમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ બારડોલી તાલુકા પાસે સંપૂર્ણ તૈયારીની કેટલીક શરતો ૧૯૨૧ ની સાલમાં કરી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નિશાળો ઉપર લોકોનો કાબુ પૂરો એટલે સુધી બેસવો જોઈએ કે તેઓ સરકારી નિશાળ કે કેળવણીનું નામ જ ન લે. નિશાળની વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઇએ કે બાળકો રખડે નહિ ને ચારિત્રવાન શિક્ષકોની નીચે પોતાનું ચારિત્ર ઘડે. હિંદુ બાળકો અને બાળાઓ સંસ્કૃત શીખે ને ગીતા ભણે. મુસલમાન બાળકો અરબી શીખે ને કુરાન પઢે.

(૨) બધાં બાળકો સુંદર મજબુત વળદાર એકધારૂં સૂતર કાંતે, કોઇ વળી તે ઉપરાંત પીંજે અને વણે પણ ખરા. ઓરતોમાં ખાદી વધારે પ્રસરે અને સ્ત્રી પુરુષ બધાં ખાદી પહેરતાં થઇ જાય, એટલું જ નહિ, પણ તાલુકાને જોઇતી ખાદી તાલુકામાં જ કંતાય, વણાય ને તેમાં મીલનો તાણો ન જ વપરાય. પરદેશી કે મીલનું કાપડ મળવું અશક્ય કે બહુ મુશ્કેલ હોવું જોઇએ.

(૩) ઢેડ ભંગી સભામાં છુટથી આવી શકે એટલે પત્યું નહિ. અસ્પૃશ્યતા જવાનું રહસ્ય સમજાવું જોઈએ. તેઓની ઉપર લોકોનો પ્રેમ થવો જોઇએ. તેઓનાં છોકરાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં છૂટથી આવવાં જોઈએ.

(૪) હિંદુ મુસલમાનમાં કજીઓ જ નથી થતો એ ઉત્તમ છે, પણ બન્નેની વચ્ચેથી મનનો મેલ જવો જોઇએ. પારસી, ખ્રિસ્તી, સહકારી વગેરે સાથે એવી વિનયભરી વર્તણૂક હોવી જોઇએ કે તેઓને અસહકારીઓનો જરા પણ ભય ન લાગે.

હવે જો આપણે તપાસીશું તો બારડોલીમાં આજે શાળાઓની બધી કેળવણી સરકારી છે, શિક્ષકો ખાસ ચારિત્રવાન નથી, ત્યાં ધાર્મિક કેળવણીનું નામનિશાન જોવામાં આવતું નથી, સૂતર કાંતવાની કે પીંજવા વણવાની પ્રવૃત્તિ હતી તે પણ નરમ પડી છે, સ્ત્રીઓ પહેરવેશમાં ખાદીનો ઉપયોગ ક્વચિત જ કરતી હશે, પુરુષોની ટોપીઓ ખાદીની છે પણ પરદેશમાં થયેલી ખાદી વપરાય છે. ઢેડ ભંગીઓ ભાગ્યે જ સભાઓમાં જાય છે, અને જાય છે ત્યારે અલગ બેસે છે, તેમનાં છોકરાંઓ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં નથી, હિંદુ મુસલમાનની વચ્ચે કડવાશ નથી પણ મૈત્રી છે એમ ન જ કહી શકાય, પારસીઓએ એમનો દારૂ વેચવાનો દુષ્ટ ધંધો છોડયો નથી અને પીઠાવાળાઓનો મોટો ભાગ દુધમાં અને દહિંમાં પગ રાખી રહ્યો છે. મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીને ભયભિત સ્થિતિમાં રહેવું નથી પડતું આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. બન્ને પ્રસંગોમાં ફેર છે, એટલે સરખામણી ન કરીએ, પણ શ્રી વલ્લભભાઇએ આ પ્રકારની શરતો કરી નથી એ એમની વ્યવહારૂ કાર્યપદ્ધતિ સારી છે એમ ઘણાં માણસો માને છે. કારણ કે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ખડો થાય એટલે ડગમગતા માણસોને ખસી જવાનું બ્હાનું મળે, દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન ઉભો કરીએ તો પારસીઓ સામા થાય અને ખાદીને આવશ્યક ગણવામાં આવે તો ઘણાં માણસો છુટી પડે. સાથે સાથે ઘણા યે લોકોને એમ પણ લાગે છે કે આ લડતમાં જોઇએ તેટલું આત્મસુધારણાનું બળ નથી. આજે પણ શુદ્ધ ખાદી વેચાય છે પણ ખાદીની ભાવના આવતી નથી. આત્મશુદ્ધિની ધગશ ઉત્પન્ન થાય તો વિશેષ ફાયદો થાય.

લડતનું પરિણામ

બારડોલીની લડતના ચાર મુખ્ય લક્ષણોની ચર્ચા થઇ ગઈ છે. આ લડતનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ શું આવશે-એટલે સરકાર. નમતું મુકીને કોઇ પણ જાતનું પંચ નીમશે કે કેમ તે વિષે આજે અનુમાન કરવામાં કાંઇ લાભ નથી. પ્રજા એને આખા દેશનો પ્રશ્ન કરી લેશે તેમાં બારડોલીને લાભ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. સરકાર બારડોલી તાલુકાને નમતું મુકે પણ હવે એ પ્રશ્નને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને સરકારી અમલદારોની હઠ વધી જશે એવો સંભવ છે. પ્રજા કયાં સુધી ટકી રહેશે એનું અનુમાન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. સવાલ લોકમાનસનો છે, પણ આ લડતના આડકતરા, અણધાર્યા ફાયદા અનેક થતા જાય છે અને આજની જાગૃતિ માત્ર બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા ગુજરાતની ખેડુત પ્રજામાં ફેલાતી જાય છે. આત્મભોગની તાલીમ મળે છે તેજ મોટો લાભ છે. દુઃખના સમયે પ્રજામાં કેવું સંઘટન થાય છે તેનો પદાર્થપાઠ મળે છે. પ્રજામાંથી ભય અને પોચાપણું જતાં રહ્યાં છે. સેંકડો સૈનિકોને સખત અને તનતોડ તાલીમ મળી રહી છે, અને સ્ત્રીઓમાં કાંઇ અજબ જાગૃતિ અને ઉત્સાહ આવ્યાં છે. બારડોલી જેવી તૈયારી આપણા દેશના બધા તાલુકાઓમાં નથી. હજી દિલ્હી દૂર છે એ વાત સાચી પણ જે લોકો સ્વાર્થને માર્ગે જાય છે તેમને દૂર લાગે છે, પણ જે પ્રજા બારડોલીને માર્ગે તૈયારી કરે, આત્મભોગ આપે તેને માટે તો દિલ્હી નજદીક છે.

સુમન્ત મહેતા

હૃદયપલટો

સાધારણ કરતાં કંઇક વધારે ઊંચી વંડીવાળા એક નવા નાના સાદા ઘરના ચોકમાં સાંજના ચારેક વાગે ફ્રૅન્સેકા અને તેની પત્ની જેની ચ્હા પીવા બેઠાં છે. બન્નેએ સાદો પણ યુરોપિયન સાહેબોના જેવો પહેરવેષ પહેર્યો છે. ત્યાં તેમના નોકર ચુનિયાએ ચ્હાની ટ્રે મૂકી અને જેનીએ બે પ્યાલા ભરી તેમાં દૂધ સાકર નાંખી ચ્હા હલાવી. બાહ્ય તૃપ્તિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે શૂન્યતા આવે છે તેની શાન્તિમાં બન્ને ચ્હા પીવા માંડયાં. એટલામાં સખ્ત વંટોળ ચડયો. આસપાસ ઊંચી વંડી હતી અને નીચે પાણી છાંટેલું હતું છતાં તોફાને આમના ચ્હા ઉપર હુમલો કર્યો અને વધતાં વધતાં આંધીનું રૂપ લીધું. ધૂળવિનાની મુંબઈ પહેલીજ વાર છોડીને આ અજાણ્યા પ્રદેશમાં આવેલાં આ ક્રિશ્ચન દંપતીને આ દૃશ્ય વિચિત્ર લાગ્યું. તેમને ચકિત થયેલાં જોઇને ચુનિયાએ કહ્યું: "સાહેબ, હવે તો આવી આંધીઓ ચડયા જ કરવાની."

શેઠે કહ્યું: "તેં કેમ જાણ્યું?"

"સાહેબ ચોમાસું પાસે આવ્યું. આવી નવ આંધીઓ ચડે એટલે વરસાદ આવે. ઓણ ચોમાસું વહેલું આવશે."

"પણ હજી બીજી આઠ આંધી ચડશે ત્યારે આવશે ને!"

"સાહેબ, પણ દેડકી અત્યારથી બોલવા લાગી છે. ચોમાસું વહેલું આવશે."

"વ્હાલી જેની!" ફૉન્સેકાએ પત્નીને સંબોધીને કહ્યું: "હવે તું મુંબઇ વહેલી જાય તો સારૂં. વરસાદ આવશે તો અહીંના કાદવમાં મોટર ચાલશે નહિ અને તને મોકલાશે નહિ. તેમ જરૂર પડશે તો ડૉકટરને પણ બોલાવી નહિ શકાય."

"વ્હાલા, મારો હાથ જોઇને એક જણે કહ્યું છે કે આ વરસ મારે ભારે છે. હું તારાથી જુદી નહિ પડું."

"આવા હાથ જોનારા કોણ જાણે કયાંથી તને મળે છે. તું જાણે છે કે અહીં આપણે એકલાં છીએ. નજીકમાં આપણી કોમનું કોઈ નથી. આસપાસનાં માણસો આપણને બિલકુલ મદદ કરે તેમ નથી. છતાં તું અહીં રહેવાની હઠ કરે છે તે કેટલું બેહુદું છે?"

"મેં તો તમને ના જ કહી હતી કે આ દેશી લોકોના નીસાસાની જમીન તમે ન લો તેમ છતાં તમે લીધી." પહેરવેષમાં તેમજ દૃષ્ટિબિન્દુમાં, બન્નેમાં, દેશી ખ્રિસ્તીઓ પરદેશી થતાં જાય છે.

ફૉન્સેકા જરા ચીડાયો. "રહી રહીને એનું એ જ બોલવાનું? બીજું કશું મળે જ નહિ! શું તને ગામડામાં સુંદર બગીચા અને વિલા કરી રહેવાની ઇચ્છા નહોતી? અને હિન્દુ લોકોને અને આપણે શું? કૌંસિલની ચૂંટણીમાં તે લોકોએ પ્રો. ડી. સુઝાને એક પણ વોટ આપ્યો?"

"આપણે પણ ક્યાં એ લોકોને વોટ આપીએ છીએ જો! પણ આપણે પણ એક દિવસ તો તેમના ભેગાં જ હતાં ને! અત્યારે પણ તેમના હક્કો ડૂબાવીને આપણે જમીન લીધી પણ તેઓ આપણને કાંઇ કહે છે?"

બન્ને વચ્ચે ટપાટપી લાંબી અને ગરમાગરમ ચાલી. છેવટે તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે બન્ને સમાધાન ઉપર આવ્યાં. જેનીએ વચન આપ્યું કે હિન્દુઓની જમીન લીધા બાબત હવે પછી કદી મહેણું ન મારવું. ઓપટીના પ્રસંગ માટે અત્યારથી જ એક સારી નર્સ બોલાવવાનું નક્કી થયું.

ધૂળનું તોફાન હવે શમ્યું હતું. સાંજે બન્ને સાથે ફરવા નીકળતાં તે મુજબ ફૉન્સેકાએ ફરવા નીકળવા કહ્યું. જેનીએ આજે ફરવા જવાની ના પાડી. અને ફૉન્સેકા સામી ભીંતિથી બંદૂક લઈ એકલો જ ફરવા ચાલ્યો. ફરવા જતાં તે બંદૂક સાથે લઇને જતો. પોતે શિકારે જાય છે એમ બહારથી બતાવતો, કોઇ કોઇ વાર ચકલાં પારેવાં સસલાં મારી પણ લાવતો, પણ ખરું તો તેને લોકોની બ્હીક હતી અને તેથી લોકોને ડરાવવા તે બંદૂક સાથે રાખતો. બંદુકનો પરવાનો તેણે અહીં આવ્યા પછી જ લીધો હતો.

ફૉન્સેકા ગયા પછી જેની ત્યાં જ બેસી રહી. આજની ટપાટપીથી તેને અહીં આવવાનો આખો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળતાં દેવુસણા તાલુકાના લોકોએ મહેસુલ અટકાવ્યું. સરકારે બધા દોરદમામથી જપ્તીઓ કરી જોઇ પણ કાંઇ ન

વજ્યું; પછી જમીન ખાલસા કરી, જતાં લોકો હટયા કે કર્યાં નહિ. છેવટે જમીન હર
કરી પણ કોઇએ લીધી નહિ. જમીનની હરરાજીની ખાસ સરતોની જાહેરખબરો
પડી. ગવર્મેન્ટ ગૅઝેટમાંથી ફ્રૅન્સેકાએ તે જેનીને વાંચી બતાવી. જેનીને ગામડામાં
સાદું, સુખમય, સુઘડ, જીવન ગાળવું હતું, વળી ફ્રૅન્સેકાને એકસાઇઝની નોકરીમાં
દિવસ બહાર રહેવું પડતું, ભયંકર જંગલોમાં ભટકવું પડતું, તેથી તે કંટાળી ગઇ
જેનીના પિતા મોટા જમીનદાર હતા તેથી આમને પણ આ જમીન લેવાનો વિચાર
જેનીએ નીસાસાંની જમીન લેવાનો વિરોધ કર્યો પણ છેવટે સુખી કલ્પેલા જીવનની
સાથી દોરાઇ તેણે હા પાડી. દેવુસણાની જે જમીન કોઈ હિન્દુએ ન લીધી, કોઇ મુસલ
કોઇ પારસીએ ન લીધી, તે છેવટે આ ક્રિશ્નનોએ લીધી. ગામથી અરધો માઇલ દૂર
૮૦ એકર સારામાં સારી જમીન તેમણે પસંદ કરી.

જમીન લેતાં શું લીધી ખરી પણ પછીની મુશ્કેલીઓ ઓછી નહોતી. દેવુસણા ગા
કે તાલુકામાં તેને જમીન ખેડવા તો કોઈ ન મળે પણ ઘર ચણવા કે ઘરનું કામ
પણ ન મળે. બજારમાં ચીજ ન મળે, રૂપિયાનું પરચુરણ પણ ન મળે. ફ્રૅન્સેકાના કા
રેલવેનાં મકાનોનો કોન્ટ્રેક્ટ લીધેલો તેણે પોતાના મજુરો પાસે ઘર બંધાવી આપ્યું. ફ્રૅન્સે
એક મિત્ર એક દેશી રાજ્યમાં બેન્ડ માસ્તર હતા, તેને ત્યાં કદીનો એક દુકાળિયો
વરસથી રહેતો તે વિશ્વાસુ નોકર ચુનિયો તેમણે ખાસ ફ્રૅન્સેકાને આપ્યો અને એ
આ દંપતીનું ઘર ચાલવા માંડ્યું.

જેનીનાં ગામડાનાં સ્વપ્નાં તો ક્યાંય રહી ગયાં અને તેને બદલે તેને જીવન
કેદખાના જેવું લાગવા માંડયું. ઘરની ઊંચી કાચના કડકા ખોસેલ વંડી તેને ખરે
જેલની દિવાલ જેવી લાગતી હતી. આખો દિવસ વાત કરવાને પણ કોઈ મળે નહિ.
સાથે પણ તે કેટલુંક બોલે, કે વાત કરે, કે પ્રેમ કરે! બહારની બધી જરૂરિયાતોની તૃ
તે ઉલટી વધારે મૂંઝાતી હતી. બહાર નીકળતાં લોકોની "આ અમારી જમીન લઇ
છે" એમ કહેતી દૃષ્ટિથી તે જાણે દાઝતી હતી, શોષાતી હતી. તેને લાગ્યું કે આ
કરવામાં ધણીની સાથે પોતે પણ ભાગીદાર છે.

વળી તેનું વિચારચક્ર ફર્યું. તેણે વાંચ્યું હતું કે ખરાબ વિચારોની ગર્ભના બાળક
ખરાબ અસર થાય છે. તેણે સારા વિચારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જમીનનો વિચાર કરવ
બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફ્રૅન્સેકાને પણ તેણે હમણાં જ એ નહિ બોલવાનું વચન આ
છે. કંઇ નહિ, આ જમીનની ઉપજમાંથી પણ લોકોનું ભલું કરી શકાશે. નિશાળ
શકાશે, દવાખાનું કાઢી શકાશે, નાનું સરખું દેવળ બાંધી શકાશે અને આ લોકોને ખ્રિ
ધર્મનો બોધ કરીને ખ્રિસ્તી બનાવી શકાશે. આ 'સારા' વિચારોના સુખમાં તે
નિદ્રિત થઈ ગઈ.

માણસ પોતે કરેલા ખરાબ કૃત્યને સુધારીને નહિ પણ તેને વીસારીને સારો થવા માગે છે

* * *

રાતના દશેકનો સુમાર છે. જેનીને પ્રસૂતિની સખત પીડા થાય છે. ફ્રૅન્સેકા વારંવા

નર્સને તેની તબિયત પૂછવા જાય છે અને કશો ખાસ ઉત્તર મળતો નથી. તે ગાભરો ગાભરો ચોકમાં અતિ વ્યગ્ર મને આંટા મારે છે. એકદમ કાંઇ નવું જ સાંભર્યું હોય તેમ નર્સ પાસે જઇ તેણે પૂછ્યું: " પ્રસૂતિમાં ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય તો પણ તમે કામ કરી શકશોને ?"

આ પ્રશ્ન જરા પણ નવો નહોતો. તેણે તે લગભગ હરરોજ પૂછ્યો હતો અને આજની વેદનામાં આ ચોથી વાર પૂછ્યો હતો. પણ નર્સને માણસની આ પ્રકૃતિની ખબર હતી. તેણે ધંધાને અંગે કેળવેલ ધીરજથી અને મૃદુતાથી જવાબ આપ્યો: " નૉર્મલ કેસ હશે તો વાંધો નહિ આવે. પણ કાંઇ એબનૉર્મલ હોય તો ડૉકટરની જરૂર પડે." આ જવાબ ફ્રૅન્સેકાએ પૂરેપૂરો સાંભળ્યો પણ નહિ હોય અને સાંભળત તો તે સમજી પણ ન શકત. આંખો દુઃખમાં મીંચી દઇ, કપાળ પરના વાળનો જોરથી બાચકો ભરી, તેણે પાછું ચોકમાં અનિયમિત ફરવા માંડયું.

થોડી વાર તે ફર્યો હશે એટલામાં નર્સ આવી અને ફ્રૅન્સેકાને કહ્યું કે બાળક આડું છે. ખાસ હોંશિયાર ડૉકટરની જરૂર છે. તમે એકદમ બોલાવો. બાઇને અસહ્ય દરદ થાય છે.

સાધારણ રીતે ગામમાં કોઇ ડૉકટર રહેતો નહોતો. પણ આજે એક આવ્યો હતો. ગુલાબભાઇ દેસાઇની દીકરીનાં આજે લગ્ન હતાં અને તેમના વહેવાઇ જ ડૉકટર હતા. પણ તે આવશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. ગુલાબભાઇ મહેસુલ ન ભરવાની હીલચાલના સ્થાનિક નેતા હતા. સ્વભાવે ઉગ્ર હતા અને આખા ગામમાં તેમની રાડ ફાટતી. ફ્રૅન્સેકા પહેલાં તો તેમને એકદમ તેડી લાવવાના વિચારથી બારણા તરફ દોડયો, પણ પછી, કોઇએ બાંધેલા દોરડાથી પાછો ખેંચ્યો હોય, એમ એકદમ પાછો વળ્યો. આજ સુધી ગામના એક પણ માણસને તે મળ્યો નહોતો, ગુલાબભાઇને પણ મળ્યો નહોતો, સર્વને તે પોતાના શત્રુ સમજતો. તે શી રીતે અત્યારે બોલાવવા જાય ! તે પાછો ફરી ખુરશી પર માથું નાંખી પડયો. દીન વદને તેણે નર્સને કહ્યું: " તમે એક ધંધાનાં છો એટલે તમારું માનશે."

પાસે પેલો ચુનિયો નોકર હતો તે બોલ્યો: " અબદુલ ઘાંચીને કહો તો બોલાવી લાવું."

આપણા આ દેશની પ્રાચીન શક્તિ, આવડત, વિદ્યા, કલા, કૌશલની અનેક વિભૂતિઓ હજી ગામોમાં છૂટી છવાઈ પડેલી હોય છે. હજી કઇક ગામોમાં કુશલ તરનારા, સાપ ઉતારનારા, કમળો ઉતારનારા, ડામ દેનારા, કાન વીંધનારા, હાડકાં ચઢાવનારા, કંઠમાળ જેવા હજી અસાધ્ય મનાતા રોગો મટાડનારા, યોગ પ્રક્રિયાઓ અને ઉપાસના કરનારાઓ હોય છે. તેઓ પોતાની રીતે કામ કરી, પોતાની આસપાસ સુકૃત્યોનો પમરાટ ફેલાવી સમય પૂરો થયે ચાલ્યા જાય છે, આ જાહેર ખબરોના જમાનામાં તેમને વિશે કોઈ કશું જાણતું નથી, તેમનામાં સાચું કેટલું હતું વહેમ કેટલો હતો તે કોઇ વિચારતું નથી, અને તેમની જગા કોઈ પૂરતું નથી. અબદુલ ઘાંચી એવી એક વિરલ વિભૂતિ હતો. પ્રસૂતિનો ગમે તેવો મુશ્કેલ કેસ તે પાર પાડી શકતો. સ્ત્રીઓને સંકોચ ન થાય માટે તે પાટો બાંધીને કામ કરતો એવી તેની કુશળતા હતી, એવી તેની ટેક હતી. તે પોતાનો ઇલમ ઇશ્વરદત્ત માનતો અને જે બોલાવે તેને ત્યાં જતો. કદી પૈસા લેતો નહિ. આ નવાં આવેલાં ક્રિશ્ચનો તો ગામમાં કોઇ સાથે મળતાં નહિ પણ ચુનિયો સર્વને ઓળખતો થયો હતો, તેણે આ વાત

સાંભળી હતી અને શેઠ શેઠાણીને કહી હતી. ડૉક્ટરને આવવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે એમ માની ફ્રૅન્સેસ્કાએ, દેશી લોકોની ચીડ છોડી દઈ, અબ્દુલને બોલાવવાની હા પાડી.

ફ્રૅન્સેસ્કાની જમીનની સામે ઇનામી જમીનના આંબાવાડિયામાં ખોડીદાસ પટેલ રહેતો હતો. તે નામ પ્રમાણે ખોડો જ હતો. અને એ ખોડી બિલાડી અપશુકન કર્યા વિના રહી નહિ. કેટલાક માણસો જોઇને કે સાંભળીને નહિ પણ ગંધથી બનાવ જાણી જાય છે. તેમ તે જાણી ગયો હતો કે બાઇને કાંઇક મુસ્કેલી છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં તેણે પાઇ પણ ખોઇ નહોતી, સહી કરવામાં તે સૌથી છેલ્લો હતો તો પણ અત્યારે તે આટલી મોડી રાતે નર્સ કે ચુનિયાની પહેલાં ઘેરથી નીકળ્યો અને પ્રથમ અબ્દુલને ત્યાં ગયો. અબ્દુલ હજી જાગતો હતો. તેનો નાનો છોકરો 'મા' 'મા' કરી રોઇ રોઇને હમણાં ઊંઘી ગયો હતો, અને તે પોતે ઓટલા ઉપર શૂન્ય થઈ બેઠો હતો. પાણીમાં ઊંડાં ઉતરી જતાં, આંખો બંધ હોઇ ડૂબનાર પાણી દેખતો નથી, છતાં પાણી તેને ચારે તરફથી દબાવે છે અને ગુંગળાવે છે, તેમ અબ્દુલ પોતાનાં દુઃખનો વિચાર કરતો નહોતો, પણ ચારેય તરફનાં દુઃખો તેને દાબીને મૂંઝવતાં હતાં.

"અબદુલ કાકા, પેલો તમારો જમીનચોર બરાબર લાગમાં આવ્યો છે. ઘેર ખાટલો આવ્યો છે. જો જો ભેળા થતા!" કહી તે ગુલાબભાઇને ઘેર વધામણી ખાવા દોડ્યો.

ગુલાબભાઇને ત્યાં બરાબર હસ્તમેળાપનો સમય હતો. ગુલાબભાઈ પાટલા પર બેઠા હતા ત્યાં ખોડીદાસ આસપાસના લોકોને બહુ અગત્યનું કામ છે એમ સમજાવી ઠેઠ ગુલાબભાઈના પાટલા પાસે ગયો અને કાનમાં કહ્યું: "ગુલાબભાઇ, પેલો જમીનચોર લાગમાં આવ્યો છે......"

"અલ્યા પણ તારી કઇ જમીન ગઇ છે તે તું એને જમીનચોર કહેવા આવ્યો!" ગુલાબભાઇ ખોડીદાસને ઓળખતા હતા.

"પણ ગુલાબભાઇ......"

"રે જા. હવે, પરણતો છોકરો ઉતાવળો આવે છે! અત્યારે હસ્તમેળાપનો વખત છે એટલું પણ સમજતો નથી! શું જાણીને ડાહ્યો થઇ બોલવા બેઠો છે. જા ઊઠ અહીંથી."

એટલામાં નર્સ આવી પહોંચી. તેણે ગુલાબભાઇને વાત કરી. ગુલાબભાઇ ખોડીદાસની વાત હવે સમજી ગયા. તેમણે તરત જ ડૉક્ટરને બોલાવ્યા અને કહ્યું: "એ તો જમીનચોર થયા પણ આપણાથી એવાં થવાય? તમે હમણાંને હમણાં જાઓ." ગુલાબભાઇને મહાત્માજીનો અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત કાર્યમાં પાળવાની ચીવટ હતી. અને તે સાથે જગતની નજરે સરકારના પક્ષકાર થઈ જમીન લેનાર ક્રિશ્રનને નૈતિક મહાત કરવાની ઇચ્છા પણ હતી.

"પણ મારી પાસે અહીં કશાં સાધનો નથી." ડૉક્ટરે કહ્યું.

"તે ગમે તેમ હોય પણ તમે જાઓ અને જે થઇ શકે તે કરો. બાઇને બચાવો." ડૉક્ટર, માથે ટોપી નાંખી હાથમાં લાકડી લઇ ચાલ્યા.

ડૉક્ટર પહોંચે તે પહેલાં અબ્દુલ પહોંચ્યો હતો. કંઇક અપરિચયથી, કંઇક હલકા લોકોની સાથે કદી મળેલો નહિ તેથી અતડું પડવાથી, અને ઘણો તો ખસિયાણો પડી જવાથી ફ્રૅન્સેકા અબ્દુલને આવકારનો શબ્દ સુદ્ધાં કહી શક્યો નહિ. પણ અબ્દુલે પોતાના સ્વભાવની સરલતાથી કહ્યું: "હાથ ધોવા પાણી લાવો. ધૂપ કરવા દેવતા લાવો." સુનિયાએ પાણી આપ્યું તેનાથી હાથ ધોયા, પછી દેવતા પર સાથે પડીકીમાં આણેલો લોબાન નાંખી ધૂપ કર્યો. તે પર હાથ ધરી કાંઇક બોલ્યો, હાથ આંખોએ અડાડયા. પછી સાથે આણેલો પાટો તેણે ધૂપ પર ધર્યો અને સુનિયા પાસે આંખે પાટો બંધાવ્યો.

"હવે મને બાઇના ઓરડામાં લઈ જાઓ."

પ્રસૂતિના ઓરડામાં જતાં જ તેણે કહ્યું: "નહિ હોં માઇ! તું તો મારી બહેન થાય. ગભરાઇશ નહિ. આંખો જરા વાર મીંચી જા અને હું કહું તેમ કરજે બહેન!" તેના મુખ ઉપર ઑપરેશન કરનારની ચપળતા નહોતી પણ ધર્મક્રિયા કરનારની ગંભીરતા હતી. તેનું મોં. અને આંખ ઉપરનો પાટો—એ પાટો ગાંધારીએ જીવનભર રાખેલા પાટાથી ઓછો પવિત્ર નહોતો—જોઇને આ ક્રિશ્ચન બાઇને શ્રદ્ધા થઇ, તેણે આંખો મીંચી દીધી.

અબ્દુલે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. એટલામાં ડૉક્ટર અને નર્સ આવ્યાં. ફ્રૅન્સેકા અત્યારે વધારે સ્વસ્થ હતો. તેણે ડૉક્ટરને આવકાર આપી અબ્દુલની વાત કરી. ડૉક્ટરે અબ્દુલની વાત સાંભળેલી તેથી તેણે તેને જ કામ કરવા દીધું. ડૉક્ટર અને નર્સ જોતાં દૂર ઊભાં રહ્યાં.

ફ્રૅન્સેકા બહાર ઊભો હતો. કોઈ કોઇ વાર જેનીના વેદનાના અવાજો, અબ્દુલના સાંત્વનના શબ્દો અને સૂચનાઓ "ફિકર નહિ હોં બહેન, જરા જોરથી દમ લે......", વચમાં વચમાં નર્સે ઉચ્ચારેલા પ્રશંસાના ઉદ્ગારો, શ્વાસ અદ્ધર રાખીને તે દૂરથી સાંભળતો હતો. થોડા વખત પછી અબ્દુલે આશ્વાસનનું "બસ" કહ્યું અને તે પછી થોડી વારે નવા બાળકનો રડવાનો અવાજ, જાણે જગતમાં પોતાને માટે માર્ગ કરતો હોય એવો, જાણે એક નવા જીવની ગણના કરવા ફરજ પાડતો હોય એવો, આવ્યો. અને અબ્દુલે અર્ધ હાસ્યથી કહ્યું: "પોર્યો જન્મનાં આટલું પરાક્રમ કર્યું તો મોટો થઇને શું એ કરીશ?" તેણે અવાજ ઉપરથી છોકરો છે એમ પારખ્યું હતું.

ડૉક્ટર બહાર નીકળ્યો. ફ્રૅન્સેકા આગળ તેણે અબ્દુલનાં ઘણાં જ વખાણ કર્યાં અને નર્સને સામાન્ય સૂચના આપી તે ગયો. થોડી વારે અબ્દુલ પણ બહાર નીકળ્યો, અને પાટો છોડાવી ચાલ્યો ગયો. ફ્રૅન્સેકા આ બનાવથી દિંગ થઈ તેના સામું જ જોઈ રહ્યો.

અબ્દુલ ત્રણ દિવસ ખબર પૂછવા આવ્યો. જેનીની તબિયત સારી હતી. ત્રીજે વાસે તેણે અબ્દુલ સાથે છૂટથી વાતચીત કરી. અબ્દુલ ચાલ્યો ગયો. તે પછી બેએક કલાકે જેનીએ નર્સ મારફત ફ્રૅન્સેકાને બોલાવ્યો. ફ્રૅન્સેકા આટલા બનાવોથી ગરીબ થઇ ગયો હતો. તે જેનીનું વચન ઉપાડી લેવા આતુર, દૂર દીન વદને ઊભો રહ્યો.

"જો વ્હાલા, આ અબ્દુલની વાત તું જાણે છે? આજે મેં એને બધી વાત પૂછી

જોઈ. તેની બધી જમીન ખાલસા થઇ ગઇ છે. તેની બૈરીની મરજી જમીન રાખવાની હતી પણ તેણે કહ્યું કે બધાં માણસોથી જુદાં પડી જમીન રખાય નહિ. તેની બૈરી જમીનને માટે રડતી કકળતી મરી ગઇ" જેનીએ એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. "છતાં તેણે તો જમીન જવા જ દીધી. અત્યારે તેનો ધંધો ચાલતો નથી. સરકારે ધાણીનો બળદ પણ તેનો લઇ લીધો છે. તેના ઘરમાં ખાવાં નથી. મેં તેને બસો ત્રણસો જોઇએ તેટલા રૂપિયા આપવા કહ્યું પણ તેણે ના જ પાડી. આ ધંધાનું તે કાંઇ લેતો નથી. ફક્ત છોકરાંને દૂધ પીવરાવે છે. અત્યારે પરદેશ જવા વિચાર કરે છે પણ નાનો છોકરો કયાં મૂકવો તેની તેને ચિન્તા છે."

જેનીએ ફૉન્સેકાના મોઢા પર ફેરફાર થતો જોયો. તેણે લાંબો શ્વાસ લીધો અને ફરી બોલવા જતી હતી, તેટલામાં ફૉન્સેકાએ મોટે અવાજે "મારા ખોદા" એમ કહી રડી દીધું અને મોં પર હાથ ઢાંકયા. જેનીએ તેને વ્હાલથી પાસે બોલાવ્યો. "નહિ. વ્હાલા, હું તને ઠપકો દેવાની નથી. પણ......"

"નહિ, નહિ વ્હાલી, હું તેની જમીન પાછી આપી દઇશ."

"પણ તે વાત પણ મેં તેને પૂછી જોઈ. ગામથી જુદાં પડી તે પોતે એકલો જમીન લેવા માંગતો નથી."

"હું સાંભળતો હતો. હું બધી જમીન છોડી દેવાનો છું. આપણે અહીંથી ચાલ્યાં જઇશું."

ફૉન્સેકા જેની પાસે એક ખુરશી પર બેઠો. બન્ને નીરવ શાન્તિમાં કેટલી યે વાર એમ જ બન્ને રહ્યાં. જેની માત્ર સૂતી સૂતી તેના ઢીચણ પર હેતમાં હાથ ફેરવતી રહી.

આપણે કહીએ છીએ કે પુરુષના કર્મ આડું પાંદડું હોય છે–પાંદડાંને ઉડતાં વાર લાગે તેટલી જ વાર પુરુષનું નસીબ ખૂલતાં લાગે છે. એથી પણ વધારે સાચું એ છે કે માણસના સૌજન્ય આડું માત્ર પાંદડું હોય છે. આપણે આપણી અશ્રદ્ધામાં તે ઉડાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી.

* * *

કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવી વસવાટ કરવાના પહેલા અખતરામાં સરકાર નિષ્ફળ જવાથી તેણે લોકો સાથે સમાધાન કરી દીધું છે. સત્યાગ્રહમાં કામ કરવા આવેલામાંથી ત્યાંના અસલ વતનીઓની સ્થિતિ સુધારવા, તેમને કેળવવા, એક મંડળ સ્થપાયું છે અને ફૉન્સેકા અને જેની તેમાં જોડાઇ ગયાં છે. તેમણે પોતાની જમીન ગામના લોકોને આપી તેનું એક ટ્રસ્ટ કર્યું છે, જેમાંથી 'અબ્દુલ પ્રસૂતિ ગૃહ' ચાલે છે. એક પ્રસૂતિનિષ્ણાત ડૉકટર અબ્દુલ સાથે કામ કરે છે, ત્યાં પ્રસૂતિનું શિક્ષણ પણ અપાય છે, અને આખા તાલુકાની સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લે છે.

દ્વિરેફ

આચાર્ય જિનવિજયજી

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન જિનવિજયજી ગઇ તા. ૧૨ મી મેએ જર્મની સિધાવ્યા. તેમના આચાર્ય તરીકેના જીવનમાં સીધી રીતે પરિચયમાં આવનાર કે એમની સાહિત્ય કૃતિઓદ્વારા પરિચયમાં આવનાર બધા મોટે ભાગે તેમને ગૂજરાતી તરીકે ઓળખે છે અને જાણે છે. અને તેથી દરેક એમ માનવા લલચાય કે ગૂજરાતની વ્યાપાર જન્ય સાહસ વૃત્તિએજ એમને દરિયાપાર મોકલ્યા હશે. પણ ખરી બિના જુદી છે. તેવીજ રીતે, તેમની સાથે સીધા પરિચય વિનાના માણસો, માત્ર તેમના નામ ઉપરથી તેમને જૈન અને તેમાં પણ જૈનસાધુ માને અને તેથીજ કદાચ તેમને વૈશ્ય તરીકે ઓળખવા પણ પ્રેરાય પરંતુ તે બાબતમાં પણ બિના જુદી છે.

આચાર્ય જિનવિજયજીના જીવનમાં આ વિદેશ યાત્રાના પ્રસંગથી તદ્દન નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગે તેમના અત્યાર સુધીના જીવનનો અને તેનાં મુખ્ય પ્રેરક બલોનો પરિચય આપવો ઉચિત ગણાશે.

મુનિ જિનવિજયજી

'બોમ્બે ક્રોનિકલ'ના બંધુકૃત્યથી

તેમનું જન્મ સ્થાન ગુજરાત નહિ પણ મેવાડ છે. તેઓ જન્મે વૈશ્ય નહિ પણ ક્ષત્રિય રજપુત છે. પરદેશમાં જનારા ઘણાખરાઓ પાછા આવી અહીં ઇષ્ટ કારકીર્દી શરૂ કરવા જાય છે. આ. જિનવિજયજીનું તેમ નથી. તેમણે ઇષ્ટ દિશાની એટલે પ્રાચીન સંશોધનની કારકીર્દી અહીં ક્યારની શરૂ કરી દીધી છે, પોતાના શોધો લેખો નિબંધોદ્વારા આ દેશમાં પરદેશમાં તેઓ મશહૂર થઇ ગયા છે અને હવે, તેમને પોતાના અભ્યાસમાં જે કાંઇ વધારો કરવો આવશ્યક જણાયો તે કરવા તેઓ પરદેશ ગયા છે.

તેમનો જન્મ અજમેરથી કેટલેક દૂર રૂપેલી નામના એક નાના ગામડામાં થયેલો. તે ગામમાં એક સો વરસથી વધારે ઉંમરના જૈન યતિ રહેતા. તેમના ઉપર તેમના પિતાની પ્રબળ ભક્તિ હતી, કારણકે એ જૈન યતિશ્રી વૈદ્યક જ્યોતિષ આદિના પરિપક્વ અનુભવનો ઉપયોગ માત્ર નિષ્કામ ભાવે જનસેવામાં કરતા. જિનવિજયજીનું મૂળ નામ કિસનસિંહ હતું. કિસનસિંહના પગની રેખા જોઇને એ યતિએ તેમના પિતા પાસેથી તેમની માગણી

કરી. ભકત પિતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે અને વૃદ્ધ ગુરુની સેવા માટે ૮–૧૦ વરસના કિસનને યતિની પરિચર્યામાં મૂકયા. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં યતિશ્રીને કોઇ બીજા ગામમાં જઇ રહેવું પડયું. કિસન સાથે હતો. યતિજીના અવસાન પછી કિસન એક રીતે નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડયો. માબાપ દૂર, અને યતિના શિષ્ય પરિવારમાં જે સંભાળનાર તે તદ્દન મૂર્ખ અને આચારભ્રષ્ટ. કિસન રાત દિવસ ખેતરમાં રહે, કામ કરે અને છતાં તેને પેટ પૂરૂં અને પ્રેમ પૂર્વક ખાવાનું ન મળે. એ બાળક ઉપર આ આફતનું પહેલું વાદળું આવ્યું અને તેમાંથી જ વિકાસનું બીજ નંખાયું. કિસન બીજા એક મારવાડી જૈન સ્થાનકવાસી સાધુની સોબતમાં આવ્યો. એની વૃત્તિ પ્રથમથીજ જિજ્ઞાસાપ્રધાન હતી. નવું નવું જોવું, પૂછવું અને જાણવું એ તેનો સહજ સ્વભાવ હતો. એજ સ્વભાવે તેને સ્થાનકવાસી સાધુ પાસે રહેવા પ્રેર્યો. જેમ દરેક સાધુ પાસેથી આશા રાખી શકાય તેમ તે જૈનસાધુએ પણ એ બાળક કિસનને સાધુ બનાવ્યો. હવે એ સ્થાનકવાસી સાધુ તરીકેના જીવનમાં કિસનનો અભ્યાસ શરૂ થાય છે.

હવે એમણે કેટલાંક ખાસ જૈન ધર્મ પુસ્તકો થોડા સમયમાં જ કંઠસ્થ કરી લીધાં અને જાણી લીધાં પરંતુ જિજ્ઞાસાના વેગના પ્રમાણમાં ત્યાં અભ્યાસની સગવડ ન મળી. અને પ્રકૃતિ સ્વાતંત્ર્ય ન સહન કરી શકે એવો નિરર્થક રૂઢિબંધ ખટકયાં. તેથી જ કેટલાંક વર્ષ બાદ ઘણાજ માનસિક મંથનને અંતે છેવટે એ સંપ્રદાય છોડી જ્યાં વધારે અભ્યાસની સગવડ હોય તેવા કોઈ પણ સ્થાનમાં જવાનો બલવાન સંકલ્પ કર્યો.

ઉજ્જયિનીના ખંડેરોમાં ફરતાં ફરતાં તેણે સિપ્રાને કિનારે સ્થાનકવાસી સાધુવેષ સંધ્યાકાળે છોડયો. અને અનેક આશંકાઓ તેમજ ભયના સખત દાબમાં રાતોરાતજ પગપાળે ચાલી નીકળ્યા. મોઢે સતત બાંધેલ મુંમતીને લીધે પડેલ સફેદ ડાઘાને કોઈ ન ઓળખે માટે ભુંશી નાંખવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પાછળથી કોઈ ઓળખી પકડી ન પાડે માટે એક બે દિવસમાં ઘણા ગાઉ કાપી નાંખ્યા. એ દોડમાં રાતે એકવાર પાણી ભરેલ કુવામાં તેઓ અચાનક પડી ગયેલા.

રતલામ અને તેની આજુબાજુના પરિચિત ગામોમાંથી પોતાની જાતને બચાવી લઇ કયાંક અભ્યાસ યોગ્ય સ્થાન અને સગવડ શોધી લેવાના ઉદ્વેગમાં તેમણે ખાવા પીવાની પણ પરવા ન રાખી. પણ પુરુષાર્થીને બધું અચાનક જ સાંપડે છે. કોઈ ગામડામાં શ્રાવકો પજુસણમાં કલ્પસૂત્ર વંચાવવા કોઇ યતિ કે સાધુની શોધમાં હતા. દરમિયાન કિસનજી પહોંચ્યા. કોઈમાં નહિ જોયેલું એવું ત્વરિત વાચન એ ગામડિયાઓએ એમનામાં જોયું અને ત્યાંજ તેમને રોકી લીધા. પજુસણ બાદ થોડી દક્ષણા બહુ સત્કાર પૂર્વક આપી. કપડાં અને પૈસા વિનાના કિસનજીને મુસાફરીનું ભાતું મળ્યું અને એમણે અમદાવાદ જવાની ટીકીટ લીધી. એમણે સાંભળેલું કે ગૂજરાતમાં અમદાવાદ મોટું શહેર છે અને ત્યાં મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય મોટો છે. એ સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનો બહુ છે અને વિદ્યા મેળવવાની બધી સગવડ છે. આ લાલચે ભાઇ અમદાવાદ આવ્યા. પણ પુરુષાર્થની પરીક્ષા એકજ આફતે પૂરી થતી નથી. અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાશાળા આદિમાં કયાંઇ ઘડો થયો નહિ. પૈસા ખૂટયા. એક બાજુ વ્યવહારની માહીતી નહિ અને બીજી બાજુ જાતને જાહેર ન કરવાની વૃત્તિ અને ત્રીજી બાજુ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, એ બધી ખેંચતાણમાં એમને બહુજ સહેવું પડયું. અંતે ભટકતાં ભટકતાં મારવાડમાં પાલી ગામમાં એક સુંદરવિજયજી નામના સંવેગી સાધુનો ભેટો થયો.

જેઓ અત્યારે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં વિચરે છે, અને અત્યાર સુધીનાં બધાં પરિવર્તનોમાં સરલ ભાવે એમ કહેતા રહે છે કે તે જે કરશે તે ઠીકજ હશે, એમની પાસે તેમણે સંવેગી દીક્ષા લીધી અને જિનવિજયજી થયા. એમના ગુરુ તરીકેનો આશ્રય તેમણે વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તેમના આશ્રયથી વિદ્યા મેળવવામાં વધારે સગવડ મળશે એ દૃષ્ટિએ લીધેલો. આ બીજું પરિવર્તન પણ અભ્યાસની ભૂમિકા ઉપરજ થયું. થોડા વખત બાદ માત્ર અભ્યાસની વિશેષ સગવડ મેળવવા માટે જિનવિજયજી એક બીજા જૈન સુપ્રસિદ્ધ સાધુના સહવાસમાં ગયા. પરંતુ વિદ્વત્તા અને ગુરુપદના મોટા પટ્ટ ઉપર બેઠેલ સાંપ્રદાયિક ગુરુઓમાંથી બહુ જ ઓછાને એ ખબર હોય છે કે કયું પાત્ર કેવું છે અને તેની જિજ્ઞાસા ન પોષવાથી કે પોષવાથી શું શું પરિણામ આવે? જો કે એ સહવાસથી તેમને જોવા જાણવાનું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર તો મળ્યું પણ જિજ્ઞાસાની ખરી ભૂખ ભાંગી નહિ. વળી એ ઉદ્વેગે તેમને બીજાના સહવાસ માટે લલચાવ્યા. અને પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના સહવાસમાં તેઓ રહ્યા. ત્યાં તેમને પ્રમાણમાં ઘણીજ સગવડ મળી અને તેમની સ્વતઃસિદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પોષે અને તૃપ્ત કરે એવાં ઘણાંજ મહત્ત્વનાં સાધનો મળ્યાં. ગમે ત્યાં અને ગમે તેવા પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળ સહવાસમાં તેઓ રહેતા છતાં પોતાની જન્મસિદ્ધ મિતભાષિત્વ અને એકાંતપ્રિયતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અભ્યાસ વાચન અને લેખન ચાલુજ રાખતા.

શોખીન મનોવૃત્તિનું નહિ પણ અભ્યાસપરાયણ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે એમ મને તો તે વખતેજ લાગેલું પણ આજે એ સૌને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાટણના લગભગ બધા ભંડારો, જૂનાં કલામય મંદિરો, અને બીજી જૈન સંસ્કૃતિની અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓના અવલોકને એમની જન્મસિદ્ધ ગવેષણા વૃત્તિને ઉત્તેજી અને ઊંડો અભ્યાસ કરવા તેમજ લખવા પ્રેર્યા. મેસાણા અને પાટણ પછી ત્રીજું ચોમાસું મેં વડોદરામાં તેમની સાથે ગાળેલું. હું જોતો કે સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો અને જૈન ભંડારની પોથીઓની પોથીઓ ઉપાશ્રયમાં તેમની પાસે ખડકાયેલી રહેતી. અને જો કોઈ જાતે જઇને ન બોલાવે તો તેઓ મકાનમાં છે કે નહિ તેની ખબર માત્ર લેખણના અવાજથી જ પડતી. સદ્‌ગત ચિમનલાલ દલાલ એ એમના જેવા જ વિદ્યાવ્યસની અને શોધક હતા. ચિમનલાલ અંગ્રેજીના વિદ્વાન એટલે તેમનો માર્ગ વધારે ખુલ્લો. શ્રી જિનવિજયજી અંગ્રેજી ન જાણે એટલે તે એ બાબતમાં પરાધીન. છતાં જિજ્ઞાસા માણસને સુવા દઇ શકતી નથી. તેથી ધીરે ધીરે તેઓ અંગ્રેજી તરફ ઢળ્યા. દરમ્યાન પોતાના વિષયનું અંગ્રેજી ભાષામાં કે જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખાયું હોય તો તેને મેળવી ગમે તે રીતે તેનો અનુવાદ કરાવી મતલબ સમજી તેનો ઉપયોગ કરતા. પણ આ રીતે એક અભ્યાસનિષ્ઠ માણસ લાંબા વખત સુધી સંતુષ્ટ રહી શકે નહિ. હું જાણું છું ત્યાં સુધીમાં કૃપારસકોશ, વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી, શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબન્ધ, વગેરે પુસ્તકો લખવાનો પાયો વડોદરામાં જ નંખાયો. અને તેમની સાહિત્ય વિષયક આકર્ષક કારકીર્દી ત્યાંથી શરૂ થઇ. જેમ જેમ વાચન વધ્યું અને લખવાની વૃત્તિ તીવ્ર બની તેમ તેમ વધારે ઊણપ ભાસતી ગઈ અને જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો તેમને સાલવા લાગ્યાં. કાલક્રમે મુંબઇ પહોંચ્યા. અનેક જૈન સાધુઓ સાથે હતા. મુંબઇમાં સમશીલ વિવિધ વિદ્વાનોના પરિચયે અને ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણે તેમની અભ્યાસવૃત્તિને અનેક મુખે ઉદ્દીપ્ત કરી. એ એમનો મંથનકાળ હતો. હું વાલકેશ્વરમાં તેઓને એકવાર મળ્યો ત્યારે જોયું કે તે સતત વાંચવા વિચારવામાં મગ્ન છતા ઊંડા અસંતોષમાં ગરક હતા. થોડા માસ પછી તેમની વૃત્તિ પૂનાના વિદ્યામય વાતાવરણે આકર્ષી. તેઓ પૂજ્ય વૃદ્ધ સાધુઓનો સાથ છોડી દુઃખિત મને એકલા પડયા, અને પગે ચાલતા પૂના પહોંચ્યા. અહીં ભંડાર અને વિદ્વાનોનાં ઇષ્ટતમ પરિચયથી તેમને ખૂબ ગોઠી ગયું. ત્યાંની પ્રાકૃતિક રમણીયતા સાદું જીવન અને વિદ્યાર્થી તથા વિદ્વાનોની બહુલતાએ તેમને પૂનાના સ્થાયી નિવાસ માટે લલચાવ્યા. ભારત જૈન વિદ્યાલયની ચાલુ સંસ્થાને તેમણે સ્થાયી રૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. અને બીજી બાજુ ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાંનો લિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઇ કાઢયો: આમાંથી તેમની શોધક બુદ્ધિને પુષ્કળ સામગ્રી મળી.

અત્યાર સુધી તેઓ મને કે કમને દૃઢ જૈનત્વના આશ્રય તળે વિદ્યાવ્યાસંગ પોષી રહ્યા હતા, તે જૈનત્વ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં, અને દેશવ્યાપી રાષ્ટ્રીય હીલચાલના વાવાઝોડામાં ઓસરવા માંડયું. અસહકારના મંડાણના દિવસો આવ્યા. અને તેમની વધુ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની વૃત્તિને જોઈતું નવું કાર્યક્ષેત્ર મળી આવ્યું. આ એમનો ત્રીજો મંથનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મહત્વનો. કારણ, આ વખતે કાંઈ નાની ઉંમરમાં જૈન સ્થાનકવાસી સાધુવેષ ફેંકી દીધો તેવી સ્થિતિ ન હતી. અત્યારે તેઓ જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીતા થયા હતા. જૈનસાધુ તરીકેનું જીવન સમાપ્ત

કરવું અને નવું જીવન શરૂ કરવું, તે કેમ અને કેવી રીતે તથા શા માટે એ વિકટ પ્રશ્નોએ ઘણા દિવસ તેમને ઉજાગરો કરાવ્યો.

ઉજાગરાનાં આ કારણોમાં એક વિશેષ કારણ હતું જે નોંધવા યોગ્ય છે. પિતા તો પહેલાં ગુજરી ગયેલા તેની તેમને ખબર હતી. પણ માતા જીવિત તેથી તેમનું દર્શન કરવું એ ઇચ્છા પ્રબળ થઈ હતી. એકવાર તેઓએ મને કહેલું કે "હું માને કદી જોઇ શકીશ કે નહિ! અને જાઉં તો માતાજી ઓળખશે કે નહિ? શું મારે માટે એ જન્મસ્થાન તદ્દન પુનર્જન્મ જેવું થઇ ગયું નથી? સ્વપ્નની વસ્તુઓ જેવી પણ જન્મસ્થાનની વસ્તુઓ મને આજે સ્પષ્ટ નથી." માતાને મળવા ટ્રેનમાં બેસવાનું જે પગલું ભરી શક્યા નહિ તે પગલું રાષ્ટ્રીયતાના મોજાના વેગમાં ભર્યું. જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો છોડી દેવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજનાને અંગે તેમને અમદાવાદ બોલાવ્યા ત્યારે તેઓ રેલવે ટ્રેનથી ગયા અને ત્યારથી તેમણે રેલવે-વિહાર શરૂ કર્યો છે. મહાત્માજીએ અને વિદ્યાપીઠના અન્ય કાર્યકર્તાઓએ તેમની પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં નીમણૂક કરી અને તેમના જીવનનો નવો યુગ શરૂ થયો. જૈન સાધુ મટી તેઓ પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય થયા.

મંદિર શરૂ કરવાના કામમાં તેઓ માતાજીને મળવા તરત તો ન જઇ શક્યા પણ એકાદ વર્ષ પછી ગયા ત્યારે માતાજી વિદેહ થયેલાં. જિનવિજયજી આ આઘાતથી રડી પડ્યા. જિનવિજયજીએ સંસાર પરાઙ્મુખ સન્યાસનાં આટલાં વરસ ગાળ્યાં છે પણ તેમનામાં માનવતાના સર્વ કુમળા ભાવો છે. તેમને અનુયાયીઓ કરતાં સહૃદય મિત્રો વધારે છે તેનું આ કારણ છે.

લગભગ આઠ વર્ષના પુરાતત્ત્વ મંદિરના કાર્યકાળ દરમિયાન તેઓની ભાવના અને વિચારણામાં તેમના ક્રાન્તિકારી સ્વભાવ પ્રમાણે મોટું પરિવર્તન થઇ ગયું.

પુરાતત્ત્વ મંદિરનો મહત્ત્વનો પુસ્તકસંગ્રહ મુખ્યપણે તેમની પસંદગી...
અહીં આવ્યા પછી પણ તેમનું વાચન અને અવલોકન સતત ચા... ...તી વિવેચન)
એમાં તેમની કાર્ય કરવાની વૃત્તિ તેમના પરિચિતો જ જા... ...નો સંગ્રહ-ગૂજરાતી વિવેચન)
પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને ભાષા એ છે. તેને શ... ...સં૦ રાસોનો મોટો સંગ્રહ)
શરૂ કર્યા તેમાં તેમને જર્મન ભાષાના જ્ઞાનની ઉણપ... ...ત નિબંધ)
મળતાં એ જ વૃત્તિએ તેમને જર્મની જવા પ્રોત્... ...ર હજાર શ્લોકનો મહાન ગ્રન્થ)
આત્મજ્ઞ વિદ્યાપ્રિય મિત્રોએ વધાવી લીધો. એક...
બીજી બાજુ ખુદ મહાત્માજીએ એમની વિદેશગમન... ...ળા)
વિદ્વાનો અહીં આવી ગયા તેમની સાથે નિકટ... ...શબ્દકોષ)
ઐતિહાસિક ગવેષણાથી સંતુષ્ટ થયેલ પ્રો. યાકો... ...ત-વિસ્તૃત ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના.
અને લખ્યું કે તમે જલ્દી આવો. તમારી સાથે
કરવા ઇચ્છું છું.

આ રીતે આંતરિક જિજ્ઞાસા અને સાહસ... ...સૈકાના ગૂજરાતી ગદ્યનો સંગ્રહ)
વરણ રચાયું અને પરિણામે જૈન સાધુવેષનાં સ્થ... ...એક પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર)
માટે યુરોપયોગ્ય નવીન દીક્ષા લીધી.

વાચક જોઈ શકશે કે આ બધાં પરિવર્તનોની પાછળ તેમનો ધ્રુવ સિદ્ધાન્ત વિદ્યાભ્યાસ એ જ રહ્યો છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં ધ્રુવત્વ સાથે ઉત્પાદ અને નાશ સંકળાયેલ છે. આપણે આ સિદ્ધાન્ત આચાર્ય જિનવિજયજીના જીવનને અંગે બરાબર લાગુ પડેલો જોઈ શકીએ છીએ. છેક નાની ઉંમરથી અત્યાર સુધીમાં તેમનાં ક્રાન્તિકારી અનેક પરિવર્તનોમાં તેમનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ એક જ રહ્યો છે અને તે પોતાના પ્રિય વિષયના અભ્યાસનો. એ તો કોઈ પણ સમજી શકે તેમ છે કે જો તેઓ એકને એક સ્થિતિમાં રહ્યા હોત તો તે રીતે તેમનું માનસ વ્યાપકપણે ઘડાયું છે તે કદી ન ઘડાત અને અભ્યાસની ઘણી બારીઓ બંધ રહી જાત, અથવા સહજ વિકાસગામી સંસ્કારો ગૂંગળાઈ જાત.

આજકાલની સામાન્ય માન્યતા છે કે ઉચ્ચ અભ્યાસ તો યુનીવર્સિટીની કૉલેજોમાં અને તે પણ અંગ્રેજી પ્રોફેસરોનાં ભાષણો સાંભળીને જ થઈ શકે; અને ઐતિહાસિક ગવેષણા તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શીખીએ તો જ શીખાય. આચાર્ય જિનવિજયજી કોઈ પણ નિશાળે પાટી પર ધૂળ નાંખ્યા વગર હિંદી, મારવાડી, ગૂજરાતી, દક્ષિણી ભાષાઓમાં લખી વાંચી બોલી શકે છે અને બંગાળી પણ તેમને પરિચિત છે. આટલી નાની વયમાં તેમણે વીસેક ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં 'હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય' એ ઉપર એમણે એક લેખ વાંચ્યો જેથી પ્રખરવિદ્વાન યાકોબીને પણ પોતાનો અભિપ્રાય આયુષ્યમાં પહેલી જ વાર બદલાવવો પડ્યો છે. જૂના દસ્તાવેજો, શિલાલેખો, સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે જૂની ગૂજરાતીના ગમે તે ભાષાના, તેઓ ઉકેલી શકે છે અને વિવિધ લિપિઓનો તેમને બોધ છે. ખારવેલનો શિલાલેખ બેસાડવામાં પ્રો. જયસ્વાલે પણ તેમની સલાહ અનેક વાર લીધી છે. તેમને શિલ્પ અને સ્થાપત્યની ઘણી માહિતી છે. પર્યટન કરીને પશ્ચિમ હિંદની ભૂગોળનું તેમણે એવું સારું નિરીક્ષણ કર્યું છે કે જાણે જમીન તેમને જવાબ દેતી હોય તેમ તેઓ ઇતિહાસના બનાવો તેમાંથી ઉકેલી શકે છે. પુરાતત્ત્વમાં પણ તેમણે એક પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષ્ટમે કરા. અં'ર્મ' સંપાદિત કર્યો છે. કોઈ પણ ચાલુ ભાષાના એના જેટલી જૂના જોયું કે તે સતત વાંચવો ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોના ગ્રંથો બહાર પાડવા પછી તેમની વૃત્તિ પૂનાના વિદ્વાંની જઈ આવ્યા પછી વધારે વેગથી આગળ ચલાવશે.
દુઃખિત મને એકલા પડ્યા, અને પગે સંશોધક નામના ત્રૈમાસિક પત્રનું બીજું વર્ષ પુરું થવા પરિચયથી તેમને ખૂબ ગોઠી ગયું. ત્યાંની કામાં એ કોટિનું પત્ર અદ્યાપિ નીકળ્યું નથી: એ વિદ્વાનોની બહુલતાએ તેમને પૂનાના સ્થાને પ્રતિષ્ઠા જૈનેતર વિદ્વાનોમાં પણ ઘણી છે. તેનું ચાલુ સંસ્થાને તેમણે સ્થાયી રૂપ આપવા અનિષ્ણાતતા છે. જૈન સમાજના લોકો તેમને જાણે માંનો લિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઈ પ્રમાણમાં અને આર્થિક રીતે પિછાને છે.
સામગ્રી મળી.
હોવાથી બીજા બધા લોકો જાગ્યા પછી જ

અત્યાર સુધી તેઓ મને કે કમને દર છે કે મોડું મોડું પણ તેનામાં વિદ્યાવૃત્તિનાં રહ્યા હતા, તે જૈનત્વ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાતોજી ભાષા અને પાશ્ચાત્ય વસ્તુ માત્રનો બહિ- વાવાઝોડામાં ઓસરવા માંડ્યું. અસહકારન ણેને છે તે જ મુંબઈમાં, બીજો વિદ્યારુચિ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની વૃત્તિને જોઈતું છે. વિહારગીરીના મિત્રોએ કરેલા છેલ્લા નાન- મંથનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મહત્ત્વનો. તે જૈન સમાજની ક્રાન્તિનું સૂચક હતું. જે સ્થાનકવાસી સાધુવેષ ફેંકી દીધો તેની સ્થિતિ ત્યાખોર માની તેમનાથી દૂર ભાગતા અગર વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીતા

તો પાસે જવામાં પાપનો ભય રાખતા તેવા લોકો પણ તેમની વિદાયગીરીના મેલાવડા પ્રસંગે ઉપસ્થિત થઈ સાક્ષી પૂરતા હતા કે હવે જૂનું કાસ્મીર અને જૂની કાશી એ વિદેશમાં વસે છે. આચાર્ય હરિભદ્રે બૌદ્ધ મઠમાં શિષ્યોને ભણવા મોકલેલા. આચાર્ય હેમચન્દ્રે કાસ્મીરની શારદાની ઉપાસના કરેલી. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ કાશીમાં ગંગાતટને સેવેલું. હવે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો જૈન સાહિત્યે અને જૈન સંસ્કૃતિએ માનપૂર્વક સ્થાન મેળવવું હોય તો દેશનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો ઉપરાંત વિદેશમાં પણ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી દરેક ઉપાયે વિદ્યા મેળવવી અને હરિભદ્ર હેમચન્દ્ર કે યશોવિજયજીની પેઠે નવીન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નવી વિદ્યાઓ દેશમાં આણવી. આ વસ્તુ તદ્દન રૂઢ ગણાતા જૈન સાધુ વર્ગમાં પણ કેટલાકને સમજાઇ ગઇ હોય એમ લાગે છે. તેથી જ અભ્યાસને અંગે થતા આ વિદેશગમનને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત જૈન સાધુઓએ પત્રથી અને તારથી અભિનન્દન મોકલ્યાં હતાં.

અત્યાર સુધી આત્માના કોઇ અદમ્ય સાહસથી જ તેમણે અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો છે અને અત્યારે પણ અંગ્રેજીના અધૂરા અભ્યાસે અને ફ્રેંચ કે જર્મનના અભ્યાસ વિના યુરોપની મુસાફરી સ્વીકારી છે. એમનું આ સાહસ પણ અત્યાર સુધીનાં તેમનાં બધાં સાહસની પેઠે, સફળ નીવડશે.

પંડિત સુખલાલજી

આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદન કરેલાં પુસ્તકોની યાદી

૧ જૈન તત્ત્વસાર (હિંદી ભાષાન્તર)
૨ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી (સંસ્કૃત મૂળ, હિન્દી પ્રસ્તાવના)
૩ કૃપારસ કોષ (,, ,, ,,)
૪ શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબન્ધ (,, ,,)
૫ દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટક (,, ,,)
૬ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૧ (પ્રાકૃત મૂળ, ગૂજરાતી વિવેચન)
૭ ,, ,, ભા. ૨ (૫૫૭ શીલાલેખોનો સંગ્રહ–ગૂજરાતી વિવેચન)
૮ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય (૩૩ ઐ૦ રાસોનો મોટો સંગ્રહ)
૯ હરિભદ્રાચાર્યસ્ય સમયનિર્ણય (સ્વતંત્ર સંસ્કૃત નિબંધ)
૧૦ કુમારપાલ પ્રતિબોધ (પ્રાકૃત ભાષાનો ૧૨ હજાર શ્લોકનો મહાન ગ્રન્થ)
૧૧ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ
૧૨ પાલી પાઠાવલી (પાલી ભાષાની પાઠમાળા)
૧૩ અભિધાનપ્પદીપિકા (પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ)
૧૪ જીતકલ્પસૂત્ર–મૂળ, ચૂર્ણિ, ટિપ્પણ સમેત–વિસ્તૃત ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના.
૧૫ આચારાંગ સૂત્ર
૧૬ છેદસૂત્ર
૧૭ પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ (૧૫ મા સૈકાના ગૂજરાતી ગદ્યનો સંગ્રહ)
૧૮ વિજયદેવ માહાત્મ્ય (૧૭મા સૈકાના એક પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર)

સ્વૈરવિહાર

મુંબઈમાં જુહૂને દરિયે કેટલાક મિત્રો સાથે નહાવા ગયો. ત્યાં નહાવા જવાની વાત થઈ ત્યારે પ્રથમ ગાંધીજી ત્યાં ઑપરેશન પછી રહેલા તે યાદ આવ્યું અને પછી સદ્ગત રણજીતરામ ત્યાંના દરિયામાં ડૂબી ગયેલા તે યાદ આવ્યું.

તેમના અવસાન વખતે આખા ગુજરાતને ખેદ થયો હતો. પણ ધીમે ધીમે એ વીસરાઈ ગયું. સમય સર્વનું ઓસડ છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઇ સ્મરણસંહિતામાં કાલને કહે છે કે મારો પ્રિય જન તો લઈ લીધો પણ હવે તેનું સ્મરણ ન લઈ લેતો. પણ શું સર્વનો એક જ અનુભવ નથી કે સમય સર્વ અનુભવનો ધીરે ધીરે લોપ કરે છે ? જેમ દીવાનો પ્રકાશ જેમ જેમ અંતર વધે તેમ તેમ ઝાંખો થતો થાય છે તેમ લાગણી પણ સમયના અંતરે ઝાંખી થતી જાય છે.

ફિલસુફો પ્રશ્ન પૂછે છે કે એક વસ્તુ થોડો જ સમય રહી, અને બીજી વધારે સમય કે અનંત કાલ રહી, તેમાં એ બન્નેની વસ્તુતામાં શો ફેર પડયો ? કોઇ કહે છે કે સમયને લીધે ફેર ન પડે. કોઈ કહે છે કે થોડું ટકે એ અસત્ અને સર્વકાલ રહે એ સત્. તે ગમે તેમ હોય, પણ જ્યાં સુધી આપણે સમયમાં રહી વસ્તુઓનું દર્શન કરીએ છીએ, અને સમય સાથે આપણું જીવન પણ સરતું જાય છે ત્યાં સુધી વસ્તુઓનું રહસ્ય નક્કી કરવામાં આપણે સમયને મહત્ત્વ આપવાના જ.

દરિયા નજીક નાળિયેરીનું વન છે. ગુજરાતમાં ઝાડનું સૌંદર્ય છે પણ આ તાડવનનું સૌંદર્ય ગુજરાતમાં અજ્ઞાત છે. ગુજરાતમાં અહીં તહીં ઉગતી ખજૂરી કે નાળિયેરી સુંદર નથી દેખાતી. કોઈ મોટું માણસ બીજા સાથે ભળી ન શકે અને અતડું થઈ એક બાજુ ઊભું રહે તેવાં એ વૃક્ષો ગુજરાતમાં દેખાય છે. પણ તાડનું આખું વન કંઈ ઓર સૌંદર્યવાળું દેખાય છે. કોઇ મહાન મકાનના અનંત થાંભલા જેવાં તેનાં લાંબાં થડો, ઊપરના છત્રથી નીચે છાયા તેજનું સૌમ્ય મિશ્રણ, અને નિરંતર ચાલતો તેનાં પાંદડાંનો મર્મર ધ્વનિ કોઇ જુદી જ અસર કરે છે. અને એ મર્મર ધ્વનિમાં, તમરાંનો અનિયમિત તીણો અવાજ જુદી જુદી જગાએથી ઓચિંતો ઊઠતો વૈચિત્ર્ય પૂરે છે. કાલિદાસે દક્ષિણનાં તાડવનોનું એક જ લીટીમાં ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

એક જ લીટીમાં આખા દૃશ્યનું વર્ણન કરવાની તેની શક્તિ અદ્‌ભુત છે અને એ વર્ણન તેણે જોઇને કર્યું છે. અટકળે નથી કર્યું એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જાનવરના વાહનના એ દિવસોમાં એ કેટકેટલું ફર્યો હશે ! અત્યારે ફરવાનાં સાધન છતાં હિન્દમાં આપણે ફરીએ છીએ તે કરતાં તે વખતના લોકો કદાચ વધારે ફરતા. તેમને ફરવાનો શોખ જ હતો એમ લાગે છે.

મારા સાહિત્ય રસિક મિત્રે આ નાળિયેરીઓનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, નાળિયેરીઓ પવનથી ધીમે ધીમે ઘણા જ લાલિત્યથી ઝૂકે છે અને ત્યારે જાપાની સ્ત્રી પુરુષો મળતાં, એક બીજાને અભિનન્દન આપતાં, દૂર ઊભાં ઊભાં જરા જરા માથું નમાવે છે તેવી દેખાય છે.

* * *

મુંબઇમાં હવે સમુદ્રસ્નાનની ફેશન થઈ છે અને આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે, સ્ત્રીઓથી જાહેરમાં સમુદ્રસ્નાન થાય કે ન થાય, થાય તો કેવાં કપડાં પહેરીને થાય, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ જેવાં પહેરે છે તેવાં પહેરીને થાય કે નહિ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી આપણે ચર્ચવા માંડયા છીએ. આપણામાં જાહેર પીણું શરૂ થયાં ત્યારથી કાચનાં વાસણમાં પીવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે ચર્ચીએ છીએ અને હજી તેનો નિવેડો આવ્યો નથી, અને લોકો પીધે જાય છે, તેમજ કદાચ આની પણ ચર્ચા ચાલશે અને સમુદ્રસ્નાન પણ તે સાથે જ વધતું જશે. પણ અંગ્રેજી ઢબનાં નહિ તો બીજાં કેવાં કાપડાં જોઇએ તેનો કોઈ દરજી કે કોઇ બીજો માણસ વિચાર નહિ કરે. આપણા દરજીઓ તો એમ જ માને છે કે આપણાથી વિચાર જ થાય નહિ. માત્ર કરતા આવ્યા હોઈ એ તેમ કર્યે જવાય. આટલાં વરસોમાં દરજીના ધંધામાં, પશ્ચિમનાં અનુકરણો સિવાય, આપણે કોઇ પણ નવી શોધ કરી એવું કોઇ બતાવી શકશે ? આપણા જૂના પહેરવેષનું રહસ્ય કે ઉપયોગ પણ આપણે નથી જાણતા, અનુકરણથી પશ્ચિમનો પહેરવેષ લેતા જઇએ છીએ અને તેની નિન્દા કરતા જઇએ છીએ !

જેમ પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાથી પાપમુક્ત થવાય છે, જેમ સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા છતાં 'આ બધી માયા છે પણ કાંઈ છોડી શકાય છે!' એમ કહેવાથી મોક્ષાધિકારી થવાય છે, તેમ જ પરદેશી રીતભાતનું અનુકરણ કરી પછી તેની નિન્દા કરવાથી સ્વદેશી થવાય છે. આ જ નિયમથી, આપણા દેશમાં યુવાનોમાં માત્ર ક્ષણિક ઊભરો જ હોય છે, સતત કાર્ય કરવાની કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હોતી જ નથી એમ વારંવાર કહ્યા કરવાથી પોતે એ સર્વ અપૂર્ણતાથી મુક્ત થઇ જવાય છે; એમ વારંવાર કહ્યા કરો તો પછી પોતાના સ્વાર્થનો ગમે તે ધંધો ચલાવતાં અને દેશનું કાંઈ પણ કામ ન કરતાં છતાં તમે દેશનેતા કે દેશભક્ત થઇ શકો !

* * *

અસલના વખતમાં પંડિતો સત્યનો નિર્ણય કરવા અને જે છેવટે સાબીત થાય તે સ્વીકારવા માટે શાસ્ત્રાર્થ કરતા. પણ આવા પંડિતો ભેગા થઇને સૌથી પહેલાં ક્યાં પુસ્તકો પ્રમાણભૂત ગણી શકાય અને કયાં ન ગણી શકાય તેની ચર્ચામાં તપી જઈ છેવટે ગાલિપ્રદાન કરી તે જુદા પડતા અને સત્ય સત્યને ઠેકાણે રહેતું.

હાલના આપણા ભણેલાંઓ અને યુવાનો દેશને માટે કાંઇ કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભેગા થાય છે અને બંધારણ પ્રમાણે બહુમતિથી જે નક્કી થાય તે પ્રમાણે ચાલવા બંધાઇને બંધારણ ઘડવા બેસે છે; પણ બંધારણ કેવું હોવું જોઇએ, અમુક બંધારણ બંધારણ મુજબ છે કે નહિ તેની જ ચર્ચામાં લડીને જુદા પડે છે અને કામ કામને ઠેકાણે રહે છે. પ્રાચીન પંડિતોની પરંપરા આપણે સાચવી છે.

જ્યાં જુઓ ત્યાં આનું આ. યુવક સંઘમાં એ જ, સાહિત્ય પરિષદમાં એ જ, વ્યાયામ પરિષદમાં એ જ.

આનું કારણ મને એમ લાગે છે કે બંધારણથી કામ કરવું એ આપણા દેશમાં હજી નવો જ વિચાર છે. એક વિચાર બુદ્ધિથી સમજ્યા તેટલાથી તે અમલમાં નથી મૂકી શકાતો. સમસ્ત માનસ તેને અનુકૂળ હોવું જોઇએ. દરમિયાન મંડળોમાં આવી મુશ્કેલીઓ આવવાની જ, અને તેનાથી લોકમાનસ બંધારણ સમજતાં અને બંધારણમાં કામ કરતાં શીખશે. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે બંધારણો ભાંગીને જ બંધારણોમાં કામ કરતાં શીખવું. આપણે ઉલટાં વધારે સંયમી અને ઉદાર, પરમતસહિષ્ણુ, દક્ષિણ, થવું જોઇએ. આ તાલિમના અંતરિયાળમાં, એટલી સંભાળ રાખવી જોઇએ કે બંધારણો બને ત્યાં સુધી બધા સમજી શકે તેવાં સાદાં, ઓછાં અટપટાં રાખવાં. પ્રથમ થોડા મિત્રો, જેઓ એક બીજાને સમજી શકતા હોય તેવાઓએ જ ભેગાં થઇ કોઇ પરિચિત ચોક્કસ કાર્યપ્રદેશ હાથ લેવો અને પછી તેને ધીમે ધીમે વિસ્તારતાં જવો અને જરૂર પડે તેમ તેમ બંધારણ વધારે વિગતવાળું અને અટપટું કરતાં જવું. એમ કરતાં મોટું વિસ્તારવાળું કામ હાથ ન લેવાય તો ન લેવું પણ લઇને લડવું એ વધારે ખરાબ છે.

* * *

અંગ્રેજોની ધીરજ અને તેના બીજા સદ્‌ગુણો વિશે વાત ચાલતાં ઇતિહાસના અભ્યાસી એક મારા મિત્રે તેમની ધીરજ, ખંત, હઠીલાપણાનો દાખલો આપ્યો. ૧૮૫૭ નો બળવો ચાલતો હતો ત્યારે જમીન આપવાને કે એવું કોઇ કામ કરવાને માટે કોઈ કમિશનને મોકલેલું. તે મોટો સીપાઇનો વિગ્રહ ચાલ્યો, રાજ્ય ઉથલી જવાની અણી ઉપર આવ્યું પણ પેલ કાર્યનિષ્ઠ મોજણીદારો તો માત્ર પોતાનું જ કામ કર્યાં કરતા હતા. આ ગુણ, તમે ગમે તેમ કહો પણ, હવે આપણામાં આવી ગયો એમ મને તો જણાય છે. આ બારડોલીનો સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો છે, માણસો જીવનના એક જ સાધનરૂપ પોતાની જમીનો ખાલસા થાય તે માટે તૈયાર થયા છે, સરકાર જમીનો ખાલસા કરે છે, પોતાના જ ઘડેલા નિયમોને નેવે મૂકી જપ્તીઓ કરે છે, માણસોને કોર્ટ મારફત જેલોમાં મોકલે છે, અને છતાં આપણા પરીક્ષા આપનારાઓ રૂંવાડું યે ફરકયા વિના પરીક્ષાઓ આપે છે, આપણા પરીક્ષકો પરીક્ષા લે છે, આપણા વેપારીઓ વેપાર કર્યે જાય છે, આપણા બુદ્ધિવ્યાપારીઓ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવ્યે જાય છે! કેવો મનોયોગ! સરકાર બારડોલીના સત્યાગ્રહને લીધે તો નહિ, પણ બારડોલી સિવાયના આપણા ગુજરાતીઓ, આપણા વિદ્યાર્થીઓ, આપણા યુવાનો, આપણા વિચારકોએ પાળેલા આ મનોયોગને લીધે સ્વરાજ આપી દે તો તેમાં કશું ખોટું નહિ.

* * *

તમે આ વાર્તારસિક જમાનામાં જૂની વાર્તાઓ વાંચી કે સાંભળી છે? બે ચાર જ વાંચી કે સાંભળી હોય તો બસ છે. કારણ કે સરેરાશ બે વાર્તામાં એક વાર્તા તો એવી આવે જ છે કે જાણે એક શહેર હતું, તેમાં બધી દુકાનો ઉઘાડી પણ આખા શહેરમાં એક પણ માણસ કે છોકરૂં કે ઢોર પણ ન મળે. જો આ દૃશ્ય તમે બરાબર કલ્પી શકો તો સમજાશે કે તે અતિ ભયંકર છે. પહેલાંના લોકોએ આવી વિચિત્ર કલ્પના શાથી કરી હશે તે સમજાતું નથી. કદાચ રાજાના ત્રાસથી વસ્તી ઉચલી જાય, ત્યારે ગામો એવાં નિર્જન

થતાં હશે તે ઉપરથી એ કલ્પના આવી હશે. અત્યારે આપણે કોઈ આમ ઉચલી જતા નથી તેથી આ કલ્પના કરવાને આપણી પાસે અનુભવ નથી. છતાં પ્લેગને લીધે વસ્તી ચાલી ગયેલાં ગામો, શહેરો, જેમણે જોયાં હશે તેમને એ દશ્યની ભયંકરતા સમજાઇ જશે.

હમણાં મેં એવાં ગામો જોયાં. પણ સ્થિતિમાં જરા જ ફેરને લીધે એ દશ્ય ભયાનક રસનું ન થતાં હાસ્યરસનું થયું. બધા રસો એટલા બધા નિકટ છે.

એ બારડોલી તાલુકાનું જ ગામ હતું અને તે હું શ્રી રવિશંકરભાઇની સાથે જોવા ગયો હતો. સરભણની કચેરીમાંથી તળાટીઓ અને બીજા સરકારી માણસો કચેરીને પાછલે બારણેથી જપ્તી કરવા નીકળ્યા એટલે રવિશંકર ગામોમાં ખબર આપવા તેમની આગળ નીકળ્યા. હું તેમની સાથે હતો. અમે મોટરમાં ફરતા હતા. એક ગામમાં ગયા ત્યાં દૂરથી મોટર જોઇને સ્વયંસેવકે નગારૂં વગાડયું. અમે ગામ વચ્ચોવચ્ચ જઇને ઉભા રહ્યા, તો રસ્તાની બન્ને બાજુનાં ઘરો બંધ, ઉપર તાળાં, પણ દશ્ય જરા પણ ભયંકર દેખાતું નહોતું. કોઈ હસવું રોકીને ઊભો હોય એના જેવી એ શાન્તિ હતી. અમે એકાદ મિનિટ ઊભા રહ્યા ત્યાં ઘરોની બારીઓ ફટાફટ ઉઘડવા માંડી. જાણે ગામે પોતે જ અટ્ટહાસ્ય કર્યું. અમારી સામે એક લાંબા સરીઆવાળી બારી ઉઘડી અને અંદર એક માણસ દેખાયો. નાટકના તખ્તા પર કેદખાનાની બારી જેવી એ દેખાતી હતી અને તેમાં, રહ્યો રહ્યો, મેળે પૂરાયેલો કેદી, હસતો હતો.

થોડી વારે જપ્તી ઓફીસરો આવ્યા. તેમની વાતચીત ઉપરથી મને મારા એક અભિપ્રાયનું સમર્થન મળ્યું. મેં એક જગાએ લખ્યું હતું કે ભેંસ કરતાં પાડો વધારે રૂપાળો છે. કોઇએ ટીકા કરી હતી કે બન્ને કદરૂપાં છે તેમાં વળી એકને વધારે રૂપાળું શી રીતે કહેવાય? પણ પાડો ભેંશ કરતાં વધારે રૂપાળો હોયા વિના જપ્તી કરનારાઓએ પાડાને ઘણી સુંદર ભેંશ તરીકે પકડયો હશે? આ બનાવે જપ્તી કરનારાઓના મન પર પણ એટલી ઊંડી છાપ પાડેલી કે આ ગામમાં આવીને પણ તેઓ કહેતા હતા કે જપ્તી કરવાને

આટલી નાતો, આટલું અજ્ઞાન...! આપણે અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના છીએ. અલબત આ બધાં કારણો સાચાં છે અને આપણે ચૈતન્ય ન બતાવીએ તો એ સર્વ કારણોથી અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના. પણ રવિશંકર જેવા માણસો તેમાંથી નીકળતા ચૈતન્ય રૂપ છે. અલબત્ત હિંદમાં અજ્ઞાન, અજાણપણું, વગેરે બધું છે, એ હિંદમાંથી જ એ રવિશંકર જેવા બહાર આવે છે. રવિશંકર પોતે ધર્મચુસ્ત છે, અંગ્રેજી બંગ્રેજી કાંઈ ભણ્યા નથી પણ તેણે જ આખો બોરસદ તાલુકો સુધાર્યો અને બારડોલી જેવો તાલુકો પણ તેમના જેવા જ માણસોથી અત્યારે ચાલે છે.

માણસના શરીરમાં જેમ એક જગાએ ઈન્જેક્શન કરવાની અસર આખા શરીરમાં થાય છે તેમ પ્રજા શરીરમાં એક જ જગાએ ચેતન જગાડવાની અસર આખા પ્રજાશરીરમાં થાય છે. માત્ર બારડોલીને લીધે આખું ગુજરાત જ નહિ પણ આખું હિંદુસ્તાન જાગશે.

આપણાં પુરાણોમાં એક વિચિત્ર વસ્તુ તમે જોઈ હશે. શિવનું પુરાણું વાંચો તો શિવ એ જ આ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, તેનાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ, બધા દેવો તેને જ વશ. ગણપતિનું પુરાણ વાંચો તો એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, કોઈ દેવીનું પુરાણ વાંચો તો દેવીની જ પૂજા સર્વ દેવો કરતા હોય. દેવોની તો કદાચ ખુશામત કરવા એમ કર્યું હોય. આપણે કોર્ટના કલાર્કનું કામ પડ્યું હોય તો તેને જરૂર કહીએ કે ભાઈ તમારાથી આખી ઑફિસ અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. તે પ્રમાણે દેવોની પણ અહીં ખુશામત કરી હોય. પણ ગંભીર સદ્ગુણોની ચર્ચામાં પણ એમ જ કરેલું જોશો. સત્યની પ્રશંસામાં સત્યથી જ તમે તરી જશો એમ બતાવેલું હોય, તેવી જ રીતે દમ, યમ, નિયમ અહિંસા વગેરે સર્વ સદ્ગુણોમાં પણ એકને મુખ્ય કરી બાકી બધા તેના વડે એની મેળે મળી જશે એમ બતાવેલું હોય છે. આ મને સાચું લાગે છે. એ જોવું હોય તો જાઓ બારડોલી. લોકોની મુખ્ય હીલચાલ તો મહેસુલ આપવાની ના પાડવા જેટલી હિંમત પેદા કરવા પૂરતી છે. પણ તેને અંગે લોકોમાં એકસંપી, બંધુતા, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, દારૂનિષેધ, ઉદ્યમીપણું વગેરે અનેક સદ્ગુણો એની મેળે ખીલે છે. દેશના અનેક નેતાઓના સમાગમથી, ઉપદેશથી જ્ઞાન મળે અને બીજા સંસ્કારો ગૂઢ રીતે પડે તે તો જુદા.

સ્વૈરવિહારી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રતિમાઃ—રચી પ્રસિદ્ધ કરનારઃ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઇના પકવ અભ્યાસ અને નિર્માણશક્તિનું આ એક નવું ફળ ગુજરાતને મળે છે. પ્રસિદ્ધ કવિ ભાસનાં ગણાતાં નાટકોમાંના **પ્રતિમા** નાટકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે માત્ર સાદો અનુવાદ જ નથી પણ તેમની પ્રથા પ્રમાણે તેમણે ભ્રષ્ટ થએલા સંસ્કૃત પાઠો યોજીને પૂર્ણ કર્યા છે અને પછી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો છે. ભાસનાં નાટકોમાં પ્રતિમાનું સ્થાન, તેનું રસદર્શન, સંવિધાનની અપૂર્વતા, પાત્રોનું ઉચ્ચીકરણ વગેરે નાટકને લગતા મુદ્દા તેમણે વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચક્ષણ રીતે ચર્ચ્યા છે. ગુજરાતી અનુવાદ સાથે મૂળ સંસ્કૃત પણ આપ્યું છે તે સારૂં કર્યું છે તેથી તેમણે સંસ્કારેલા પાઠો જોઇને સરખાવી શકાશે.

પ્રતિમા નાટકનું વસ્તુ રામાયણમાંથી લીધું છે પણ કવિએ તેમાં વિલક્ષણ ફેરફારો કર્યા છે. ભાસની નિર્લેપ નિર્માણશક્તિનો પરિચય આ નાટકમાં સરસ થશે. તેના વસ્તુનું સંવિધાન, રસનિષ્પત્તિની રીતિ વગેરે સર્વ પ્રથમ પંક્તિના કવિને શોભે તેવું છે.

અને એ મૂળને લાયક તેને અનુવાદક મળ્યા છે તે ગુજરાતને ઘણો આનંદ લેવાનો પ્રસંગ છે. આ અનુવાદમાં શ્રી કેશવલાલભાઇની કવિત્વશક્તિ પૂરા પાકે પહોંચી જણાય છે. અનુવાદ સમશ્લોકી છતાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ તેમણે કોઇ જગાએ લીધી નથી. શ્લોકમાં પણ વાક્યો સ્વાભાવિક ક્રમે ચાલે છે અને પ્રાસ સહજ રીતે પકડી લે છે. એક બે દાખલા લઇએઃ

> શરીર છે ઉત્પલ તુલ્ય નીલ, ને
> મૃણાલ જેવા સિત દંતકીલ છે,
> કરાલ એવો હરિ શો નિશાચરે
> મૃગી સખી કો અબળા હરે અરે!

> પ્રૌઢી પાંખ તણા પ્રહાર કરતો એ દંદમાં ઊતરે;
> ચંચૂએ ચટ ચામડી વતરડી વીંધી વિદારે ઉરે,
> ને ન્હોરે નિજ લોહકંટક સમા ભેદે બળે અંતરે,
> વજ્રે ખંડન ઇંદ્ર જેમ ગિરિની અંતઃશિલાનું કરે.

વધારે શું, ગુજરાતી અનુવાદ એક સ્વતંત્ર ગુજરાતી નાટક તરીકે રસથી વંચાય છે, અને સ્વતંત્ર કૃતિ જેવો જ છે.

સ્વપ્નદ્રષ્ટાઃ—લેખકઃ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. પ્રકાશકઃ એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૨–૦–૦

સને ૧૯૦૬ આસપાસની રાજકીય પ્રવૃત્તિને અને તે કરતાં તેની પછવાડે રહેલી મનોદશાને કલાની દૃષ્ટિએ નિરૂપવી એ આ વાર્તાનો ઉદ્દેશ છે એમ કર્તાએ પોતે 'વાચકને'

કહ્યું છે. "વ્યવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્યવાદી અને વિપ્લવ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્રભક્ત બંનેની માનવતા જેટલી કલાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે તેટલી જ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે."

પુસ્તકમાં માત્ર ૧૯૦૬ ના જ રાજકીય માનસનો ચિતાર નથી પણ તેની ભોંયરૂપ આગલી પેઢીનો પણ ચિતાર છે. વાર્તાના મુખ્ય નાયક સુદર્શનના પિતા રાવ બહાદુર પ્રમોદરાય, તેમના ભાવી વહેવાઇ નામદાર જગમોહનરાય અને ગોરા પૂજામાં રાવ બહાદુરથી પણ ચઢી જાય તેવા રા. બ. માધવલાલ, રાવ બહાદુર થવા ઇચ્છતા પત્રાળી પડિયાના વહેપારી શેઠ માભાઇ એ સર્વનું કર્તાએ સુંદર હાસ્યયુક્ત વર્ણન કર્યું છે.

માબાપોની આવી ગોરાપૂજાથી બાળકોનાં મન ઉપર કેવી વિષમ અસર થાય છે તે આમાં યથાર્થ રીતે નિરૂપેલું છે; અને અંગ્રેજ અમલદારો સત્તાના મદમાં કેવું નફટ અપમાન કરે છે તે પણ બરાબર બતાવેલું છે.

કથાનો નાયક આ વાતાવરણથી ભડકે છે. તેને પોતા તરફ ઘૃણા થાય છે અને બીજી તરફ દેશોદ્ધારનાં તેને સ્વપ્નાં આવે છે. નાનપણથી ઘરમાં દબાઇ ગયેલો બુદ્ધિશાળી અને વિશેષ લાગણીવાળો બાળક બહાર મળવા હળવામાં શરમાળ હોઈ વધારે વધારે સ્વપ્નશીલ થાય છે. પણ કહેવું જોઇએ કે આ સ્વપ્નશીલતા કર્તાએ લગભગ ઘેલછાની સીમા ઉપર આણી મૂકી છે.

વડોદરા કૉલેજના વાતાવરણમાં અને તે સમયના બંગાળના ભાગલાને લીધે થયેલ ક્ષોભથી સુદર્શનની સ્વપ્નશીલતા ઉત્તેજાય છે. તે અને તેના જેવા બીજા ગોઠિયાઓ દેશના ઉદ્ધારને માટે જે હવાઈ યોજનાઓ કરે છે, જે અવ્યવહારૂ મૂર્ખતાભરેલાં સ્વપ્નો સેવે છે તેનું વર્ણન પણ કર્તાએ મોહક રીતે કરેલું છે.

સુદર્શનને નામદાર જગમોહનલાલની છકેલી છોકરી સુલોચના વેરે પરણાવવાનો નામદારનો વિચાર છે. તેથી આ ભાવી જોડાના અસમાન અંશો એક બીજાને પડછે વધારે દીપી આવે છે.

જગમોહનલાલને લીધે એક બીજું આકર્ષક પાત્ર પ્રો. કાપડિયા આવે છે. તેઓ ઇતિહાસના પ્રોફેસર છે. હિંદ વિશે તેઓ કેટલાક નતો લાક્ષણિક રીતે દર્શાવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પ્રથમ નગર–અસ્મિતા, પછી દેશ–અસ્મિતા આવે છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે ભૌગોલિક સુસંબદ્ધતા જોઈએ વગેરે. હિંદ સંસ્કૃતિ નાગરિકોની અસ્મિતા સુધી આવી ત્યાંથી ભાંગી પડી. અત્યારે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા થવાને સૌથી પ્રથમ ભૌગોલિક સુસંબદ્ધતા જોઇએ. ભૂતકાલનાં આપણાં સામ્રાજ્યોમાં આપણે તે સિદ્ધ કરી શકયા નથી. તેનું કારણ પ્રો. કાપડિયા એ આપે છે કે સામ્રાજ્યને એક છેડેથી બીજે છેડે હાથી પર બેસી જતાં કેટલી વાર લાગે? અને પ્રોફેસર આશા રાખે છે કે ટેલીફોન રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં અર્વાચીન સાધનોથી રાષ્ટ્રમાં એ સુસંબદ્ધતા હવે આવશે.

સંસ્કૃતિનો પાયો નગરની અસ્મિતા એ સાદું સત્ય પ્રોફેસરે ઠીક મૂક્યું છે. પણ વ્યવહારનાં સાધન વિના દેશની અસ્મિતા ન આવી શકે એ મત સત્ય લાગતો નથી. ચીન અને રશિયા બન્ને વ્યવહારનાં નવાં સાધન પહેલાંનાં રાષ્ટ્રો છે. ચીન જેવું વિશાળ સમસૂત્ર રાજ્ય તો દુનિયાંના ઇતિહાસમાં નથી.

ચીનની પેઠે પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કારો દૈશિક વિસ્તાર સાધી શકતા. અને જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણી વાર રાજ્યને સુદૃઢ કરે છે તેમ સંસ્કારનો વિસ્તાર પણ તેને સુદૃઢ કરે છે. રોમન્ સામ્રાજ્ય નગરભાવના ત્યજી રાષ્ટ્રભાવના પર આવવાના પ્રયત્નમાં તૂટી ગયું એમ કહ્યું છે પણ ત્યાં, રોમની વિલાસિતા એ નાશનું કારણ કેમ ન હોય? ગ્રીસ નિર્વીર્ય થતાં તેના પાડોશી અર્ધ સંસ્કૃત મૅસિડોનિયાએ તેના પર વિજય મેળવ્યો તેમ રોમ વિલાસ-મગ્ન થતાં તેના પર તેની પડોશી અસંસ્કૃત પ્રજાઓ ફરી વળી તેમ કેમ ન હોય? પણ વિલાસથી નબળાં પડાય છે એમ કદાચ શ્રીયુત મુનશી ન સ્વીકારે. ભારતી પોતાના પ્રાણનું ઓળખાણ, જે તેમણે લાંબા ભભક ભર્યા અનેક વિરોધી વાક્યો વાળા ફકરામાં આપ્યું છે, તેમાં કહ્યું છેઃ "જ્યારે ક્ષણે ક્ષણનો વિલાસ અનુભવવાની અધીરતા જુએ..." પણ અમને આશા છે કે અહીં 'વિલાસ' સ્થૂલ અર્થમાં નહિ હોય.

પણ એ ખરૂં કે અત્યારે હિંદુસ્તાનને પ્રચલિત ધર્મોની ટૂંકી ભાવના કે એવી બીજી કોઈ ભાવના ઉપકારક નથી. એ ભૂતકાળની ટૂંકી ભાવનાઓ તો રાષ્ટ્રભાવનાના વિકાસમાં આડખીલી છે. આવી ભૂતકાલની ભાવનાઓ કે માન્યતાઓનો વિચાર કરતાં એમ લાગે કે રાષ્ટ્રૈક્ય કરતાં આપણને ઘણો વખત જશે. એ ઐક્ય કરવાની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજવાનું વિપ્લવ એ જ સાધન છે. પણ પ્રો. કાપડિયા કહે છે કે "આપણા લોકમાં વિપ્લવ કરવાનું મીઠું નથી...ગરીબ વર્ગના વિપ્લવ માટે ભુખમરો ને જુલમ જોઇએ. બ્રીટીશ સરકાર પાકી છે. તે છેક કોઇને ભુખે મરવા નહીં દે. ને તમારી કોર્ટો જુલમ હોય ત્યાં પણ જુલમ નથી એ ખ્યાલ બેસાડવાનાં સાધન છે."

સુલોચનાના સંબંધમાં કર્તા કામશાસ્ત્રનાં કેટલાંક સત્યો પણ પ્રસંગ પ્રમાણે મૂકે છે. "સ્ત્રીના હૃદયમાં સ્વભાવજન્ય બે ઇચ્છાઓ સદાએ વાસ કરે છે. એક ઇચ્છા પુરુષોની પ્રશંસા મેળવવાની...બીજી ઇચ્છા શાતા મેળવવાની ને આપવાની." "શરમ એ એક મોટો દુર્ગ છે. એનાથી ભાવિ પ્રજા જળવાય છે...જો શરમ ન હોય તો સ્ત્રીઓમાંથી સંકોચ જતો રહે. જો સંકોચ જતો રહે તો પુરુષની પસંદગી કરવાનો તેને વખત ન મળે. ને વખત ન મળે તો...સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને પસંદ કેમ કરે ... ?"

સુદર્શન અને તેની ઉત્સાહી મંડળી સુરત કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવા જાય છે. એ આખું વર્ણન ઘણું સુંદર છે. આ જુવાન વિદ્યાર્થીઓ તિલક-ફિરોઝશાહ સમાધાન થવા ન દેવામાં સફળતા મેળવે છે અને કોંગ્રેસ તૂટે છે. શ્રીયુત મુનશીનાં વેગીલાં કાર્યોનાં વર્ણન હમેશાં મોહક હોય છે તેવું આ પણ મોહક છે.

સુદર્શનને જો સફળતા મળતી હોય તો આટલી જ. તેણે માના ઉદ્ધાર માટે જે કાંઇ કરવા ધારેલું તે સર્વ અંકુરિત પણ થવા પામતું નથી. તેના મિત્રો કેટલાક વ્યવહારમાં પડી જાય છે. કેટલાકનો જુસ્સો પરણવામાં પરિણામ પામે છે અને છેવટે સુદર્શન પોતાના કાગળો સાથે સર્વ આશાઓ બાળી નાંખી પોતાની ઇચ્છા કશી ન રહેતાં પિતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ બેરિસ્ટર થઇ આવે છે. પહેલાં માની સેવા કરવા તેણે સુલોચનાને પરણવા ના પાડેલી, તે સુલોચનાને પરણવાનું પૂછે છે, પણ હવે સુલોચના ના પાડે છે. જે ધનીને તે આદર્શ સ્ત્રી તરીકે પૂજતો હતો તે પણ પરણી ચૂકી છે. ટૂંકમાં સુદર્શનની સર્વ ભાવનાઓનો જાણે માત્ર ઉપહાસ થાય છે.

આમ થવાનું કારણ કર્તા હિંદના જુવાનોનું માનસ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ માને છે. તે સર્વ માન્યતા થોડામાં થોડા શબ્દોમાં તેમણે એક જગાએ કહી છે.

તે વખત કોંગ્રેસ હતી હીંદની નાનકડી પ્રતિમા. તેજ અમેય વિસ્તાર, તેજ અનેક દષ્ટિવાળો તરવરાટ, તેજ અલ્પજીવી ઉત્સાહ, તેજ પચરંગી ચિત્રમયતા, તેજ ભવ્યતાનો ભાસ, તેજ સનાતન અનંતતાનું દર્શન, ને તેજ કાર્યદક્ષતાનો અભાવ, તેજ ચુસ્ત એકમતાનો અણગમો. (પૃ ૧૬૪)

આખા પુસ્તકની અસર અત્યારના વાંચનાર ઉપર એવી જ થાય કે હિંદને માટે કશું થઇ શકવાનું નથી અને હિંદને માટે કાંઇ પણ કરવાનો ઉત્સાહ રાખવો તે ઘેલછા છે. આવા સમયમાં જે પોતાનું સંભાળીને બેસી જાય તે ડાહ્યા.

અને જો કર્તાનું આ પુસ્તકનું આ જ વક્તવ્ય હોય તો તે તેમણે સચોટ રીતે કહ્યું છે.

પણ આ વર્ક્તવ્ય સાચું છે કે નહિ એમ કલાની કૃતિના અવલોકનમાં પણ પૂછી શકાય કે નહિ? કલાની દૃષ્ટિએ અને સત્યની દૃષ્ટિએ જુદું જુદું તો ન જ દેખાય ને? માણસ જેવા ભાવની દૃષ્ટિએ જુએ છે તેવું દેખે છે. આ આખી પરિસ્થિતિ કર્તાએ જાણે ઘૃણાથી જ જોઇ હોય એમ નથી લાગતું? અને એમ જોયાં પછી બધું ઘૃણાયોગ્ય લાગે તેમાં નવાઇ છે? ઉપહાસ કરવા માટે ભાવનામૂર્તિ સુદર્શનને જાણી જોઇને જાણે ઘેલછા વાળો ચીતર્યો છે. સાધારણ ભાવનાશીલ માણસ આટલો ઘેલો, શરમાળ, ઘરમાં દબાયેલો નથી હોતો. એ સમયની ભાવનામાંથી શું ભવિષ્યના હિસાબમાં કશું જ જમે ખેંચી શકાય તેવું નથી રહ્યું? જો રહ્યું હોય તો કર્તાએ તેનાં બીજ શોધી બતાવવાં જોઇએ. કવિનું ક્રાન્તદર્શિત્વ તેમાં છે. કર્તાએ મૂર્ખાઇ જોઇ, પણ તેમાં કયાંઇ પણ તમને ઉત્તેજનલાયક, કદરલાયક કશું દેખાયું જ નથી. અને ન દેખાય, કારણ કે કર્તાએ પ્રેમની નજરથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના હાસ્યમાં તિરસ્કાર છે. તેમના પ્રો. કાપડિયા સુલોચનાએ પૂછ્યા વિના, તેને કામશાસ્ત્રનાં બે સત્યો સલાહ તરીકે કહેવા બેસે છે, પણ પોતે ઇતિહાસના પ્રોફેસર છતાં જિજ્ઞાસુ સુદર્શનને "હું રાષ્ટ્ર રોગનો ડાક્ટર નથી" એટલું જ કહે છે. તેમને કોઇ પ્રજા કે દેશનો પક્ષપાત નથી.

સંવિધાનની દૃષ્ટિએ વાર્તા રસિક છે. વાર્તાનો વેગ કર્તાની બીજી વાર્તાઓ પેઠે રસભર ચાલે છે પણ સુદર્શનના પૂર્વ ઇતિહાસમાં તેનાં સ્વપ્નો ચીતરવામાં કર્તા જ્યાં પાનાંનાં પાનાં લખે છે ત્યાં તે મંદ થાય છે. વર્ણનો આબેહુબ અને મોહક છે. ટૂંકાં વર્ણનો રસિક છે. ભાષા સાદી અને વેગવાળી પણ કોઈ કોઇ જગાએ શબ્દાડંબરવાળી છે. ઘણી જગાએ હાસ્ય નિર્દોષ છે પણ આખા પુસ્તકની પછવાડેની દૃષ્ટિ ઘૃણાયુક્ત અને એકતરફી છે.

તેમ છતાં તે સમય ઉપર આ પુસ્તક પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. અને જો કે આ પુસ્તક જુવાનોને દોરી નહિ શકે તેમ જ તેમને પ્રેરણા બલ કે શ્રદ્ધા નહિ આપી શકે પણ પોતાની ઘણી અપૂર્ણતાઓ જોવાને આંતરદૃષ્ટિ આપી શકશે.

, ચિત્રો વિશે બે શબ્દો કહેવા જરૂરના છે. ચિત્રકાર અંદરના ભાવને ઉતારવામાં નિષ્ફળ થયા છે એટલું જ નહિ પણ કર્તાનું વર્ણન સમજીને તે પ્રમાણે ચિત્ર દોરવા જેટલી

કમિશનરે શ્રીયુત વલ્લભભાઇ માટે "ખેડાના ધાંધલિયા" શબ્દો વાપર્યા તેને માટે કૉંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીએ તે શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા જોઇએ એવો ઠરાવ કર્યો છે. મુંબઈમાં સર્વપક્ષ પરિષદ ભરાઈ તેને અંગે દેશના સર્વ નેતાઓ ભેગા થયા 'હતા તેઓએ બારડોલી જોયું અને તેઓને સરકારના અન્યાય માટે જેટલો તિરસ્કાર થયો તેટલો જ લોકોના મક્કમપણા માટે આદર થયો. તે પછી તો સુરત મુંબઇ ધારવાડ દરેક શહેરે સરકારના આ કૃત્યને નિંદી કાઢ્યું છે અને બારડોલીને અભિનન્દન મોકલ્યું છે. મુંબઇમાં પારસીઓએ ખાસ સભા ભરીને બારડોલીને માટે ઠરાવ કરેલો છે. સુરતની જીલ્લા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી જયરામદાસજીએ આવતી તા. ૧૨ મી 'બારડોલી દિવસ' તરીકે પાળવા અને તે દિવસે દેશના એકેએક ખૂણેથી બારડોલી વિશે ઠરાવો કરવાને સૂચના કરી છે. ગયા રવિવારે મુંબઇમાં બારડોલી માટે સભા થઈ ત્યારે રૂપિયાનો વરસાદ વરસ્યો. અસહકારની શરૂઆતના દિવસો પાછા આવતા જણાય છે. અને ૧૯૨૧ ને બદલે ૧૯૨૮ માં આ સત્યાગ્રહ બારડોલીમાં જ શરૂ થયો તેથી પ્રજાનું જોર અને તાલિમ વધ્યાં છે, ઘટયાં નથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વચમાં સાંભળ્યું કે સરકારે સમાધાન કરવાનો કાંઈક ચાળો કર્યો. કદાચ એથી સરકાર એમ બતાવવા માગતી હોય કે પોતે તો સમાધાન કરવા તત્પર છે અને આ 'બહારથી આવેલા' 'ધાંધલિયા' જ લોકોને ઉશ્કેરે છે. અને એ રીતે લોકોની હઠીલાઇના બહાનાથી ઘાતકીપણાનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરવા માગતી હોય. પણ સરકારથી લોકો છેતરાય તે દિવસો હવે નથી રહ્યા. સરકારે નમવું જ પડશે. અને તે મોડું કરે છે તે લોકોના લાભમાં છે કારણ કે તેથી લોકોને વધારે તાલીમ મળે છે અને કેટલાંક અનિષ્ટો જેવાં કે દારૂની બદી, હિંદુ મુસલમાન ભેદ, અસ્પૃશ્યતા, જે માત્ર બોલ્યે લડવાથી મટતાં નથી તે તો એની મેળે મટી જવા આવ્યાં છે. બારડોલી ઉપરથી જો દાખલો લઇએ તો એમ નથી લાગતું કે હિંદુ-મુસલમાન વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યા વિના સ્વતંત્ર થવાના કોઈ પ્રબળ કાર્યક્રમમાં બધા જોડાય તો એ પ્રશ્નો એની મેળે ખરી પડે ?

* * *

સાઇમન કમીશન

સાઇમન કમીશન પોતાનું કામ કરવાને હિંદમાં પાછું આવે છે અને હિંદનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં ફરવાનો ક્રમ તેમણે બહાર પાડી દીધો છે. તેઓ સફળ રીતે કામ કરી શકવાના છે એવી આશા બતાવ્યા કરે છે પણ હિંદની તેમના તરફની બેદિલી વધતી જાય છે. કમિશનના મજુર પક્ષના એક સભ્ય મિ. વર્નોન હાર્ટશોર્ને ભાઇબંધ સકલાતવાલા સામેના પોતાના દ્વેષથી જાહેર વચન ઉચ્ચાર્યું "કે હિંદના મૂડીદારોનો દોર આખી દુનિયાંમાં સૌથી ખરાબ છે અને ભાઇબંધ સકલાતવાલાના જ્ઞાતિભાઈ તાતાઓ જેવા કોઇ ખરાબ માલેકો નથી." આ રીતે ચૂંટણીની બાજીમાં તેમણે ભાઇ સકલાતવાલા ઉપરની દાઝ તાતા ઉપર ઉતારી. તેથી ઈંગ્લંડમાં અને હિંદમાં બન્ને જગાએ ક્ષોભ થઇ ગયો છે. અત્યાર સુધી સરકાર એમ કહેતી આવી છે કે સાઇમન કમિશનના સભ્યો હિંદ તરફ તટસ્થ ભાવ રાખે છે એ હવે ખોટું પડી ગયું. તાતાના સોલીસિટર્સ તરફથી મિ. હાર્ટશોર્નને નોટિસ મળી ચુકી છે. હિંદનાં વહેપાર સાથે સંબંધ ધરાવનાં મંડળોએ આ વાક્યો તરફ પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે અને મિ. હાર્ટશોર્નને કમિશનમાંથી કમી કરવા માગણી કરી છે. મિ. મૅકડોનેલ્ડ, સર સાઇમન અને લૉર્ડ બર્કનહેડ તો મક્કમ જ રહે છે પણ તેમને પણ આ આગમરછ પીડા થઇ પડી એમ તો લાગે છે.

* * *

સર્વપક્ષ પરિષદ

દિલ્હીમાં મળેલી સર્વપક્ષ પરિષદની મુલ્તવી રહેલી બેઠક ગઇ તા. ૧૯ મીએ મુંબઇમાં ભરાઇ હતી. તેમાં કેટલીક ચર્ચા થયા પછી હિંદને માટે બંધારણ ઘડવાને માટે પેટા સમિતિ નીમાઇ. આ પેટા સમિતિમાં સર્વ પક્ષના સભ્યોને મૂકેલા છે. અને કોંગ્રેસના હિંદુ–મુસ્લીમ ઐક્ય સંબંધી ઠરાવો તથા જુદી જુદી કોમી સભા કે લીગોના દાવા તથા માગણીઓને લક્ષમાં લઈ ૧લી જુલાઈ પહેલાં બંધારણનો ખરડો તૈયાર કરવાનો છે. તે ખરડો બધા પક્ષોને મળી ગયા પછી, તેની છેવટની ચર્ચા કોંગ્રેસની એક ખાસ બેઠકમાં કરવાનું રાખ્યું છે. સભામાં પક્ષો પક્ષો વચ્ચે કેટલીક ચર્ચા થયેલી હતી પણ અંતે ઉપરના ઠરાવને મોટી બહુમતિએ ટેકો આપેલો છે.

આ સંબંધી એક પક્ષ એવો પણ છે કે બંધારણ ઘડવા વિશે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાનો હજી સમય આવ્યો નથી. છેવટનું બંધારણ તો સરકારની સાથે મસલત કરીને જ ઘડી શકાય. અને તે પહેલાંનાં બધાં બંધારણો છેવટનાં નથી એમ દરેક પક્ષને લાગવાનું અને તેથી દરેક પક્ષ પોતાનો દાવો વધારેમાં વધારે કરવાને આગ્રહ રાખવાનો. આ બંધારણ ઘડવાની વાત લૉર્ડ બર્કનહેડે આપણા હાથમાં પકડાવી છે અને તે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેના હાથમાં રમવા બરાબર છે. આ દલીલમાં વજુદ છે. પણ હવે આ દલીલ ઘણી મોડી પડે. હવે તો આપણે માટે એક જ ઉપાય છે કે આજ છેવટનો પ્રસંગ છે એમ ગણીને બંધારણ ઘડવું, અને લૉર્ડ બર્કનહેડે જે આપણે માટે અશક્ય ધાર્યું હતું તે શક્ય કરી બતાવવું.

બંધારણમાં સિંધને અલગ કરવાનો પ્રશ્ન ઘણો મુશ્કેલ જણાય છે. સિંધ તરફથી સ્વામી ગોવિંદાનંદ એમ કહે છે કે આ પ્રાન્તને અલગ કરવાને ૧૯૧૪માં સિંધના હિંદુઓએ જ માગણી કરી હતી. પણ એટલા ઉપરથી કાંઇ હવે અલગ ન કરવાની તેમની માગણીને પ્રતિબંધ લાગતો નથી. સિંધનાં હિંદુ મંડળોના ઠરાવથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અત્યારે ત્યાંના હિંદુઓનો ઘણો મોટો ભાગ અલગપણું ઇચ્છતો નથી. અલગ રીતે વહીવટ કરવા જેટલી સિંધની ઉપજ છે કે નહિ તે અત્યારે તપાસ ચાલે છે. ખરી રીતે ઉત્તર–પશ્ચિમ સરહદી પ્રાન્તો અને સિન્ધ બધાને માટે એટલું જ જોવાનું રહે છે કે હિંદમાં ભાષાવાર પ્રાન્તો પાડવા એ એક જ ધોરણ શક્ય છે તો હિંદુઓની લઘુમતિ અને મુસલમાન બહુમતિથી તેમને ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તે કારણથી આખો સિદ્ધાન્ત છોડી દેવાય નહિ. અને વહીવટ અલગ કરવાથી બહુમતિ અને લઘુમતિ પોતાની મેળે સમાધાન કરી લેશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી બહુ પડતી નથી.

* * *

દેશી રાજ્યો

બટલર કમિટી ઇંગ્લંડમાં રિપોર્ટ ઘડે છે અને તેને લીધે અર્ધાના દેશી રાજાઓમાં ખૂબ હરફર થઇ રહી છે. કેટલાક ઇંગ્લંડ ગયા છે તેમાં હમણાં કાશ્મીરના મહારાજા અને પાલનપુરના નવાબ ઇંગ્લંડ તરફ સિધાવ્યા છે. બર્દવાનના નરેશને આ સમયે કહેવાનું સૂઝયું છે કે દેશી રાજાઓએ ઇંગ્લંડમાં આવવાને બદલે દેશમાં પોતાની રૈયતની સેવા કરવી જોઇએ !

નરેંદ્ર મંડળના કાનુની સલાહકાર સર લેસ્લી સ્કૉટે બટલર કમિટીને ચર્ચા કરવા માટે એક મુસદ્દો તૈયાર કરી મૂકયો છે. તેમાં ત્રણ નવી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની દરખાસ્ત છે.

(૧) ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કાઉન્સિલ તેમાં વાઇસરૉય અધ્યક્ષ રહેશે, રાજસ્થાનોના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ (નરેન્દ્રો કે પ્રધાનો) હિંદ સાથે પહેલાંનો સંબંધ ન હોય એવા બે અંગ્રેજ સભ્યો: અને રાજ પ્રકરણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર. આ કાઉન્સિલ રાજસ્થાનોના હિતનું સંરક્ષણ કરશે અને દેશી રાજ્યોના આંતરિક વહીવટની સ્વતંત્રતાને વાંધો ન આવે એવી રીતે હિંદનો રાજદ્વારી ખાતાનો વહીવટ કરશે.

(૨) યુનિયન કૉન્સિલ ઉપર જણાવેલી ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૉન્સિલ અને ગવર્નર જનરલ

ઇન કૌન્સિલ બેની મળીને આ કાઉન્સિલ બનશે અને વાઇસરૉય તેનો અધ્યક્ષ થશે. બ્રિટિશ હિન્દ અને દેશી રાજ્યો બન્નેના સમાન હિતના પ્રશ્નો અહીં ચર્ચાશે. આ સંબંધી એવી માગણી છે કે ઇન્ડિયન સ્ટેટસ કાઉન્સિલ કરતાં વધી જાય એટલી બહુમતિ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલને આપવી નહિ.

(૩) યુનિયન સુપ્રીમ કોર્ટ. તેમાં એક ચીફ જસ્ટીસ અને બે બીજા જજોની નીમણુક થશે. તેના ઉપર પ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ થઇ શકશે. સરકાર સાથેના તથા દેશી રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના પ્રશ્નોનો આમાં નિકાલ થવો જોઇએ.

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ આ સંબંધી સામાન્ય રીતે જે કહ્યું છે તે ખરૂં લાગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ ઇન્ડિયા માટે સાઇમન કમિશન અને દેશી રાજ્યો માટે બટલર કમિટી એમ બે જુદાં જુદાં કમિશનો નીમીને સરકાર હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ ઇન્ડિયા અને દેશી રાજ્યો એવા બે તદ્દન અલગ વિભાગો કરી નાંખવા માગે છે. હજી સાઇમન કમિશન હિંદને કાંઇ ખાસ નવા હકો આપી વળ્યું નથી, આપે એવી વકી પણ નથી, પણ અત્યારે જેમ કોમી ઝગડાનો લાભ લઇ સરકાર દેશને સ્વતંત્રતા આપવા ના કહે છે, તેવી રીતે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ હિંદને કાંઇ પણ હક્ક આપતાં દેશી રાજાઓ પોતાના હિતને બહાને આડા આવે એવી આ સરકારની યોજના છે. અને દેશી રાજાઓ તે સમજ્યા વિના સરકારના દાવ ખેલે છે. તેઓ પોતાના હક્કો માટે અધીરા થઇ ગયા છે અને બ્રિટિશ હિન્દ આડી દિવાલ ચણાવી પોતાની જોહુકમી સત્તાનું સંરક્ષણ માગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ હિન્દની પ્રજા અને દેશી રાજ્યોની સાત કરોડ પ્રજા બે કોઇ રીતે જુદી પાડી શકાય તેમ નથી. આખા હિન્દુસ્તાનનો એક સાથે વિચાર કરવો જોઇએ. દેશી રાજાઓને પણ તેમની સત્તાનું ખરૂં સંરક્ષણ પોતાની પ્રજા સાથેના ખુલ્લા દિલથી કરેલા બંધારણપૂર્વકના સંબંધથી જ મળવાનું છે. મ્હેસુર જેવું કોઇક રાજ્ય આ સમજે છે અને રાજાઓની ગોજનાથી દૂર રહે છે, દરમિયાન બીજા રાજાઓ તો સરકારના હાથમાં રમી સમસ્ત હિંદના અને પોતાના હિત વિરૂદ્ધની બાજી ખેલે છે.

* * *

હિન્દના મજુરો

હિન્દમાં મજુરીની દશા હાલતો ઘણી જ દુઃખી બની છે. મુંબઇની હડતાલને ૭ અઠવાડિયાં થયાં છતાં હજી સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. મુંબઇના નામદાર ગવર્નર વચમાં પડી સમાધાન• કરાવી આપતા નથી. તેઓ હડતાલના નેતાઓને દોષ દે છે. મુંબઇની મ્યૂનિસિપલ કોરપોરેશને તેને કશી પણ મદદ કરી નથી. એક દારૂનાં પીઠાં બંધ રહે અને જેને પોતાને વતન પાછાં જવું હોય તેને રેલવેના ભાડાની કંઈક રાહત મળે એટલું પણ તે કરી શકેલ નથી. તેમને રશિયાનાં મજુર મંડળો તરફથી કંઇક મદદ મળી છે અને કેટલાક નેતાઓએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. મજુરો પૈકી માત્ર મુસલમાનોને મદદ કરવાને નાણાં આપવાની વાત થઇ હતી પણ મજુર મંડળે યોગ્ય રીતે તેની ના પાડી છે. મજુરોમાં કોઈ ભેદ નથી અને તે પેસવા દેવો ન જોઇએ.

મિલમાલેકો તો માત્ર તેઓ ભૂખથી હારીને શરણે આવે તેની રાહ જોઇ બેસી રહ્યા છે. વચમાં સાંભળ્યું હતું કે એક-બે મિલમાં કેટલાક મજુરો ગયા હતા પણ તેથી પણ કશો ફેર પડયો નથી. છેલ્લા ખબર છે કે કોઈ મિલ ચાલી શકી નથી. આ માત્ર મિલમાલેકો અને મજુરો વચ્ચેના ખાનગી સંબંધની વાત ન ગણાવી જોઇએ પણ દેશના ઉદ્યોગની ગણાવી જોઇએ. મજુરોની ફરિયાદમાં સત્ય છે એમાં શંકા નથી. પગારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે ફેરફારો થયા છે કે મજુરને પગાર મળે ત્યારે જ તેને ખબર પડે કે પગાર ઘટયો છે. અને બધા ફેરફારોમાં મજુરના નેતાઓને કશી જ ખબર આપેલી નથી. મજુરોએ સમાધાન કરવા માટે પોતાના પક્ષનો લવાદ નીમ્યો છે, પંડિત માલવીયજી જેવા નેતા આનું સમાધાન કરાવવા ઉત્સુક છે તો મિલમાલેકોને લાઝિમ છે, કે તેઓ પણ પોતાના પક્ષનો માણસ નીમી સમાધાન કરે.

જમશેરપુર તાતાનાં કારખાનામાં સાંભળીએ છીએ કે હડતાલનો અંત આવતાં ત્યાં કારખાનાં પાછાં કામે વળગ્યાં છે. પણ લીલૂહાની હજી એ જ સ્થિતિ છે.

પણ સામાન્ય રીતે પણ આપણા મજુરોની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ અને શરમ ઉપજાવે તેવી છે. થોડા સમય ઉપર બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના બે પ્રતિનિધિઓ મિ. પર્સેલ અને મિ. હૉલ્સવર્થ અહીંના મજુરોની સ્થિતિ જોઇ ગયા અને તે ઉપર તેમણે રિપોર્ટ રજુ કર્યો છે. આપણા મજુરોને પહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન અને રહેવાને ઘર પણ મળતાં નથી. તેઓ કહે છે કે મજુરોના માલેકો તો મજુરોને સનાતન દરિદ્રતામાં રાખવા ઇચ્છતા હોય એમ જણાય છે. કેટલીક મિલોમાં મજુર સુખાકારીનાં ખાતાં હતાં પણ તે પણ પરોપકારની મોટાઇમાં કાંઈ ખાસ લાભ આપતાં નહોતાં. આસામના ચ્હાના બગીચા માટે તેઓ કહે છે કે એ તો "વાસ્તવિક રીતે ગુલામીની સંસ્થા છે."

આ રિપોર્ટ કરનારા આગાહી કરે છે કે હિંદમાં આગળ ઉપર હુન્નર ઉદ્યોગ જરૂર વિસ્તાર પામવાના છે અને હાલની સ્થિતિમાં સારામાં સારૂં એ છે કે બ્રિટિશ મજુર સંસ્થાએ અહીંના મજુરોનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લેવો અને તેમના ઉદ્ધાર માટે એકદમ પગલાં ભરવા માંડવાં. આ ઇરાદો તો સારો છે પણ આ મજુર પ્રતિનિધિઓએ જોવું જોઇએ કે મજુરોની સ્થિતિ ખરાબ છે તેમાં પરદેશી સત્તા એ પણ એક મોટું કારણ છે. જો મજુરોની સ્થિતિ ખરેખર જ સુધારવી હોય તો બ્રિટનના મજુર પક્ષે હિંદને સ્વતંત્રતા આપવા સાચો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેને બદલે આ રિપોર્ટમાં તો એક પણ વિચાર દર્શાવેલો નથી. વળી હિંદી મજુરોએ એ પણ વિચારવું જોઇએ કે ઇંગ્લંડની મજુર સંસ્થા સાથે જોડાવાથી કદાચ થોડા વખત તેમની વ્યવસ્થાશક્તિનો લાભ મળે, પણ હિંદના સ્વતંત્રતાના મહાન પ્રશ્નમાં એ ઇંગ્લંડના મજુરો જોડેનો એ સંબંધ આડો આવ્યા વિના રહે નહિ. ઇંગ્લંડના માણસો પરોપકારી થતાં પણ સ્વદેશપક્ષપાતી કદી મટતા નથી.

તે ગમે તેમ હોય, પણ આ બન્ને પ્રતિનિધિઓએ આપણી સ્થિતિ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે લક્ષમાં લઇ મિલ માલિકોએ અને નેતાઓએ મજુરની સ્થિતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ.

* * *

જૈન-પાલીતાણા કેસનું સમાધાન

૧૬ જુલાઇ ૧૯૨૬ રોજ પોલીટીકલ એજન્ટ મિ. વૉટસને આ કેસમાં જે ચુકાદો આપ્યો હતો તેથી નારાજ થઇ જૈન કોમે શત્રુંજયની યાત્રાએ જવું બંધ કર્યું હતું. બે વરસે તેનો નિકાલ વાઈસરોયની સમક્ષ આવી ગયો છે અને સમાધાની ખત ઉપર પક્ષકારોએ સહી કરી છે કે શત્રુંજયનો ડુંગર પાલીતાણા સ્ટેટમાં આવેલો છે, તેના ઉપરની હકુમત પાલીતાણાની રહેશે. પણ ૧૮૭૭ ના ઠરાવને આધારે ગઢની અંદરની માલીકી જૈન કોમની છે અને જૈનો તેનો વહીવટ કરી શકે. જૈનો અને પાલીતાણા વચ્ચે કાંઈ પણ તકરાર પડતાં પ્રથમ તેનો નિર્ણય પાલીતાણા દરબાર કરે અને તેનાથી નારાજ થતાં જૈનોને વાઇસરોય પાસે અને તે પછી તેથી આગળ અપીલ કરવાનો હક રહેશે. દરબારના મુડકા સંબંધી ૩૫ વરસને માટે જૈન કોમ રૂ. ૬૦,૦૦૦ દરબારને આપે અને દરબાર જૈનો પાસેથી બીજો કશો કર માગી ન શકે. ૩૫ વરસ પૂરાં થયે સરકાર તે રકમમાં ફેરફાર કરી શકે. આ ઠરાવનો અમલ ૧ લી જુન ૧૯૨૮ થી થશે. અને તે તારીખથી શત્રુંજયની યાત્રા શરૂ થશે.

જૈન કોમ આ ઠરાવથી રાજી છે. એક સંપી અને દઢતાથી આ ઠરાવ મેળવવા બદલ અમે તેને અભિનંદન આપીએ છીએ. અત્યારના સર્વ બનાવો એકજ બાબત પુરવાર કરે છે કે પ્રજા જો એક થાય તો તેનું બળ કોઇ અટકાવી શકતું નથી. આપણે આશા રાખીએ કે જૈન ભાઇઓ દેશની મહાન હીલચાલોમાં આવું જ ઐક્ય બતાવી તેને સફળ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

* * *

પશ્ચિમ હિંદની હીલચાલ

આ ગયા માસમાં આખા પશ્ચિમ હિંદમાં એટલે મુંબઈ ઈલાકામાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઘણા વેગથી ચાલી છે. લગભગ કૉંગ્રેસ સપ્તાહમાં જેવો વેગ અને પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેવાં આ માસમાં દેખાયાં છે. મુંબઈમાં કૉંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટિની બેઠકે કામ કર્યું પછી સર્વ પક્ષ પરિષદ ભરાઈ. તેના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય કાર્યભારીઓ બારડોલી ગયા. તે ઉપરાંત પૂનામાં પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ ભરાઈ, અને તેવી જ પરિષદ કર્ણાટક અને કેરલમાં ભરાઇ. સુરતમાં તાલુકા પરિષદ ભરાઇ અને સિન્ધમાં પણ તેને વહીવટમાં અલગ કાઢવાના પ્રશ્ન ઉપર અને મુસલમાનોની જમીનના મોંબદલા ઉપર નિયન્ત્રણ મૂકવાના કાયદા સંબંધી પુષ્કળ ઊહાપોહ થાય છે. તેમાં પણ ગુજરાત સૌથી વધારે પ્રવૃત્તિમાં આવ્યું દેખાય છે. અહીં વ્યાયામપરિષદ્ ભરાઈ અને બારડોલીનો સત્યાગ્રહ તો હજી વધારે વધારે મક્કમ અને ગંભીર રૂપ લેતો જાય છે.

પૂના પ્રાંતિક પરિષદે ઐક્ય લાવવાને માટે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન છોડી દીધો તે એના પર કલંક જ ગણાય. કર્ણાટકનો ખાસ પ્રશ્ન તે અલગ પ્રાન્ત થવા ઇચ્છે છે તે છે. પણ એ સર્વ પ્રશ્નોને ગૌણ કરી દઇ અત્યારે સાઇમન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવો, પરદેશી અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ કાપડનો બહિષ્કાર કરવો અને બારડોલીને માટે સહાનુભૂતિ ધરાવવી, તેના બહાદુર ખેડુતોને અભિનન્દન આપી, તેને પૈસાની મદદ આપવી, સરકારના જુલમને નિંદી કાઢવો એ સર્વત્ર મુખ્ય ઠરાવો હતા. કૉંગ્રેસના સ્વાતંત્ર્યના ઠરાવને પણ બહાલી મળી છે.

આ સર્વ હીલચાલમાં આપણા સુપ્રસિદ્ધ નેતાઓ જેવા કે પંડિત માલવીયજી, પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, ડૉ. મુંજે, મૌલાના શૌકતઅલી, શ્રીયુત જયરામદાસજી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરેએ તો પૂરો ભાગ લીધો છે અને લે છે. પણ ત્રણ વ્યક્તિઓએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મુંબઇમાં દરિયો પૂરવાની યોજનાની સામે વિરોધ કરનાર મિ. નરીમાન જેઓ કર્ણાટક પરિષદના પ્રમુખ હતા. અને તે સિવાય શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝ અને પં. જવાહીરલાલ નહેરુ. બન્ને ભવિષ્યની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેશે એમ લાગે છે. પણ બન્નેની માન્યતાઓમાં મહત્ત્વનો મૂલગત ભેદ છે. શ્રીયુત સુભાષચન્દ્ર બોઝ આપણી જૂની સંસ્કૃતિને ચાહનારા છે, હિંદુસ્તાન અનેક ઇતિહાસના પલટામાંથી બચ્યું છે તો દુનિયાંને કાંઇક પેગામ આપવાનું તેનું નિર્માણ છે; એ મહાન કાર્યને માટે જુવાન સ્ત્રી અને પુરુષોએ તૈયાર થવું જોઇએ; વગેરે એમનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે. પં. જવાહીરલાલ નહેરુ પશ્ચિમમાં ફરી આવ્યા છે અને પશ્ચિમની, ખાસ કરીને રશિયાની છેલ્લી હીલચાલો તેમણે રસથી અવલોકી છે. તેથી તેઓ હિંદને પ્રાચીનતાના ચીલા છોડી બહાર આવવા કહે છે. તેમનો ખાસ સંદેશો એ છે કે હિંદને ભયશીલતાનો માનસિક રોગ થયો છે અને તેમાંથી તેણે તુરત બહાર આવી ભૂતકાલનો ભાર ફેંકી દઈ, પોતાનું આર્થિક હિત બુદ્ધિથી સમજી તેને માટે આગ્રહપૂર્વક મથવું જોઇએ. હિંદની પ્રાચીનતા કે તેના કોઈ સંદેશ માટે તેમને મોહ નથી.

પણ આ ઉપરાંત પૂનાની **વસન્ત વ્યાખ્યાનમાલા** તરફ અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આપણા દક્ષિણી ભાઈઓ સંસ્થાઓને નિયમિત ચલાવી વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તેનો તે દાખલો છે. 'સ્ત્રીધર્મ' અને Some aspects of Indian Commerce એમ બે વિષયો ઉપર આ માસમાં ભાષણો અપાયાં. બન્ને ભાષણો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અપાયાં હતાં અને સર્વ સમજી શકે તેવાં હતાં. આપણા ગુજરાતમાં આવી ભાષણ પ્રવૃત્તિ ચલાવી શકે એવી સંસ્થા માત્ર સાહિત્ય સભાઓ, પણ તે શુદ્ધ સાહિત્ય સિવાયના બીજા વિષયથી અને ખાસ કરીને રાજકારણથી અભડાઇ જાય છે. પણ આ પ્રવૃતિને માટે કાંઇક પ્રયાસ થવાની જરૂર છે.

હીંદી તબીબી નોકરી—૧૯૧૯ ની વર્ની લોવેટ કમિટીએ ઠરાવ્યું હતું કે હિંદી તબીબી નોકરીના બે ભાગો પાડવા, દિવાની અને લશ્કરી, અને પહેલામાં મોટે ભાગે હિંદીઓને સ્થાન આપવું. પણ પછી લી કમિશન બેઠું અને તેણે ઠરાવ્યું કે હિંદના અંગ્રેજ સરકારી નોકરો માટે પૂરતી સંખ્યામાં અંગ્રેજ તબીબો જોઇએ. આ સૂચના સરકારે તરત પકડી લઈ તેને અમલમાં મૂકવા એક યોજના ઘડી છે. તે પ્રમાણે સનંદી તબીબી નોકરીની ૭૦ ટકા જેટલી જગાઓ અંગ્રેજોથી પૂરવાની રાખી છે. લશ્કરી તબીબી નોકરીમાં પણ ૨૦૦માંથી ૧૩૪ જગાઓ અંગ્રેજો માટે રાખી છે અને બાકીની ૬૬ હિંદીઓ તેમ જ અંગ્રેજો બન્નેથી પૂરી શકાય.

આમ કરવાનું કારણ અંગ્રેજોની ખાસ હોંશિયારી કે હિંદીઓની અણઆવડત એવું બતાવેલું નથી. બધા ધંધામાં આ ધંધો તો ખાસ કરીને હિંદીઓથી પૂરી શકાય તેવો છે. તેમ છતાં એમ ન કરવાનું કારણ એ કે સનંદી નોકરીઓ બને તેટલી અંગ્રેજોને આપવી. અને બીજું એ છે કે અંગ્રેજોને પોતાની નાડ દેશી કાળી ચામડી વાળો માણસ જુએ તેની ચીડ છે. દેશીઓનો સ્પર્શ પણ તેમને જોઇતો નથી!

ઇજિપ્તને ધમકી—ઇજિપ્તની ચેમ્બરે જાહેર સભા ભરવા સંબંધી એક બીલ મંજુર કર્યું અને તે મંજુર થવામાટે સેનેટમાં રજુ થવાનું હતું તેને આગલે દિવસે બ્રિટને એક ધમકી ભરી નોટ ઇજિપ્તને લખી અને બે લડાઇની મનવારો માલ્ટાથી ઇજિપ્ત જઇ ઉભી રહી. પરિણામ એ આવ્યું ઇજિપ્તની સરકારે એ બીલ હાલ મુલતવી રાખી નવેંબરમાં રજુ કરવાનું રાખ્યું છે.

ઇજિપ્તના રાજતંત્રમાં બ્રિટનની મિરજોરીનો આ એક નવો દાખલો છે. જૂના કાયદામાં જાહેર સભાઓ ઉપર ઘણું સખ્ત નિયંત્રણ હતું તે આમાં જરા ઓછું થતું હતું. આ નવા બિલ પ્રમાણે કોઇ પણ જાહેર સભામાં તોફાન થયા પહેલાં પોલિસ તેને વિખેરી નાંખી શકતો નથી, પણ સભા બોલાવનારા વિખેરવાનું કહે અથવા સભામાં મુદ્દેનો ભંગ થાય તોજ તેને વિખેરી શકે છે. હવે બ્રિટનનું કહેવું એવું છે કે આ બિલથી ઇજિપ્તમાં રહેલા પરદેશીઓના જાનમાલ જોખમમાં આવી પડે છે અને તેમના જાનમાલનું રક્ષણ કરવું એ બ્રિટન પોતાની ફરજ સમજે છે. ૧૯૨૨ માં મિ. રેમ્સે મૅકડોનલ્ડ અને ઝઘલુલ પાશા વચ્ચે ઇજિપ્તની સ્વતંત્રતા સંબંધી જે કોલકરાર ચાલતા હતા (આ કોલકરાર ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારવાથી ત્યાંથી જ અટકી પડયા છે) તે મુજબ ઇજિપ્તને સ્વતંત્રતા આપતાં ચાર મુદ્દાઓ બ્રિટને પોતાની સત્તા અને વહીવટમાં રાખેલા છે. (૧) બ્રિટિશ શહેનશાહતના વહેવારના અવરજવરનું રક્ષણ (૨) પરદેશી રાજ્યોની ઇજિપ્તમાં ડખલ કે દરમિયાનગીરી (૩) પરદેશીઓના હિતનું રક્ષણ (૪) સુદાન. હવે આ કરારો ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારેલા હોવાથી આ કોલકરાર પહેલાંની સ્થિતિને આધારે બ્રિટન ઇજિપ્ત સાથે વર્તાવ કરે છે અને તે મુજબ પરદેશીઓના હિતની ખાતર ઇજિપ્તની અંદર ભરાતી સભાઓનું બિલ તે ઠરાવીને અટકાવે છે.

બ્રિટન જેવું સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી રાજ્ય કેવી કેવી દલીલો કરે છે અને કેવી બાબતમાં હાથ ઘાલે છે! ઇજિપ્તને પોતાના જાનમાલ વહાલાં નહિ હોય તે પોતાને નુકસાન થાય તેવાં બીલો પસાર કરે? પરદેશીઓના રક્ષણને બદલે જો સભાનો કાયદો પણ બંધ કરાવી શકાય તો, ૧૯૨૨ ના કોલકરારો સ્વીકારીને પણ ઇજિપ્તને શો લાભ થઈ શકવાનો હતો? અને જર્મનીની લડાયક વૃત્તિને હમેશાં નિંદતાં બ્રિટન

પોતે શું કરે છે? તરત મનવારો મોકલી ડરાવે છે. જો પરદેશીઓના હિતની વાત જ ખરી હોય તો બ્રિટન ઇજિપ્ત ઉપરની સત્તા લીગ ઑફ નેશન્સને કેમ સોંપી દેતું નથી? સાચી વાત તો એ છે કે બ્રિટનને પોતાનો સ્વાર્થ કે સત્તા જરા પણ છોડવાં નથી. અને સામા પક્ષનો ન્યાય તો જ્યારે તે બળ દેખે ત્યારે જ વિચારી શકે છે.

* * *

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સુલેહ દરખાસ્ત–નો જવાબ સર ઑસ્ટેન ચેમ્બરલેને વાળ્યો છે. તેમાં મિ. કેલૉગની કલમો તેમણે માન્ય રાખી છે પણ તે સાથે બ્રિટિશ શહેનશાહતના હિતમાં કેટલાક અપવાદો પોતાને માટે રાખેલા છે. તેમાં મુખ્ય એ છે કે દુનિયાંના કેટલાક દેશોનું અખંડત્વ અને ક્ષેમ સચવાઇ રહે તે બ્રિટનને માટે આવશ્યક હોવાથી તે સાચવવાને તે બંધાય છે. અને તેના રક્ષણને માટે તે લશ્કરી ચઢાઇ કરે તે આત્મરક્ષણની ગણાવી જોઈએ. આ સરતોએ તેઓ કેલોગની યોજનાને સંમત થાય છે. આવા પ્રદેશો કયા કયા છે તે સબંધી પાર્લમેન્ટમાં પૂછાતાં તેમણે ઉડાઉ જવાબો આપ્યા છે. આ પ્રદેશો કયા કયા તે કોઇ કહે ત્યારે જ જણાય એમ નથી. એ પ્રદેશો બીજા કોઈ જ નહિ પણ ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાન છે. એટલે જગતની સુલેહ રાખવા બ્રિટન ખુશી છે પણ તે કરતાં પણ ઇજિપ્ત અને હિંદ રાખવા તે વધારે ખુશી છે. પરતંત્ર હિંદ જગતની સુલેહમાં કેવું આડું આવે છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. અમેરિકાના એલચીએ બ્રિટનની ફોરીન ઑફિસને, બધાં સંસ્થાનો અને હિંદુસ્તાન પણ આ સુલેહ ઉપર સહી કરે એવી નોટ આપી છે. આના ઉપર હિંદ સહી કરે એનો એટલો જ અર્થ કે હિંદ પોતે લડાઇ કરીને બ્રિટનથી સ્વતંત્ર ન થઇ શકે, પણ બ્રિટન હિંદને કબજે રાખવા લડાયક સાધનોનો ઉપયોગ કરે તે આત્મરક્ષણમાં ગણાય! આવી સ્થિતિમાં હિંદ તેના પર સહી કરવાનો શો અર્થ છે? જાપાને પણ અમેરિકાના આ કહેણને આવકાર આપ્યો છે. લીગ અને લોકાર્નોની સલાહની જવાબદારીઓને આનાથી વાંધો ન આવે એવી રીતે તે સંધિમાં સામીલ થવા ખુશી છે. અને માને છે કે જે ૭ રાજ્યોને આ સંધિનાં કહેણો મોકલ્યાં છે તે જો આમાં સામેલ થાય તો આ સરતોથી વિગ્રહો બંધ કરવાનું કામ વ્યવહારૂ થઈ શકશે. પણ જાપાનને પણ ચીન ઉપર દાઢ છે.

* * *

તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની સંધિ

અફઘાનિસ્તાનના વિચક્ષણ શાહ અમાનુલ્લાએ તુર્કસ્તાન સાથે સંધિ કરી છે. બન્ને દરેશાં માટે શાન્તિ સાચવવા બંધાયા છે. દરેક દેશ બીજા દેશ સર્વ પ્રકારે બને તેટલા વધારેમાં વધારે અનુમતથી જોશે. લડાયક આરંભોમાં ભેગાં રહેવા સંબંધી ઉલ્લેખ નથી. લડાઈ કાયદો અને વિજ્ઞાનના વિષયોમાં નિષ્ણાત હોય એવા માણસો અફઘાનિસ્તાન મોકલવાને તુર્કસ્તાને માથે લીધું છે.

આ સંધિથી એશિયાનાં બે આગળ પડતાં અને સુધરેલાં મુસલમાની રાજ્યો સંધિમાં આવે છે. યૂરોપે સ્વાર્થથી અને ગર્વથી એશિયાવાસીઓનો એટલો અનાદર અને અપમાન કર્યું છે કે એશિયાનાં રાજ્યોને ધીમે ધીમે ભેગાં થયા વિના આરોવારો નથી. એમાં જ એમનું શ્રેય રહેલું છે.

દારૂની બંદી

દારૂની બંદીનો સમૂળગો અટકાવ કરી શકાય કે નહિ તેની તપાસ કરવા સરકારે એક કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીએ (૧) દારૂ બંધ કરવાની અને બંધ કરવા માટે જે નવા નોકરો રાખવા પડે તેને લીધે કેટલો નવો ખરચ કરવો પડે, (૨) તે ખોટ પૂરી પાડવા આવકનાં કયાં નવાં સાધનો છે અને (૩) નવા કરવેરા કઈ રીતે લેવા તેનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આપવાનો હતો. આ કમિટીની બહુમતિ આ ખોટ ૬ કરોડની ગણે છે અને નવી આવક ૪-૩ કરોડથી વધારે જોગવી શકાય તેમ ન હોવાથી સરકાર દારૂની બંધી કરવાને પોતાને અશક્ત જણાવે છે. ખરી રીતે આ વિચારસરણી જ ખોટી છે. દારૂ ખરાબ હોય તો તેને બંધ કરવો જ જોઇએ. વળી આ ગણત્રીમાં એ પણ સમજવું જોઇતું હતું કે દારૂ બંધ થવાથી સામાન્ય ગુન્હાનું પ્રમાણ ઓછું થવાનું તથા દરેક માણસની કમાવાની શક્તિ વધવાની અને તેથી એકંદર સરકારને ન્યાયે, પોલીસખાતાનું ખરચ ઓછું થવાનું અને બીજી આવક એની મેળે વધવાની. પણ સરકાર પોતાનો આશાવાદ દારૂમાંથી જ મેળવી શકે છે, દારૂની બંધીમાંથી નહિ. અને છતાં દારૂની બંધી એ જ પોતાનું ધ્યેય છે એમ તો કહ્યા કરે છે!

સરકારને તો બધે જ એમ ધ્યેય વિરુદ્ધ જ પગલાં ભરવાં પડે છે! દારૂને તદ્દન બંધ કરવો છે છતાં દારૂ ચાલુ રાખવો પડે છે, હિંદને સ્વતંત્ર કરવું છે છતાં હિંદને હક આપી શકતા નથી, ખેડુતને સુખી કરવા છે છતાં તેની પાસેથી વધારેલું મહેસુલ લેવું પડે છે! સરકાર બિચારી શું કરે?

પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું અવસાન

આ માસમાં જુનાગઢ બહાઉદ્દીન કૉલેજના પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું ખેદકારક અવસાન નોંધવું પડે છે. સદ્દગત પ્રો. સેલ્બીના એક પ્રિયશિષ્ય હતા અને ઘણા સમયથી બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં જ નોકરી કરતા હતા. સાહિત્યમાં અને સમાજના પ્રશ્નોમાં તેઓ સારો રસ લેતા. તેમના મિત્ર પ્રોફેસર બળવંતરાય ઠાકોરની સાથે તેમણે 'પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો' નું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું હતું જે પુસ્તકની હજી જોઇએ તેવી કદર થઇ નથી એ શોકની વાત છે. તે સિવાય તેમણે હિંદી રાજ્યબંધારણ ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે. સદ્દગત માસિકોમાં પણ જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખો લખતા અને તેમના લેખો 'પ્રસ્થાન'માં પણ આવેલા વાચકોએ જોયા હશે—પ્રો. ઠાકોરના હિંદના રાજ્યતંત્ર ઉપરના પુસ્તકની લેખમાલા તેમણે હમણાં જ પૂરી કરી.

સદ્દગતે તેમના પ્રેમાળ અંતઃકરણથી વિદ્યાર્થીઓનો તેમજ મોટા મિત્ર મંડળનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કોઇને પણ મળતાં તેઓ ભલમનસાઇ સરલતા સૌજન્યની છાપ સચોટ પાડતા. દરેક પક્ષના ગુણની કદર કરવા હમેશાં ઉત્સુક રહેતા. સ્ટેટમાં પણ તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. એમના અવસાનથી ગુજરાતે એક ખરેખરા સજ્જન ગુમાવ્યા છે.

સદ્દગત પ્રો. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના તેઓ ભત્રીજા થાય. તેઓ પોતાની પાછળ પત્ની અને પુત્રીઓની પ્રજા મૂકી ગયા છે. તેમનો એકનો એક પુત્ર બે-એક વરસ ઉપર મરણ પામ્યો હતો. તેમના કુટુંબને અમે આ દુઃખમાં દિલસોજી દર્શાવીએ છીએ. ઇશ્વર તેમને પરમ શાન્તિ આપો.

શ્રીયુત કાન્તિલાલ નરોત્તમદાસ કાપડિયા

આ ઉદાર સાહિત્યપ્રેમી યુવાન માત્ર ૨૨ વરસની વયે દેવલોક થયા તે ઘણો ખેદકારક બનાવ છે. સદ્ગત સાક્ષર નહોતા, સાક્ષર હોવાનો એમનો દાવો પણ નહોતો, પણ સાહિત્યને દરિદ્રાવસ્થામાંથી ઉદ્ધારવાની તેમને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેઓ એક શ્રીમન્ત કુટુંબના એકના એક પુત્ર હતા. આટલી નાની વયમાં પણ તેમણે સાહિત્યને માટે ઘણું કર્યું હતું. તેમણે 'યુગધર્મ'ને મદદ આપી હતી, 'કૌમુદી'ને પણ મદદ આપવા તૈયાર થયા હતા અને છેવટે 'સુવર્ણમાલા'ને તેમણે થોડા માસમાં ઊંચી કક્ષાએ આણી મૂક્યું હતું. તેઓને ઈશ્વરે વધારે રહેવા દીધા હોત તો તેઓ સાહિત્યમાં ઘણું કરી શકત, પણ તેમની અનેક આશાઓ તેમના જીવન સાથે કરુણ રીતે છેદાઇ ગઈ.

સદ્ગતનાં માતપિતાને અને તેમના કુટુંબને અમે આ દુઃખમાં દિલાસો આપીએ છીએ. સદ્ગતના આત્માને પરમ શાન્તિ મળે એમ અમે પ્રભુ પાસે માગીએ છીએ.

* * *

અમદાવાદ ગુજરાત સાહિત્ય સભાની તા. ૧૪-૪-૨૮ ની સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છેઃ-

(૧) ૧૯૨૮ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકોમાંથી, જે નાટક સાહિત્ય સભાની નીમાયેલી કમિટી સર્વોત્તમ ઠરાવશે તેના લેખકને સાહિત્ય સભા તરફથી રૂા. ૫૦) પચાસ ઇનામ આપવામા આવશે.

(૨) તે જ પ્રમાણે આપણા સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર સારી અસર કરી શકે તેવા ને ઉચ્ચ વિનોદ ને કટાક્ષવાળા ૭ નિબંધો માટે પણ રૂા. ૫૦) પચાસનું ઇનામ સાહિત્ય સભા તરફથી તેના લેખકને મળશે.

(૩) વર્ષ દરમિયાન જે સ્ત્રી લેખકનો રચેલો ગરબો સર્વોત્તમ ઠરશે તેને પણ રૂા. ૨૦) વીસનું ઇનામ સાહિત્ય સભા તરફથી આપવામાં આવશે.

(૪) હરિફાઇમાં ઉતરનાર લેખકે સાહિત્ય સભાની જાણ માટે જે પત્રમાં પોતાનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તેની એક નકલ નીચેને સરનામે મોકલવા વ્યવસ્થા કરવી.

પ્રોફે. ધ્રુવભાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ
આકાશેઠના કુવાની પોળ, અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

આષાઢ : ૧૯૮૪ અંક ૩

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

[આ નાટિકાનું વસ્તુ જુદે જુદે રૂપે ઘણી લોકવાર્તાઓમાં મળી આવે છે. પણ કલાકારનું ૌશલ તેને કહેવાની રીતિમાં છે. પ્રો. ઠાકોરે આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા પ્રયોગો કર્યા છે. આ ાટિકાપ્રયોગ પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી નવો પ્રયોગ છે અને તે આપણા સાહિત્યની એક નવી દિશા ધારશે એમાં શંકા નથી.—**તંત્રી**]

અથ મંગલમ્

ચલ : રંગભૂમિ. સમય : નાટિકાભિનયનો આરમ્ભ. મુખ્ય પાત્રો : ભંસીશર્મા, ડંસીશર્મા.

[અંદરથી એક બે ને ત્રણ ટકોરા થતાં આગલી પડદાજોડ વચ્ચેથી ડાબાજમણી ખસેડતા ંસીશર્મા અને ડંસીશર્મા એ કિશોરયુગલ પાછે પગે હઠી જઇ તખ્તા વચ્ચે ફુલોની તાસકની પાછળ ંચદ્વારે દીવીઓ ઝગઝગે છે એવી ગોળ ટીપાઇની બે બાજુએ ઊભા રહે છે. બંનેનો પોષાક ત્રધાર જેવો છે.]

ભંસી૦ } (ફુલોની એક એક અંજલિ શ્રોતાઓ તર્ફ ઉરાડી હાથ જોડીને) ૐ નમોનમઃ, નમો
ડંસી૦ } ગુરુભ્યો, નમોસ્તુ આદ્યનાટ્યાચાર્યેભ્યો મુનિભરતેભ્યો, નમોનમશ્ચ શ્રોતૃવૃન્દાન્તરસ્થિતેભ્યઃ
શ્રી નારાયણેભ્યઃ

ભંસી૦ છે લગ્નમૂલ સંસાર,
છે લગ્નસાર સંસારઃ

---

* આ નાટિકા કે તેનો કોઈ ભાગ ભજવતા પહેલાં કર્તાની લેખી પરવાનગી મેળવવી.

ડંસી૦ કે લઘ્મઝાળ સંસાર,
વા લગ્નખાખ સંસાર.

બંસી૦ તો આ અમારા એકથક અનન્તશાખી દશ્યને લગ્ન કહિયે, સંસાર કહિયે, સુખદુઃખ કહિયે, ઇતિહાસ કહિયે, પુરાણ કહિયે,

ડંસી૦ શુકસારિકા કહિયે, વિધાતાનાં વિધાન કહિયે, ભાગ્યનો ખેલ કહિયે, વિચિત્ર ઘટના કહિયે, તાજુબ કિસ્સો કહિયે,

બંસી૦ અદ્‌ભુત અનુભવ કહિયે, વા ધર્મે જય કહિયે,—સાર અને અર્થ ખેંચિયે તે પ્રમાણે નામ. અને અર્થ વિશે તો જાણિયે છિયે જ ને,

ડંસી૦ કે કપાળે કપાળે જુદી મતિ, ભાઇ બંસી, જૂદી મતિ.

પ્રેક્ષક (શ્રોતાઓમાંથી તખ્તા ઉપર ચ્હડી આવીને) તે, સૂત્રધારયુગલ, આપને નમસ્કારપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછીશ કે આ ખેલનું નામ આપ પોતે શું અમને નહીં કહો ?

બંસી૦ (બં. ડં. એક બીજાને 'તું બોલ!' 'તું!' એમ ઇશારાથી ચ્હડાવે છે તે પછી) જી, વિશ્વસૂત્રધાર બ્રહ્માજીએ સૌને પોતપોતાની બુદ્ધિ આપીને સર્જેલા છે, એટલે આ એોરાં રૂપ સૂત્રધારબાલકો આવાઆવા સવાલના જવાબ દેવાનું. ચાપલ, હેં ભાઈ ડંસી,

બંસી૦ }
ડંસી૦ } કરે ખરા વારુ ? નાગ્યાગ્યા જ કરે !

ડંસી૦ સ મ ઝ્યા મે હ ર બા ન !

બંસી૦ છતાં અમ બાલકોનો દોષ વસે અને અમારા પછી આવનાર અમારાં શીખાઉ નટનટીમાંથી કોઇ ભૂલચૂક કરી બેસે, તો સૌને માફી મળવા કાજે,

બંસી૦ }
ડંસી૦ } હે કલાભોગી ભલા ભગવાન, લ્યો અમે બે આખી નટચમૂ વતી ત્હમને ફુલો ચ્હડાવિયે છિયે, અને સાષ્ટાંગ દંડવત નમસ્કાર પણ કરી લઇયે છિયે. ક્ષમા કરજો, દયા રાખજો, ઉદાર હજો, ભગવાન !

[બં. ડં. પોતપોતાની જગાએ વિધિપૂર્વક સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે, એટલે પ્રેક્ષક બને પડદા બેઉ બેઉ બાજુ કરીને શ્રોતાઓમાં ભળી જાય છે.]

પ્રવેશ ૧લો : વધામણી અને દસ્તાવેજ

સ્થલ : કેસરીસિંહજી ઠાકોરનું ગામ. સમય: ચૈત્ર વદ પડવો બીજ, મધ્યાહ્નોત્તર.
મુખ્ય પાત્રો : નીમચંદ, બારોટ, કેસરીસિંહજી ઠાકોર.

[ગામના બજારમાં પરગામથી આવતો બારોટ દુકાનોની બે હારોને જોતો જોતો કોને પૂછું એવા વિચારમાં જણાય છે. ત્યાં વચ્ચેની જરા મોટી દુકાનેથી—]

નીમ૦ પધારો પધારો બારોટ ! (ખેસથી ગાદીને ઝાપટતો) આ છોરું હાટ જ પાવન કરો ને બાપુ ! (બારોટ ગાદીએ બેસી એ બુઢ્ઢા નર્ઈ જુવે છે ત્યાં) આ ગામમાં આપનાં પગલાં પ્હેલી વારકાં જ થિયાં દીસે છે. પણ, બાપુ, દિયો આપનો હોકો, તાજો કરી મગાવું.

(હાથમાંથી હુક્કો લઇને પડદા તરફ જોઈને) ખીમિયા, એ ખીમિયા, ખેમિયા એ ! મ્હારો દીકરો ખોરડાંને કિયે ખૂણે ભરાણો...(પડદા પાછળ જોઇ) જો એલા ખીમા, બાપુ પધાર્યા છે તે રૂપાનો કળશો ભરીને લઇ આવ. પવાલું ભૂલતો મા, હો કે ! (પડદા પાછળ જઇને ખૂણેથી લોટો લઇને નીચે મૂકે છે.) લે, આ બાપુનો હોકો, તાજો કરી લાવ. (હુક્કો આપી પીકદાની લે છે. લોટો પીકદાની લઇ બારોટ પાસે આવતો) લિયો બારોટ, લિયો હું ધાર કરું, લાંબો પંથ આવ્યા લાગો છો, તે તાજા થાવ. (બારોટ પીકદાનીમાં હાથમોં ધોઈ, જમણો હાથ મોંએ લગાડી તેમાં લોટાની ધાર ઝીલી પાણી પી લે છે, એટલે સોપારી કાતરતો) બાપુ, બારોટનાં પગલાં તો કોઇ મોટાં શુભ નમત્તે જ હોય, બાપલા.

બારોટ (સોપારીનો ભૂકો મોંમાં નાખતો) શેઠ, બાપુ મદારસિંહજી બે અઢી વર્ષ ઉપર દેવ થયા, તેમની ડેલીએ શુભ સમાચાર દેવા દડમજલ આવ્યો છું. આ છેલ્લું ગામ કેવું કહેવાય તેને પાદરે જ ઘોડાને વસન્તની લ્હેર લાગી ગઇ, એટલે અને એ શુકન પણ એન, ઇ જેવું એકે નહીં, તે મ્હારા ઘોડાને ઘોડીના માલેકને સોંપતો આવ્યો છું. ઘોડી છે પણ સજાત, રૂણી રેશમ જેવી. પણ ગામ બ્રાહ્મ-ણિયું તે બીજું ચ્હડવા જોગ ઘોડું જ ન મળે.

ભલા, કેસરીસિંહજી ડેલીએ જ હશે ના, કે ભીમસિંહજીને ગામ પધાર્યા છે ? એમની ડેલી ક્યાં આવી શેઠ ?

નીમ૦ (ખૂણેથી તાજો કરેલો હુક્કો લઇ આવી આપતો) લ્યો બાપુ, અમારા ન્હાનકડા ગામ લગી આપ જેવાનું પધારવું મોટા વરાઅવસરે જ હોય ને ? પણ, બાપુ, જરા તકિયે નીરાંતે બેસો તો ખરા. હમણાં કસુમ્બોહુંગો આવશે. અમે સૌ અહીં મદારસંઘજી અને એમના વડીલ જોરાવરસંઘજીનો દીધલ રોટલો જ આજ ત્રણ પેઢીથી ખાઈયેં છે. (સોપારી એળચી આપતો) એલા ખીમિયા, સોમચંદને પૂછ, કસુમ્બાને કેટલી વાર ?

બારોટ ના શેઠ. આંહી કે ડેલીએ કુસુમ્બો મ્હને ન ખપે. પાણી મેલે સાત વર્ષ વહ્યાં ગયાં છે, ને અખાત્રીજનાં લગન લીધાં છે, તે હું તો ડેલીએ જ જઇશ.

નીમ૦ લ્યો બારોટ, એ વધાઇ ઉપર આ સાકર, ના ત્હમને મ્હારા સમ ! આ રાંક વાણિયાના સમ ! (સાકરના ગાંગડા બારોટના મોંમાં મુકી આપે છે. ખોબો સાકર અને ખોબો બદામ બારોટના ખેસને છેડે બાંધી આપે છે.) લગન તો કેસરીસંઘ બાપુનાં ને ? હાશ ! ભલું કરજો ભગવાન ! હવે આ ઘયડિયાનો જીવ હેઠો બેઠો. હું તો ટાંપી જ રહ્યો 'તો, જે પારણામાંથી સગપણ કરેલાં ને બાપુ દીપસંઘજી કેમ વરસ ઉપર વરસ વ્હેતાં જ મેલતા હશે...

(બારોટને ઊઠવાની અધીરાઇ જોઇ) લ્યો બારોટ, હું જ આપ ભેગો આવું ડેલીએ. ખીમિયા, સોમચંદને કહી દે કસુમ્બો નથી જો'તો, પણ બહાર હાટે આવીને હાટ સાચવે. અમે હાલ્યા ડેલીએ કેસરી બાપુને વધાઇ દેવા. ને ખેમિયા એ ! તું ય વાંસેવાંસે દોડ્યો આવ, હો કે, કાંઇ કામકાજ પડે.

[બારોટ ઊઠે છે. નીમ૦ અભરાઇએથી એક ચોપડો બગલમાં મારતો તેની ભેરે થાય છે. કૈંક સાંભરતાં પાછો ફરી મન્જૂસ ઊઘાડી અંદરથી કૈંક ન્હાની ચીજ સાચવીને ખીસામાં સેરવી દે છે, અને તેના ઉપર બેઠ બાંધતો બાંધતો બારોટની ભેરે થઇ જાય છે. બજાર વટાવી ગામનાં ખોરડાં મુકી બંને ઓતરાદી આવેલી ન્હાની ધાર ચ્હડે છે. ધારને બે છેડે બે છૂટાં છૂટાં દરબારગઢ છે, જે પ્રમાણમાં ન્હાના હોવાથી ડેલીઓ કહેવાય છે. હાથી હૂકે ચણેલી ડેલી કેસરીસિંહજીની છે; બીજી એના પિત્રાઈ "કાકા સાહેબની" ની છે. બંને પડું ! પડું ! ઊભી રહી હોય ને એવી હાલહવાલ છે.

પોતાની ડેલીના દરવાજા બ્હાર કેસરીસિંહજી બે શિકારી સાથે વાતમાં છે, ત્યાં શેઠ અને બારોટને આવતા જોઇ શિકારીઓ રજા લે છે. અને—]

કેસરી૦ (મોટેથી) આવો, આવો શેઠ. કૈં ઊતાવળે પગે આવો છો ને ? અને આ હારે બારોટ ક્યાંના આવી ચ્હડયા ? આવો આવો બારોટ. (બંને સાથે હાથ મેળવે છે. નીમ૦ પગે લાગતો હોય એમ નમી લઇને પછી હાથ મેળવે છે.)

નીમ૦ ઘણી ખમા, બાપુ, ભગવાનની આપના ઉપર કિરપા છે. બારોટ, દિયો વધાઇ!

બારોટ (પાઘમાંથી લગ્નપત્રિકા કહાડી લલકારતો)

કવિત

ભલો ભલો સૂર્યબંસી કેસરી કેસરી રોખો,
મદારનો મિત્ર દીપ આશીષું કહાવે છે:
જેબને જે સામસામા કોલ એકમેક દીધા,
મદારના પાટવીને દીપ યાદ લાવે છે:
મદાર તો સિધાવ્યા ને દીપનાં ય અંગેઅંગ,
દાંત આંખ કાન કેશ કાળ વિકળાવે છે:
વળી મિત્ર ભેગો થાવા દીપ હવે ઝંખે રોજ,
કોલ પાળવાનું તેથી મ્હોરત સુનાવે છે.

—બાપુ કેસરીસિંહજી, મજ રંક બારોટનાં આપને વધામણાં. ચાર દી ઉપર બાપુ દીપસિંહજી એકાએક માંદા થઇ ગયા, એટલે સુવાણ થતાં તુરત જોષી મહારાજ તેડાવીને નક્કી કર્યું, અને આજ પ્હો ફાટતાંમાં જ આપને હથોહથ પ્હોંચાડવા એમણે મોકલેલ લ્યો આ લગ્નપત્રિકા. એમાં લગન અખાત્રીજનાં લીધાં છે, અને હાથેવાળો એન ગોરજ્યઘડિકાનો લખ્યો છે.

કેસરી૦ (મનની મુંઝવણ દાબી રાખીને વિવેકથી) પધારો પધારો બારોટ ડેલીમાં. (અંદર જતાં જતાં) બારોટ, આપના વેણમાં મણા હોય નહીં, દરબાર સાહેબ દીપસિંહજી તો અમારે વડીલ જ. એમનો પડયો બોલ મદારસિંહજીના છોરુને માથે ચડાવ્યે જ છૂટકો. બેસો, બેસો નીમચંદ શેઠ, ભલા તમે જ હારે આવ્યા !

નીમ૦ ખમા બાપુ, મ્હારે આવવું જ જોયે નાઃ ને, બાપુ, કાકાસાહેબને વધાઇ પુગાડવી, તે—

બારોટ કેસરીસિંહજી, અખાત્રીજને હવે ક્યાં વાર છે, એટલે દીપસિંહજી બાપુની આગ્ના છે મ્હારે જ કાકાસાહેબને વધાઇ દેવી, વળી ત્યાં મ ન રોકાતાં ભીમસિંહજીને

ગામ જવું, અને અમારાં મોટાં કુંવરીબા તેજબા સાહેબને લઇને કાલ સ્હવારે જ પાછા વળવું. તો બાપુ (ઊભો થતો) મ્હને—

નીમ૦ એમ તે કાંઇ હોય, બારોટ? (વડારણ કઢેલા દૂધના કટોરા લાવે છે તે જોઈ) લ્યો આ જરા ચાલતું કરો ત્યાં નાસ્તો પણ આવે છે. અને બાપુ! (કે૦ ને જરા આઘે લઇને કાનમાં) બારોટ રોકાય એમ છે નહીં તો એમને વધાઇના સરપાવ માટે કાંઇક અબઘડી દેવું જોે'યે. માળા કે બીજો દાગીનો છે હાઝર? (કે૦ બોલે તે પ્હેલાં) ન હોય, તો ય ચિન્તા નહીં: ભગવાને મ્હને સુઝાડયું તે હું આ હારે લેતો આવ્યો. (નંગવાળી વીંટી દેખાડે છે.)

કેસરી૦ કેટલાની હશે? નંગ તો મઝાનું ઝગઝગે છે.

નીમ૦ (ચાળીશેકની હશે તેને વિશે) તો! આવે રૂડે અવસરે અને આવા બારોટને નબળું દેવાય? લાજ જ જાય ને! કીંમત તો ચોપડે જે હોય તે ખરીઃ સવા સોંકની હશે. નંગ આપણી વાહવા કરાવે એવું છે એટલે બસ.

કેસરી૦ (બારોટ શકુનનું પાછું ન ઠેલાય એટલા પૂરતો જ નાસ્તામાંથી પેંડાનો એક કટકો મોંમાં નાખી દૂધ પી લઇ ઊભો થાય છે ત્યાં ખવાસને) એલા, આમની હારે કાકાસાહેબની ડેલીએ જવા હેમુભાને મોકલ, ઝટ! અને બે ઘોડાં સાબદાં કરીને ત્યાં મોકલાવ, બે ય ભાઇને ત્યાંથી મામાને ગામ જવું છે.

(બારોટને) બારોટ, રોકાણા હત તો દંડે પ્હોરે, તમારા ઉપર સરસ્વતીની મ્હેર છે તે કોઇ રાસો કે મહાભારતનો પ્રસંગ સાંભળવાનો લાભ ખાટત. ગામલોક હોંસેહોંસે આવત. પણ બાપુ દીપસિંહજીની તાકીદ છે એટલે લાચાર. (ડેલીમાં બી૦ ને પેસતો જોઇ) બીમુ, જા તું પણ બારોટ હારે. (બારોટનો હાથ ઝાલીને આંગળીએ પ્હેરાવતો) અ-ને અલિયો બારોટ, ઊભા ઊભા જ આવ્યા શું ને નવ છો શું, તે ત્હમારે લાયકનો દરબાર ભરીને શિરપાવનું તો કયાંથી બને, એટલે ફૂલ નહીં ને ફૂલની પાંખડી આટલી સ્વીકારો.

બારોટ (ખુશખુશ થઇને) જિયો, બાપુ કેસરીસિંહજી જિયોઃ મોરનાં ઈંડાં ચીતરવાં પડે! (નંગ તર્ફ મીઠી નજર નાખતો) વરકન્યા ઘણું જીવો! શુભ ભવતુ મ્હારા રાજ! લ્યો આપ બેસો હવે મ્હારા સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય!

(દરવાજે વળાવીને કે૦ અને ની૦ પાછા આવે છે, ત્યાં-)

કેસરી૦ નીમચંદ શેઠ, માથે વડીલ તપતા હોય અને લગ્ન થાય, તેવાને જ મઝા. આ તો દુનિયા જાણે વરરાજા કેવા દીપી ઊઠે છે, કેવા ભાગ્યના પૂરા કે જુગતેજુગતી જોડ મળી છે, અને વરરાજાના પેટમાં તો કાંઇ ને કાંઇ ફાળ હોય! અહોહો, દુનિયાદારીની ગુંચગુંચામણી શી અટપટી!

નીમ૦ ખમા બાપુ, આપ બધી વાતે ચકોર-મોટું રાજ ચલવો એવા, એટલે આપને કશી યે સલાહ દેવી હોય નહીં. લગન વરહનાં વરહ લીધાં નહીં; અને હવે લીધાં તે છેક આખર મોસમે લીધાં. બે મહિના આગળથી તો કહેવું'તું! આ તો શું? આડા પંદર દી યે પૂરા નથી રહ્યા.

કેસરી૦ ગરાસિયાભાઇનું સદા ય એવું. પણ એ તો જે લીધાં તે લીધાં. હવે પ્હોંચી કેમ વળવું તેનો જ વિચાર કરો. કેટલોક ખર્ચ કરવો પડે, કહો જોઉં ?

નીમ૦ જુવો ને બાપુ, આપણી ડેલીનાં ત્રણ પેઢીનાં તમામ ટાણાં ટૂણાં મ્હારે ચોપડે છે, ને સાચો વાણિયો હોય તેને ચોપડામાં હોય તે બધું ય હોય જીભને ટેરવે, આંગળિયુંને વેઢે. આબરૂ પ્રમાણે ખરચ કરવો પડે, ને બામણબારોટભાટમાગણ સૌને તેના હક્કનું દીધું જો'યે. આ ડેલીએ પાટવીના લગનમાં ધામધૂમ પણ જો'યે. વળી ફરતા મુલકના ભાઇભાયાતુંના વ્હેવાર. સટાણાં ક્યાં વારે ઘડિએ આવે છે ?

કેસરી૦ એટલે જુમલે આંકડો પાડો જોઉં ? બાપુ પાછળ દા'ડો કર્યો તેમાં બારે મહિના મળીને અઢારેક હજાર થયા હશે.

નીમ૦ આપના લગનમાં એટલા બધા તો નહીં, બાપુ, લગન તો આઠદશ દીની રમત; વળી આપણાં ઘોડાં અને રથને આખો મુલક વખાણે, દાણાદૂણીની આપણા કોઠારે વાત જ શી, પણ તો ય બારતેર હજાર તો નાખી દેતાં થાય, ને એકબે હજાર હાથ ઉપર રાખવા સારા, કુલીન ઘરને તળિયું જણાઇ જાય એના જેવી બેઇજ્જત એકે નહીં. એટલે, ભગવાન આપનું ભલું કરો બાપુ, પંદર હજારથી ઓછે નહીં રહે. વધશે તે તુરત પાછા ક્યાં નથી દેવાતા ? એમાંથી છે કેટલા બાપુ ?

કેસરી૦ ઘરમાં ? આ ડેલીમાંનું કાંઇ યે ક્યાં ત્હમને અજાણ્યું છે ? પંદરે હજાર તમારે જોડવા પડશે.

નીમ૦ સોમચંદને રાતે જ મોકલીને શહેરના શાહુકાર પાસેથી આણિયે ત્યારે. તેની તો આપના પ્રતાપે ચિન્તા નથ. પણ, બાપુ, વ્યાજ આકરું ભરવું પડશે, તે કોઈ આવકમાંથી દીવાળી દીવાળીએ ચુકવાય એમ છે ?

કેસરી૦ આ ગરાસમાંથી તમારું ક્યાં કાંઇ યે અજાણ્યું છે ? ચોપડે તે બધુંય મોંએ એમ કહો છો, તો ય ભૂલી ગયા હો તો જુવો હારે લેતા આવ્યાં છો તે ચોપડો. પણ હું જ સંભારી આપું. અદાએ ત્હમારા દાદાને એક પછી એક ચાર વાડી લખી દીધી, એક એકથી તોફા, તે દીથી ખાતું ચાલે છે. બાપુ શોખીન અને હાથના ઉદાર તે એમણે ત્હમારા બાપને ને ત્હમને બીજી ત્રણ વાડી અને ચાર ખેતર, વચ્ચે ઊભા હઇયે તો કોઈ દિશામાં શેઢા ન ભાળિયેં એવાં, એક ઉપર એક લખી દીધાં. ઉપર આવ્યો બાપુનો દા'ડો. તે પેટે મેં જ ત્હમને ઘરાણે દીધાં, એક વાડી અને બે ખેતર. ચાલતી ઊપજમાંથી વેતરી વેતરીને એ ખર્ચનો કેટલો ભાગ મેં કેમ જોગવ્યો, મ્હારું મન જાણે છે ! વળી વેઠિયા પકડવાનો અમારો વહીવટ જ નહીં, તે જોતા નથી આ ડેલી જ કેવી હાલહવાલ થઈ ગઇ છે ! પંદર હજારનાં રાણીજી પધારશે, પછી એ કેટલા દીમાં રાણીજીનાં ચરણકમલમાં લાંબી થઇને દંડવત પ્રણામ કરશે, ભલા ?

નીમ૦ ભગવાન ભલું કરે, બાપુ, એવાં અપહકનિયાં વેણ આપને ન છાજે. આઠદશ ખેતર ને ચાર વાડી, ભોં હજી આપની છે ને, બાપલા !

કેસરી૦ તે ?

નીમ૦ બે ખેતર ને એક જ વાડી લખી દેશો તો આપને જણાશે ય નહીં અને ભગવાન એક મોસમ ત્રુઠયો એટલે જોઇ લ્યો દશ હજારનો ઢગલો ! રાણીજીને પગલે હું તો

આપને સુખચમન અને ડેલીની જાહોજલાલી ભાળું છું. ભગવાન આપનું ભલું કરો, મ્હારા અન્નદાતા!

કેસરી૦ નીમચંદ શેઠ, બાપુની વર્ષી વાળતાં મેં પાણી મુક્યું છે તે ત્હમને નહીં ખબર હોય?

નીમ૦ શું બાપુ?

કેસરી૦ એક તસુ ભોં પણ આ હાથે હવે કોઇને લખી દેવી નથી. તલવાર ખાઇને કે શિકારમાં બંદૂક છટકે ને મોત આવે તે રૂડું, પણ જમીન ઘરાણે મુકવાની તો હદ આવી રહી. હવે કેસરીસિંહ એવી સહી આપે તો જાણવું કે કેસરી મહારસિંહજીના પેટનો જ નહીં!

નીમ૦ ધધધધ મ્હારા બાપલિયા, મ્હારા અન્નદાતા!

(જુદી જ લાગણીથી) જિયો કેસરીસિંહજી જિયો! જિયો સતજુગનો ખતરી જિયો! જિયો મ્હારા શૂરા સાવજ! ભલે મ્હારા બાપ! ભોં ન લખી દ્યો તો નહીં જ વાત, પણ દસ્તાવેજમાં સહીસિક્કો તો કરવાં પડે મ્હારા રાજ!

કેસરી૦ કેવો દસ્તાવેજ?

નીમ૦ એમાં વાડી નહીં, ખેતર નહીં, ભોં નહીં, ઓરડું નહીં, કોઈ જાતની એકે ભાતની થાવર જંગમનું એમાં નામ નહીં! એમાં, ભગવાન ત્હમારૂં ભલું કરે, ટેકની, ખતરવટની, સતજુગની જ શાખ આવે.

કેસરી૦ (સમઝ પડતી નથી એટલે) શેઠ, સીધું ભણજો, સીધું ને પાધરૂં, ને ચોગરદમ ખુલ્લું, સમજ્યા કે!

નીમ૦ ભગવાન! ભગવાન! મ્હારી ત્રણ પેઢીના કસમ, બાપુ! દસ્તાવેજ સાવ સાચો ને રોકડો જ, સો એ સો ચણોઠી ચોખ્ખો! આપની પાસે લપ્પનછપ્પન ફગવીને હું ગરીબ વાણિયો માર્યો ન જાઉં, મ્હારા અન્નદાતા!

કેસરી૦ તસુ પણ કોઈ રીતનું ગીરવી દેવાની વાત જ નહીં, એવો દસ્તાવેજ લખી દેવામાં કોઈ પાંતીનો વાંધો નથીઃ ભલે ને અંદર બીજું ચાહ્ય તે હોય.

નીમ૦ તો ય બાપુ, વાણિયાની જાત બીકણ. આપની તલવારના સોગન ખાશો, મ્હારા સવાજ?

કેસરી૦ તલવારનાં સોગન્દ, મ્હારી સાત પેઢીના કસમ, હું દસ્તાવેજની શરતથી પાછો પગ ખેંચું તો આખી ક્ષત્રિવટ ડૂલ! ત્હમે ત્હમારો બોલ પાળશો, નીમચંદ શેઠ, તો ત્હમારા સુઝે એવા લખાણ પર હું સહીસિક્કો કરી દઈશ.

નીમ૦ ભગવાન ત્હમારૂં ભલું કરો! ચોથે દિવસે તો આપને પૂરેપૂરી રકમ જો'યે, અને જીભની શાખે જ મેળવવી રહી એટલે સોમચંદથી નહીં નીપજે, મ્હારે જાતે જવું પડશે, આજ રાતે જ. પણ, બાપુ, મનમાં જરા યે ખટક રહેવા દેશો નહીં, મ્હારા બાપલા. હું તો ગરીબ વાણિયો, પણ વડેરાઓએ ડેલીની ભગતી ખરે પગે પચાસ વરસ કરી છે, અને આ નીમિયો ય તે એના ગજા પ્રમાણે કુળવાન શાખવાન વાણિયો છે. પંદરથી વીશ હજારની રોકડ ને શાહજોગ ચિઠ્ઠીઉ મ્હારા બાપુના પગમાં ચોથે દીએ જ હાજર કરીશ. ભગવાન ત્હમારૂં ભલું કરો, બાપુ!

[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ ૨ જો : દસ્તાવેજમાંથી છૂટકારાનો માર્ગ

સ્થળ: કેસરીસિંહજીની મેડી. સમય: દસેરા પછી ત્રીજે ચોથે દિવસ.

પાત્રો : કેસરીસિંહ, કેસરબા : ભીમસિંહ, તેજબા.

ભીમ૦ કેસુભા, લગનથી જુવાન યુવતી તાજગી પામે, ખીલે...ને ત્હમને બેને તો જોતાં જ અમારાં કાળજાં વીંધાઇ જાય છે. પાંચ મહિનામાં તો જાણે ત્હમે બે ય દશવીશ વર્ષ ઘરડાં થઇ ગયાં લાગો છો!

કેસરી૦ ભાઇ, પાછી એ જ વાત?

તેજબા ખમા, ઠાકોર. પણ મ્હારી કેસરને મા ગણો તે ય હું, માજણી ગણો તે ય હું, અને અમારાથી—સાચું જ કહું છું, કેસુભા,—ત્હમારા બેના દયામણા દેદાર દેખ્યા જાતા નથી. આ મ્હારી રમતિયાળ ઉધમાતિયણ કેસરબા! એને ઘોડાંના શોખ, એને પટાબાજીના કોડ, એ શિકારે ચ્હડે, એ ખેડખાતર પણ હાથે કરી જાણે, જાણે બાઇમાણસ જ નહીં. એ કડિયાકામ સુથારકામ લુહારકામ કંસારાકામ જાણે. રૂણી રજપૂતાણીના વેશમાં એ તો મ્હારો ટેડો રજપૂત, પૂરો કસબી અને મનમોજી! મરદાની એકે વાત એને ન આવડે એમ નહીં. બાપુએ મેળવી આપી પણ જુગતેજુગતી જોડ. કેસરબા લાખ જોબનવન્તીમાં એક પદમણી, તો કેસરીસિંહજી લાખ જુવાનોમાં એક બાવનવીર, બત્રીશે લક્ષણો સમ્પૂર્ણ, ચોસઠે કલામાં ઉસ્તાદ: અને એવાં બેની અસાધારણ જોડ આ ડેલીએ ભેળા થતામાં તો —હાય રે મા! દૈ' જાણે શો ય કોપ ઊતર્યો, પ્રભુ જાણે કેઇ રાંડ જક્ષણીએ એમનાં લોહી જ ચૂસી લીધાં! (આંસુ સારે છે.)

કેસરબા (તેજબાને ખભે હાથ દેતી નીચી નજરે) મોટાંબા, ઠકરાણું તો ઠાકોરની છાયા; જે દશા રાજાની તે જ રાણીની.

ભીમ૦ કેસુભા, આ મામલા વાંસે શો ભેદ છે તે ત્હમને ન પૂછું તો પૂછું કોને ભલા? નથી ફોઇ ને નથી ફુવા. ત્હમારા અંતરના પૂરેપૂરા વિશ્વાસનું કોઈ જૂનું નીવડેલ માણસ પણ આ ડેલીમાં કે ત્હમારી આસપાસ ક્યાંય ભાળતો નથી. ઓલ્યો વાણિયો નીમો કાં'ક જાણે છે. આ કેસરબા બધું ય જાણે છે. એનાથી ત્હમે જરા ય અંતરપટ રાખ્યો નથી. પણ હું કે ત્હમારાં ભાભી નીમાને કે એમને પૂછિયેં એવાં અમને રાશી માનો છો? ત્હમે સતજુગિયા ક્ષત્રિય, તો અમે કળજુગના પણ રજપૂત ખરા, બાપુ!

કેસરબા ઠાકોર, વડીલ જેવા વડીલ અને ભાઇ જેવા ભાઇ ભીમસિંહજી બાપુને અને મ્હારાં મોટાંબાને નહીં કહો, તો કહેશો કોને? (તેજબા તેને ભેટી પડે છે, પછી એક હાથે તેને પોતાની સોડે દાબી રાખી—)

તેજબા કેસરીસિંહજી, સુલતાનની હજૂરમાં પાછા નોકરી ઉપર જવાના દિવસ ભરાઇ ગયા છે તે જાણો છો. પણ આ ત્હમારાં ઊંડાં દખનો ઉપાય જડે નહીં, ત્યાંલગી ઠાકોરે અહીં બેઠા છે ને હું યે ખસવાની નથી. જઇને બાપુ દીપસિંહજીને મ્હારે કહેવું પણ શું! આ ત્હમારી જોડમાં અને આ અમારી જોડમાં હું આ પ્હેલી આંગળી

અને બીજી આંગળી જેટલો ય ભેદ સમઝતી નથ. બે ય એક સાથે નહીં તરી શકિયે તો એક વાંસે બીજી જોડે ડૂબશે, કહી રહ્યા !

કેસરી૦ (થોડી વાર ત્રણે સામે જોઇ રહે છે; પછી ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતો) ભાઇ, ભાભી; ત્હમારાં જેવાં દેવને દુર્લભ હેત આગળ હારી જાઉં છું. જેનો ઉપાય જ ન મળે તે જાણીને શું કરશો ભલા ? પણ રાજહઠ, સ્ત્રીહઠ અને અન્તરના હેતની હઠ ભેળી કરો છો, તો ભલે જાણો. અમને બેયને ત્હમે બચપણમાં નાગાંનવસ્ત્રાં ભાળ્યાં જ છે, તો આજે અમારી નગ્નાવસ્થા ફરીને નિહાળો. (વળી મોટો નિઃશ્વાસ નાખતો) રાણી, દસ્તાવેજ આણો ને વંચાવો.

કેસરબા વિગત જણાવતા થાવ, ત્યાં આ આવી. (જાય છે.)

કેસરી૦ ભીમસિંહજી, અદા જોરાવરસિંહજીથી માંડીને આ ડેલીની અવદશા બેઠી. અને બાપુની ઉદારતાએ ગરાસને કેટલો ધોકો વાગે છે તે ગણ્યું જ નહીં. એમના દા'ડાના ખર્ચ માટે વળી વધુ વાડીખેતર વટાવવાં પડયાં. વાડીખેતર જાય તેમ તેમ ઢોર થોડાં અને આશ્રિત રજપૂતકુટુમ્બો પણ આછાં થતાં જ જાય. જણ અને જાનવર ગમે તેટલાં તેજસ્વી અને કસબી હોય, પણ પૂરતી ભોં જ નહીં એવી ડેલીએ તે કેટલા દી ટાંટિયા ઘસે. લડાઇ ધીંગાણાં તો એટલાં આઘાં વહ્યાં ગયાં, કે તેમાં પડવા જઇયે તો અહીંનું છે તે પણ ધૂળ મળે. મતલબ કે કાળ જ ફર્યો છે, આ દેશકાળને હવે રાજપૂતાઇ ખપતી જ નથી. વળી ભોં ને નવા ખજાના ધર્મયુદ્ધે કમાવાના પ્રસંગ જ દેખાતા નથી, અને વરાઅવસર તો દાયકે દાયકે આવવાના; નવું વ્હેણ છે નહીં અને જે હોય તેમાંથી યે ઉલેચાતું જાય. અધૂરામાં પૂરું, આપણે ગરાસિયા. આપણી રીતભાત અને આપણું આખું મગજ, આપણી પ્રકૃતિનાં આડે અંગ એવાં, કે ઘરાણે મુકિયે તે પાછું છોડવવાની શરતું સીધી અને ચોખ્ખ હોય, તોપણ તે જાતે પાળતાં તેમ સામા ધણીને પળાવતાં આપણને આવડે જ નહીં. હિસાબકિતાબમાં આપણું ચિત્ત લાગે નહીં. વટાવ-વટન્તરમાં આપણને સુઝે જ નહીં. વચ્ચે વચ્ચે મોસમું એવી તો પાકે છે કે ભોંની માટી જાણે સોનું બની જાય છે. પણ તે વાણિયાનું જ ઘર ભરે છે. આપણે તો ઝપટી દેવાતી હોય ત્યાં ય ખોબે ખોબે બાવાની ઝોળી ભરિયે, બીજો લાભ લેતાં આપણને આવડે જ નહીં. સમો ફર્યો છે કે આપણી અક્કલ મારી ગઇ છે, ગમે તેમ ગણો, પરિણામ આવે છે એ જ કે એક કટકો વેચિયે ને બે હજાર ઊભા કરવા આપણે બે કટકા ઘરાણે મુકિયે છિયે, પણ ઘરાણે કહો તો ય, એ બે આપણા હાથથી ગયા, તે પાછા હાથમાં આવતા જ નથી. અને આપણાં ગામગરાસની હારે આપણાં જણ-ઘોડાં-ઢોર-ખજાના, આપણી હાકમી અને મુરવત, આપણો દાર અને આપણું પાણી, એવડી ઝપટે આપણને છાંડીને બીજે વહ્યું જાય છે. અદાથી માંડી બાપુના દા'ડા લગીમાં ઘરાણે મુકાણા તેમાંથી એકે કટકો પાછો મળ્યો જ નહીં, એ પચાશ વર્ષનો એકસરખો સામો ઢાળ ભાળીને મેં પાણી મુકયું કે આ ડેલીની છે તેમાંથી તસુ ય ભોં હું તો ઓછી નહીં કરું. પછી આવ્યો આ લગ્નનો ખર્ચ. તે જોગવવાને જે દસ્તાવેજ લખી દીધો છે, તે—

તેજબા (વાંચે છે) " ......હું, ઠાકોર કેસરીસિંહજી, એ મ્હારા વડેરાઉની ડેલી તથા ગરાસ હાકમીનો સ્વાંગ ધણી, ઉપલી રકમ મ્હારા પોતીકા લગનના જરૂરી ખરચ માટે રોક ઉપાડું છું, તેના વ્યાજ લેખે પ્હેલી દીવાળીએ હું રૂ......રોક ભરીશ, અને તે પછી વ્યાજની એકે પાઇ નહીં ભરું. વળી ઉપર લખી મુદ્દત જૈયે દઈ શકું તૈયે એકરકમે જ ભરી દેવા બંધાઉં છું, કટકે કટકે નહીં. પુનશ્ચ આખી રકમ ભરી દેવાનો દી ઊગે નહીં, ત્યાંલગી હું અને મ્હારાં રાણીજી, વચ્ચે નાગી તલવાર રાખીને સૂતાં હઇયે, અગર અમારું સગપણુ માજણ્યાં ભાઇબ્હેનનું હોય, એ રીતનું સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રત રાત ને દી આઠે પ્હોર બારે માસ અખંડ પાળીશું."

[દસ્તાવેજ તેજબાના હાથમાંથી પડી જાય છે. આંખમાં આંસુ માતાં નથી અને તેની ધાર દસ્તાવેજ ઉપર પડશે એમ જોઇ કેસરબા તે ખેસવી લે છે. ભીમ૦ ઊઠી થઇ જઇ બારીએ જાય છે. કે૦ અને કેસરબા ધ્યાનસ્થ જેવાં નીચી નજરે જોઇ રહે છે. થોડી વારે—]

ભીમ૦ (પાછો આવીને બેસતો) રાણી, આંસુ ખાળો, ક્ષત્રાણી બનો. આ બેનાં મહાભારત દખનો ભેદ આ ત્હમે વાંચ્યો અને જાણ્યો.

તેજ૦ કેસુભા, શું કર્યું ! શો ઝુલમ ! તે દી બારોટ હારે અમારી આગળ કેમ આવ્યા નહીં ? સહી દેતાં પ્હેલાં કેમ ન આવ્યા, અગર ઠાકોરને કેમ તેડાવ્યા નહીં ? પછી આંહીંથી જાન કહાડી તે ઘડીથી તો ઠાકોર તમારી હારે હતા. વળી અત્તર-ઘડી લગી કેમ બોલ્યા જ નહીં ? આવી જુદાઇ અને આવાં તપ ! કેસુભા ! કેસુભા !

કેસરબા (નીચી નજરે અને છેક ધીમે અવાજે) આપણે ગરાસિયાઃ મોટાંમા, જરા ધીરાં ! આપણુ ગરાસિયાને શત્રુઆત્રુ ઊછળી રહ્યાં હોય, ત્યાં એકબીજાને માથું દેતાં આવડે. પૈસાટકા કે ગામગરાસની વાત સગા ભાઇને ય કહેવાનો આપણો ચાલ નહીં. સુઝે એવી માયામમતા કાં ન હોય, પણ એવીએવી અડઓપટીમાં એકમેકને પડખે ઊભવાનો આપણો દસ્તૂર નહીં. એ દુનિયાદારીના વ્હેવાર બ્રાહ્મણ-વાણિયા જાણે ને કેળવે. ભીમસિંહજી જાતે કે આપણા બાપુ આવી વાત રજ પણ બીજાને કાને જાવા દિયે ખરા, કે મનમાં રાખીને પોતાનું પોતે જ વેઠી લિયે ?

કેસરી૦ રજપૂત બિનશરતે કોઈનું લિયે નહીં, જે શરતે લિયે તે પાળે. રજપૂત ભાઈ ભાયાત હારે શરતું કરે પણ નહીં. વ્હેવારની રીતે ભાઇભાયાતને કે રજપૂતને પણ મદદ દેવામાં રજપૂત વાણિયાવેડા ગણે છે અને હીણપ માને છે, એટલી બધી આપણી અક્કલ મારી ગઇ છે, એટલે જ ગરાસિયા માત્રને પડખે કો'ક કો'ક વાણિયોબ્રાહ્મણ હોય છે ને ! વ્હેવારની શરતું સમજે સ્વીકારે ને કેળવે, તો જ રજપૂત રજપૂતને ટેકો દઈ શકે, બેયનાં માનઆબરૂટેક સરખાં જળવાય, અને બેય સાથે તરે. પણ આ બધું તો બને રજપૂતનો સવળો દી ઊગે તે દી.

ભીમ૦ [illegible]વાસથી બુદ્ધિ સતેજ થાય તેમ આ કષ્ટતપ ત્હમને આપણી રાજપૂતાઇ કેસરીસિંહજી, એમને આખો જુગ ઉદ્ધારી દેવાનો પાનો ચ્હડાવે છે. આ ઉમરે અને છે તે જાણો છો. ત્હમારી દૂરઅંદેશી શી અજબ ખીલી રહી છે ! પણ, બાપુ, અહીં બેઠા છે ને હું યે ત્યાંલગીના વચગાળાનું શું ? અને અટાણે મુદ્દાનો સવાલ પણ શું ! આ ત્હમારી જોનો, ત્હમને બેને દખદરિયેથી કહાડવાનો છે. કેસુભા, હું ખપે ?

કેસરી૦ રોકડી હશે ખરી ?

ભીમ૦ એટલી મોટી રકમ તો ક્યાંથી હોય ભલા, પણ આણી દઉં.

કેસરી૦ ભાઈ, મ્હારા વ્હાલા ભાઇ, ત્હમારું તે મ્હારું, મ્હારું તે ત્હમારું. હું તસુ ભોં વેચુંસાટું કે ધરાણે મુકું નહીં, પણ એવું જ ત્હમને મ્હારી ખાતર કરવા દઉં, તો મ્હારો ટેક ક્યાં રહ્યો ? અને ટેક ગુમાવી બેઠેલો આ કેસરી ત્હમને પણ કેટલો વ્હાલો રહેશે ભલા !

કેસરબા ભોંનો કટકો વેચાણ કે ધરાણે દીધા વગર રજપૂતને આ કાળમાં રોકડા રૂપિયા મળે ય ખરા ?

તેજ૦ ઠાકોર, મ્હારાં વધારાનાં ઘરેણાંગાંઠાં ન ખપે ?

ભીમ૦ રાણી, રાણી, એ શું બોલ્યાં ! કેસુભાને ત્હમારાં બ્હેનનાં ન ખપે ને ત્હમારાં ખપશે ?

તેજ૦ તો ખમા કેસુભા, અમને એક વધુ વાત પણ ન જણવો ? આવી મોટી રકમ એક ઝટકે મળી જવા વિશે અને ત્હમારાં કષ્ટની અવધ વિશે ત્હમે કશી અટકળ બાંધી છે ખરી ?

કેસરી૦ એક તો નહીં પણ ત્રણ ચાર ઝરણ મેળવીને મેળવી શકીશ. રાજપૂતાઇના પુરુષાર્થનો કાળ જ નથી, તો સમય વર્ત્તીને ખેડુતસોદાગરનો અને વળી વાણિયાશાઈ પુરુષાર્થ અજમાવી રહ્યો છું. ત્રણચાર વર્ષે એક મોસમ એવી જાય છે કે દાણાદૂણીનું નાણું કરી લેવાય. લગભગ હર સાલ આ રીતે થોડી કમાણી તો થાય. વઠેરાવછેરી ગૌગા વધારાનાં થાય તે થોડી બીજી રકમ આપે. વાણિયો પણ બન્યો છું અને વધુવધુ વાણિયાબ્હેવાર બાંધતો જાઉં છું. ગામમાં જ સજ્જાત માણસને રોજી-ધંધા માટે જો'તી રકમ ધીરી દીવાળીએ વ્યાજ વધારા સાથે પાછી લઉં છું. અને જે ભોં રહી છે તેને પણ સારી પેઠે કેળવું છું. દશ વર્ષે રકમ ભરી દઇશ એમ લાગે છે. સારાં વર્ષ હાયકામાં વધુ આવી જાય તો આઠ વર્ષે, નહીં તો બાર પણ થઇ જાય.

(કેસરબાથી નીસાસો નખાઇ જાય છે.)

ભીમ૦ બહુ લાંબા તાંતણાનો ભરોસો શો ! બીજો કોઇ મારગ સૂઝતો જ નથી, ભલા ?

કેસરી૦ સૂઝે, પણ એ માર્ગે ચ્હડી શકું એમ ભાળતો નથી.

ભીમ૦ }
તેજ૦ } અમને કહો તો ખરા !

કેસરી૦ ત્હમારો જ દાખલો જુવો. ત્રણ પેઢીથી ત્હમારી ડેલીએ બે બે ભાઈ. વચ્ચે આંતરાનાં બેત્રણ વર્ષ જ, અને બેયના જીવ એક. એટલે ત્રણ પેઢીથી ત્હમે એક ભાઇ ગરાસ સાચવો છો, એક ભાઇ ગામતરું સેવી મોટા રાજ્યમાં કે નવાબસૂબાની માનભરી નોકરી બજાવો છો. ભીમસિંહજી, ત્હમે પોતે આજ પાંચ વર્ષથી ત્હમારી રાજપૂતાઇની સુવાસ ઠેઠ સુલતાન લગી પૂગાડી છે, એટલે આ માર્ગના બેવડા લાભનો ત્હમને જાતઅનુભવ છે. હું પણ મ્હારા લાયક નોકરી જ્યાં મળે ત્યાંની ઝડપવા અધીર છું. આ ખૂણે કેદમાં જકડાયલ રાજપૂતાઇ કટાય છે જ. પણ બાપુને બીજો કુંવર સાંપડ્યો નહીં કે આ ડેલીગરાસ તેને ભાળવીને હું દુનિયા ભટકવાને નીકળી શકું.

કેસરબા (એકદમ ઊભી થઈ જઈ) ખમા ઠાકોર ! (તે૦ ને) જુવો તો મોટાંબા, આટલું ફરી વાંચો ને. (ખતમાંની લીટી દેખાડે છે.)

તેજ૦ (વાંચે છે) " ...અગર તો અમારું સગપણ માજણ્યા ભાઇબ્હેનનું હોય... "

કેસરબા બસ બ્હેન. ભીમસિંહજી બાપુ; ઠાકોરના માજણ્યા ભાઈની ગરજ હું સારી શકું છું: આ ડેલીને ગરાસની કેળવણી મ્હારે માથે. ઠાકોરે નવી વાણિયાગત માંડી છે તેની કેળવણી ય મ્હારે માથે. કેમ, મોટાંબા, સાચું જ બોલજો, બ્હેન જાણી મ્હને ખોટી ચ્હડાવશો મા. એ બધી ગરદાંની વ્હેવારની બાબતુંમાં હું બાપડો છું કે બાપડી ? ગરાસિયો છું કે ક્ષત્રિય ? રજપૂત છું કે કણબી ? શેણી છું કે શેઠ ? (કેસરબાના બોલથી તે૦ અને ભીં૦ને પણ આશા અને ઉમંગ પ્રકટે છે. સૌ ઊભાં થઇ જાય છે.)

તેજ૦ કેસુભા, મ્હારે ખાતરી દેવાની પણ શી જરૂર ? બાપુ દીપસિંહજીનું કામકાજ છેલ્લાં અઢી વર્ષ કોણે સંભાળ્યું છે ? મ્હને એટલી તો ખાતરી છે કે હું ત્હમને હિંમતથી કહું છું,-આ મ્હારી બ્હેન તો જે છે તે છે. ત્હમે જ મહિનો માસ જે જોવું હોય તે પારખું જોઇ લિયો,—

કેસરી૦ અને પછી ?

ભીમ૦ અને દરમિયાન હું તક ઝડપીને સુલતાનની હજૂરમાં વાત મેલીશ એટલે હા જ સમઝવી. મારતે ઘોડે ફરમાન આવશે, તે મળતાં હજૂરની તહેનાતમાં ત્હમારે લાયકની કામગિરીએ ચ્હડવા મારતે ઘોડે આવી પૂગજો. ત્હમારા જેવી અજોડ જોડીને દશદશ વરસનાં દોહ્યલાં તપ હોય જ નહીં. (ભીં૦ કે૦ને, તે૦ કેસરબાને ઊમળકાથી ભેટે છે.)

[પડદો પડે છે.]

[અપૂર્ણ]

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન

વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જયકૃષ્ણભાઇ ઇન્દ્રજીના નામથી હવે ગૂજરાતનો શિક્ષિત વર્ગ ભાગ્યે જ અજ્ઞાત હશે. આ મહાપુરુષે પોતાની આખી જિંદગી વનસ્પતિના અભ્યાસ પાછળ જ ગાળી છે. "વનસ્પતિશાસ્ત્ર" નામનો તેમનો બૃહદ્ગ્રન્થ હાથમાં લઈને ગૂજરાત મગરૂરીથી વિજ્ઞાન–મંદિરમાં જઇ શકે છે. હિંદુસ્તાનની કોઇ પણ પ્રાંતિક ભાષામાં વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર ઉપર આવો શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ કોઇએ લખ્યો નથી. પૂ. જયકૃષ્ણભાઇએ એ ગ્રન્થ લખીને ગૂજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી છે.

આ સમર્થ વનસ્પતિશાસ્ત્રીની જન્મભૂમિ માટે કચ્છ અભિમાન લઇ શકે છે. પોરબંદરને વર્ષો સુધી પોતાની સેવા આપ્યા પછીથી કચ્છના નામદાર મહારાવશ્રીના અતિ આગ્રહથી તે હાલ કચ્છમાં રહે છે.

કચ્છના મહારાવશ્રીને વનસ્પતિઓનો પરિચય બહુ જ સારો છે. ભલભલા વનસ્પતિ-શાસ્ત્રીઓની તે પરીક્ષા લઈ શકે એવો સુંદર તેમનો એ વિષયમાં અભ્યાસ છે. મહારાવશ્રી જબરા શિકારી છે. શિકાર પ્રસંગે જંગલોમાં જવા આવવાનું થાય. એ જંગલોની વનસ્પતિ ઓળખ્યા વિના તેઓશ્રી કદી રહ્યા નથી. જ્યાંથી જ્યાંથી નવીન વનસ્પતિ તેમના જોવામાં આવે છે ત્યાંથી ત્યાંથી તે વનસ્પતિઓ લાવીને કચ્છના પાટનગર ભૂજમાં બનાવેલા રમણીય 'શરદબાગ'માં તે ઉછરે છે. કચ્છ જેવી મરૂભૂમિમાં 'શરદબાગ' જેવો દર્શનીય બાગ એ મહારાવશ્રીના વનસ્પતિ તરફના પ્રેમનું સૂચક ચિન્હ છે.

નામદાર વૉઈસરૉય લૉર્ડ ઇરવીન ગયા નવેમ્બર માસની ૧૪ મી તારિખે કચ્છ પધારવાના હતા. એ પ્રસંગે મહારાવશ્રીએ એક જંગી વનસ્પતિપ્રદર્શન ગોઠવવાનું પૂ. જયકૃષ્ણભાઇને ફરમાન કર્યું હતું.

આ પ્રદર્શનની તૈયારીઓ પાંચ ૭ માસ પહેલાંથી કરવામાં આવી હતી. કચ્છની પ્રજા કચ્છમાં ઊગતી વનસ્પતિઓથી વાકેફ થાય, કચ્છમાં કેટલી ઉપયોગી દવાઓ, રંગો વગેરે થાય છે એ બતાવવા માટે જ આ પ્રદર્શનની યોજના કરવામાં આવી હતી. વૉઈસરૉયનું આગમન એ તો એક નિમિત્ત માત્ર હતું.

આ પ્રદર્શન કચ્છ માંડવીની પશ્ચિમે આવેલા કાઠડા રાજમહેલ આગળ ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમના જીવનનું "આ છેલ્લું અને સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય" જોઈ જવા માટે મને તેઓશ્રીએ આગ્રહ કર્યો હતો એટલે હું પણ અક્ટોબરની ૧૧ મીએ ત્યાં ગયો હતો. જે એકાદ માસ એ મહાપુરુષ પાસે રહીને ગાળ્યો છે તે ઘણી રીતે મને યાદ રહેશે. આટલી ઉંમરે ૧૦ થી ૧૨ કલાક સતત કામ કરવાની શકિત જયકૃષ્ણભાઇ સિવાય બીજામાં ભાગ્યે જ હશે. ઝીણામાં ઝીણી બાબતથી તે મોટામાં મોટી બાબત ઉપર તે જાતે જ લક્ષ આપતા હતા. પરિણામે પ્રદર્શન સર્વાંગ સુંદર બન્યું હતું. મુંબાઇ જેવા સ્થળે આવું સુંદર પ્રદર્શન જો યોજાયું હોત તો જરૂર લોકોએ તેની કદર કરી હોત.

પ્રદર્શનમાં લગભગ ૪૦૦ થી ૫૦૦ જેટલા Mounted Specimens [×] હતા. આ નમૂનાઓમાં કેટલાક તો ખરેખર બહુ જવલ્લે જોવા મળે એવા હતા. ત્રાયમાણ, ઓરવેલના ત્રણ નમૂનાઓ, મછીદ, ચેલમોગરો, ત્રણ જાતની માલતી, ૭ જાતની શાલિપર્ણી, સાચી પૃષ્ટિપર્ણી, માથેરાનનું પ્રખ્યાત 'ગુલમ', પીસા, નરવેલ, કંચનાર, ગુડમાર, ખાખરવેલ, ત્રણ ચાર જાતનો ફગીયો (વિદારી કંદ), દેશી બંગાળી રાસ્ના, પુત્રંજીવ, નાગચંપો, અશોક, સાલેડી ઇત્યાદિ વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ જે જવલ્લે જ જોવા મળે છે તે ત્યાં આંખે ઊઠીને બાઝે એવા આકર્ષક રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા.

આ નમૂનાઓ એવી સરસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા કે ઘણાખરા ભૂલથી તેને ફોટોગ્રાફ જ ધારતા હતા. નામદાર યુવરાજશ્રી માધુભા સાહેબે પોતાના મહેલમાં રાખવા માટે કેટલાક નમૂનાઓ ખાસ તૈયાર કરાવ્યા હતા તે ખરેખર જોવાલાયક હતા. જયકૃષ્ણભાઇમાં કલાદષ્ટિ કેટલી છે તે આ નમૂનાઓ જોતાં ઠીક જાણી શકાતી હતી.

× વનસ્પતિઓના સૂકા નમૂનાઓને જાડા કાર્ડબોર્ડ ઉપર ગુંદરથી ચોંટાડવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં માઉન્ટેડ સ્પેસીમેન્સ કહે છે.

બીજા વિભાગમાં કચ્છી પેદાશનાં વપરાશમાં આવતાં ઓસડીયાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એને માટે સાદાં છતાં સુંદર ડબ્બાઓ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા. આની યાદી આપીને હું 'પ્રસ્થાન' ના વાંચકોને તસ્દી નહિ આપું.

ત્રીજો વિભાગ કચ્છી પેદાશની રંગ અને ચામડાં રંગવાની ચીજોનો હતો. આ સંગ્રહ જોઇને નામદાર યુવરાજશ્રીના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મી. સ્મીથ બોલ્યા હતાઃ "અહિંઆં આટઆટલાં ડાય અને ટૅન્સ થાય છે છતાં લોકોને રંગો પરદેશથી મંગાવવા પડે છે! જયકૃષ્ણભાઇએ એક શાળા ખોલીને આ જ્ઞાન લોકોને આપવું જોઇએ."

ચોથો વિભાગ કચ્છમાં થતી વનસ્પતિઓનાં બીજનો હતો.

પાંચમા વિભાગમાં કચ્છની ખેતીવાડીની પેદાશ રાખવામાં આવી હતી. "વાગડનાં મગ બાજરી દીઠાં દલપતરામ" એ કવિતા તો ઘણાને યાદ હશે. અહિંની બાજરી અને મગ બહુ વખણાય છે. રતડ, છાસડીયો, જાંમો, રૂંઝકો, ચીણો, નાંગલી, કોયડ (મઠ) ઇત્યાદિ અનાજનાં નામો આપણા માટે તદ્દન નવીન જ છે.

છઠ્ઠા વિભાગમાં કેટલીક સૂકી વનસ્પતિનાં સુંથીયાં (Rings) રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સાપસન (ईश्वरी. Aristolochia indica.), ભોંયબલા, કાકજંઘા, ખારસણ, દમનું સુંથીયું ઇત્યાદિ ચીજો ઉપયોગી તેમ જ આકર્ષક હતી.

સાતમા વિભાગમાં રેસાઓનો સંગ્રહ હતો—કેતકી, કેળ, ખપાટ, ખીપ, વગેરેના રેસાઓ જોઇને આ ઉદ્યોગ તરફ આપણે કેટલા બધા બેદરકાર રહ્યા છીએ તેનું ભાન થયું હતું.

અને મંડપના શણગારનો ઉલ્લેખ! આપણા કહેવાતા કલાકારોએ આ શણગાર જોવા જેવો હતો. એક પણ પરદેશી ચીજનો ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો નહતો. આ શણગાર પણ વનસ્પતિનો જ. વડના લાલ ટેટાઓ અને પારસપીપળાનાં જીંડવાંનાં તોરણો, ત્રુપ (महेन्द्रघारुणी)નાં ઝુંમરો, લીલાં શ્રીફળો (જુદી જુદી તરેહનાં)નાં ઝુમખાં, કરમદાનાં રંગબેરંગી ફુલોને આસોપાલવની વચમાં મૂકીને સર્જેલી શોભા, શણના થાંભલા, —ઇત્યાદિ જોઇને તો વૉઇસરૉય અને આખી પાર્ટી ખૂબ જ ખુશ થઇ હતી. એક પાઇના ખર્ચ વિનાની આ શોભા જોઇને હૈયું નાચતું હતું. જયકૃષ્ણભાઇની સૌન્દર્યભાવના અને કલાદૃષ્ટિની આ વખતે ઠીક ઝાંખી થઇ.

એકંદર રીતે આ સુંદર પ્રદર્શન સુંદર રીતે સફળ થયું. લૉર્ડ ઇરવીન અને તેમની પાર્ટીએ તે ખૂબ જ વખાણ્યું, મહારાવશ્રી તે જોઇને ખુશખુશ થઇ ગયા, પ્રજા પણ વાહ વાહ ઉચ્ચારવા લાગી. ૮૦ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા જયકૃષ્ણભાઇએ પણ બધાનાં સંતોષથી સંતોષ માન્યો.

આ પ્રદર્શન ૧-૧॥ માસ ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું. આબીસીનીયાના ગવર્નર એ જોવા પધારેલા હતા. આ પ્રદર્શનને અંતે કચ્છના મહારાવશ્રીએ એક ભવ્ય મેળાવડો ભરીને પૂ. જયકૃષ્ણભાઇની સેવાની યોગ્ય કદર બુઝી હતી. નામદાર યુવરાજ કુમારશ્રી માધુભા સાહેબે આ પ્રસંગે એક સુંદર ભાષણ કર્યું હતું. થોડોક સાર નીચે આપું છું:—

"ચારિત્ર્ય, દેશપ્રેમ, રાજ્યભક્તિ, શૌર્ય, ઉદારતા, જનસેવાની સતત ધૂન અને એવા જ બીજા ગુણો જેના જીવનમંત્રો છે, એવી અસાધારણ વ્યક્તિઓ દરેક કાળમાં અને દરેક દેશમાં પ્રસંશા અને આદરપાત્ર બને છે.

જેમની ખાતર આજનો મેળાવડો ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે પણ એવી જ અસાધારણ વ્યક્તિ છે અને તે વ્યક્તિ તે મી. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી.

આ મેલાવડાના ગૃહસ્થોને મી. જયકૃષ્ણની ઓળખ આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે; પણ તેમની સાથેના સહવાસને અંગે તેમના વિશાળ જ્ઞાન અને સજ્જનતાથી જે અપૂર્વ આનંદ થયો છે તેથી મેસાઇને એમના સંબંધમાં બે બોલ બોલવાની આ તકથી બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

* * *

અંતમાં, મી. જયકૃષ્ણ, તમારા અથાગ ઉદ્યોગ, નિરભિમાનીપણું, જનસેવા માટેનો ઉત્સાહ, રાજ્યભક્તિ અને દેશપ્રેમ આદિ ગુણોથી આકર્ષાઈ તમારી પચાસ વર્ષની આવી ઉજ્જવલ કારકીર્દીને એક જાતની જ્યુબિલીનું સ્વરૂપ આપી, તથા તમારા મનગમતા ક્ષેત્રમાં તમારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવા તમારૂં આયુષ્ય લંબાય એમ ઇચ્છી, તમારી નોકરીની કદર તરીકે તથા માનના એક ચિન્હ તરીકે તમોને એક સુવર્ણચાંદ ઇનાયત કરવા નિરધાર કર્યો છે—"

આ પછી નામદાર મહારાવશ્રી ખેંગારજીએ જયકૃષ્ણભાઇને છ તોલા સુવર્ણનો સુંદર ચાંદ અર્પણ કર્યો હતો અને જયકૃષ્ણભાઇના પગારમાં માસિક ૫૦ કોરીનું પ્રોમોશન જાહેર કર્યું હતું.

પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઇ જેવા મહાપુરુષનું યોગ્ય સ્મારક તો એક કાયમી બોટેનીકલ મ્યુઝીયમ (વનસ્પતિ સંગ્રહસ્થાન) સ્થાપીને જ થાય ને? નામદાર મહારાવશ્રીએ કચ્છમાં એક કાયમી વનસ્પતિનું સંગ્રહસ્થાન ઉઘાડવાનો, બોટેનીકલ લાયબ્રેરી સ્થાપવાનો, બોટેનીકલ ગાર્ડન (વનસ્પતિ ઉદ્યાન) સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એ જાણી પ્રત્યેક વિદ્યાપ્રેમી ખુશી થશે. પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ હવે એ કામ પાછળ લાગ્યા છે. ટુંક સમયમાં કચ્છ જેવી મરૂભૂમિ વનસ્પતિના અભ્યાસી માટે તીર્થરૂપ બની રહેશે એમ કહેતાં હવે સંકોચ થતો નથી.

વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં રસ લેતા ગૂજરાતના વિદ્વાનો આ કાર્યમાં જયકૃષ્ણભાઇને પોતાથી બનતી મદદ કરે એ ઇચ્છા વધારે પડતી તો નથી જ ને?

બાપાલાલ ગ. શાહ

આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

સમસ્ત યૂરોપના જેટલી વિવિધ વસ્તી હોવા છતાં, અને હરહંમેશ બનતા કરુણાજનક બનાવો આપણી નજર સમક્ષ તરવર્યા કરે છે તે છતાં, ઇબ્સન, શૉ અગર બીજા જર્મન અને રશિયન નવલકથાકારો અગર નાટ્યકારોની હરોળમાં બેસે એવા સામાજિક લેખકની આપણે ત્યાં ખોટ છે એ બિના આશ્ચર્યકારક નથી ? આજે એવો યુગ મંડાય છે કે જેમાં આપણે અને ખાસ કરીને જે વાતાવરણમાં મહાન યૂરોપીઅન જર્મન અને રશિયન નાટ્યકારોનાં જીવન ઘડાયાં તે વાતાવરણના પ્રત્યક્ષ અનુભવી આપણા પરદેશનિવાસી બંધુઓએ આ પ્રશ્નને હાથમાં લઇ લેવો જોઇએ.

હિંદની રાજકીય પરતંત્રતા તેમ જ પ્રાણશોષી બેકારી આપણી આ સાત્ત્વિક તેમ જ માનસિક ગરીબીને માટે જોખમદાર છે, એટલું કહીને બેસી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ નહિ આવે. અને એ ખરૂં હોય તોપણ એટલું જણાવી હાથ જોડી બેસી રહેવાથી આપણી ફરજનો અંત આવી રહેતો નથી. ઝારના સમયનું રશિયા આપણી નજર સમક્ષ ખડું કરીએ, ઇબ્સન અને બર્નાર્ડ શૉનાં જીવન ઘડનાર સંસ્કારો કેવા હતા તે સમજીએ, અને સૃષ્ટિના પ્રખર કલાકારોનાં જીવનનો અભ્યાસ કરીએ, તો સર્જનનાં મૂળ, વેદના અને સંતાપમાં પોષણ પામે છે એ સત્ય જરૂર તારવી શકીએ. એ વેદના હંમેશ નહિ પણ મુખ્યત્વે આર્થિક હોય છે, કારણ કે સર્જનાત્મક કાર્યની કદર આપણે બહુ ઓછી કરીએ છીએ. આપણી પાશવ વૃત્તિને લઈને સાંસારિક કરતાં સાત્ત્વિક વસ્તુનાં મૂલ આપણે બહુ ઓછાં આંકીએ છીએ.

હિંદની રાજસત્તા જેટલી જ આપખૂદ રાજસત્તાના ભાર નીચે ચગદાતા, હિંદના જેવી જ નિર્બળતા અને નિર્ધનતામાં સડ્યા કરતા, અને હિંદની પ્રજાની માફક જ ધર્મના ' હાઉ ' નીચે દબાયેલા, હિંદની ગરમીના જેટલી જ અસહ્ય ટાઢમાં ઉછરેલા, અને રીતરિવાજ અને માનસશ્રેણીમાં યૂરોપ કરતાં એશિયાને વધારે મળતા આવતા, રશિયનોએ આ કષ્ટપ્રદ આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિમાં પણ ગોગોલ અને પુશ્કીન, ટોલ્સટોય અને ટરજીનીવ, ગોરકી અને ચૅહોવ જેવા મહાન વિચારકો અને એમના જેવી ઓજસ્વી પ્રતિભા વિશ્વની સાહિત્યવેદી ઉપર ધરી છે. આ પ્રખર કલાકારોએ આપણને અને સમસ્ત દુનિયાને રશિયાની ખરી સ્થિતિ અને તેના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞનું યથાર્થ ભાન કરાવ્યું છે. રશિયા અને હિંદ વચ્ચે આટલું બધું સામ્ય છતાં આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

જો આપણો બુદ્ધિમાન વર્ગ મન ઉપર લે તો આપણી આ સાત્ત્વિક ગરીબીનાં કેટલાંક કારણે તો તે દૂર કરી શકે એવાં છે. અને તે આ રહ્યાં. આપણું આત્મિક અને બુદ્ધિવિષયક ધોરણ બહુ નીચું છે. એનો અર્થ એ નથી કે આપણને ખાતાં પીતાં કે પહેરતાં ઓઢતાં અગર નિશાળ કે કોલેજમાં ભણતાં નથી આવડતું; પરંતુ આપણને જે શિક્ષણ મળે છે એ

કેળવણી નથી; એ શિક્ષણથી આપણી આત્મિક ઉન્નતિ નથી થતી. દિવસમાં ચાર વખત સંધ્યા કરવી અને પાડોશીના ગળા ઉપર છરી ચલાવવી એ આત્મિક ઉન્નતિ નથીઃ આત્મિક ઉન્નતિ બાહ્ય અને ઐહિક વાસનાથી કાંઇક પર છે. રશિયાનોએ આપણને એ આત્મિક અસ્મિતાનો સુંદર અને સચોટ દાખલો આપ્યો છે. રશિયાના મહાન પરિવર્તનના સમય પર્યંત એટલે લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી રશિયાના બુદ્ધિમાન વર્ગે પોતાનો ધર્મ, ઘરબાર અને કુલાભિમાન દૂર ફેંકી દઈને, લોકોની આંખ ઉપરનાં વહેમ અને અજ્ઞાનનાં પડળ ઉંચકવાને તથા તેમને સામાજિક તેમ જ રાજકીય પ્રશ્નોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરતા કરવાને, પોતાનું જીવન હોમી દીધું. લોકસેવાનો અંચળો ઝાલીને, ખભે ઝોળી ભેરવી, શરીરને ઠારી નાંખે એવા બરફથી ઢંકાયલા રસ્તા ઉપર થઇને ગામેગામ ને ઘેરેઘેર ફરી પત્રિકાઓ વહેંચતા અને શિક્ષણનો પ્રચાર કરતા એઓ ચાલી નીકળ્યા. ખાવાપીવાની સગવડ વિના અને રેશમી વસ્ત્રો વિના તેઓ સાહિત્ય લખી શકયા; ખેડુતોનો સૂકો રોટલો તેઓ આનન્દથી આરોગતા અને જરૂર પડે ઘાસની શય્યા ઉપર આરામથી નિદ્રા લેતા. તેમાંના કેટલાકને જેલ સેવવી પડી, કેટલાક દેશનિકાલ થયા અને કેટલાક ફાંસીએ પણ ચઢયા. તેમની તરફ ઘૃણાની નજરે ન જોતાં કે બેદરકાર ન રહેતાં, બીજાઓએ તેમની પાછળ ઝંપલાવ્યું અને જેમણે સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞની વેદી ઉપર પોતાનાં જીવન હોમ્યાં હતાં તેના અનુયાયી થવામાં તેમણે મહત્તા માની. જર્મન ફિલસુફ નીચે કહે છે કે જેઓ પોતાનાં પુસ્તકો લોહીથી લખે છે તેઓ મને ગમે છે. રશિયન લેખકોએ પોતાનું સાહિત્ય અક્ષરશઃ લોહીથી લખ્યું છે. અને આપણા સાહિત્યકારો બારડોલીની ઉપેક્ષા કરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે !

આપણા સાહિત્યને નિર્બળ રાખવામાં આપણી સ્ત્રીઓની સામાજિક તેમ જ સાંસારિક સ્થિતિએ પણ કોઇ નાનોસુનો ભાગ નથી ભજવ્યો. રશિયામાં આવો કોઇ પ્રશ્ન જ ન હતો. સ્ત્રી જન્મવાના ગુન્હા માટે તેમને ઘરની ચાર દિવાલની વચ્ચે પૂરી રાખવી જોઈએ એવો વિચાર સરખો ત્યાં કોઇને આવ્યો નથી. પોતાનું સંરક્ષણ ન કરી શકે એટલી બધી તેમનામાં માનસિક નિર્બળતા છે એવું ત્યાં કોઈએ માન્યું નથી. ત્યાં તેમને લાગણીનાં બલિદાન આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી અને એથી સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ બહુ સરળ રહ્યો છે. રશિયાની સ્વતંત્રતાની લડતમાં જેમણે પોતાનાં તન મન અને ધન ન્યોચ્છાવર કર્યાં છે તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનો હિસ્સો સરખો છે. એ સ્ત્રીઓ એટલે દૃઢ શરીર અને તેથી યે દૃઢતર આત્મા.

આપણે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આજસુધી દર્શાવેલી બેદરકારી અને સમાજમાં તેમને આપેલું ગૌણ સ્થાન એ બે કારણોને લઇને આપણા સાહિત્યમાં પ્રતિભાની ઓછપ છે. ભલે સ્ત્રીઓ જાતે લખવાને બ્હાર ન પડે પરંતુ પુરુષ પણ તેને યથાર્થ પીછાને નહિ અને તેના તરફથી પ્રેરણા પામે નહિ, ત્યાં સુધી આગળ વધતી દુનિયાને વિચાર કરવા ઘડીભર થોભાવે એવું સાહિત્ય ન જ સર્જી શકે એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓ એટલે એક જ કાર્ય માટે જીવન જીવી નાંખતું, બે વખત રાંધતું પ્રાણી નહિ, પરંતુ સ્ત્રી એટલે તો સંસારનું ફુલ્યું-ફાલ્યું અર્ધાંગ. એ અર્ધાંગને જો વિસારી મૂકવામાં આવે તો પુરુષથી જીવન ન જીરવાય. 'શૃંગાર' એ શબ્દના સંકુચિત નહિ પણ વિશાળ અર્થની આસપાસ પણ આપણે અસભ્યતાનું વાતાવરણ પ્રસરાવી દીધું છે. કાળીદાસે મેઘદૂત કે કુમારસંભવ આ જમાનામાં

લખ્યું હોત તો આપણે એને અશિષ્ટ કહેત. પ્રેમ અને શૃંગારની આપણે સીમા બાંધી છે. શયનખંડની ચાર ભીંતોથી ઘેરાયેલો ભાગ એ જ એનો કાર્યપ્રદેશ. સ્ત્રીઓને પણ શયનખંડની રાણી સિવાય બીજું સ્થાન આપવા આપણે તૈયાર નથી. જ્યાંસુધી દેશનાં યુવકો અને યુવતીઓ આપણી આ સ્થિતિનાં જડમૂળ કાઢી નાંખવા કમર ન કસે, ત્યાં સુધી ગમે એવું સુંદર અને મૌલિક સાહિત્ય આપણામાં ચિરસ્થાયી ન બની શકે. રૂપિયા જેવું કલદાર સાહિત્ય પ્રકટાવવાને આપણે સ્ત્રીઓને, તેમના આદર્શોને, તેમની બુદ્ધિમત્તાને, તેમની વિચાર-શ્રેણીને, તેમની કાર્યપ્રણાલીને આપણી વિચારસૃષ્ટિમાં યથાર્થ સ્થાન આપવું જ પડશે, અને તેમના હૃદયમાં ઉછળતી દરેક ઉર્મિનું, તેમના મનમાં આવતા દરેક વિચારનું, ઝીણવટભર્યું જ્ઞાન મેળવવું પડશે. એ જ્ઞાન તેમને શયનખંડની રાણી જ રાખીને ન મેળવી શકાય. અને એવી રીતે મેળવેલાં અપૂર્ણ જ્ઞાન ઉપરથી કલ્પિત કાવ્યો જ ફક્ત લખી શકાય; પણ જેને શબ્દે શબ્દે જીવન રેલાતું હોય તેવી સામાજિક નવલ કે નાટય લખવાને માટે તો આપણે સ્ત્રીઓને ઇચ્છાભોગ્ય પ્રાણી તરિકે નહિ પરંતુ ફુલીફાલી માનવવેલ તરિકે તેનાં અંગપ્રત્યંગમાં પીછાણવી જોઇએ.

આપણી બાલ્યાવસ્થા બહુ ટુંકી છેઃ આપણાં બાળકોનું વીર્ય પૂરૂં બંધાય તે પહેલાં આપણે અનીતિપૂર્વક તેનો વિનાશ આરંભીએ છીએ; અને એ પણ આપણાં નિષ્કિંચન સાહિત્ય માટે જવાબદાર છે. જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રો તેમ જ સાહિત્ય ખીલવવામાં પણ સંયમથી ઉત્કૃષ્ટ બનેલો વીર્યસંચાર સહાયભૂત થાય છે એ વાત જાણીતી છે. આપણે બાળલગ્ન અને પડદા જેવા અત્યાચાર સહન કરી લઇએ છીએ તો એક સાદી વાત તો જરૂર મુંગે મ્હોંએ સાંભળી શકીશું કે આપણું ગરીબ સાહિત્ય, અને યુવાન બનતાં પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમી બનતાં આપણાં બાળકો, એ બે અતૂટ ગાંઠથી સંકળાયલાં છે. જેમ જેમ યોનિ ઉતરતી, તેમ તેમ તેના બાળપણનો ગાળો ટુંકોઃ એવું પ્રાણીશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન છે. જીવડાં, પક્ષી અને શિશુ એમ ઉત્તરોત્તર ચઢતી યોનિમાં બાલ્યાવસ્થાનો સમય લંબાતો જાય છે અને આખરે મનુષ્યયોનિમાં–જીવનની સર્વોત્તમ કક્ષામાં–બાલ્યાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થાનો કાળ લાંબામાં લાંબો માલમ પડે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને અનાર્ય જાતિઓમાં યુવાવસ્થાનાં શારિરિક ચિન્હો વ્યક્ત થાય ત્યારથી પકવાવસ્થા ગણાવા માંડે છે. પરંતુ આગળ પડતા સંસ્કારો પામેલા વર્ગમાં પકવાવસ્થા એટલે ફક્ત શારીરિક પકવાવસ્થા નહિ, પરંતુ બુદ્ધિ વિષયક પકવાવસ્થાનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે.

આપણને આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું ગૌરવ છે; તો નિદાન આપણે એટલું તો ભુલવું પડશે કે આપણા આ જીવનની એક બીજી બાજુ પણ છે અને તે આધ્યાત્મિક જીવનની. આપણા આ જીવનની ફરજો અદા કરતાં આપણે આપણી સમાજ તરફની જવાબદારી તરફ પણ નિર્મુખ ન બની શકીએ. અર્થાત્ પકવાવસ્થા એટલે ફક્ત શારિરિક પૂર્ણાવસ્થા જ નહિ, ફક્ત બુદ્ધિ વિષયક જ નહિ, ફક્ત આધ્યાત્મિક જ નહિ, ફક્ત આર્થિક જ નહિ પરંતુ એ સર્વેનો સરવાળો. અને આવી જાતની પકવાવસ્થાએ ઘણુંખરૂં સ્ત્રીઓ વીસથી પચ્ચીસ અને પુરુષો પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે પહોંચી શકે એવી સામાન્ય માન્યતા છે.

બંધાતા વીર્યનો સાપરાધ વિનાશ હિંદની આત્મિક અવનતિ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. જે હિંદનાં સ્ત્રીપુરુષોએ ઉપનિષદ્ સર્જ્યા તે હિંદની હરોળમાં આજના હિંદને ઊભું રાખી શકાય એમ છે ? અને ત્રણસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી એકાદ ઝેબ્-ઉન્-નીસા કે એકાદ કવિ અર્વાચીન હિંદુ અને મુસલમાનના સામાજિક અપરાધોનો બદલો ન વાળી શકે. બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરીને આપણા વીર્યની મદદથી શરીર તેમજ મનનાં અંગપ્રત્યંગ કેળવીને, બાળક બાળકીનો, યુવાન યુવતીનો, નિઃશંક વિમલ અને સુખકર સહચાર સાધવાને બદલે આપણે એ ઉત્પાદક શક્તિનો અપક્વાવસ્થામાં જ જાણીબૂઝીને સંહાર કરીએ છીએ. હું માનું છું કે આપણી જીવનમર્યાદ ટુંકી હોવાનું, મુઠ્ઠીભર યુરોપવાસીઓના નિરંકુશ આધિપત્યનું અને આપણા અકિંચન સાહિત્યનું મૂળ કારણ કાચી વયે શરૂ થતા આપણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ છુપાયું છે.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણે આપણને નિર્બળ બનાવ્યા છે. થોડા જ વખત ઉપર બર્લિન મહાવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું, કે અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યનો પાયો એમણે દાખલ કરેલા મરજીઆત અને ફરજીઆત અંગ્રેજીના શિક્ષણ ઉપર રચાયો છે. હિંદ જે સાંકળ વતી ગુલામી દશામાં બંધાઇ રહ્યું છે તેનો નિર્દેશ આ ઉક્તિમાં છે. આજની અંગ્રેજી ભાષા એટલે એ મહાન મૂડીવાદી સામ્રાજ્યની ભાષા. એ સામ્રાજ્યોની નીતિ અને મહેચ્છાને પરવડે એવા ફેરફારો આજસુધી એમાં થતા આવ્યા છે. પ્રજાના જીવનમર્મ ઉપર અસર કરે એવાં હજારો શબ્દો અને વાક્યો એ ભાષામાં ઘડાયાં છે અને એ જ શબ્દો અને વાક્યોમાંથી પ્રભવતા વિચારો આજ હિંદને પાયમાલ કરી રહ્યા છે. એ ચક્રવર્તી મુડીવાદની ભાષાએ હિંદના કેળવાયલા વર્ગને ગુલામી દશામાં મૂક્યો છે. તેઓ એ ભાષાને પ્રથમ સ્થાન આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ એમ કરીને પોતાને ધન્ય માને છે, અને ઉછરતી પ્રજા ઉપર એવી જાતના જ સંસ્કાર પાડે છે. આટલેથી જ અટકતું હોત તો હજી કાંઈયે ઠીક પરંતુ અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષા વાપરનાર તરફ અથવા અંગ્રેજી ન બોલી શકનાર તરફ આપણને ધૃણાની નજરે જોવાની ટેવ પડી ગઇ છે. આપણામાંથી કોઇ અંગ્રેજી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર કે બીજા વિષય ઉપર એકાદ પુસ્તક લખી શકે પણ એ પુસ્તક પ્રભાવશાળી નીવડે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્ય બુદ્ધિજન્ય અગર વિવેકજન્ય સાહિત્યથી કાંઇક પર છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્યનાં મૂળ –પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞા–તો આપણા આંતર જીવનમાં, આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં પોષણ પામે છે. કોઇ પણ પુરુષ જે સંસ્કારમાં પોતે જન્મ્યો નથી અને ઉછર્યો નથી તેવા સંસ્કારવાળી ભાષામાં સર્જનશીલ અને પ્રભાવશીલ સાહિત્ય ભાગ્યે જ નિપજાવી શકે. જ્યારે જ્યારે ખરૂં પ્રતિભાશાળી સાહિત્ય નીપજે ત્યારે ત્યારે લેખક પોતાને અને આજુબાજુનાં સર્વને ભૂલી જઇ તેમાં તદાકાર થઇ જાય છે ઇબ્સન અગર બીજા લેખકોને પરભાષામાં લખવાની ફરજ પડી હોત, તેમના અભ્યાસને અને વિચારપરિપાકને પોતીકી નહિ એવી ભાષામાં મૂર્તિમંત કરવાની જરૂર પડી હોત, તો આજે રશિયન અને સ્કેન્ડીનેવીઅન સાહિત્ય જેટલું સમૃદ્ધ છે તેટલું ન હોત. કોનરેડ અને એવા બીજા કેટલાક અપવાદો બાદ કરીએ તો એટલું જણાશે કે પ્રતિભાશાળી લેખકોએ તો હંમેશ પોતાની જ ભાષાને કેળવી સમૃદ્ધ બનાવી તેને પુનર્જીવન આપવું જોઇએ.

આટલી એક જ શૃંખલા તોડવાથી હિંદના ઉછરતા લેખકોની કાર્યસિદ્ધિ શક્ય નથી. અંગ્રેજી ભાષા તરફનું તેમનું માનસિક વલણ જ ફક્ત તેમણે દૂર કરવાનું નથી, પરંતુ પોતાને માટે અભૂતપૂર્વ ચીલાઓ પણ પાડવાના છે. તેમણે જુની પ્રણાલિકા અને ટેવરૂપ થઇ પડેલી વિચારસરણીને નિર્મૂળ કરી, કલ્પનામૂલક નહિ પણ વસ્તુમૂલક વાતાવરણ પેદા કરવું જોઇએ. ઈંગ્લીશ 'ડેઇઝી' અને પર્શીઅન 'શીરાંઝી'ને ઇંગ્લંડ અને પર્શીઆમાં જ રહેવા દઈ ને સ્ત્રીત્વની નૂતન ભાવના તેમણે પ્રકટાવવી અને પોષવી જોઇએ અને એમ કરતાં ઘડીભર આપણી જુની મૂઢી રૂપ થઇ પડેલી સીતાને અને સાવિત્રીને ભૂલી જવાં પડશે. અત્યારે જડ થઈ ગયેલી નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રોને બાજુ ઉપર મૂકીને તેની જગ્યાએ આજનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં, હજારો વર્ષો ઉપર ઘડાયલા આદર્શો પ્રમાણેના નહિ પરંતુ તેમની વર્તમાન જરૂરીઆત ઇચ્છા અને સ્વભાવને અનુકૂલ જીવનને સાહિત્યમાં ઉતારવાં પડશે. આપણે વેદકાલીન જીવન તરફ કે અરેબીઆના રેણુ તરફ પાછા હઠવા નથી માગતા પરંતુ આપણે તો વર્તમાન અને તેની ઉપર રચાતા ઉચ્ચ ભવિષ્ય તરફ આગળ વધવાનું છે.

આપણા લેખકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો આપણા સમાજને પ્રબુદ્ધ કરવાનું છે. તેમણે પોતાની કલમથી સમાજનું હાર્દ ચીરીને તે કેવું છે તે બતાવવું જોઇએ. આ પ્રયત્ન કરતાં ખરેખર સમાજ તેમના તરફ ઘૃણાની નજરે જોશે; સાહિત્ય જ જો તેની આજીવિકાનું સાધન હોય તો જરૂર તેની ઉપર ફટકો પડશે; એ સ્થિતિની સામે દરેક સામાજિક લેખકને ઝઝૂમવું પડયું છે અને હજી ઝઝૂમવું પડશે. બર્નાર્ડ શૉ જેવાને પણ ભૂખમરાની સ્હામે ઝૂઝવું પડયું હતું અને આજે પણ અંગ્રેજો એની તરફ માનની દૃષ્ટિએ તો નથી જ જોતા; એનાં લખાણ જો એઓ સહન કરી લેતા હોય તો 'એ તો મજાક કરે છે' એમ માનવાનો અને મનાવવાનો દંભ કરીને જ. તેઓ અંતરના ઊંડાણમાં તો એના લખાણની સત્યતા સમજે છે પરંતુ એમને પણ એમની સ્થિતિ સાચવવાની રહીને? ઇબ્સને પણ આવી જ રીતે પોતાના કેટલાક સારામાં સારા મિત્રો ગુમાવ્યા હતા અને જ્યારે એનું પહેલું નાટક બહાર પડયું ત્યારે તો આખું અંગ્રેજી પત્રતંત્ર એની ઉપર ઉતરી પડયું હતું. એ અને શૉ તેમ જ બીજા જર્મન અને રશિયન લેખકો નીતિ, સમાજ અને સંસ્કારિતાના પાયા ખોદી નાંખનાર તરિકે પહેલાં તો ગણાયા હતા.

જ્ઞાતિ, કુટુંબ, સમાજ અને ધર્મનાં બંધનો તોડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરનાર કોઇ પણ લેખકને આ સ્થિતિ સ્હામે મ્હોંએ સહન કરી જ લેવી પડે છે. આપણે જેને સ્ત્રીઓની ફરજ માનીએ છીએ તેને પોતાની ફરજ માનવાની ના પાડનાર ઇબ્સનની 'નોરા'ના જેવું એકાદ પાત્ર અગર સ્ત્રીઓના ધર્મની આપણી માન્યતા ઉપર આક્ષેપ કરનાર 'ઘોસ્ટ્સ' જેવું એકાદ નાટક રચનાર લેખક જરૂર સમસ્ત હિંદુ સમાજની ઘૃણાને પાત્ર થવાનો. બીજા લેખકોની જે સ્થિતિ થઇ છે તેની જ સ્થિતિ તેની પણ થવાની. લોકો અને સસ્તા થઇ પડેલા વિવેચકો તેને કહેશે કે તે માત્ર આપણાં સંસ્કારનો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓનાં શિયળ અને પુરુષના પૌરુષનો નાશ કરવા બેઠો છે. આપણને કદી "સ્ત્રીઓનું બળ" અને "પુરુષનું શિયળ" એ વિચાર કેમ નથી સ્ફુરતો? કોઇ લેખકને માટે એ વિચાર રહેવા દઈ આપણે આગળ વધીએ. જીવનમાં અનુપમ રંગો પૂરતું સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ

અને સ્ત્રીપુરુષના સંબંધના રસવિલોલ ભાવો આપણા સાહિત્યમાં ઉતારતાં આપણને હજી વાર લાગશે. પરંતુ માનવજાતિનાં દુઃખો અને તેની કરુણકથની તો આપણા આચાર વિચારમાં રચીપચી રહી છે અને એ વિષય ઉપર લખવાને તો આપણી સમક્ષ વિવિધ સામગ્રી છે. આપણી સ્ત્રીઓનાં આયુ ટુંકાં છે; તેમની ઉપર પડતી આફતો અમાપ છે; થોડા જ વખત ઉપર રૂઢિએ મનાવેલા પતિની મનોવાંચ્છનાને પોતાની દેહ સ્વાધીન કરવા કરતાં પોતાના આ જીવનનો અંત આણવો એ મદ્રાસની એક કિશોર વયની બાલિકાએ વધારે ધર્મશીલ માન્યું હતું: આ વાત સૈકાજુની નથી. ભાગ્યે જ એની ઉપર બારેક વસંત વાઈ હશે. એને આવી રીતે પરણાવનાર એનાં માતાપિતાને પાલક કહેવાય ? એ સ્થિતિ સહન કરી લેનાર એનાં ભાઈભોજાઈ કોણ હશે ? અને એ છતાં આ બનાવ ઉપરથી મદ્રાસના એક આગળ પડતા ગૃહસ્થે બાળલગ્નનો બચાવ કર્યો હતો તે વધારે દયાપાત્ર નથી ? બચાવનો મુદ્દો આમ હતો—એ કન્યાએ જાતે આપઘાત ન્હોતો કર્યો, પરંતુ એને તો એના પતિએ સ્વધામ પહોંચાડી હતી. એથી બાળલગ્ન એ નિર્દોષનો ભોગ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓને લોલુપતામાંથી બચાવનાર સાધન છે–બ્હેતર છે કે એક જંગલી રૂઢિના ભોગ બનવા કરતાં એ લોલુપતાનો ભોગ બને. લોલુપતા અને લાલચમાંથી બચાવ કરવાને ખાતર જ બાળલગ્ન કરવાં, અને એક નાનો છોકરો મોટો થતાં હાથવતી બીજાને મારશે એ બ્હીકે તેના હાથ કાપી નાંખવા એ બે એક જ માળાના મણકા છે.

આવી જાતની જ ફક્ત નહિ પણ જેનાથી આપણું હૃદય ત્રાસી ઊઠે એવી બીજી ઘટનાઓ આલેખનાર લેખકો ક્યાં છે ? આપણા સંસારમાંથી પ્રેમનો બહિષ્કાર થયો છે અને લગ્ન એ નામમાત્રને ખાતર આપણે લગ્નની રૂઢિને પૂજીએ છીએ–એ સ્થિતિનો તાદૃશ ચિતાર આપનાર લેખકો ક્યાં છે ? જેણે કદી એકમેકને જોયાં નથી, જેણે એક બીજાનાં વ્યક્તિત્વનો કદી યે વિચાર સરખો કર્યો નથી, એવાં વરવધૂને લગ્નરાત્રિએ શયનખંડની ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરવામાં આવે છે એ વાતથી આપણે અજાણ નથી. આવી કેવળ રાક્ષસી રૂઢિ–જેમાં આત્મતત્ત્વનો અંશ સુદ્ધાં નથી–એવી રૂઢિ જે સમાજમાં સચરાચર વ્યાપ્ત હોય તે સમાજમાં સાત્વિકતાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? આશાનું ફક્ત એક જ કિરણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ બાળકન્યાની આખી રાતના રૂદનથી સુજેલી આંખ જ ફક્ત હિંદનો આત્મા હજી છેક મરી નથી ગયો એટલું સૂચવે છે.

આપણામાંથી શૉ, ઈબ્સન કે ગોરકી નથી પ્રભવતા તેનું કારણ ઉપર જણાવી દીધું છે. આપણા લેખકોને તેત્રીસ કરોડ દેવદેવી અગર ભૂતપૂર્વ વીરોની સ્તુતિ અને આજના જીવનની નકામી વાતો સિવાય બીજા વિષયો ક્યાં મળે છે ? અને તેમાં પણ સ્વતંત્ર વિચાર, વિવેચન કે વિવેક ક્યાં નજરે પડે છે ? આ વેળા વોલ્ટેરના સંબંધમાં કહેવાતી એક વાત યાદ આવે છે. તેણે એક ફ્રેન્ચ લેખકને પૂછ્યું: "તમે આવું નમાલું કેમ લખો છો ?" તેણે જવાબ દીધો: "શું કરૂં, મારે પણ જીવનનિર્વાહ કરવાનો છે." વોલ્ટેરે તેને એટલા જ શબ્દો કહ્યાઃ "હું એની કાંઈ જરૂર જોતો નથી."

આપણામાંનાં કેટલાં યે સ્ત્રીપુરુષો સામાજિક જીવનનો સર્વ સડો દૂર કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હશે. કેટલાક વિચારકો આ ખામી જોઈ રહ્યા છે પણ તેમને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય

એ જ આજનો મુખ્ય કાર્યપ્રદેશ લાગે છે, અને તેમની સર્વ શક્તિ એ દિશા તરફ દોર-વાઇ છે. રાજકીય પ્રશ્નો તરફ બેદરકાર ન હોવા છતાં કેટલાંક એમાં સક્રિય ભાગ લેતા નથી. તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય આ તરફ દોરવું જોઇએ. એ અણખેડાયલા પ્રદેશનો પહેલો ફાલ કાચો આવશે. કેળવાયલા વર્ગની ઇતરાજી તેમણે વ્હોરી લેવી પડશે. તેમનું કામ પાર ઉતા-રતાં તેમને ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોની સ્હામે થવું પડશે. કારણ કે તેમણે તો સામાજિક સાહિત્ય તરફ બેદરકાર બનેલા જનસમાજને ફક્ત કેળવવાનો જ નથી પણ રૂઢિ અને ધર્મની શૃંખલાઓ શિથિલ કરવાની છે. નીતિમત્તા, સભ્યતા અને માન્યતાને નામે માનનીય ગણાતી કેટલીએ અનિષ્ટ પ્રથાનાં મૂળ તેમણે છેદવાનાં છે. સાધન અને સંપત્તિના અભાવે હજારો વિટંબણા હસતે મ્હોંએ તેમને સહન કરી લેવી પડશે. અને એ કષ્ટયાતનાના ફળરૂપે ફક્ત બીજા સમાજોદ્ધારકોએ જે પંથ પકડયો હતો તે પોતે પકડયો છે એટલો આત્મિક સંતોષ માત્ર રહેશે.*

ડા૦ ના૦ હે૦

---

* Agnes Smedley ના લેખ ઉપરથી સૂચિત.

પ્રેમ-ઘાટે

ઝૂકે હૈયે આજે જો મ્હારે
સ્નિગ્ધ ત્હારી છાયા,
બંસી-ગાને મધુર ત્હારે
નાચે આ મ્હારી કાયા !
ત્યજી ભુવન રમ્ય ત્હારૂં,
સોહાવે તું તો આંગણુ મ્હારૂં,
કેમ કરી હું સુખ ઉચારૂં
અજબ ત્હારી માયા !

જગાડે ત્હારે દૃષ્ટિ પાતે
ઉરે તું પ્રેમ-જવાળા;
દિવ્ય ગાન-પુષ્પ થકી
ગૂંથે તું સ્નિગ્ધ માળા !
શાન્ત તવ સન્ધ્યા-નીરે,
પ્રેમ-નદીને દિવ્ય તીરે,
ઝુલી રહી જો ધીરે ધીરે
ત્હારી ને મ્હારી કાયા !

વિશ્વ કેરી બાધા ત્યજીને
શાન્ત પૃથ્વી-પાટે,
બેસીએ આજે સ્હામસ્હામે બે
એકલ પ્રેમ-ઘાટે;

ઝૂકે વૃક્ષ નમસ્કારે,
પુષ્પો યે સૌ સુરભિ ભારે,
સાગર નૃત્યે વારે વારે
મ્હારી યે તેમ કાયા !

સ્નેહરશ્મિ

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૧ મો

૧૦, ટ્રાબ્રિજ સ્ટ્રીટ,
કેમ્બ્રિજ મા સ.
સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાખ સુદ ૨, રવિવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી

ગયે ગુરુવારે–તા. ૧૯ મી એપ્રિલે અહીંઆ 'દેશભક્ત દિન' (The Patriots Day) ઉજવાયો. તમામ બોયસ્કાઉટો લાલ પટ્ટી નાંખી બેન્ડ વગાડતા વગાડતા આખા શહેરમાં ફર્યા. મેં અમારી લેન્ડલેડી મિસિસ સ્મિથને પૂછ્યુંઃ "આજે શું છે ?" "To day they made Johnnie Bull run" (આજે જ્હોનિ બૂલને આ દેશમાંથી ભાગવું પડ્યું.)..." આજે અહીંના ગામડીઆઓએ તમામ જમીન ખેડીને તૈયાર રાખી હતી અને ખેડેલી જમીનના ચાસની પાછળ જ્હોનિ બૂલનું સ્વાગત કરવા બંદૂકો સંતાડી હતી. સંકેત મુજબ ઘંટ વાગ્યો એટલે તરત જ તેમણે હાથમાંનાં હળ પડતાં મૂકી બંદૂકો હાથમાં લીધી અને જ્હોનિ બુલ પર તાકી. જ્હોનિ બુલ આવા સ્વાગતથી ખમચ્યો, સહેજ પાછો પડ્યો અને જોયું તો ચોગરદમ બંદૂકની નળીઓ ને નળીઓ જ પડી. તરત જ ગોળીબાર શરુ થયો, અને સંખ્યાબળથી હારી જ્હોનિ બૂલને આખરે ભાગવું પડ્યું."

અમેરિકાની આઝાદી માટે આ સૌથી પ્રથમ ગોળીબાર. જ્હોનિ બૂલનાં પગલાં પાછાં પડ્યાં તે ઠેઠ વિલાયત પહોંચ્યાં ત્યારે અટક્યાં.

આજે આ ઐતિહાસિક સ્થાન પર મોટરો ને ટ્રામગાડીઓ દોડે છે. પહેલાંનાં ખેતરોની જગ્યાએ મોટી મોટી ઇમારતો ચણાઈ ગઇ છે, છતાં એ ઇમારતોમાં રહેનાર બાળકોને એમનાં જૂનાં ખેતરો ને વડવાઓની યાદ આપવાને માટે ઉદ્યોગી અમેરિકાએ આ દિવસ મુકરર રાખ્યો છે.

આપણા કેલેન્ડરમાં એવો દિવસ ક્યારે ઉમેરાશે ? બારડોલીનો સત્યાગ્રહ એ દિવસની ઉષાના ચિહ્ન સમો નથી શું ?

* * *

ગઇ કાલે હિંદી વિદ્યાર્થીઓની હિંદુસ્તાન એસોસિયેશને 'હિન્દુ નાઈટ' ઉજવી. આ એસોસિયેશનના પ્રમુખ હાલ ભાઈ ત્રિકમલાલ છે. એમણે અને એમની પહેલાના પ્રમુખ મિ. શ્રોફે લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી આ એસોસિયેશનને સજીવન કરી છે અને છેલ્લાં આઠ માસથી બોસ્ટનના હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ હિંદુસ્તાન અને અમેરિકાને વિશેષ પરિચયમાં લાવવા પોતાની રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે. છેલ્લા જાનેવારી માસમાં હિન્દુ ટમનું ખાણું આ એસોસિયેશને આપેલું અને તેમાં લગભગ ૩૦૦ અમેરિકનોએ ભાગ લીધેલો. આ વખતે

પણ લગભગ ૨૦૦ અમેરિકનો હિન્દુ સંગીત, હિન્દુ કલા, હિન્દુ ફિલસુફી અને હિન્દુ સાહિત્ય વિશે જાણવા ખાસ આમંત્રણથી આવેલા અને એ રાતના કાર્યક્રમથી પોતાની ખુશી જાહેર કરેલી. પ્રમુખે રામાયણ અને મહાભારત, તાજમહાલ અને દેલવાડા, કાશ્મીર અને અમૃતસરની ફિલમો સાથે અમેરિકનોને અનુકૂળ આવે તેવો કાર્યક્રમ પણ ગોઠવવામાં ખાસ કાળજી બતાવેલી. ડૉક્ટર ઓર્થના પિયાનાના મધુર સ્વરમાં મિ. બોઝના ઇસરાજનો કરુણ સ્વર ભળી ગયો અને મિસ એમરીના અમેરિકન મ્યુઝિક અને મેડમ લ્યૂરીનાં સ્પેનિશ ગીતોમાં મિસ આનંદીબાઇ જોશીનાં મરાઠી ગીતોએ અનેરી ભાત પાડી. પ્રોફેસર જોશીએ હિંદુસ્તાનના જીવન અને ફીલસુફીનો ખ્યાલ આપતાં પૂર્વની ગરીબી અને પશ્ચિમના અસંતોષની રેખા દોરી અને વિજ્ઞાનમાં પશ્ચિમ સર્વોપરિ છે અને એને લીધે પૂર્વના યુવકો પશ્ચિમને આંગણે આવે છે તેમ પશ્ચિમના યુવકો જીવનનું રહસ્ય સમજવા અને એનો ભેદ પારખવા પૂર્વને આંગણે આવશે. છેવટે રીફ્રેશમેન્ટને માટે સૌ એકઠા થયા અને એમાં અમેરિકનોની સભ્યતા અને મીઠા સ્વભાવનો મને જે પરિચય થયો તે નોંધવા જેવો હોવાથી હું અત્રે નોંધું છું.

તમે જાણો છો કે મહાસભાના અને બીજા જાહેર મેળાવડાઓમાં મેં અનેક વાર સ્વયંસેવક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. રીફ્રેશમેન્ટના આવા અનેક મેળાવડાઓમાં મેં ભાગ લીધો છે. એ મેળાવડાઓમાં પ્રેક્ષક તરીકે અને સ્વયંસેવક તરીકે મારો જે અનુભવ થયેલો તે પરથી ૨૦૦–૩૦૦ માણસોના આવા જુથમાં રીફ્રેશમેન્ટની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખી શકાશે એ વિશે મારા દિલમાં ખૂબ જ ફિકર રહ્યા કરતી હતી અને એથી મેં બે-ત્રણ વાર પ્રમુખને અને બીજા કાર્યકર્તાઓને આટલી બાબત કાર્યક્રમમાંથી રદ કરવા વિનવણી કરેલી. મેં જણાવેલું કે અમારી નાનકડી શૈલીથી બધા મ્હેમાનોને રીફ્રેશમેન્ટ આપવાનું કાર્ય મહા દુર્ઘટ છે અને એથી કદાચ આપણી ફજેતી થવાનો વારો આવે અને બધો કાર્યક્રમ નિષ્ફળ જાય. પણ તેમણે તેમના ગયા વરસના અનુભવ પર આધાર રાખી પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને મને એક અનુપમ દશ્ય જોવા મળ્યું.

સ્વયંસેવક તરીકે આપણો ત્રિરંગી વાવટો છાતી પર રાખી હું મ્હેમાનોને માર્ગ બતાવતો હતો અને તેમને જોઈતી ચીજો રકેબીઓમાં લઇ લઈ આપવાનું શરૂ કરતો હતો ત્યાં સૌ મ્હેમાનો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો–રકેબીઓના ટેબલ પાસે એક પછી એક હારબંધ ગોઠવાઇ ગયાં અને આખા હૉલમાં જેમ કીડીઓની હાર થાય તેમ માણસોની હાર થઈ ગઇ. હું તાજ્જુબ થઇ ગયો. સ્વયંસેવક તરીકેનું મારું કામ સાવ સહેલું થઇ ગયું. દરેક માણસ આવતો જાય અને પોતાની મેળે જ કાગળની રકેબી લઇ તેમાં બિસ્કીટ, મગફળી, અખરોટ, દ્રાક્ષ વગેરે તથા જીંજર સરબતનો પ્યાલો લઇ ચાલતો થાય અને તેની પછી તે જ પ્રમાણે બીજો માણસ આવે અને સૌ પોતપોતાની ચીજો લઇ પોતાની ખુરશીઓમાં જઈ બેસે અને એકબીજાની ઓળખાણ કરી વાતો કરે અને ખાતા જાય.

મેં મારો સાદ બેસાડી દીધો છે અને મ્હેમાનોની સેવા કરવાને બદલે મ્હેમાનો પરસ્પર મારામારી ન કરી બેસે કે વ્યવસ્થા રાખનાર સ્વયંસેવકોને પાડી ન દે એ જોવામાં જ મેં મારો વિશેષ સમય વીતાવ્યો છે. અને છતાં યે કેટલી યે રકેબીઓના ટુકડા અને કેટલી યે ખાવાની વાનીઓ મ્હેમાનોના પગ તળે છુંદાયેલી એકઠી કરવાનું અમને સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલી યે સોડા બોટલની ફુટેલી બાટલીઓ અમે એકઠી કરી છે અને ફુટેલા માલની ગણતરી કરવામાં અને એનો મેળ મેળવવામાં અમે કેટલો યે સમય વીતાવ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટીના કે લોકલબોર્ડના, પરિષદના કે મહાસભાના કોઇ પણ જાહેર સંસ્થાના આવા અનિયંત્રિત સમારંભમાં કાર્ય કરનાર દરેક સ્વયંસેવકનો ઘણીવાર આવો અનુભવ છે, છતાં આપણે તેની કાંઈ ફરિયાદ કરતા નથી. બિચારા સ્વયંસેવકો છોલાયેલા પગને કે નીકળેલા લોહીને નળના પાણી નીચે ધોઇ પાછા આખી રહેલી બાટલીઓ અને રકેબીઓ ગણવા લાગી જાય છે, કારણ કે સ્વયંસેવકને મન ફુટેલા અવયવ કરતાં એ ફુટેલી બાટલીની કે રકેબીની કિંમત વધારે છે!

પણ અહીંના અનુભવ પછી જે બાબત માટે દિલમાં પણ કદિ ફરિયાદ કરી નથી એ બાબત માટે ફરિયાદ કરવાનું મન થઇ આવે છે. 'અહીંનાં મ્હેમાનો બિસ્કીટનો એક કકડો મ્હોંમાં મૂકી ઉપર ધીરેથી સરબતનો એક ઘુંટ લઇ જે મીઠી રીતે કાર્યક્રમની સફળતાની અને પોતાના આનંદની વાત કરે છે એથી સ્વયંસેવકનું હૈયું ઘડીભર થનગની ઉઠે છે. થોડા ઘણા રીફ્રેશમેન્ટની યોજના એકબીજાનો પરિચય કરવાની અને ખાસ કરીને જેના માનમાં એની યોજના થઈ હોય તેનો વિશેષ નિકટ પરિચય કરવાની ભાવનાથી ગોજાઇ છે. પણ આપણે ત્યાં આ યોજનાના હેતુ વિશે આથી કંઇક જુદો જ ખ્યાલ હોય છે—અને તે માત્ર મોદક પર હાથ મારનાર બ્રાહ્મણોના દિલમાં જ નહિ પણ સંભાવિત ગૃહસ્થો, મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો, મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ, કૌન્સિલના સભાસદો, લેખકો, વર્તમાનપત્રકારો અને એવા મહાન ગણાતા માણસોના દિલમાં પણ કંઇ અનેરો જ ખ્યાલ હોય છે. જેમ બને તેમ ટુંક સમયમાં વધારેમાં વધારે પેટમાં કેવી રીતે નાખી દેવું અને એક ટેબલ ખાલી કરી બીજા ટેબલ પર કેવી રીતે ધસી જવું એના વિચારમાં જ તેઓ એટલા બધા તલ્લીન હોય છે કે સાથેના માણસ સાથે વાત કરવાનો તેમને સમય જ રહેતો નથી! અને સમય હોય તો પણ મ્હોં એટલું ભરેલું ને ભરેલું હોય છે કે વાત કરવાની ઇચ્છા હોય છતાં યે તેઓ વાત કરી શકતા નથી. મને એક રમુજી ઘટના યાદ આવે છે. શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઇ પટેલના માનમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ગાર્ડનપાર્ટી આપેલી. આસરે ૭૦૦–૮૦૦ માણસો એકઠા થયેલા. નીચે ચોગાનમાં મીઠાઇ અને લીલાસૂકા મેવાના ભારથી લચી પડતાં ટેબલો પથરાઇ ગયેલાં અને તેની આસપાસ માણસો ગોઠવાઈ ગયેલા. મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો અને શહેરના સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ પોતપોતાના ટેબલ પાસે ગોઠવાઇ ગયેલા અને વાતચિતમાં માત્ર ચેવડાના ચાવવાનો અવાજ જ સંભળાતો. (હજુ આપણને ખાતાં પણ નથી આવડતું. નાના બાળકની માફક આપણા મૂછાળા મર્દોને ખાતાં મેં સાંભળ્યા છે અને જોયા છે. અહીંયા એના જેવું 'અશિષ્ટ' કંઇ નથી ગણાતું.) શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ એમના મિજ્માનોની ઓળખ કરવા ટેબલોની વચમાં ફરવા લાગ્યા. પણ મ્હેમાને ખાનું બંધ કર્યું માટે મિજ્માને ખાનું બંધ કરવું જોઇએ અને મ્હેમાનની સાથે કંઈ વાત કરવી જોઇએ

એમ મિજબાનો સમજતા નહોતા. કેટલાક મિજબાનોએ મ્હોં ઊંચું કર્યું ખરૂં પણ મ્હોંમાં જમ્યા હોય ત્યારે જીભ હાલેને? આથી તેમણે માત્ર ઓળખાણસૂચક માથું હલાવ્યું. કેટલાકને તો રકેબીઓમાં મૂકેલી જૂદી જૂદી વાનીઓમાંથી માથું ઊંચું કરવા જેટલી પણ ફુરસદ નહોતી. આથી શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઇ આ બધો તાલ જોઇ, પોતાની ધોળી દાઢીમાં હસતાં હસતાં આગળ આવ્યા અને દશ મિનિટમાં આખા ચોગાનમાં ફરી વળ્યા અને પોતાની જગ્યાએ પાછા આવ્યા. એમણે જોયું કે એમના ટેબલ પરના જ માણસોને વાતો કરવાનો શોખ છે–બાકીનાઓને વાતો કરવા કરતાં ખાવાનો શોખ વધારે છે.

અને આ ઘટના માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ, આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. શું અમદાવાદમાં કે બેલગામમાં, ગયામાં કે મદ્રાસમાં બધે યે આ જ તાલ હોય છે અને આથી કેટલાક કાયર સ્વયંસેવકો આ પીડામાંથી ભાગી રીફ્રેશમેન્ટની ઓરડીમાં સંતાઇ જાય છે અને ત્યાં શું કરે છે એ કહેવાની મારે જરૂર છે?

આ આપણી રાષ્ટ્રીય ખાસિયત છે–સોએ સો ટકા શુદ્ધ સ્વદેશી–હિન્દી ખાસિયત છે. અને એ સામૂહિક કુવ્યવસ્થા નાના મોટા ગરીબ તવંગર સૌમાં નજરે પડે છે. હજી સુધી આપણા સ્ત્રીવર્ગને આપણે આવી કસોટી પર ચઢાવ્યો નથી, પણ ઓછી સામગ્રી અને વધારે માણસોને પીરસવાની વ્યવસ્થા એમને માટે પણ યોજી હોય તો શું પરિણામ આવે એ કહેવું જરા મુશ્કેલ છે.

આમાં બે ભેદ મુખ્ય છેઃ એક વ્યવસ્થાનો. અમેરિકનો અને પશ્ચિમના માણસને વ્યવસ્થા સાહજિક છે, એને એ જન્મથી જ વરેલી છે અને આપણને વ્યવસ્થાનાં બંધન તરફ મૂળથી જ તિરસ્કાર છે.

બીજો ભેદ પરાયાના ખ્યાલનો છે. અમેરિકનો અને પશ્ચિમના લોકો આસપાસનાં મ્હેમાનોનો ખ્યાલ હરદમ પોતાના દિલમાં રાખે છે. ઓછી વાનીઓ અને ઝાઝા મ્હેમાનો હોય ત્યાં પોતે ઓછામાં ઓછી ચીજો કેમ લેવી અને બીજાઓને કેમ રીઝવવા એ જ તેમનો ખ્યાલ છે. દરેક માણસ–શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ–એ બિસ્કીટથી ત્રીજું બિસ્કીટ લે નહિ. આખરે વધારાનાં બિસ્કીટ રકેબીઓમાં લઇ પ્રમુખ અને સ્વયંસેવકોને ફરવું પડયું અને મ્હેમાનોની આગળ ધરવા પડયાં. એ અહીંની સભ્યતા. પણ આપણો ખ્યાલ આથી જુદો હોય છે. સૌથી વધારે ચીજો કેમ લેવી એ ખ્યાલ આપણા દિલમાં વિશેષ હોય છે. અને એને લીધે બીજા મ્હેમાનોને અન્યાય થશે એનો ખ્યાલ આપણા દિલમાં આપણે આવવા જ દેતા નથી. આથી જે પડાપડી અને કચ્ચરઘાણ થાય છે તેનું કારણ સહેજે સમજાય છે.

પણ આ બધું કંઇક વધારે વ્યવસ્થાથી આપણે અટકાવી શકીએ તેમ છીએ. એ માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે અને લગ્ન પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે બાળકોમાં જે રીતે મીઠાઇ લૂંટાવવામાં આવે છે તે પ્રથા બંધ કરવાની જરૂર છે. મંદિરોમાં અને ઉત્સવોમાં સુખડી અને પ્રસાદ લૂંટાવવાની અને તેને પગ નીચે કચડવાની પ્રથામાં ફેરબદલ કરવાની જરૂર છે. આ માટે અન્નની પવિત્રતા–સાચી પવિત્રતા બાળકોને અને મોટાંઓને નવેસરથી સમજાવવાની જરૂર છે. મને પોતાને એ સભ્યતાની નહિ પણ અસભ્યતાની નિશાની લાગે છે–આર્યત્વની

કે હિંદુત્વની નહિ પણ અનાર્યત્વની નિશાની લાગે છે. અને એમાં યુવાનોએ તરત જ યુગપલટો કરવો જોઇએ. મ્હેમાનો પાસે સભ્યતાના નિયમો પરાણે પણ પળાવવા જોઇએ અને ન પાળે તો વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આવા કચ્ચરઘાણ પ્રસંગોને અશક્ય બનાવી દેવા જોઇએ.

હું જાણું છું કે આપણો દેશ ગરીબ છે અને એને લીધે ખાસ અવસરે મળતી દુર્લભ વાનીઓ જોઇ સમૂહ પોતાના મન પરનો કાબુ ગુમાવી દે છે. પણ અહીંઆ પણ ગરીબો છે, તેમને સરઅવસરે મીઠી ચીજોની સુખી માણસો તરફથી લ્હાણી કરવામાં આવે છે, પણ તેઓ જેટલી વ્યવસ્થા જાળવે છે તેટલી વ્યવસ્થા આપણા કહેવાતા 'સુશિક્ષિત માણસો' પણ જાળવી શકતા નથી. એટલે આ અવ્યવસ્થા ગરીબીને લીધે નહિ પણ આપણી ખોટી ઉછેરના પરિણામરૂપ છે અને તે તરફ હું સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું. સ્વરાજને સાધવાને નીકળેલા કેળવાયેલા માણસો પાસેથી સ્વરાજ અવશ્ય વિશેષ વ્યવસ્થાની અપેક્ષા રાખે છે અને એ કેટલાક મેળાવડાઓમાં આપણે મેળવતા જઇએ છીએ તેમ વિશેષ મેળાવડાઓમાં તે આપણે સિદ્ધ કરીએ અને એને આપણા જીવનમાં ઉતારી દઇએ એ હેતુથી જ હું આટલું લખવા પ્રેરાયો છું.

રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ પશ્ચિમમાંથી આપણે લીધેલો છે. તેનો હેતુ આપણે સમજ્યા નથી અને એથી જ એનો અનર્થ ઘણીવાર થતો આપણે જોઇએ છીએ. જ્યારે રીફ્રેશમેન્ટ ભરપૂર હોય છે ત્યારે અવ્યવસ્થા ઓછી નજરે પડે છે પણ ઓછી રીફ્રેશમેન્ટ અને વધારે માણસો હોય છે ત્યારે મેં લખ્યું છે એ ઘણીવાર સાચું પડે છે. એથી કાં તો આપણે આ રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ સદંતર કાઢી નાંખવો જોઇએ અને આપણી અસલ રીત મુજબ વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ અથવા તો વ્યવસ્થાને તાબે થતાં આપણે શીખવું જોઇએ. એજ

લે. નંદલાલના પ્રણામ

ચર્ચાપત્રો

૧. રસધાર અને મેઘાણી

ક્ષમા શીખવી છે તો ચોમલા જેવા વિશ્વાસઘાતી અથવા શવા જેવા (પાનું ૮૭–૨) નરહત્યારાનાં પરાક્રમોને ઉજ્જ્વળ શા માટે કરવાં! એ કાળો યુગ તો દાટી જ દેવો. ચારણીબાઈએ રજપૂતોના કડવા વેણ ઉપરથી થાનેલા કાપી નાખ્યા (૧૦૨–૨) એ શું અનુકરણીય ક્ષમા? બાપના કુવચન પરથી સરસ્વતીચંદ્રનો ત્યાગ યાદ આવે છે. નાનો સરખો ચોટીયો લીધો એમાં આખું જીવન ધૂળમાં મેળવવું એ ક્યાંનો ન્યાય? એ દષ્ટિએ કદાચ સરસ્વતીચંદ્ર બાળકોનાં હાથમાં મૂકતાં અચકાઉં ખરો. તુંડ મિજાજી, રૈયત અને જાનમાલની બેપરવાઇ, અને લોહીની નીકોની જ ધાર રસધાર શું નથી વ્હેવરાવતી? ચારણીબાઇના દષ્ટાંતથી બાળકો સહનશીલતા શું શીખવાના હતા? મને જો બરાબર યાદ હોય તો ગાંધીજીએ સરસ્વતીચંદ્રને નમાલો કહ્યો છે. કુમુદનો ત્યાગ કરી પાછો કુસુમને પરણ્યો એટલા માટે બાપનાં કડવાં વચન સહી લેવા કરતાં કુમુદસુંદરી જેવી નિર્દોષ અને પતિપરાયણ સ્ત્રીને ઝટકો મારી ફેંકી દેતાં જેને વાર લાગી નહિ તે તો ઉલટો વધારે નમાલો છે. આવી જ વાત પહેલા ભાગમાં સેજકજી ગોહિલની છે.

દોતી વખતે દોડયા આવતા સર્પને બાઇએ પગ તળે છુંદીને મારી નાખ્યો અને પોતાંના અને ભેંસના જીવ બચાવ્યા–બસ, એ જ દોષ–અને એ દોષ. એ હિંમતથી ડરપોક સસરાએ પુત્ર ઉપર ફરમાન કાઢયું કે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો! પિતાના અંધભક્ત, નમાલા પુત્રે પોતાના પરાક્રમથી વધારે વ્હાલી થવા આવતી રસ–સુંદરીને, અંતરથી પતિ–પ્રભુની સેવા કરનાર કિંકરીને એક જ ઝટકે તિલાંજલિ આપી. એક કલાકની નોટીસ પણ નહિ. હૃદયપૂર્વક સેવાનો બદલો આથી વિશેષ શું હોય? આવા અનુકરણીય દાખલા રસધારમાં નાખીને કાઠિયાવાડના બાળકો પાસેથી સંપાદક કેવી જાતની પિતૃભક્તિની આશા રાખે છે?

રસધારમાં રસ ઘણો છે, આલમ પરમાર જેવાં રત્નો ઉભરાઈ નીકળે છે, પણ નીચ શવા જેવા, ક્રોધે ભભુકતી ચારણી જેવા અથવા નમાલા સેજકજી ગોહિલ જેવા, ધારવાળા પાણાઓથી અને માટીના નમાલાં ઢેફાંઓથી સૌરાષ્ટ્રની રેતાળ નદી પત્થરમય અને કલુષિત બની છે. વીરત્વને અળગું કરવાનું હું કહેતો નથી, વીરત્વ તો મારે જોઇએ. છે, પણ તે વીરત્વ ક્ષમાયુક્ત–મરવાને તૈયાર, નહિ કે મારનાર; શાન્ત વીરત્વ, નહિ કે ઉતાવળાયું.

હાથીયામેર જેવા (૧૬૫–૨) પરાક્રમોને શું કરવા? ખાલી શબ્દોથી જ ભભુકી ઉઠતું આગીયું મરચું! 'હું જીવતાં મારું મોઢવડ તમે ભાંગો.' ભાંગ્યું તો નથી જ. છતાં પણ આખી પાળની સામે જરા જેટલી મસ્કરીથી છંછેડાઇ જઇ, નાહકનો, કંઈ પણ સારા પરિણામની આશા સિવાય પ્રાણ આપવો એ કઈ જાતની રાજનીતિ? શું આ બધી તમને અબુધ બાલિશતા નથી લાગતી? આવા દાખલાઓ ભવિષ્યની પ્રજાને આપીને શું ભવિષ્યની પ્રજા પણ તમારે આવી જ કરવી છે? વીરત્વમાં સ્વાર્પણ જોઇએ, પણ જે સ્વાર્પણથી હેતુ તો તેટલોને તેટલો જ દૂર રહે તે સ્વાર્પણથી–આંખો મીચીને આપેલા મૂર્ખ આત્મભોગથી શું ફાયદો?

બ્હારવટીયાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: ' શું લોકોને બ્હારવટે ચડાવવા છે ? ' હું કહીશ કે હા. કારણ આ વાંચીને ક્રાઇસ્ટની જેમ બીજો ગાલ ધરતાં ન શીખાય અથવા ગાંધીજી જેમ વાંસામાં ચાબુક છીરવી ન લેવાય. કદાચ ભાઈશ્રી મેઘાણી એમ માનતા હશે કે ક્ષમાએ બધાને બાયલા બનાવી મૂક્યા છે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે ' ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ ' છે. ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાંતો ગુરાતનનાં નહિ ક્ષમાનાં નહિ આભૂષણનાં નહિ નૈતિક ભયનાં (moral cowardice) છે, દૂષણનાં છે. વળી આગળ ચાલતાં એ ભાઇ કહે છે કે ' કોઇ કહે છે કે એના વાચનદ્વારા કતલ અને બદલો લેવાની બાલ-વાસના તૃપ્ત થાય છે, તેથી જ યુવકો તેના પર આફ્રિન છે !' કોણ કહે છે રાંપીનો ઘા-એ કહેવત અનુસાર ભાઇશ્રી મેઘાણી રાંપીનો ઘા કરીને રાંપીનો ઘા નથી એવું ઠરાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. યુવકો આફ્રિન છે તેનું બીજું સબળ કારણ ભાઇશ્રી બતાવી શકશે ? Reynoldsનાં નોવેલો પણ યુવકોમાં બહુ આદર પામે છે અને વડીલોથી છુપાં છુપાં વંચાય છે. એ પણ ઘણાંખરાં ઐતિહાસિક જ છે. પણ એના તરફની વિરૂદ્ધતા, કતલ અને બદલો લેવાની બાલ-વાસના અને ઉપરાંત કામ વાસના પણ તૃપ્ત થાય છે તે છે. અને કામવાસના તૃપ્ત થાય એવા શબ્દો અને ચિત્રો આમાં પણ કયાં નથી ? ' કાં છતરીયાને ઓરડે, અને કાં શેતલના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારે પ્રતિજ્ઞા છે ' આથી વધારે બીભત્સતા કઈ હોય ? એક બે દિવસ પછી રાત માણી હોય તો માણવામાં ઉણપ આવે ખરી ? એ વાર્તા ઐતિહાસિક હોય કે ન યે હોય પણ તેમાંની અશકયતાઓ તો હું હવે પછી બતાવીશ. પીઠાશવાળી વાતની અંદર " વરવહુ બથોડાં ભરી રહ્યાં હતાં " એવું લખીને નગ્ન પણ નગ્ન શૃંગાર ભાવ લેખક ઉત્તેજિત કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ગુજરાતનો એક અનુપમ સાહિત્ય-ગ્રંથ, તેમાં પણ પ્રશાંત અને ઉદાત્ત પ્રેમ જ વહે છે. ' રાત માણવી ' અને ' બથોડાં ભરવાં ' એ તો માત્ર carressing, kissing, embracing વગેરે શબ્દોનાં ક્ષુદ્ર અનુકરણો છે. બીજા હલકી પ્રતિના લેખકો એવું લખે છે તે ભલે લખે, પણ શ્રી. મેઘાણી જેવા સંસ્કારી સાક્ષરની કલમને એ ન શોભે. જ્યાંસુધી અમે જોઇ શકીએ છીએ કે પ્રજાને પ્રેમથી વાંચવાનું કારણ કાં તો (૧) કતલ અને બદલો લેવાની વાસના તૃપ્ત થાય છે તે છે, કાં તો (૨) અંગ્રેજી રાજ્યની દુર્દશાનાં ચિત્રો જોવા મળે છે તે છે, અને કાં તો (૩) બીભત્સ શબ્દોની મજા પ્રાપ્ત થાય એ ત્રણમાંથી એક છે. પણ જ્યાંસુધી અમને બીજું કાંઇ પણ કારણ સૂચવાય નહિ ત્યાંસુધી તો અમારી કલ્પનાના ઘોડા છૂટ્ટા જ રહે છે. બીજું કોઇ પણ સબળ કારણ બતાવાશે ત્યારે અમે ઘોડાને ખડ પણ નહિ આપીએ.

એક ઠેકાણે તો ભાઇશ્રીએ આડો આંક જ વાળ્યો છે. સોરઠના બ્હારવટીયાને દાગે પાને જાન મામદ તેની ' અસ્ત્રી 'ને કહે છે: ' આ અવતારે તો તું સાહેબની પથારીનું સુખ ભોગવી રહી. ' આ ફાગ હજી જરા બીતાં બીતાં બોલાયા છે. જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી બોલાયા હોત તો બ્હારવટીયા ' સરસ્વતીચંદ્ર 'નું સ્થાન લેત અને બ્હારવટીયાની ઐતિહાસિકતાનો એ કોમળ ફાગ વડે જરૂર પુનરૂદ્ધાર થાત. જો ભાઇ મેઘાણીએ બ્હારવટીયાની ઐતિહાસિકતા સ્થાપવાનો આદર કર્યો છે તો હું ચોક્કસ કહું છું કે, ' અમારી આમ બાબત છે ' એ વાકયની જેમ ' સાહેબની પથારીનું સુખ ' એ પુષ્પવાકય એક પ્રચલિત અને ઘરગથ્થુ વાકય થઈ પડશે.

વળી જે લોકો ગામ અને જાનો લુંટે, અજાને સતાવે–દબાવે, નિર્દોષીઓની કતલ કરે, બાળકોને મારે અને વસ્તીને ઉજ્જડ કરે તે લોકોને હરામખોરો નહિ તો શું કહેવું ? કદાચ 'દેવો' કહેવા એમ ભાઈ કહેતા હોય કારણ હરામખોરો એટલે દેવો એમ ભાઇની ડીક્ષનેરીમાં હશે. હું કહી ગયો તેથી અને જેમણે રસધાર અને બ્હારવટીયા વાંચ્યા છે તે લોકો પણ કહી શકશે કે એ વીરતા કેવી હતી. ક્ષમા–વિહીન, દયા–વિહીન, વિવેક–વિહીન એ વીરતાઓને વીરતા કહેવી કે ભીરુતા ? જો એવી વાતો લખીને ભાઇ મેઘાણી કાઠિયાવાડમાં શૂરાતનનું ધ્વજારોપણ કરવા માગતા હોય તો તો હું તેમને ચેતવું છું કે તે આવો નિષ્પ્રાણ પ્રયત્ન મૂકી દે, કારણ તેથી કાઠિયાવાડના નવજીવનમાં ક્રૂરતાના અંકુરો ફુટશે. **ક્ષમા** ન શીખાય ત્યાં સુધીની વીરતા નકામી છે, કારણ **क्षमा वीरस्य भूषणम्**.

ત્રીજા ભાગમાં શિયળની ભાવનાવાળા પ્રસ્તાવનાના વિભાગમાં ભાઇ મેઘાણી કહે છે કે, "એક રાજાની નજર કુડી થાતાં તો કામબાઈ પોતાના મસ્ત * (રૂપ નહિ હો) બે થાનેલા વાઢી આપે અને પોતાના વૃદ્ધ સ્વામીનું મેણું વાગતાં એ જોબનભરી * (બુઢ્ઢી નહિ) કમરીબાઇ પોતાના બત્રીસે દાંત ખેંચી કાઢે એ વસ્તુઓ આજની જનતાને નથી સમજાતી." ક્યાંથી સમજાય ? ભાઇ મેઘાણી જેટલી વિશાળ સમજ જનતામાં ન જ હોય. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હોવાથી ગાંધારીએ પાટા બાંધ્યા હતા એ જુની વાત કદાચ શ્રી. મેઘાણીને જણાવવાપણું ન હોય. આનાથી વધારે નૈતિક ભીરુતા કઇ ? 'નજર કુડી થઇ એટલે થાનેલાં થાળામાં ધરવાં અને પોતાની ભીરુતાને પ્રકટ કરવી, મેણું વાગતાં દાંત ખેંચી કાઢવા' એ ચારિત્ર્યના પલટાતા જતા સિદ્ધાંતોવાળા વાચાળ યુગમાં ભૂતકાળની ભવ્યતા આપવાને કલ્પનાશક્તિ નથી રહી. 'બધી વાતમાં બુદ્ધિને પોતાની વ્હારે બોલાવવી પડે છે.' જ્યાં ત્યાં આ યુગને કંઈ કંઇ દોષથી વિભૂષિત કરવો અને ભૂતકાળમાં તો અનોખી અને અકલ્પ્ય ભવ્યતાઓ જ ભરી હતી એવું વાચનારના મન ઉપર ઠસાવવું એ તો ભાઇ મેઘાણીનો લાક્ષણિક પ્રયત્ન પ્રસિદ્ધ છે. જાણે જીવન તો એક નાખી દેવાની વસ્તુ છે, તેનો તો યોગ્ય અયોગ્ય રીતે ધા જ કરી દેવો ઘટે છે તેમ બધી વાતમાં બુદ્ધિપૂર્વક–બુદ્ધિને વ્હારે બોલાવીને તો કામ જ કરવાનું નથી. સ્ત્રીને માટે અથવા મિત્રને માટે કોઇએ વ્હેમ ભરાવ્યો, કંઈ કાર્ય કરવા જેવું હોય કે ન હોય, યોગ્યાયોગ્યમાં, વિવેકાવિવેકમાં કોઇ પણ ઠેકાણે ભાઈ મેઘાણીની સલાહ મુજબ બુદ્ધિને તો વ્હારે બોલાવવાની જ નહિ. આ પણ એક ભૂતકાળની 'ભવ્યતા.' જે તે વાતમાં 'ઝાકાઝીક,' માર તરવાર અને ઉડાવ ડોકું, જાણે કે સદુપયોગ માટે પ્રભુએ બુદ્ધિ આપી જ નથી, પણ આપણી વાસનાઓ અને રાગ–દ્વેષની તૃપ્તિને ખાતર પ્રભુની પણ નિર્દય મશ્કરી ! જે તે વાતમાં બુદ્ધિને વ્હારે ન બોલાવવી તો પ્રભુએ શું કામ આપી તે કારણ ભાઇશ્રી સમજાવશે ખરા ? 'સિદ્ધાંતોને ખાતર દેહને રમકડું બનાવી દેનાર અને ગીતાના વાક્યને ગોખનાર અને બલિદાનની પરંપરા વ્હેતી રાખનાર' ... ... ગાંધીજી, બીસેંટ, લાલાજી, રોય નિર્બળ ક્યાં નથી ? અને હજુ ... આવાવાળો એક તો બાકી છે; અને આ બધા કોને ખાતર ભોગ આપે છે એ નાખે છે; પરશુરામની જાય તો હું કહું કે સિદ્ધાંતોને ખાતર જ.

દૃષ્ટાંતોની રસધાર વહે છે. અને

* સ્ત્રીઓના શરીરનું કેવું લલિત વર્ણન છે તે જુઓ.

હવે એ ભાઇ ભવ્યતા સમજવા માટે આપણને એ મનુષ્યોનાં Outlook સમજાવે છે. તે આપણે પ્રણિપાતથી અને હાજીહાથી સમજી લઇએ. 'અંગની મરજાદાઓ બુદ્ધિપૂર્વક તજાતી જાય છે અને ચારિત્ર્યશાળી લલનાઓનાં શરીરોને ગુપ્તતાના પડદા વિના તબીબીખાતાને હવાલે કરવામાં આવે છે' એ ઉપરથી ભાઇ એમ કહેવા માગતા લાગે છે કે આ જમાનો તો બધું નગ્નતાનું જ સ્વરૂપ છે અને બધી સ્ત્રીઓ અજ્ઞાનથી નહિ પણ બુદ્ધિપૂર્વક મરજાદો તજે છે. સ્ત્રીઓને તબીબખાતાને હવાલે ન જ કરવી જોઇએ. કેમ, તેઓમાં જીવ નથી ? માત્ર પુરુષો જ તબીબખાતાના હકદાર વારસ છે ?

ત્રીજા ભાગની પહેલી વાત રોમાંચભરી છે પણ તેટલી જ ઐતિહાસિકતા-શૂન્ય છે. ઘોડી પાછળ ત્રાપામાં બે માણસો સહિત પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર કેવી રીતે કૂદી શકી ? High jumpને માટે માણસ અમુક પગલાં પાછળ જાય છે. ત્યારે આ ઘોડી તો વહેતા પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર કૂદી. અજબ ! અને વળી છોકરો અને મા લટકતા કાંઠા વગરના ત્રાપાં ઉપર કાટખૂણ રાખી, સમતોલ જાળવી બેઠા. કેવી સુંદર કસરત ! વળી એ જ વાતમાં 'ઇતિરીયાને ઓરડે અને કાં શેનલના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે' એ શબ્દોથી યુવાનો સમક્ષ અધીર કામ-લોલુપતાનું દૃષ્ટાંત મુકાય છે.

પ્રભુદાસ પ્રાણજીવનદાસ [illegible]

અમદાવાદના મીલમજુરોમાં અસંતોષ

અત્યારના મજુરવર્ગની સ્થિતિને ઉપલક રીને જાણનાર પણ કહી શકશે કે જુરોમાં પોતાની વર્ગ-અસ્મિતા જાગૃત થતી જાય છે. હિંદના ઉદ્યોગોમાં અને વિશેષ રીને આપણા ઇલાકામાં મીલ ઉદ્યોગ મહત્ત્વનો છે. મીલના મજુરોમાં આ અસ્મિતા વધારે બળ દેખાય છે. આપણા ઇલાકાનાં મીલનાં મથકો મુંબઇ અને શોલાપુરમાં લગભગ અઢી ાસથી ભયંકર હડતાલ ચાલે છે અને હજી સુધી સમાધાની આવતી જણાતી નથી.

મજુર માનસ બીજા કોઇ પણ માનસ કરતાં વધારે ચેપી છે. એક જ સ્થિતિમાં કામ રવાથી, એક જ જીવન અને એક જ જાતના પ્રશ્નો હોવાથી બીજા કોઇ વર્ગો સંગઠન કરી કે કે એક બીજા પર અસર કરી શકે તે કરતાં મજુરો ઘણી ત્વરાથી એક બીજા પર અસર કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં હડતાલની જવાલાથી હજી સુધી બચી ગયેલ અમદા-ાદને ખાસ સાચવી લેવાની જરૂર છે.

આપણે ઘણીવાર આપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી જાણે તે આપણા ઉપર આવવાની જ નથી એમ ધારી બેસી રહીએ છીએ. અને આપત્તિ પડયા પછી અધીરા થઇએ છીએ. એમ ન થાય તે માટે આ લેખના વિચારો મજુરો અને ખાસ કરીને તો મીલમાલેકોની સમક્ષ રજુ કર્યા છે.

હડતાલનો એકાદ તણખો અકસ્માત ઉડતો ઉડતો અહીં આવી ચડે તો અહીં પણ આગ લાગે એવી તો સ્થિતિ છે જ. અહીંના મજુરોનો અસંતોષ મુંબઇથી વધારે નહિ તો ઓછો તો નથી જ. કેટલાંક કારણોથી તે દબાઇ રહ્યો છે. પણ દબાયેલો અસંતોષ નાશ પામતો નથી. પણ બળમાં વધતો જાય છે એ યાદ રાખવું જોઇએ.

પગારની સ્થિતિ

મજુરોના પગારની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર કરતાં પહેલાં બેએક બાબતો નોંધવી આવશ્યક છે. મજુરને માટે મુકરર થયેલા પગારનો આંકડો એની પગાર સંબંધી સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપતો નથી. મજુરની પગાર સંબંધી સ્થિતિ એના હાથમાં આવતા રોકડ (effective wages) પર આધાર રાખે છે. દા. ત. અમદાવાદની મીલોના થ્રોસલ અને ફ્રેમખાનાના મજુરોનો ૧૬ દિવસના હપ્તા ઉપર રૂ. ૧૩ થી ૧૩ાા પગાર મુકરર થયેલો છે. પરંતુ મજુરના ગજવામાં પગારના જે પૈસા જાય છે તે ઓછા હોય છે. નોટીસ આપ્યા વગર મીલ સાંચા બંધ કરે ત્યારે કે પુરતો માલ ન આપી શકવાને કારણે મજુરના દિવસો કપાઇ જાય અને એનો પગાર ઓછો ઉતરે. કારકુન આદિ વર્ગને માંદગી વગેરે આવશ્યક રજાઓ મળે છે અને એમનો પગાર કપાતો નથી. મજુરનો પગાર આવી ગેરહાજરીને લીધે કપાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલીક વાર તો એનો બેવડો પગાર કાપી લેવામાં આવે છે. પગારમાં બીજી અનેક કાપકુપો થાય છે (જેનો ઉલ્લેખ હવે પછી કરીશું) તેને લીધે પણ એનો પગાર સરવાળે ઓછો ઉતરે છે.

મીલમાલેક મંડળ અને મજુર મહાજન વચ્ચે થયેલા કરારોને આધારે મી
મજુરોના પગારનું ધોરણ નક્કી થયેલું છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં મજુરોના મહાજન
માગણીઓ વિચારી એક બાજુ મહાત્મા ગાંધીજી અને બીજી બાજુ શેઠ અંબાલાલ સાર
ભાઈના પંચે આ ચુકાદાઓ કર્યા હતા. ત્રણ વર્ષ બાદ એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં અમદાવાદ
સામાન્ય હડતાલ પડી હતી તેમાં મજુરોની હાર થઇ હતી અને માલેકો આ પગાર
ધોરણમાં ૧૫ ટકા જેટલો ઘટાડો કરી શક્યા હતા. હાલ આ ૧૫ ટકા કાપીને ૧૯૨૦
મૂળ ધોરણ મુજબ મજુરોને પગાર અપાય છે. અમદાવાદના કામદાર વર્ગમાં આ સંબં
અતિશય અસંતોષ છે અને જ્યારે મુંબઇના કામદારોના પગાર હજુ સુધી કપાયા ન
ત્યારે અહીં આમ ૧૫ ટકા કપાઇ ગયા છે એની એમના મનમાં ઘણી બળતરા છે. આ
લીધે મજુરોનાં દિલ ઘવાએલાં છે એ મજુરોની સ્થિતિના પરિચયવાળાને જણાયા વ
રહે એમ નથી.

છાનીમાની કાપકુપ

માલેક મંડળ અને મજુર મહાજને મળી જે પગારનું ધોરણ ઠરાવ્યું છે તેમાં એમ
પૂછ્યા કર્યા વગર કાપકુપ કરવી એ નૈતિક દૃષ્ટિએ ખોટું જ ગણાય. પરંતુ એમ થયું
મુંબઈની મીલ હડતાલના મૂળમાં આ મુખ્ય કારણ છે તે ત્યાંની સ્થિતિ સમજવા પ્રય
કરનારને જણાયું હશે. અહીં પણ આ જ અસંતોષ ઊંડે ઊંડે છે.

ગ્રોસલખાતાના મજુરોને કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. એટલે એમના પગાર
કાપકુપનો બહુ અવકાશ નથી. ગ્રોસલખાતાના મજુરને સામાન્ય રીતે સોળ દિવસના હપ્તા ઉપ
સરવાળે રૂ. ૧૩ પગાર મળે છે. આમાં બે અઠવાડિયાના રૂ. ૧ બોનસનો સમાવેશ કરે
છે. આ હાજરીબોનસમાં નિયમની બહાર જઈ કાપકુપ ઘણીવાર થાય છે. કેટલીક વા
એક અઠવાડિયાની ગેરહાજરી માટે બીજા અઠવાડિયાનું આઠ આના બોનસ કાપી નખા
છે. અહીંના મીલમાલેક મંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્યની મીલે ગ્રોસલખાતાના સ્રીકારીગ
માટે રૂ. ૧ કાપવાનો ઠરાવ નોટીસબોર્ડ પર મુકયો હતો. એ પગલું માલેક મંડળના પોતાના
આગલા ઠરાવની વિરૂદ્ધ હતું એવું એમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવતાં એ વસ્તુ પડ
મુકાઈ હતી. પરતુ પગારની કાપકુપ કરવાની મનોદશા આ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે.

ડૉફર્સ-એટલે બોબીન લઈ જવા લાવવાનું વગેરે કામ કરનાર-ના પગારનું ધોરણ પ
મુકરર કરેલું છે. એમને પણ કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. પરંતુ અહીંની એક મીલ
એમાના કેટલાકને નક્કી કરેલા ધોરણ કરતાં રૂ. ૧ ઓછો મળે છે. આ કાપકુ
અયોગ્ય જ લેખાય.

પગારમાં છાનીમાની કાપકુપ તો ઉધડ પગારદારો (piece works)માં થઇ શકે
શાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં આવી કાપકુપ ઘણી થઈ શકે છે. આ ખાતા
કાપડની જુદી જુદી જાતના ઉત્પન્ન ઉપર પગારની ગણત્રી થાય છે. એ ગણત્રીમાં અને
ગુંચો હોય છે જે સાધારણ કારીગર સમજી શકતો નથી. જાતો વખતોવખત બદલાય
અને મીલ નવી જાતો માટે નવા ભાવ મુકરર કરે છે. કેટલાક દેશોમાં ભાવની છાપે
યાદીઓ રાખવામાં આવે છે એવી પ્રથા અહીં નથી. વળી પગારનું સર્વસામાન્ય ધોર
નથી. મુંબઇની કેટલીક મીલોએ શાળખાતાના કારીગરોના ભાવમાં કાપકુપો કરી છે એ
ત્યાંના મહાજનની ફરિયાદ છે. અહીંના કારીગરોના પણ એવી જ ફરિયાદ છે.

શાળખાતાના પગારો પણ મીલમાલેક મંડળ અને મજુર મહાજને ભગા ઠરાવેલા છે. એમાં ફેરફાર કરવા હોય તો તે મહાજન અને માલેક મંડળને પૂછીને જ કરી શકાય. પણ એ નૈતિક જવાબદારી કેટલીકવાર વિસારી દેવામાં આવે છે. વળી શાળખાતાનું મહાજન હિંદુ મુસલમાન તકરારોને લીધે મોટે ભાગે તૂટી ગયું છે. એટલે મજુરોમાં લડવાનું બહુ બળ રહ્યું નથી. આ સ્થિતિનો લાભ લેવાય એમાં નવાઇ નથી.

કાપડની નવી જાતો કાઢવામાં આવે ત્યારે નવા ભાવ મુકરર કરવા પડે એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ સરેરાસ પગારનું ધોરણ કાયમ રહેવું જોઇએ. કેટલીક મીલોમાં આ સરેરાસ ધોરણ કાયમ રહ્યું નથી. અહિંની એક મીલમાં શાળખાતાના ભાવો કપાઇ ગયા ત્યારે મજુર મહાજને એ મીલને ફરિયાદ કરી હતી. મીલે મસલતમાં એટલો વખત કાઢી નાખ્યો કે મજુરો ઉશ્કેરાઇ ગયા અને ‘બહાર પડયા’. મીલે મજુરોની અશક્તિનો લાભ લીધો અને હડતાલ તૂટી ગઈ. કપાયેલા ભાવે નવા કારીગરો કામે આવ્યા. આ રીતે એ મીલમાં પગારનું સરેરાસ ધોરણ ઓછું થયું. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ ભાવો કાપી નાખ્યાની મજુર મહાજનને ફરિયાદો મળતી રહે છે.

શાળખાતાના કારીગરને મૂળ ધોરણ મુજબ જે સરેરાશ પગાર મળવો જોઇએ તેનાથી ઓછો પગાર ઘણી મીલોમાં મળે છે. અમદાવાદના શાળખાતાના કારીગર વર્ગમાં આ બાબતનો ઊંડો અસંતોષ છે. પરંતુ લાચારીને લીધે જ તેઓ હાથ જોડી બેસી રહ્યા છે. મજુરની કાર્યકુશળતાની બહુ વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ પરંતુ મજુર વધુ મહેનત કરી વધારે પગાર લઇ જતો હોય તે મીલ જોઈ ન શકે એ કાર્યકુશળતાને ઉત્તેજન આપવાનો રસ્તો છે?

ફ્રેમખાતાના કારીગરો માટે મીલમાલેક મંડળ અને મજુર મહાજને ઓછામાં ઓછો પગાર (minimum wage) નક્કી કરેલો છે. એ મુજબ આ ખાતાના મજુરોને રૂ. ૧૩–૮–૦ પગાર ઓછામાં ઓછો મળવો જોઇએ. પરંતુ ધોરણ મુજબનું કામ આપ્યા છતાં કોઈક કોઈક મીલોમાં આ ખાતાના મજુરોનો નક્કી કરેલા પગાર કરતાં ઓછો પગાર ઉતરે છે. આ સંબંધી મજુરો મીલોને ફરિયાદ કરે છે ત્યારે તે તરફ આંખમીંચામણા થાય છે. મજુરોમાં એને લીધે અસંતોષ ઘર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

ફ્રેમખાતામાં પણ ઉધ્ધડ કામ (piece work) ની પધ્ધતિ છે. મજુરો જેટલા ‘હેંક’ કામ આપે તે પર પગારની ગણત્રી થાય છે. એટલે ઓછા ઓબીન મળવાને લીધે પણ માલ ઓછો ઉતરે ત્યારે મજુરોનો પગાર ઓછો ઉતરે છે. એવી જાતની કાપકુપો હાલ બાજુએ રાખીએ. મજુર અને માલેકો વચ્ચે નક્કી થયેલા કરારોનો ભંગ વ્યક્તિગત રીતે મીલો ન કરી શકે તે દેખીતું છે. છતાં એવા દાખલાઓ બને છે. એક મીલમાં ‘હેંક’ પર બે પાઈ ભાવ કાપી નાખવાની ફરિયાદ મજુર મહાજનમાં નોંધાઈ હતી. બે વરસથી મીલે એ અન્યાય દૂર નથી કર્યો. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ આવી ફરિયાદો આવી છે.

ફ્રેમખાતામાં વાયરી અને દાકરડા કારીગરો હોય છે. ભાવની યાદીઓના બોર્ડ ખાતા પર ચોડવા જોઇએ એવી એમની માગણી છે. મજુરને જે પગાર મળતો હોય તે કેવી રીતે ગણવામાં આવે છે તે જાણવાનો મજુરોને હક છે. પરંતુ કેટલીક મીલોમાં આવી ચોકસ માગણીઓ કર્યા છતાં મીલોએ દાદ દીધી નથી. આ સંજોગોમાં અજ્ઞાન મજુરના મનમાં ભાવમાં ઘાલમેલ થવાનો વહેમ હોય એમાં શી નવાઇ? ભાવમાં આવી ઘાલમેલની ફરિયાદો અનેક વખત આવે છે.

વાઇન્ડીંગ, રીલીંગ વગેરે ખાતાંમાં પણ ઉચ્ચક કામ (piece work) નું ધોરણ છે. આ ખાતામાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. મુંબઇની મીલ હડતાલની શરૂઆત એક મીલની આ ખાતાની સ્ત્રીઓના અસંતોષથી થઇ હતી તે બધાને યાદ હશે. એમની ફરિયાદ ભાવની કાપકુપની હતી. અહીંની કોઇક કોઇક મીલોમાંથી આવા અસંતોષની જ્વાળા નીકળે છે.

મજુરને પેટ પુરતો પગાર મળતો નથી. મજુરના પગારના ધોરણમાં કેવી ઉઘાડી કે છાની રીતે કાપકુપ કરવામાં આવે છે એના કેટલાક દાખલા આપણે ઉપર જોયા. આ ઉપરાંત પગારની જપ્તી અને દંડના બ્હાને મજુરના પગારમાં બીજી અનેક કાપકુપો થાય છે.* આ ત્રણેય કારણોથી મજુરના હાથમાં રોકડ મજુરી (effective wage) ઘણી ઓછી આવે છે, જ્યારે અમદાવાદનું જીવન એટલું ને એટલું ખરચાળ રહ્યું છે. પગારનો મોટો ભાગ ભાડામાં જ ચાલ્યો જાય છે. મજુરો પરનો દેવાનો બોજો અસારે અસહ્ય છે. ઘણાં મજુર કુટુંબોનો અડધ ઉપરાંત પગાર ભાડું અને દેવાના વ્યાજમાં તણાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત મજુરોમાં અસંતોષનાં બીજાં પણ કારણો ઘણાં છે. બેકારી વધતી ચાલે છે. મુંબઇમાં જે ત્રણ શાળ અને 'ડબલ'ની પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે એમ જો અહીં કરવામાં આવે તો બેકારી એથી પણ વધે. મીલોના કામોને અંગે મજુરોની જે જરૂરીઆતો ઉભી થાય છે તે પુરી પાડવા માલેકો જોઇએ તેવી દરકાર રાખતા નથી. મજુરોને પીવા પાણી જોઇએ તે પણ પુરતા પ્રમાણમાં આપવામાં આવતું નથી અને કેટલીક વાર તો હોજનું પાણી અપાયાની રાડ મારતા મજુરો આવે છે. જમવા બેસવાના માંડવા બાંધી આપવા ૧૯૨૦માં પંચે ઠરાવ કરેલો પણ હજી તેનો કેટલીક મીલોએ અમલ કર્યો નથી. સ્ત્રી કામદારો હોવાને લીધે એમનાં બાળકો માટે ઘોડિયાંની વ્યવસ્થા આવશ્યક છે છતાં એ દિશામાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહેલું છે.

તેમ છતાં એ ખરું છે કે મજુરોનો અસંતોષ બહાર પડતો નથી. તેનું ખરું કારણ એ છે કે મજુરોમાં જોઇએ તેવું સંગઠન નથી. હજી મજુર મહાજન મજુર પ્રતિનિધિઓના જ સંબંધમાં મુખ્યત્વે આવ્યું છે. પરંતુ બહોળા મજુરવર્ગ (rank and file)ના અને તેના જીવનના સીધા સંબંધમાં આવ્યું નથી. મજુર મહાજનને હજી પોતાનું કેટલુંક કામ મીલોની મારફત કરવું પડે છે, અને એને લીધે મીલોની સહાનુભૂતિ ઉપર ઘડીએ અને પગલે આધાર રાખવો પડે છે, તેથી પણ મહાજનની નીતિ મોળી રહે છે. સર્વ મજુર સંસ્થાઓ કરતાં અમદાવાદની વિશેષતા એ છે કે અહીં મજુરો અને મીલો વચ્ચે સહકારથી કામ ચાલે છે. આ સ્થિતિને નબળાઈ ન ગણતાં, અને તેનો લાભ લેવાનો વિચાર ન કરતાં, આ સહકારને રાખવો હોય તો મીલમાલેકોએ પોતાની મેળે અસંતોષનાં કારણો દૂર કરવાં જોઇએ. જો એમ નહિ થાય તો અન્યત્ર થાય છે તેમ અહીં પણ મજુરો અને મીલો એમ બે સામસામા પક્ષો પડી જશે જે સમાજને તેમ જ ઉદ્યોગને બન્નેને અહિત કરનારા છે. પરંતુ મીલમાલેકો ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય મજુરો પોતાનું સંગઠન સંપૂર્ણ કરશે તો જ આ અનેક હિતવિરોધોના જમાનામાં તે પોતાનો ન્યાયી ભાગ મેળવી શકશે.

જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

* આ વિષય લાંબો હોવાથી અહીં તેની ચર્ચા કરતા નથી.

અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર

અફઘાનિસ્તાનના અમીર અમાનુલ્લાએ હમણાં હિંદ અને યુરોપમાં મુસાફરી કરી. હમણાં આખી દુનિયાનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું છે. તેનું કારણ અફઘાનિસ્તાનના અમીર પહેલી જ વાર યુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યા છે તે જ નથી, તેમ જ અમીર પોતે એક સંસ્કારી, પ્રગતિકારક, ઉત્સાહી વિચક્ષણ રાજકર્તા છે તે જ નથી, પણ જગતના રાજકારણમાં અફઘાનિસ્તાન અત્યારે જે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે તે પણ છે.

અફઘાનિસ્તાન એશિયામાં આવેલું છે છતાં યુરોપના અને તેને લીધે જગતના રાજકારણ સાથે તેને સંબંધ છે. તેની ઉત્તરે રશિયાનું વિસ્તારી રાજ્ય અને પૂર્વે બ્રિટિશ શહેનશાહત નીચેના હિંદની સરહદ લાગેલી છે. રશિયા અને બ્રિટનની સ્પર્ધાને લીધે બ્રિટન અફઘાનિસ્તાન તરફ હમેશાં તાકીને બેઠેલું હોય છે.

આથી અફઘાનિસ્તાનને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં બ્રિટને અફઘાનિસ્તાન ઉપર ત્રણવાર ચઢાઈઓ કરી છે. બીજા વિગ્રહ માટે કશું જ કારણ નહોતું. હિંદની સરહદને વાયવ્ય તરફ વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવી હતી અને તે કામ અફઘાનિસ્તાનનો અમુક ભાગ લીધા સિવાય બની શકે એમ નહોતું. તે પછી પણ બ્રિટને આ દેશને પોતાની લાગવગ નીચે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૦૭ની રશિયા-ઈંગ્લાંડની મૈત્રીના કોલકરાર મુજબ મુલકની વહેંચણી થઈ તેમાં મોંગોલિયા, માનચુરિયા અને ઉત્તર ઇરાન રશિયાને વગવિસ્તાર માટે મળ્યાં તેમ અફઘાનિસ્તાન બ્રિટનને વગવિસ્તાર માટે મળ્યું. આ સ્થિતિ છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધ સુધી ચાલી. એ યુદ્ધમાં જ્યારે રશિયામાં રાજ્યક્રાન્તિ થઈ અને સોવિયેટ રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે રશિયા-ઈંગ્લાંડની મૈત્રીનો અંત આવ્યો. આ યુદ્ધનું સૌથી મોટું પરિણામ તો એ આવ્યું કે રશિયા પશ્ચિમનો નહિ અને પૂર્વનો દેશ ગણાવા લાગ્યો. સોવિયેટની નીતિ પરરાષ્ટ્રો ઉપર દાબ બેસારવાની નહિ પણ પરતંત્ર રાષ્ટ્રોને મદદ કરવાની હોવાથી પૂર્વનાં રાષ્ટ્રો તેના તરફ મિત્રભાવે જોવા લાગ્યાં. વળી સોવિયેટ સરકાર ખેડુતો અને કામદારોની છે અને મૂડીવાદનો નિકંદન કરનાર છે એટલે યુરોપના મૂડીવાદના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લંડ સાથે તેને સ્વાભાવિક વેર થયું. તેથી તરત જ બ્રિટનનું ધ્યાન પાછું અફઘાનિસ્તાન તરફની સરહદ ઉપર ગયું. સોવિયેટની લાગવગ જો અફઘાનિસ્તાન અને ચીનમાં પણ પ્રસરે તો હિંદની જમીન બાજુની સરહદનો મોટો ભાગ સોવિયેટ અસર નીચે આવી જાય એ બ્રિટનનો મોટામાં મોટો ભય છે.

૧૯૧૯માં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર હબીબુલ્લા ગુજરી ગયો અને તેના બે મોટા પુત્રોને એક બાજુ રાખી મૂળ ત્રીજા અમાનુલ્લાએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી રાજ્યારોહણ કર્યું. તેને થોડો જ સમય થયો ત્યાં બ્રિટને ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો ઇંગ્લાંડ ફાવ્યું નહિ પણ પછી અફઘાન લશ્કર હાર્યું. પણ આ પૈસા અને માણસના ખરચથી ઈંગ્લાંડને કશો લાભ થયો નહિ. સોવિયેટ સરકારે તરત જ અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કબુલ કરી હતી અને ઇરાન અને તુર્કસ્તાને પણ તેની સાથે મૈત્રી કરી હતી એટલે ઈંગ્લાંડને પણ અફઘા-

નિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કબુલ રાખી તેની સાથે સંધિ કરવી પડી. ત્યારથી અફઘાનિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે, ૩૦ ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી અફઘાનિસ્તાને બધી રીતે ઘણી પ્રગતિ કરી છે. અફઘાનિસ્તાન ફ્રાન્સ જેવડો પહાડી મુલક છે અને તેમાં પચાસ લાખની વસ્તી છે. આ વસ્તી ધર્માન્ધ મુસલમાનોની છે અને તેની અનેક નાની નાની જાતો જૂનાં પરંપરાગત વૈરથી અંદર અંદર લડયા કરે છે. અમીર અમાનુલ્લાએ, તુર્કસ્તાન અને ઇરાનની માફક એક પછી એક સુધારા દાખલ કરવા માંડયા છે. પણ ઉપરના બે દેશો કરતાં તેની પ્રજા સુધારા સામે વધારે વિરોધ કરે છે. પણ અમાનુલ્લાએ કુનેહથી થોડાં જ વરસોમાં એક મધ્યકાલીન મુલકને આધુનિક બનાવી દીધો છે. આમ કરતાં ધર્મ-ઝનૂનનાં બંડો થયાં છે અને અમીરને તે બધાં પૂરેપૂરી સખ્તાઇથી બેસારી દેવાં પડયાં છે.

અમીરની દિનચર્યા ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ ઘણા જ કુશળ અને ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોતાના દેશમાં એક ઉત્તમ ઘોડેસ્વાર છે અને સવારે હમેશાં ૭II વાગે નિયમિત ઘોડા પર ફરવા નીકળે છે. રાજકાજના કામમાં પણ તેઓ નિયમિત છે અને રાજની ઝીણામાં ઝીણી વિગત ઉપર જાતે દેખરેખ રાખે છે. અફઘાનિસ્તાનનું રાજ્ય પ્રતિનિધિની પદ્ધતિએ ચાલતું નથી એટલે બધી છેવટની સત્તા અમીરના હાથમાં છે પણ તેઓ પોતાના કારભારીઓની બહુમતિને ઘણીવાર અમલમાં મૂકે છે. હમેશાં સવારે બરાબર ૯ વાગે વારા પ્રમાણે જુદા જુદા ખાતાના કારભારીઓ તેમને મળવા આવે છે. કોઇ કોઇ વાર તો અમીર ઠેઠ રાત સુધી ટેબલ પર બેસી કામ કર્યા કરે છે. તેઓ કદી કામ બાકી રાખતા નથી. સાધારણ રીતે પાંચ વાગે કારભારનું કામ પૂરું કરી બેગમ સાથે ફરવા નીકળે છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પુરાણા મતવાળા દેશમાં આ ઘણો મોટો સુધારો ગણાય કારણકે ત્યાં તો સ્ત્રીઓ પડદામાં જ રહે છે. બેગમ સાહેબ મુસલમાન બાનુઓ જેવો નહિ પણ યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ રાખે છે તેવો જરા ઘટ જાળીવાળો બુરખો રાખે છે. યુરોપની મુસાફરીમાં તેમણે તે પણ છોડી દીધો હતો, ને ઇરાનમાં આવતાં પાછો ધારણ કર્યો હતો. અમીરને આ એક જ બેગમ છે. કમાલ પાશાની પેઠે પોતે બહુપત્ની કરવાના રિવાજની વિરુદ્ધ છે પણ હજી એવો કાયદો કરી શકાય તેવી દેશની સ્થિતિ નથી. પણ પોતાની લાગવગથી અમીર વર્ગમાં આ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

બેગમ સાહેબ સુરૈયા યુરોપી પોશાકમાં જ રહે છે. તેમના દાખલાથી અમીર વર્ગની સ્ત્રીઓમાં એ પોશાક પ્રવેશ પામતો જાય છે. તેમના પિતા મહમદ તાર્ઝી પરદેશ ખાતાના કાયમી પ્રધાન છે અને તંદુરસ્તીના કારણે અફઘાનિસ્તાનમાં રહેતા નથી. ૧૯૨૧ થી '૨૪ તેઓ પારિસ રહ્યા હતા અને હાલ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં રહે છે. બેગમ સુરૈયાએ ઊંચી કેળવણી લીધી છે. તેઓ સ્ત્રી કેળવણીમાં ઘણો રસ લે છે.

અમીરને ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિને માટે ઘણું માન છે. યુરોપની ભાષાઓ પૈકી ફ્રેન્ચ જ તેઓ સારી રીતે જાણે છે. બહુધા ફ્રેન્ચ સાહિત્ય જ વાંચે છે. અને તેમના શાહજાદા ફ્રાન્સમાં ભણે છે. તેમનો ઇરાદો તુર્કસ્તાન અને ઇરાનની પેઠે અફઘાનિસ્તાનમાં આધુનિક સાધનો સુધારા વધારા અને વાતાવરણ દાખલ કરવાનો છે. આને માટે સૌથી પ્રથમ તેઓ બહારના દેશો સાથે વ્યવહાર સંબંધ બાંધવા માગે છે. હજી અફઘાનિસ્તાનમાં, એક નાના મીટરગેજનો ટુકડો બાદ કરતાં રેલવે નથી. નિયમિત ટપાલખાતું પણ તેમના દેશમાં હમણાં જ

ખોલવામાં આવ્યું છે. બે વરસ ઉપર હવાઇ વિમાનોદ્વારા મુખ્ય મુખ્ય શહેરો વચ્ચે ટપાલનો સંબંધ બાંધવા એક ફ્રેન્ચ પોસ્ટલ મિશને યોજના રજુ કરી હતી. કેટલાંક કારણોથી તે અમલમાં ન મૂકી શકાઇ. આ કામ સિદ્ધ કરવાનું સોવિયેટના ભાગ્યમાં હતું. ગયા માર્ચ માસમાં કાબુલ અને તાશકન્દ (તુર્કસ્તાન) વચ્ચે હવાઈ વિમાનોથી સંબંધ બંધાયો છે અને એ વ્યવહાર વધતો જાય છે.

સુલતાન અમાનુલ્લા અને બેગમ સાહેબ સુરૈયા

અફઘાનિસ્તાનના અમીર હવે દુનિયાંના રાજકારણોનો અભ્યાસ કરવા મુસાફરીએ નીકળ્યા છે. હિંદમાં તેમણે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેનું ઘણું જ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે હજી બધાની સ્મૃતિમાં તાજું હશે. ઇજીપ્તમાં એક મુસલમાન રાજ્ય બીજાને આપે તેવો ભપકા-ભર્યો હાર્દિક આવકાર તેમને આપ્યો હતો. ઇજીપ્ત સાથે તેમણે નવા કોલકરાર પણ કર્યો છે,

તે જ દશા અફઘાનિસ્તાનની થાય. યુદ્ધશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે લડાઇ બને ત્યાં સુધી પારકી હદમાં કરવી. અને નાની પ્રજાની હિમાયત કરનાર બ્રિટન લડાઇનો આ શાસ્ત્રીય નિયમ અફઘાન પ્રજાની ખાતર છોડી દે એ શક્ય નથી. અમીરની નોકરીમાં જર્મનો, રશિયનો, પોલંડના રહીશો અને ફ્રેન્ચ તો સૌથી વધારે છે, પણ એક પણ અંગ્રેજ નથી.

કહે છે કે ઇંગ્લંડથી રશિયા ન જવા સારૂ ઇંગ્લંડના રાજકીય પુરુષોએ ઘણી યુક્તિઓ કરી પણ અમીર તો ત્યાંથી રશિયા ગયા. અત્યાર સુધીના ભપકાદાર આવકારથી, રશિયાની કામદાર અને ખેડુતોની સરકારે જુદા જ પ્રકારનો સાદો આવકાર અમીરને આપ્યો. સોવિયેટ સરકારે અમીરને બે ટ્રેકટરની ભેટ આપી જે ખરેખર કામદારોની સરકારની સૂચક છે. મૉસ્કોમાં ઘોડાની સરતમાં અમીરે એક હજાર રૂબલનું ઇનામ આપ્યું. રશિયાની પરિસ્થિતિનું પણ અમીરે અવલોકન કર્યું. એક સમાચાર પ્રમાણે, અમીર લેનિનની કબરની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં તેના શરીરની સામે લાંબો વખત જોતા ઊભા રહ્યા. એ પુરુષે માણસ માણસ વચ્ચેની સમાનતા, અને ખાસ કરી એશિયાવાસી અને યુરોપવાસીની સમાનતા સાચી કરી બતાવી હતી!

તે પછી અમીર તુર્કસ્તાન ગયા અને તુર્કસ્તાન સાથે સલાહ કરી તે આપણે જાણીએ છીએ. તેવી જ રીતે ઇરાનના પરોણા થઈ તેની સાથે પરસ્પર રક્ષણની સલાહ કરી તા. ૧૬મી જુનના રોજ, જર્મનીએ ભેટ આપેલા હવાઇ વિમાનમાં બેસી અમીર અમાનુલ્લા અને સુરૈયા અશદ અને હેરાતને રસ્તે થઇ કાબુલ જવા ઉપડી ગયાં છે. એ પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનના અમીરની આ પહેલી યુરોપની મુસાફરી પૂરી થઈ છે.

વર્તમાનપત્રોએ અમાનુલ્લાને રશિયાના મહાન પિટર સાથે સરખાવ્યા છે તે ઉચિત છે. રશિયામાં પશ્ચિમનો સુધારો દાખલ કરવા રશિયાનો એ મહાન ઝાર યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ઘણો સમય રહ્યો હતો. રશિયાની મહત્તાનાં બીજ ખરી રીતે તેણે વાવ્યાં ગણાય. અમાનુલ્લા તેના જેટલો સમય યુરોપમાં રહ્યા નથી-રહી શકે તેમ નથી. પણ રશિયાના પીટર અને અફઘાનિસ્તાનના અમાનુલ્લા વચ્ચે બેથી વધારે સૈકા વહી ગયા છે. અત્યાર સુધીમાં અમાનુલ્લાએ ઘણા સુધારા દાખલ કરી નાંખ્યા છે. પોતાની નવી રાજધાનીમાં દવાખાનાં, સીનેમા, રંગભૂમિ વગેરે દાખલ કરી અત્યાર સુધી મધ્યયુગમાં પડી રહેલા પોતાના દેશને તેણે જુદું જ આધુનિક સ્વરૂપ આપી દીધું છે. મિ. બ્રેઇલ્સફોર્ડ ખરૂં જ કહે છે કે સ્વતંત્ર થયેલાં ઇસ્લામી રાજ્યો એટલે તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, ધર્માન્ધતા છોડી છૂટથી આધુનિક સુધારો અને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. માત્ર પરાધીન થઈ રહેલા મુસલમાનો જ, વધારે ધર્માન્ધ થતા જાય છે. બ્રિટિશ સરકાર આ મુસલમાન રાજ્યોને માન આપીને પણ હિન્દમાં કોમી ભેદ ઉશ્કેરવાનો પ્રસંગ ચૂકે એવું નથી, પણ આખરે તો હિંદના મુસલમાનોને કોમી ભેદ છોડી દઇ દેશની ભાવનાનું ઐક્ય સાધવા જ શિખામણ આપી હતી.

આ સૈકો પૂર્વની જાગૃતિનો છે. પરાધીનતાની બેડી તોડી નાંખી રશિયા પશ્ચિમનું પડખું છોડી પૂર્વના પક્ષમાં બેઠું છે. તુર્કસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે અને કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે નિડર થઇ આગળ પગલાં ભર્યે જાય છે. ઇરાને ગયા માસમાં જ સ્વતંત્રતાનું સ્થાન લીધું છે. ચીન હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષની ફતેહથી એક થવાની આશા રાખે છે. હિન્દ પણ ડહાપણથી કોમી ભેદ ભૂલી એક થાય તો તેને માટે સ્વતંત્રતા દૂર નથી.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોકસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

મુંબાઇના મીલમજુરોમાં

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનથી જી. આઇ. પી. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનની દિશામાં આગળ ને આગળ જતાં ટ્રામના પાટા આવે છે; એ પાટા ઓળંગી જરા આગળ વધી, જમણી બાજુએ વળીએ એટલે મોટા ચોગાન જેવી એક જંગી જગામાં મીલમજુરો તેમના કુટુંબો સહિત રહે છે. મીલમજુરોના જીવનમાં સક્રિય રસ લેનાર અને તેમની વચ્ચે રહીને જ યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસીએશન તરફથી કામ કરનાર મી. વૅારડન કરીને એક અંગ્રેજ ભાઈની મદદથી મજુર જીવનનો કંઇક પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ મેળવવા અમે લગભગ પાંચેક માસ પર ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંનું દૃશ્ય જોઇને બંધાયેલા ખ્યાલો તથા ભાઈ વૅારડન સાથે થયેલી એ સંબંધે વાતચીત, એ સર્વ ઉપયોગી હોઇ અત્રે પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ છે.

અમારા ત્યાં જવા બાબત પૂ. દિવાનજીભાઈએ પ્રથમથી જ મી. વૅારડનની સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો, જેનો રસસૂચક જવાબ ભાઇ વૅારડને તરતજ વાળેલો. એટલે એક દિવસે સાંજે અમે સાત જણા દાદર જવા ઉપડયા. સ્ટેશન પરથી ચાલો સુધી જતાં લગભગ ત્રીસેક મિનીટ થઈ હશે.

એક ખુલ્લા ચોગાનની લગભગ મધ્યમાં આવેલા એક નાના સરખા મકાનની નજીક અમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જ મી. વૅારડનની ઑફિસ પણ હતી. ઑફિસનાં બારણા નજીક આવ્યાં કે તરત જ મી. વૅારડને અમને સૌને આશ્ચર્યકારક સન્માન સહિત વધાવી લીધા. એક અંગ્રેજ ભાઈ પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકો જોડે આટલી મમતાપૂર્વક વર્તી શકે એનો આ સારો દાખલો હતો. ભાઈ વૅારડને અમને પોતાની ઑફિસમાં બોલાવી લીધા. નાની સરખી એ ઑફિસ હતી. આવશ્યક રાચરચિલા સિવાય માત્ર સાદાઈનાં જ ત્યાં દર્શન થતાં હતાં. ઑફિસની ઓરડીના એક બાજુના ખુણામાં એક નાનું સરખું ટેબલ પડેલું હતું, તેની ઉપર મજુર કુમારોનાં બનાવેલાં કેટલાંએક રમકડાં પડેલાં તે અમને બતાવવામાં આવ્યાં. છત્રીઓ અને થેલીઓ ઑફિસમાં મૂકી, અમે એક બીજા વિશાળ ખંડમાં આવ્યા. સાંજનો વખત હોવાથી મજુર બાળકો એ ખંડમાં જુદી જુદી રમતો રમવામાં રોકાયા હતા. એ ખંડમાં ફક્ત કેટલીએક પતરાંની નાની ખુરસીઓ અને ટેબલો સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુનું નામ નિશાન ન્હોતું. પરંતુ ઓરડો એટલો સ્વચ્છ હતો, કે તેમાં સ્વેચ્છાએ ખેલતા મજુર બાળકોનાં મેલાં કપડાંથી તે લજ્જાતો હોય એમ લાગતું હતું.

ત્યાંથી નીકળી અમે ચાલો જોવા ગયા. નીકળ્યા કે તરત જ, વખત છે ને વરસાદ આવે તો ખપ પડે માટે અમારી છત્રીઓ સાથે લઈ લેવાની સૂચના ભાઇ વૉરડને અમને કરી. છત્રીઓ લઇને બહાર નીકળ્યા કે તરત જ આવી ઝીણી ઝીણી બાબતો વિષે પણ કાળજી રાખનાર ભાઈ વૉરડનની સૂચના કેમ જાણે ખરી પડતી હોય તેમ વરસાદના છાંટા આવવા માંડયા..

થોડુંએક ચાલ્યા હોઇશું ત્યાં ગાઢ અંધકારવાળી એક મોટી ચાલ આવી. નજીક જતાં એવી ચાલમાં કેમ જવાશે એવું મનને થઇ જતું. અમે અંદર દાખલ થયા અને ભોંયતળીએ રહેતા મજુરોની ઓરડીઓ જોઇ. ઓરડીઓ અત્યંત સાંકડી તેમ જ હવા ઉજાસ વિનાની. કોઈ કોઈ ઓરડીઓમાં તો માણસોની સંખ્યા વિશેષ દેખાતી હતી. કેટલાક પુરુષો ઓરડી બ્હાર ચાલવાની જગા વચ્ચે પડેલા હતા. અંધારાને લીધે એમને સ્પષ્ટ જોઇ શકાય એવું ન્હોતું એટલે કોઇની ઉપર પગ ન મૂકાઇ જાય એવી ભીતિ સ્હેજે રહેતી. કેટલીએક ઓરડીઓમાંથી બાળકો અને સ્ત્રીઓ અમને જોવાને કુતૂહલતાથી બ્હાર દોડી આવતાં હતાં અને ન સમજી શકાય તેવી કોઇ જુદી જ બોલીમાં કંઈ કંઇ ગણગણતાં હતાં. આ ચાલમાંથી નીકળી અમે એક બીજી ચાલમાં પેસવા લાગ્યા ત્યાં ઓટલાના આગળના ભાગ ઉપર જ મજુરોનું એક ટોળું સાંજના કામ પછીનો થાક ખાવા બેઠેલું માલમ પડયું. અમારી સાથે ભાઇ વૉરડન હતા તેમને આવતા જોઇને સન્માનની સાથે મજુરો ઉઠી ગયા અને જગા કરી. મજુરોની આ વર્તણૂંકમાં, તેમના આ હિતેચ્છુ તરફની લાગણીનું દર્શન થતું હતું, હોદ્દાની ભીતિ મુદ્દલે નહિ. એક મજુરની સાથે ભાઈ વૉરડને કેટલીએક વાતચીત કર્યા પછી અમે ઉપર ગયા. ત્યાં પણ આગલી ચાલ જેવું જ લગભગ હતું. સાંકડી અને અંધારાવાળી ઓરડીઓ અને તેમાં ગીચ વસ્તી. દરેક ઓરડીને છાપરે ધૂમાડાના થર બાઝયા હતા. ખાસ કરીને તો ભોંય તળીએ અતિશય ગંદકી હતી. પાયખાનાંઓમાંથી પણ ગંદુ પાણી બહાર નીકળી પડયું હતું. ઓરડીઓમાંની અને વચલા માર્ગ પરની દુર્ગંધ નાકને અસહ્ય હતી. મી. વૉરડન આવી દુર્ગંધ ભરેલી ચાલમાં જતાં જરા યે સંકોચ ન્હોતા રાખતા. સૌને મોખરે એ પોતે જ ચાલતા હતા અને એ વખતે ચાલો સંબંધે અને મજુરોના જીવન સંબંધેની વાતોમાં જ એ રોકાયલા રહેતા. એ ભાઈમાં અહંકારનો છાંટો ય ન હતો. કેટલાએક દેશી ખ્રિસ્તીઓમાં દેખાય છે તેટલો પણ નહિ. ચાલોમાં રહેતા મજુરો જોડે વાત કરવાની એમની રીત વિવેકભરી હતી. પોતે મજુરોના ઉપકારક છે એવી રેખા સરખી યે એમના મુખ પર ન્હોતી દેખાતી.

ત્યાં બીજી પણ અનેક ચાલો હતી. અમુક ચાલોમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્ર તરફના મજુરો રહેતા તો અમુકમાં મુખ્યત્વે મદ્રાસ તરફના. અહીંથી નીકળી અમે આગળ ચાલવા મંડયા ત્યાં રસ્તામાં એક ઘણો જ મહત્વનો પ્રસંગ બન્યો. એ દિવસના બીજા બધા પ્રસંગોમાં આ પ્રસંગ મુખ્ય હતો કારણ કે એથી મી. વૉરડનની, સ્વતંત્ર શિક્ષણમાં મક્કમપણે માનનારા તરીકે, અમને ખરેખરી પિછાણ થઇ. અમે ચાલ્યા જતા હતા તેવામાં અતિ મલીન અને ફાટયાં તૂટયાં કપડાં પહેરેલ આઠ દશ મજુર બાળકોનું એક ટોળું દેખાયું. તે ટોળું નજીક આવ્યું કે તરત જ બધાં બાળકો ભાઇ વૉરડનના શરીરના એકેએક ભાગને બાઝી પડયાં.

કોઇ બાળક એમના એક પગમાં ટીંગાયું તો બીજું એમના બીજા પગમાં ! એક એમના હાથમાં તો એકાદ બે પાછળથી એમની પીઠ પર થઇને ગળામાં ટીંગાયું ! ભાઈ વૅારડનને જાણે એ વસ્તુ સાવ સ્વાભાવિક થઇ ગઈ હોય તેવું જ લાગતું હતું; બાળકો એવાં બાઝી પડયાં હતાં કે એમના એ શિકારને આગળ વધવું તદ્દન મુશ્કેલ થઇ પડયું ! એવી સ્થિતિમાં પણ એ ભાઇ એક શબ્દ પણ બોલતા નહોતા. માત્ર હસતા જાય અને બાળકોને પંપાળતા જાય ! અમે તો આ ગમ્મત—જો આવા રસમય પ્રસંગને ફક્ત ગમ્મત કહીએ તો—હસતાં હસતાં છતાં આશ્ચર્યપણે જોઇ જ રહ્યા. ભાઈ વૅારડનની ભાષા બાળકો ન જાણે, બાળકોની ભાષા એ ન સમજે, છતાં આવું ઐક્ય ! મેલાંઘેલાં ને જુથી ભરેલ માથાવાળાં બાળકો કયાં અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરેલ એક અંગ્રેજ કયાં ? પરંતુ નિર્દોષ બાળકોને એવા કૃત્રિમ ભેદોનો ખ્યાલ સરખો યે શાનો હોય ? ઉજળિયાત વર્ગનો એક શિક્ષક ઉજળિયાત વર્ગનાં જ બાળકો સાથે આટલી સ્વતંત્રતાપૂર્વક વર્તે એ પણ આજના સ્વતંત્રતાને કચરી નાંખનારા જમાનામાં તો સરસ જ ગણાય, પરંતુ ભાઈ વૅારડનવાળો પ્રસંગ તો એથી યે ચઢે. આ પ્રસંગથી ભાઈ વૅારડનની અપાર નમ્રતા અને આત્મનિરીક્ષણની ભાવનાનું પણ દર્શન થયું. પૂ. દિવાનજીભાઇ જ્યારે એમને પ્રથમ મળેલા ત્યારે શિક્ષણ સંબંધી વાતચીત કરી હતી. કોઇ કોઈ વાર તો દંડનો પ્રયોગ કેટલાંક બાળકો માટે કરવો પડે છે એમ ભાઇ વૅારડને જણાવ્યું હતું. પરંતુ ઉપરના પ્રસંગ પરથી તો એ ભાઇની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાની એટલી બધી ખાતરી મળી હતી કે એ પોતે તો કોઇ કોઇ વાર પણ દંડનો પ્રયોગ કરે એ અશકય લાગતું હતું. પોતાને તાંના શિક્ષકો કેટલીક વાર વિદ્યાર્થીઓને દંડ કરતા હશે એવું કદાચ એમનું કહેવું હશે.

થોડા વખત પછી એક ચાલનું બહારથી નિરીક્ષણ કરવાને માટે અમે ઉભા. તદ્દન ટુંકી ટુંકી બારીઓ જોઇને, હવા—ઉજાસ વિના મજુરોને બહુ હરકત પડતી હશે એમ ભાઇ દિવાનજીએ જણાવ્યું. એટલે ભાઈ વૅારડન કહેઃ "ના, ના. એવું કંઈજ નથી. વધારે તો શું પણ જેવી છે તેવી બારીઓમાં, એ લોકો કપડાં ડૂચા ભરી દે છે. એમને તડકો કે હવા ઉજાસ ગમતા જણાતાં નથી !" ભાઇ વૅારડનનું આ જો કે અનુભવકથન હશે તો યે મજુરોની આવી ટેવ બંધાઇ ગઇ હોય એ જ દુઃખની વાત છે. મીલની ગંદકી અને અંધકારમાં આખો દિવસ સખત કામ કરી કરીને થાકી ગયેલા બિચારા મજુરોને ઘેર આવતાં હવા ઉજાસની શી પડી હોય ? એ તો જેવી ટેવ પડી તેવી પડી.

મજુરોમાં કળા જેવી કોઇ વૃત્તિ છે ખરી કે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં એ ભાઇ બોલ્યાઃ "સામાન્ય રીતે કામ સિવાય કોઇ બીજી વૃત્તિ એમનામાં જણાતી નથી, છતાં વાર તહેવારની રજાઓમાં એ લોકો નૃત્ય સંગીતાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લે છે." બાજુના એક મકાનમાંથી તંબુરાના અવાજ આવતા સાંભળીને કહ્યુંઃ "જુઓ સાંભળો—તુમ્ તુમ્. એ એમની સંગીત કળા. કામ પછી કોઇ કોઇ મજુરો એકઠા મળી આવા સંગીતસેવનમાંથી, આરામ મેળવે છે." દારૂનું વ્યસન મજુરોમાં કેવુંક ચોટું છે એના ઉત્તરમાં એ ભાઇ બોલ્યાઃ "દારૂના વ્યસનમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન અમે કરીએ છીએ છતાં એ વ્યસન તરત નીકળે એમ જણાતું નથી. સીનેમા દ્વારા એ વ્યસનના અનર્થ ઉઘાડા પાડવાનો અમે પ્રયત્ન કરેલો. ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલો એક બૅરિસ્ટર પણ દારૂના વ્યસનમાં ફસાતા કેવો હેરાન થઇ જાય છે એવું એક દશ્ય દેખાડવાને પ્રયત્ન કરેલો. અંગ્રેજી ભણેલો એક બૅરિસ્ટર પણ

જો આ વ્યસનને પરિણામે પાયમાલ થઈ જાય તો બીજાઓએ તો ખાસ સાવધાન રહેવું જોઇએ એવો પદાર્થપાઠ મજુરો એ દશ્ય પરથી લેશે એમ અમે માનેલું, પરંતુ અમારી ધારણા તદ્દન ખોટી નીવડી. બૅરિસ્ટર સરખા કેળવાયલા માણસો પણ જો દારૂની લતમાં ફસાય તો અમ સરખા અભણ મજુરોનું શું ગજું એવો મનગમતો છતાં સ્વાભાવિક અર્થ એમણે ઘટાવ્યો !"

હવે અમે મજુર બાળકોને માટે ચાલતી રાત્રિશાળાઓ જોવા ઉપડયા. રસ્તામાં ભાઇ વૅારડન ચાલતા જાય અને વાતો કરતા જાય. એમના અંગ્રેજી ઉચ્ચારો આપણે તરત સમજી શકીએ તેવા સ્પષ્ટ હતા. શાળાના મકાન પાસે અમે આવી પહોંચ્યા તે વેળાએ શાળા શરૂ થવાને થોડીએક વાર હતી. ત્યાં સુધી અમે સૌ બહાર રસ્તા પર ઉભા રહ્યા. "અહીં રહેતા મજુરોમાં નીતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે કેવું ક ?" એવો પ્રશ્ન ભાઇ દિવાનજીએ કર્યો. "નીતિનું ધોરણ તદ્દન જ હલકું. સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદાઓ અહીં ભાગ્યે જ સચવાય છે." ભાઇ વૅારડને કહ્યું. બાજુનાં બે ત્રણ મકાનો બતાવીને કહેઃ "અહીં હિંદુસભાવાળા ભાઇઓ સુધારાનું કામ કરે છે. એમનું કામ પણ ઠીક છે." અન્ય સમાન પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ ભાઇ વૅારડન સમતા રાખે છે.

પછી શાળા જોવા ગયા. આગળ બીજે કયાં યે જોવામાં ન આવી તેવી સ્વચ્છતા આ ઓરડામાં જોઈ. વિદ્યાર્થીઓ ઉર્દૂ, મરાઠી, ગણિત અને અંગ્રેજી શીખતા જણાતા હતા. અંગ્રેજી ધોરણમાં નવા આવેલ એક બે વિદ્યાર્થીઓ પણ ભાંગ્યું તૂટયું અંગ્રેજી બોલી શકયા. ભાઇ વૅારડન પોતે તો મજુર બાળકો 'ગુડ મૉર્નીંગ' કે 'ગુડ ઇવિનીંગ' એવું દેખાદેખીથી અંગ્રેજીમાં લલકારે તેની સખત વિરૂદ્ધ છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષાને આદર આપતાં શીખે એ મિ. વૅારડનનો હેતુ છે. ભાઈ વૅારડનના કહેવા પ્રમાણે અહીં ધર્મશિક્ષણ જેવું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં ન્હોતું આવતું, સૌને પોતપોતાના ધર્મ મુજબ પ્રાર્થના કરવાનું કહેવાય. ખ્રિસ્તી ધર્મનું મહત્ત્વ કોઇને ઠસાવવામાં આવતું ન્હોતું.

મજુરોની આવક વિષે પૂછતાં એક જોડું પચાસ રૂપિયા દરમાયો લાવે છે એમ જવાબ મળ્યો. મજુરો પોતાના ચાલુ જીવનથી કંટાળે છે કે નહિ એ સંબંધે એ કહેઃ "એમને એમના જીવનથી કંટાળો આવતો જણાતો નથી. એ મજુરો જીવનમાં આપણી માફક જ રસ લેતા જણાય છે."

ભાઇ વૅારડનનું ઉપરનું કથન સાચું છે એટલે જ વિશેષ દુઃખ થાય છે. મજુરો પોતાના આવા ગંદા જીવનમાં રસ લે એ વસ્તુસ્થિતિ જ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ટેવબળે એ જીવનથી મજુરો ભલે ન કંટાળે–જો કે કેટલાક અવશ્ય ત્રાસતા હશે–છતાં યે જીવનના અનર્થોનું પરિણામ તો એ નિરંતર ભોગવતા જ રહે છે. યંત્રજીવન, શરાબી, વ્યભિચાર અને મલીનતા–એ બધાએ અનર્થો, ભાઇ વૅારડન જેવા અનેક શુદ્ધ હેતુથી કાર્ય કરનારા સેવકો રહ્યા છતાં યે કાયમ રહેવાના. એ અનર્થોનું મૂળ સુધારકોનો અભાવ નહિ પરંતુ હાલનું મીલજીવન જ છે. એમાં થતા છૂટાછવાયા સુધારાઓ હાલ તો ધૂળ ઉપર લીંપણરૂપ જ છે. છતાં ખેડુતો ખેતી છોડી આ મીલઉદ્યોગમાં મજુર બને છે એ દુર્દૈવની વાત છે.

માવજી ધરમસી વેદ

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૬]

કલકત્તા જેવી હિન્દની બીજી યુનિવર્સિટી પોતાના વિભાગની ભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને પૂરતી કાળજી લઇ છેક ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ કેટલાંય વરસો થયાં સ્વભાષાને સ્થાન આપતી આવી છે અને તેને પરિણામે જ આજે એ ભાષાનું સાહિત્ય આટલું સમૃદ્ધ અને વિશાળ થવા પામ્યું છે.

આપણે ત્યાં પણ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય એવી આશા ઉક્ત ફેરફારથી જન્મી હતી પણ એ આશા કેટલે અંશે ફળીભૂત થાય એનો આધાર તો એ ફેરફારને જે રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે તેના ઉપર છે. અને એની તપાસ માટે, મેટ્રિકનાં (હું મેટ્રિકમાં ગૂજરાતી શીખવતો હોવાથી) પાઠ્યપુસ્તકો તરફ નજર કરવી જરૂરી છે.

૧૯૨૭ના સાલની મેટ્રિકની પરીક્ષાને માટે (૧) નળાખ્યાન; આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી અને (૨) કરણઘેલો.

૧૯૨૮ની પરીક્ષા માટે (૧) મામેરૂં, આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી. અને (૨) ગુજરાતનો નાથ (પહેલાં બસો પાનાં).

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પાઠ્યપુસ્તકની કક્ષા પહેલાંનાં વરસ કરતાં ઊંચી ગઈ છે.

આપણા દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર તો નામનો જ છે એ વાતનો અસ્વિકાર તો ખુદ સરકાર પણ કરી શકે એમ નથી. એટલે આપણા મેટ્રિક સુધી ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને આપણા સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય થઇ જાય-એટલો કે પછીથી તેઓ સ્વતંત્ર રીતે બીજાં કાવ્યોનો રસાસ્વાદ કરી શકે એ જરૂરનું છે. આટલી તૈયારી તો આપણી હાઇસ્કૂલોએ કરી આપવી જ જોઇએ. અને એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ૧૯૨૮ના વરસનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી એકંદર રીતે આશાજનક થઇ હતી એમ લેખાય; અને એ જ કારણથી આ બાબતમાં રસ લેનાર ઘણાના મનમાં આશા બંધાઇ હતી કે હવે ગૂજરાતીનું જ્ઞાન વિશાળ અને તલસ્પર્શી કરવા માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી વરસોવરસ કરવામા આવતી રહેશે.

પણ ૧૯૨૮ના જુન માસની બારમી તારીખે બહાર પડેલાં મેટ્રિકનાં ગૂજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો* ઉદય થતાં એ આશા સૂર્યોદય થતાં ઉષા લય પામે એમ લય પામતી લાગે છે.

પહેલાં હું પદ્ય વિભાગ લઈશ.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને આપણા સાહિત્યનો સારો સરખો પરિચય થઇ જવો જોઇએ અને એટલા માટે પાઠ્યપુસ્તકની યોજના પણ એ ધ્યેયને અનુલક્ષીને થવી જોઇએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકને એ દૃષ્ટિથી તપાસતાં લાગે છે કે એ ધ્યેય એનાથી સધાય એમ નથી; અને ઉપોદ્ઘાત લેખક રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીના અભિલાષ અણપૂર્યા રહી જવાનો ભય પૂર્ણરૂપે ઉભો છે. શું આધુનિક ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી રા. નાનાલાલ,

* (૧) શિષ્ટ સાહિત્યમાળા: પુસ્તક ચોથું (પદ્ય વિભાગ). ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ તરફથી સંપાદક હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ. કિંમત ૦-૧૫-૦

(૨) બિપિન: લેખક: રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ. કિંમત ૨—૮-૦

રા. ખબરદાર, રા. બલવંતરાય કે સ્વ. કલાપી જેવા કવિઓને કદી પણ બાદ રાખી શકાય એમ કલ્પના પણ કરી શકાય એમ છે ?

વળી ઉલટ પક્ષે શ્રી. હરજીવન કુબેરભાઇ, શ્રીમની દીપકબા દેસાઈ અને શ્રીમતી પ્રિયમતી શુકલે આપણા સાહિત્યમાં કયા નવા નવા સંપ્રદાય કે પ્રવાહો ચલાવ્યા છે કે જેના લાક્ષણિક નમુના તરિકે તેમનાં કાવ્યો (?)ને આ " શિષ્ટ સાહિત્યમાળા "નાં ' પુસ્તક ચોથા'માં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ?

મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી નવાં જ પ્રસ્થાનો પાડનાર અખા અને દયારામ જેવા મહાન કવિઓના કાવ્યભંડારમાં શૈલીની શિષ્ટતા અને સરલતાની કસોટીએ ચઢી પાર ઉતરે એવાં કાવ્યના લાક્ષણિક નમુનાઓ છે જ નહિ એમ શું વિદ્યાર્થીઓએ સમજવું ?

બીજો પણ એક પ્રશ્ન મારા જેવા શિક્ષકના મનમાં સ્હેજે ઉદ્‌ભવે. ગઇ વખતે રા. કવિના 'ગિરનારને ચરણે' જેવાં કાવ્યો પણ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને માટે ગ્યોગ્ય ગણાયાં હતાં. આ વરસે એ જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે નરસિંહનું 'નાગદમન', કાળિદાસનું 'ધ્રુવાખ્યાન', સામળનો 'રાવણ મંદોદરી સંવાદ' અને હરજીવન કુબેરભાઇનો 'ભુવડરાજનો ગુર્જર રાજ્ય ઉપર ઘેરો' જેવાં હાઇસ્કૂલના ચોથા ધોરણમાં ચાલી ગયેલાં કે ચાલવા યોગ્ય કાવ્યો નિયત કરી તેમની મશ્કરી તો કરવાનો વિચાર નથી રાખ્યો ને ? કે પછી ગયે વરસે ચૂંટેલાં કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓને અતિ કઠિન પડ્યાં હતાં એવું ભાન યુનિવર્સિટીને થવાથી ગયા વરસનો બદલો વાળવાને આ વખતે **અતિ સહેલાં** કાવ્યોની પસંદગી કરી છે ! ખરેખર આ એક કોયડો છે. કોઇ જાણભેદુ ઉકેલી આપશે તો આભાર થશે.

આવા, વિદ્યાર્થીઓને માટે યોજાયલા કાવ્ય સંગ્રહોમાં 'ભારતનું ઐતિહાસિક અવલોકન' અને 'મદુલી' જેવાં, સ્થાને સ્થાને અસ્પષ્ટ–સમજાવતી વેળા શિક્ષકોને અરટપરટ કરવું પડે એવાં–કાવ્યોને સ્થાન ન અપાય એ જ યોગ્ય નથી શું ? અને જો એવા લાક્ષણિક નમુનાઓ વિના સંગ્રહ અપૂર્ણ રહી જાય એમ જ હોય તો તે તે નમુના આવા અસ્પષ્ટ ભાગો ટાળીને આપવા જોઇએ.

પણ મારા જેવા અદના શિક્ષકનો આ પોકાર તો અરણ્યરુદન જ લેખાશે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતમાં રા. ક. મા. મુનશી લખે છે :

એટલે આ પુસ્તકને તો આટલા બધા વિદ્વજ્જનોની ઓથ છે, પણ મને તો લાગે છે કે એ આપણા વિદ્વાનો સ્વભાષાના ઉત્કર્ષ બાબત કેટલા ઉદાસીન છે તેનું આ પુસ્તક જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે; નહિ તો આવું અપૂર્ણ યોજનાવાળું–સાદી રીતે કહીએ તો ઢંગધડા વિનાનું–પુસ્તક સાહિત્ય પરિષદ મંડળ તરફથી બહાર પણ શાનું પડે અને તેને યુનિવર્સિટી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારે પણ શાને ? આપણા વિદ્વાનો આ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ક્યારે ત્યાગશે ?

હવે ગદ્ય વિભાગ. વિદ્યાર્થીઓની ભાષા તો ગદ્ય ઘડે છે. કાચા હાથનું લખાણ વિદ્યાર્થીઓ આગળ આદર્શ તરીકે ન રાખી શકાય. **गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति।** એ વાક્યમાં ગદ્યનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાવેલું છે. તો આપણે એ દૃષ્ટિએ જરા પ્રસ્તુત પુસ્તકને જોઈએ.

પૃ. ૪૦ ઉપર આ વાક્ય નજરે પડે છે :–

"સસરા તરફથી આપવામાં આવતા, લગ્ન વખતે પહેરાતા પાનેતરના કાપડનો પનો જરા નાનો હતો..."

આમાં '**પાનેતર**' શબ્દ ખોટી રીતે વપરાયો છે. પુરુષને પહેરવાનાં 'પીતાંબર' ને કોઈએ કદી 'પાનેતર' કહ્યું હોય એવું સાંભળ્યું નથી. 'પાનેતર' તો કન્યાને લગ્ન વખતે પહેરવાના વસ્ત્રને કહે છે.

ભાષાનું આવું અજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો અધિકાર કોઈને નથી—સરકારી યુનિવર્સિટીને પણ નથી.

સામાન્ય રીતે જ્યારે લાંબાં વર્ણનો કરવાં પડે એમ હોય ત્યારે કુશળ કળાકાર તેને ઉપમાઉત્પ્રેક્ષાદ્વારા રસિક બનાવે છે, પણ આ પુસ્તકની વર્ણનશૈલી એ રીતિથી સામાન્યતઃ સદા મુક્ત જ રહી છે. શરૂઆતનું જ બાગનું વર્ણન આખાં બે પાનાં સુધી ચાલે છે; પણ તેમાં સમ ખાવા પૂરતી આખી એક ઉપમા જોવામાં આવે છે, અને તે પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થાને અનુરૂપ (?)—

"કેટલીક જગ્યાએ વેલીઓ સ્ત્રી જેમ પોતાના પતિને વીંટળાઇ વળે એમ પોતાના પોષક વૃક્ષની આસપાસ જોરથી વીંટળાઇ જઇ કુદરતનું ભાન કરાવતી હતી."

"જીજ્ઞાસા રસને દ્રવતો કરી મિષ્ટ વાર્તા ભેગો ઉપદેશ પાઇ દેવો" એ કલાકારની રીત છે. પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તો ઠેર ઠેર સીધા જ ઉપદેશ–"વાચક–" કરતાકને શરૂ થઇ જાય છે. અને તે એટલે સુધી કે પૃ. ૩૭ ઉપર તો ચંદરાવ પોતાની વિચારપરંપરામાં પણ 'વાંચનાર' ને પોકાર કરી ઊઠે છે. આ ઉપદેશો સ્થાને સ્થાને હદથી જાદે લંબાઈ ગયા છે એ વાતનું ભાન લેખકને પોતાને પણ હોય એમ લાગે છે. કારણકે પૃ. ૪૦ ઉપર એમણે પોતે જ લખ્યું છે કે "અનુભા આ મોટું ભાષણ સાંભળી પુનર્ણું જ બની ગઇ."

આમ લેખકમાં કલાનો અંશ જોઇતા પ્રમાણમાં ન હોવાથી જ આ નવલકથામાં રસનો પ્રવાહ આછો અને તૂટક થઇ ગયો છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એવો થઈ ગયો છે કે મારે જો વર્ગ માટે તૈયારી કરવા રૂપ ઉત્તેજના ન હોત તો કદી વાંચી પણ ન શકત.

વળી આ નવલકથામાં ચર્ચાયલા પ્રશ્નો પણ હવે તો બહુ જૂના થઇ ગયેલા છે અને આપણો સમાજ હવે એટલો આગળ વધેલો છે કે એ પ્રશ્નોનાં સુંથણાં કંટાળો જ ઉત્પન્ન કરે.

આમ મને તો લાગે છે કે આ પુસ્તકનો કોઇ પણ ગુણ હોય તો તે તેની વાતાવરણની નિર્દોષતા છે. અને કદાચ એ નિર્દોષતાના બળે જ આટલે લાંબે કાળે પણ તેણે પાઠ્યપુસ્તક સમિતિનું ધ્યાન આકર્ષ્યું હોય તો નવાઇ નહિ. પણ માત્ર વાતાવરણની નિર્દોષતા એ એક જ ગુણ પુસ્તકને પાઠ્યપુસ્તક બનાવવાને પૂરતો નથી. તેમાં રસ તો હોવો જ જોઇએ. અને ભાષાશુદ્ધિને કેમ અવગણી શકાય ? એટલે આ પસંદગી યોગ્ય થઇ છે એમ કહી શકાય એમ નથી.

આમ પાઠ્યપુસ્તકોની વાત કરવા બેઠો છું ત્યારે મને સૂઝતા કેટલાક ખ્યાલો પણ રજુ કરવાની ધૃષ્ટતા કરૂં તો તે સહી લેશો.

આપણે ત્યાં પણ અંગ્રેજીની માફક ઉત્તમ ગદ્યના નમુનાઓનો સંગ્રહ કેમ ન કરી શકાય ? આવો એક સંગ્રહ–' ગદ્યનવનીત '–તો મોજુદ છે જ, પણ તે કદાચ મેટ્રિકને માટે ભારે લાગે તો તેવો બીજો સંગ્રહ કાં ન કરવામાં આવે ? વળી જો નવલકથાઓ જ ચલાવવી હોય તો પણ પહેલાં ૨૦૦ પાનાં કે પહેલાં ૨૩ પ્રકરણ એમ ન ચલાવવી જોઇએ. પણ તે તે નવલકથાઓની ટુંકાવેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવી જોઇએ. આમ કરવામાં આવશે તો જ યોગ્ય ધોરણ સાચવી શકાશે અને વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં રસ રહેશે, તથા અભ્યાસ થોડે અંશે પણ ફળદાયી નીવડશે.

ખરી શોચનીય વાત તો એ છે કે યુનિવર્સિટીમાં ગૂજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે છતાં આપણા વિદ્વાનો તેના અભ્યાસની યોજનાનો વિચાર કરતા થયા નથી. અને તેને પરિણામે જ આવાં ઢંગધડા વિનાનાં પુસ્તકો મંજુર થતાં જાય છે. જ્યાં આ બાબતનો સ્હેજ પણ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં પરિણામ જુદાં જ આવે છે.

વિદ્યાપીઠ તરફથી એ જ વખતે બહાર પડેલા " કાવ્ય પરિચય " નો બન્ને ભાગ જો વિનય મંદિર (હાઇસ્કુલ) ના ચોથા પાંચમા ધોરણ માટે યોજાયલો છે તેમ છતાં તે આ સંગ્રહ કરતાં વધુ વૈવિધ્યવાળો અને ખરી રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યનો પરિચાયક છે એમ તે પુસ્તક જોનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

પાઠ્યપુસ્તકો વિષે આવી ફરિયાદ ઘણા શિક્ષકો પાસે મેં તો સાંભળી છે. છતાં બધા શિક્ષકો આવી વાત બહાર પડી લખે એમ મને લાગતું નથી. પણ બધા શિક્ષકોનો નિખાલસ અભિપ્રાય જો કોઈ રીતે મેળવાય તો બધા શિક્ષકોનો અસંતોષ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

લિ. અધીન

તા. ૨૫-૬-૨૮ " રાદિલાંત "

સુધારોઃ—પૃ. ૧૦૬ ઉપર નીચેથી લીટી ચોથીના છેલ્લા શબ્દ ' આશાનો ' પછી નીચેના શબ્દો રહી ગયા છે તે ઉમેરોઃ

ઉદય થયો કે હવે ગૂજરાતીનો

વિચારચંક્રમણ

કલાવિધાયકને કાંઇ પણ નિર્માણ કરતી વખતે પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદાને અધીન રહેવું પડે છે. ઘણીવાર એવું જોઇએ છીએ કે એક વિધાયકને અમુક નિર્માણ અશક્ય લાગે તે બીજો વિધાયક શક્ય કરી બતાવે છે. તેનું કારણ ઉપાદાન ઉપરનું ઓછું વત્તું પ્રભુત્વ, ઓછી વત્તી પ્રતિભા અને ઓછી વત્તી નિર્માણશક્તિ. આ રીતે અનેક પ્રકારની શક્તિઓથી એક જ ઉપાદાનમાંથી લગભગ અનંત પ્રકારે નિર્મિતિઓ–સર્જનો–થઈ શકે. પણ તેમ છતાં દરેક નિર્માતાને પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદામાં તો રહેવું જ પડે છે. દાખલા તરીકે એક ચિત્રકાર ફલક ઉપર ઊડતું પક્ષી કે ઊડતો હનુમાન ચીતરી શકે. એક કવિ તેવું વર્ણન કરી શકે. પણ ગમે તેવો કુશળ મૂર્તિવિધાયક ઊડતા પક્ષી કે ઊડતા હનુમાનની મૂર્તિ ન નીર્માં શકે. કારણ કે તેનું ઉપાદાન ઘન માટી કે પથ્થર છે જેની નિર્મેલી કૃતિ જમીનથી અદ્ધર બતાવી શકાય જ નહિ. ભીંતમાં અર્ધ ઉપસાવીને કરેલી આકૃતિઓથી તે બતાવી શકાય. કુશળ વિધાયક, ઉપાદાન સાથેના પોતાના તાદાત્મ્યથી[1] આ મર્યાદાઓ કોઈ ગૂઢ દૃષ્ટિથી વગર ગણતરીએ જાણી જાય છે. વિધાયક, એ દૃષ્ટિ પૂરી પ્રાપ્ત થયેલી ન હોય તો, કોઇ વાર મર્યાદા બહારનો અખતરો કરી જુએ અને એમ કરે ત્યારે નિષ્ફળ જ જાય. સાંભળ્યું છે કે ઘણી ગ્રીસની પ્રતિમાઓ, ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે પડી જઇને ભાંગી ગઇ હતી. અર્થાત્ નિર્માતાની શક્તિ ઉપાદાનમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે ઉપાદાનજન્ય મર્યાદા સાથે જ પ્રગટ થાય છે.

કહે છે કે જીવન પણ એક કલા છે. દરેક નવી પરિસ્થિતિમાં માણસ પોતાની પ્રતિભાથી કોઈ નવું જ કાર્ય કરે છે–નવી જ કાર્યયોજના શોધી કાઢે છે. પણ વ્યવહારમાં કાર્ય કરવામાં ઉપાદાન તેની પોતાની સંપત્તિ છે. સંપત્તિ એટલે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઃ શરીરની, બુદ્ધિની, લાગણીની, ધન કે બાહ્ય સાધનોની, અન્ય માણસો ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મેળવેલી સત્તાની વગેરે વગેરે. આ સંપત્તિ ઉપર તેનું જેટલું પ્રભુત્વ તેટલી સ્વતંત્રતાથી કે વિશાલતાથી તેની પ્રતિભા કામ કરી શકે. કલાકારનું પ્રભુત્વ એટલે ઉપાદાનને જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. તેમ જ વ્યવહારમાં પણ પ્રભુત્વ એટલે પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા અને વિશાળતા, લાગણીની ઉગ્રતા બલવત્તા પ્રદીપ્તતા તેમ જ તેના ઉપરનો સંયમ, શરીરનું બલ તેમ જ શરીરની સહનશીલતા, બાહ્ય ઉપકરણો ધન વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની

આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓનું ભાન માણસમાં પહેલેથી હોતું નથી. બાળકને જેમ પહેલેથી શરીરનું ભાન હોતું નથી પણ બાલપણમાં હાથપગ પછાડીને, અનેક જગાએ વાગવાનું દુઃખ સહન કરીને તેને પોતાના શરીરનું અને તેની શક્તિઓનું ભાન થાય છે તેમ આત્માની શક્તિનું ભાન પણ અનેક પ્રયોગો માણસ કરતો જાય તેમ તેમ જ તેને થતું જાય અને તેમ તેમ તેની ચૈતન્ય સંપત્તિ વધતી જાય. જે માણસ કાર્ય-ભીરુ છે તેને પોતાની શક્તિઓનું ભાન જ નહિ થવાનું.

આપણા દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં પણ દરેક માણસને પોતાની શક્તિ, આત્મસંપત્તિ, ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે મુક્તિના ઉપાયો સૂઝવાના.

વળી જે માણસને સમસ્ત પ્રજાની સંપત્તિનું, તેની વિચારશક્તિનું, તેની લાગણીનું, તેની ત્યાગશક્તિનું ભાન હોય, અને જેણે વિશ્વાસથી પ્રજાની તે તે શક્તિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હોય તે જ પ્રજાનો નેતા થઇ શકે. તેને જ આખી પ્રજા કયું કામ કરી શકશે તેની કલ્પના આવી શકે; તેની જ પ્રતિભા સમસ્ત પ્રજાસંપત્તિમાં પ્રગટ થઈ શકે.

* * *

આત્મસંપત્તિને સૌથી વધારે ટૂંકી અને મર્યાદિત કરનાર વૃત્તિ ભય છે. આત્માની કોઇ પણ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરતાં માણસ ભયથી કૃપણ બને છે. માર્ટિનો બધી માનવ વૃત્તિઓમાં ભયને અધમાધમ પાશવતમ વૃત્તિ ગણે છે. જ્યાં સુધી ભય છે ત્યાં સુધી બીજી કોઇ પણ વૃત્તિ સ્વૈર ગતિ કરી શકતી નથી. પરતંત્ર દેશમાં એટલા માટે કલા પણ વિકાસ પામી શકતી નથી.

તેમ છતાં આપણા હાલના વ્યવહારમાં ભયને આપણે અધમાધમ વૃત્તિ ગણતા નથી. પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભયને અધમ ગણેલો છે. ગીતાએ દૈવી સંપત્તિમાં સૌથી પ્રથમ અભયને ગણાવેલો છે. ઍરિસ્ટોટલ સર્વ સદ્‌ગુણોનો પાયો Courageને ગણે છે. Courageનો અર્થ આપણે બહાદુરી કરીએ છીએ પણ તત્ત્વદષ્ટિએ બહાદુરી એ કોઇ ભાવાત્મક ગુણ નથી. સર્વ પ્રકારનાં ભયનાં બંધનથી મુક્તિ એ જ બહાદુરી છે. માટે જ મુક્ત માણસ કોઇથી બ્હીતો નથી એમ ઉપનિષદોમાં વારંવાર કહ્યું છે. ભય જ સર્વ આત્મસંપત્તિને હીમની પેઠે થીજાવી, સંકોચાવી, નિર્જીવ કરી, બાળી નાંખે છે.

* * *

કલાનું વર્ગીકરણ માત્ર તેના ઉપાદાનના તત્ત્વ ઉપર જ કરી શકાય. સ્વરના ઉપાદાન વાળી તે સંગીત કળા; રંગોના ઉપાદાનવાળી તે ચિત્રકળા; ઘન માટી કે પથ્થરના ઉપાદાન વાળી તે મૂર્તિવિધાન કળા; શબ્દ અને અર્થના ઉપાદાનવાળી તે કાવ્યકલા. ઉપાદાનથી જ નિર્માણ શક્તિની મર્યાદા નિશ્ચિત થાય છે માટે ઉપાદાન ઉપરથી કલાનું વર્ગીકરણ કરવું એ યથાર્થ છે.

ઉપાદાનને જ એક બીજી દૃષ્ટિથી આપણે કલાની રીતિ કહી શકીએ. માટીદ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે મૂર્તિવિધાન કલા, સ્વરોદ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે સંગીત કલા, શબ્દાર્થયુગલદ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે કાવ્ય, વગેરે.

કાવ્યમાં[2] રીતિ બદલાય તે સાથે તેનું સ્વરૂપ બદલાય એમ પણ કહી શકીએ. માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય હોય તે એક પ્રકારનું, અને તેને બદલે અભિનય સાથે જેમાં બોલવાનું કાવ્ય હોય તે બીજા પ્રકારનું કાવ્ય થયું. માટે શ્રવ્ય કાવ્ય અને દશ્ય કાવ્ય એવા બે ભેદો સ્વીકાર્યા છે. બન્નેની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ જુદી જુદી છે. એ જુદાઈ ઉપર લક્ષ રાખતાં નાટકને કાવ્યથી તદ્દન ભિન્ન વર્ગમાં એક વિવેચકે મૂક્યું છે તે યથાર્થ છે.[3]

તેજ રીતે રીતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતાં સાહિત્યના સ્વરૂપમાં પણ ફેરફાર થાય છે. બહુ જ સ્થૂલ જણાતા ફેરફારની પણ સાહિત્યમાં ઊંડી અસર છે. આ પ્રમાણે માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય[4] અને વાંચવાનું કાવ્ય એ બેની શક્તિ અને મર્યાદાઓ ભિન્ન છે. વાંચવાનું કાવ્ય પણ શ્રવ્ય જ છે. પણ કોઇનું ગાયેલું સાંભળવું અને પોતાની મેળે વાંચવું એમાં પણ રીતિની ભિન્નતા આવી જાય છે અને તેથી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ફેર પડે છે. પ્રેમાનન્દ જે કાવ્યો ગાઇ સંભળાવતો તે કાવ્યોમાં પ્રાસ આવે જ, અને વાક્ય, ગાવામાં પૂરી થતી પંક્તિની જગાએ પૂરું થવું જ જોઇએ, નહિતર સંનિધિનો અભાવ વાક્યાર્થ સમજવામાં વિઘ્નરૂપ થાય. ગાયા વિના માત્ર વાંચીને પઠન કરવાનાં કાવ્યોમાં એક વાકય અનેક પંક્તિઓમાં સળંગ ચાલી શકે, વિરામ ચિહ્નોની મદદથી લાંબું વાકય પણ સમજી શકાય, યતિભંગ પણ સહન કરી શકાય. એક જ પંક્તિને લાંબો વખત નજર સામે રાખી તેના અર્થનું ચિંતન કરી શકાય, જે માણનાં કાવ્યોમાં અશકય છે. એટલે પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોના કવિત્વની અપેક્ષાદષ્ટિ જ હાલનાં કાવ્યો કરતાં જુદી હોવી જોઇએ.

વાર્તાઓ પ્રથમ મુખપરંપરાએ કહેવાતી, હવે વંચાય છે, આટલા જ ફેરફારથી, વાર્તાથી ભાવો વ્યક્ત કરવાની શક્તિ ઘણી વધી ગઇ છે. કહેવાની વાર્તા હમેશાં સમયાનુક્રમે જ કહેવી જોઇએ. અત્યારે જે, કોઈ પણ વૃત્તાન્ત પરંપરામાંથી ગમે તે વૃત્તાન્તથી વાર્તા ઉપાડી, પૂર્વ વૃત્તાન્ત પછીથી કહી શકાય છે કે સૂચવી શકાય છે, તે માત્ર કહેવાતી વાર્તામાં અશક્ય છે. એટલે વૃત્તાન્તની ગૂંથણીથી જ જે આકૃતિની સુંદરતા અત્યારની વાર્તામાં આણી શકાય છે તે કહેવાતી વાર્તામાં શક્ય નથી. વળી વાંચવાની વાર્તામાં અમુક જ શબ્દથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, વાતચીતથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તે કહેવાની વાર્તામાં અશક્ય છે કારણ કે સ્મૃતિમાંથી કહેવાની વાર્તામાં એકના એક શબ્દો સચવાઈ રહેવા અશક્ય છે. કહેવાની વાર્તા માત્ર સ્મૃતિમાંથી કહેવાય છે માટે તેવી વાર્તામાં બનાવો જ મુખ્યત્વે વધારે હોય છે, વાતચીત થોડી હોય છે, અને એ બનાવો

---

૨ અહીં કાવ્ય શબ્દ વિશાલ અર્થમાં વાપર્યો છે. શબ્દાર્થ દ્વારા કંઈ પણ નિર્માણ કરવું તે કાવ્ય. નવલકથા તેમાં આવી જાય.

૩ જુઓ "કાવ્ય વિષે કેટલુંક જૂનું અને નવું" પ્રસ્થાન પુસ્તક ૩, પૃ ૧૦૬.

૪. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ શ્રવ્ય અને દૃશ્ય એવા બે પ્રકારો કર્યા છે. શ્રવ્ય અને શ્રાવ્ય બન્ને શબ્દો એક અર્થમાં વપરાય છે. પણ આપણે આ બન્ને શબ્દોના જુદા જુદા પારિભાષિક બે અર્થો કરીએ તો? પ્રેમાનન્દ ગાઇ સંભળાવે, કે દરિશર્તનકાર ગાઇ સંભળાવે તેને શ્રાવ્ય કહીએ અને પોતે પોતાની મેળે વાંચી શકે એવા કાવ્યને શ્રવ્ય કહીએ તો? અલબત્ત પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો પણ વાંચી શકાય પણ તે મુખ્ય ગાઇ સંભળાવવા માટે રચાયાં છે. એ પ્રયોજન ઉપરથી વિભાગ પાડી શકાય.

વધારે અસરકારક, ઉદ્દામ, પ્રચંડ હોય છે જેથી સ્મૃતિમાંથી ખસી ન શકે. વાર્તાનું કલેવર જાણે મુખ્ય-મુખ્ય બનાવોથી બંધાય છે અને પછી દરેક વાર્તા કહેનાર પોતાની કળા પ્રમાણે તેમાં વર્ણનો વાતચીત સંવાદ વગેરે પૂરી લે. કહેવાની વાર્તામાં જો અમુક શબ્દો વધારે મહત્ત્વના હોય અને સાચવી રાખવાની જરૂર હોય તો તે જગાએ પદ્ય આવે છે. ગજરા મારૂ, સદેવંત સાવળીંગા વગેરે વાર્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય આવી આ કામ કરે છે. વાર્તાના મુખ્ય બનાવો અને પદ્યના ટુકડા, જાણે વાર્તાની આખી આકૃતિ સૂચવવાને દૂર દૂર કરેલી નિશાનીઓ જેવા છે. લખવાની વાર્તામાં લેખક પાસે વધારે ચોક્કસ ઉપાદાન અથવા રીતિ છે. એટલે કહેવાતી હતી તે જમાનાની વાર્તા અને વંચાય છે તે જમાનાની વાર્તા ભિન્ન જ હોય, ભિન્ન જ છે. હાલની વાંચવાની વાર્તા કહેવા બેસો તો તેમાં રસ ન પડે. વાંચવાની વાર્તાની રીતિ વધારે ચોક્કસ છે. તેમાં વિવિધતા ઘણી આવી શકે છે; સ્મૃતિમાં અમુક જ પ્રકારના બનાવો રહી શકે, લખાણમાં તો ગમે તેવો નાજુક કે ઝીણો બનાવ એના એ રૂપમાં સાચવી શકાય.

કાવ્યના ઉપાદાનમાં આપણે શબ્દ અને અર્થ બન્નેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. અર્થનો અર્થ અહીં ઘણો વિશાલ કરવો જોઇએ. ચિત્તમાં જે કોઈ સંસ્કાર પડ્યો હોય કે પડી શકે તે સર્વનો અર્થમાં સમાવેશ કરવો જોઇએ. આ ચિત્ત તે માત્ર કલાકારનું ચિત્ત નહિ પણ તે કાવ્ય જેના જેના ચિત્તમાં સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તેનું પણ ખરું. અર્થાત્ ભાવકનું ચિત્ત. કવિ પોતે પણ નિર્માતા હોવા સાથે ભાવક તો છે એટલે અર્થ એટલે ભાવકના ચિત્તમાં જે સંસ્કારો પડ્યા છે તે, અને તે સંસ્કારોના અભ્યાસથી જે નવા સંસ્કારો પડી શકે એમ હોય તે. જમાને જમાને આ સંસ્કારો બદલાતા જાય છે, એટલે જમાને જમાને કાવ્યનું ઉપાદાન બદલાતું જાય છે એમ કહેવું જોઇએ. અને તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જમાને જમાને કાવ્ય પણ નવું નવું રૂપ લે જ અને ભવિષ્યમાં કાવ્યની નવીનતા કદી ખૂટી પડવાની નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રો. ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મવૃત્ત. (ઉત્તરાર્ધ):–ભાષાન્તર કર્તાઃ માણેકલાલ નાગરલાલ ઠાકર બી. એ. પ્રકાશકઃ જીવનલાલ અમરશી મહેતા. મૂલ્ય કાચું પૂંઠું રૂ. ૧–૨–૦, પાકું પૂંઠું રૂ. ૧–૮–૦

પ્રો. કર્વેના આત્મવૃત્તના પૂર્વાર્ધનો પરિચય

તેમની ૭૨મી વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ તે પ્રસંગે ઉત્તરાર્ધ પ્રગટ કરવાનો આગ્રહ થવાથી તેમણે તે લખી કાઢ્યો અને તેનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં તુરત થઇ પ્રકાશિત થવા માટે અનુવાદક પ્રકાશકને ધન્યવાદ ઘટે છે. ભાષાન્તર સાદી શૈલીમાં સુવાચ્ય થયું છે. પ્રો. કર્વેનું જીવન

જીવન અને જાહેર સંસ્થામાં અને આ દેશ-વટીમાં પડ્યા રહેલા ગુજરાતને માટે.

લઘુ મહાભારતઃ—લેખકઃ રતિપતિરામ ઉદયરામ પંડ્યા બી. એ. પ્રકાશકઃ જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત ૦-૧૨-૦

પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં સાક્ષરશ્રી હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફે ઇતિહાસ એટલે શું અને તે કેમ શીખવવો જોઇએ તે સંબંધી ચર્ચા કરી છે. પુસ્તક ગુજરાતી પાંચમા છઠ્ઠા તથા હાઇસ્કૂલના ત્રીજા ચોથા ધોરણને માટે યોજ્યું છે. પુસ્તકની ભાષા જોઇએ તેવી સરલ અને સુવાચ્ય છે. કેટલાક અઘરા શબ્દોનો અર્થ વગેરે શરૂઆતમાં આપેલા છે. વાર્તાપ્રવાહ આખા પુસ્તકમાં યોગ્ય રીતે સચવાયો છે. મહાભારતનું પુસ્તક તો દરેક ઘરમાં રાખવા યોગ્ય છે.

બાળ કાવ્યમાળાઃ—કર્તાઃ વિઠ્ઠલરાય મનેશ્વર આવસત્થી. માણેકવાડી, ભાવનગર. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

સાદી અને નિર્દોષ કવિતાઓ લખવા માટે કર્તા ઘણા વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. આ તેમનાં છેલ્લાં પંદર વરસનાં કાવ્યોમાંથી બાલકાવ્યો જુદાં કાઢીને કરેલો સંગ્રહ છે. પુસ્તકના બે ભાગો છેઃ ઉપહાર પહેલો, ઉપહાર બીજો. પહેલા કરતાં બીજો ઉપહાર જરા મોટી ઉમરનાં બાલકો માટે છે. શરૂઆતના ચાર કાવ્યો બાળકોનાં નથી પણ બાળકો વિશેનાં છે. પણ પાંચમું કાવ્ય જુઓ.

પૈસે પૈસે ત્રણ પાઈ;
આને પૈસા ચાર.
આનાની તો પાઈઓ બારે;
ચાર તેરી બાર.
બાર પાઇનાં ચાર ઢેબું;
ચાર ખીસાં ભરાયું.
ભાઈ બહેનો એમાં મળ્યાઃ
કાલ ઉજાણી કરશું.

આજ તો દિન આથમ્યો;
ને આ કરે છે સાદ.
બાજુ ફરીને પોઢી જઇશું;
કાલ દેજે સાદ.

* * *

મારી ઇલમની લાકડી અલબેલી;
જ્યાં બનું જાદુગર ત્યાં પહેલી.
'છુમંતર' બોલું-બની જાય ઘોડો;
દબડબ્, કુદે ને આ દોડયો. વગેરે.

બીજા ઉપહારમાં 'મીઠી માથે ભાત' બાળકો સમજી શકે તેવું સુંદર કરુણ કાવ્ય છે. બાળકો આ પુસ્તક હોંસે હોંસે વાંચશે.

સુંદર વાતોઃ—લેખકઃ ગિજુભાઈ. પ્રકાશકઃ ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર. છુટક ૭ આના ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકને ચાર આના.

બાલગ્રન્થાવલિનું આ પહેલું પુસ્તક પ્રકાશકે યોગ્ય લેખક પાસેથી મેળવ્યું છે. પુસ્તકની ભાષા બાળકોને યોગ્ય છે અને વસ્તુ પણ ઘણું જ આકર્ષક છે. બાળકોને વાર્તાના રસ સાથે આપણા સમાજનું પણ સારું જ્ઞાન થાય તેવી સાદી વાતો છે. કેટલીક વાતો નિબંધ કે વર્ણન અને વાતની વચમાંની કોઇ નામ ન આપી શકાય એવી છે. બાળકો આને ઘણા જ રસથી વાંચશે.

દેવકથાઓઃ—લેખકઃ ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત ઉપર પ્રમાણે.

હિંદુઓનાં પુરાણોની કથાઓ આમાં બાલકોચિત ભાષામાં કહી છે. ભાષા, ઉપરના પુસ્તક કરતાં કંઈક વધારે અઘરી અને સંસ્કૃતમય છે. કંઈક વિષયને લઇને પણ એમ કરવું પડ્યું છે. વર્ણનો કદાચ બાળકોને વધારે લાંબાં પડશે. પણ બધી વાતો એક સરખી બાળકોને ગમશે.

બેરૂ :—કર્તાઃ ગિજુભાઈ અને જુગતરામ. પ્રકાશકઃ ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્યઃ બાલ મ૦ ૦-૬-૬. છુટક ૦-૮-૦.

બાલસાહિત્યમાં આ એક નવીન ઉપયોગી ઉમેરો છે. બન્ને લેખકો સાહિત્યના આ ક્ષેત્રમાં મેળવેલી સફળતાને માટે મશહૂર છે. આ પુસ્તક "મોટી બેન" પછીનું છે. પુસ્તકની ભાષા જેમને માટે યોજાઇ છે તેમને યોગ્ય છે. અંદર ચિઠ્ઠીઓ, નાટકના રૂપમાં મૂકેલ એક લોકવાર્તા, બીજી વાર્તાઓ સર્વ યથાયોગ્ય પુસ્તકમાં આવે છે. એક બે બાબતો તરફ ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર જણાય છે.

હુકમ કદાપિ રાણી કરે;
કીડી જુદ્ધે ચડે,
એ દરનાં બે જૂથ લડે.
× ×
કીડીની છે એવી વાત,
ઝીણી બહુ શાણી જાત.

આમાં બીજી અને છેલ્લી લીટીમાં શબ્દો ખૂટતા જણાય છે. પૃ. ૮૫ ઉપર ધનસીના પાઠમાં લખ્યું છેઃ "ધનસી આઠ વરસનો છોકરો છે, એ જાતે આંધળો છે." 'આંધળા' નામની 'જાત' ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. હશે તો પણ જાત નહિ હોય. 'આંધા' નામની અડક કોઈ કોઈ નાતમાં હોય છે.

પુસ્તક બાળક ઘણી જ ઉત્સુકતાથી વાંચી જશે એમાં અમને સંદેહ નથી.

પડઘા:—લેખક : શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રકાશકઃ ઉપર મુજબ. મૂલ્ય બાલ ગ્રં. ૦-૩-૬. છુટક ૦-૫-૦.

શ્રીયુત ધૂમકેતુએ લખેલાં ત્રણ બાળ નાટકોનો આ સંગ્રહ છે. પણ આ ત્રણે ય નાટકો ખાસ કરીને બાળકોને ભજવવાને માટે લાયક અમને જણાતાં નથી. 'ગામડાંની ધૂળમાં ઢંકાયલાં' એ નાટકમાં જે વક્તવ્ય છે તે મોટી ઉમરના માણસોને સમજવાને માટે છે, નાનાં બાળકોને માટે નથી. અને એ વક્તવ્ય પણ બરાબર કહેવાયું લાગતું નથી. ગામડાંની ધૂળમાં ઘણાં'ય રત્નો ઢંકાએલાં છે, ઓપ ચડયા વિના તેને કોઇ ઓળખતું નથી, અને ગામડાંના માસ્તરો ઓળખે તો પણ પોતાની પરિસ્થિતિ અને પરતંત્રતાને લીધે તેને ઓપ ચડાવી શકે તેમ નથી એ વાત ખરી છે. પણ નાટક તે વાત કહી શકતું નથી. હરદેવરામ માસ્તર, એક લીટા ઉપરથી છોકરો ચિત્રકાર થશે એમ માને, એક છોકરો પથ્થરમાં કાણું પાડે તે ઉપરથી તે શિલ્પી થશે એમ માને, તેમાં માસ્તરનું પરીક્ષાકૌશલ નથી દેખાતું પણ લાગણીની ઘેલછા દેખાય છે. છોકરાઓ પણ (દાખલા તરીકે દામુ) તેને બનાવી જાય છે તેની તેને ખબર પડતી નથી. ગામના લોકોથી ન દબાવું જોઇએ એટલો તે દબાય છે અને પરીક્ષા પાસે આવી છે એટલું પણ ભૂલી જાય છે. આદર્શવાળાં માણસો આવાં બુદ્ધિમાં મંદ હોય એવી માન્યતા આ નાટિકાની નીચે દેખાય છે તે ખરી નથી-છેવટ લેખકના વક્તવ્યને ઉપકારક તો નથી જ. ગામડાંનાં રત્નો કરતાં, માસ્તરની ઉપહસનીયતા આમાં વિશેષ દેખાય છે. એવી જ રીતે કવિરાજમાં પણ કવિની કૃત્રિમતા કરતાં, નિશાળની કવિતા ગોખામણીમાં વાત સત્યની અને ઘરનું શિક્ષણ અને વ્યવહાર અસત્યનો ઉપદેશક, એ વિસંવાદમાં ઉત્પન્ન થતું હાસ્ય જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે અને એ હાસ્ય બરાબર વ્યક્ત થયું છે. લાડુ અને દાળનો હાસ્યરસ અમને એવો માર્મિક કે સત્યનિષ્ઠ લાગતો નથી.

બાળ નાટકોની આપણા સાહિત્યમાં ખોટ છે. અને તે પૂરી પાડવાનો આ પ્રયત્ન અભિનન્દન અને ઉત્તેજનને યોગ્ય છે.

૨૧૦

બાળ લોકગીત સંગ્રહ ભાગ ૧-૨:-સંપાદકઃ ગિજુભાઇ. પ્રકાશકઃ-ગોપાળ ગજાનન વિદ્વાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. દરેકના ત્રણ આના.

બાળશિક્ષણ અને બાળ સાહિત્યના એકચ્છત્ર સમ્રાટ શ્રી ગિજુભાઇ બાળવાર્તાના પાંચ ગ્રંથો

બાળકોને ભેટ ધર્યા પછી તેમને બાળલોકગીતો આપે એમાં પૂરેપૂરું ઔચિત્ય છે. જેમને બાલ માનસનો સારો પરિચય હોય તેમને હાથે થયેલી ચુંટણી બાળકોને મનપસંદ નીવડે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. વળી હાલમાં જ્યારે શિક્ષણમાં લોકગીતોને સ્થાન મળવા માંડયું છે ત્યારે ઘણા શિક્ષકો અને માબાપોને બાળલોકગીતો ભાવવાં કયાંથી એવી મૂઝવણ થતી હતી. શ્રી ગિજુભાઇએ તેમની મુઝવણનો અંત આણ્યો છે. તેઓ આમને આમ બાળસાહિત્યનું સંપાદન અને સંશોધન કરતા રહે એટલી અમારી માંગણી છે. ગુજરાત તો એમનાં કાર્ય વધાવતું જ આવ્યું છે.

બાળવાર્તા ભાગ ૫ મો:-સંપાદક: ગિજુભાઇ. પ્રકાશક ઉપર મુજબ. કિંમત ચાર આના.

પહેલા ચાર ભાગોની માફક આ પણ નાની નાની બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.

ન૦

ચુંદડી:-સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય દસ આના, પાકું પૂઠું ચૌદ આના.

લોકગીતો અને લોકસાહિત્યને સંઘરવાને માટે અથાગ પરિશ્રમ લેનાર શ્રીયુત મેઘાણીનું આ એક નવું પ્રકાશન છે. તેમાં ગુજરાતનાં લગ્નગીતોનો સંગ્રહ છે. ગુજરાતની જુદી જુદી નાતોમાં ગવાતાં ગીતો, જરૂર પડે ત્યાં, તેનાં પાઠાંતરો સાથે આપ્યાં છે. એ ગીતોના ઉપર પ્રાસ્તાવિક ટીપ લખી છે અને પુસ્તકની શરૂઆતમાં આ ગીતોમાં પ્રતીત થતો હિંદુલગ્નસંબંધ દર્શાવ્યો છે.

સંગ્રહ સ્ત્રીઓમાં ઘણો જ પ્રિય થઇ પડશે; અને રીતરિવાજ જૂનાં લોકગીત વગેરેના અભ્યાસીને પણ ઉપયોગી નીવડશે.

વેણીનાં ફૂલ:-કર્તા: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: શ્રી મહિલા વિદ્યાલય, ભાવનગર. ૦-૪-૦

શ્રીયુત મેઘાણીએ ઘણાં લોકગીતો સંગ્રહ્યાં છે. તેમાંની ખૂબી તેમ જ ઉણપ બન્ને તેઓ બરાબર જાણે છે. એવાં અનેક ગીતો છે જેમાં પહેલી બેએક લીટીઓ સુંદર હોય, કોઇ પણ સંગીત કાવ્યની સાથે હરીફાઇમાં મૂકાય એવી હોય, અને પછી તરત જ તેનો રસ અદૃશ્ય થઈ કેવળ બાલિશ પંક્તિઓનાં પુનરાવર્તનો આવે છે. એક બાજુથી લોકગીતો ઘણાં મોહક છે, ગાવામાં સુંદર અને સહેલાં છે, બીજી બાજુથી રસમાં વિચ્છિન્નધાર છે. આમાંથી લોકગીતનું સ્રોત જીવતું રાખવાનો ઉપાય એક જ છે તે એ કે લોકગીતોમાં હાલના ભાવો આપણી કલાની દૃષ્ટિએ વહેવરાવવા. આ સંગ્રહ એ દિશાનો એક પ્રયત્ન છે. અને તે લોકગીતોનું ઉજળું ભવિષ્ય સૂચવે છે.

બદનામ હિંદ:-લેખક: હીરાલાલ આર. ડૉકટર. ઘાટકોપર. કિંમત એક રૂપીઓ.

મિસ મેયોની દુર્વિખ્યાત મધર ઇન્ડિયા પુસ્તકનો આમાં જવાબ છે. લેખકનો આ પુસ્તક લખવાનો પહેલો જ પ્રયત્ન છે. અને આરંભકની કેટલીક ત્રુટિઓ તેમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકના આરંભમાં વિનતી, આભાર, અર્પણ, બે બોલ, પ્રસ્તાવના, એટલું આવ્યા પછી વિભાગવાર અને પ્રકરણવાર જવાબ શરૂ થાય છે. આખા પુસ્તકમાં અંગ્રેજી અવતરણો, બીજાના અભિપ્રાયો, અત્યાર સુધીમાં થયેલા જવાબો વગેરે પુષ્કળ છે પણ હકીકતની વ્યવસ્થા જોઇએ તેવી નથી. કયાંક અમેરિકા ઉપર આક્ષેપથી, કયાંક ખંડનથી અને સર્વત્ર મિસ મેયોના ઉપહાસથી જવાબ વાળ્યો છે. કોઈ કોઇ જગાએ આપણી ત્રુટિ હોય ત્યાં તે કબુલ પણ કરી છે.

પ્રથમ પુસ્તક લખવાની પસંદગી બહુ વખાણવા જેવી નથી. પુસ્તક પણ ઉતાવળમાં લખાયું જણાય છે. હવે પછી પોતાને પ્રભુત્વ

મળ્યું હોય તેવો કોઇ વિષય લેખક લેશે તો વધારે સફળતા મળશે.

મહાવીર જીવનનો મહિમાઃ-કર્તાઃ પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી. પ્રકાશકઃ એસ. જે. શાહ. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, માદલપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય બે આના.

મહાવીર જયન્તી પ્રસંગ માટે આ નાનકડું પુસ્તક રચાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ નાના પુસ્તકમાં કર્તાએ મહાવીર ચરિત્ર લખવાની સામગ્રી બતાવી છે અને તેનો ઉપયોગ કરતાં કેવો વિવેક વાપરવો જોઈએ એ દાખલા આપી બતાવ્યું છે. દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળની સાચી વાત આસપાસ પછીથી કેવી રીતે ચમત્કારો વધતા ગયા. જૈન કોમ ધર્મચુસ્ત છે તો તેમના આ તીર્થંકર વિશેની હકીકતનું શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ તારતમ્ય કાઢી તેમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત તારવી તેનું પુસ્તક પ્રકાશિત કરાવે તો ઘણા ધર્મના વહેમો નાશ પામે અને ધર્મનો ખરો પ્રકાશ પડે.

સોરઠી તવારીખના થરઃ-શ્રી બહાઉદ્દીન કૉલેજના સ્નેહસંમેલનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાતાઃ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. પ્રસિદ્ધ કરનારઃ બહાઉદ્દીન કૉલેજ, સાહિત્ય સભા.

આજના યુગથી માંડીને અશોક અને તેના પહેલાંના કૃષ્ણચંદ્ર સુધીનો ઇતિહાસ યુગવાર બેચરદષ્ટિએ કવિશ્રી જોઇ ગયા છે. સોરઠના ઇતિહાસનું તેમાં દોહન છે. યુવાનોને તે પ્રાણપ્રદ નીવડશે.

જગદ્‌ગુરુ :—લેખક અને પ્રકાશક: શંભુપ્રસાદ મણિશંકર ઇનામદાર. કિં. ૦-૮-૦.

જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્ય શાંત્યાનંદનું ટૂંકું જીવન અને તેમનો ગુણાનુવાદ.

આર્યપ્રકાશ જ્ઞાનઅંક ૧૯૮૪ :—(તંત્રી હરિશંકર વિદ્યાર્થી) પ્રકાશકઃ બાપુભાઈ કુ. પટેલ: મૂલ્ય એક રૂપીઓ.

આર્યસમાજના તેમ જ સમાજ બહારના અનેક લેખકો પાસે આમાં લેખો લખાવેલા છે. અનેક ફોટાઓથી અંક સુશોભિત છે.

સાહિત્ય સમાચાર :—(માસિક) તંત્રીઃ નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી. એમ. એ. સંચાલકઃ ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર. એમ. એ. પી. એચ. ડી. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના આમાં સમાચાર આવે છે. તે ઉપરાંત આ નવા તંત્રીજીના હાથમાં આ માસિક આવ્યું છે તેથી તેમાં સાહિત્ય સંબંધી પણ સારા લેખો વિવેચનાઓ આવવી શરૂ થઈ છે.

મજૂર સંદેશ :—પ્રકાશકઃ મજૂર ઑફીસ અમદાવાદ.

આ સામયિકના કેટલાક સચિત્ર અંકો અમને અવલોકન માટે મળ્યા છે. મજૂરોનું સાહિત્ય સચિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ખાસ આવકાર યોગ્ય છે. તેમને આવાં આકર્ષણોથી વાંચવા લોભાવવાં જોઇએ. અને કેટલાંક માસિકો હલકાં ચિત્રોનું આકર્ષણ આપે છે તેવું આ નથી. મજૂર ચળવળને લગતા પુરુષોનાં ચિત્ર સાથેના તેમાં લેખો વગેરે છે. મજૂર વર્ગ આનો લાભ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

આ સચિત્ર અંકો હવે બહાર પડવા બંધ થવાના છે એમ સાંભળી અમે ખિન્ન થયા છીએ:

The Baroda Colledge Magazine Editor: Mr. R. M. Dalal. Single copy 12 annas.

સામાન્ય રીતે ચાલુ સામયિકોની સમાલોચના આ વિભાગમાં અમે નથી કરતા. પણ આ અંક નવા તંત્રીના વહીવટમાં પહેલો જ નીકળ્યો છે અને તંત્ર બધું વિદ્યાર્થીઓને સુપ્રત થયું છે માટે આને નવો અંક ગણી અમે સમાલોચના લઇએ છીએ.

આવા સામયિકો દુભાષિયાં હોય છે અને આ તો અંગ્રેજી ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી હોવાથી

ત્રિભાષિયું છે. અમે માત્ર ગુજરાતી વિભાગ જ અહીં જોઇશું.

આ વિભાગમાં પ્રથમ સોનેટ દર્શન દે છે. નવીન પદ્યો એ પ્રકારનાં લખાવા માંડયા છે એ જ બતાવે છે કે ગંભીર વિચારમિશ્ર લાગણી માટે એ સ્વરૂપ અનુકૂળ છે. બીજો સોનેટ તો સોનેટના પ્રથમ દષ્ટાન્તો જ છે એટલે તે વિશે કશું લખવાની જરૂર નથી.

બીજા વિદ્યાર્થીઓના લેખો પણ આશાપ્રદ છે. લાગણી બતાવવાના મોહમાં તણાવું એ યુવાન લેખકોનું ભયસ્થાન છે તેથી ચેતાવી આ ઉત્સાહી લેખકવર્ગને અભિનન્દન આપીએ છીએ.

૨૦

તંદુરસ્તીના ઉકેલો:—લેખક: સ્વામી ...વ. પ્રકાશક: મંત્રી ગણેશ ક્રીડા મંડળ, ભાવનગર. કિંમત મરજીરૂપ.

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય સૂચનાઓ સાદી ભાષામાં આપવામાં આવી છે. સમાજમાં આ બાબતનાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જેમ વધુ થાય તેમ સારૂં.

ભૂમિકા:—કર્તા અને પ્રકાશક: શંકરલાલ હરિલાલ શુકલ. બી. એ. બોરસદ. મૂલ્ય ૦–૨–૬.

સંસ્કૃત શીખવવામાં મદદકર્તા થાય એવા ઉદ્દેશથી આ પાઠમાળા રચવામાં આવી છે. પ્રયત્ન યોગ્ય દિશામાં થયો છે પણ વાક્યોની પસંદગી જોઇએ એટલી સારી થઇ નથી.

યશોદા:—વર્ષ ૧ લું, અંક ૨ જો. તંત્રી: મણિલાલ નથુભાઇ દોશી અને હરિલાલ લલ્લુભાઈ ઠક્કર. રતનપોળ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપીઆ.

સ્ત્રીઓમાં વાચનનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી આ માસિક ચલાવાય છે.

બ્રહ્મદેશ:—(અઠવાડિક પત્ર) તંત્રી: રમેશ આર. ધારેખાન, ગૂજરાત બિલ્ડીંગ, ૧૫૮, ૩૧ગલી, રંગુન.

અરૂણોદય: પત્રકાર પરિષદ ખાસ અંક.

એધડી મોજ: ગૂજરાતી પત્રકાર પરિષદ વિશેષાંક.

પ્રચારક: આર્યકુમાર મહાસભા વડોદરાનું મુખપત્ર. લવાજમ દોઢ રૂપિયો. પરદેશ માટે ત્રણ શિલિંગ.

શ્રી વરણામા સેવા સમાજનો પાંચમો,—છઠ્ઠો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી સેવા મંડલ પાલેજ રેલ સંકટ નિવારણ ફંડનો હિસાબ તથા રીપોર્ટ.

ન૦

નોંધ

મજુરો અને હડતાલ

હિંદની હડતાલની સ્થિતિ જરા પણ સુધરી નથી. મુંબાઇની હડતાલ હજી ચાલ્યા કરે છે. સમાધાની કરવા બેઠેલી સમિતિ સમાધાની કરી શકે એવું દેખાતું નથી. દરમિયાન હજારો બેકાર પડેલા મજુરોની સ્થિતિ લાચાર અને ભયંકર થતી જાય છે. તેમનાં બૈરાં છોકરાંને મદદ કરવાને મુંબઇ કોરપોરેશનમાં દરરોજ રૂા. ૧૦૦૦ ની મદદ કરવાનો ઠરાવ આવ્યો પણ તે પસાર ન થતાં તેની તપાસ કરવા કમિટિ નીમાઈ છે. મિ. ડાંગે (તેમની સામેની ફરિયાદ પાછી ખેંચી લીધી છે) ફરિયાદ કરે છે કે રશિયાથી તેમને મોટી રકમનો મનીઑર્ડર મળવો જોઇએ તે મળ્યો નથી. તેમને વહેમ આવે છે કે તેમની

વિદ્યાર્થીઓ પગે ચાલતાં અઢીસે માઇલની મુસાફરી ૧૮ દિવસમાં કરી આવ્યા. રસ્તામાં તેઓ અનેક સ્થળો જોતા ગયા અને તારંગા દાંતા અંબાજી જોઇ આબુ પહોંચ્યા. આ તો એક જ ખબર પત્રોમાં આવ્યા છે પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડની અનેક કેળવણી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ આવી રીતે મુસાફરીએ જાય છે. વળી હમણાં ૧૫ વર્ષના પારસી છોકરાએ મુંબઇથી લકનૌ સુધીની એક હજાર માઇલની મુસાફરી સાઇકલ ઉપર વીસ દિવસમાં કરી છે. સૌથી વધારે આનંદપ્રદ ખબર તો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીના સત્યાગ્રહમાં પણ રસ લીધો છે, ઘણા વિદ્યાર્થીભાઇઓ, અને બહેનો પણ, બારડોલી જઈ ખેડુતો સાથે વાત કરી આવ્યાં છે, અને મુંબઇના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબઇમાં કેટલાક દિવસો ફાળો ઉઘરાવ્યો છે. અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક વિદ્યાર્થીએ બારડોલીના માજીસ્ટ્રેટની મહેરબાનીથી સજા પણ ખાધી છે. વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીની લડતનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવો જોઇએ કારણ કે આપણી નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને આ સિવાય મુક્તિનું બીજું કોઈ સાધન નથી. સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્ન કરવાના આ ઉલ્લાસમય વાતાવરણમાં જુવાન હોવાને માટે દરેક જુવાને પોતાનું જીવન ધન્ય માનવું ઘટે છે. આવો જમાનો શતકોમાં કોઇક જ વાર આવે છે.

* * *

ઇન્ડિયન ઑલિમ્પિક હોકી ટીમ

જગતની રમતોની હરીફાઇમાં આ વખતે આપણી હિંદી ટીમ આમસ્ટર્ડામમાં છેવટની જીત મેળવીને હિંદમાં પાછી આવી છે. હિંદને આ માન પહેલું જ મળે છે. આખા મુંબઇએ ઘણા હર્ષથી આ ખેલાડીઓને વધાવી લીધા છે. તેમણે અહીંના પ્રેક્ષકો આગળ પણ પોતાની રમત બતાવી છે. આખા હિંદનું તેમને અભિનન્દન ઘટે છે.

* * *

સરકારી કેળવણી

માધ્યમિક કેળવણી અને કૉલેજની ફી વધારવાને માટે સરકારે એક પ્રેસનોટ બહાર પાડી છે. આ મુજબ કૉલેજોમાં જ્યાં એક સત્રના રૂ. ૭૫) હતા ત્યાં રૂ. ૯૦) અને ધંધાની કૉલેજોમાં તો રૂ. ૧૦૦) સુધી ફી થશે. હાઇસ્કુલોમાં જ્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨) છે ત્યાં રૂ. ૩) અને જ્યાં વધારેમાં વધારે રૂ. ૬) છે ત્યાં રૂ. ૭) થશે. આવી દરખાસ્ત કરવાનું કારણ સરકાર એવું બતાવે છે કે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં પ્રાથમિક કેળવણીનું ખરચ ત્રણ ગણાથી વધી ગયું છે અને માધ્યમિકનું બમણાથી વધી ગયું છે. અને પ્રાથમિક કેળવણીને વધારે ઉત્તેજન આપવા સરકારને બીજી કેળવણીની આવક વધાર્યા વિના છુટકો નથી.

હવે પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન છે કે સરકારનું ખરચ વધ્યું તો તે પ્રમાણે સરકારી ઉપજ પણ બધાં ખાતાંની વધી છે કે નહિ? અને કેળવણીમાં ખરચ વધારવું પડે તેમ હોય તો બીજાં કોઇ ખાતાં નથી જ્યાંથી ખરચ ઓછું થાય? હિંદમાં કેળવણી પછવાડે પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછું ખરચ થાય છે અને લશ્કરમાં પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે ખરચ થાય છે, હિંદની સનંદી નોકરી દુનિયામાં ભારેમાં ભારે પગારદારની છે. તેમાં કશામાંથી તેમને કાપકુપ કરવી નથી સૂઝતી અને આ જ્ઞાનપ્રચાર ઉપર કર નાંખવાનું સૂઝે છે!

બીજાં ખાતાં જવા દઇએ તો કેળવણી ખાતામાંથી જ ભારે પગારોમાંથી ક્યાં કાપકુપ નથી થઈ શકતી? સામાન્ય રીતે સરકારી મદદ લેતી કૉલેજ, વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૬૦) ખરચે છે. પણ એલફિન્સ્ટન કૉલેજ રૂ. ૨૧૯) અને ડેકન કૉલેજ રૂ. ૩૭૮) ખરચે છે. આ કૉલેજો જો ફરગ્યુસન કૉલેજના જેવાં સ્વયંસેવક મંડળોને સોંપી દે તો મોટી રકમ બચત રહે. તે જ રીતે માધ્યમિક કેળવણીમાં પણ સરકારી

હાઇસ્કૂલો સામાન્ય સરેરાશ કરતાં ઘણી વધારે રકમ વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચે છે તે પણ આની જ રીતે બચત રહે. આવી સ્વયંસેવકોથી ચાલતી સંસ્થાઓ કોઈ પણ રીતે સરકારી વિદ્યાલયોથી ન્યૂન છે એમ તો કોઇ નહિ જ કહી શકે.

આપણે ઘર આંગણે બનેલો દાખલો ભૂલવો જોઇએ નહિ. **પ્રિન્સિપલ શિરાઝ અમદાવાદમાં પાછા** આવ્યા છે. તેઓ નહોતા ત્યારે વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચ રૂ. ૪૦) ને આશરે આવતું તે હવે તેમના આવવાથી લગભગ બમણું થયું છે. બધા વિદ્યાર્થીઓના અને પ્રજાના વિરોધ છતાં, કૌંસિલમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો છતાં–તેમના સહકારી અધ્યાપકોના મનમાં તો એ કેવા હશે તે કોણ કહી શકે કારણ કે સરકારી નોકર જેવો કોઈ બીજો અબોલ જીવ નથી—તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા છે. બંગાળમાં ન પોસાયા, મુંબઈમાં ન સમાયા તે ગુજરાતમાં સમાય છે. કોઇનો પણ સમાસ કરવો હોય તો કેળવણીખાતું સરકારને જડે છે. આવી જ રીતે ઘણાં વરસો પહેલાં એક અમલદારનો સમાસ કરવા સેકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજ કાઢી હતી તે હજી ચાલ્યા કરે છે. પછી કેળવણી ખાતાનું ખરચ કેમ ન વધે !

પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળ્યું ત્યાં સુધી સરકાર તો કરવાની હશે તે કરશે જ. પણ પ્રજા નથી સમજતી ? પરભાષાદ્વારા અપાતી કેળવણીથી આપણું માનસ પરાધીન અને અવિકસિત થાય છે. પૂનાની મહિલા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભને પ્રસંગે નવાબ મસૂદ જંગે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ પરદેશી કેળવણીથી આપણી ભાષાઓ સમૃદ્ધ થઈ શકતી નથી. વળી એ તો નક્કી છે કે સરકાર આપણને ભણાવે છે તે તેમના કારકુનો પૂરા પાડવા માટે, અને હિંદીઓ પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓના મોહમાં પડી તેની ખરીદી કરે એટલા માટે. કેળવણી આપતાં આપતાં પણ આપણે કેળવણીથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની અભિલાષા ન કરીએ તેને માટે તેને ચિંતા રહ્યા કરે છે. માટે આફ્રિકાની હબસી પ્રજાની કેળવણી ઉપર ત્યાંની સંસ્થાની સરકારે વિચિત્ર નિયંત્રણ મૂક્યું છે. સરકારી પરીક્ષા પસાર કરીને શિક્ષકનો પરવાનો મેળવ્યા સિવાય કોઇ પણ વિદ્યાર્થીને ભણાવવો એ ત્યાં ચોરી જેવો ગંભીર ગુન્હો છે. અંગ્રેજીનું શિક્ષણ બંધ કર્યું છે. તારખાતાના કે એવા નોકરીના કામ માટે જોઇએ એટલું જ અંગ્રેજી ભણેલા થોડા પેદા કરીને સરકાર બાકીનાઓ તો માત્ર અંગ્રેજોને માટે ધન પેદા કરી આપે એ જ ધ્યેયથી ત્યાંનું કેળવણીખાતું ચલાવે છે ! આ બધું જાણતાં છતાં સરકારી કેળવણીનો મોહ આપણી પ્રજાને છૂટતો નથી.

અને આટલું બધું ખરચાળ અને હાનિકારક ઉચ્ચ શિક્ષણ શા માટે બધા લેવા જાય છે ? આપણા ધંધાઓ પરદેશીઓના હાથમાં જતા જાય છે. સુતારી, લુહારી, ઇમારતી વગેરે ધંધામાં પણ આપણે દહાડે દિવસે પરાધીન થતા જઇએ છીએ. આ ધંધાદારી, સરકારી કેળવણી લે છે એટલે ધંધો મૂકીને પાછો કારકુની શોધે છે. કોઇ પણ દેશમાં શાલાન્તે વિદ્યાર્થીઓનું આવડું મોટું પ્રમાણ કૉલેજનું શિક્ષણ લેવા માંડતું નથી. આપણે ત્યાં તો જેમ ગાડું ચીલે ચાલે તેમ મેટ્રિક પછી બી. એ., બી. એ. પછી એમ. એ. કે એલ. એલ. બી. કે બન્ને ! આથી ભણેલાઓ ધંધા વિનાના થાય છે અને ધંધા ભણેલા વિનાના થતા જાય છે.

બીજા દેશોમાં જેમને ખાસ લેખકનું કામ કરવું હોય તેઓ જ કૉલેજની કેળવણી લે છે બીજાઓ તો ધંધામાં નિષ્ણાત થઈ ધંધે વળગે છે. આપણે ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા જનારા લેખક થવાને જ તેમ કરતા હોય—અને એમ જ માનવું જોઇએ કારણ કે લેખક ન હોવામાં અર્ધી હીણપત મનાય છે–તોપણ સરકારી

કેળવણીથી ફાયદો નથી કારણ કે ત્યાં સ્વભાષા તો બોલાતી જ નથી. સ્વભાષાને માટે અવકાશ તો માત્ર રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં જ છે.

પ્રજાએ આ સરકારી પરનાળે પૈસા ખરચી કેળવણી લેવાનું છોડી દઈ કેળવણીના અનેક રાષ્ટ્રીય અખતરા કરવા જોઇએ.

* * *

ધ ઇન્ડિયન હાઇકોર્ટસ બિલ

બાઇબલમાં કહ્યું છે કે તારો જમણો હાથ (જે કાંઇ સુકૃત્ય) કરે તે ડાબા હાથને જાણવા દઇશ નહિ. આપણી ક્રિશ્ચન સરકાર, કોઇને જાણવા દીધા વિના જમણા હાથે આપેલું ડાબે હાથે લઇ લેવામાં કુશલ છે.

ગવર્મેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા એકટની ૧૦૧ મી કલમ પ્રમાણે હાઈકોર્ટના જજ્જોની ⅓ સંખ્યા હિંદી સનંદી નોકરોથી, ⅓ ઈંગ્લંડના અને સ્કોટલૅંડના બારિસ્ટરોથી અને બાકીની ⅓ વકીલો અને પ્રાન્તિક અધિકારીઓથી પૂરાતી હતી. વડા જજ્જની જગાએ માત્ર બારિસ્ટરની જ નીમણૂક થઇ શકતી હતી. હિંદી સરકારે નીમેલી વકીલોની કમિટિએ બધા ઇલાકામાં તપાસ કરીને ભલામણ કરી હતી કે વડા જજ્જની જગા વકીલોને માટે પણ ખુલ્લી મૂકવી જોઇએ.

થોડા સમય પર ખબર મળ્યા કે ઇંગ્લંડમાં અમીરોની સભામાં આ સંબંધી બિલ પહેલી સુનાવણીમાં પસાર થયું છે અને તેમાં વડા જજ્જની જગા અહીંના વકીલોને માટે ખુલ્લી મૂકવાની કલમ છે. પણ આવું બિલ હિંદમાં જાહેર થયું નથી તેમ જ હિન્દી સરકારે એસેંબ્લી કે કૌંસિલના કોઈ પણ સભ્યને પણ જણાવા દીધું નથી. હિન્દી સરકાર પોતે પણ ન જાણતી હોય એમ તો કેમ બને ? તેમ જ સમાચાર આપનારાં ખાતાંએ પણ બિલની પૂરી માહીતી આપી નથી.

પણ હવે જણાય છે કે એ બિલ ગુપ્ત રાખવાનું પૂરેપૂરૂં કારણ હતું. વડા જજ્જની જગા અહીંના વકીલોને માટે ખુલ્લી મૂકવા સાથે, હિન્દી સનંદી નોકરોને માટે પણ તે ખુલ્લી મૂકી દીધી છે. હવે ન્યાયખાતામાં બિલકુલ સનંદી નોકરોને રાખવા સામે જ પ્રજાનો તો ઘણા સમયથી વિરોધ છે. દોઢસો ઉપરાંત વરસથી વડા જજ્જની જગાએ સનંદી નોકરને ન નીમવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. સરકારી કારોબારી કામ કરનારા નોકરોનાં મનો શુદ્ધ ન્યાય આપવાને માટે જોઇએ તેટલાં વિશાળ કે તટસ્થ હોતાં નથી એ જગજાહેર છે. જજ્જની જગાઓ પૂરી શકાય એટલા કાબેલ વકીલ બારિસ્ટરો હિંદુસ્તાનમાંથી મળી રહે તેમ છે. છતાં અહીંના વકીલોના લાભને બહાને સનંદી નોકરોને વડા જજ્જની જગાએ નીમવાનો કાયદો સરકાર કોઈ ન જાણે તેમ સરકાવી દે છે.

વડા જજ્જને આસને બેસનાર છેલ્લો સનંદી નોકર, નંદકુમારને ફાંસીની સજા કરનાર સર ઈલીજા ઇમ્પિ હતો. સરકારને તે જમાનો પાછો આણવો હશે !

* * *

ધ ઇન્ડિયન નેવી બિલ

જવાબદાર રાજતંત્રની વિડંબનાનું આવું જ એક બીજું પગલું સરકારે ભર્યું છે. ગયા ફેબ્રુઆરીમાં સરકારે ધ ઇન્ડિયન નેવી (ડિસિપ્લિન) બિલ એસેંબ્લિમાં પેશ કર્યું હતું. અને એ બિલથી હિંદી દરિયાઇ લશ્કર અસ્તિત્વમાં આવશે એવું બણગાં ફૂંકયાં હતાં. પણ આ લશ્કરનું ખર્ચ હિંદ ભરે તે સિવાય તે બીજી કોઈ રીતે હિંદી ન હોતું. હિંદીઓને તેમાં નોકરી મળવાનો બિલકુલ અવકાશ નહોતો. એ બીજી બધી રીતે જાણે બ્રિટિશ દરિયાઇ લશ્કરના ભાગ જેવી તેની સ્થિતિ થતી હતી. એસેંબ્લીએ

આ જોયું અને તે બિલને એકની-બહુમતિથી રદ કર્યું. અત્યારે સરકાર એ રદ થયેલા બિલના બધા ઠરાવો પોતાની કારોબારી સત્તાથી ફરી અમલમાં મૂકે છે.

* * *

મિ. હાજીનું બિલ

એ આવતી લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લીની બેઠકમાં આવનારૂં ઘણું અગત્યનું બિલ છે. તેનો મુખ્ય મુદ્દો હિન્દના દરિયા કિનારાનો દરિયાઇ વહેપાર હિન્દનાં જ અને મુખ્યત્વે હિન્દી અમલદારો અને એન્જીનિયરોથી ચાલતાં વહાણોથી થવો જોઇએ એ છે. આખા દેશનો એને ટેકો છે પણ અત્યાર સુધી આ વહેવાર પચાવી પડેલા અંગ્રેજોને તેથી નુકસાન જાય એમ છે એટલે તેઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે, તેથી દેશને ગેર ફાયદો થશે વગેરે અભિપ્રાયો બને તેટલા ફેલાવે છે.

ખરી વાત એ છે કે દરેક દેશ પોતાના કાંઠાનો વહેપાર પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. [illegible]ંડે એ રીતે પોતાનો વહેપાર બળવાન કર્યો છે અને અત્યારે ફ્રાન્સ, કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને અમેરિકા સુદ્ધાં પોતાના કાંઠાના વહેપારનું સંરક્ષણ કરે છે. પણ આપણો વહેપાર તો અંગ્રેજોના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને એ જામી ગયેલ વહેપારીઓએ હરીફાઈ કરી આ છેલ્લાં ૨૫ વરસમાં ત્રીસ કંપનીઓ ઊભી થઇ તેમાંથી એકેયને પગભર થવા દીધી નથી.

એસેમ્બ્લી અને કૌંસિલ ઑફ સ્ટેટે બન્ને એ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. સરકારે તપાસ કરવા એક કમિટિ નીમી. કમિટિએ ૧૯૨૩ માં તેની તપાસ શરૂ કરી. તેમાં હિંદી સભ્યોને ખાત્રી થઈ કે અંગ્રેજો આ વહેપારમાં લગભગ ઈજારો ભોગવતા હતા. રેલવેના ભાવો પણ તેમના પરદેશી વહેપારને ફાયદો કરે તેવા રહેતા હતા અને મોટાં બંદરો સાથેના તેમના વહેપારને લીધે નાનાં બંદરો ખીલતાં નડતાં. ૪૦૦૦ માઇલના કાંઠાના વહેપારમાં હિન્દને કશો ભાગ ન મળતો, હિન્દના બેસારૂઓ, ખાસ કરીને હલકા વર્ગના બેસારૂઓ સાથે ઘણી ખરાબ વર્તણૂક ચલાવાતી હતી અને પરદેશના હિતને અનુકૂળ નીતિએ હિન્દનો નિકાસ વહેપાર ચલાવાતો હતો. આ ઉપરથી કમિટિએ ભલામણ કરી કે હિન્દનો વહેપાર હિન્દનાં વહાણો માટે જ છેવટે રાખવો જોઇએ. અને કોઇ પણ કંપનીને હિન્દના કાંઠે વહેપાર કરવાનો પરવાનો મળે તે પહેલાં દરેક વહાણ દીઠ ઓછામાં ઓછા બે હિન્દીઓને વહાણના ઑફિસર અને ઇન્જિનિયર તરીકે તાલીમ મળવા રાખવા જોઇએ. અને એ અમલદારો તૈયાર થતા જાય તેમ તેમ તેમને નોકરીમાં રાખી એક વહાણ પર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા હિન્દીઓને નોકર રાખવા જોઇએ.

આ ભલામણ ૧૯૨૪ માં આવી. આવી અગત્યભરી યોજના હિન્દી સરકારે આટલાં વરસ અભરાઈ પર મૂકી રાખી. હવે મિ. હાજી એ જ ભલામણો ઉપરથી આ બિલ આવતી બેઠકમાં પેશ કરશે.

અંગ્રેજ વહેપારના હિતસ્વીઓ આ બિલ ક્રાન્તિકારક છે વગેરે વાંધા ઉઠાવે છે. પણ ખરી વાત તો તેમને આવો નફાવાળો વહેપાર છોડવો પડશે તે ગમતું નથી એ છે. પણ તેમણે સમજવું જોઇએ કે હિન્દને નુકસાન કરી તેમણે ઘણાં વરસ નફો ખાધો, હવે ઘણું થયું !

* * *

પરદેશી મીઠું

હિંદ લિવરપુલનું મીઠું ખાય છે આ વાતથી તો કોઇ હિંદી અજાણ્યો નહિ જ હોય. હિંદ પોતાનું મીઠું પકવી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન અને હિંદને તેમ કરવાને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રશ્ન સરકારે રેવન્યુના સેન્ટ્રલ બોર્ડને પૂછ્યો. અને તે બોર્ડે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે બંગાળ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મુંબઇ અને મદ્રાસનું મીઠું વાપરશે એવો સંભવ નથી અને "જો કે

બંગાળ વાપરે છે તેવા સફેદ મીઠાની સાથે હરીફાઇ કરી શકે તેવું મીઠું હિંદમાં પકવી શકાય પણ હિંદને પૂરૂં પડે તેટલું મીઠું પરવડે તેટલી કિંમતે ઉપજાવી શકાશે નહિ." સરકારે આ અભિપ્રાય સ્વીકારી લઇ તે વડે ખબરપત્ર બહાર પાડ્યું, ખરી રીતે આ પ્રશ્ન ટરીફ બોર્ડને પૂછવો જોઇતો હતો.

પણ સરકારે સ્વીકારેલો અભિપ્રાય ખોટો પડ્યો છે. ઓખામાં પકવેલું ૩૪,૦૦૦ બંગાળી મણ મીઠું બંગાળમાં આપ્યું છે. જો કે બંગાળને પૂરૂં પડે તેટલું મીઠું ઓખા હાલ તુરત પકવી શકે તેમ નથી પણ આથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ઓખામંડળ અને હિંદનાં બીજાં મીઠાનાં મથકો હિંદ પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ સરકાર કહે છેઃ " પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન થાય તોપણ લડાઇના સમયમાં પૂરતું મીઠું મળી શકે કે કેમ તેની ખાત્રી ન અપાય." આ અલૌકિક દલિલ અમારાથી સમજાતી નથી. લડાઈમાં તો ઉલટું પરદેશી મીઠું પહોંચાડવું મુશ્કેલ પડે.

પણ સરકારની પોતાના ઘરની નીતિ જુદી છે. ત્યાં ૧૯૨૨માં એનેમલનાં વાસણોની આયાત પર સંરક્ષક કર નાંખ્યો હતો. ૧૯૨૪માં [illegible]ની અવધિ પૂરી થઇ, ૧૯૨૬મા માલમ [illegible]ડ્યું કે ૧૮માંથી માત્ર ૬ જ પેઢીઓ [illegible]નેમલનો વેપાર કરે છે કે તરત પાછો સંરક્ષક કર નાંખ્યો. પણ સાવકા હિન્દને માટે એવું સંરક્ષણ ક્યાંથી હોય!

* * *

સિંધ વિશે સમાધાન

સર્વપક્ષ પરિષદ સ્વરાજ માટે જે મુસદ્દો ઘડે છે તેમાં સિંધનો પ્રશ્ન ઘણી મુશ્કેલીવાળો [illegible] છે. પ્રથમ તો મુસલમાનો તેને જુદો પાડવાને આગ્રહ કરે છે, કોંગ્રેસે ભાષાના ધોરણ ઉપર અને હિંદુ-મુસલમાન સમાધાનની એક કલમ તરીકે જુદો પાડવા સંમતિ દર્શાવી છે ત્યારે હિંદુ મહાસભા તેને જુદો પાડવાની વિરુદ્ધ છે. મુંબઈ ઇલાકાના વહીવટથી તેને જુદો પાડતાં તેની આવકમાંથી તેનું ખરચ પૂરૂં પડશે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિશે તપાસ કરવા દિલ્હીમાં ભરાયેલી સર્વપક્ષ પરિષદે એક પેટા કમિટિ નીમી હતી. હવે સિંધના સર્વ વર્ગોના સંભાવિત પ્રતિનિધિઓએ એક સભા ભરી કોંગ્રેસના ઠરાવ અનુસાર આ પ્રાંતને સ્વતંત્ર વહીવટ આપવા બાબતના ઠરાવ કરેલો છે. તેમાં મસીદો પાસે સંગીત અને ગોવધ સંબંધી કોંગ્રેસના જ ઠરાવો છે. સિંધમાં સંયુક્ત મતદારમંડળ રહે પણ ગેર મુસ્લિમ લઘુમતિને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ મળે. અત્યારે એ લઘુમતિ કુલ વસ્તીની ૨૮ ટકા છે. પણ હિંદના બીજા પ્રાન્તોમાં જો વધારે પ્રતિનિધિત્વ મળે તો સિંધને પણ ૧૦ ટકા સુધી વધારે પ્રતિનિધિઓ મળે. આવા ઠરાવો થયા છે. આ સભામાં સઘળાં પત્રોના પત્રકારોએ પણ હાજરી આપી છે. આથી સર્વપક્ષ પરિષદની એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીનો અંત આવ્યો છે અને હવે વખતસર [illegible] બહાર પડશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

તા. ક. પરંતુ શ્રીયુત જયરામદાસજીએ આ સમાધાનમાં સંમતિ આપી નથી અને હિંદુઓનો એને ટેકો નથી એમ પછીના ખબરોથી જણાય છે.

* * *

સંયુક્ત પ્રાન્તનાં રાજીનામાં

સૌને યાદ હશે કે સંયુક્ત પ્રાન્તોની ધારાસભાએ સાઇમન કમિશનનો બહિષ્કાર બહુમતિથી પસાર કર્યો હતો. પ્રધાનો તે વખતે તટસ્થ રહ્યા હતા અને એકેય પક્ષમાં તેમણે મત આપ્યો નહોતો. હવે સંયુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર સર અલેકઝાન્ડર મુડિમેને સાઇમન કમિશનની આમનમાં પ્રધાનોનો સંપૂર્ણ સહકાર માગ્યો. પ્રધાનો, રાજ્રાજેશ્વર બલિ અને ઠાકુર રાજેન્દ્ર-

સિંહ, ધારાસભાની બહુમતિને અધીન રહી સાઇમન કમિશનની બાબતમાં તટસ્થ રહેવા માગે છે. આવા પ્રસંગનો આગળનો કોઈ દાખલો ન હોવાથી પ્રધાનોએ રાજીનામું આપ્યું નહોતું પણ તેમને સર મુડિમેને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડતાં તેમણે રાજીનામું આપ્યું છે. મદ્રાસમાં પણ આમ જ બન્યું હતું અને સંયુક્ત પ્રાન્તનો આ બીજો દાખલો થયો. આ દાખલો કાયદાની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનો છે. આમાં પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે જ્યારે ધારાસભાની બહુમતિ સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પ્રધાનોએ કેમ વર્તવું જોઇએ ? આવે પ્રસંગે પણ જો પ્રધાનોને સરકારની નીતિ પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયેલા ગણીએ તો પછી ધારાસભાનો અને જવાબદાર રાજતંત્રનો કશો અર્થ રહેતો નથી. કોંસિલોનું આથી મોટું બીજું અપમાન હોઇ શકે નહિ.

* * *

આમની સભામાં હિંદ

કોઇ કોઇ વાર ડોકિયાં કરે છે. ગુન્હા માટે સજા [illegible] પણ પછીથી છૂટક પૈસા લઇ સરકારને બાતમી આપનાર હોવાનું માલુમ પડતાં કેદમાંથી છોડી મુકેલ, સુપ્રસિદ્ધ બેનરજી વિશે પ્રશ્ન પૂછાતાં અર્લ વિન્ટર્ટને જવાબ આપ્યો કે દરેક માણસની સરકારને બાતમી આપવાની ફરજ છે, અને બાતમીના બદલામાં સરકાર કિંમત આપે તે પણ બરાબર છે. પણ બાતમી માટે લોકોને ઉશ્કેરીને ગુન્હા કરાવી બાતમી ઊભી કરે તેનું શું ? અને આવડું મોટું સી. આઇ. ડી. ખાતું ચાલતાં છતાં આવા ઉઘાડ કામ કરનારા બાતમીદારોની શી જરૂર પડી ? જો આમ બાતમીનો વેપાર ચાલી શકે તો કોઇ માણસ પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં સ્વસ્થ જ ન રહી શકે.

બીજી વખત "Politics of Oil" (તેલનું રાજકારણ) નામનું પુસ્તક મુંબઇ સુધી આવેલું તે જપ્ત કરી લીધું તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછાતાં અન્ડર સેક્રેટરીએ જવાબ આપ્યો કે તે પુસ્તક વાંધા ભરેલું નથી ' પણ તે પુસ્તકનું ઉદ્ભવસ્થાન વાંધા ભરેલું છે. હિંદનું કોમ્યુનિસ્ટોથી રક્ષણ કરવું જોઇએ.

આ જ ભયથી—સરકારને માટે જો ભય શબ્દ વાપરી શકાય તો—મુંબઇમાં કેદ કરી રાખેલ **મિ. કેમ્પબેલને પાછા** ઓચિન્તા કેદખાનામાંથી બોલાવી ઇંગ્લંડ મોકલી દીધા છે.

* * *

સાઈમન કમિશન

સાઇમન કમિશનનો બહિષ્કાર તૂટે અને તેને આવકાર મળ્યાનો દેખાવ કરી શકાય તેટલા માટે ગમે તેવા ઉપહસનીય પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તેવો એક પ્રયત્ન **ધ કન્ટ્રી લીગ**ની સ્થાપના છે. ઉત્તરહિન્દમાં પોતાના હાથ નીચેના ખેડુતોને કચરીને અને સરકારી અમલદારોની ખુશામત કરીને તર રહેનાર જમીનદાર વર્ગના પચાસેક સભ્યો અને બીજાઓ જેમને સરકારી રાજ્યમાં હિત છે તેવાઓનો આ સંઘ સ્થપાયો છે. ' ડહાપણની નીતિએ ' હિંદની પ્રગતિ સાધવાને ઉત્સુક હોય તેવાઓનો આ સંઘ છે. સંઘ અનેક હેતુઓ બતાવે છે પણ તેનો ખરો હેતુ એ છે કે સાઇમન કમિશન આગળ પોતાનાં હિતો રજુ કરવાં. આ આખું તૂત અંગ્રેજોનું ઊભું કરેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. તેની મુખ્ય ઑફિસ *કલકત્તા કે મુંબઈ કે એવા કોઇ* સ્થળમાં નથી પણ કાનપુરમાં છે જ્યાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો સૌથી વધારે વગવસીલો છે. આ સંઘ માત્ર મોટા જમીનદારોનું જ હિત જોવાનો છે. જમીન વિનાના અને પૂરું પેટપૂર ખાવા નહિ મળનારને માટે તે નથી. અને દેશમાં તેવાઓની જ સંખ્યા મોટી છે, અને સ્વરાજ પણ તેવાઓને માટે જ જોઇએ છીએ. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ ઠીક કહ્યું છે કે દેશની સ્વતંત્રતાના ખરા શત્રુઓની આ લીગમાં સંપૂર્ણ યાદી છે.

સાઇમન કમિશનને પોતાને મદદ કરવાને એક મદદનીશ કેળવણી સમિતિ નીમી છે. તેના સભ્યોની નીમણુંકની નીતિ તરત જણાઈ આવે એવી છે. મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની જૂનામાં જૂની યુનીવર્સિટીઓમાંથી કોઇને સભ્ય નીમેલ નથી. પણ પૂર્વ બંગાળ, અને પંજાબ જે પ્રાન્તોમાં કોમી વિખવાદ સૌથી વધારે છે તેમાંથી સાતમાંથી ચાર લીધા છે.

સાઈમન કમિશનને મદદ કરવા **પંજાબની ધારાસભા કમિટિ** નીમાઇ હતી અને તે કમિટિએ એવી શરતે કમિશનને સહકાર આપવાનું કર્યું હતું કે કમિશનના બીજા સભ્યો જેટલી જ છૂટ તેમને સાક્ષી તપાસવામાં અને દસ્તાવેજો જોવામાં મળવી જોઇએ. સર સાઇમને પહેલાં એમ બહાર પાડેલું હતું કે હવે તેઓ કોઈ પણ નવા હકો કમિટિઓને આપવાના નથી, પણ હિંદુસ્તાનને સહકાર કરવા લોભાવવા તેમણે તે સરત પણ કબુલ કરી છે.

આખા હિંદુસ્તાનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પંજાબે સહકાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે, તેને તો કશું કહેવાનું નથી. પણ આ ઉપરથી બહિષ્કાર એ કેવું સફળ હથિયાર છે એ જ સાબીત થાય છે. હિંદુસ્તાન રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ સિવાય સહકાર ન આપવાના મતને દઢતર વળગી રહેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

* * *

બારડોલી સત્યાગ્રહ

અત્યારે બારડોલી સત્યાગ્રહ આખા હિંદ આગળનો એક મહાન પ્રશ્ન ગણાય છે. આખી પ્રજા લોકોની માગણીના ન્યાયીપણા અને સરકારના દુરાગ્રહ વિશે એકમત થતી જાય છે. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ નામદાર વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે પણ લોકોની માગણી ખરી છે એમ દર્શાવી લડત ચાલે ત્યાં સુધી દર માસે રૂ. ૧૦૦૦) આપવાને લખ્યું છે.

ગઇ તા. ૧૨મી બારડોલી દિવસ તરીકે આખા દેશમાં પાળવાનું નક્કી થયું હતું અને તે મુજબ તે તારિખ પળાઈ હતી. હિંદુસ્તાનનાં બધાં મુખ્ય શહેરો, તથા બધી વેપારી રાજકીય સંસ્થાઓએ ઠરાવ કરીને બારડોલી તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. બારડોલી ફાળાનો છેલ્લો બહાર પડેલો આંકડો એક લાખ ચાળીસ હજાર ઉપરનો છે. અને આ રકમ નાની નાની રકમો અને ગરીબ માણસોની રકમો તેમ જ તવંગરની રકમોથી બનેલી છે એ સાબીત કરે છે કે આખા દેશને આ હીલચાલ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

સરકાર પણ હવે તો જાણતી હશે કે હિંદમાં તો તેણે નૈતિક આબરૂ કે પ્રતિષ્ઠા જેવું કાંઇ રહેવા દીધું નથી. હવે તો તેને એક જ ઉપાય હાથ રહ્યો લાગે છે તે એ કે લોકોને જુલમથી ડરાવીને વશ કરવા અને જુલમ કરતાં કોઇ જરા પણ સામે થાય તો બારડોલીના લોકોએ બંડ કર્યું છે એમ બહારની દુનિયાને બતાવી, બ્રિટિશ સલ્તનતનાં લશ્કરી સાધનોથી દળાવી દઈ જગતમાં પોતે ઉજળાં થઈ ફરવું. ત્રાસ વર્તાવવા કાંઇ પણ કારણ સિવાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલ્યા. જમીનો જુલમ બરાબર કરવા પઠાણોને બારડોલી ઉતાર્યા. આ પઠાણો કાયદો તો ક્યાંથી જ જાણે પણ સામાન્ય માણસાઇ પણ ઘેર મૂકીને આવ્યા છે. જમીનો નામે જુલમો કરવા ઉપરાંત તેમણે સ્ત્રીઓનું અપમાન કરીને, ચોરી કરીને, રાતના છાપો મારીને ત્રાસ વર્તાવવા પ્રયત્નો કર્યા. આ સર્વ હકીકત બહાર આવી ત્યારે સરકારે પોતાના પઠાણોનું "નમુનેદાર વર્તન" છે એમ બહાર પાડ્યું. પણ **સરકાર પગલે પગલે જૂઠી પડતી જાય છે.** એક પઠાણે મીઠાની ચોરી કરી હતી તે સંબંધી તેને પકડનાર રેલવેના પઠાણે પોતે વિગતવાર પત્ર લખ્યો છે જે સત્યાગ્રહ પ્રકાશન તરફથી બહાર પડ્યો છે.

તેવી જ રીતે સરકારે જેટલાં જુઠ્ઠાણાં બહાર પાડયાં તે સર્વ ખોટાં પડયાં છે. ગુજરાતના રાજીનામાં આપનારા ધારાસભાના સભ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં સરકારે જણાવ્યું કે ગુજરાતીઓ પોતાં પરનો કર ઓછો ઠરાવી બીજા પ્રાન્તો ઉપર નાંખવા માગે છે તો મિ. નરીમાને રાજીનામું આપતાં જણાવ્યું કે આમાં બીજા ભાગો ઉપર બોજો વધારવાનો સવાલ નથી, બારડોલીની માગણી સાચી છે. તા. ૧૨ મી ઉપર જાહેર થયું કે પટેલો અને તલાટીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે. તે સંબંધી સરકારે જવાબ આપ્યો કે એક (સાત પૈકી એક જ) તલાટીએ જાહેર કર્યું છે કે તેણે લોકોના જુલમને લીધે રાજીનામું આપ્યું છે. તો બધા તલાટીઓએ, અને તે એકે પણ, લેખી જાહેરાત કરી છે કે તેમણે લોકોના ત્રાસથી નહિ પણ લોકો ઉપરના સરકારના ત્રાસથી રાજીનામાં આપ્યાં છે. શ્રીયુત મુનશી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં નામદાર ગવર્નરે જણાવ્યું કે વીરમગામ ચોર્યાશી વગેરેના ખેડુતો નવા મહેસુલના વધારા સામે કશું કહે[illegible]થી, માત્ર બારડોલી જ ચળવળિયાઓની ઉશ્કેરણીથી ખોટી ધાંધલ કરે છે, તો વીરમગામ અને ચોર્યાશી તાલુકા બન્નેના ખેડુતોએ સભાઓ ભરી ઠરાવો કર્યા કે તેમના ઉપરની મહેસુલની નવી આંકણી ખોટી છે અને ચોર્યાશીએ તો તે નહિ ઘટે તો આવતે વરસે બારડોલી જેવો સત્યાગ્રહ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું છે.

નવાં કૌંસિલનાં રાજીનામાં—આ માસમાં એક પછી એક આવી ગયાં છે. મિ. નરીમાન, કરાંચીના સભ્ય શ્રી નારાયણદાસ આણંદજી બેચર, મુંબઇના શ્રી બાલુભાઈ ટી. દેસાઇ, સિંધના શ્રી જેરામદાસજી તથા મિ. બલ્વુચ, તથા ગ્રાજ્યુએટોના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી અને હમણાં મિ. એફ. જે. જિનવાલાએ રાજીનામું આપ્યું છે.

મિ. મુનશી જેવા ગુજરાતમાં રસ લેનાર સભ્યનું રાજીનામું જરા મોડું ગણાય પણ તેનો બદલો તેમણે વાળી આપ્યો છે. બારડોલીના અત્યાચારો તેમણે નામદાર ગવર્નરને પ્રત્યક્ષ રીતે સ્પષ્ટ કહ્યા છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેમની બીન હરીફ વરણી થશે. તેમના જૂના હરીફો મિ. દેશમુખ અને પ્રો. વાડીઆએ હરીફાઇથી દૂર રહેવાની ઉદારતા બતાવી છે તેની અત્રે નોંધ લેવી જોઇએ.

મિ. મુનશીની ના. ગવર્નર સાથેની લખાપડી અને રાજીનામાનો પત્રવ્યવહાર બહાર પડયો છે. તે સર્વમાં, જાણે પોતે બંધારણવાદી છે અને સત્યાગ્રહ બંધારણ બહારની વાત છે; એવો ધ્વનિ તેમણે ઠેઠ સુધી સાચવ્યા જ કર્યો છે તે, ગાંધીજી કહે છે તેમ, દુઃખકર છે. જો સત્યાગ્રહ બંધારણ બહાર હોય તો બંધારણની અંદર તેમણે હવે શું કરવું જોઇતું હતું એ તેઓ કહી શકે છે? અત્યારે પણ મિ. મુનશી સત્યાગ્રહની તરફેણથી નહિ પણ લોકો ઉપર જે દુઃખ પડ્યું અને જે ગેરકાયદેસર સિતમ ગુજર્યો છે તેથી રાજીનામું આપી બારડોલીના પક્ષમાં ઊભા રહ્યા છે. આનો અર્થ એ જ, કે સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળે તેનું કાંઇ નહિ, પણ તેથી જ્યારે લોકો આટલું દુઃખ સહે ત્યારે જ મિ. મુનશી લોકોના પક્ષમાં આવી શકે. કાયદામાં હોય તેટલું જ જો બંધારણ અનુસાર ગણાય તો કાયદો ફેરવવા લોકોને શું કરવું? અને કૌંસિલમાં તો બારડોલી ઉપર પણ બહુમતિ મળી ન શકી તો એ કૌંસિલદ્વારા કાંઈ પણ કરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ નથી? એટલે મિ. મુનશીનો પત્ર આ બંધારણની દલીલથી ઉલટો નબળો પડયો છે.

મિ. મુનશીએ ઘણાખરા ધારાસભાના સભ્યો અને બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થોની એક સમિતિદ્વારા બારડોલીના અત્યાચારોની તપાસ કરાવવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. મહાત્માજીની સલાહ

પ્રમાણે "આ સમિતિ દમનનીતિની તપાસથી સંતુષ્ટ ન રહેતાં મહેસૂલ બાબત લોકોની ફરિયાદ પણું તપાસે એ ઇષ્ટ છે."

અત્યારે બારડોલી સમાધાનને માટે દેશી વેપારી ચેંબર અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. આ ચેંબરના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત લાલજી નારણજીએ ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપવા સંબંધી ચર્ચા થતાં એમ કહ્યું હતું કે નામદાર સરકાર સાથે એકવાર સમાધાનીનો પ્રયત્ન કરી જોયા પછી યોગ્ય લાગે તો તેમ કરવું. તે મુજબ મહાત્માજી સાથે વાતચીત થતાં મહાત્માજીએ કોઇ પ્રકારનો આગ્રહ બતાવ્યો નથી, તેમણે તો નવજીવનના એક લેખમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે તપાસનો અર્થ બિનઅમલદારી તપાસ એવો પણ નથી, એ તપાસ પણ સરકાર નિયુક્તની જ હોય, જેમ સરકારી ન્યાયખાતું પણ સરકાર નિયુક્ત છે તેમ—, પણ તેમાં બન્ને પક્ષોને વિશ્વાસ હોવો જોઇએ. તે ઉપરથી હવે સરકાર સાથે ચેંબર પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પણ સરકાર તો આવા દરેક પત્રવ્યવહારને પ્રસંગે પોતાનો એકડો જ ફરી ફરીને ઘૂંટે છે. સરકારે આ વખતે એક નવી દલીલ રજુ કરી છે. કારખાનાની તકરારોમાં કામના કલાકો, મજુરીનો દર વગેરેની ચર્ચા હોય છે. પણ એકવાર મજુરો હડતાલ પાડે એટલે મૂળ તકરારના ગુણ દોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ કારખાનાનો ઉદ્યોગ માલેકોએ ચલાવવો કે મજુરોએ ચલાવવો એ થઈ પડે છે. તેવી રીતે સરકારને પણ, સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાંસુધી મહેસૂલના વધારાના ગુણદોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો પણ હવે ખેડુતોએ સત્યાગ્રહનું સીધું પગલું ભર્યું કે તરત જ એ પ્રશ્ન સરકાર અને ધારાસભાના હાથમાંથી જતો રહે છે!

આનો અર્થ શો? એ જ કે સરકાર એમ જ માને છે કે રૈયત અમારા હાથમાંથી રાજ્ય પડાવી લેવા સત્યાગ્રહ કરે છે; એ જ કે સરકારને મહેસુલના અન્યાય વિશે વિચાર નથી કરવો પણ રૈયત અમારી ના ઉપરવટ કશું માગી જ ન શકે એવો દાબ બેસારવો છે; એ જ કે મિલમાલેકો જેમ સમસ્ત પ્રજાના હિત માટે નૈતિક જવાબદારી નથી માનતા, માત્ર એક વ્યવહારજન્ય સંબંધ માને છે, તેમ સરકાર પણ પ્રજાના હિત સંબંધી રાજ્ય તરીકે કશી જવાબદારી નથી સ્વીકારવા માગતી.

અને આથી મિલમજુરોના પ્રશ્નમાં પણ સરકારનું વલણ કેવું છે તે પણ સમજાઇ જાય છે. આ જવાબમાં, મિલમાલેકોને પણ, જાણે પ્રતિષ્ઠા ખાતર મજુરોને એક વાર પગે પડાવવાને સરકાર ગૂઢ સૂચના આપતી હોય, એમ નથી લાગતું?

પણ છતાં મજુરોની તકરારો હડતાળથી જ પતે છે. હડતાલ ન પડે ત્યાંસુધી ડિવિડન્ડના એશઆરામમાંથી માલેકો કદી જાગતા નથી.

અમે સાંભળ્યું છે કે સમાધાનીના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. સરકાર તો હજી પણ પોતાની મરજીના કોઇ ખાતાના અમલદાર મારફત ફરી તપાસ કરાવી આપવા અને દરમિયાન લોકોએ જુની આંકણીનું મહેસુલ ભરી દેવું અને વધારાનું અનામત મૂકવું, એટલું જ કરવા કહે છે. સરકાર કાં તો રૈયતની માગણી સમજતી નથી અને કાં તો તેની, અવગણના કરે છે. કોઈ નવા મિ. રૅચ તો 'અમારી ગણત્રી સાચી છે' એ સિવાય નવું કશું કહેવાના નથી જ. રૈયત પોતે જેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકે એવા પાસે ન્યાય માગે છે. ભલે પછી તે માણસ સરકાર નિયુક્ત હોય, એ સિવાય સમાધાન થાય જ નહિ.

અને હજી સરકાર વધારે ભીષણ સાધનો વાપરવા માગે છે. ૨૮૦ હથિયારબંધ પોલિસો મૂકવામાં આવનાર છે અને ચાર માજીસ્ટ્રેટો તથા સ્પેશિયલ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં મૂકવાના છે એવા ખબર છે.

બારડોલીના ખેડુતોએ અત્યાર સુધી એકવચનીપણાથી, ધર્મબળથી, પોતાને, પોતાના નેતાને અને આખા હિંદને જશ આપ્યો છે તે પ્રમાણે આ નવા પ્રપંચમાંથી પણ તેઓ અણીશુદ્ધ પાર ઉતરી વધારે બળવાન બની આખા હિંદને પોતાનો પેગામ આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આખું ગુજરાત હવેની નવી કાર્યયોજનાને એક પગે જોઇ રહ્યું છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાની ફરજ બજાવવામાં પાછી પાની નહિ કરે એમ માનીએ છીએ.

મુંબઇ સરકાર તો આટલી બધી ઉગ્ર ઘડીએ પણ એમ કહી શકે છે કે અમારી સરકાર બારડોલી સંબંધી એકમતી ધરાવે છે. હવે ગુજરાતના પ્રતિનિધિ દિ. બ. હરિલાલ દેસાઈભાઈ રાજીનામું આપવા સંબંધી શો વિચાર કરે છે? ગુજરાતમાંથી ઠેકઠેકાણેથી તેમણે રાજીનામું આપવાના ઠરાવો થયા છે. તેમણે જવાબ વાળ્યો છે કે તેઓ સમાધાનીનો [illegible] કરે છે. પણ એમ તો સરકાર સમાધાનીની વાતોમાં ગમે તેટલો વખત ગાળી નાંખે અને દરમિયાન તેમના અમલદારો બારડોલીમાં લશ્કરી રાજ્ય ચલાવ્યે જાય! એમને ખાત્રી છે કે એમના રહેવાથી સરકાર તેમનો લાભ લઇ જાય છે તે કરતાં તેઓ પોતે સરકાર તરફથી રૈયતને વધારે લાભ અપાવી શકશે? અમને તો લાગે છે કે તેઓ હવે જો વધારે વખત પ્રધાનપદ ઉપર રહેશે તો તેમને મોકલનાર મતદાર મંડળનો વિશ્વાસ ખોશે અને કોઇ વધારે લાભપ્રદ સરકારી પદને માટે તેઓ ટકી રહ્યા છે એવો અપવાદ તેમના પર લોકો નાંખશે. અને લોકો એમ વહેમ આણે તેમાં નવાઇ નથી. કારણ કે સરકારની નીતિ સ્પષ્ટપણે એવી છે. એક્ઝીક્યુટીવ કૌંસિલમાં સર કાવસજી જહાંગીરજીની ખાલી પડેલી જગાએ સર ગુલામહુસેન હિદાયતુલ્લાની નીમણુક થઈ છે. આ પ્રમાણે મિનિસ્ટરોમાંથી એક્ઝીક્યુટીવની જગા પુરવી એ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે કારણ કે એવી નીમણુકો મિનિસ્ટરોને તેમના કામમાં સરકાર તરફ વલણ કરાવવાને પ્રલોભન તરીકે કામ કરે એવો સંભવ છે. આમ થવાથી મિનિસ્ટરો સરકાર સામેની લડતો બરાબર ન લડી શકે. સર ચુનીલાલ મહેતાની નીમણુક ત્રણ માસ લંબાઇ છે. પણ તેમણે પણ લોકમતને માન આપી રાજીનામું આપવું જોઇએ. સર હિદાયતુલ્લાના જવાથી ખાલી પડેલી જગાએ મોલ્વી રફીઉદ્દીન અહમદને નવા પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા છે.

નામદાર ગવર્નર સર લેસ્લી વિલસન પછી એ પદ ઉપર સર ફ્રેડરિક સાઇક્સની નીમણુક થઇ છે. હિન્દના કોઇ પણ પ્રશ્ન કરતાં તેમને હવાઇ વ્યવહારનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે અગત્યનો લાગ્યો છે! સર લેસ્લી વિલસન તેમને કેવો વારસો આપશે? મિલોની હડતાલ, બારડોલી અને તેને લીધે આખા ગુજરાતમાં ઊભા થતા બીજા પ્રશ્નો?

* * *

શિવાજીનું બાવલું—છત્રપતિ શિવાજીના બાવલાનો પાયો પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સે નાંખ્યો હતો અને તેને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા ગઇ તા. ૧૬ મીએ નામદાર ગવર્નર સાહેબે કરી છે. ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયામાં શિવાજી કરતાં જુદા જુદા લૉર્ડ્સ વિશે વધારે ઉલ્લેખ હતો. શિવાજીનું બાવલું ખુલ્લું મૂકવા તેમને કોઇ દેશવત્સલ પુરુષ આખા હિન્દમાંથી ન મળ્યો કે જે સરકારના પગ નીચે હિન્દ દોઢ સૈકાથી ચગદાય છે તેમના જ પ્રતિનિધિ પાસે એ ક્રિયા કરાવી? પણ અરે એ બધા ઉલ્લેખો ભુલાઇ જશે અને એ બાવલું તેના શિલ્પી મિ. કારમારકરના કૌશલની સાક્ષી પૂરતું, અનેક માણસોને દેશોદ્ધારનો સંદેશો અને પ્રેરણા આપશે.

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદીના સ્મારક તરીકેની વ્યાખ્યાનમાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નીચે મુજબ વ્યાખ્યાનોની ગોઠવણ કરી છે.

(૧) નરસિંહ મહેતા—તેનું જીવન અને કવન, અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ વિષય પર સુમારે બે કલાક પહોંચે એવું વ્યાખ્યાન આસો વદ આઠેમ, ને પાંચમી નવેમ્બર ૧૯૨૮ ને દિને (સ્વર્ગસ્થના જયન્તી દિવસે) સુરતના નગીનચંદ હૉલમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે વિષય પર ભાષણ આપવા ઇચ્છનારે પોતાની લાયકાતનું વર્ણન આપી, ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ પોતે શા લેશે તેનો ખ્યાલ આપી, મંત્રીને તા. ૧૫ મી જુલાઇ ૧૯૨૮ પહેલાં અરજી કરવી. આ વ્યાખ્યાન ભાષણ કરનારે ભાષણ આપતાં પહેલાં લિખિત રૂપમાં મંત્રીને આપી દેવું પડશે અને તેના પરનો કૉપિરાઇટ વ્યાખ્યાનમાળા સમિતિનો રહેશે. ભાષણ માટે મુંબાહીરો રૂા. ૧૨૫) નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. જેને ભાષણ કરનાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવશે તેને રૂા. ૧૨૫) નો મુબાહીરો આપવામાં આવશે.

(૨) મીરાંબાઇ—તેનું જીવન અને કવન, અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ ભાષણ જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ માં કોઇ તારીખ નક્કી કરવામાં આવશે તે તારીખે જાન્યુઆરીમાં આપવું પડશે. એને માટેની બીજી શરતો ઉપલા ભાષણના જેવીજ છે.

આ ભાષણો માટે સ્પર્ધા કરવા ઉમેદ ધરાવનારે નીચેને સરનામે અરજી અને મુદ્દાઓ મોકલવાઃ—

પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
મંત્રી, રા. બા. કમળાશંકર સ્મારક–સમિતિ,
ખપાટીઆ ચકલા, સુરત.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬ અધિક શ્રાવણ : ૧૯૮૪ અંક ૩

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

પ્રવેશ ૩ જો : સુલતાનના શિકાર

સ્થલ : પાટનગરમાં દિવાનજીની હવેલીનો બગીચો. સમય : સવારનો. પાત્રો : બારોટ, અને ઘોડીવારે દિવાનજીનો જુવાન પુત્ર પ્યારેલાલ. પ્યા૦ કેસરીસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ મોટો, ભીમસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ નહાનો.

બા૦ (ફુવારાની પાળે બેઠેલો) વાહ, કેસરબા, વાહ! તું જેવો ક્ષત્રિય ભાળ્યો નથી, તું જેવો શિકારી ભાળ્યો નથી, તું જેવો ખેડુત ભાળ્યો નથી, તું જેવો રાવત ભાળ્યો નથી, તું જેવો સોદાગર ભાળ્યો નથી, તું જેવો શાહુકાર ભાળ્યો નથી, તું જેવો કડક કોટવાલ ભાળ્યો નથી, તું જેવો ઉદાર ગામધણી ભાળ્યો નથી. તેં મરદાની વેશ સજી તેજુભા નામ ધરી લગામ હાથમાં લીધી તેને ત્રણ ચોમાસાં જ વીત્યાં છ, ત્યાં તો એ કેસરીસિંહજીની ડેલી આખીય ફરી ગઈ, એ ગામ અને એ સીમ બધે જ લક્ષ્મીનાં તેજ અને ઉમંગના ઝગઝગાટ ઓપી રહ્યાં છે. શેતૂરના ઝુંડમાં રેશમી કરોળિયાવાળા વાઘરીઓનું પરું વસાવ્યું અને ગામલોકને વણાટ બાંધણુકામમાં લગાડી ગરમસુતરાઉ અને રેશમી પટોળાં ઘાટડી ચીર અને ભાતભાતના તાકાના ઢગ રચ્યા. અને આ સંક્રાંત વીતતાં તો કહે છે, હાલો બારોટ ગામતરે. હાલો બા! હાલો બા! હેમુભા અને સોમચંદને તમામ ભાળવીને આ નીકળી પડ્યાં. સોમચંદને ય એવો કેળવી લીધો કે તેજુભાના કામકાજમાં ઈ ભાણે વાણિયો જ નહીં. (હુક્કો ગડગડાવે છે).

---

* અનુસંધાન ગયા અંકના પૃ. ૮૪ થી.

હાલો, ભા! એકશ્વાસે આવ્યાં ખંભાત. ત્યાં રેશમી ગાસડીઉં વેચી તેનાં ખરીદ મોતી અકીક અને ઝવેરાત. ત્યાંના ચાલ્યાં આવ્યાં આંહી પાટનગર અને આંહીનાં અમી ઉમરાવોમાં તેનાં જોતજોતામાં ત્રેવડાં નાણાં કરી લીધાં. કાલ જ હુંડીઉં મોકલી હેમુભાને ખેતરું છોડવવાં બાકી હતાં તે છોડવવા અને જાતવાન ઘોડાંગાયું ખરીદવા. વળી આ મળરકે જ કહે છે શું? "બારોટ, ઘરે જવાની ઉતાવળ તો નથી ને? સુલતાનની નોકરીમ રહેવું છે! નહીં ફાવે તો આપણી ડેલી ક્યાં ભાગી જાય એમ છે! તો અલિયો આ ખંભાતના નગરશેઠની ચિઠ્ઠી અને આ ત્યાંના દિવાનજીની ચિઠ્ઠી: ત્યાંના દિવાનજી આંહીન દિવાનજીના વેવાઈ. તે આ ચિઠ્ઠીઉં એમના જમાઇરાજ અને આંહીંના બક્ષી ન્યારેલાલજીને મળીને હથોહથ આપી આવો." (હુક્કો ગડગડાવે છે.) (સામે જોઇને) આ ન્યારેલાલજી પધાર્યા. (આશ્ચર્યથી) ઓહો, આટલી ઉંમરે બક્ષી? હોય, ભા, હોય, કેમ નહીં, એ તે મોરનાં ઈંડાં. સુલતાન પંડે જ ક્યાં મોટા છે? ભીમસિંહજીથી પાંચ વર્ષ પણ વધારે નહ હોય. (ઊભો થાય છે.)

ન્યા૦ (ચાર કદમ છેટેથી જ) ત્હમે તો દેખાવ છો—બારોટ. (હાથ મેળવીને તેજુભા ક્યાં છે, બારોટ?

બા૦ હાજી, હું એમનો વંશપરમ્પરાનો બારોટ. તેજુભાને મળવા આવવાનું આ ક્યારે ફરમાવો છો?

ન્યા૦ ખંભાતથી સીધા અમારે ત્યાં જ કેમ ન આવ્યા? ખંભાત–દિવાનજી સાં આટલી ધરવટ અને અમારાથી જુદાઈ ગણી? આઠ દિવસથી ગામમાં છો અને આજે જ સાંભર્યો?

બા૦ જી, હારે થોડું જોખમ હતું તે બંધ બેસાડવાની ઉતાવળ હતી. તેમાંથી તેજુભ કાલ સાંઝે જ મોકળા થયા. વળી આપ હઝૂરશ્રીની સોબતમાં શિકારે પધાર્યાનું સાંભળ્યું હતું

ન્યા૦ (બા૦ને પાસે બેસાડી પોતે પણ બેસીને) હા. શિકારમાં પણ કાં કેસરીસિંહજીએ ગજબ કર્યો. ત્હમે કેસરીસિંહજીને તો પિછાનતા હશો.

બા૦ જી, કિયા કેસરીસિંહજી, ભીમસિંહજીના સંબંધી?

ન્યા૦ હા, એ જ.

બા૦ (ઊભો થઇ જઇ) શું કાંઇ પરાક્રમ જ હશે.

ન્યા૦ હા, બારોટ. ત્હમારાં ગામડાં વીરપુરુષો પકવે છે, અને ખુદાવંદ સુલતાન જેવ કદરદાનની નોકરીમાં એમનાં હીર જગજાહેર થાય છે.

બા૦ ઓહો આપ આટલું વખાણો છો, તે ફુરસદ હોય અને વિગતે જણાવો તો કૃપા

ન્યા૦ અરે કેસરીસિંહજી મ્હારા તો ખાસ ભેરુ: શિકારમાં અમારાં ઘોડાં અમારો ઉતારો સાથે જ, એટલે એમની બહાદૂરી એમના મુલકના જ બારોટને કહેવામાં મ્હને તો બેવડી મોજ. બેસો, બેસો આ છાયે.

બા૦ જી, આપનાં વેણ મ્હને વધુ વધુ અધીર બનાવે છે. (પણ બેસે છે.)

ન્યા૦ કોઇ દિવસ ફુરસદ હશે ને અનુકૂળ થતાં ચાલશો તો એ જગા પણ હું ત્હમને જાતે બતાવીશ. જરા આઘી છે, પણ આપણી સાંઢણીને છસાત ઘડીનો જ પંથ. અને ત્હમે તો કવિ પણ હશો, તો કોઈ મહાકાવ્યમાં આખો સર્ગ રચી શકો એવું દૃશ્ય ત્હમારે તો જોવું જ જોઇએ.

ખુદાવંદ સુલતાન આપણા આર્ય રાજવીઓની ઉમદા રીતે જ શિકાર ખેલે છે. વિકરાલ લોહીતરસ્યાં અલમસ્ત પ્રાણીને પણ ઘેરતા નથી. ગોળી કે અસ્ત્ર ફેંકીને આઘેથી મારવું ય ખુદને પ્રસંદ નથી. અને કપટની તો વાત જ નહીં. વાઘ, દીપડા, ગેંડા, હાથી, મહિષ, સુવર, વનરાજ, સૌને મેદાન પડવા દેવાં, સૌને ઝપટ અજમાવવા દેવી, અને પૂર જોશમાં આવી મરણિયું બને ત્યારે જ તેને જીતવા કે મારવામાં સાચી ફતેહ છે, એવો એમનો રંગીલો શિકારધર્મ.

બા૦ જિયો ખુદાવંદ સુલતાન જિયો. આપ જેવાં દેશનાં નૂર એમને સેવે છે, તે કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિએ હોય જ નહીં.

ન્યા૦ વાહ, બારોટ, રજવાડાનાં જૂની ઢપના માણસો જેવા ત્હમે નથી. લ્યો હવે વિગત કહું.

બા૦ જી.

ન્યા૦ મળસ્કે દીપડાનું બચ્ચું અચાનક મળી ગયું તેને પાળેલા દીપડાના ચારઠમાં રાખ્યું હતું, બે પાસે બે દીપડાની વચ્ચે. શિકાર નજીવો મળેલો તે અમે મધ્યાહ્ને ધીરેધીરે પાછા વળતા હતા. બચલાની માદર એવી છૂપાતીલપાતી પાછળ આવેલી કે ચારઠમાંના દીપડાઓને પણ તેની ગમ રહી નહીં. ઘીચ ઝાડીમાંથી સૌ નીકળતાં'તા, ત્યાં એ છેક પાસે આવી ગયલી, અને ખુલ્લું મેદાન દેખાતાં તો એક છલંગે પડી ચારઠ ઉપર. એક પંજે ગાડીતના અને બીજે પંજે એક રખવાળના રામ રમી ગયા. બીજા રખવાળે ભાલો માર્યો તે અછડતો જ વાગ્યો, એક દીપડાએ થપાટ મારી પણ તે તો ઘા કરતાં આવકારના જેવી, અને બીજો ઘા થાય તે પ્હેલાં તો એણે પાછી ફાળ મારી, આગળ, અને આવી પડી ખુદ સુલતાન સાહેબ ઉપર.

બા૦ ગજબ!

ન્યા૦ એક પંજો પાઘ ઉપર, બીજો વાંસે લટકતી ઢાલ ઉપર, પાછલા પગના બે પંજા પેસી ગયા ઘોડાની પીઠમાં. ઘોડો ઝાડ થઇને પડ્યો પડખાભર, તે સાથે સુલતાન અને દીપડી પણ પડ્યાં, અને ખુદાવંદનો જમણો હાથ આવી ગયો ઘોડા તળે. દીપડીનો પણ એક પગ દબાયો, એટલે બેઠી થઈ જઈને વળી ઘા કરવાને એણે પંજા ઊગામ્યા સ્તો. ત્યાં તો બેઠો થવા તરફડતા ઘોડાનો એક દાબડો ધડિંગ ચોંટ્યો એની છાતીમાં અને એ પડી પુંછડા તર્ફ.

બા૦ પછી પછી?

ન્યા૦ લાત એવી કારમી વાગેલી કે માણસની કાયા હોત તો ભાંગીને ફંસાઇ પડત, પણ આ તો પોલાદી હાડ. ક્ષણમાં જ એ તો ઊઠવા ગઇ, પણ તે જ વેળા આવી ગઇ આપણા કેસરીસિંહજીના ફાંસામાં.

બા૦ શી રીતે ?

ન્યા૦ ઘોડાના ખડિયામાં ઝીણી ગુંથેલી રાશનું ગુંછળું રાખવાનો આપણો રિવાજ છે, જાણો છો ને. ખુદાવંદ તર્ફ અમે બેચાર ધસ્યા તરવાર ભાલું કટાર જે આવ્યું તે ઊગામતા, પણ ત્યાં તો કેસરીસિંહજી ગાજ્યા, "મારશો મા, જીવતી ઝાલું છું!" અને એમની રાશનો ફાંસો આવીને પડયો ઊછળતી ચિત્તણના ગળામાં. સાથે એક પંજો પણ સપડાઇ ગયો. અને ગાંઠ બેસતાં તો એ બેહોશ થઈ ગઇ. સૌ ખુદાવંદ તર્ફ વળ્યા, ત્યાં ઘોડાનો શ્વાસ આવી થાકેલો, ડોક એણે ખુદના ખોળામાં મુકી દીધેલી, અને નવલખ વસતીનો ધણી પોતાના પાટવી ઘોડાના મ્હોંરાને રૂમાલ વડે હળવે હળવે પંપાળતા હતા.

બા૦ વાહ, અશ્વપ્રેમ વાહ !

ન્યા૦ ઘોડે છેલ્લો શ્વાસ છોડયો એટલે તેને સાચવીને ભોંયે મુકતા સુલતાન કહે, "લાત લગાવી તે પળે જ છાતી તૂટ ગઈ. મ્હારા દોસ્તે આખર ઘડીનું કુલકુલાં કૌવત રેડીને મ્હને ઉગાર્યો." પછી પોતે કેસરીસિંહજી કને પધાર્યો, ત્યાં એમણે ગાંઠને જરા ઢીલી મુકી બીજો પંજો તેમાં જકડી લીધો હતો, અને રાશના બીજા છેડા વડે પાછલા પગને બાંધતા હતા. ચિત્તણ પડી પડી હાંફતી હતી.

બીજે ઘોડે સવાર થતાં જ હઝૂરશ્રીએ ફરમાવ્યું, "અમારા અંગરક્ષકોની સરદારી કેસરીસિંહજીને સોંપું છું," અને પોતાનો સોનાનો તોડો ત્યાં જ એમને પ્હેરાવી દીધો. વિશેષ ઇનામ રંગપંચમીના દરબારમાં જાહેર થશે.

(પુરોહિતને આવતા જોઈ) જુવો બારોટ, પિતાજી પૂજાસેવામાંથી ઊઠયા અને મ્હને યાદ કરે છે. (ઊભો થઇ બા૦ સાથે હાથ મેળવતાં) દિવાનજી પાસે હમણાં પધારશો કે સાયંકાળે ? સાયંકાળના મંડળમાં પધારો તો તેજુભાને તેડતા આવશો, અને ત્હમારી કવિત્વશક્તિનો લાભ પણ સૌ મંડળ મેળવવા આતુર હશે. હા, તેજુભાને નોકરી તો મળી જ જાણો. એમના લાયકની જોઇએ તેથી કદાચ જરા વાર લાગે.

બા૦ જી, સાયંકાળે કેસરીસિંહજી ય પધારતા હશે ?

ન્યા૦ ના, એમની કામગિરી હવે આખી રાતની એટલે એઓ તો અત્યારે કે મધ્યાહ્ને આવી જાય છે, ઘણુંખરું રોજ. બપોરે પણ ના આવી શકે તો હું જ એમને ત્યાં જાઉં અને લશ્કરી ચોગાનમાં અમે જોડે હાજર થઇયે એવો અમારો દસ્તૂર છે.

બા૦ જી, હું અને તેજુભા આજ સાયંકાળે જ આવીશું. અમે હજી ભીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને પણ નથી મળી શકયા.

ન્યા૦ તે ?

બા૦ અમે એમને મળિયે તે પ્હેલાં આપ અમારી વાત એમની આગળ કહાડશો તો એમને ઓછું આવશે.

ન્યા૦ હાં, હાં, એ તો રજપૂત બિરાદરોના ટેક, એક બીજાથી જુદાઇ જરા ય નહીં, તો બી એકમેકના ઉપકાર તળે આવવું જ નહીં, એમ જ ને, બારોટ ?

બા૦ એવું જ. લ્યો રામરામ.

ન્યાo રામરામ બારોટ. બેફિકર રહેશો. ભીમસિંહજીને અને કેસરીસિંહજીને તમારી વાત તમને ફાવે ત્યારે તમે જ કહેજો. આજ સાયંકાળે જરૂર બંને પધારજો.

(બંને છૂટા પડી જુદીજુદી દિશાએ ચાલ્યા જાય છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો: માઝમ રાત.

સ્થળ સુલતાનના એકદંડી શયનગૃહની અગાસી. પૂર્વ અને ઉત્તરની દિવાલો કોટની જ દિવાલો છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બાજુએ વિશાળ અગાસી છે; તે વચ્ચે શયનગૃહની બીજી બે દિવાલો કોટના જેટલી જ જાડી છે. અને ખૂણા આગળ પણ પશ્ચિમની દિવાલના ઓસારમાં બાર સાંકડાં પગથિયાંથી અંદર જવાય એવું ઊંચું શયનગૃહ છે. એટલે શયનગૃહની પશ્ચિમદક્ષિણ અગાસીમાં પડતી જાળીઓ શયનગૃહની સપાટીથી માફકસર જ ઊંચી પણ અગાસીની સપાટીથી સારી પેઠે ઊંચી છે. દરેક જાળી આખી અંદર ઊઘડે એવી છે. પ્રવેશનું સ્થલ આ શયનગૃહમાંની પશ્ચિમ તરફની અગાસી. પ્રવેશ શરુ થાય છે ત્યારે એ અગાસીમાં પડતી જાળીઓ પાછળ મલમલના પડદા પાડેલા છે.

સમય: પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિ અને તે પછીનો.

મુખ્ય પાત્રો: કેસરીસિંહજી, તેજુભા; પછી જાળીમાં અને આખરે અગાસીમાં બેગમ.

[કેo ખૂણા આગળ ઊભો છે. બીજો રક્ષક, એનો સાથી, પશ્ચિમ અગાસીમાં પગથિયાંની બીજી બાજુએ જરા આઘે ઊભો છે. કેo નું મુખ શયનગૃહ તરફ, ધોરા પર હાથ રાખી ઊભેલા સાથીનું, નીચેના વિશાળ મેદાન જેવા ચોક તરફ છે. સાથી નીચે સિપાહીઓનાં ટોળાંની હીલચાલો વગેરે જોઇ રહ્યો છે. બંને શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જ છે.]

સાથી સરદાર સાહેબ, જુવો પેલો આમ આવતો જણાય છે તે જ ઉપર આવશે. કોઇ ઓળખીતો નથી લાગતો. ન્યારેલાલજીએ છેક નવો માણસ કેમ મોકલ્યો હશે?

કેસરીo (સાંભળતો નથી. ચોક તરફ નજર નથી. અગાસી દિવાલો અને આકાશની અનુપમ ચાંદની જ જોઈ રહ્યો છે. થોડી વારે ધીમે સ્વરે સ્વગત)

અહો, પ્રાચીન કવિનું આ સોળે કલા ખીલેલી પ્રૌઢા ચાંદનીનું વર્ણન કેવું આબાદ!–

(પૃથ્વી વૃત્ત: રાગ માલકોસને મળતો)

શશીકિરણ આ ગણી પય, નિર્ઝંગ ચાટે બિડાલ,
ગણી બિસ, ચહે જ ભક્ષ ગજ વૃક્ષશાખાન્તરાલ;
શશીકિરણ માણવા યુગલ જૈ અગાસી સુતાં,
ભુલે રમતમત્ત તે કિરણ ચાદરે નમતા;
અહો તુજ સુધા, ઘટેન્દુ, ભુવને રહી રેલો શી!
ધરાતરુ પશુ મનુ સકલ ડૂબવી મ્હાલતી!

સાથી (સ્વગત) આ તો શું ય જાણે ગણગણે છે. શિકારમાં અનુપમ, શસ્ત્રાસ્ત્રની પરખમાં એક્કા, તે આ પળે શું ય ઉડાઉડા ઊતરી ગયા લાગે છે! આ તરફ જોતા પણ નથી. (મોટેથી) કેસરીસિંહજી, મ્હારી બદલીમાં ન્યારેલાલજી મોકલવાના હતા તે રક્ષક આ સીડી ચ્હડે. તદ્દન નવો માણસ જણાય છે. આપ જુવો તો!

કેસરીo કેમ ત્હમારો સમય થઇ ગયો?

સાથી જી, એક વાગી ગયો, હવે તો બે વાગશે. ("તેજુભા" અગાસીમાં દાખલ થતાં) મ્હારે બદલે આપના નવા સાથી આ આવ્યા.

કેસરી૦ કોણે મોકલ્યા? આજ રાતનો ગુપ્તમંત્ર કહો જોઈએ.

(તે સાથીને જ કાનમાં કહે છે એટલે)

સાથી જી, ન્યારેલાલજીએ આજ હોળીની રાત તેથી બીજો કોઈ ન મળતાં ખાસ આમને મોકલ્યા છે. આજનો ગુપ્તમંત્ર પણ મ્હને બરાબર કહ્યો. (લશ્કરી સલામ કરે છે.)

કેસરી૦ (સલામ ઝીલી) ભલે ત્હમે સિધાવો. અને (નવા સાથીને) ત્હમે નવા જ જણાવ છો, નવા અને છેક જુવાન. પાસે આવો. ત્હમારું નામ?

તે૦ (એક જ ડગલું નજીક ભરીને લશ્કરી સલામ કરતો) જી, તેજુભા.

[પાછો ફરી જાય છે. સાથી રાસાસ્ત્ર ઊતારી રહ્યો છે તે પોતે સજી લેવામાં પડે છે. સાથી જાય છે. તેની જગાએ જ તે૦ ચોકમાં જોતો ઊભો રહે છે. કે૦ પાછો પોતાના મનમાં ડૂબી જાય છે. નીચે ચોકમાંના સિપાહીનો થોડો ઘોંઘાટ સંભળાય છે. તેઓ કંઈક જૂગટાની રમત રમતા હોય છે. થોડી વારે સૌ એથી કંટાળે છે. એટલે બેચારની સૂચનાથી એક સિપાઈ ગાય છે. બીજો અતિ મંદ સૂર જ નીકળે એમ સાથે ઢોલક બજાવે છે. ગાન ઉપર અગાસીમાં સંભળાય છે.]

૫૬

(રાગ–કલ્યાણને મળતો)

લીલા લીલા આંબામાંહ્ય કોયલડી.
"કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!
પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!
સિયૂ! કિયૂ! પિયૂ!" રટતી ઘેલડ઼ી
છુપી લીલા આંબામાંહ્ય કોયલડી. લીલા લીલા૦

મ્હોર આમલી મહુડાં ખાતી,
ખાઇ ખાઇ મદમાતી ગાંડડ઼ી
"કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!
પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!" રટતી ઘેલડ઼ી
છુપી લીલા આંબામાંહ્ય કોયલડી. લીલા લીલા૦

"કિયૂ! સિયૂ! પિયૂ!"
અરે ઘેલી ચુપ!
પિયુ હું આવું છું, છાની ઘેલડ઼ી!
"પિયૂ! પિયૂ! પિયૂ!" ચુપરે ગાંડડ઼ી!
છુપી લીલા આંબામાંહ્ય કોયલડી. લીલા લીલા૦

"પિયૂ! કિયૂ! સિયૂ!"
આવું છું! આવું છું!

" ફિયૂ! પિયૂ! સિયૂ" રટતી ઘેલડ઼!!
ચૂપ લીલા આંબામાંહ્ય કોયલડી. લીલા લીલા૦

તે૦ (ગાનથી વધુ વધુ ગમગીન થઇ જાય છે. હોરી પૂરી થતાં પોતે ભાન ભુલી અત્યંત મંદ સ્વરે ગાય છે.)

(પદ: આસાવરી)

આ તે કેવી ત્હમારી રીત, હર હર શંકરા!
કોણ ભવનાં આ ફલિયાં દુરીત, ભોળા મ્હારા શંકરા!

બાલકને કસવાં તો માઝા હોય દયાળુ! તેની,
દિન દિન એકેકથી વધુ નિર્દય કેમ સહેવા કહોની!
હર હર શંકરા! આ તે૦ કોણ ભવનાં૦

જોડી તોડો ને જે સ્હેવાં, પ્રીતની કુદરત તે તો,
જોડ છતાં જે કુદરત મીઠી,–હાય! ઉલટું તે થઈ આ તો!
હર હર શંકરા! આ તે૦ કોણ ભવનાં૦

કોયલ ટુહૂકે, ફુલ ફુલ મ્હેકે, ચાંદની ચોગમ ચળકે,
રંગ ઉડાવત, હોરી ગજાવત, ભર જોબનિયાં ઉમળકે—
હર હર શંકરા! આ તે૦ કોણ ભવનાં૦

[એસાનીમાં જ બેસી જાય છે. પ્રથમથી કે૦ને ગાન મોહક લાગ્યું. બીજી કડીથી તે ધ્યાન દઇ સાંભળવા લાગ્યો. પૂરું થતાં જ તે પાસે આવ્યો. પ્હેલી કડી દરમિયાન જ જાળીમાં બેગમ આવીને ઉભાં હતાં તેની બેમાંથી એકેને ખબર પડી નહીં.]

કેસરી૦ (છેક પાસે આવીને) તેજુભા, એ શું ગાયું, ફરી ગાવ જોઇએ! (જવાબ મળતો નથી.)

(મોટેથી, સરદાર હુકમ કરતો હોય એમ, પણ ખભે હાથ મૂકીને) તેજુભા, ઉઠો જોઇએ.

[તે૦ ઉભો થાય છે, પણ નીચું જ જોઇ રહે છે.]

કેસરી૦ તેજુભા, તેજુભા, ત્હમને શું થાય છે? ઉચું જુવો. (ઓળખાણ પડતાં) અરે! આ તો રાણી તેજબાનાં—

તે૦ (ઝટ બોલી નાખતો) ભાઈ, ઠાકોર, હું છું રાણી તેજબાનો ન્હાનેરો ભાઇ, બીજો વ્હેમ ખાશો મા.

કેસરી૦ (આંખે આંખ વીંધતો) ખ રું જ તો: આ સ મ યે, આ થા ન કે, આ ક ર્ત વ્ય બો મ માં એ જ સ ત્ય છે, એને વળગવામાં જ ધર્મરક્ષા છે,

બેગમ (સ્વગત) ઓત્તેરી, ન્યારેલાલનો શક ખરો જણાય છે. કંઇથી શક જાય, ચીઝના મકસદથી એ વધે, ઓર કેસરીસિંહજીના ભારી ભારી લબ્જથી ખાતરી થાય એવું કછેક છે. જે હો તે અજબ કિસ્સો હોવો જોઇએ. ચલો જી', અગાસીની સ્હેલ કરિયે.

[વડારણને નિશાની કરે છે, તે જાળી ખોલી નાખી અંદરથી નીસરણી ઉતારે છે. કે૦ આગળ બોલવા જાય છે:—" પણ ત્હમે અહીં ક્યાંથી, આવ્યા ક્યારે?" એટલું બોલે પણ છે: ત્યાં તે૦

નીસરણી તરફ ધ્યાન ખેંચી એને વધુ બોલતો અટકાવે છે. બંને નીસરણી આગળ આવી અદબથી ઊભા રહે છે. બેગમના હાથમાં હાથીદાંતનો નકશી પંખો છે. બેગમને ઊતરતી જોઇ બંને અચંબો તો પામે છે, પણ એ છેલ્લે પગથિયે આવતાં બેય નીચા વળી નમે છે. બેગમ કે૦ સામે જોઇ પછી જરા નીચા તે૦ને ખભે હાથ દઇ અગાસીમાં આવે છે.]

તેજુભા, ત્હમે અમારા નવા રક્ષક તેજુભા ખરું ને ? (તે૦ ફરી કુરનસ બજાવે છે, બોલતો નથી.)

કેસરીસિંહજી, ત્હમે અમારા રક્ષકોના સરદાર. આ નવા રક્ષક, અમે એમને જ મોંએ સાંભળ્યું તેમ, રાણી તેજબા સાહેબના ન્હાના ભાઇ તેજુભા, ખરું ને ? લેકિન, જરા સબૂર. ત્હમારી ધર્મરક્ષાની ટેક બૂરી નથી પાડવી. જેમ એ ત્હમારી ટેક સતેજ તેમ સુલતાન સાહેબની ત્હમારી નોકરી ઓર ઉમદા. તેજબા કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંહજીનાં રાણીજી છે તે જ હોય, ઓર એમને એક છોટાં બ્હેન છે તેમ ત્હમારી ઉંમરના ભાઇ બી હોય, તો તે આજ લગી આ સુલતાનીની નોકરીમાં ઉંચે દરજ્જે ના હોય એમ બને જ નહીં. ભીમસિંહજી તો અમારા સદાજાગ્રત કોટવાલ, એથી પણ ઉંચા દરજ્જાને લાયક. પણ બેગમ ત્હમને નથી પૂછતી, તેજુભા. ત્હમે સરદાર સાહેબના લબ્જ ફેરવીને બોલ્યા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. બોલો કેસરીસિંહજી !

કેસરી૦ શું બોલું, ખુદાવંદ ? ઇસમ જાતે હાજર છે; ન્યારેલાલજીએ બદલીમાં મોકલેલ છે : (ચોકને દરવાજે સિપાહ ઘંટમાં બે વાગ્યાના બે ટકોરા વગાડે છે તેનું ઘેરું ગર્જન પૂરું થતાં) મગર આ ઘડિયાળની સાક્ષીએ ત્રીજી વાત એ કહું છું, જે આ ચ્હેરો કાંઇક ઓળખું છું, પૂરેપૂરો નહીં.

બે૦ (સસ્મિત) ખૂબ ખૂબ કરી, કેસરીસિંહજી ! સાચાબોલા રજપૂત તમ જેવા જ હજો. તેજુભા, હું પણ ચ્હેરામાં તેજબાને મળતાપણું જોઇ રહી છું. લેકિન (પંખાથી સ્હેજ અટકીને) આ મૂછના દોરા કરતાં આ ચોટલો જોવાના મ્હને કોડ છે.

[તે૦ પગે પડવા જાય છે ત્યાં બેગમ તેને બેઠી તેનું માથું પોતાને ખભે મુકી દે છે. તે૦ રોઇ પડે છે, બેગમને વાંસે આંસુની ધારા વહે છે. બેગમ વાંસો પંપાળે છે. વડારણ ઉપરથી રૂમાલ સરકાવે છે તે કે૦ લઇ બેગમને આપે છે. બેગમ આંસુ લૂછે છે અને વડારણને હુકમ કરે છે–]

ન્યારેલાલની ચિઠ્ઠી અને સમેદાની લાવ.

[વડારણ લાવીને બેગમની ઇશારતથી ચિઠ્ઠી કે૦ને આપી પાસે બત્તી ધરે છે.]

કેસરી૦ (વાંચે છે) “ ....ચંદ રોજ ઉપર ખંભાતના બાતમીદારે કોઈ તેજુભા ઠાકોર વિશે લખેલું કે તેઓ અહીં મોતી વગેરે વેચવા આવવા નીકળ્યા છે, સાથે બારોટ સારા કવિ છે, મ્હને મળવાના છે, અને કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંહજીના સાળા થાય છે; ઘોડાં ખેલવવાનો જબરો શોખ છે, પાંચ સાત ખરીદવાને પસંદ પણ કર્યા છે.

ભીમસિંહજીના સાળા એ બાતમી વિચિત્ર લાગી. કુલીન રજપૂત સરદાર સોદાગરી કરે એની પણ નવાઇ લાગી. પછી મ્હને બારોટ મળ્યા. એ કે તેજુભા હજી ભીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને મળ્યા જ નથી. તેજુભા પણ અત્યારે મ્હને મળ્યા છે. ખંભાત નગરશેઠ અને મુ. દિવાનજીની એમના વિશે ભલામણો લાવ્યા છે તે ઇતબાર રાખવા લાયક માણસને માટે હોય એવી અને ખુદ

દસ્કતની, મતલબ એમના લાયકની સિપાહગિરી લેખે તાબેદારે તેજુભાને રક્ષકની નોકરી કહી અને હાવે મધરાત પછી બદલીમાં જઇ એકદમ દાખલ થઇ જવા પૂછ્યું, તેની એમણે ખુશીથી હા પાડી છે. કેસરીસિંહજીને એટલું જ જણાવ્યું છે જે તેજુભા નામે એક ઉમદા રજપૂત રક્ષકદલમાં વધ્યો છે.

તો તાબેદારની અર્જ છે જે, આપ જરા જોજો. આપ નામદારને આમ ચેતવવાનો સબબ કે તાબેદારને શક છે અને નથી. તેજુભાનો મૂછનો દોરો જરા વ્હેમ ઉપજાવે છે એટલું જ. લેકિન આપ રજ પણ ફિકર ન કરશો. દગો કે કોઇ દુશ્મનનો પેચ છે જ નહીં. કંઇક કૌટુમ્બિક કે રજપૂતવટનો ભેદ જ હશે. જે હશે તે સુલતાન સાહેબના બુલંદ કિસ્મતે આપોઆપ ખુલી જશે. ચાર રોજ ઉપર રાણીજી તેજબા સાહેબને વાળદસોખ તેડવા સાંઢણીસ્વાર ગયો છે, તે ચોથે દિવસે તો ખસુસ આવી જશે.

આપના કદમનો તાબેદાર ન્યારેલાલ

તે૦ બેગમ સાહેબા, આપનાં છોરુ છિયે. ઠાકોરનો વિયોગ સહી ન શકી એ મ્હારો ગુનાહ; ખંભાત લગી આવી તો ઠાકોરનાં દર્શન પણ કરતી જાઉં એ હોંસ મ્હારી તકસીર; અને દર્શન થતાં તો—શું કહું! આપ જાણતાં જ હશો ને, જે પુરુષ પોતાના જિગરનો સ્વામી, પણ સ્ત્રી તો પોતાની ઊર્મિની ગુલામ.

બે૦ બેટી, બેટી, તેરી બાત ઠીક હય, સચ્ચ બી હય, લેકિન રાજનીતિ બડી કઠોર અને નીચ છે. ત્હમારા જેવી ઇશ્કિઘેલી રૂપવતીના બોલને પણ એ તો કસવાની જ. ભીમસિંહજી ત્હમારા બનેવી, કેસરીસિંહજીનાં ત્હમે રાણી, એટલી વાત સાફ. પણ ત્હમારા બીજા બોલ સ્ત્રીજિગરના બોલ છે, સતવાદી રજપૂતના બોલ નથી. ખંભાતમાં ત્હમે તેજુભાને વેશે ફર્યાં, ત્હમે સોદાગરી કરી, ત્હમે સિપાહગિરીની નોકરી શોધી અને મેળવી, જ્યાં કે જ્યાં જરા બી ભેદ કે પડદો નભે નહીં ત્યાં લગી ધસી આવવાનું ત્હમારું સાહસ, એ બધી હકીકતનો ખુલાસો હજી કરો ત્યારે.

કે૦ બેગમ સાહેબા. રાણીએ અતિ સાહસ કર્યું છે, કેટલું બધું તેની એમને ભ્રાન્તિ પણ નથી. બેશક, એ ઊર્મિની અતિ પ્રબલ તાણમાં તણાઇને જ અહીં લગી વ્હહી આવ્યાં. રાણી, ત્હમારું આ ડગલું એવો ભારે ગુનાહ છે કે તેનું નિવારણ પૂરેપૂરા એકરાર વગર થવાનું નહીં. દસ્તાવેજ હારે છે? તો આપો બેગમ સાહેબાને, આપણાં માવતર છે. (તેજુભા=કેસરબા કાગળ કહાડે છે એટલે) બેગમ સાહેબા, આપ તાબેદારને માફ કરશો પણ આપ બહુ રોકાયાં. સુલતાન સાહેબ જાગી જશે તો ઓર નવાજૂની થશે. આ ખત જરા જોતાં જ અમારો જે કંઇ ભેદ છે તે બધો જ ખુલી જશે. આ તેજુભાને રજા જ આપો, અને આપ પણ સિધાવો.

રાણી, સ્હવારે ન્યારેલાલજીને બગીચે પધારજો, સુખદુઃખની વાતું ત્યાં અને ત્યારે: અત્યારે તો નોકરી પર છું.

બે૦ (હસતી હસતી) બ્હોત ખૂબ, સરદાર સાહેબ, જેવો આપનો હુકમ. તેજુભા, આપણે બીબીલોક, મિયાંજી ફરમાવે તે આપણને સવ્વાલીશ. પણ ત્હમારો ઉતારો કાલથી મ્હારે ત્યાં, હું બંદોબસ્ત કરી સ્હવારે જ આ વડારણને બગીચે મોકલીશ તેની સાથે ફુરસદે આવી જજો, ચાહો તો ઘોડા ઉપર, ચાહો તો બંધપડદે રથમાં.

કે૦ }
તે૦ }(નીચા નમીને) આપની મહેરબાની.

[વડારણ અને બેગમ સીડી ઉતરી જાય છે; જાળી વસાય છે; કેસરબા સીડી ઉતરી જાય છે; કે૦ એકલો અગાસીમાં ફેરો ભરે છે. પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ ૫મો : રંગપંચમીનો દરબાર.

સ્થલ: દિવાને ખાસ. વચ્ચે તખ્ત ઉપર જમણી બાજુએ સુલતાન, ડાબી બાજુએ બેગમ. સુલતાનની જમણી બાજુએ ગાલીચા ઉપર દિવાનજી સેનાપતિ કાજી તોપસરદાર બક્ષી ગજપતિ હજાવી નગરકોટવાલ જકાતઅધિકારી રક્ષકસરદાર નગરશેઠ વગેરે મિસલસર બે હારમાં મોટા અમલદારો સરદારો વગેરે; બેગમની ડાબી બાજુએ ગાલીચા ઉપર સીસમની નકસીદાર જાળી પાછળ અને ઘણી તરેહ તરેહવાર કામદાનીની ચાદરોથી અવગુણ્ઠિત અમલદારો અને સરદારો કોટિપતિઓ અને લખેશરીઓના ઘરનાં બૈરાં પણ મિસલસર બે હારમાં: સૌ કીંમતી અલંકારો વડે ઝગઝગતાં. આ સર્વ ગોઠવણ દિવાને ખાસના ઉપલા અર્ધમાં. નીચલા અર્ધમાં નગર લોકમાંથી અને બહારથી આવેલામાંથી બારોટ આદિ મંડળ, ઇજ્જત મળેલાં તેટલા જ. તખ્ત પાછળ અને દરેક દરવાજે સિપાહો અને જુદી જુદી સેવાઓ માટેનાં માણસો.

સમય : ફાગણ વદ પંચમી એક પ્રહર દિવસ ચ્હડતાં. મુખ્ય પાત્રો : સુલતાન, ન્યારેલાલ, બારોટ.

સુલતાન (પડદો ઉપડતાં) હવે મોટામાં મોટું અને મીઠામાં મીઠું કામ : જેને માટે આ દરબાર ખાસ યાદગાર બનશે: ઉમદા રજપૂતાઇની લોકધણીને હાથે બની શકે એવી નાચીજ કદર કરવાનું. દિવાનજી, ચલાવો એ પ્રકરણ.

ન્યારે૦ (દિવાનજીની ઇશારત ઉપરથી ઊઠી કુરનસ બજાવી) ખુદાવંદની ફરમાયશથી અને દિવાનજીના હુકમથી,–આ દરબારમાં આપ સૌ હાકેમો અને લોકગણને રોશન થાય જે રક્ષકદલસરદાર ઠાકોર કેસરીસિંહજીની અદ્ભુત સમયસૂચકતા અને શસ્ત્રાસ્ત્રકુશલતાથી શિકારમાં નેકનામ ખુદાવંદ સાહેબને માથેથી ઘાત ટળી અને વિકરાલ ચિત્તણ જીવતી પકડાઇ ગઇ એ પરાક્રમ જગજાહેર છે, તથા એ બનાવને દિવસે જ જાહેર થયું હતું જે આવી મોટી સેવાની ઘટતી કદર આજના દરબારમાં થશે. આ નવલખ સલ્તનતની રૈયત રજપૂત જવાંમર્દીની પૂજક છે, અને આવો ખુદ ફરમાન જાહેર થતાં આજ (ફરમાન છૂટશે તેની રાહ સૌ એકીટશે જોઈ રહ્યા છે. દરમિયાન તે સુલતાનોના સુલતાન જગન્નિયંતાની કૃપાથી સરદાર કેસરીસિંહજીના ભાગ્યોદયના બીજા કિરણોએ પણ એક સામટો પ્રસારો કર્યો છે. એમના દાદા અને એમના વડીલ ઉદાર અને અમીરી ઠાકોરો હતા. એમની સમશેર બાંધેલી જ રહી એટલે મોટા ખાનદાનને માથે વખતોવખત પડતા મોટા ખર્ચ એમને જમીનો વટાવી વટાવીને વેતરવા પડ્યા હતા. કેસરીસિંહજી ધણી થયા ત્યારે ઠકરાત અર્ધેથી યે ઓછી થઇ ગઇ હતી. એ વખતે એમણે જુવાનીમાં પગ જ માંડ્યો હતો. તથાપિ એમણે પાકો ઠરાવ કર્યો:–ઠકરાતની આબાદી અવ્વલ, જોબનસુખ પણ દૂયમ. અને એ કપરો કાયદો એ સાચા ક્ષત્રિયે આજ લગી પાળ્યો છે, અને ચાર વર્ષમાં જ પોતાની લગભગ બધી ઠકરાત પાછી ખરીદી લીધી છે. વળી એ પોતે તો આજ ત્રણ વર્ષ કરતાં વધુ મુદ્દતથી અહીંની મોટી નોકરી બજાવે છે, એટલે એમની દરમિયાન ગેરહાજરી દરમિયાન ઠકરાતની દેખરેખ અને કેળવણી એમનાં રાણી કેસરબાએ એમના જેટલી કે કદાચ ચાર ચંદા જ્યાદા હોંશિયારી અને દૂરઅંદેશીથી કરેલી છે. તેની દરેક વિગત જાણવા જેવી છે. પરંતુ હજુરશ્રીને એટલી ફુરસદ હોય નહીં માટે ટુંકામાં જ કહીશ, જે આ બેના જુગતેજુગતાં જોડાંને હસ્તે ઠકરાત આવી ત્યારથી એમની પોતાની તીજોરીમાં જ નહીં, એમની રૈયતમાં પણ, લગભગ ઘેરેઘેર સોનાના મેહ વર્ષ્યાં છે. જે જે ચીજ ઉપર આ વિશુદ્ધ ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાણીની પાક નજર પડી તે દરેક દૂઝતી બની ગઇ છે. એક જ દાખલો

ટાંકું છું. સૌને માલુમ છે કે આજ બેઅઢી વર્ષથી આપણા મુલકમાં થતી તલવારો અને કટારો એટલી વખાણાય છે કે તેમનો ઉપાડ દોસ્ત દૌલતોમાં મોટી સંખ્યામાં થતો જાય છે. ઝરતું આ નવું ઝરણુ આ મુલકમાં વહ્યું છે, તેનો વાળનાર એક જ ધણી છે. અહીં પગ મુકતાં ઠાકોર કેસરીસિંહજીએ જોઇ લીધું કે તલવારો કટારો વગેરેનાં પાણીનો ખરો પારેખ અહીં કોઇ હતો નહીં, પોતે પારેખ બન્યા. ઉત્તમ નંગો ઉપર પોતાની મ્હોર કોતરાવવા લાગ્યા અને એવા નંગની સવાઇ કીંમત ઠરાવી. આજે એ કીંમતે એ મ્હોરવાળાં નંગ મળે ત્યાંલગી બીજાને કોઇ સિપાહબચ્ચો અડતો પણ નથી. ઠાકોરની ચપળ બુદ્ધિએ ન્હાનપણથી જ જોઇ લીધેલું કે રજપૂતાઇ સમશેર બહાદુરીથી જીતતી અને પંકાતી, ત્યારે પણ એ સમશેરોની તેજધારની પાછળ વધારે સતેજ ધારવાળી રજપૂતોની બુદ્ધિ હતી. અને એ સતેજ બુદ્ધિ કેળવી કેળવીને એઓ તેને રજપૂતાઇને ઉપયોગી એક પછી એક બાબતોને લગાડતા જ જાય છે. અત્યારે એઓ ન્હાની ન્હાની તોપોને ઢાળવાની કલાને ખીલવવા પાછળ લાગી પડયા છે. ભોંયભાડાંની ઉસ્તવારીમાં એક્કા; ઘોડાં અને ગૌગાયની ઉછેર અને કેળવણીમાં એક્કા; શસ્ત્રાસ્ત્રની પરીક્ષા અને બનાવટની કલાઓ કેસરીસિંહજી એક ઉપર એક શીખતા અને ખીલવતા જ જાય છે. અને એમનાં રાણી. પ્હેલી બે કલાઓ ઉપરાંત વણાટ અને બાંધણીના અનેક ઊંચા કસબ એમને જાણે બચપણથી જ સિદ્ધ : વળી જે જે નવું જુવે તે તે ઝડપી લે એવી એમની ચાલાકી; તે બેસાડી લઇ બોર ખીલવે ત્યારે જ ઝંપે એવી એમની બાહોશી.

સૌથી વધારે તાજુબીની અને આ જોડાં માટે સૌથી વધારે માન ઉપજાવે એવી હકીકત હવે આવે છે. આ જોડાંને આગલા ભવનો શાપ હશે તેથી કે ઇશ્વર જાણે શા રૂ[illegible]થી એમના લગ્નથી માંડીને આજ લગી લગભગ ચાર વર્ષનું અત્યંત આકરું બ્રહ્મચર્ય એમને સેવવું પડયું છે. એ જોડું પોતાનાં કાળજાથી જ આવતી દીવાળી લગીમાં એ આપણાં પામર ચિત્તને અસમ્ભવિત જ લાગે એવાં તપથી છૂટી જાત, પરંતુ ત્યાં તો આપણાં દરિયાવ દિલનાં બેગમ સાહેબા રાણી કેસરબાનાં અનુપમ રૂપગુણ ઉપર મોહી પડયાં. એમણે રાણી કેસરબાને પોતાનાં બેટી બનાવી લીધાં અને જે એક ઋણને લઇને તે ન દેવાય ત્યાં લગી તપ લંબાતું હતું, તે ઋણ જાતે આપી દીધું છે. બેટાબેટીનું આવું કષ્ટતપ પોતાની તેનો અંત આણવા તાકત હોય તથાપિ એક દિવસ પણ લંબાવવા દે, તે માવતર પણ શેનાં ! એટલે આ પ્રકારનાં લગ્ને બ્રહ્મચર્ય અને સંયોગે વિયોગની પોતાને જાણ થતાં જ ખુદાવંદ બેગમ સાહેબે એ ઋણ જાતે ચુકવી દીધું છે, અને પોતાની નેકનામીને દીપાવે એવું એક વધુ સદાચરણ તવારીખને પાને નોંધાવ્યું છે.

આ દરબારના સૌ હાકેમો અને લોકગણને રોશન થાય જે આપ મારફત જગજાહેર કરવાની મ્હને સોંપાયલી હકીકત આપને સંભળાવી દીધી છે. હવે ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને એટલા જ લાયક નરવીર ઠાકોર ભીમસિંહજીને ખાસ શી નવાજેશ આજરોજ ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબની મશહૂર દાનેશમંદી ફરમાવે છે, તે શ્રીમુખે સાંભળવા હું પણ આપ સૌના જેટલો જ ઇન્તેજાર છું. આવાઆવા મોટા ગુણોના ભંડાર અને શુદ્ધ રાજપૂતાઇના અવતાર રૂપ ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને ઠાકોર ભીમસિંહજી મ્હારાં સદ્ભાગ્યબળે મ્હારા તો દિલોજાન

દોસ્ત છે, અને એ ખાસ કારણથી મ્હારી ઇન્તેજારી એટલી તો હદબ્હાર વધી ગઇ છે, કે હવે એક પણ સુકન બોલવાની મ્હારામાં શક્તિ જ નથી. (બેસી જાય છે.)

[દરબારમાં ગણગણાટ.]

ચોપદાર ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં બીરાજો છો ! નવલખ સલતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નેકનામ નૂરુદ્દીન બગદાદી જાતે ચાર હરફ ફરમાવે છે. ખામોશ !

સુલ૦ (બેઠા બેઠા જ) અલ્લા હો અકબર !

અમારી છોટીશી સલતનતના છોટામોટા હાકેમો, વળી દીન દીનને પાળતી ખોદાની રહમ માટે તલસી રહેલી અમારી પ્યારી રૈયત ! અમે તરવારિયા છિયે ને નથી. પાડોશી દૌલતો સાથે દોસ્તીની રાહે ચાલવું જ અમને પસંદ છે. કોઇ જાતે રણ મોરચો રોપી ચ્હડી આવે તો અમારા કોટકિલ્લા લાવલશ્કર અને અમારી આ પાક તલવાર તેની ખુમારીને સઝા કરવા તૈયાર છે જ. લેકિન અમે જાતે રણમોરચો રોપી કોઇ સામે ચ્હડી જવા નથી માગતા. મતલબ કે આ છોટી સલતનતની બઢતીની બે જ રાહ અમે પાક ગણિયે છિયે. કોઇ ચ્હડી જ આવે તો તેને જેર કરી તેને સઝાની રાહ; લેકિન આડે દિવસે અને હર સાલ, કોઇ બી દૌલતની હકુમતમાં નહીં એવા નધણિયાતા મુલકને આબાદ કરવાની રાહ. ખોદાતઆલાની મેહર છે, કે આપણી હદ્દને લાગીને ઘણી જગાએ નધણિયાતો મુલક પડેલો છે. અમે મોસમે મોસમે અમારા વફાદાર સિપાહમર્દોની જુદી જુદી ટોળીઓને લઇને શિકાર ખેલિયે છિયે ઘણુંખરું આવા મુલકમાં. લેકિન આવી નવી આબાદીનો આધાર મોટા અમીરો અને રૈયત ઉપર છે. તેમની અક્કલહોશિયારી, તેમના માલખજાના, તેમની મહેનતબાહોશી, ઔર તેમની અડગ ખામોશ વડે જ નવી આબાદી પાકે પાયે થઇ શકે, અગર જો કે તેમને રાજ્યનો ટેકો પણ જોઇએ, બેશક.

પ્યારા દરબારિયો, આપનામાંથી આજતક કોઇને મોટા અમીર બનાવવાનો લ્હાવો અમને મળ્યો નથી. આજ, અલ્લા હો અકબર, એ મીઠો લ્હાવો લઉં છું. આપમાંના બે રાજપૂતાઇના નૂર જેવા અમારા નીવડેલા અને ખાનદાન અમીરોને મોટા અમીરો બનાવું છું. આ દેશની પુરાણી ભાખામાં એવાને સામંતો કહે છે; અમારી ઝબાંમાં એવાને દોહઝારી પંચહઝારી વગેરે કહે છે. દોહઝારી એટલે ઘોડાની નોબત, હાથીની સવારી, અને પોતાના વાવટા તળે તોપખાનું કે ગજદલ શિવાય બીજી તમામ જાતની ફોજ રાખવાનો અખતિયારઃ આવી બે હઝાર લગીની ટુકડી બારમાસી તૈયાર રાખવાની એમની ફરજ. સાથે આપણી નવલખ સલતનતના સ્તંભ જેવા આપણા લોકપ્રિય દિવાનજી અને આપણા જંગબહાદુર સેનાપતિને પણ એ જ દોહઝારી સામંતના હોદ્દા બક્ષું છું. મતલબ કે આ દરબાર પૂરો થતાં આપણા રાજ્યના ચાર અમીરો મોટા અમીરો બનશે. સામન્ત શ્રી દીવાનજી સાહેબ, અવ્વલ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી સેનાપતિ સાહેબ દુય્યમ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી કેસરીસિંહજી ત્રીજા દોહઝારી, સામન્ત શ્રી **ભીમસિંહજી** ચોથા દોહઝારી.

[દરબારમાં ચોતરફ એકદમ હર્ષના પોકાર]

ચોપદાર (બે છડી ઊંચી કરતો) ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં બિરાજે છો. નવલખ સલતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નૂરુદ્દીન બગદાદી જાતે ચાર હરફ ફરમાવી રહ્યા છે. ખામોશ !

સુ૦ (બેઠા બેઠા જ) પ્યારા દરબારીઓ, આવી ફોજ અને આ સાહેબીનો મોટો બોજો એ ચાર અમીરોએ શી રીતે ઉપાડવો ? આ મોટી ફરજના પ્રમાણમાં રાજ તર્ફથી કે અમારી ખાસ તીજોરીમાંથી એ દરેક સામન્તશ્રીને પૂરતી નવાજેશ પણ થવી જોઇએ. પાંચપંદર કોસની જાગીર એમને મળવી જોઈએ.

છેલ્લા શિકારમાં જે જગાએ સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીએ બેનમૂન રાજપૂતાઈ ઝળકાવી નામના મેળવી તેની આગળ લગભગ વીશપચીશ કોસ જેટલો ચોરસ મુલક નધણિયાતા જેવો પડ્યો છે. એટલા મોટા મુલકમાં પણ ગામડાં ત્રીશચાળીશથી વધારે નહીં હોય; છે તે વનેરુ લોકનાં બે સાલ એક જગાએ તો ચાર સાલ બીજી જગાએ એવાં ફરતાં ગામડાં જ હશે. વચલી પટ્ટી આઠ કોસ પ્હોળી પંદર વીશ કોસ લાંબી આજે આ દરબારના જાહેરનામાથી ખાલસા કરિયે છિયે. આ ખાલસાની જમણી ડાબી બાજુએ એવી જ આઠ કોસ પ્હોળી પંદર વીશ કોસ લાંબી બે પટ્ટીઓ પડશે. તે દરેકના બે ભાગ કરી કુલ ચાર જાગીરો બનાવિયે છિયે. ખાલસાને લગતી જમણી જાગીર સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબને અને તે પછીની સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીને દોહજારી હોદ્દા સાથે બક્ષિયે છિયે; ખાલસાને લગતી ડાબી જાગીર સામંતશ્રી ભીમસિંહજીને અને તેને લગતી સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબને બક્ષિયે છિયે.

ચારે જાગીરમાં કોટકિલ્લા શિકાર લશ્કર આદિ માટે સરકાર પોતાને કબ્જે કેટકેટલું રાખે; બધી ઉપજનો કેટલો ભાગ સરકાર તીજોરીએ ભરાય, વગેરે વગેરે હિંદુ સ્મૃતિ અને મુસ્લિમ સરેહના પાક કાનૂનો મુજબ નક્કી થશે. બસ. અલ્લા હો અકબર ! આ મીઠો લ્હાવો આજ અમને મળે છે તેથી અમને અમારો સિતારો ચ્હડતીનો છે એવી ખાતરી થાય છે. લેકિન અમે કોણ માત્ર ! આ નવલખ સલતનત ખલકના ગયબી ગુમ્બજ તળેનો રજકણ પણ નથી. તો તેનો ધણી આપ સૌને પહાડ જેવો મહાન લાગતો હશે લેકિન તરણા જેટલો પણ નથી. અલ્લા હો અકબર ! અલ્લા હો અકબર !

પ્યારા દરબારીઓ, બોલો જય સામન્તશ્રી દિવાનજી સાહેબનો જય ! જય સામન્તશ્રી સેનાપતિ સાહેબનો જય ! જય સામન્તશ્રી કેસરીસિંહજીનો જય ! જય સામન્તશ્રી ભીમસિંહજીનો જય !

[દરબારમાં જયઘોષ ચાલી રહે છે. થોડી વારે]

ચોપદાર ખામોશ ! ખામોશ !

બારોટ (દિવાનજીના ઇશારાથી ઊભો થઇ કુરનસ બજાવી જમણો હાથ લાંબો કરી, પછી ડાબો, પછી પાછો જમણો લાંબો કરી બુલન્દ અવાજે) જય ખુદાવંદ સુલતાનનો જય ! જય ! નૂરુદ્દીન બગદાદીની પાક તલવારનો જય ! જય રાજપૂતાઇની કદરદાનીનો જય ! જય સલતનતના ટકાવ અને બઢતી માટે સ્તંભો રોપતી દૂરઅંદેશીનો જય !

પદ

(રાગ રેખતો)

બ્રાહ્મણીસુત રજપૂત હાથે ચઢ્યો, ક્ષાત્રવિદ્યા પઢ્યો પૂર ખાંતે,
સર રણજંગમાં ધણક બેહોશ થઇ; જઇ પડ્યો ઓલિયાની જમાતે :

..

બર્ખ જાતે તિહાં તર્ક તાતે બન્યો સૂફિયુંમાં સુરી રૂડિ ભાતે,
—કવી હારતો, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !
પાટવી શાહના, આહ રણસિન્ધુના, વીંધતા સોંસરી ફોજ સામી,
મોજમાં એકદિન નૂરુદ્દિન ઓલિયો તૂરિદલસકલનો ક્રોધ સ્વામી :
કીર્તિકામી પછી કારમે રણ હજ્યા, ક્રૂર થઇ નૂર રોળ્યા હરામી;
—કવી શી કવે કર્મગતિ ઊર્ધ્વગામી !
સેનતક્ષક બન્યો લોકરક્ષક, અહા શાહને ચક્ષુના રતનનાતે !
તનપતનવેળ છેટી ન ત્યાં હુસ્નમાં બેઠી હૂરી શિ શાહ્ નૂરહાથે
તખ્ત સાથે દઈ ખ્વાબ સખ્તે સુતાઃ—બ્રાહ્મણીસુત સુલતાન થાતે
—કવી શું કવે, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !
ખેતિવ્હેપાર કસદાર કસબું કરે, લશ્કરે હાક દિનરાત ગાજે,
દાનખેરાત અતિ ધર્મમ્હઝબે, રતી કસર ના ન્યાયચોખાઈ કાજે :
પ્રસરતું વિશ્રુતી–નૂર, સુલતાન, આશીષ તુઝ કવિ કવે ભૂરિ આજે,
—હે કર્મ, રચ ભાવિ જ્યાં ભૂત સાજે !

[સુલતાનની ઇશારતથી ચમરી ઢોળનાર સેવકની પાછળથી પોષાક, સોને રસેલા રૂપાનો હુક્કો, અને વચ્ચે સોનેયે ભરેલા રૂપાના કેરબાનો મોટો થાળ બે સેવકો ઊચકી લાવે છે. આગળ બક્ષી ન્યારેલાલ અને પાછળ આ સેવકો વચ્ચે થાળ એમ સૌ બારોટ પાસે આવે છે. ન્યારેલાલ બારોટને બે બાજુએ ભેટે છે, બે ગાલ ઉપર અત્તર લગાવે છે, માથે ગુલાબજલ છાંટે છે, અને પોષાક આદિના થાળને હાથ લગાડી બારોટને આપી દે છે. બારોટ હાથ લગાડે છે એટલે સેવકો એની પાછળ જઇને ઊભા રહે છે. બારોટ પાછો કુરનસ બજાવી બેસી જાય છે. પછી પ્રથમ સામન્તશ્રી કે૦ અને બીજા સામન્તશ્રી ભીં૦ કુરનસ બજાવી, દિવાનજીને ભેટી, બેસી જાય છે. સુલતાનની છેલ્લી ઇશારત થતાં—]

ચોપદાર ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નવલખ સલ્તનત ધણી નૂરુદ્દીન બાગદાદીનો રંગપંચમીનો દરબાર બરખાસ્ત. આસ્તે કદમ મુલાકાતસેં કદમ દોસ્તીસેં કદમ નેકીસેં કદમ નિધા રખો મહેરબાન સલામ !

[પડદો પડે છે.]

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

---

(૧) બર્ખ=વર્ષ. તાતુ=તીક્ષ્ણ, બલિષ્ઠ.

(૨) આહ=મકર. તૂરિ=ઘોડાં. કીર્તિકામી=કીર્તિના જ કામનાવાળા.

(૩) તક્ષક=ઘડનાર, સુધારનાર, સરજનહાર. નાતોઃ અત્યંત પ્રીતિ, દિલોજાનીનો સંબંધ. હુસ્ન=ખૂબસુરતી. હૂરી=અપ્સરા, સુરલોકની સદાજોબનવતી સ્ત્રી. ખ્વાબ=નીંદ.

(૪) દાન ખેરાત અતિ, ધર્મ મ્હઝબે રતી,–એમ પણ પંક્તિ લેવાય. ધર્મ મ્હઝબ=હિંદુ મુસ્લિમ તમામ ધર્મો અને પંથો. વિશ્રુતી=કીર્તિ. નૂર શબ્દ વિશ્રુતિ સાથે અને કે નૂર સુલતાન, એમ બેવડો લેવો. તુઝ=તને (તુજ નહિ). ભૂરિ=મહામોટી. સાજે=ઓર દીપી ઊઠે.

બીજી કડીમાં હારમું રણ હારણુ પોતાની સેનામાં જ ફાટફુટ : નફ્રીને એ બડખોર બહુગાની આદિ હરામીઓને તો ક્રૂર થઇને વીણીવીણીને માર્યા.

સુફીવાદ

કંઈક અભ્યાસ.

(૧)

"બાલ્યાવસ્થામાં દહિં માખણની જે ચોરી કરતો, યુવાવસ્થામાં જે વ્યભિચારી હતો, જેણે હજારો ગોપીઓનું પતિવ્રતાપણું હરી લીધું હતું, ઉત્તરાવસ્થામાં જે દગાઇ અને શઠતાનો શિરોમણિ થઇ પડ્યો હતો, જેણે દગાઈ વાપરી દ્રોણ વગેરેના જીવ લેવરાવ્યા હતા" એવા શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે શી રીતે કબુલ રખાય? આવો પ્રશ્ન સહજ કોઇ હિન્દુ સંસ્કૃતિથી અજાણને થાય. અને આવો જ પ્રશ્ન ફારસી સાહિત્યનાં પ્રેમ-ગીતો વાંચી સુફીવાદથી અજાણને થાય કે જે કવિઓ શરાબ અને સુંદરીના ચુસ્ત ઉપાસક છે, જે નિર્જન એકાંતમાં પણ બેમણુ દારૂ અને ગુલબદનની સોડ શોધે છે, વૃક્ષની છાયા નીચે સાકીને બુલબુલને બોલાવે છે. જે ઇમામને મરશદની નિંદા કરે છે, જે પ્રિયાના ગાલપરનાં શ્યામ તલ સાટે સર્વસ્વ દઈ દે છે, તે શું ફિલસુફ હોય?

વૈષ્ણવ ધર્મ અને સુફીવાદનો જેને ખ્યાલ છે તે કહેશે કે હોય.

કૃષ્ણવરની ગોપીઓ બનવામાં જે માન, ગૌરવ અને આહ્લાદ છે તેવાં જ પ્રભુને પ્રિયા માની તેના આશક થવામાં સુફીને છે. પુષ્ટિમાર્ગની આ ફિલસુફીમાં ને સુફીવાદમાં ફેર એ છે કે એક પ્રભુને પોતાનો પ્રીતમ ગણે છે ત્યારે બીજો પ્રભુને પોતાની માશૂક માને છે. બન્ને સત્યના ઉપાસક છે અને બન્ને માર્ગમાં તલવારની ધાર ઉપર ઊભા રહેવાની કસોટી છે. સુફીવાદમાં સ્ત્રી જેવા થઈ જવાની બ્હીક લેશ નથી. મનુષ્ય આ સિદ્ધાંતો ન સમજે તો સ્હેજે અનીતિમાં સરકી પડે કારણકે અમુક ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યાં પહેલાં સાધારણ મનુષ્ય અર્થનો અનર્થ કરી આ પંથે પડે છે અને પ્રભુમિલનની આશાને બદલે સ્ત્રીમીલનના મોહમાં ઝટ પડે છે.

સુફી ગીતો વાંચનાર બધા જ એમ માને છે કે સુફીની માશૂક એટલે સ્ત્રી, એટલે પ્રભુને સુફીઓ સ્ત્રી રૂપે કલ્પે છે. બધાય યુરોપી વિદ્વાનોએ ફારસીનો અનુવાદ કરતાં કે ફારસી સાહિત્ય ઉપર ટીકા કરતાં એ દેશના કવિફિલસુફની માશૂકને સ્ત્રીજ માની લીધી છે, આપણે ત્યાં પણ માશૂક એટલે સ્ત્રીજ મનાય છે. કલાપી, બાલાશંકર, સાગર વગેરેની ગઝલોની માશૂક સ્ત્રી જ છે. આનું કારણ એમ હોય કે ફારસી કવિતામાં માશૂક એટલે સ્ત્રી જ સુફીઓ માને છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોય અથવા તો એમ પણ હોય કે માશૂકને નારી જાતિ માન્યા વિના કવિતામાં કે અનુવાદમાં રસિકતા કે કુમાશ ન આવે.

આ માન્યતા મારી નમ્ર સમજ મુજબ ખરી નથી ને તે સામે મારો સંશય અહીં રજુ કરવાની રજા લઉં છું. જો કે આ ભૂલ રૂબાયાતના અનુવાદમાં મેં પણ કરી છે. કારણ તેમ કર્યા વિના ગુજરાતીમાં કવિતાનું માધુર્ય સચવાય તેમ નથી.

કેટલાક ફારસી કવિઓએ કેટલાંક કાવ્યો સ્ત્રીને ઉદ્દેશી લખ્યાં હશે પરંતુ તેથી એમ કેમ મનાય કે તેમની માશૂક એટલે સ્ત્રી જ? હું એમ પૂછું છું કે માશૂક નરજાતિ કેમ ન હોય?

માશૂક, ઇશ્ક શબ્દમાંથી આવ્યો છે.

ઇશ્ક—	આશક—	મયાશૂક—
(પ્રેમ)	(પ્રેમ કરનાર)	(જેના પર પ્રેમ કરાય છે તે)

આવું અરબી રૂપ છે. જેમ આશક એટલે ચહાનાર અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી હોઇ શકે તેમ માશૂક એટલે જેનાપર પ્રેમ થાય તે, સ્ત્રી કે પુરુષ હોઇ શકે. માશૂક અથવા સનમ એટલે પ્રેમ–પાત્ર, પ્રેમપ્રતિમા. ગુજરાતીમાં માશૂક એટલે પ્રિયા કહેવું ખોટું છે. પ્રિયામાં માત્ર સ્ત્રીલિંગ શબ્દનો જ અર્થ આવે, જ્યારે માશૂકમાં તેમ નથી. માશૂક એટલે સ્ત્રીજ એમ માનવાનું મોટું કારણ જગતને એમ મળ્યું છે કે દુનિયાના મહાન આશકોની માશૂકો સ્ત્રીઓ જ થઇ છે. ફરહાદ અને શીરીન, મજનુ અને લયલી વગેરે. ફરહાદ અને મજનુ બંને આશક હતા અને શીરીનં અને લયલી બંને માશૂક હતાં. પરંતુ યુસુફ અને ઝુલિખાની જોડમાં ઝુલિખા આશક હતી, અને યુસુફ માશૂક હતા. રબીઆ સ્ત્રી હતી તે આશક હતી અને પ્રભુ તેનો માશૂક હતો. મીરાંને સુફીના શબ્દોમાં કહીએ તો તે આશક હતી. આ પરથી સમજાશે કે માશૂક તે સ્ત્રી જ નહિ.

વળી ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ પરથી જાતિ કહી શકાય છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી. અંગ્રેજીમાં સર્વનામ પરથી જાતિ કહી શકાય છે. જ્યારે ફારસીમાં સર્વનામ કે ક્રિયાપદ પરથી જાતિ કહી શકાતી નથી. દાખલા તરીકે–' ગઈ ' શબ્દપરથી કહી શકાય કે કર્તા નારી જાતિનો છે. અંગ્રેજીમાં " went " પરથી જાતિ ન કહેવાય પરંતુ he કે she went પરથી જાતિ કહેવાય. ફારસીમાં " રફ્ત "= went = ગયો, ગઇ અને " ઉ રફ્ત "=તે ગયો અથવા ગઈ.

વ્યાકરણના ભેદને લીધે જ આવી ભુલ થઇ છે એમ હું માનું છું. કારણ ફારસીમાં ક્રિયાપદ કે સર્વનામ પરથી જાતિ કહી શકાતી જ નથી. અને ફારસીના અનુવાદ કરનારાઓ આ ભૂલ કરી આ તોફાન મચવ્યું છે અને ફારસી કવિતાને ને સુફીવાદને અન્યાય કર્યો છે.

પ્રભુને સુફીઓ માશૂક માને છે પરંતુ પ્રભુને સ્ત્રી રૂપે નથી જોતા, પ્રભુ માશૂક છે પણ સ્ત્રી છે એમ નથી કહેતા. દોસ્ત, દિલબર, હમદમ વગેરે શબ્દો ફારસીમાં ગાઢમિત્ર માટે વપરાય છે, ને મિત્ર પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તે હોય. તેવી જ રીતે સાકી, સનમ, આશક અને માશૂક વગેરે શબ્દો પુરુષ કે સ્ત્રી, કુમાર કે કુમારિકા ઉભય માટે વપરાય છે. વળી શરીર સૌન્દર્યની ઉપમાઓ, જેવી કે લબે લાલા, ચશ્મે નરગીસ, સીમીબદન માહરૂ, રશ્કે કમર,–અર્થાત્ લાલ ફૂલસા હોઠ, નરગીસ ફૂલ શા આંખો, ચાંદી જેવું શ્વેત બદન, ચંદ્રવદન, ચંદ્રને લજવે તેવું રૂપ વગેરે–માંની ઘણી, કુમારિકા અને કુમારને સરખી લાગુ પડે છે. સીના (છાતી) શબ્દ સામાન્ય છે. અને ઝુલ્ફ પર કવિઓ મોહ્યા છે તે સ્ત્રીના જ કાળા ભ્રમર શા કેશ માત્ર નહિ પરંતુ ઇરાનમાં કુમારો ઝુલ્ફ રાખતા તે પણ, એટલે તે શબ્દ પણ સામાન્ય છે.

ઉપરનાં કારણોથી જણાશે કે મારો સંશય પાયાદાર છે કે માશૂક એટલે સ્ત્રી જ નહિ.

સંસ્કૃત સાહિત્યના શૃંગારમાં ને ફારસી કવિતાના શૃંગારમાં ફેર છે. સંસ્કૃતનાં કલ્પના ઉપમા, રૂપક આદિ કદાચ વધારે ગગનગામી હશે પરંતુ સંસ્કૃત કવિતાનો ઘણો શૃંગાર, સુંદરીના નગ્ન શરીરના સૌન્દર્યના વખાણનાં વર્ણનમાં સમાયેલો છે. આ શૃંગાર ઉચ્ચ હોય તો ફારસી શૃંગાર ઉચ્ચતર છે. ફારસી કવિતામાં નગ્ન દેહનાં વર્ણન નથી, છતાં સંસ્કૃત જેટલાં જ રસમાધુર્ય, કળા અને સુકુમારતા છે.

આપણામાં માશૂક એટલે સ્ત્રી જ એવી માન્યતા ભરાઇ જવાનું કારણ કે ફારસી કવિતાનો આત્મા બીજા દેશની કવિતામાં ઉતારતાં આ ભેદ સચવાયો નહિ. વ્યાકરણની અડચણોને લીધે ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં લેખકોએ આ ભૂલ જાણતાં કે અજાણતાં કરી છે. બીજું, એમ હોય કે આપણે કાવ્યશૃંગારમાં સ્ત્રીના જ વર્ણનથી ટેવાયલા એટલે આ વાત આપણે ગળે ઝટ ઉતરી ગઇ. અને લેખકોને ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં આમ કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી. નહિ તો વ્યાકરણ સુધારવું પડે અને કવિતાની રસિકતા અને કોમળતા તજવી પડે. કારણ કે ફુલની સુકુમારતા અને સૌન્દર્યનાં નખરાંનો ઇજારો પ્રભુએ અને કવિઓએ સ્ત્રીને આપ્યો છે.

(૨)

સુફીવાદ ક્યારે શરૂ થયો તે પ્રભુ જાણે, પરંતુ તેને જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયોએ ઘડ્યો હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ તો ખ્રીસ્તી ધર્મે તેના સાધુ દ્વારા, બીજું, ગ્રીકલોકોની Neoplatonic ફીલસુફીની પણ સુફીવાદ પર અસર થઈ હશે. કારણ કે ઇરાનને એરીસ્ટોટલનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ગ્રીક ફીલસુફી ઘરના જેવાં થઈ ગયાં હતાં. ત્રીજું, આત્માનું પરમાત્મામાં મળી જવું એ જેમ ભારતને આંગણેથી સુફીઓએ ઝીલ્યું છે, તેમ નૈતિક જાતસુધારણા અને સર્વસમાનતા તેમણે બુદ્ધ ધર્મમાંથી લીધાં છે; અને ચોથું, કેટલાકના મત પ્રમાણે, આર્ય માનસનું તેના પર જોરથી બેસાડાયલા ઇસ્લામ ધર્મમાંથી, પરિવર્તન હોય. મી. બ્રાઉનના લખવા પ્રમાણે પુરાતન આર્ય વિચારોની આપણને માહિતી નહિ હોવાથી આ છેલ્લી વાત ઝટ મનાય તેમ નથી. જો કે ધર્મના ઇમામોને મૂકી સુફીઓ મયખાનાના પીર પાસે દીક્ષા લે છે તે આ બાબતને ટેકો આપે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો સુફીવાદની શરૂઆત હજરત મહમદ અને કુરાન શરીફથી માને છે. મી. નીકલસનનો આ મત છે.

ગમે તેમ હોય પરંતુ સુફીવાદ પ્રથમ એક ચોક્કસ તત્ત્વજ્ઞાનની શાળા નહોતી પણ પાછળથી મહાન સુફીઓએ જેવાકે બસરાની મહાન ભક્ત રબીયા અને મહાન પંડિત અલ ગીઝાલી જેવાએ સુફીવાદનો એક ધર્મ બનાવ્યો.

સુફી શબ્દનું મૂળ ઘણા શબ્દોમાં છે. ગ્રીક શબ્દ સોફેઇ (ડહાપણ) પરથી તે આવ્યો હોય તેમ કેટલાક માને છે. કેટલાક તેને અરબી શબ્દ સફા (પવિત્રતા) પરથી આવ્યાનું કહે છે. અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સુફ (ઊન) પરથી તે આવ્યો છે. અને આ વધારે સાચું હશે કારણ કે સુફીઓ જાડા ઊનના જામા, દુનિયાના મોજશોખ તરફનો તેમનો અભાવ દર્શાવવા પહેરે છે.

સુફીવાદના સિદ્ધાન્તોમાં મુખ્ય એ છે કે જગત અને જગતની બધી વસ્તુઓ જુઠી, માયિક અને ક્ષણિક છે, માત્ર પ્રભુ જ સત્ય છે. જગતની સુંદરતા માયા છે અને મનુષ્યને ફસાવવાની ઇન્દ્રજાળ છે, પ્રભુ જ પરમ સત્ય છે અને પરમ સૌન્દર્ય છે. હિન્દુધર્મના મહાન સિદ્ધાંત **ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या** ને સુફીવાદનો આ સિદ્ધાંત મળતો આવે છે.

માનવી એ કુદરતનું મધ્ય છે. પ્રભુ સર્વ સ્થળે અને સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સુફીઓને મન

" બરગે દરખ્તાને સબ્જ દર નઝરે હોશીયાર
હર વરકી દફતરીસ્ત મઆરફતે કિરદેગાર."

[વિદ્વાનની નજરે વૃક્ષની એક લીલી પાંદડી પણ પ્રભુની કુદરતનું દફતર છે.]

આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે. આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જવા હરદમ ઉત્સુક છે પણ માણસનું મન અને ઇન્દ્રિયો તેને ડામે છે. માટે મન અને ઇન્દ્રિયો દમવી જોઇએ. મનને દુન્યવી મોજશોખમાંથી દૂર રાખી વાસનાઓથી મુક્ત પવિત્ર બનાવી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવામાં જ રોકવું જોઇએ. જીવનનાં અને કુદરતનાં મહાન સત્યો જાણવાં દુર્લભ છે. તે અભ્યાસથી નથી શીખાતાં પરંતુ મનનથી, સમાધિથી શીખાય છે. આ પામવા માટે 'અહં'નો નાશ કરવો જોઇએ. પ્રેમ એ પ્રભુમય થવાની ચાવી છે. પ્રેમ વડે 'હું' ભુલાઈ જઈ પ્રભુને, માશૂકને, પ્રિયાને જોવાય છે. આ ઇશ્વરી પ્રેમને જગતનો નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર પ્રેમ જાગૃત કરે છે. અને માનવી પ્રેમી જોતાં શીખે છે કે પોતાની પ્રિયામાં જે તે ચહાય છે તે અમર અનંત પ્રિયાની છાયા છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ કેળવી સુફીઓ પ્રભુને, પ્રભુ ખાતર ચહાય છે, તેમને મન સ્વર્ગની આશા એ સ્વાર્થ છે. પ્રેમ એ પ્રભુની બક્ષીસ છે.*

શરીર સ્થૂળ છે. જીંદગી ક્ષણિક છે અને દુઃખથી ભરેલી છે. માનવી તે પરમ તેજનાં પ્રતિબિંબ છે. અને અણુ અણુમાં પ્રભુનું તેજ સમાયલું છે.

સુફીઓ પ્રારબ્ધને માને છે. સારાં નરસાં બધાં કૃત્ય પ્રભુઇચ્છાનું પરિણામ છે એમ કહે છે. પરંતુ સારા નરસાનો ભેદ સુફીને મન ક્ષુદ્ર છે. કારણ તેને તો આખું જગત માયાવી દીસે છે અને સારાં નરસાં કૃત્યનો કરનાર મનુષ્ય પણ માયા છે. પરિણામે ત્યાગ તેમનો પરમ ધર્મ છે. સુફીઓ દુનિયાના મોજશોખ ને એશઆરામથી વિરક્ત રહે છે. મોગલાઇ જાહોજલાલી તેમને મન રંક છે.

સુફીવાદમાં પ્રભુમય થવાની ચાર ભૂમિકા છે. અને તે ચારેયમાંથી આ પંથના મુસાફરને પસાર થવું પડે છે. મુસાફરને તેઓ સાલિક કહે છે.

પ્રથમ—શરીઅત (શાસ્ત્ર), તેના ધર્મનાં ફરમાન મુજબ સાલિકને વર્તવું પડે છે.

બીજી—તરીકત (પંથ), જે પ્રાપ્ત કરવાને પવિત્રતા, સંયમ અને સદ્‌ગુણની ઘણી જરૂર છે. અહીં ધાર્મિક રીતરિવાજ પાળવાની અગત્ય નથી.

ત્રીજી—મઆરેફત (જ્ઞાન), અહીં તેને જ્ઞાન થાય છે. સાલિક હવે આરિફ (જ્ઞાની) કહેવાય છે. તેને પ્રેરણા થાય છે.

---

* સરખાવો :—

"Yes, love, indeed is light from Heaven,
A spark of that immortal fire,
With angels shared—by Allah given,
To lift from earth our low desires."
(Byron)

ચોથી—હકીકત (સત્ય), જ્યાં સુફી બ્રહ્મમય થઇ જાય છે. અનલહક કે **अहं ब्रह्मास्मि।** અહીં તે બોલે છે.

સુફીઓ ધ્યાનમાં બેસવા માટે એકાંત પસંદ કરે છે. સેવાધર્મ તેમનો નિયમ છે. પ્રેમ તેમનો પ્રકાશ છે. અને ઐક્ય (વસ્લ) તેમની અંતિમ આશા છે.

ઇસ્લામી જીવન અને વિચારણા ઉપર સુફીવાદની જબ્બરી છાપ પડી છે. તેનું પરિણામ કવિતા છે. ઇરાનના મહાન કવિઓ સુફી હતાઃ વિશ્વવિખ્યાત ' મસનવી ' નો કર્તા રૂમી, જામી, હાફિઝ, સાદી અને ઉમ્મર ખય્યામ. સુફીવાદ સમજ્યા પહેલાં ફારસી કવિતા વાંચવી કઠણ છે.

આપણા સામાન્ય વિચારોની આપલે કરવા આપણે સામાન્ય ભાષા વાપરીએ છીએ, જ્યારે ઉન્નત પ્રણયશૃંગની ભાષામાં ઉપમા અને રૂપક વપરાય છે. કવિઓની ઉચ્ચ લાગણીઓ દર્શાવવા કાંઇ ભાષા જુદી હોતી નથી. તેથી સુફી કવિઓએ પોતાની અંતરની લાગણીઓ દર્શાવવા બને તેવી ઉન્નત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જોકે આ પ્રયોગ દહેશત ભરેલો છે. સુફીવાદથી અજાણને કે નબળા મનનાને, આ અવળે પંથે દોરે એ ભીતિ છે. પણ તેમાં કવિનો વાંક શો ?

જગતની પ્રિયાના પ્રેમ અને જુદાઇ વડે, તે પ્રભુનો પ્રેમ અને જુદાઇ વર્ણવે છે. અને શરાબની મસ્તી વડે તે સમાધિ અને તન્મયતા ગાય છે.

સુફીવાદમાં માશુક કે સનમ=પ્રભુ.

આશક=સુફી સાલિક, માનવી, પ્રેમી.

શરાબ, મદ્ય=પ્રભુપ્રેમનો મદ્ય.

મયખાના=પીઠું=સમાધિ મંદિર.

આશકને ઘણીવાર રિન્દ અને મસ્ત પણ કહે છે.

મસ્તી=સમાધિ (trance).

ખરાબાત=મયખાના; સુફીના ગુરુ (પીરે મુઘાન કે મુરશીદ)નું સ્થાન. આ મયખાનામાં સુફીઓ એકઠા મળે છે અને જામે મય પી પ્રેરણા પામે છે.

હુસ્ન=સૌન્દર્ય=પ્રભુની પૂર્ણતા.

ખુશબો=પ્રભુ બક્ષીસની આશા વગેરે વગેરે.

શરાબ એ વિલાયતી કે દેશી દારૂ નહિ પરંતુ પ્રભુના પ્રેમનો શરાબ. ' અહં 'ને નાશ કરનારો શરાબ માણસને ગંજેરી શી રીતે બનાવે ?

" માત્ર આત્મમમત્વને માયા થકી
ઉગારવા મન જોડ્યું લાલ શરાબમાં "

" ખય્યામ "

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઇ

હિંદને ઈસાઈ બનાવવાના પ્રયાસો

સિપાઈઓના બળવા પછી રાજ્યલોલુપ ઇસાઇઓ વારે ઘડીએ બૂમો માર્યા કરતા કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને આપણા ધર્મમાં ફેરવી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણી સત્તા જામવાની નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં આવા બળવાઓ પણ અટકવાના નથી. બળવો શમ્યા પછી તે ધર્મના પ્રચારકો કહેતા કે

"મુસલમાનો જેમના ધર્મની આપણે ખુશામત કરી, હિંદુઓ જેમના વ્હેમોને આપણે હસી કહાડ્યા, તે જ આપણા દુશ્મનો નીવડ્યા. પરંતુ પાદરીઓએ વટલાવેલા દેશી ખ્રીસ્તીઓ જ (Christians) આપણા સાચા મિત્રો રહ્યા છે."

પરંતુ આ પવિત્ર (!) ઇસાઇઓને કહેવાની જરૂર ન જણાઇ કે તેમના વટલાયેલા બંધુઓએ તેમને બળવા વખતે શી મદદ કરી હતી અગર તો તેમનું સંખ્યાબળ તે વખતે કેટલું હતું!

રાજકીય ઉપયોગિતાના કંઇક ઊંડા હેતુને લઇને આ ઇસાઇઓ, હિંદુસ્તાનની આખી 'જંગલી' પ્રજા તેમનો ધર્મ સ્વીકારે તેના કરતાં તેનો અમુક જ ભાગ તે ધર્મમાં આવે તે તેઓ વધુ ચાહતા હતા. મી૦ વીલીઅમ એડવર્ડ્ઝ કે જેણે બળવા વખતે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી હતી અને પાછળથી જે આગ્રા હાઇકૉર્ટના જડ્જની જગા સુધી પહોંચ્યો હતો તે લખે છેઃ

"આપણે હમેશાં વિદેશી આક્રમણકારીઓ ગણાઇએ છીએ અને ભવિષ્યમાં ગણાઈશું. અને પ્રજા જેમ વધુ પ્રકાશમાં આવતી જશે, જેમ વધુ સુધરતી જશે, તેમ તેમ આપણને અહીંથી હાંકી કહાડવાના વધુ આતુરતા ભર્યા પ્રયાસો થશે. આથી આપણે માટે સહીસલામતી ભર્યો રસ્તો એટલો છે કે દેશને ઈસાઇ બનાવી દેવો; કારણ જો કે આખી પ્રજા એમ ઇસાઇ બનવાની નથી છતાં તેનો ફેલાવો ધીમે ધીમે થયાં જ કરવાનો અને દેશમાં વેરાએલાં ઇસાઈ સંસ્થાનો ભવિષ્યમાં આપણે માટે કિલ્લારૂપ થઈ પડશે. જ્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજકોનો અગર મુસલમાનોનો હશે ત્યારે આ સંસ્થાનોને આપણને વફાદાર રહ્યા સિવાય અન્ય રસ્તો નહિ રહે."

એક વખત એવો હતો જ્યારે વિદેશી સત્તાધારીઓ પોતાના ધર્મના પ્રચારકોને હિંદમાં વસવા દેવા તથા અહીંના 'જંગલીઓ' (heathens)માં તેમનાં ધર્મસૂત્રોનો પ્રચાર કરવા દેવાને પરવાનગી નહોતા આપતા. પરંતુ જ્યારે તેમનું બળ વધ્યું ત્યારે પાદરીઓને હિંદ ઉપર ખુલ્લું આક્રમણ કરવા દેવામાં, અહીંના અન્ય ધર્મોનું ખુલ્લી રીતે અપમાન કરવા દેવામાં, તેમ જ તેમને ઇસાઈ બનવા માટે ઉત્તેજન મળે એવાં પગલાં ભરવા દેવામાં તેઓએ કંઈ વાંધો લીધો નહિ. આ દિશાનો 'મહાન સુધારક' લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક ... ગવર્નર તરીકે તે પ્રાન્તના પાદરીઓને* તેણે આપેલું ખુલ્લું ...ગવા માટે કંઇ ઓછું જવાબદાર નહોતું. હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-

A ...
With ...
To lift fr...

the Christian Power in India"–Vol. III p.p. 484, 485.

જનરલ તરીકે પણ તેણે પોતાની આ નીતિ ચાલુ રાખી. આથી ૧૮૫૨માં તેણે પસાર કરેલા કાયદાથી અહીંના ‘જંગલીઓ’ને તેમના બાપદાદાનો ધર્મ મૂકી દેવામાં ઘણી લાલચ મળી. હિંદુ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા એ ‘સંયુક્ત કુટુંબ’ વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાય છે. કુટુંબની મિલકત સામાન્ય રીતે કુટુંબના બધા માણસોની ગણાય છે. તેઓનો તેના ઉપર સમગ્ર હક્ક ગણાય છે. પરંતુ જો કુટુંબનો કોઈ પણ માણસ અન્ય ધર્મમાં જાય તો તેને કુટુંબની મિલકતનો લાભ મળતાં વાંધો આવે છે; પરંતુ બેન્ટીકે નવો કાયદો કર્યો જેથી ઇસાઇ ધર્મમાં જનાર ‘જંગલી’ પોતાના કુટુંબની મિલકત ઉપર દાવો કરી શકે. (જો કે તે ગ્નાતિની હદ બહાર ગણાય છતાં પણ.)

દેશી તેમ જ વિદેશી વિચારશ્રેણી ઉપર મનન કરવા બેન્ટીકે મેકોલેને પસંદ કર્યો. કારણ હિંદને વિધર્મી બનાવવા માટેના વિચારોમાં તે સહમત હતો. મેકોલેએ અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કર્યું. કારણ, તેણે પોતાના પિતાને ૧૮૩૬માં લખ્યું હતું:

“હિંદુઓ ઉપર આ શિક્ષણની અસર અદ્દભુત થશે. કોઇ પણ હિંદુ જેને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળ્યું હશે તે પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેશે નહિ. કેટલાક ફક્ત તેને એક નીતિ તરીકે અનુસરશે. પરંતુ મોટો ભાગ પોતાને ઈશ્વરવાદી માનશે. અને કેટલાક ઈસાઇ બનશે. જો કેળવણી સંબંધીની આપણી યુક્તિને બરાબર અનુસરવામાં આવે તો ભવિષ્યનાં ત્રીશ વર્ષમાં બંગાળના આબરૂદાર વર્ગમાં એક પણ મૂર્તિપૂજક રહેશે નહિ.”

ઇસાઇ પાદરીઓ, બીશપો વગેરે હિંદના ઇસાઇ સિવાયના વર્ગમાં સાધારણ રીતે લોકપ્રિય નહોતા–તેમની અપ્રિયતાનું કારણ તેઓ દેશના મોટા ભાગના લોકોનો ધર્મ પાળતા નહોતા એટલું જ ફક્ત નહિ, પરંતુ હિંદીઓ તરફની તેમની સહાનુભૂતિની ઊણપ પણ હતું. જો કે તેમાં પણ કેટલાક અપવાદરૂપ હતા. પરંતુ એક વર્ગ તરીકે, તેઓ, એક ઇસાઇ લેખકે લખ્યું છે તેમ× ‘Flogging Missionaries’ ‘ફટકા મારનાર પાદરીઓ’માંના હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ ગ્રામ વિભાગોમાં પાદરીઓ પોતાના ‘ટોળા’ (flock) તરફ કેવું વર્તન રાખે છે એ જો આપણે જાણીએ તો આમાં આશ્ચર્ય થાય નહિ. એક અંગ્રેજ લેખક લખે છેઃ

“પાદરીઓ હમેશાં પોતાની જાતને એક રાજકીય વર્ગના તરીકે ઓળખાવતા. મી૦ માસ્ટરમેને કહ્યું હતું કે કોઇ પણ વ્યવસ્થિત દેવળે કદિ પણ ગરીબોનો પક્ષ કર્યો નથી...પાદરી કઇક વિરલ અપવાદ સિવાય, હમેશાં તવંગર અને મહાન માણસોની તરફેણમાં ઊભા રહેતા, જેઓ ધીમે ધીમે પોતાના ખેડુતોને લુંટતા જતા હતા...જ્યારે હજારો મનુષ્યો અને બાળકોને રિંવગ રાયટ્સના જમાનામાં ઈંગ્લેન્ડથી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે આવા અમાનુષી અત્યાચારો કઇક દયાપૂર્ણ રીતે ઓછા કરવાની અરજીમાં વિન્ચેસ્ટરના પાદરીએ સહી કરવાની ના પાડી હતી.*

હિંદમાં આવતા પાદરીઓ તથા ઇસાઇ ધર્મગુરુઓ સારા કેળવાયલા તથા ઉચ્ચ વર્ગમાંથી

× જુઓ “History of Education in India Under the Rule of East India Company”–p. p. 207–8

* “Problems of Village Life” by R. N. Bemmeih., (Home University Library of Modern Knowledge) p. 128–129.

મોકલવામાં નહોતા આવતા. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એક જાતની ફરિયાદ છે કે ત્યાં પણ પાદરીઓ સાધારણ શક્તિ ધરાવનારા હોય છે. એક કર્તા લખે છેઃ

"યુનિવર્સિટીના શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ પાદરી થતા નથી. અને અંડર ગ્રેન્યુએટોમાંથી પણ જેઓ ગ્રામજીવન પસંદ કરી પાદરી થાય છે તે બહુ જ ઓછા ચાલાક હોય છે."+

આથી હિંદમાં ઇસાઇ મીશન નિષ્ફળ નીવડયું હોય તો કંઇ નવાઈ નથી.

પરંતુ 'જંગલી'ઓને વટલાવવાને ઉત્તેજન આપવાના સરકારના આટલા પ્રયાસો છતાં, ઇસાઇઓએ, સરકારે વિધર્મીઓ (Non-Christians)ના આત્માના ઉદ્ધાર માટે બહુ જ થોડું કર્યું છે એવા આક્ષેપો મૂકયા હતા.

ખાસ ઇસાઈ રીતિએ પંજાબમાં ઇસાઈ સત્તા સ્થપાએલી હોવાથી જ્યારથી તે પ્રાન્ત જપ્ત કરવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને એક આદર્શ ઇસાઈ પ્રાન્તમાં ફેરવી નાખવાના (વટલાવવાના) પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું સુકાન નીચેના ખાસ ચુસ્ત ઇસાઇઓના હાથમાં હતું: સર હેનરી અને સર જોન લોરેન્સ, સર રૉબર્ટ મોન્ટગોમેરી, મી૦ ડોનાલ્ડ મેકલૉડ, અને કર્નલ એચ. બી૦ એડવર્ડ્ઝ.× આમાંના કેટલાક અમલદારો એવા મતના હતા કે મીશનરી સ્કુલોનું શિક્ષણ સરકારી નિશાળો કરતાં તે પ્રાન્તમાં વધુ ઉચ્ચ હતું. મી૦ મેકલૉડ પોતાની કેળવણી સંબંધી નોંધમાં ૧૮૫૩ માં લખે છેઃ

"સામાન્ય સંજોગોમાં સરકારી નિશાળો મીશન સ્કુલોની કાર્યદક્ષતાની બરાબરી કરી શકે અગર તેના શિક્ષકો, જે શિક્ષકો પાદરીની દેખરેખ નીચે બતાવે છે એટલો પોતાના કાર્ય તરફ ઉત્સાહ દેખાડે, એ ધારવું ભૂલ ભરેલું છે. અને એટલા માટે હું સરકારને કહીશ કે આવા સંજોગોમાં તેમણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેવો અને જેમણે પરોપકારની દૃષ્ટિએ તે કાર્ય કરવાનું માથે લીધું છે અને જે તેની સિદ્ધિને માટે બરાબર લાયક છે, તેમને આ ક્ષેત્રમાં રહેવા દેવા."

લૉર્ડ ડેલહાઉસી તે વખતે હિંદનો ગવર્નર-જનરલ હતો. તેણે મી૦ મેકલૉડની ઉપ[illegible] ઉક્તિને ટેકો આપ્યો હતો. તેણે પોતાની નોંધમાં ૧૮૫૪ માં લખ્યું છેઃ

"મી૦ મેકલૉડ પાદરીઓએ સ્થાપેલી નિશાળોની સ્પર્ધામાં, સરકારી નિશાળો સ્થાપવાની નિરૂપયોગિતા વિશે વખાણ કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ મીશનરી સ્કુલો જ્યારે સારૂં વ્યવહાર શિક્ષણ આપી શકે છે ત્યારે મદદ આપી તેમની કાર્યદક્ષતા વધારવા અને પ્રજાના પૈસે તેમનું પોષણ કરવા સૂચવે છે.

"હું એવા મતનો છું કે તટસ્થતાનું સૂત્ર આ દિવસોમાં આપણે બહુ દૂર સુધી લઇ જઇએ છીએ. અને એક રાજકીય દૃષ્ટિએ જોતાં લોકોને શિક્ષણ આપવાના આપણા ધર્મગુરુઓના પ્રયાસોની આપણે અવગણના કરીએ છીએ. હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે જ્યારે ઇસાઇ પાદરીઓદ્વારા સ્થાપિત અને વ્યવસ્થિત, સારૂં વ્યવહારૂ શિક્ષણ આપનારી નિશાળોને પૈસાની મદદ સરકારે આપવી જોઇએ."

મી૦ મેકલૉડ અને ડેલહાઉસીએ જે લખ્યું તેને ડાયરેક્ટરોની કૉર્ટે ટેકો આપ્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ ઇસાઇઓ લખે છે:

"પંજાબમાં કેળવણીના પ્રશ્ન તરફ જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તે જોઇને અમને ઘણો આનંદ થાય છે. ચીફ કમીશનર, મી૦ મોન્ટગોમેરી, મી૦ મેકલૉડ તથા અન્ય અમલદારોને તેમના આ પ્રયાસો માટે અમારા અન્તઃકરણપૂર્વકના આભાર પહોંચાડશો......તેઓ જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે તેના વ્યાજબીપણા ઉપરથી તેઓ જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તેમાં તેમને ફત્તેહ મળશે એવી ચોક્કસ આશા અમને બંધાઇ છે અને અમને આશા છે કે હિંદના નિવાસીઓને અંગ્રેજ રાજસત્તાએ આપેલા અનેક ફાયદાઓનો એક સચોટ દાખલો પંજાબ પુરો પાડશે."

તે ઇર્ષ્યાળુ ઇસાઇ સર હરબર્ટ એડવર્ડ્ઝ જેણે મુલતાન કેમ્પેઇનમાં વિચિત્ર ઇસાઇ રીતો ગ્રહણ કરી હતી તેણે અન્ય ઇસાઈ પ્રજાઓમાં હિંદ સરકાર વિશે ઊંચો મત બંધાય એટલા માટે કેટલાંક પગલાં સૂચવ્યાં હતાં.* તેણે 'બ્રિટિશ હિંદની સરકારમાંથી વિધર્મી (Non-Christian) મતનો સમૂળો નાશ કરવાની' એક ટીપ તૈયાર કરી હતી. તેના પ્રમાણે હિંદની સરકારમાં નીચેનાં વિધર્મી તત્વો હતાં:

૧ સરકારી નિશાળો અને કૉલેજોમાંથી બાઇબલ અને ઇસાઇ ધર્મશિક્ષણનો બહિષ્કાર.
૨ સરકારની મૂર્તિપૂજા અને મુસલમાની ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ.
૩ જ્ઞાતિઓનો અંગીકાર (Recognition of Caste)
૪ સરકારી ખાતાઓમાં દેશી તહેવારોનું પાલન.
૫ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોના ફોજદારી તેમ જ દિવાની કાયદાઓનો સરકારને હાથે થતો વહીવટ.
૬ 'જંગલીઓ'ના (heathens) અને મુસલમાનોના સરઘસોની જાહેરાત.
૭ દેશી વેશ્યાઓનો જાહેર પોળોમાં થતો ઘણો અવરજવર.
૮ યુરોપીઅન સોલ્જરોના લગ્ન ઉપરનો કાબુ અને બેરેકસમાં પરણેલાં જોડાંઓને વસવાની ઘણી જ ઓછી સગવડ.
૯ અફીણના વ્યાપાર જોડે સરકારનો સંબંધ.
૧૦ હિંદના જકાત સંબંધી કાયદાઓ.

* જુઓ "Rise of Christian Power in India" Vol. V p. 254-258.

છેવટની ચાર કલમો ખરેખર વાંધા ભરેલી હતી અને છે, પરંતુ પહેલી ૭ કલમો એવા વિષય સંબંધી છે જેમાં સરકારની દરમ્યાનગીરી જરા પણ હોવી જોઇએ નહિ.

એડવર્ડ્ઝે આ ટીપની એક નકલ ઇંગ્લેન્ડના એક મોટા સત્તાધારી ઉપર રવાના કરી. (આ સત્તાધારી અન્ય કોઇ નહિ પરંતુ અર્લ ઑફ સેફ્ટ્સબરી હોય એમ માનવામાં આવે છે.) તેમનું આ પગલું તેમના જ એક દેશબંધુએ 'અમ્દ-અલ-વહીદ' નામ ધારી 'હિંદમાં અંગ્રેજ સરકારની ઇસાઇ ફરજ' નામનું એક છાપું લખી બહુ જ ચર્ચ્યું હતું. જેમાં લખ્યું છેઃ

"આસપાસની વિરુદ્ધતા છતાં પણ આપણે કર્નલ એડવર્ડ્ઝના વિચારો સાચા ગણીએ તોપણ એ વિષયમાં એક બાબત એવી છે કે જે ઇંગ્લેન્ડમાં ધ્યાન બહાર રહી શકે પરંતુ અહીં તે જણાયા સિવાય રહે તેમ નથી. કર્નલ એડવર્ડ્ઝ અહીં એક મોટો હોદ્દો ભોગવે છે. અને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તેમના જેવા હોદ્દાવાળા અમલદાર માટે, ઇંગ્લેન્ડના એક ઉમરાવને એક ઓરીશ્યલ ટીપ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે ઉપયોગ કરી શકે તેવી શરતે અને જે સરકારમાં તે નોકરી કરે છે તે સરકારની ગ્રહણ કરેલી તમામ (in toto) રાજનીતિ તરફ નાપસંદગી બતાવે તેવી નોંધ સાથે, એટલું જ નહિ પણ તે સરકાર પોતે જ વિરુદ્ધ-ઇસાઇ સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાએલું છે એવું જાહેર કરવું એ વ્યાજબી ગણી શકાય?"

કર્નલ એડવર્ડ્ઝની આ ટીપનું યોગ્ય સ્થાન કચરાપેટીમાં જ હતું. પરંતુ સર જૉન લૉરેન્સ, તે વખતનો પંજાબનો ચીફ કમીશ્નર, જેની મારફતે ઉપરની ટીપ રજુ કરવામાં આવી હતી, તેણે આ બાબતને ખાસ ધ્યાન આપી પોતાના સેક્રેટરી મી૦ (પાછળથી જાણીતા સર રીચર્ડ) ટેમ્પલને પોતાની નોંધ સાથે તેને હિંદ સરકાર તરફ રવાના કરવા કહ્યું. એ વખતે એવું બન્યું હતું કે પંજાબના લગભગ બધા મોટા ઇસાઇ અમલદારો એડવર્ડ્ઝના મત સાથે મળતા હતા. ચીફ કમીશ્નર પણ અપવાદ રૂપ નહોતા. તેમણે પણ સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના શિક્ષણની હિમાયત કરી. તેમને આ હિમાયતમાં મી૦ ડોના મેકલૉડ, ફાઇનેન્સ મેમ્બરની મદદ મળી.

પરંતુ આ બાબતમાં પંજાબના ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન વિરુદ્ધ પડ્યા. મી૦ ડબલ્યુ. ડી. આરનોલ્ડ રૂગ્બીના રેવ. ડૉ. થોમસ આરનોલ્ડના પુત્ર હતા. તેમના ઉપર જન્મથી જ ઇસાઈ અસર હતી. પરંતુ દરેક બાબતમાં તેમના ઉપર મુખ્ય કારકુન મી૦ શ્યામચરણ બસુનો પ્રભાવ હતો. અને આ પ્રભાવને લઈને તેઓ ઉપરના પગલા વિરુદ્ધ પડવા પ્રેરાયા હતા.

મી૦ આરનોલ્ડની વિરુદ્ધતા માટે સેક્રેટરી મી૦ ટેમ્પલ, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડીઆને લાહોરથી તા. ૩ ૭ જુન ૧૮૫૮ ને દિવસે લખે છેઃ

"'મી૦ આરનોલ્ડની એવી તકરાર છે કે સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના ઐચ્છિક વર્ગો પણ ધાર્મિક તટસ્થતાના સિદ્ધાન્તોનો ભંગ કરે છે. એથી ઇસાઇ ધર્મને એકલાને વધારે પડતો લાભ મળે છે કારણ અન્ય ધર્મના શિક્ષણને ઉપરની નિશાળોમાંથી બાતલ, કરવામાં આવ્યું છે. જો કે વર્ગની હાજરી ઐચ્છિક છે છતાં તેમાં જુદું જ માનવામાં આવશે. આ પગલાને 'ઇસાઇ ધર્મમાં વટલાવવાના પગલાં તરીકે અને 'શાન્ત સતામણી' તરીકે ગણવામાં આવશે. વળી 'હિંદની પ્રજાના ટ્રસ્ટીઓ તરીકે' જે કેળવણી 'દેશના કરના પૈસા વડે' ચાલે છે તેનો ઇસાઇ ધર્મના પ્રચારાર્થે ઉપયોગ કરવાનો આપણને હક નથી. ઇસાઇ ધર્મશિક્ષણ દાખલ કરવાથી ઇશ્વરજ્ઞાનની પંચાતમાં આપણે ઉતરવું પડશે અને ઉલટું આ પગલાથી ગંભીર રાજકીય ભય ઉભો થવાનો સંભવ રહેશે.' ઉપરની અને બીજી કેટલીક દલીલો મી. આરનોલ્ડ રજુ કરે છે.

" ......પરંતુ ચીફ કમીશ્નર આ દલીલો સાથે સહમત થતા નથી.

"મી૦ મેકલૉડ ખરૂં કહે છે કે મી૦ આરનોલ્ડની દલીલો હિંદ સરકાર, એક પ્રતિનિધિત્વ સરકારનો પોતાની પ્રજા સાથે જે સંબંધ હોય, તેવા સંબંધથી હિંદની પ્રજા સાથે છલી છે, એ આધારે રચાએલી છે. પરંતુ ચીફ કમીશ્નરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બન્ને બાબતો વચ્ચે ઘણું જ અંતર છે. હિંદમાં આપણે ઈંગ્લેન્ડ અગર અમેરીકાની સરકારો કરતાં જુદી રીતે જ મુકાએલા છીએ. ....જો 'લોકોના ટ્રસ્ટી' તરીકે આપણે પ્રજાની ઇચ્છાને મુંગા અનુસરવાને બંધાએલા હોઇએ તો એ અર્થમાં આપણે ટ્રસ્ટીઓ નથી. લોકોએ કંઇ આપણને ચુંટી કહાડયા નથી અગર ગાદીએ બેસાડયા નથી; પરંતુ આપણી નૈતિક ઉચ્ચતા, સંજોગોનું બળ, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને લઇને આપણે અહીં સત્તા ભોગવી રહ્યા છીએ. આ બધાને લઇને જ હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો આપણને પરવાનો મળે છે."

હિંદ સરકારને લોકોની ઇચ્છા ઉપર રચાએલી પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ સરકાર તરીકે મી૦ આરનોલ્ડને જોતા બતાવવામાં ચીફ કમીસ્નરે મી૦ આરનોલ્ડને ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. તે પંજાબના ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રકશન પોતાના કોઈ પણ સહધર્મીના જેટલો જ આ દેશના લોકોને ધીક્કારનાર હતો અને કોઈ પણ ઍંગ્લો ઇન્ડીઅન અમલદાર જેટલો જ લાગણી વિહોણો હતો. ડીસેમ્બર ૧૮૫૮ ના 'કલકત્તા રીવ્યુ' માં 'હિંદના દોષ અને અંગ્રેજ નિંદા' એ શીર્ષક એમનો એક લેખ જે છુપા નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો પરંતુ પાછળથી તેમના ખરા નામ નીચે છાપવામાં આવ્યો હતો તે જ અમારા ઉપરના વિચારોને ટેકો આપે છે. તે લેખમાં મી૦ આરનોલ્ડ લખે છે:

"અંગ્રેજ ઉદારમતવાદીઓ યુરોપ અને એશિયા—ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ—વચ્ચેના અગત્યના ભેદને ભૂલી ગયા છે. ......

"એક અંગ્રેજને વધારે પડતો કાબુમાં રાખવો એ તેનું મોટું અપમાન છે અને એક હિંદુસ્તાનીને એકલો રહેવા દેવો એ તેના ઉપર મોટામાં મોટો જુલમ છે."

મી૦ આરનોલ્ડના હાથમાં હોત તો તેમણે એક પણ દેશી રાજાના હાથમાં તેનું રાજ્ય (સ્ટેટ) રહેવા દીધું નહોત. તેમના મત પ્રમાણે—

"It is still as true as ever it was that tall poppies are not safe."

ખાલસાની બાબતમાં તેણે લખ્યું છે:

"ખાલસા કરવું એ આપણને ગમે અગર ન ગમે તો પણ તે આપણી ચોખ્ખી ફરજ હોવી જોઇએ.

"એક વાર તે સિદ્ધાન્તને નમતો મૂકો અને આપણે હિંદ છોડવું પડશે...

"એક એશિયાટીકનું ધ્યેય, આશા, ભય, ઇચ્છા, પ્રેમ અને તિરસ્કાર એક યુરોપીઅનની વિરુદ્ધ છે એ સત્ય છુપ્યું છુપાય તેમ નથી. જ્યાં સુધી આપણે આ દેશમાં છીએ ત્યાં સુધી આપણો ઇતિહાસ જીંદગીના એશિયાટીક લક્ષ્યને યુરોપીઅન દૃષ્ટિબિંદુએ બદલાવવા માટે જ પડાશે. આ જો જુલમ કહેવાય તો આપણે જતા રહેવું જોઇશે. પરંતુ જો આપણે રહીએ તો આપણે ઢોંગ છોડી દેવો પડશે. આપણે જીંદગીને એશિયાટિક દૃષ્ટિએ જોઇ શકીએ નહિ અને જોવી જોઇએ પણ નહિ. આપણું વલણ બધું યુરોપીય બનાવવા તરફ છે અને હોવું જોઇએ. આ રીતને ઓછી નિંદ્ય બનાવવા સજ્જનશક્તિ, સહાનુભૂતિ અને યુક્તિપ્રયુક્તિ જેમ અત્યાર સુધી આપણને ઉપયોગી થઇ પડી છે તેમ આમાં પણ કામ લાગશે. આ રીત ચાલે છે અને ચાલ્યા કરવાની; અને જે લોકોને તેને તાબે થવું પડે છે તે લોકોમાં તે કદી લોકપ્રિય થવાની નથી.

" ......કચ્ચ દરજ્જાની જગ્યાએ દેશીઓની નીમણુક થઈ શકે નહિ. કારણ આપણા વિચારો પ્રમાણે તેઓનો આપણને વિશ્વાસ આવે નહિ! આપણા વિચારો ફાવશે કે તેમના? આપણે દેશીઓને અત્યારે દાખલ કર્યા છે તેથી વધુ દાખલ કરી શકીએ નહિ. આટલા પણ આપણે દાખલ કરી શકીએ કે કેમ તે એક સવાલ છે! દેશીઓ ભલે આપણા જેટલા જ ભલા હોય–તેમની નીતિ ભલે આપણા જેટલી જ પવિત્ર હોય–છતાં તે નીતિ આપણી તો નથી જ, કિન્તુ આપણા કરતાં બહુ જ જુદી છે. અને જ્યારે બન્ને નીતિ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય ત્યારે કામી ભીતે કોને પછડાવું પડે તે માટે આપણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે."

ડીરેકટરના પત્રમાં દર્શાવેલા બાઇબલના શિક્ષણના વિરુદ્ધના વિચારો કે જે પંજાબની સરકારે મુંબાઈ સરકારને પહોંચાડવા યોગ્ય ધાર્યા હતા, તે તેના મુખ્ય કારકુન મી૦ શ્યામચરણ બસુના હતા અને તેને પ્રતાપે જ સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું નહિ. સરકાર ખુલ્લી રીતે લોકોને ઇસાઇ બનાવવામાં મદદ કરતી નહતી છતાં ઇસાઇ હોદ્દેદારો ઈસાઇ પાદરીઓને તેમના ધર્મપ્રચારમાં ઉત્તેજન આપતા. અને હિંદને ઇસાઈ બનાવવા પોતાથી થાય તે કરી છૂટતા.

૧૮૫૭નો બળવો કંઇક અંશે લશ્કરી ટુકડીના ઇસાઇ અમલદારોના હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઇઓને ઇસાઇ બનાવવાના જુસ્સામાં થવા પામ્યો હતો તેમાં કંઈ શંકા નથી. બંગાળના એક હિંદુએ કલકત્તાથી તા. ૧૮ ઑગસ્ટ ૧૮૫૭માં લખેલા 'હિંદના બળવાનાં કારણો' નામના ચોપાનીઆમાં જે એડવર્ડ સ્ટેન્ફર્ડ, ૬ ચેરીંગ ક્રોસ, લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને જે મી૦ માલકમ લ્યુવીન, જેણે હિંદમાં મદ્રાસની હાઇકોર્ટમાં બીજા જજ તરીકે અને હોમ મેમ્બર તરીકે નોકરી કરી હતી, તેમના તંત્રીપદ નીચે નીકળ્યું હતું, તેમાં લખ્યું છેઃ

"૧૮૫૬ વર્ષની શરૂઆતમાં ઘણા કર્નલો લશ્કરમાં ઈસાઈ ધર્મનો પ્રચાર કરતાં પકડાયા હતા. પાછળથી ખબર પડી કે આમાંના કેટલાક ઉત્સાહી મહાશયો, જેમણે પોતાની જીંદગી ઈસાઈ ધર્મના પ્રચાર પાછળ આપી હતી તેઓ, અંગ્રેજી શિક્ષણ પૂર્વના માણસોને એની મેળે જ ધર્મમાંથી ચ્યુત કરશે એ આશાથી સંતુષ્ટ ન થતાં અને ઈસાઈ ધર્મનો આટલો ધીમો પ્રચાર જોઇને કઇક વધુ કરી નાખવાના હેતુથી લશ્કરમાં પેઠા–એક નિર્વાહના સાધન તરીકે નહિ પરંતુ ફક્ત વટલાવવાની જ ખાતર. લશ્કરને ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યું તેનું કારણ સુલેહના વખતમાં સોલ્જરો અને કમાન્ડરોને પુષ્કળ સમય ફાજલ હોય છે અને 'જગલીઓ' ખર્ચ અને પંચાત વગર પુષ્કળ જથામાં ત્યાં જડી આવે છે. એક સારા કાર્યની પાછળ જે ખંત જોઇએ તેટલા ખંતથી આ લોકોએ ઝુકાવ્યું. પરંતુ તેમના આ જુસ્સામાં સાધારણ ડહાપણ નહોતું. તેઓએ હિંદુ અને મુસલમાન અમલદારોમાં અને સોલ્જરોમાં ધાર્મિક ચર્ચાઓ વહેંચવા માંડયા અને ધાર્મિક સૂત્રોનો પ્રચાર કરવા માંડયો. પહેલાં તો તેમણે (સોલ્જરોએ) આ બધું તિરસ્કારથી સાંખ્યું. પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણેનું કાર્ય ચાલુ જ રહ્યું ત્યારે સિપાઇઓને ડર ઉત્પન્ન થયો. તેઓએ વિચાર્યું, આ પ્રમાણે ચાલવા દેવામાં તેઓ પોતાની જાત તરફની, પોતાના બાપદાદાઓ તરફની, અને પોતાના ધર્મ તરફની, પોતાની ફરજમાંથી ચ્યુત થાય છે. તેઓએ રાત્રે સભાઓ ભરવા માંડી પરંતુ કંઈ પણ ચોક્કસ જાતના નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિ. તે દરમ્યાન આ 'પાદરી કર્નલો' કંઈ શાન્ત નહોતા રહ્યા. સિપાઇઓની સહનશીલતા જોઈ તેમને હિંમત આવી અને તેઓ વધુ જુલમી બનતા ગયા. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોને વખોડવા લાગ્યા. આ નાસ્તિકોને ઉપદેશ આપવામાં અને તેમના તેત્રીસ કરોડ બીહામણા દેવતાઓને બદલે એક જ સાચા ઈશ્વર ઈશુખ્રીસ્તની પૂજા સ્થાપિત કરવાને તેઓ વધુ તેજ બન્યા. મહંમદ અને રામ બન્ને જેવાં તેવાં પ્રાણીઓ હતાં. ધીમે ધીમે આ વટલાવનાર કર્નલો, સિપાઇઓને લાંચો તથા ઇનામો આપી ઈસાઈ બનવાને લલચાવવા માંડયા. આ પવિત્ર કર્તવ્યમાં બેશરમ રીતે તેઓ પોતાની અમલદાર તરીકેની લાગવગને ઉપયોગમાં લાવવા માંડયા. સિપાઇઓએ વાંધો લીધો. જે સિપાઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દેવા તૈયાર થાય તેને હવાલદાર અને તેવા દરેક હવાલદારને સુબેદાર : એ પ્રમાણે

ઊંચી જગ્યાએ તેમની નીમણુંક થવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લશ્કરમાં મહાન અસંતોષ ફેલાઈ ગયો. સિપાઇઓ, આ રાત દિવસના અવિશ્રાન્ત પ્રયાસો, આ બાદશાહી ખર્ચ, વગેરેને એક ખાનગી સાહસ તરીકે ભાગ્યે જ ગણવા લાગ્યા. અને સરકાર આ બધાં પાછળ છે તેવો વ્હેમ તે લોકોને થોડો ઘણો આવવા લાગ્યો. સિપાઇઓનાં આ દુઃખ જ્યારે પ્રજાને સમજાવવામાં આવ્યાં ત્યારે છાપાંઓ, એક અંગ તરીકે, આ પાદરી કર્નલોને ખસેડવાની તરફેણમાં નહતાં. લોકોએ ઘણુંખરૂં આ બાબતને હસી કહાડી. ”

હિંદના બળવાએ જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું (ચોપડીઓ, છાપાં, માસિક અને પખવાડિકમાંના લેખો, અઠવાડિક અને દૈનિક છાપાંઓ) તેમાં મૂકાએલા આક્ષેપો અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સત્ય હકીકતો વિરુદ્ધ કોઇ પણ ઇસાઇ લેખકે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો નથી. આથી કુદરતી રીતે અનુમાન કરી શકાય છે કે જે ‘ જંગલીઓએ ’ લખ્યું હતું તે ખરૂં હતું.

“ બંગાળનું હિંદુ ” પત્ર લખે છે:

“ બળવાની શરૂઆતમાં ગવર્નર–જનરલે એક જાહેરનામું કહાડી લોકોને ખબર આપી હતી કે ‘ દેશીઓના ધર્મ વચ્ચે સરકાર કદી પડી નહોતી અને ભવિષ્યમાં પડશે પણ નહિ ’. પહેલી ઉક્તિની બાબતમાં આખા હિંદે શાન્ત જવાબ વાળ્યો છે કે ‘ તે જુઠાણું છે ’–અને તે ખરૂં પણ છે. બીજાને માટે ભવિષ્યમાં સરકાર વચ્ચે નહિ પડે તેની ખાત્રી શી ? કારણ કે તેણે અત્યાર પહેલાં પોતાનાં વચનોનો ઘણીવાર ભંગ કર્યો છે. ”

આ ‘ જંગલી ’ લેખક માટે વધુ લખવું એ જરૂરી નથી. પરંતુ તેના અંગ્રેજ અધિપતિ મી૦ માલ્કમ લ્યુવીન પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:

“ સમાજની વ્યક્તિઓ તરીકે આપણે એક બીજાથી અજાણ્યા છીએ. આપણાં સંપનાં બંધન સ્પાર્ટન અને હેલોટ જેવાં છે–જેથી છેવટ સુધી થાય તે સઘળું ગ્રહણ કરી લેવું. આ દેશના લોકોને તેઓ સમાજમાં ઊંચા આવે, મનુષ્ય તરીકે ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચે, એવું સઘળું આપણે તેમની પાસેથી છીનવી લીધું છે. આપણે તેમની જાતનું અપમાન કર્યું છે. તેમના વારસા સંબંધી કાયદાઓ રદ કર્યા છે. આપણે તેમની લગ્ન સંસ્થાઓ બદલી નાખી છે. તેમના ધર્મની પવિત્ર ક્રિયાઓની અવગણના કરી છે. આપણે તેમની ધાર્મિક મિલકતો જપ્ત કરી છે. આપણે આપણા સરકારી રેકર્ડસમાં તેમને ‘ જંગલી ’ તરીકે છાપી માર્યા છે. આપણે તેમના દેશી રાજાઓની મિલ્કત લુંટવી લીધી છે. અને તેમના ઉમરાવોની જાગીરો જપ્ત કરી છે. આપણા બળાત્કારે દેશને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યો છે. આપણે જુલમથી મહેસુલ વસુલ કરીએ છીએ. આપણે દુનિયામાં જુનામાં જુના અમીરોને ઉખાડી નાખવાના અને તેમને એક હલકામાં હલકા શુદ્રની જગ્યાએ ઉતારી પાડવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

“ લૉર્ડ શૅફ્ટ્સબરી જે પોતાના જન્મ માટે મગરૂર છે અને ઇસાઇ ધર્મના ફેલાવા માટે ઘણા પ્રયત્નશીલ છે તે પોતાના ધર્મની આ નવી રીત માટે શું કહેશે ?

“ લેખક સાથે ઘણી બાબતમાં સહમત થતાં મેં ઘણીવાર ખેદપૂર્વક છાપખાનાઓના વેર લેવાના, જાતિ તરફની લડાઈ જગાડવાના અને ઇસાઇ ધર્મ ફેલાવવાના પ્રયાસો નિહાળ્યા છે. જે લોકોને હિંદુઓનો અનુભવ નથી, જેમણે તેમનાં મંદિરો–કે જે કેટલીએ સદીઓ પૂર્વે, જ્યારે વિલાયત માત્ર જંગલીઓનો પ્રદેશ હતો ત્યારે પણ અસ્તિત્વમાં હતાં–તે જોયાં નથી, તેમને જ તેના જૂના ધર્મના સ્થાયિત્વ વિષે શંકા આવે.

“ ......એમ નહિ–જો વૃક્ષ તેના ફળથી ઓળખાતું હોય, જો ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદની નીતિ તેમના ધર્મોની પરીક્ષા માટે સ્વીકારવામાં આવે તો એવા મુકાબલાથી હિંદ જરૂર કંઈ ન ગુમાવે. ”*

ગિરજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ

* Major B. D. Basu i. m. s. (Retired) ના એક લેખ ઉપરથી ફેરફાર સાથે.

ટીપ

હિંદુસ્તાનનું સરકારી પાદરીખાતું

ધર્મની બાબતમાં આપણી સરકાર તટસ્થતા રાખે છે એમ ગણાય છે છતાં હિંદના ખરચે આખું પાદરીખાતું ચલાવે છે. આપણા રાજપ્રકરણી વિચારકોનું મુખ્ય ધ્યાન લશ્કરી ખરચ તરફ જાય છે, અને તેની સાથે સરખાવતાં આ ખાતું ઘણું નાનું છે છતાં તે ઉપર પણ ધ્યાન આપવા જેવું છે.

આ ખાતું ૧૮૧૩ માં ઇંગ્લંડની સરકારની સનંદથી સ્થપાયું. તે વખતે તેનો ઉદ્દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મ કંપની સરકાર સ્વીકારે અને તેને ઉત્તેજન આપે તે હતો, પણ પાર્લમેન્ટમાં વિલ્બરફોર્સ અને બીજા ઘણા આ ખાતાદ્વારા ખ્રિસ્તીધર્મનો ફેલાવો કરવો જોઇએ એમ પણ માનતા હતા. પ્રથમ એક બિશપ અને આર્કડીકનો રાખેલા હતા તે વધીને અત્યારે ત્રણ બિશપો, ત્રણ આર્કડીકનો અને ૧૬૬ ચૅપ્લેન થયા છે. જ્યાં સુધી કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી તો એક વેપારી સંસ્થા તરીકે તે ગમે તેમ કરે પણ બ્રિટિશ રાજ્ય એ રીતે બીજા ધર્મોને ટાળીને ખ્રિસ્તી ધર્મને ખાસ મદદ ન કરી શકે.

આ પાદરી અમલદારોને લશ્કરના ખ્રિસ્તી યુરોપી સોલ્જરો અને સરકારી ખ્રિસ્તી અમલદારોની જરૂરિયત પૂરી પાડવાને નીમેલા છે. અને તેનો લાભ ખ્રિસ્તી આમપ્રજા પણ લે છે. આ સર્વથા અન્યાયી છે. સરકારી ગેર-ખ્રિસ્તી અમલદારોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે સરકાર કાંઇ ન ખરચે, તો ખ્રિસ્તીઓને માટે કેમ ખરચી શકે? બીજા બધા ધર્મની રૈયત પોતાના ધાર્મિક જરૂરિયત માટે સગવડ કરી લે તો ખ્રિસ્તીઓને સરકારી ખરચે શા માટે એવો લાભ મળવો જોઇએ? વળી યુરોપના બીજા દેશોમાં અને શહેનશાહતનાં સંસ્થાનોમાં પણ ખ્રિસ્તીઓ પોતાને ખરચે પાદરીનો લાભ મેળવે તો હિંદમાં આવ્યા પછી શા માટે સરકાર તરફથી એવી મદદની અપેક્ષા રાખે? સરકાર બધું ખરચ રૈયત પાસેથી કર રૂપે લે છે એટલે આનો ખરો અર્થ એ થયો કે હિંદુ મુસલમાન પારસી શીખ વગેરે ધર્મના માણસોને ખરચે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાદરીખાતું ચાલે છે!

અને તે અમલદારોનાં ખરચો પણ ઓછાં નથી. કલકત્તાના બિશપનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૪૫,૯૮૦ અને મદ્રાસ અને મુંબઇના દરેકનો રૂ. ૨૫,૬૦૦ છે. આ આખા ખાતાનું બજેટ ૧૮૬૧-૬૨ માં રૂ. ૧૪,૮૯,૦૦૦ હતું તે ૧૯૨૬-૨૭ માં રૂા. ૩૬,૪૩,૦૦૦ થયું છે. અને આ બજેટ ઉપર હિંદની કોઇ પણ કૌંસિલને બોલવાનો અધિકાર નથી. ૧૯૨૨-૨૩ ની ઇન્ચકેપ કમિટીમાં સર પુરુષોત્તમદાસે પોતાની ખાસ નોંધમાં દર્શાવેલું છે કે લશ્કરના કામ પૂરતા ચેપ્લેનો રાખી બાકીનું બિશપો અને તેમની ઑફિસો વગેરેનું ખરચ રદ કરવામાં આવે તો ખરચમાં રૂ. ૧૧,૦૭,૪૦૯ નો બચાવ થાય. પણ આમાંનું કશું કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી કારણકે ૧૯૨૨-૨૩ ના બજેટ કરતાં ૧૯૨૬-૨૭ ના બજેટમાં આશરે ૭ લાખ વધારે આકારાયા છે. અત્યારે હિંદમાં ૪૦ લાખ ક્રિશ્નો છે તેને જ માત્ર આનો લાભ છે. આ ખરચ દર ક્રિશ્ચન દીઠ ગણતાં એક શિલિંગ જેટલું થાય છે. બીજા કોઈ ધર્મને સરકાર તરફથી આવી કશી મદદ મળતી નથી.

સરકાર જો કે ખુલ્લી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા માટે કશું કરતી નથી પણ હિંદમાં કેળવણીમાં કામ કરતાં મિશનોને બહોળે હાથે મદદ કરે છે તેમાં એ દૃષ્ટિ રહેલી જ છે. અને એ બધું ખરચ કેળવણીમાં ગણાય છે. જુદાં જુદાં મિશનોની સ્કૂલો, હાઇસ્કૂલો, કૉલેજો લગભગ સરકાર ખરચે ચાલે છે અને તે સ્કૂલોનું ખરચ બીજી ખાનગી સ્કૂલો કરતાં ઘણું વધારે આવે છે. ૧૯૧૨ માં, ૧૩,૨૦૪ પ્રાથમિક શાળાઓ એટલે કુલ શાળાની ⅑ સંખ્યા, ૨૮૩ હાઇસ્કૂલો અને ૩૮ કૉલેજો મિશનો ચલાવતાં હતાં. આ સંસ્થાઓનાં ખરચો સરકાર આપે છે અને છતાં ખરચ વધારે છે એમ કહી હવે તેમને શી વધારવી છે!

આ સિવાય રેલવે, તાર, વગેરે ખાતાંમાં ખ્રિસ્તીઓને ઊંચી નોકરીઓ આપી તે ધર્મને ઉત્તેજન આપે છે તે જુદું. સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેની હડતાલમાં ખ્રિસ્તીઓ ન જોડાય એ સમજી શકાય એવું છે.

તંત્રી.

ઉદ્‌ગાર

સખી ! સ્વપ્ન મહીં એ જીવ ઝીણું ઝંખે છે,
ઊંડા અભિલાષ અન્તરમાં સ્ફુરીને ડંખે છે.

કદી મન, રાત બધી, મૂર્તિ ઘડંતાં ગાળે છે,
દિને, થાક્યું, ધીમે, સંસારચીલે ચાલે છે.
કદી, પાછું, સ્મૃતિમાંથી જડન્તાં કાંઇ અદ્‌ભુત,
બનીને ઘેલું, ભૂલીને ગરીબી, મ્હાલે છે.

ભર્યે જીવન ઝિલન્તે જગ, અકીલું લાગે છે,
બની તરસે અવશ આત્મા જુનો રસ માગે છે.

અધિક માસનું સ્વરૂપ

બધા જાણે છે કે દર બે ત્રણ વર્ષે અધિક માસ આવે છે. જો આપણે પંચાંગના ૧૨ મહિનાના દિવસોનો સરવાળો કરીએ તો તે ૩૫૪ થાય છે. પણ ૩૬૫। દિવસનું છે. (આથી પશ્ચિમના લોકો ૩૬૫ દિવસના ૩ વર્ષ અને ચોથું દિવસનું કરીને સરાસરી ૩૬૫। દિવસના વર્ષનો મેળ લાવી મુકે છે.) ૩૫૪ દિવસ- ચાંદ્ર વર્ષ અને ૩૬૫। દિવસના સૌર વર્ષ વચ્ચે દર વર્ષે ૧૧। દિવસનો ફરક પડે માસે એક અધિક માસ ઉમેરીને ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષનો મેળ આપણે લાવી મુકી સરાસરી એટલા માટે કહું છું કે બે અધિક માસ વચ્ચે બરાબર ૩૨ મહિના ન કોઇ વખત સહેજ ઓછો તો કોઈ વખત સહેજ વધારે વખત જાય છે. કાર ચંદ્ર હંમેશાં સરખી ગતિથી ફરતા જણાતા નથી.

આમ ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષ વચ્ચે મેળ રાખવા માટે અધિક માસ ઉમેરવ છે. પણ તરત પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ મેળ શા માટે રાખવો? તે ન રખાય અગવડ આવે?

આનો જવાબ આમ છે. ઋતુઓનો આધાર સૌર વર્ષ ઉપર છે તેથી માસ ન રાખીએ તો આપણા ચાંદ્ર મહિનાઓમાં ધીરે ધીરે જૂદી જૂદી ઋતુએ માંડે. જો ૧૦ વર્ષ સુધી અધિક માસ ન ગણીએ તો કારતકમાં ઉનાળો, ફાગણમ અને અશાડમાં શિયાળો બેસે. ૩૨ વર્ષે ફરીને તે જ ઋતુ તે જ મહિનામાં ર મુસલમાનોના મહિના હિંદુની પેઠે ચાંદ્ર છે, પણ તેઓ અધિક માસ ઉમેરતા તેમના મહોરમ વગેરે તહેવારો ધીરે ધીરે બધી ઋતુમાં ફરતા રહે છે.

આપણાં ચાલુ (ગ્રહલાઘવીય) પંચાંગો અત્યંત સ્થૂળ પડી ગયાં છે. ગ્રહોનાં લોપદર્શન (ઉદયાસ્ત), ગ્રહયુતિ, ગ્રહણો, વગેરે આકાશમાં પ્રત્યક્ષ દેખાત પંચાંગમાં આપેલા સમય કરતાં જૂદે જ સમયે દેખાય છે. ચાલુ પંચાંગોની આવી લઇને અધિક માસ પણ ખોટો આવે છે. પ્રચલિત પંચાંગમાં ચાલુ માસ અધિ તરીકે ગણાયો છે પણ તે ભૂલ છે. ખરો અધિક માસ તો છેલ્લો ચૈત્ર હતે માસની ભૂલ સૂર્યચંદ્રના ખોટા ગણિતને લીધે આવે છે. આમાંથી ચંદ્રના ગણિત તિથિઓની ભૂલ ૧ મહિનામાં સરભર થઇ જાય છે, પણ સૂર્યના ગણિતની ભૂ વરસે એકઠી થતી જાય છે એ પ્રકારની આપણી જ્યોતિષ પદ્ધતિ છે. આ ભૂ ૧ ઘડીની છે. એટલે પ્રત્યક્ષ ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ કરતાં આપણાં પંચાંગોનું વર્ષ લગ ઘડી મોટું છે. ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં સૂર્યસિદ્ધાંતદ્વારા ભારતીય જ્યોતિષનો થયો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં આ ભૂલ વધતાં વધતાં આજે ૨૩ દિવસની થઈ જ ૨૨ મી ડિસેમ્બરે પ્રત્યક્ષ દેખાતું ઉત્તરાયણ આપણાં પંચાંગોમાં ૧૪ મી જાન લખવામાં આવે છે.

અધિક માસ સૂક્ષ્મ ગણિત પ્રમાણે ગણવા જોઇએ એ વિષે શંકા ન હોઇ શકે, પણ તે કઇ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણવા જોઇએ એ વિષે મતભેદ હોઇ શકે. મુખ્ય મતભેદ સાયન અને નિરયન પદ્ધતિ વચ્ચે છે; તેમ જ નિરયનમાં પણ રાશિચક્રારંભસ્થાન પરત્વે પેટા મતભેદો છે. આ મતભેદોને લઇને જૂદા જૂદા અધિક માસ આવે છે, એ એક મોટી આપત્તિ છે. આમાંથી રસ્તો કરવા માટે આ પક્ષો શું છે તે નીચે જણાવું છું.

ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષને સાયન વર્ષ કહે છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ હોય ત્યારથી ફરીને એક વર્ષ પછી તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીનાં સમયને નિરયન વર્ષ કહે છે. આ બે પ્રકારનાં વર્ષો વચ્ચે ૨૦ મિનિટનો ફરક છે. આ ફરક શાને લીધે પડે છે તે અહિં કહેતાં બહુ વિસ્તાર થઇ જાય, તેથી એટલું જ કહું છું કે આ ફરકના ગણિતને લીધે આપણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના કાળ ઉકેલી શકીએ છીએ, કારણ કે અમુક ઋતુમાં સૂર્ય અમુક તારા આગળ હતો એવા ઉલ્લેખો તે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. લોકમાન્યે આ જ પદ્ધતિએ વેદકાળનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એટલે હવે આપણે એ જોવાનું રહે છે કે આપણા વૈદિક પૂર્વજોને સાયન વર્ષ ઇષ્ટ હતું કે નિરયન ? જો સાયન ઇષ્ટ હોય, તો ચાંદ્રમાસનો સાયન વર્ષ સાથે (અને તેથી ઋતુઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ. જો નિરયન ઇષ્ટ હોય, તો ચાંદ્રમાસનો નિરયન વર્ષ સાથે (અને તેથી તારાઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ.

વર્ષ—એ કાલમાન—ની કલ્પના પ્રાચીનોએ ઋતુ ઉપરથી જ કરી હોવી જોઇએ એ દેખીતું છે. ઋતુઓ નિયમિત ક્રમમાં આવ્યા કરે છે એવું જ્યારથી તેઓને લાગ્યું હશે, [illegible]ી એક ઋતુથી માંડીને ફરીને તે ઋતુ આવે ત્યાં સુધીના સમયને એમણે વર્ષ એવું નામ આપ્યું હોવું જોઇએ. **वर्ष, अब्द (अप्+द)**, વગેરે વર્ષવાચક બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોતાં પણ તેઓ ઋતુવાચક છે એમ જણાય છે. ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ એ નૈસર્ગિક વર્ષ છે. જેમ માસની કલ્પના ચંદ્રની કળા ઉપરથી થઈ તેમ જ વર્ષની કલ્પના ઋતુઓ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે થઇ. સૂર્ય એક તારા પાસે હોય ત્યારથી ફરીને તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીના સમયને અર્થાત્ નિરયન વર્ષને કાલમાપનના ઘટક તરીકે લેવાને કશું વ્યવહારિક કારણ નથી. નિરયન વર્ષ એ કેવળ ખગોળશાસ્ત્રીઓ જ માપી શકે અને સમજી શકે એવો માત્ર તાત્વિક ઘટક છે. પણ કાલમાનો તો સમાજની વ્યાવહારિક જરૂરિયાતોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ ક્યારે છે તે સીધું કહેવું પણ સામાન્ય લોકોને માટે કઠણ છે, કારણ કે સૂર્યની આસપાસના તારા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે દેખી શકાતા નથી. આવા ક્લિષ્ટ સમયને કશી વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા સિવાય કાલમાપનનો મહત્વનો ઘટક બનાવવામાં આવ્યો હોય એ બિલકુલ સંભવિત નથી. આથી ઉલટું, ઋતુ—પલટો કોઇને પણ જણાયા વગર રહેતો નથી. શિયાળા ઉનાળામાં દિવસો લાંબા ટુંકા થાય છે એ કોઇને પણ સહેજે જણાઈ આવે એવી વાત છે. ઉનાળામાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ અને શિયાળામાં દક્ષિણ તરફ ઉગે આથમે છે એ કોઇ પણ ચકોર ખેડુતની નજર બહાર રહે એવું નથી.

પણ પ્રાચીનોને સાયન વર્ષ જ ઇષ્ટ હતું એ કેવળ અનુમાનથી હું કહેતો નથી. વૈદિક સાહિત્યમાંથી નીચે આપેલાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો પણ મારા વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. વળી પ્રાચીન

કાળમાં માસનામો હાલની પેઠે તારા ઉપરથી (દા.ત. કૃત્તિકા ઉપરથી કાર્તિક) નહિ, પણ ઋતુ ઉપરથી (દા. ત. તપસ્ નભસ્) પડેલાં હતાં તેનાં પ્રમાણો પણ આપ્યાં છે.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત સાયન વર્ષ અને તપસ્ ઇ. માસનામને ઠેકાણે હાલમાં પ્રચલિત નિરયન વર્ષ અને ચૈત્ર ઇ. નામ કેવી રીતે આવ્યાં તેનો ખુલાસો જ્યાં સુધી હું કરું નહિ, ત્યાં સુધી પ્રાચીનોને વિષે મેં કરેલાં વિધાનો વિષે વાચકના મનમાં કંઇક અસમાધાન રહેવાનો ભય રહે છે. એક ઉદાહરણ લેવાથી હું મારો ખુલાસો વધારે સારી રીતે કરી શકીશ એમ લાગે છે. યજુર્વેદાંગ જ્યોતિષ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦)નો ૬ઠ્ઠો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ-

स्वराक्रमेते सौमार्कौ यदा साकं सवासवौ ।

स्यात्तदादियुगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥

આમાં પંચવર્ષીય યુગને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કહ્યાં છે. વેદાંગજ્યોતિષનું વર્ષ સૌર હોવાથી દરેક વર્ષને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા આવે એ સ્પષ્ટ છે. (અહિં એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સાયન અને નિરયન વર્ષમાન વચ્ચેનો ભેદ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં સ્પષ્ટ રીતે આપણે જાણ્યો. આ આખા લેખમાં વૈદિક સાહિત્યના કાળની વાત છે. તે કાળમાં આ ભેદ અજ્ઞાત હતો.) મૂળ મુદ્દો ઉત્તરાયણથી વર્ષારંભ કરવાનો છે, ધનિષ્ઠાથી નહિ. ઉત્તરાયણ વખતે ધનિષ્ઠાને બદલે શ્રવણ આવતું હોત, તો પણ વર્ષારંભ ઉત્તરાયણથી થાત, ધનિષ્ઠાથી નહિ. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનું, ઉત્તરાયણથી સ્વતંત્ર એવું, કયું મહત્ત્વ છે કે ત્યાંથી વર્ષારંભ થાય ? વૈદિક કાળમાં વસંતસંપાત છે એ સ્પષ્ટ છે. પછી સંપાત કૃત્તિકા અને પછી અશ્વિનીમાં આવ્યો તેથી વર્ષારંભ કૃત્તિકાથી થતો અને હવે અશ્વિનીથી થાય છે, તેનું કારણ તે સંપાત છે, આ નક્ષત્રો નહિ.

ઋતુ-માસ સદસ્ બરાબર ક્યારે બેઠો એ કેવળ વ્યાવહારિક અનુભવ ઉપરથી કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ જે માસમાં મૃગશીર્ષ આખી રાત દેખાય છે, એટલે સાંજે પૂર્વમાં ઊગી સવારે પશ્ચિમમાં આથમે છે. આમ જે માસનું મુખ્ય નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ છે તે માસ સદસને બદલે મૃગશીર્ષ કહેવાયો. આ માસની પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર પણ મૃગશીર્ષમાં હોય છે, તેથી જે માસની પૂનમે મૃગશીર્ષમાં ચંદ્ર હોય તે માર્ગશીર્ષ માસ એવી વ્યુત્પત્તિ પાછળથી બેસારવામાં આવી. માર્ગશીર્ષ નામની ઉત્પત્તિ તો મૃગશીર્ષપ્રધાન એવા અર્થમાંથી જ થઇ. ઋતુ કરતાં તારા એ વધારે દશ્ય વસ્તુ છે તેથી વેધની સગવડને ખાતર પહેલાં નૈસર્ગિક ઋતુ-માસોનાં નામ બદલાઇને તારા ઉપરથી પડ્યાં, અને પછી અધિક માસ ઋતુઓની સાથે મેળ રાખવાને બદલે તારાઓની સાથે મેળ રાખે એવી રીતે ઉમેરવામાં આવ્યો. દાખલા તરીકે સદસ્ માસમાં હંમેશાં સદસ્ ઋતુ જ રહે એવી રીતે અધિક માસ ઉમેરાતો, તેને બદલે 'સદસ્' માસના નવા નામ—'માર્ગશીર્ષ' માસમાં હંમેશાં મૃગશીર્ષમાં જ ચંદ્ર આવે એ રીતે અધિક માસ ઉમેરાવા લાગ્યો. આ બંને રીત જુદી છે એમ તે વખતે જણાતું નહોતું, પણ પાછળથી નિરયન વર્ષને દાખલ અને દઢમૂલ કરવામાં તારા-માસોએ ખૂબ ભાગ ભજવ્યો.

જેમ ઋતુ-માસને બદલે ભ્રમથી તારા-માસ દાખલ થયા, તેમ ઋતુ-વર્ષને બદલે ભ્રમથી ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષ દાખલ થયું. આ તો વળી વધારે વિચિત્ર થયું. સૂર્ય હંમેશાં એક સરખી ગતિથી ચાલતો દેખાતો નથી, પણ વેદાંગ જ્યોતિષમાં તેની એક સરખી ગતિ માનેલી છે.

અને શરૂઆતમાં એમ મનાય એ સ્વાભાવિક છે. સૂર્યની સરાસરી ગતિથી કરેલું ગણિત આકાશના પ્રત્યક્ષ સૂર્ય સાથે વરસમાં બે વખત મળી રહે છે. એક, તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યની નજીકમાં નજીક હોય છે. આને નીચબિંદુ કહે છે. અને બીજું, તા. ૧ લી જુલાઇએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યથી દૂરમાં દૂર હોય છે. આને ઉચ્ચ બિંદુ કહે છે. ઋતુ-વર્ષ, તારા-વર્ષ અને ઉચ્ચ-વર્ષ એ ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ છે, પણ આ વાત તે વખતે જાણવામાં નહોતી, અને ઉચ્ચ-વર્ષનો વેધ બીજાં બંને વર્ષોના વેધ કરતાં સરળ હોવાથી આપણું વર્ષ ઘણા સમય સુધી હેતુતઃ સાયન અને અંકતઃ (આંકડા પ્રમાણે) ઉચ્ચાનુસારિ રહ્યું.

મારા કથનના સમર્થનમાં હું જ્યોતિષના બધા મુખ્ય ગ્રંથોમાં આપેલી વર્ષની લંબાઇ નીચે આપું છું. સાથે સાથે સાયન, નાક્ષત્ર (નિરયન), અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષના સૂક્ષ્મ વેધસિદ્ધ આંકડા પણ આપું છું.

	દિવસ	ઘડી	પળ
વેદાંગ જ્યોતિષ	૩૬૬	૦	૦
પિતામહ સિદ્ધાંત	૩૬૫	૨૧	૨૫
પુલિશ ,,	,,	૧૫	૩૦
(આદ્ય) સૂર્ય ,,	,,	૧૫	૩૧॥
રોમક ,,	,,	૧૪	૪૮
પ્રથમ આર્ય ,,	,,	૧૫	૩૧।
બ્રહ્મગુપ્ત ,,	,,	૧૫	૩૦$\frac{2}{3}$
સાંપ્રત સૂર્ય શાકલ્ય રોમક સોમ	,,	૧૫	૩૧॥
દ્વિતીય આર્ય, રાજમૃગાંક કરણકુતૂહલ ઈ.	,,	૧૫	૩૧।
વેધસિદ્ધ સાયન	,,	૧૪	૩૨॥।
,, નાક્ષત્ર	,,	૧૫	૨૩
,, ઉચ્ચાનુસારિ	,,	૧૫	૩૪।

,, ચાંદ્રમાસ ૨૯·૫૦૫૩ દિવસ

આપણા ગ્રંથોનાં વર્ષને વેધસિદ્ધ વર્ષો સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે વેદાંગ અને પિતામહનાં વર્ષો અત્યંત સ્થૂળ છે. રોમકે સાયન વર્ષનો અને બાકીનાઓએ ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો વેધ લીધો લાગે છે. દાખલા તરીકે સાંપ્રત સૂર્યસિદ્ધાંતનું વર્ષ વેધસિદ્ધ સાયન કરતાં ૫૮॥ પળ મોટું, વે. નાક્ષત્ર કરતાં ૮॥ પળ મોટું અને વે. ઉચ્ચાનુસારિ કરતાં ૨॥ પળ નાનું છે. આ ઉપરથી સૂર્યસિદ્ધાંતકારે ઉચ્ચા૦ વર્ષનો વેધ લીધો હોવો જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રાચીનોનો હેતુ કયા વર્ષનો વેધ લેવાને હતો એ તો આ ઉપરથી જણાતું જ નથી એ યાદ રાખવું જોઇએ, કારણ કે એમના મનમાં સાયન, નિરયન, ઉચ્ચાનુસારિ બધું સરખું જ હતું.

આમ મૂળના સાયન માસ અને સાયન વર્ષને બદલે ભૂલથી નાક્ષત્ર માસ અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો ગોટાળો દાખલ થયો અને આ બંને (માસ અને વર્ષ) ઋતુ-અનુસારિ છે એવી માન્યતાનો એક વધારાનો ગોટાળો ઘણાં વર્ષ રહ્યો. આ ગોટાળામાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો માસનાં નામ કે વર્ષની લંબાઇના આંકડા તરફ ન જોતાં, પ્રાચીનોનો હેતુ શો હતો એ જ જોવું જોઇએ, અને આ હેતુ સંબંધે કોઈ પણ માણસ નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસ અને વિચાર કરશે તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે આપણું વર્ષ સાયન છે અને સાયન વર્ષની સાથે આપણા ચંદ્ર માસોનો મેળ રહે એ જ રીતે અધિક માસ ઉમેરાવા જોઇએ. આટલું નક્કી થયા પછી **ઉપલો હેતુ કાયમ રાખીને** જ નક્ષત્રો અને ચાંદ્ર માસનાં નામ જે રીતે બરાબર મળી રહે તે રીતે ગોઠવી લેવાં જોઇએ, નહિ કે તેમનાં ચાલુ નામોનો સાયન વર્ષ સાથે મેળ મળતો નથી એ ગૌણ કારણ આગળ ધરીને સાયન વર્ષનાં મુખ્ય મુદ્દાને ઉડાવી દેવો. જેમ કૃત્તિકાદિ ગણનાને બદલે અશ્વિન્યાદિ ગણના આવી, તેમ અશ્વિન્યાદિને બદલે હવે ઉત્તરાભાદ્રપદાદિ ગણના રાખવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ચૈત્રાદિ નામોને બદલે મધુમાધવાદિ વૈદિક નામોને ફરીને લાવવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ગમે તેમ કરો, મુખ્ય મુદ્દાને સાચવીને બાકીની ગૌણ બાબતોને ગોઠવી લો, પણ એ ગૌણ બાબતોને આગળ ધરીને મુખ્ય મુદ્દાને ઉડાવી ન દો. ગૌણ બાબતોની ગોઠવણ કેવી રીતે કરવી એ એક સ્વતંત્ર લંબાણવાળો વિષય છે, તેથી તે વિષે હું અહિં કંઇ લખતો નથી.

વેદકાલમાં વર્ષ સાયન હતું તથા મધુમાધવાદિ સાયન માસ પ્રવર્તિત હતા તે વિષે વૈદિક સાહિત્યમાંથી થોડાંક શાબ્દિક પ્રમાણો.

मुखं वा एतदृतूनां यद्वसन्तः ॥ तै. ब्रा. १. १. २. ६, ७

तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण ॥ तै. सं. ६. ५. ३.

पञ्च वा ऋतवः संवत्सरः। तै. ब्रा. २. ७. १०.

द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्त शिशिरयोः समासेन । ऐ. ब्रा. १. १.

ऋतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुम् । श. ब्रा. ६. ७. १. १८.

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इ. । तै. सं. ४. ४. ११.

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभस्यश्चेषश्चोर्जश्चसहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्च॥
तै. सं. १. ४. १४.

उपयाम गृहीतोसि मधवे....माधवाय....इ० वा. सं. ७. ३०.

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा इ० वा. सं. २२. ३१.

तस्य ते (संवत्सरस्य) वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः ॥
वर्षाः पुच्छम् ॥ शरदुत्तरः पक्ष ॥ हेमन्तो मध्यम् ॥ तै. ब्रा. ३. १०. ४. १.

एकं वा एतद्देवानामहः ॥ यत्संवत्सरः ॥ तै. ब्रा. ३. ९. २२.

દેવો–એટલે મેરુ–વાસીઓ. મેરુ એટલે પૃથ્વીનો ઉત્તરધ્રુવ. અહિં ૭ માસનો દિવસ અને ૭ માસની રાત મળીને એક વર્ષનો દિન થાય છે.

સ્મૃતિ, પુરાણ, જ્યોતિષના સિદ્ધાન્તગ્રન્થો વગેરેમાંથી પ્રમાણો વિસ્તારભયથી આપ્યાં નથી. ભારતીય જ્યોતિષનો ઉગમ વેદકાળ છે. આ ઉગમ વખતે તેનું જે સ્વરૂપ વૈદિક ઋષિઓએ કલ્પ્યું હતું તેને જ આપણે અનુસરીએ તો સાયન એટલે ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ અને આ વર્ષની સાથે મેળ રાખે તેવી અધિકમાસ ઉમેરવાની વ્યવસ્થા અર્થાત્ ઋતુચક્રાનુસારી મહિના રાખવા જોઇએ. બધું ગણિત વેધસાક્ષિક એટલે પ્રત્યક્ષ આકાશ સાથે મળી રહેનારૂં હોવું જોઇએ એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી.

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।
ऋतुचक्रसमं वर्षं गणितं वेधसाक्षिकम् ॥

હરિહર પ્રા० ભટ્ટ

સ્વૈરવિહાર

તમે કોઈ દિવસ નવકૂકી રમ્યા છો ?

બે માણસો સામસામા બેસી નવ નવ કાંકરીથી તે રમત રમે છે. નવકૂકી, બારકૂકી, વાઘબકરી, વગેરે રમતો શેત્રંજની જાતની છે, અને વિદ્યાર્થીઓ—મેં તો ઘરડાઓને પણ ઘણુ જ રસથી નવકૂકી રમતા ભાળ્યા છે અને તેમાં પુષ્કળ કૌશલ્યને અવકાશ છે—તે રમી શકે. ઘરમાં બેસીને રમવાની રમત તરીકે અંગ્રેજી ડ્રાફ્ટ કે હાલ્માથી તે ઓછી રસવાળી નથી. પણ આપણે એ રમતો વીસારતા જઇએ છીએ. આ બધી રમતોમાં હોય તો માત્ર એક જ દોષ છે. તે સિવાય તેના અનાદરનું કારણ સમજાતું નથી. એક ડૉક્ટરે ડુંગળીનાં ઘણાં જ વખાણ કરી છેવટે લખેલું કે ડુંગળી લોકો નથી વાપરતા કારણ કે તેમાં એક દોષ છે. તે ગંધાય છે તે ? ના. ગંધની સાથી સુગ હોત તો તો આપણે જાતે અને આપણાં ઘરો વધારે સ્વચ્છ હોત. ખરો દોષ તે ડૉક્ટરે એ બતાવ્યો છે કે ડુંગળી સોંઘી છે. બે રૂપિયે તોલો મળતી હોત તો ઉત્તમ દવા તરીકે બધા શ્રીમંતો લઇ જાત. તેમ આપણી રમતો પણ આપણે છોડતા જઇએ છીએ તેનું એક જ કારણ છે, તે ઘણી જ સોંઘી છે. એ જ કારણ હોય તો ભાઇ, કોઇ વેપારી તેને સારા બોર્ડ પર ચીનરી કાંકરીની જગાએ લાકડાનાં મ્હોરાં બનાવી મોંઘી કરી આપે તો કેમ !

તમે જો નવકૂકી રમ્યા હશો તો મારે જે વાત કહેવાની છે તે બરાબર સમજશો. અને નહિ રમ્યા હો તો ? તો શું ? તો પણ સમજશો પણ જરા ઓછું. હું મારી જીભે તો એમ નથી જ કહેવાનો કે મારી વાત તમે નહિ સમજી શકો.

નવકૂકીમાં એક જ સીધી લીટીમાં ત્રણ કાંકરી આવે તેને ભરત થયું કહે છે અને ભરત થાય એટલે સામા પક્ષની એક કાંકરી ઉપાડી લેવાનો હક મળે. એમ કરતાં સામાની

બધી કાંકરી લઈ લઈએ એટલે જીત થાય. નવકૂકીની ચાલમાં એક 'ઓડિયા'ની ચાલ આવે છે. એક કાંકરી ભરતમાં બેઠી હોય ત્યાંથી ટેકીને બીજે બેસે એટલે પાછું ત્યાં ભરત થાય, એમ થાય એટલે ચાલે ચાલે સામાની કાંકરી જીતી શકાય. મૂળ શબ્દ કદાચ ઓડિયો ટટ્ટુ હશે. ટટ્ટુની માફક કાંકરી આમ કૂદે તો પણ ભરત થાય, આમ કૂદે તો પણ ભરત થાય. દરેક ચાલે કાંકરી જીતાય. એ ચાલ મળી ગઈ એટલે જીત થઈ જ સમજો.

વ્યવહારમાં કેટલાક માણસોને આવી ચાલબાજી આવડે છે. ઘણા વકીલોને આવી ચાલ આવડતી હોય છે. તેનો એક જ દાખલો: જો સાક્ષી ન હોય તો તો એમ જ કહેવાનું કે સાક્ષી નથી માટે કેસ સાબીત થતો નથી. જો સાક્ષી હોય તો એમ કહેવાનું કે બચ્ચાજી, તમે બરાબર તે જ વખતે ત્યાં ક્યાંથી આવ્યા? સાક્ષી થવા જ આવેલા કે શું? વગેરે વગેરે.

આપણી સરકારને આવી ઓડિયાબાજી સરસ આવડે છે. એક માત્ર બારડોલીમાં જ તેના અનેક દાખલા જડશે. શ્રી વલ્લભભાઈએ એ ઓડિયાબાજી બરાબર બહાર પાડી છે. જો રૈયત દારૂમાં પૈસો બગાડતી હોય તો એમ કહેવાનું કે દારૂમાં પૈસો બગાડે છે તેના કરતાં સરકારી મહેસુલ વધારવું સારૂં. જો દારૂમાં ન બગાડતી હોય તો કહેવાનું કે દારૂની પેદાશ ઘટી છે માટે બીજી વધારવી જોઈએ. જો રૈયતનાં ઘર સારાં હોય તો સ્થિતિ સારી છે માટે મહેસુલ વધારવું જોઈએ, જો ઘર સાદાં અને નાનાં હોય તો રૈયત કરકસર કરનારી છે માટે મહેસુલ વધારવું. જો મહેસુલ ન ભરવાની બાબતમાં લોકોમાં એકસંપી ન હોય, તો કહેવું કે આટલા ભરે છે તેમ બધા ભરી જશે, આ કશું ચાલવાનું નથી; જો એકસંપી હોય તો કહેવું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ બ્હીકથી ભરતા નથી.

બાવો કૂદે એમ ચેલો કૂદે. સરકારે એમ કહ્યું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ સામાજિક બહિષ્કારની બ્હીકથી નથી ભરતા, તો 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' કહે છે કે સામાજિક બહિષ્કારની બ્હીકથી લોકોએ બારડોલીમાં બળવો કર્યો છે, બારડોલીમાં બોલશેવિઝમ આવ્યું છે! અને આમાંથી જરૂર ખૂનરેજી થવાની છે. "ખૂનરેજી થશે"! પણ ભાઈ, શી રીતે થશે? બારડોલીવાળા તો ખૂનરેજી નથી જ કરતા અને નથી જ કરવાના. જ્યાં ખૂનરેજી થવાની જ હોય તો એમ જ કહોને કે અમે અથવા સરકાર ખૂનરેજી કરીશું! પણ નહિ. 'ટાઈમ્સ' એમ માને છે કે ખૂનરેજી થશે એમ કહેવાથી તે કરવાનું કર્તૃત્વ કે તેનું પાપ સરકારને (કદી લાગી શકતું હોય તો) લાગતું નથી. ખૂનરેજી કરીશું એમ કહે તો કર્મબાધ લાગે, પણ ખૂનરેજી થશે એમ કહે તો બસ, પાપમાંથી મુક્ત! આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે એક શબ્દ બરાબર સમજાય અને તેનો બરાબર પ્રયોગ થાય તો તે સ્વર્ગલોકમાં કામદુઘાગાયનું ફળ આપે. સરકાર પણ એમ માને છે કે ભાષામાં રૂપભેદ વાપરવાથી ન્યાય અને અન્યાય બન્ને ગાયો યથાકામ ફળ આપે છે.

સરકાર એટલા માટે કાયદામાં પણ રૂપભેદ વાપરે છે: "મહેસુલ ન ભરે તેનો માલ જપ્ત કરવામાં આવશે, તેની જમીન ખાલસા કરવાને પાત્ર થશે." વગેરે વગેરે. કાં, સીધું કહોને કે 'અમે જપ્ત કરીશું' 'અમે ખાલસા કરીશું.' પણ ના, એ તો રૂપભેદ જ વાપરવાના. આપણી આખી ભાષા આ રીતે સરકારે બગાડી નાંખી છે. અંગ્રેજ કદી આવી રીતે રૂપભેદ આટલો બધો વાપરતા નહિ. 'નોકરીમાં રાખવામાં આવે છે,'

'તમારો પગાર કમી કરવામાં આવે છે,' 'તમારી સામે પગલાં ભરવામાં આવશે' જ્યાં હોય ત્યાં આવે છે અને 'થશે.' ક્યાંય 'કરીએ છીએ' એમ નહિ.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ નકામી નૈષ્કર્મ્ય કેમ ભોગવાય તેને માટે આટલી બધી માથાફોડ કરી. કર્મથી અલિપ્ત રહેવાનો સહેલો ઉપાય એ જ કે જે કરવું હોય તેનો પહેલાં કાયદો ઘડવો, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કરવું. પહેલાં કાયદો ઘડો કે જમીન બધી સરકારની છે, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કોઈની જમીન લઈ લ્યો તો જમીન લઇ લેવાનું પાપ ન લાગે.

એક મીયાંભાઈ બગલમાં નાગી તરવાર ખોસીને બજારમાં ચાલતા હતા. રસ્તામાં એક ચાલનારને તરવાર જરા વાગી હશે એટલે તેણે મીયાંભાઇને કહ્યું કે ભાઈ વાગે છે. મીયાંભાઈ કહેઃ "સાલા દેખતા નહિ હે! તરવાર અંધી હે, તું બી અંધા હે?" સરકાર પણ કહે છેઃ "કાયદા પ્રમાણે ચાલતાં તમને નુકસાન થાય તેમાં અમે શું કરીએ? કાં હાથે કરીને કાયદામાં આવો? કાયદો આંધળો છે, તમે પણ આંધળા છો?" અંધારામાં આ ભેંશોની ચામડી ઉતરી જવા જેવી થઈ, પગમાં કીડા પડયા, તે બધામાં સરકારને કશું પાપ લાગવાનું નથી. પાપ બધું લોકોને પોતાને જ લાગવાનું. 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'નો ખબરપત્રી કહે છે કે આ સત્યાગ્રહ નથી, આ તો પ્રાણી ઉપરની ક્રૂરતા છે, એટલે લોકોએ પ્રાણીઓ ઉપર આ બધી ક્રૂરતા કરી!

× × ×

આપણામાં કહેવત છે કે હાથી જીવતે લાખનો અને મુવે સવા લાખનો. તેમ મારા એક ઓળખીતા પોતાની બૈરીને જીવતી પંદર હજારની ને મુવે વીસ હજારની ગણાવતા. હાથી મરતાં કિંમત વધી ગણાય છે તેનું કારણ તો એ કે તેનાં હાડકાંની કિંમત ત્યારે જ ઉપજી શકે, ત્યાં સુધી તો એને ઉલટું ખવરાવવાનું ખરચ થાય. પણ આ ભાઇ બૈરીની કિંમત જુદી જ રીતે ગણાવતા. તેઓ પંદર હજાર આપીને એક નાની બૈરી પરણી લાવ્યા. ઘણીવાર બને છે તેમ બૈરીને ક્ષયરોગ થયો તેની દવામાં, દરદીને જોવા આવનારાંની પરોણાગતમાં મળીને ચારેક હજાર થયા. અને મરી ગયા પછી ઉત્તરક્રિયાના એક હજાર થયા. એ રીતે બધા ખરચનો સરવાળો કરી બૈરી મુવે વીસ હજારની એમને થઇ હતી. મારી ઘડિયાળની કિંમત હું એ રીતે ગણાવું તો ક્યાંઇ જાય. મૂળ રૂ. ૧૯) ની લીધેલી, પછી સરતમાં તેનાથી બદામ ફોડી તેમાં સરત હાર્યો તેના રૂ. ૫) ખોયા અને ઘડિયાળ ફરી સુધરાવી પડી તેના રૂ. ૫) અને તે પછી વારંવાર બગડી તે બધાના રૂપિયા ગણું તો ઘણા થઈ જાય. એ રીતે ઘડિયાળ જ્યારે તદ્દન નકામી થઈ જશે ત્યારે સોએકની થઇ જશે.

આ સરકાર એ રીતે જ આપણને કિંમતી સેવા આપે છે. કિંમતી એટલે જેની ભારેમાં ભારે કિંમત ખરચી હોય તેવી. જગતભરમાં આટલી કિંમતી સરકાર કોઇ નથી. તેની નોકરશાહીનું ખરચ આખી દુનિયામાં સૌથી ભારે છે. ઘણીવાર લોકો પૂછે છે કે એક દેશી કરતાં એક અંગ્રેજની સેવા કઇ રીતે વધારે કિંમતી છે. પણ એ સવાલ જ ન જોઇએ. દેશી કરતાં અંગ્રેજને પાંચ ગણો પગાર મળે છે, દેશી સિપાઈ કરતાં અંગ્રેજને અનેક ઘણો પગાર મળે છે, અને આ ખરચ જાણે ઓછું હોય તેમ પાછું કમિશનો બેસાડી

બીજું ખરચ કરે છે. આ કમિશનો જે જે શોધો કરે છે તે પણ તેવી જ રીતે અત્યંત કિંમતી હોય છે. ખેતીવાડી કમિશને ૧૩–૧૪ લાખના ખરચે કિંમતી શોધ કરી કે દેશને માટે એક શોધખોળ ખાતાની જરૂર છે અને તે શોધખોળ ખાતું રૂ. ૫૦ લાખથી કામ કરશે એટલે તેની શોધો પણ અત્યારથી જ કિંમતી થઇ ગઈ! સાઇમન કમિશન લાખ્ખોનું ખરચ કરશે. 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' ઠીક ચેતાવે છે કે આટલાં બધાં કિંમતી કમિશનો તમારે માટે સરકાર મૂકે છે અને તમે લાભ નથી લેતા! ઘેર ગંગા આવે છે અને ન્હાતા નથી! કેમ જાણે નવરાવવાનું કાંઇ બાકી હોય!

આ રીતે મારા ઘડિયાળની પેઠે સરકાર જ્યારે તદ્દન નકામી થઇ જશે ત્યારે તેની કિંમત ગણિતથી પણ ન અંકાઇ શકે તેટલી થઈ ગઇ હશે.

× × × × ×

કંઈ પણ વસ્તુને આ રીતે કિંમતી કરવાની શોધ નવી નથી. આપણાં બૈરાં, આપણા શેઠિયાઓ અને રાજાઓ પણ આ જાણે છે. બૈરાં પોતાના જીવનને વધારે કિંમતવાળું કરવા જ શરીર ઉપર ખરચ કરે છે. રાજાઓ એટલા માટે શરીર ઉપર લાખ્ખોનાં જવાહીરો ખડકે છે. શરીર ઉપર ખડકે છે કારણ કે તેમને મન શરીર એ જ જીવન છે. એક રૂપિયાની કિંમતનો માણસ ડૂબી ગયો હોય પણ તેના શરીર ઉપર એક લાખનું નંગ હોય તો તે ડૂબતાં એક લાખ ને એક રૂપિયાનું નુકસાન થાય. શ્રીમંતો પોતાનાં છોકરાંના વિવાહ હજારો અને લાખ્ખોનાં ખરચ કરીને એટલા માટે કરે છે. શું તેમનાં લગ્નોમાં કાંઇ બીજાં કરતાં વધારે કિંમતી પ્રેમ હોય જ છે? ના. પ્રેમ તો કદાચ તેમને ઘેર રેંકડી તાણતાં દંપતીમાં વધારે હશે. પણ આ લોકો પૈસો ખરચીને પોતાના પ્રેમની, પોતાના લગ્નની, પોતાના જીવનની કિંમત વધારે છે. અને જીવનને કિંમતી કરવાનું આવું સાધન હોય ત્યાં સુધી શેઠિયાઓ, રાજાઓ, બૈરાં જીવનને કિંમતી કરવાનાં બીજાં સાધનો છે કે નહિ તે જાણવાની પરવા કરતાં નથી.

રાજાઓ પણ આવી રીતે પોતાના જીવનને વધારે કિંમતી બનાવે છે. પોતાના જીવનની કિંમતનું પ્રદર્શન અહીં કરી રહીને અત્યારે તેનું પ્રદર્શન બટલર કમિટી આગળ અને ઈંગ્લંડની પ્રજા આગળ કરી બતાવવા તેઓ ઇંગ્લંડ ગયા છે અને ત્યાં લાખ્ખોનાં ખરચ કરે છે.

પણ રાજાઓ એક બીજી રીતે પણ તેમ કરે છે. તુલના અને પ્રમાણ એ શાસ્ત્રીયતાની આદ્ય આવશ્યક્તા છે. માત્ર પૈસાનું ખર્ચ જુઓ તે ઉપરથી એક જીવનની બીજા જીવન કરતાં કેટલી વધારે કિંમત છે તે બરાબર ન સમજાય. પણ એક રાજાના જીવનની ખાતર અથવા એક રાજાના જીવનની એકાદ જરૂરિયત, કે તરંગની ખાતર હજારો માણસોને રીબાતાં જુઓ ત્યારે તમને જીવન જીવન વચ્ચેના પ્રમાણની ખબર પડે. એવી રીતે એક રાજાનું જીવન હજારો રૈયતના જીવનથી વધારે છે. અંગ્રેજ સરકાર પણ આ રીતે વારંવાર આપણને જીવનની તુલનાઓ કરી આપે છે. એકાદ પંખો તાણનારને અંગ્રેજ સાહેબ મારે તો તેથી સાહેબને બે ત્રણ કલાક કોર્ટમાં હાજર રહેવું પડે અને આઠ દસ રૂપિયા દંડ થાય. એકાદ અંગ્રેજનું ખૂન થયું હોય તો પચાસેક દેશીઓનાં જીવન રદ

જ જોઇએ. એકાદ અંગ્રેજ બાઇનું સરહદ ઉપરથી અપહરણ થાય તો તેને માટે આખો વિગ્રહ કુછ બિસાતમાં નથી, અને દેશી સ્ત્રીઓનું હમેશ એકાદ અપહરણ થાય તો તેને માટે થોડી લખાપટી બસ છે. કદાચ લખાપટીની પણ જરૂર ન પડે !

× × ×

અરેબિયન નાઇટસમાં એક માછીમારની વારતા છે. એક માછીમારે નદીમાં માછલાં પકડવા જાળ નાંખી તો તેમાં એક સીસો ખેંચાઇ આવ્યો. સીસાનો બૂચ ઉઘાડતાં તેમાંથી એક મોટો જિન નીકળ્યો અને તે પેલા માછીમારને ખાઇ જવા ધસ્યો. માછીમારે કહ્યું કે છૂટો કરવાનો આવો બદલો ? ત્યારે જિને કહ્યું કે તેને બાટલીમાં પૂરીને નાંખ્યો ત્યારે પ્રથમ તો તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો, કે જે માણસ તેને પહેલાં હજાર વરસમાં કાઢે તેને અઢળક ધન આપું. તોય કોઇએ ન કાઢ્યો. પછી તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો કે જે બીજાં હજાર વરસમાં કાઢે તેને મોટું રાજ્ય આપું. તોય કોઇએ ન કાઢ્યો. છેવટે એવો નિશ્ચય કર્યો કે હવે જે કાઢશે તેને ખાઇશ.

સરકારે આ સમજવું જોઇએ. બારડોલી જે ન્યાય માગે છે તે સરકાર અત્યારે આપી દે તો સરકારનું માન વધશે અને રૈયતનો પ્રેમ વધશે. પણ અમુક વખતે રૈયત સરકારમાંથી તદ્દન વિશ્વાસ ખોઇ દેશે પછી સરકારને આથી વધારે આપવું પડશે અને છતાં આપ્યાનો ગણ નહિ રહે.

દિ. બ. હરિલાલભાઇએ એટલા માટે તો હવે રાજીનામું આપવાનું બંધ નહિ રાખ્યું હોય કે ?

× × ×

સરકારે સમાધાનીનું કહેણ મોકલ્યું છે. તમે નવી આંકણી પ્રમાણેનું મહેસુલ ભરી દો અથવા તેના જામીન આપો અને અમે મહેસુલઆંકણીની તપાસ કરવા એક અમારો ઑફિસર નીમીએ.

તું મારા મોંમાં આંગળી નાંખ અને હું તારી આંખમાં આંગળી નાંખું. સરખે સરખું થઈ રહ્યું ના !

સ્વૈરવિહારી

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રી પુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને ચોકસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી.]

બારડોલીનો પત્ર

આ સાથે અહીંયાંની થોડીક પત્રિકાઓ તથા ખબરપત્રો મોકલું છું તે ઉપરથી તમે નોંધ લઇ શકશો. લડત વિશે અત્યારથી કંઇ કહી નાંખવું તે જોખમ ભરેલું છે, કારણ તે લડતની ખરેખરી આંકણી તો વર્ષો પછી આપણી સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે જ થશે. અત્યારે જ કહીએ તે કદાચ ખોટું પણ પડે, પણ ભવિષ્યમાં ખોટા પડીશું એવી બીકથી અત્યારે આપણે વિચારતા તો ઓછા જ બંધ થઇ જવાના !

લડત વિશે છાપાઓમાં બધી જ ખબરો આવી જાય છે એટલે એ વિગતો અહીં ફરીથી કહેતો નથી. બારડોલીની લડત અથવા તૈયારીની પાછળ લોકોમાં જે ઉત્સાહ અને આવેગ આવેલાં છે તેની મનોદશાનો ખ્યાલ આપવા લખું છું.

હું અહીં ગામડાંમાં ફરતો હતો ત્યારે એક બાઇએ મને કહ્યું કે ગયે વરસે તમારે ત્યાં—એટલે અમદાવાદ અને ખેડા જીલ્લામાં કુદરતનો કોપ થયો હતો, અને આ વખતે અમારે ત્યાં સરકારે કોપ કર્યો છે. સંકટ નિવારણ વખતે મને માતર તાલુકાનાં ૨૨ ગામો સોંપેલાં હતાં. રેલ સંકટ વખતે ગુજરાતે કોઇ નવો જ જન્મ લીધો હોય એમ આપણને બધાને લાગતું હતું. આ વખતે આવું જ નવું જીવન બારડોલીના લોકોમાં આપણે જોઇએ છીએ. રેલ વખતે પણ લોકોએ એકબીજાને ભારે મદદ કરેલી અને બહાદુર કામ કર્યાં હતાં, આ વખતે બારડોલીમાં આપણે શૌર્ય અને સહન કરવા અથાગ શક્તિ જોઈએ છીએ રેલસંકટ અને બારડોલીનો સત્યાગ્રહ એ બે વચ્ચે મને એક સામ્ય લાગે છે, અને બીજી રીતે અમુક મૌલિક ભેદ પણ જણાય છે. મારે જે કહેવું છે તે સ્પષ્ટ કરવા હું પહેલાં થોડા દાખલા લઇશ.

અતિશય દુઃખથી ઘેરાએલા માણસમાં બહાદુરીનો ગુણ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓના જીવનમાં આ સત્ય ઘણુંખરું સાચું પડે, પણ સમાજનું કે સમૂહનું જીવન વ્યક્તિઓના જીવન કરતાં કાંઇ જુદા જ પ્રકારનું હોય છે; અને એથી લૉર્ડ મૅકોલેએ બંગાળીઓ વિશે એમ કહ્યું હતું કે એમની (બંગાળીઓની) નામર્દાઇમાંથી જ એક જાતનું શૌર્ય પેદા થાય છે. આખા સમૂહ ઉપર જ્યારે એક આફત આવી પડે છે ત્યારે એવી આફતમાં રહેલો ડંખ નીકળી જાય છે અને લોકો આપોઆપ એકબીજાને મદદ કરવા માંડે છે. સુખ અને દુઃખ એ બન્ને સ્થિતિઓ સાપેક્ષ છે, એકનું સુખ તે બીજાનું દુઃખ કહેવાય; એટલે કે જ્યાં તુલના, સરસાઇ, હરીફાઇ હોતાં નથી ત્યાં ઇર્ષ્યા કે સુખદુઃખની લાગણી હોવી અશક્ય છે.

રેલ પછી હું છટ્ઠે દિવસે ગામડાંમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં જઇ જોતાં લોકો કોઇ ભયંકર મંદવાડમાંથી કે મોતની ઘાતમાંથી બચી ગયાં હોય એમ તેમના મોં પરથી મને લાગ્યું. કોઈ વાર જ્યારે આપણને સખત વાગે છે ત્યારે તે ભાગમાં આપણી લાગણી બહેર મારી જાય છે; તેવી જ રીતે પાણીની રેલ પછી જે આફતનાં પૂર લોકો પરથી પસાર થઇ ગયાં તેણે લોકોની માલમીલ્કતનું નુકશાન કર્યું એટલું જ નહિ પણ ચીજો ઉપરના સ્વામિત્વને લઇને સાધારણ લોકોમાં જે મમત્વ કે પોતાની જાતનું અભિમાન વસેલું હોય છે, તે પણ ધોવાઈ ગયાં. એવી આફતમાં લોકો એકબીજાને મદદ કરે એમાં કદાચ નવાઇ પણ નથી. તમે કહેશો કે હું લોકોમાં જે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ કે મદદ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના તરફ cynically (અશ્રદ્ધાથી) જોઉં છું, પણ એમ નથી.

સાધારણ રીતે માણસ પોતાનું જીવન ગણત્રીની કક્ષા ઉપર ગાળે છે. એક ભાઇ એમ માને છે કે એમણે એમની દીકરીના દીકરા માટે દશ હજાર રૂપિયા મૂકી જવા જ જોઈએ; બીજા એક ભાઇએ એમ કહેલું કે ' મારે—આટલાં છોકરાં છે તેમાં—ને ટાઇફોઇડ થયો ત્યારે તેના ઉપર મેં રૂા. ૧૦૦૦) ખર્ચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ' કેટલાએક વાણિયાઓ કે પાટીદારો આ ગણત્રી કે ગણિતની કક્ષા ઉપર જ પોતાનું આખું જીવન ગાળે છે, અને પત્ની મરણ પથારીએ હોય ત્યારે ઠંડે પેટે—તે મરી જાય ત્યારપછી ૫-૭ કન્યાઓમાંથી કોને પરણવું તેનો ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે. આવી દૃષ્ટિથી માણસમાં કોઇ પણ ઉચ્ચ ભાવો કેળવાઇ શકાતા નથી, અને જે કોઇ પરિસ્થિતિ આ દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે તે માણસમાં નવા ગુણો લાવે છે. ગણત્રીની દૃષ્ટિ ભયની છે, અને તેનાથી ઉલટી દૃષ્ટિ નિર્ભયતાની છે, અને તેમે જ કહ્યુ હતું ને કે નિર્ભયતા એ સર્વ સદ્ગુણોનો પાયો છે, નિર્ભયતા જ જીવન છે?

વારૂ, ગણત્રીની કક્ષા પરથી નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપર જ્યારે મનુષ્ય જાય ત્યારે એનો વિકાસ ખરતા તારાના પ્રકાશ સમો ઉજ્જ્વલ અને આકર્ષક હોય છે. ખરતા તારાની ઉપમા મને અચાનક આવી માટે લીધી છે. બાકી તે ઉપમા ઠેઠ સુધી મનુષ્યના આવા વિકાસને લગાડવી એમ હું કહેતો નથી. પણ રેલ સંકટ વખતે જે માણસોએ બહુ દુઃખ વેઠ્યું, બહુ સહ્યું, બહુ મદદ કરી, નિર્ભયતા દેખાડી, તેમને જ્યારે ૭ સાત દિવસ પછી નજરોનજર એમની બિનગણત્રીની–નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપરથી પાછા ગણત્રીની કક્ષા ઉપર ઉતરતાં મેં જોયાં ત્યારે એ દેખાવ મારાથી સહ્યો ગયો નહિ. મારાથી મનમાં બોલાઇ જવાયું

Oh! what a fall *was there* my countrymen!

જે લોકોએ ઢેઢોને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમણે તેમને હાંકી કાઢ્યા. જેણે કોઇ બીજાની ભેંસ કે પાડી બચાવી હતી તેણે તેના પર પોતાની માલીકીનો હક બેસાડ્યો. એક ભાઇના ચોપડા તણાએલા તે બીજા ગામના એક માણસે પાણીમાંથી પકડ્યા, અને મહેનત કરી સૂકવ્યા, તે માટે મોટી રકમ માગી; જે ગામના ચોપડા હતા તે જ ગામે આ બીજા ગામને પાણીના પૂરમાં તરતાં તરતાં ગોળીમાં મૂકી રોટલા પહોંચાડેલા છતાં આવી માગણી કરવામાં આવી હતી!! (ચોપડા ડામરીથી તણાના ગોવિંદપુરા ગએલા.)

રેલને લઇને ગુજરાતના જીવનમાંથી ગણત્રી ભૂંસાઇ ગઇ હતી, અને એમાં કુદરતી આફત કારણભૂત હતી. બારડોલીના લોકોમાંથી પણ આજે ગણત્રી અને ગણિત ભૂંસાઇ ગયાં છે, પણ આ કોઇ બાહ્ય કારણને લઇને નહિ પરંતુ તેમણે પોતે કરેલા નિશ્ચયને

આભારી છે. ગુલામી અને સ્વતંત્રતા એ બે વચ્ચેના તફાવતનો અર્થ પણ આ જ છે. આપણા જ્ઞાતિથી જકડાએલા સમાજમાં લોકો વખત બદલાય તેમ બદલાય છે; પણ પુરુષાર્થ કરી આપણે પોતે સમાજને બદલવો છે એમ કહી કોઇ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે. જે બહાદુરી, જે સ્વાર્થત્યાગ, જે નવું જીવન રેલસંકટ વખતે ગુજરાતને ફરજીઆત દેખાડવું પડ્યું હતું તે તમામ ગુણો આજે ગુજરાતે–બારડોલીએ–સ્વયંભૂ રીતે પ્રકાશિત કર્યાં છે.

મનુષ્યજીવનમાં માત્ર તર્ક કે બુદ્ધિ જ સદાસર્વદા ઉપયોગી થઇ પડતાં નથી. પ્રો. ક્રેમ્બે જે 'જર્મની અને ઇંગ્લાંડ' એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે લડાઇને વખતે આખી પ્રજામાં અમુક નવું બળ આવે છે, તે બળ બુદ્ધિથી પર છે, અને સાધારણ જીવનની તમામ ગણત્રીને જૂઠી પાડે છે. બાઇબલમાં કહ્યું છે તેમ માણસ કંઈ માત્ર રોટી ખાઇને જીવતો નથી; મનુષ્ય જીવનમાં એવાં પણ બલ હોય છે કે જે તેને ગણત્રીની ભૂમિકાથી ઊંચે લઈ જાય. પણ મનુષ્યના ખરા વિકાસની આંકણી નિર્ભયતાનું ઊર્ધ્વગામી મોજું પસાર થઇ જાય પછી જે બાયુકનાં પરિણામો નિષ્પન્ન થાય તેના ઉપર જ છે. અને બારડોલીની આ લડત પૂરી થાય ત્યારબાદ બારડોલીના લોકો પોતાનું જીવન કઇ રીતે ઘડે છે, તેના ઉપર આ લડતના ફાયદા કે ગેરફાયદાનો આધાર છે. અત્યારથી માત્ર કલ્પના દોડાવી તે વિશે હું કંઇ કહેવા માગતો નથી; 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ ખાલસા જમીનમાં વાવેલો પાક તૈયાર થયે સ્ત્રીઓ લેવા જાય ત્યારે અહીં હાજર રહેવા ઇચ્છા દર્શાવેલી, પણ મારી ઇચ્છા તો જ્યારે આ લડત પૂરી થાય અને બધું શાંત પડે ત્યારે ફરીથી એનાં એ ગામડાં ફરવાની અને જોવાની છે.

અને 'ટાઈમ્સ'નો ખબરપત્રી યાદ આવ્યો એટલે આટલું ઉમેરૂં છું, કે તેણે 'ટાઇમ્સ'માં બારડોલી વિશે પોતાના લેખો આપી બારડોલી પર ઉપકાર કર્યો છે કારણ તે વાંચી બારડોલીનું "બોલ્શેવીઝમ" જોવા અહીં ઘણા લોકો—દક્ષિણીઓ—આવે છે. તેઓ ગામડાંમાં ફરી આવી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિ અને એકતાનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. જેટલો વખત અહીં જપ્તી રહી તે દરમીઆન તેઓએ જે મુશ્કેલીઓ વેઠી તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે; અને જેટલું સહન કરવું પડ્યું તેનાથી એમનામાં જે બળ આવ્યું તે નજરોનજર જોયા સિવાય સમજાય તેવું નથી. કોઇ પણ આફતમાંથી બચી ગયા પછી એ આફતનો કાળ સ્મૃતિમાં અતિશય ટુંકો લાગે છે, અને પાર ઉતરી ગયા હોઇએ એવા દુઃખનાં સ્મરણોમાં ઘણી વાર સુખ લાગે છે. અત્યારે બહારના માણસો બારડોલીની પ્રજાને જોવા આવે છે, ત્યારે તેમનાં મોં પર અવર્ણનીય હાસ્ય છવાઇ રહે છે. માણસ કંઇ હરહંમેશ સ્વાર્થની કક્ષા ઉપર જીવન ગાળતો નથી. અંગત સ્વાર્થ કે તર્કબુદ્ધિની ઉપર જ્યારે માણસ જઇ વસે છે ત્યારે એનામાં કોઈ દૈવી શક્તિ ઉતરી આવેલી લાગે છે. સરકારના અન્યાયો તથા પોતે સહેલાં દુઃખો વિશે જ્યારે તેઓ વાત કરે છે, ત્યારે લોકોમાં આ નવી ઉગેલી શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

પણ બારડોલીની આખી પ્રજામાં શું આવી શક્તિ ઉગી છે ખરી? બોલ્શેવિક રૂશિયાના લશ્કર વિશે એમ કહેવાય છે કે માત્ર એ જ લશ્કરમાં સૈનિક પોતે શા માટે લડે છે તેનું એને પૂરેપૂરૂં ભાન છે. બારડોલીની પ્રજાને પણ ખબર છે કે તે શા માટે લડે છે. પોતાની લડતનાં કારણો સમજવા માટે કંઇ ખાસ ભણતરની જરૂર નથી, ઉલટું હાલનું

ભણતર આવી સમજણનું વિરોધી નીવડે છે. અને એથી જ અહીંની અભણ સ્ત્રીઓ કે બાળકો પણ આ લડતનો મર્મ સમજે છે. પણ આ સમજણ વ્યક્તિગત હશે કે સમૂહના માનસની છાપ વ્યક્તિ પર પડે તેને આભારી હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કોનેન ડૉઇલનું 'ધી પોઇઝન બેલ્ટ' નામનું પુસ્તક તમે વાંચ્યું છે. આખી પૃથ્વી ઉપર ઝેરી વાયુનું એક મોજું ફરી વળે છે, અને તમામ જીવનનો નાશ કરતું એ પાસે આવતું જાય છે ત્યારે પ્રો. ચેલેન્જર પોતાના મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે જ્યાં બધા જ મરતા હોય ત્યાં મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી; એનો ડંખ બૂઠો થઇ જાય છે. સમાજનું માનસ પણ કંઇક આવું જ છે. જે એક વિચાર આખા સમાજને સત્યરૂપ લાગે છે તે આપોઆપ બધાને માટે સત્યરૂપ થઇ પડે છે, અને જ્યાં આખી પ્રજા એક જ રીતે વિચાર કરતી હોય ત્યાં કોઇ વ્યક્તિ તેનો વિરોધ કરી શકતી નથી.

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે અહીંના તમામ લોકો સાથે સહન કરે છે માટે એમણે કંઇ કર્યું જ નથી. મહત્તા ઝાઝાં માણસોમાં આવવાથી મહત્તા મટી જતી નથી. હું માત્ર એટલું કહેવા માગું છું કે એ દુષ્પ્રાપ્ય લાગતી મહત્તા પણ એકદમ આખા સમૂહમાં આવી શકે છે. દરેક હિંદવાસી જાણે છે, અને ઇતિહાસકાર સર જૉન સીલીએ પણ કહ્યું છે કે જે દિવસ આખો હિંદ એક થશે તે દિવસ આપણાથી એક મીનીટ પણ અહીં રહી શકાશે નહિ. અત્યાર સુધી આપણને જે સૂત્રો માત્ર બુદ્ધિગમ્ય જ રહ્યાં છે તે સૂત્રો અહીં જીવતાં મળી આવે છે. કલેક્ટર આવે અને મોટરવાળો બારડોલીથી સરભોણ એનો સામાન લઈ જવા ના પાડે, કમીશ્નર આવે અને એક દુબળો પણ તેની સાથે વાત ન કરે!! અત્યારના જપ્તી અમલદારો કે ફોજદારો નજરકેદની માફક ચોવીસે કલાક થાણામાં જ પડ્યા રહે, અને બહાર નીકળતાં પણ શરમાય!! પણ આવા અસંખ્ય બનાવો નોંધવાથી બારડોલીનું વાતાવરણ ખડું કરવું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી પ્રયત્ન કર્યા છતાં જે એકતા નહોતી આવતી એ એકતા અહીં ક્યાંથી ઉગી નીકળી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને માત્ર શેક્સપીઅરની લીટીઓ યાદ આવે છે.

"There's a divinity
" That shapes our ends rough hew them how we will."

અને આ બૂઠી અંગ્રેજ સરકારને આનું કશું ભાન હોય એમ લાગતું નથી. અને એક રીતે એમ પણ લાગે છે કે જેટલી વસ્તુઓથી સરકાર ડરે છે, તે તમામ બનાવો તે પોતે જ ઊભા કરશે. ઉદાહરણ તરીકે અહીંથી જ્યારે જમીનવાળાઓ ગમે તેની માલીકીની હોય છતાં ભેંસો ઉપાડી જવા માંડ્યા ત્યારે કેટલાએક લોકોએ એમ પણ વિચાર કરેલો કે ગામની બધી ભેંસોપર કોઈની વ્યક્તિગત માલીકી નહિ, પણ કોઓપરેટીવ ડેરીની રહે, અને તેમાંથી બધાં માણસોને દૂધ પૂરું પાડવામાં આવે!!!

સમાજના માનસમાં કોઇ કોઇ કાળે અમુક અમુક વિચારો ઊંડાં મૂળ નાંખી સત્યનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પકડે છે એની ચર્ચામાં કંઇ હું ઉતરવા માગતો નથી. હું અહીં માત્ર એનાં એક બે જ ઉદાહરણ આપીશ. થોડા વર્ષ પહેલાં જ્યારે રાનીપરજની દીલચાલ

અહીં ચાલુ હતી ત્યારે કેટલાંય કુટુમ્બો 'વર્જેલ' થઇ રહ્યાં, એટલે કે તેમણે દારૂ તાડી ને માંસ વર્જ્યાં-છોડ્યાં, તે વખતે એ ત્રિપુટી છોડવાનો એમને જે આદેશ મળ્યો તે જાણે માતા તરફથી મળતો હોય એવા સ્વરૂપે ઉતરી આવ્યો. માણસોને માતા આવતી, અને તેઓ કહેતા કે આ દુષ્ટ ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરો. માણસનું મન એવું છે કે જે વિચારો પોતાની જાગતી સૃષ્ટિ સાથે બરોબર બંધ ન બેસે તે તેના મનના ઊંડાણમાંથી ગમે તે સ્વરૂપે બહાર ઉગી નીકળે. રાનીપરજ લોકોને માતા આવતી તેવી જ રીતે અહીંના લોકો એક સમૂહને એકમ તરીકે ગણીને જ વિચાર કરે છે. બન્નેમાં એક જાતનું "possession" જ છે; એટલે અહીંના સમાજની વિરુદ્ધ જે થાય તેનો સમાજ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

સામાજિક બહિષ્કારનો ખ્યાલ દૂર બેઠાં મેળવવો જરા મુશ્કેલ છે. અહીં એક ગામમાં હું ગયો. ત્યાંના એક મોટા ખાતેદારના દીકરાએ તેની પોતાની જ જમીન પૂરતા મહેસુલના રૂપિયા તે સરકારી નોકર છે એટલે ભર્યા અને તેના આખા કુટુમ્બનો ગામે બહિષ્કાર કર્યો. સગા ભત્રિજાને વૃદ્ધ ડોસાએ એક વાર પૂછ્યું: "ભાઈ શું ભણે છે?"... પણ ૧૦-૧૨ વરસનો છોકરો આડું મોં કરી જવાબ આપ્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો. નાતના નોતરામાંથી તેમનું કુટુમ્બ કપાય છે; અને ગાયકવાડીમાં કોઇના મરણ પછી એમની નાતમાં ખર્ચ થવાનું હશે અને નોતરાં પહેલેથી અપાઇ ગયાં હશે તેથી એ કુટુમ્બને ન બોલાવવા ખાતર એ ખર્ચ જ આખું મુલતી રહ્યું!! મરણ પાછળ કરવાની નાત મુલતી રહે તે પણ નવાઈની વાત છે ને!!*

આ સામાજિક બહિષ્કાર જ્ઞાતિ સંસ્થાદ્વારા થાય છે અને અહીંનાં કેટલાંએક ગામોમાં માત્ર પાટીદાર અને દુબળાઓ એવી બે જ પ્રકારની વસ્તી હોવાથી બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ સર્કિટ રીતે પાર ઉતરે તેમાં નવાઈ નથી. પણ આથી જ્ઞાતિસંસ્થા જે થોડાં વર્ષોથી જરા શિથિલ જેવી થતી હતી, તેને પાછું થોડુંઘણું બળ મળ્યું છે. એનામાં નવું જીવન આવ્યું હોય એમ લાગે છે. સશક્ત લાગતી સરકારની પણ સામે થઈ શકાય એ સત્ય જેમ બારડોલીની લડતમાંથી નિષ્પન્ન થયું છે તેમ જ સામાજિક બહિષ્કાર જેવું એક મોટું શસ્ત્ર પણ સમાજને હાથ લાગ્યું છે. આપણું હિત સાધવા બ્રિટિશ સરકારે એ એક શસ્ત્ર સિવાય બીજું એકે શસ્ત્ર આપણી પાસે રહેવા દીધું નથી, અને એ શસ્ત્ર શાન્તિના સમયમાં જ્ઞાતિ કેવી રીતે વાપરે છે તે જોવાનું છે. મેં બે ત્રણ ગામમાં સીધી રીતે પૂછી પણ જોયું કે બહિષ્કારનું શસ્ત્ર જ્ઞાતિ અન્યાયી રીતે તો નહિ વાપરે કે?—જ્ઞાતિમાં નવું જીવન આવ્યાથી વધારે અનિષ્ટ પરિણામો તો નહિ આવે કે?—નો યુવાન વર્ગ તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે જ્ઞાતિ સંસ્થા તરીકે તો આ લડતને અંગે જ સચેતન થઇ છે, અને આ લડત પૂરી થયે પાછી પોતાના અચેતન સ્વરૂપમાં આવી પડશે!!!

* મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે એક સરકારી નોકરે જમીનના કે એવા કામમાં બહુ ઉત્સાહ દેખાડ્યો, પણી કંઈ વળ્યું નહિ. બદલી થઈ, નામ વગોવાયું, અને હવે એમની પુત્રીને એમની નાતમાં કોઇ લેવા હા પાડતું નથી. આ વસ્તુ ખરી હોય કે ખોટી, પણ મને લાગે છે કે કદાચ એક દિવસ એવો પણ આવે કે સરકારી નોકરોની આખી નાત જ જુદી—અંદર અંદર પરણે, રોટ-જેમ બીજી નાતમાં થાય છે તેમ, અને પ્રજા ઉપર જુલમ કરે!!

હાલ બારડોલીની પ્રજામાં જે એકતા અને જાગૃતિ છે એ આ લડત પૂરતી જ છે કે કેમ એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે. નિર્ભય માણસ જ ગુણોને ખીલવી શકે છે એમ ઉપર કહ્યું છે; પણ માણસ પોતાના જીવનના એવા તો ભાગલા કરીને કકડે કકડે જીવન જીવે છે કે એક પ્રદેશમાંની નિર્ભયતા એને બીજા પ્રદેશમાં લઇ જતી નથી. સરકાર અન્યાય કરે, મારે, લશ્કર ઉતારે, જપ્તી કરે તો પણ આ પ્રજા મૂંગે મોઢે પ્રાણ આપી પોતાની અડગ વૃત્તિ જાહેર કરે એમ હું માનું છું; પણ આવી નિર્ભયતા બીજા પ્રદેશમાં દેખાડે તો બારડોલીમાં કોઈ પણ રાજ્ય ટકી ન શકે એટલું તો નહિ, પણ કોઇ પણ રાજ્યની જરૂર પણ ન પડે. બારડોલીની પ્રજાની અત્યારની નીડરતા તે એક સમૂહની નીડરતા છે. કોઈ યુદ્ધના પ્રસંગે આવી નીડરતા જરૂરની છે, પણ શાન્તિના સમયે વ્યક્તિગત નીડરતા કે નૈતિક નીડરતાની જરૂર છે. સામુદાયિક બેઠાબળવો બારડોલીની પ્રજાએ કર્યો છે, પણ તેમાંથી થોડીક વ્યક્તિમાં પણ જો હરહંમેશનું વ્યક્તિગત નૈતિક બળ આવે, અને તેનો ઉપયોગ સરકાર સામે તેમ જ આપણા સમાજમાં જ્યાં જ્યાં સડો હોય ત્યાં ત્યાં તેનો જડ-મૂળથી નાશ કરવામાં થાય, તો આ લડતનાં સ્થાયી પરિણામો બહુ સારાં આવે. મને તો લાગે છે કે આ સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થશે પછી પણ કામ કરવાને માટે બારડોલી જુદી જ રીતે સુંદર ક્ષેત્ર બનશે. બારડોલીના પોતાના પ્રશ્નો કાંઈ ઓછા નથી. અને એ પ્રશ્નોનો નિકાલ આણવાની પદ્ધતિ અત્યારના કરતાં કંઇક જુદી યોજવી પડશે. તેને માટે લોકોએ અને લોકનેતાઓએ જે આત્મશ્રદ્ધા ધૈર્ય વગેરે કેળવવાં પડશે તે જુદાં જ હશે. ડૉ. સુમન્તે સરભોણમાં આ કામ શરૂ કરી દીધું છે. પરિસ્થિતિ અને જવાબદારીને વિચક્ષણ રીતે એક આંખના પલકારામાં સમજનાર શ્રીયુત વલ્લભભાઇએ આ લડત પૂરી થાય પછી બારડોલીમાં જ રહેવાનું જાહેર કર્યું છે તે આ દૃષ્ટિથી તો ન હોય! બોરસદે સત્યાગ્રહ કર્યો તેથી ખેડા જિલ્લાને શ્રીયુત રવિશંકર જેવા કાર્યકર્તા મળ્યા તો બારડોલીને અને તે દ્વારા આખા ગુજરાતને શ્રીયુત વલ્લભભાઇ જેવા કાર્યકર્તા મળે તે સરસ નિર્માણ ગણાય.'

'બાહ્યસૃષ્ટિની આપણા મન ઉપર જે અગણિત છાપો પડે છે તેને સારી રીતે સંકલિત કરીને સંજોગાનુસાર આપણે પણ બદલાવું એનું નામ બુદ્ધિ એમ કહીએ, તો આપણી પ્રજામાં હજી બુદ્ધિનાં દૃષ્ટિબિંદુનો બહુ થોડો વિકાસ થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. અલબત્ત સરકાર સામેની આ લડત પ્રજાએ બુદ્ધિપૂર્વક શરૂ કરી છે. પરંતુ જીવનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થયેલો નથી હોતો તેથી એક પ્રદેશમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાથી બીજા પ્રદેશમાં પણ તેની તે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનું માણસને સૂઝતું નથી. આપણો સમાજ જેમ અમુક જાતિઓમાં વહેંચાએલો છે, અને અમુક નાતનો માણસ પરનાતના માણસ સાથે કોઇ પણ જાતની સરખામણી નહિ કરે તેવી જ રીતે સરકારની સાથેની આ લડતમાં લોકોએ જે બુદ્ધિ વાપરી છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં, આરોગ્યની બાબતમાં કે ખેતીકામમાં થઈ શકે એ વિચાર હજી આ લોકોને આવ્યો નથી. તમે કહેશો કે પ્રજામાં જીવન આવી રીતનાં છૂટાં છવાયાં બંડ કરવાથી, અને તે દ્વારા થતા બુદ્ધિના વિકાસથી જ આવે છે. મારું પણ એ જ કહેવું છે. સ્વરાજ મળ્યા પછી પણ આપણે, બુદ્ધિની એ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચવા સતત પ્રયત્નો કરવા જ પડશે.

દાખલા તરીકે એક ગામમાં શ્રી સુમન્તભાઇએ એવી સૂચના કરી કે ખાતર માટે જે ખુલ્લી જમીનમાં ઉકરડા કરવામાં આવે છે, તેના કરતાં છોબંધ ખાડા જો બોયમાં કર્યો હોય, તો ઉકરડામાં સડો સારો થાય, ખાતરનાં ઉપયોગી તત્ત્વો જમીનમાં શોષાઇ ન જાય અને ખાતર તરીકેની તેની કિંમત વધે. હવે લોકો પોતે જાણે છે કે ખુલ્લી જમીનમાં ઉકરડા નાંખવાથી કુવાનાં પાણી ખરાબ થાય છે અને તેનો તેમણે દાખલો પણ આપ્યો. તેમ છતાં આ સૂચના તેમણે ઉપાડી ન લીધી–એટલે કે કંઇક મુશ્કેલીઓ બતાવી.

આ લડત લોકોએ શા માટે ઉપાડી ? આ લડતનો સિદ્ધાન્ત તેઓ આટલી સહેલાઇથી શા માટે સમજી શકયા ? સરકાર પ્રજાનાં ખીસાં ખાલી કરે છે એ ખાલી ન થાય એટલા માટે આદરેલી લડત પ્રજા સમજી જ શકે ? સરકાર પણ પોતાની જીદ છોડતી નથી તે તેને પૈસા છોડવા ગમતા નથી એટલા માટે જ ને ? જો કોઈ બોલ્શેવિક કે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાન્તમાં માનનારો સામ્યવાદી અહીંની પરિસ્થિતિ વિશે પૃથક્કરણ કરે તો તે એમ જ કહેશે કે, 'આર્થિક પરિસ્થિતિ જ લોકોના સામાજિક કે વ્યક્તિગત જીવનના સ્વરૂપનો (કે તેઓ જે બંડ કરે તેના સ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે. અને બારડોલીની લડત મૂળ આર્થિક છે–સરકારે વધારાનું મહેસુલ નાંખ્યું તે નહિ આપવા બાબતની છે.' આથી ઊલટું બીજો કોઈ આદર્શવાદી હોય તો તે એમ કહે કે 'પ્રજામા જ્યારે નવજીવન આવે છે, ત્યારે આર્થિક, સામાજિક કે ગમે તે પરિસ્થિતિને અપનાવી લઈ, ગમે તે સંજોગો સાથે એકતા સાધી જીવન પોતે સ્વયંભૂ રીતે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે.' આ બન્ને જાતની મનોવૃત્તિ લોકોમાં પણ વહેંચાએલી દેખાય છે. કેટલાએક પૂછે છે 'ભાઈ, આમાં સ્વરાજ્યની લડત તો આવતી નથી ને ?–માત્ર મહેસુલની જ છે ને ?'...કેટલાએક એમ પણ કહે કે 'આ લડત પૂરી થશે ત્યારપછી પણ બારડોલીનો મરો છે, કારણ ભવિષ્યમાં જ્યારે સ્વરાજ્ય માટે સવિનયભંગની લડત ઉપાડવામાં આવશે, ત્યારે તેની શરૂઆત બારડોલીમાં જ કરવામાં આવશે.' જ્યારે બીજા કેટલાએક એમ કહે છે કે 'આ લડત જેમ લંબાય તેમ સારૂં; કારણ સરકારની સાથે આમેય લડયા ત્યારે હવે બધું પૂરૂં જ કરીએ.'

અહીંની સ્ત્રીઓ વિશે છાપાંમાં તમે ઘણું વાંચ્યું હશે. આ લડત પહેલાં એમને જે છૂટ મળતી તે કંઇ થોડી નહોતી. કાઠિયાવાડના જેવો અહીં લાજનો રિવાજ નથી. એક કુટુમ્બમાં ગયા હોઇએ તો દીકરી કોણ અને વહુ કોણ એ સામાન્ય રીતે પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે. સ્ત્રીઓ ઘણીખરી અભણ છે અને અભણ માણસોની મનની વૃત્તિ આશાભિમુખ હોય છે તેથી બહારનાં આંદોલનોનો પડઘો તેમના જીવનમાં કંઈ પણ વક્રીભવન પામ્યા વગર પડે છે. આથી અહીંના પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહ અને જોમ વધારે દેખાય છે. હિંદમાં હજી ભણતર નથી, સ્ત્રીઓ પછાત છે, અંત્યજો બહુ છે વગેરે સ્વરાજ્ય નહિ આપવા માટે સરકાર જે બહાનાં કાઢે છે તે તદ્દન જુઠ્ઠાં છે. ચીન કંઇ આખું ભણેલું નથી. સ્વતંત્રતા એક સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિ છે, એને સિદ્ધ કરવા બીજી કોઇ સરતો કે સંજોગોની જરૂર રહેતી નથી.

અહીંની રાનીપરજ કોમ પણ અભણ છે. આ સાથે વેડછીમાં જે રાનીપરજ આશ્રમ

છે તેના અહેવાલની એક પ્રત મોકલી છે. તેમાંના આંકડાઓ ' નવજીવન 'માં જાહેર થયેલા છે. આશ્રમમાં મુખ્ય બે જણ કામ કરે છે. એક ભાઇ શ્રી. ચુનીલાલ અને બીજા ભાઇ શ્રી. ગોરધનભાઇ શ્રી. ચુનીલાલે આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં વેડછી ગામમાં એક રાનીપરજના ઝુંપડામાં રાનીપરજના એક ભાઈ સાથે જ સહકુટુમ્બ રહેવા માંડ્યું. એમના પાંચ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી હાલનો રાનીપરજ આશ્રમ હાલની સ્થિતિ પર આવ્યો છે. રાનીપરજ કોમમાં પણ એક એકથી ઉંચા ગણાતા એવા સાત વિભાગો છે. સૌથી ઉંચા (૧) ચોધરા પછી (૨) ઢોળિયા (૩) દુબળા (૪) ગામીત (૫) નાયકા (૬) કૂકણી (૭) વસાળા (૮) ભીલ. આપણા સમાજમાં પોતાને ઉંચા સાબીત કરવા માટેનો જે સરલ ઉપાય છે તે સ્વૈરવિહારમાં આવી ગયો છે. જે કોમથી પોતે ઉંચા છે એમ સાબીત કરવા માગતા હોય તેની સાથે ખાવું નહિ–તેને બને તો વધારામાં અડવું પણ નહિ. આપણે ઢેઢ ચમારને ન અડીએ, અને એ લોકો ભંગીને ન અડે માટે તેઓ પણ તેનાથી ઉંચા !! આ રીતે જરાએક દૃષ્ટિકોણ બદલીને જો ભંગીઓ પોતે જ વિચાર કરશે તો તેમને સમજાશે, કે તેઓની કોમ સૌથી ઉંચી છે; અને એ સાબીત કરવા માટે હાલ કોઇ તેમને અડતા નથી એમ કહેવાય છે તેને બદલે તેમણે જ એમ કહેવું કે અમે કોઈ ને અડવાના નથી કારણ અમે અભડાઇએ છીએ...ઉંચ ગણાતી નાતોના કેટલાક સંકુચિત વિચારો એવી રીતે હલકી ગણાતી કોમોમાં પણ ઉતરી આવે છે. દાખલા તરીકે રાનીપરજની કોમમાં છોકરો વીસ વરસે પરણે છે અને છોકરી પંદર વરસે, પણ આપણી ઉજળિયાત ગણાતી કોમના સહવાસમાં આવવાથી એમનામાં ક્યાંક બાળલગ્ન પણ થાય છે. સાધારણ રીતે માબાપ, ઉમ્મર થાય ત્યારે છોકરો કે છોકરી શોધી આપે છે, અને એમની સંમતિ પછી જ તેમનાં લગ્ન કરવામાં આવે છે. જો છોકરો અમુક છોકરી સાથે લગનમાં જોડાવાની હા કહે, પણ છોકરી ના કહે તો તે સંબંધ બાંધવામાં આવતો નથી, એટલે કે છોકરીને પણ પોતાના જીવનસાથીની પસંદગી કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે. એમનામાં મરણ પછી કંઇ ખર્ચ કરવામાં આવતું નથી, અને લગ્નમાં છોકરીના બાપને પાંચ કે દસ અને છોકરાના બાપને પચાસ કે સો રૂપિયા થાય છે. છુટાછેડા પણ સ્ત્રી કે પુરુષ બેમાંથી ગમે તેની મરજીથી થઇ શકે છે, જો કે ખાસ કારણ સિવાય છૂટાછેડા કરવામાં આવતા નથી. આ રિવાજો અતિ સુધરેલા ગણાય અને આપણી ઉચ્ચ ગણાતી કોમોમાં તો કોણ જાણે ક્યારે દાખલ થશે ! માત્ર એમના જે ગુણો છે તે એમની અજ્ઞાન દશા છતાં કે દશાને લઇને છે, એમનામાંથી અજ્ઞાન નીકળી જાય, અને જે ગુણો છે તે એમને એમ કાયમ રહે, તો પછી તે કોમને કંઈ કરવાપણું ન રહે.

એમનાં મ્હોં જરા ગોળ છે. જેના પરથી માનવવંશશાસ્ત્રીઓ બુદ્ધિના વિકાસનો ખ્યાલ બાંધે છે તે દાઢી જરા અંદર બેઠેલી હોય છે; તોપણ કેટલીક સ્ત્રીઓ સમપ્રમાણ આકૃતિવાળી, નમણી અને સુન્દર હોય છે. એમનાં ઝૂંપડાં એકબીજાથી ખેતર બે ખેતર દૂર હોય છે, અને રાનીપરજનું એક ગામ એટલે ત્રણ ચાર કે પાંચ માઇલમાં વહેંચાએલાં બાર કે પંદર ઝૂંપડાં. એમના પ્રદેશનું પાણી હજી ભારે ગણાય છે; કારણ ત્યાં પહેલાં ગાઢ જંગલ જ હતું, અને સરેરાસ વરસાદ લગભગ ૭૫ થી ૮૦ ઇંચ રહેતો તેથી વનસ્પતિના કોવાણનાં પાણી જમીનમાં ઉતરતાં. હાલ જંગલ ઓછાં થવા માંડ્યાં છે, અને વરસાદ પણ ઓછો થવા માંડ્યો છે. અમુક સરેરાસ ઇંચ (૪૦ કે ૪૫) સુધી ઓછો થાય ત્યાં સુધી ડાંગર

અને કપાસના વાવેતર માટે એ વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે, પણ ત્યાર પહેલાં નવાં ઝાડ વાવવાની યોજના પણ લોકોએ ઉપાડવી જોઇએ.

રાનીપરજની દુબળાઓની કોમ ઉજળિયાત કોમના ગુલામ તરીકે રહે છે. રૂશિયાના સર્ફસના જેવા આ લોકો ગણાય. તેમની પાસે મીલ્કત કશી હોતી નથી, અને જીંદગીની શરૂઆતમાં કોઇ ઉજળિયાત માણસ પાસેથી રૂા. ૨૦૦) ઉપાડે છે; અને આખી જીંદગી દેવામાં કાઢે છે. એક માણસનો દૂબળો બીજાને ત્યાં નાસી જાય તો તે બીજા માણસે તેને નુકસાનીની અમુક રકમ આપવી પડે છે. જંગલમાં જ્યાં ખેડાણ જમીન છે, પણ જ્યાં ઉજળિયાત લોકો વસતા નથી, ત્યાં તેમની જમીન રાનીપરજના ચોધરા લોકો ખેડે છે. આ લોકો દેખીતી રીતે ઉજળિયાત કોમના ગુલામ નથી; પણ તેમાંના ઘણાઓ દેવાદાર તો હોય છે જ. જો ઉજળિયાત કોમ તેઓ જ્યાં હાલ રહે છે ત્યાં વસવા જાય તો એમની સ્થિતિ પણ દુબળાઓના જેવી જ ગુલામીની થઈ જાય; અને ગાયકવાડીમાં કપૂરા નામનું એક ગામ છે ત્યાં એમ થયું પણ ખરૂં ! આ પરથી કોઈ પણ ઉજળિયાત કોમ એમની વચ્ચે વસવા જાય ત્યાર પહેલાં રાનીપરજની વચ્ચે રહી, કામ કરી, તેમની સ્થિતિ સુધારવાના નિશ્ચયમાં શ્રી. ચુનીલાલ અને શ્રી. ગોરધનભાઇના કાર્યમાં કેટલો સ્વાર્થત્યાગ રહ્યો છે તે સમજાઈ શકાશે.

વેડછી આશ્રમને હિંદુ મીશનનું થાણું કહી શકીએ. શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે એવું બીજું થાણું રોપેલું છે. એમનું પંચમહાલનું થાણું યુરોપીય મીશનના જેવું છે, કારણ તેઓ ત્યાંના ભીલોને "સુધારવા" માગે છે. યુરોપિયનો હિંદુ સમાજમાંના દલિત વર્ગોને સુધારે છે, ત્યારપછી તેઓ પોતાના જ સમાજમાં જઇને રહી શકતા નથી. તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ તેમની પાસે પળાવે છે એ જ એક એનું કારણ નથી: પણ તેમના આચાર વિચાર અને મનની ટેવો પણ બદલાઇ જાય છે એ છે. પંચમહાલના મીશનમાંથી નીકળતા ભીલ ભાઇઓ પણ ભીલોની સાથે પોતાનું જીવન ગાળવા જતાં જરા એક જુદા પડી ગએલા અંગ જેવા લાગે છે; અને રાનીપરજના જે ભાઇઓ તેમને માટે ખોલેલા બારડોલીના રાનીપરજ વિદ્યાલયમાં ભણે છે તેઓ પણ પાછાથી એમના સમાજમાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે ભળી શકતા નથી. પણ વેડછી આશ્રમમાં જઈ જુઓ. કાંતતાં વણતાં શીખી આવે છે, તેઓ પોતે રાનીપરજ જ રહે છે, તેઓ પોતાના ગામમાં પરદેશી જેવા થઇ ફરતા નથી, અને આ રીતે આખી રાનીપરજ કોમને એમનો લાભ મળે છે.

એક વાત અહીં નોધ્યા વગર મારાથી રહેવાતું નથી. રાતે અમે વેડછી આશ્રમમાં હતા ત્યારે એમનાં બાળકોની ભજન મંડળી આવી. થોડાંએક ભજનો ગાયા બાદ મેં બાળકોને નાચવાનું કહ્યું. સાધારણ રીતે કોઇ વારતહેવાર કે લગનને પ્રસંગે રાનીપરજનાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં નાચે છે; પણ આ છોકરાંઓને નાચતાં આવડતું નહોતું ! મેં કહ્યું કે નાચવું એ તો એક કળા છે અને ઉમેર્યું કે અમારે ત્યાં અમદાવાદમાં થોડાએક મહિના પહેલાં એક ગ્રેજ્યુએટોમાં નૃત્ય પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું; અને અમે જે કળાઓ પાછા શીખવા માગીએ છીએ તે તમે પોતે ભૂલી જાઓ એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી...મારા શબ્દો રાનીપરજ ભાઇઓને સમજવા જરા અઘરા થઇ પડે એમ કોઇને લાગશે; પણ એક

રાનીપરજ ભાઇએ ઉત્તર આપ્યો: 'અમારામાં હજી કળાની નજર ખીલી નથી;. અને અમે એમ જ માનીએ છીએ કે જે કોઇ નાચે તેણે દારૂ પીધેલો હોવો જ જોઇએ. અથવા જો દારૂ પીધેલો ન હોય તો નાચવાની પાછળ થોડા વખત પછી પણ દારૂ ઘૂસે છે એમ અમે જોયું છે. અને આથી જ છોકરાંઓને અમે નાચવા દેતા નથી...કલાની પાછળ ઘણી વખત કલાના વાઘા પહેરીને અનીતિ પણ પગપેસારો કરે છે એ સત્ય જે એક રાની-પરજના ભાઇ જાણે છે તે જ સત્ય આપણા સાહિત્યકારોમાંના કેટલાએક જાણતા હોત તો હાલ જે બીલાડીના ટોપ જેવો ફાલ આપણા સાહિત્યમાં ઊગી નીકળ્યો છે તે ઉત્પન્ન ન થાત.

× × ×

બારડોલીથી ઉત્તરમાં કડોદ (તાપી કાંઠે) ત્યાંથી આલદા, મઢી, બાજીપુરા, વાલોડ, વેડછી અને ત્યાંથી સરભોણ, સૂપા અને વચ્ચે આવતાં બધાં ગામડાંઓ—એમ આખો તાલુકો હું લગભગ ફરી વળ્યો. વરસાદની ઋતુ શરૂ થઇ ગઈ હતી, બેકન જેને 'Idola Theatre' કહે છે–તે રસ્તે ચાલતા માણસને પણ લાગુ પડે છે. અમદાવાદમાં કાદવ-કીચડમાંથી ચાલતાં ક્ષોભ થાય છે, પણ અહીં એમ નથી. માણસ સંજોગાનુસાર પોતાની ચોખ્ખાઇનાં ધોરણ રચે છે. સંકટ નિવારણ વખતે મારે બધે જ ઢીંચણ સમાં પાણી હતાં —કાદવથી ખરડાઇએ, ધોતીયાં બગડે, તરામણાં પાણી આવે ત્યારે લૂગડાં હાથમાં પકડી પેલે પાર જઇએ,-અને પગમાં દર્ભ વાગે, કાંટા વાગે અને સાત આઠ દિવસનું દાઢું વધ્યું હોય છતાં આગળ જઇએ,...લગભગ એનાથી કંઇક અર્ધાનો રસ્તો રહેલો હતો. મને નવાઈ એ લાગે છે કે અમદાવાદમાં કપડાં પર જરા કાદવ ચોંટયો હોય તો આપણને ગંદવાડ લાગે છે, અને અહીં એમ બિલકુલ નથી લાગતું. જે રીતે દેશાટન કરવાથી આપણી રીતભાત, કે ચોખ્ખાઇના ખ્યાલો કે સૌંદર્યની મૂર્તિઓ (Idols) આપણે મનમાં રચેલી હોય છે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણે સમજીએ છીએ, તેવી જ રીતે અહીં પણ બને છે.

અત્યારે રોજ વરસાદ આવે છે. આખી પૃથ્વી લીલીછમ થઇ રહી છે. એક ગામથી બીજે ગામ જતા હોઇએ ત્યારે દૂરથી ગામડાનાં ઘરો ઘટ્ટ ઝાડોની લીલી ઘટામાંથી ડોકીયાં કરતાં દેખાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આખી પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય દરેક જગ્યાએ વસે છે, છતાં આપણે આપણી સંકુચિત વૃત્તિને લઇને આપણા ઘરની ચાર દિવાલમાં ગોંધાઈ રહી લોકોના જીવનને નીહાળતા નથી ! !

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

જ્ઞાનગોચરી

ટેલીવિઝન કે દૂરદર્શન

મિ. બેર્ડ નામના એક બ્રિટિશ સંશોધકની આ નવી જ શોધ છે. ૧૯૨૬માં તેણે 'સોહો'ની નાની પ્રયોગશાળામાં એક ઓરડામાં રહ્યાં રહ્યાં બીજા ઓરડાનું દશ્ય બતાવ્યું હતું. બે વરસ પછી લંડન અને ગ્લાસગોનાં ટેલીફોનનાં દોરડાં દ્વારા એક જગાનું દશ્ય બીજે બતાવ્યું હતું. તે પછી વાયરલેસ મારફત લંડન અને ન્યૂયૉર્ક વચ્ચે દૂરદર્શન કરાવ્યું હતું. થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં કિનારેથી ૧૫૦૦ માઈલ દૂર એક આગબોટમાં તેના વાયરલેસ કામદારે પોતાની વિવાહિતાને લંડનમાં જોઈ હતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે આ શોધમાંથી નવો ઉદ્યોગ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. યુ. સ્ટેટસ, કાનડા અને મેકિસકોમાં દૂરદર્શનનાં મથકો થોડા સમયમાં સ્થપાશે. આ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી કોઇ પણ બનાવ બનતી વખતે જ જોઈ શકાશે.

આ શોધને અંગે બીજી પણ એક શોધ થઇ છે. મિ. બેર્ડે એવાં અદશ્ય કિરણો શોધી કાઢયાં છે જેનાથી અંધારામાં અને ધુમ્મસમાં પણ જોઇ શકાય છે. આનું નામ નૉકટેવિઝન કે નિશાદર્શન છે. બીજી શોધ ફોનોવિઝનની છે જેથી ફોનોગ્રાફ સાંભળતાં સાંભળતાં આપણે ગાનારને દેખી પણ શકીશું.

આ નવી શોધ સીનેમા, વાયરલેસ બ્રૉડકાસ્ટિંગ, અને ગ્રામોફોન ત્રણેયને પાછળ મૂકી દેશે એમ જણાય છે.

સાધારણ માણસને આ યંત્ર ૨૫ પૌંડની કિંમતે મળશે.

પુનર્યૌવન

રશિયાના ડૉ. વૅરોનોફની આ વિલક્ષણ શોધ છે. તેઓ જણાવે છે કે ઇજિપ્તમાં તેઓ લડાઈ પહેલાં હતા ત્યારે તેમણે આ વિષયમાં શોધખોળ શરૂ કરેલી. પ્રથમ તેમણે પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા અને તેથી પ્રાણીની જુવાની લંબાવીને સાતગણી કરી શકાય છે એમ તેમને માલુમ પડયું. માણસ ૨૦ વરસે પુખ્ત ઉમરનો થાય છે એટલે તેને ૧૪૦ વરસ જીવાડી શકાય એમ તે માને છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં ૧૭૦૦ માણસો ઉપર આ પ્રયોગ કર્યો છે.

પુરુષ ૪૦ અને ૬૫ વરસની વચ્ચે ઘરડો થવા માંડે છે. તે વખતે આ ઑપરેશન કરવાનો સમય છે. પ્રયોગમાં જુવાન વાંદરાનો અંડ તેઓ માણસને લગાડી દે છે. સ્ત્રીને એક કરતાં વધારે ઑપરેશન પછી ફાયદો થાય છે. પણ તેનામાં વધારે મોટા ફેરફારો થાય છે. તેના વાળ પણ સફેદ થાય છે અને શરીરની કરચલી એક પણ રહેતી નથી. પુરુષના વાળ કાળા થઇ શકતા નથી. ઇંગ્લંડમાં જીવતાં પ્રાણીઓને નહિ મારવાનો કાયદો છે તેથી ઇંગ્લંડના માણસોને ફ્રાન્સમાં લઇ જઇને ડૉક્ટરે ઑપરેશન કર્યું છે.

ડૉક્ટર વૉરોનોફ માને છે કે આ નવી શોધથી વાંદરાં ઘણાં જોઇશે અને તેથી વાંદરાં ઉછેરવાનો નવો ધંધો શરૂ થશે, વાંદરાંની ઓલાદ પણ સુધરશે. ડૉક્ટરનો એવો પણ અનુભવ છે કે કમઅક્કલનાં બાળકો ઉપર આ પ્રયોગ કરવાથી તેમની બુદ્ધિ સુધરે છે અને કેટલાક સ્વભાવથી ગુન્હો કરવાની ટેવવાળા માણસો પણ સુધરે એમ તેઓ માને છે.

જંતુશાસ્ત્રના નિષ્ણાત ડૉ. એડવર્ડ બૅક માને છે કે આ પ્રયોગ માણસ જાતિને માટે ભયંકરમાં ભયંકર છે. તેનાથી, માણસ જાત અત્યારે વાંદરાથી ઉત્ક્રાન્તિ પામી માણસ થઇ છે તે પાછી વાંદરાં થશે. વાંદરાંમાં જે ક્રૂરતા અને વિષયલોલુપતા * છે તે માણસમાં સંક્રાન્ત થશે અને પેઢીએ પેઢીએ આ પ્રયોગ થતાં તે વધતી જશે. આ વાંદરાંની કલમ × કરીને મેળવેલી શક્તિવાળાં માણસો વધારે શારીરિક બળવાળાં હોઇ તેમની જ પ્રજા વધારે થશે. આ બધાનો અંત કેવો આવશે ?

પણ ડૉ. વૉરોનોફ તે બધાની ના પાડે છે. વાંદરાની કલમથી વાંદરાના બીજા ગુણો આવશે એમ તેઓ માનતા નથી.

ડૉ. વૉરોનોફ ઇ. સ. ૨૦૦૦મા વરસમાં પોતે પોતાના પ્રયોગનો સંપૂર્ણ ફેલાવો જોવા જીવતાં રહેવાની ઉમેદ રાખે છે. આપણાં શાસ્ત્રો જીવનનું પ્રયોજન શું છે તે જાણવાને અથાગ શ્રમ લે છે અને દેહથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, ત્યારે પશ્ચિમના ડૉક્ટરો પ્રયોજનની જરા પણ પંચાત ન કરતાં માત્ર જીવવાને–દેહને ટકાવી રાખવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે.

એ ફિલસુફી જવા દઇએ. પણ આશરે ૧૯૧૦ માં ચિરંજીવ થવાની ઔષધિ પ્રાપ્ત થયાની અફવાઓ ચાલતી હતી ત્યારે 'રિવ્યુ ઑફ રિવ્યુઝ'માં એક લેખ આવેલો હતો તે અત્યારે યાદ આવે છે. તે લેખમાં લેખકે જણાવેલું હતું કે એવી ઔષધિ જડી હોય તો તેના શોધનારે માણસ જાતના શ્રેયની ખાતર તે ઔષધિ કોઇને આપવી નહિ. તેની એક દલીલ અહીં નોંધવા જેવી છે. અત્યારે વ્યવહારની સર્વ વ્યવસ્થા માણસનું આયુષ્ય સો વરસનું છે તે ઉપર થયેલી છે. પચાસ સાઠ વરસે માણસ ઘરડો થઇ પોતાની જગા છોડી બીજાને સ્થાન આપશે એવી સર્વવ્યાપી અપેક્ષા ઉપર વ્યવહાર રચાયો છે. આ નવી શોધથી આ વ્યવસ્થા એટલી બધી વીંખાઈ જશે કે પછી તેથી ખૂનરેજી પરસ્પર દ્વેષ વગેરે વધશે. વાંદરાનાં અણુઓ સંક્રાન્ત થયાથી માણસ વધારે હલકો થવાનો હશે તો થશે પણ માત્ર વ્યવહારની અસ્તવ્યસ્તતાથી જ તે એવો થશે એમ અમને લાગે છે.

સોવિયટ સરકાર અને હથિયારબંધી

ગયા યુરોપીય વિગ્રહ પછીથી આખીય જનતા શાંતિ અને સુલેહના પોકાર ચોમેરથી કરી રહી છે. હમણાં જ થોડા વખત ઉપર જગતનાં ચોવીસ રાષ્ટ્રો વિનાશાત્મક હથિયારી સામગ્રીને હળવી કરવા અને આખરે તેનો અંત લાવવા જીનીવામાં ભેગાં મળ્યાં. અત્યાર સુધી રશિયા, લીગ ઑફ નેશન્સ કે એવી બીજી કોઇ આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં ન્હોતું

* બર્નાર્ડ શૉએ આ સંબંધમાં મશ્કરી કરી છે કે આ વાંદરાની બદનક્ષી છે. વાંદરાં માણસ કરતાં વધારે ક્રૂર અને વિષયલોલુપ નથી. તેમણે ક્યારે પોતાના યૌવન માટે માણસ ઉપર કાપકૂપ કરી છે ?

× મૂળ શબ્દ engrafment છે. ઝાડની કલમ કરી બીજા ઝાડને લગાડીએ તેને માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

ભળ્યું, અને તેનાં કારણો ઘણાં છે. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઇ છે અને રશિયન સોવિયેટ પ્રતિનિધિ મંડળનો વડો મેક્સીમ લીટ્વીનોફે હથિયારી બળોનો ચાર વર્ષની અંદર અંત લાવવા અને યુરોપમાં શાંતિ પ્રસારવાના કેટલાક ઉપાયો જીનોવા ખાતે મળેલી કોન્ફરન્સ સમક્ષ મૂક્યા છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફનું ચોક્કસ માનવું છે કે 'જો બીજાં રાષ્ટ્રો વ્યક્તિગત રીતે પોતાના રાજ્યોમાં હથિયારી બળોનો ઘટાડો કરે તો રૂશિયા તેમ કરવા ખસુસ તૈયાર રહેશે.' આ કથનને ટેકો આપવા ટર્કી અને જર્મની તૈયાર થયાં; પરંતુ અમેરિકા અને ઇંગ્લંડે ઉલટા નવાધોળ તેમાં ઉભા કર્યા અને જણાવ્યું કે મેક્સીમ–લીટ્વીનોફની સૂચનાઓ ખરા જીગરની નથી, માટે હમણાં અશક્યવત્ છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે સને ૧૯૨૨ પછીના દસ વર્ષની અંતે ફક્ત બીજીવાર સોવિયેટ સરકારને પોતે કરેલી સૂચનાઓના બચાવમાં બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફ કહે છે:—

સોવિયેટ સરકારને લશ્કરી બળોની કે દરિયાઇ કાફલાની જરૂર નથી, કારણકે અમે બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રી સાધવા ઇચ્છીએ છીએ. અત્યાર સુધીની તેની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે આંતર-રાષ્ટ્રીય જીવનમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવાનું અને 'લડાઇ' જેવી અમાનુષી સંસ્થાને તિલાંજલિ આપવાનું ઈચ્છ્યું છે. લીગ ઑફ નેશન્સથી સ્વતંત્ર રહીને, પોતાની સ્વયં સ્ફુર્ણાને વશ થઇને સોવિયેટ સરકારે સને ૧૯૨૨ની જીનોવામાં મળેલી આંતર રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં સક્રિય ભાગ લઇને હથીઆરી બળોનો સાર્વત્રિક અંત લાવવાની કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી. તેની દશ વર્ષની કારકીર્દિમાં, સોવિયેટ સરકારે પોતાનાં કોઈ પણ પાડોશી રાષ્ટ્ર ઉપર હુમલો કીધો નથી, તેમ કોઇની સાથે લડાઇ સળગાવી નથી, તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની માફક એવા કામમાં ભાગ લીધો નથી. સોવિયેટ સરકાર લીગથી સ્વતંત્ર રહીને પણ આ કમીશન સાથે સહકાર કરવા તૈયાર છે એ વસ્તુસ્થિતિ જ અમારી એકદિલી અને શ્રદ્ધા બતાવી આપવા બસ છે. મને જણાય છે કે હથીઆરી બળોના સંબંધમાં જોઇએ તેના કરતાં વધુ ચર્ચા થઈ છે. સદરહુ કમીશનના સભ્યોને કહેવા હું હિંમત કરૂં છું કે લીગ ઑફ નેશન્સની સભાઓ અને કાર્યવાહક બેઠકોની ઉપરાંત ૩૭ બેઠકો કેવળ હથીઆરીબળોને ઘટાડવાના પ્રશ્ન ઉપર ભરાઈ છે, જ્યારે ૧૪ કમીશનો ઉપર ૧૨૦ બેઠકો ભરીને ૧૧૧ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા છે! લીગ ઑફ નેશન્સના આટલા બધા કામ પછીથી પણ અમને કહેવું પડે છે કે હથીઆરી બળોને ઘટાડવાના સંબંધમાં એકકેય સાચું અને ચોક્કસ પગલું લેવામાં આવ્યું નથી! સોવિયેટ સરકારે આવી જાતના કામ માટે પોતાનું પ્રતિનિધિ મંડળ જીનોવા ખાતે મોકલ્યું નથી. જો બીજાં રાષ્ટ્રો ચોક્કસ ઠરાવ કરીને એક સામટાં સૈનિક બળોનો નાશ કરવા તત્પર થાય તો, સોવિયેટ સરકાર તેવા ધ્યેયને બર લાવવા તૈયાર છે એમ હું જાહેર કરૂં છું.

અરે સુલેહ! શી તારી નાલેશી!

માણસ દીઠ કરના આંકડા

લડાઈ પહેલાંના અને લડાઈ પછીના માણસદીઠ સરેરાશ પડતા કરના આંકડા પાર્લામેન્ટના કાગળોમાં મિ. ચર્ચહિલ તરફથી બહાર પડયા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

દેશનું નામ	લડાઇ પછી ૧૯૨૬ માં માણસ દીઠ	લડાઇ પહેલાં માણસ દીઠ
ગ્રેટબ્રિટન	પૌં. ૧૫—૨—૮	પૌં. ૩—૧—૧૪
ફ્રાન્સ	૮—૫-૧૦	૩—૭—૦
જર્મની	૫—૬—૫	૧-૧૦—૮

ઈટાલી	૩—૮—૯	૨—૨—૮
યુનાઈટેડ સ્ટેટસ	૬—૧-૧૧	૧—૭-૧૧
કાનડા	૬—૧૯—૪	હાલ છે તેથી
ઑસ્ટ્રેલિયા	૯—૧—૬	રૂ રૂ રૂ
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૧-૧૭—૨	હતો.
ન્યૂ ઝીલેન્ડ	૧૪—૦—૯	

ગ્રેટબ્રિટનમાં કર સૌથી વધારે વધેલો છે. લડાઇ પહેલાં કરતાં પાં. ૧૧-૧૧-૪ નો ભારો માણસ દીઠ થયેલો છે.

અદભુત સ્મરણશક્તિ

કોઈ મિ. જેમ્સ એફ. જિલિસે ઇ. સ. ૧ થી ઇ. સ. ૪૦૯૯ સુધીની તારીખો કયે વારે આવે તે એટલે કે ૧૫ લાખ તારીખો મોઢે કરી છે. તેમની ઉંમર હાલ ૩૬ વરસની છે. આ કામ તેમણે વીસ વરસની ઉંમરથી શરૂ કર્યું હતું. પહેલાં તો તેઓ ગણત્રી કરીને જવાબ દેતા પણ હવે તો એ બધું યાદ જ થઈ ગયું છે. તેઓ હાલ એક વેપારી પેઢીમાં કારકુન છે. કોઈ પણ તારીખ પૂછતાં તે દિવસનો વાર સપાટાથી તેઓ કહી આપે છે.

અશોકનો શિલાલેખ

ઓરિસ્સામાંથી એક અશોકનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તેના ઉપર કોતરેલું છે કે "આ બુદ્ધનું જન્મસ્થાન છે." નેપાલમાંથી આ શિલાલેખ કોઈ રીતે અહીં આવી ચડેલો હશે એમ મનાય છે.

રેલવેમાં કોમી પક્ષપાત

રેલવે ખાતામાં યુરોપિયનો અને ઍંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ પક્ષપાત હમેશાં દર્શાવવામાં આવે છે તે જાણીતું છે. તે પક્ષપાત રેલવે તાબેની નિશાળોમાં પણ દેખાય છે. રેલવેની નિશાળોનો રિપોર્ટ કરવાનું કામ કેળવણી ખાતાના એક યુરોપિયનને સોંપેલું હતું તેનો રિપોર્ટ જાહેરમાં મૂકાયો નથી. પણ અલ્લાહાબાદનું લીડરપત્ર તેના આંકડા આપે છે. તે વિચારવા જેવા છે.

રિપોર્ટની શરૂઆતમાં પચાસેક વરસ ઉપરના એક સરકારી ઠરાવનો ઉલ્લેખ છે. તેનો એવો અર્થ છે કે રેલવેની નોકરી કરતા યુરોપિયન અને ઍંગ્લો ઇન્ડિયન કામદારોના છોકરાઓને ગાર્ડ, ડ્રાઇવરો અને ફિટરો કરવા માટે તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વળી તેમાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે ઘણાખરા હિંદુઓ જેમ કારકુન થવા ઇચ્છે છે તેમ આ છોકરાને કારકુનો ન થવા દેવા.

કેળવણી જેવા ક્ષેત્રમાં પણ યુરોપિયનો અને ઍંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ કેટલો પક્ષપાત થાય છે તે બતાવવા નીચેના આંકડા સરખાવી જોવા બસ થશે.

	યુરોપિયનો અને ઍંગ્લો ઇન્ડિયનોના સંબંધમાં	હિંદીઓના સંબંધમાં
શાળાની સંખ્યા	૯૫	૫૭
તે માટે રેલવે તરફથી થતું કુલ ખર્ચ	૩,૬૦ લાખ	૧,૨૦ લાખ

સ્કૂલ ફી માટે થતી મદદ	૨,૯૦ લાખ	૦,૧૯ લાખ
રેલવે સિવાયની શાળામાં જતાં બાળકોની સંખ્યા	૧૭૨૨	૬૧૬૯
તેમને મળતી મદદ	૬૨ હજાર	૪૫ હજાર
સ્કૉલરશિપોનું કુલ ખરચ	૧૦,૦૦૦	૧,૮૦૦
કનસેશન વગેરે મળતા લાભની કિંમત	૩,૫૩ લાખ	૧,૮૫ લાખ
સીધી અને આડકતરી મળતી કુલ મદદ	૧૧,૫૩ લાખ	૩,૯૭ લાખ
પ્રાથમિક શાળામાં બાળકદીઠ ખરચ	૧૧૫	૧૯
માધ્યમિક ,, ,,	૧૨૪	૨૭
હાઇસ્કુલ ,, ,,	૪૫૨	૫૩

મીઠું, સાબુ, સોડાનો બહિષ્કાર

'ઇન્ડિયન નેશનલ હેરલ્ડ'માં શ્રી માણેકલાલ વકીલ એમ. એ, એલ એલ. બી., એફ. એસ. એસ. બ્રિટિશ મીઠું, સોડા અને સાબુના બૉયકૉટ માટે નીચેની દલીલો તથા આંકડા આપે છે.

હિંદમાં આ ત્રણ રાસાયનિક પદાર્થોની આયાત ૧૯૨૬–૨૭ માં નીચે મુજબ થઇ હતી.

પદાર્થ	કુલ આયાત	તે પૈકી બ્રિટનમાંથી થયેલી આયાત
મીઠું	રૂ. ૧૨૬ લાખ	રૂ. ૧૪ લાખ
સોડા કૉંપાઉન્ડ	૧૦૫ લાખ	૯૧ લાખ
ધોવાનો સાબુ	૯૯,૫ લાખ	૯૮ લાખ
ન્હાવાનો સાબુ	૪૭ લાખ	૩૫ લાખ

હિંદને ઘણો લાંબો દરિયા કિનારો છે. છતાં મીઠાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા કંઇ પ્રયત્ન નથી થયો તે અજાયબ જેવું છે. આ સંબંધી આંકડા તો ફાઇનેન્સ ખાતાના ખાનગી રિપોર્ટોમાં હશે તે આપણને મળી શકે નહિ. ખરી રીતે ઇંગ્લંડનું મીઠું અહીં ખપે એટલા સારૂ અહીંના વેપાર તરફ સરકાર ધ્યાન આપતી નથી. બીજી બાજુ મીઠાનો વેપાર એક ધોરણે કરવા દેશી રાજ્યોના મીઠાના ઉદ્યોગનો પણ નાશ કર્યો છે. ખંભાત શહેર બહારના મીઠાના નાશ પામેલા કયારા તેની સાક્ષી પૂરે છે. ખંભાતના મરહુમ નવાબ સાહેબની કારકીર્દીમાં, મીઠાને બદલે સોડા બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ હતી અને તે અમલમાં મૂકી શકાત કારણ કે ક્યારામાં ભરતીનું પાણી લઈ શકાત પણ હમેશની માફક ખટપટને લીધે એ યોજના કરનાર દિવાનને નીકળી જવું પડયું. કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોમાં પણ એની એ કહાણી મળી રહે.

૧૯૧૯–૨૦ માં હિંદમાં ૧૬૦૦ હજાર ટન મીઠું પકાવ્યું હતું. હિંદમાં દર વરસ સરેરાશ ૫૦૦ થી ૬૦૦ હજાર ટન મીઠું આયાત થાય છે. ઘણુંખરૂં પરદેશી મીઠું કલકત્તા ઉતરે છે અને ત્યાંથી ઉત્તર હિંદમાં વેચાય છે. મુંબઇથી કિનારાને રસ્તે કાઠિયાવાડનું મીઠું ઘણું ઓછું ત્યાં જાય છે. લડાઈ પહેલાં આયાત થતા મીઠાના ૨૨ ટકા યુનાઇટેડ કિંગડમ-

માંથી આવતું તે અત્યારે ૧૦ ટકા આવે છે. વહેપારી ઉદ્યોગો અને આંકડાના ડિરેક્ટર જનરલે ૧૯૨૬–૨૭ના હિંદના વહેપાર સંબંધી લખ્યું છે કે પરદેશી મીઠું મુખ્યત્વે બંગાળમાં અને તેથી ઓછું આસામમાં ખપે છે, કારણ કે ત્યાંના લોકોને ઝીણું મીઠું ગમે છે. પણ ખારાઘોડામાં પાકતા ગાંગડા મીઠું વાટીને કે ખાંડીને ઝીણું કરી શકાય. આખા હિંદમાં કેટલું મીઠું પાકે છે તે તેણે જણાવ્યું નથી. ૧૯૨૬–૨૭ માં કુલ ૫,૪૨,૦૦૦ ટન પરદેશી મીઠું આયાત થયું હતું અને મુંબઇથી કિનારે કિનારે ઉપરના વરસમાં ૨૨,૦૦૦ ટન અને તેની આગલા વરસમાં ૧૨,૦૦૦ ટન મીઠું ખપ્યું હતું.

પરદેશથી આવતો સોડા લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી ૯૧ લાખનો, કેન્યામાંથી ૩ા લાખનો, જર્મનીમાંથી ૭ લાખનો સોડા આયાત થાય છે અને હિંદમાં તે બનતો જ નથી.

સોડા નહિ બનતો હોવાથી ધોવાનો સાબુ પણ આપણે બનાવી શકતા નથી. સાબુની આયાત થનારાં સ્થળોની પાસેનો સાબુ બનાવવાનો દેશીઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને તેને લીધે આપણે લગભગ એક કરોડનો સાબુ પરદેશથી મગાવીએ છીએ, જે લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. જો સોડા સોંઘો મળી શકે તો ધોવાનો સાબુ તો માણસો ઘેર પણ બનાવી શકે. લોકોમાં ચોખ્ખાં રહેવાની ટેવ જેમ જેમ વધારે પડતી જાય છે તેમ તેમ સાબુની વપરાશ વધે છે અને આપણા દેશમાં તેનો ઉદ્યોગ નહિ હોવાથી વધારે પૈસો પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે. ધોવાના અને ન્હાવાના સાબુનાં થોડાં કારખાનાં છે તે સ્થાનિક વપરાશ પૂરી પાડી શકે પણ સોડાની મોંઘારત અને રેલ્વેનાં પ્રતિકૂળ ભાડાંને લીધે પરદેશી સાબુ સાથે હરીફાઇમાં ઉતરી શકે નહિ.

ન્હાવાનો સાબુ પણ પરદેશથી લાવવો પડે છે તેનું એ જ કારણ છે. આ બધા ઉદ્યોગો ખીલવવાને માટે સ્વરાજ ઝટ મેળવવું જોઇએ, સ્વરાજને માટે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પુલોમા અને બીજાં કાવ્યો:—કર્તા તથા પ્રકાશક: અમૃતલાલ ના. ભટ્ટ, ઉમરેઠ. કિંમત રૂ. ૧–૮–૦

લખવાને અધીરા અને તે કરતાં પણ લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાને અધીરા ‘ કવિયશ:–પ્રાર્થી ’ અનેક યુવાન લેખકોના આ જમાનામાં આ કાવ્યસંગ્રહ અને તેમના કર્તાનો પરિચય કરાવતાં અમને આનંદ થાય છે. આ લેખક આપણી સાહિત્યની દુનિયામાં હજી સુધી અજાણ્યા છે પણ તેઓ સને ૧૮૯૮ થી કાવ્યો લખતા આવ્યા છે અને હજી સુધી તેમનું એક પણ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું અમારા જાણવામાં નથી. આ કાવ્યસંગ્રહમાં ૧૮૯૯ થી ૭–૩–૨૭ સુધીનાં ૪૭ કાવ્યો સંગ્રહેલાં છે. અમને ખાત્રી છે કે કર્તા પહેલેથી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતા રહ્યા હોત તો અત્યારના ઘણાખરા કાવ્યલેખકો કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા હોત. પણ તેમણે માત્ર શાન્તિમાં કાવ્યો લખવાનું જ પસંદ કર્યું છે. કોઇ કોઇ કાવ્યોની તારિખો જોતાં તેમનો લખવાનો વેગ પણ સારો જણાય છે અને આથી વધારે તેમણે લખ્યું હોય તો નવાઇ નહિ.

આ લગભગ ત્રીસ વરસના ગાળામાં તેમની કવિત્વ શક્તિ મંદ થઈ જણાતી નથી પણ કંઇક વધી છે અને વિવેક અને ભાવગંભીરતા તો સ્પષ્ટ રીતે વધ્યાં છે. તેમના છેલ્લા કાવ્યમાં (કાવ્યો સમયના ઉલટા ક્રમે છપાવેલાં છે) એટલે સમયની દૃષ્ટિએ સૌથી પહેલા કાવ્યમાં

> કહી મારા હોતથી રોરે બતાયા,
> વિસારો શું તાપ તપી સાસુજાયા ?
> કાં રસ-બાગ હજુ ન મનાયા ?
> સખી ! આ વિરહ

આવી ચમત્કૃતિ વિનાની ઉક્તિઓ છે. ‘ સાસુજાયા ’ જેવો રૂઢ જૂનો શબ્દ છે અને ‘ રસ-બાગ ’ જેવી સામાન્ય અને કંઇક નાટકી કલ્પના છે. પણ આવી પંક્તિઓ માત્ર તે એક કાવ્યમાં જ છે. પછી ઉત્તરોત્તર ભાવ ગંભીર થતો જાય છે. અને કોઈ કોઇ જગાએ કવિતા ખરેખર મનોહારી બને છે.

> જો જો તરવતી અહિ ગુલછડી
> કેવી શાંત બની જો ચમેલી ખડી ?
> કેવી દીપતી હાર ગુલાબ અલી ?
> આવે રંગ-ભર્યા, પિઉ રંગ-ભર્યા.

‘ રંગ-ભર્યો ’ શબ્દનો રણકાર જૂનાં કાવ્યોનો છે છતાં તે શબ્દ અહીં, તદ્દન ઉચિત છે અને આખા કાવ્યમાં ફરીએ ફરીએ આવી, સંગીતમાં ઝુલતી ઝુલતી એ પંક્તિ જાણે હૃદયને પણ ભાવમાં ઝુલાવે છે.

> ઉષા સુરંગે સજ્જ છે,
> વાયુ સુરીલો મંદ છે,
> અતિ-ધીર-રશ્મિ તારલા
> ઝગમગે, ચારૂ ચંદ છે.*

‘ ઉષા ’નો ઉ ગુરુ કરવો પડે છે તે અરુચિકર છે છતાં આ પંક્તિઓ, અને વિશેષે કરીને છેલ્લી બે પંક્તિઓ દુરારાધ્ય ટીકાકારને પણ આનંદ આપે તેવી છે.

૧૯૧૧ સુધીનાં કાવ્યો પ્રેમ અને ઉલ્લાસ અને વીરત્વનાં છે. તે પછી ચાર વરસના ગાળાનાં કાવ્યો નથી. ૧૯૧૫ નું પહેલું કાવ્ય ગમગીનીનું છે. “ગમે ના સૃષ્ટિની શાંતિ” એવા તેમના ઉદ્‌ગારો છે.

> ગમે ના સૃષ્ટિની શાન્તિ
> ગમે ના પુષ્પની કાન્તિ
>
> × ×

---

* ગુરુ લઘુની નિશાનીઓ અમે કરી છે.

ગમે ના ગર્વમાં જાતી
સુરિતા મસ્તને માતી ૧૧

× ×

ગમે ના મ્હેલ આ મ્હારા,
બન્યા જે રંગના ક્યારા. ૧૩
ગમે ના કેમ કો પૂછે ?
ઉડું હું ઉર જાણે છે. ૧૭
પ્રિયે ! હા કાંઇ છે ન્યૂન,
અને તેથી સહુ શૂન્ય. ૧૮
રૂચિરૂં ગૂઢ એ તત્ત્વ,
ખરૂં આનંદનું સત્ત્વ. ૧૯
નથી આહિં—નથી આંહિ,
ઢળું હું આંસુડાંમાંહિ. ૨૦

પછી પણ ઉલ્લાસનાં કાવ્યો આવે છે પણ આ પછી જીવનના વધારે ગંભીર ભાવો કાવ્યમાં અવતરવા લાગે છે. 'વર્ષા :'—

વરસે છે મેઘવાર,
પૃથ્વી રસે રસાળ,
પીગળે પરાગભાર ભારે.
આનંદકંદ વર્ષાના રૂપ-રાગ જોને.

'વનવિહાર' વગેરે ઉલ્લાસનાં છે પણ લેખકનું મન હવે વધારે વિશાળ બન્યું છે; દંપતીપ્રેમ એ જગતની અનેક રસોદ્ભાવક વસ્તુઓમાંનો એક છે.

વીજળીના ચમકારા ચમકે,
અગ્નિના અંગારા ભડકે,
સૂર્ય-રશ્મિની જ્વાળા ઝળકે,
મ્હાલું ત્યાં રંગે.

× ×

પૃથ્વીના પડદા જ્યાં ફાટે,
ધખધખતો રસ ધસતો વાટે,
અંગારા ઉછળે સુરવાટે,
મ્હાલું ત્યાં રંગે.
સ્નેહાંકિત શીળી છાયામાં,
તરુણ ઉમંગી રસીલી રામા,
વિલસી વિચરંતા દિન-માયા,
મ્હાલું ત્યાં રંગે.
મિત્રો મીઠડી ગોઠડી કરતા,
રંગતણા પ્યાલા મુખ ધરતા,
અવનીને અમરાપુર કરતા,
મ્હાલું ત્યાં રંગે.
લેતી ઉર ઉલટે ઉછાળી
માતા મીઠું મુખડું ન્યાળી,
ચુંબન દેતી નયનો ઠારી,
મ્હાલું ત્યાં રંગે.
યોગીજન બેઠા છે ધ્યાને,
શિવસખા જાણે ઉધાને,
દિવસ કે રજની નહિ જાણે,
મ્હાલું ત્યાં રંગે.

કર્તાના વિચારો ગંભીર ફિલસુફીનાં તત્ત્વોનો પણ સ્પર્શ કરે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાન શુષ્ક ન થતાં કાવ્યમાં ઉચિત રૂપ લે છે.

આધે આભ-ઉદજ ભરવામાં,
સાગરનું શોધન કરવામાં,
પૃથ્વીનાં પડપડ જોવામાં,
નહિ નર-નૂર લેખો.

× ×

સમરાંગણ રણશિંગ ગજાવવે,
યંત્રતણા મંત્રો શીખવવે,
હિંસા-પૂર હીણાં ખળખળવે,
નહિ નર-નૂર લેખો.
સામ્રાજ્યોની સીમ સરકવે,
નયનાંનાં નવનાટ્ય ભજવવે,
લક્ષ્મી-લંગૂર લાંબાં કરવે,
નહિ નર-નૂર લેખો.
યત્ન કરી યોજે તન-મનને,
દીન તણાં દુઃખડાં દૂર કરવે,
પૃથ્વી પૂરણ સુખથી ભરવે,
નરનું નૂર લેખો.
કૂડ કલહ-કલકલ બૂઝવવે,
શાંતિનો જયઘોષ ગજાવવે,
પૃથ્વી પ્રેમ-પૂરે ભીંજવવે,
નરનું નૂર લેખો.
મનનાં અંધારાં દૂર કરવે,
હૃદય-પ્રભળ ખૂબી ખીલવવે,
નરને નારાયણ શો કરવે,
નરનું નૂર લેખો.

આ ચિંતનથી જ ૧૯૧૫ માં લખાયેલી પંક્તિઓની નિરાશામાંથી અભેદની આશા સ્ફુરે છે.

જગ બધું ઘૂમી વળ્યો,
ક્યાં છુપી છાની રહી ?

એક નિશા ભક્તિથી શું
દર્શ તુજ થશે નહિ?

× ×

દિવ્ય સુધા-પાનમાં,
મધુ—મધુરા ગાનમાં,
આશ ને નિરાશમાં
આવી નહિં તું જાણમાં.

× ×

બ્હાર શોધી હું મથ્યો.
જોઈ નહિ ક્યાં હું ત્હને,
નષ્ટ—આશ થઈ પડ્યો,
શું તું છુપી મુજ અંતરે?

ઉપર ઘણાં અવતરણો આત્મલક્ષી કે ઊર્મિ-કાવ્યોમાંથી આપ્યાં છે. પણ કર્તાનાં લાંબાં પરલક્ષી કાવ્યો પણ અમને આશાજનક લાગ્યાં છે. તેમની વસ્તુપસંદગી વિવેકી છે, તેમને તે તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે, પરલક્ષી કાવ્યને, યોગ્ય ભાષામાં, સપ્રમાણ કરવાની કંઈક હથોટી છે, અને આપણા સાહિત્યમાં અત્યારે એ પ્રકારની ખોટ છે તે જોતાં તેમની પાસે એ પ્રકારનાં કાવ્યોનો પ્રયત્ન કરવાની અમે માગણી કરીશું. પરલક્ષી કાવ્યોમાં લાંબાં અવતરણો આપીએ ત્યારે જ તેનો ભાવ સમજાવાય છે છતાં સ્થલસંકોચને લીધે ટૂંકાં જ આપીએ છીએ. 'ભીષ્મ' કાવ્યમાંથી થોડાં તૂટક તૂટક લઈએ.

શાને શોક કરો ધર્મરાય?
કયમ મુગ્ધ બન્યા નીતિજ્ઞ?

× ×

નથી કરવી અરિની ઘાત,
નથી જોઈતાં રાજ ને પાટ.

× ×

ભીષ્મ રણમાં કદી ન જીતાય,
જય પાંડવનો કયમ થાય?

× ×

જેનાં સર્પ સમોવડ બાણ,
કરે સૈન્યમાં કચ્ચર ઘાણ.

× ×

ઢળ્યા ધરણી પરે ગંગ—જાયા,
સ્તબ્ધ સૈન્ય થયું સ્તંભ્યા રાયા.

'વિશ્વામિત્ર' કાવ્યમાં વસિષ્ઠાશ્રમનું વર્ણન જોઈએ.

એ સમે ત્યાં આવતા
વેદધૂન ગજાવતા,
શાંત સુસ્વર કંઠથી,
ઉત્સુક ઉરે યતિ ભાવતા,

મલય મારુત લહરીઓ જ્યમ મંદગતિ મધુ માસમાં,
ગહન વનના વૃક્ષ-પલ્લવ-કુસુમ કેરા હાસ્યમાં.

તે સિવાય 'થર્મોપાઈલી,' 'જેમલકત્તા' 'હલદીઘાટ,' 'શકુંતલા,' 'ભામાશા' એ કાવ્યો છોડી દઈએ છીએ પણ સૌથી પ્રથમ મૂકેલા 'પુલોમા' કાવ્યની એક છેલ્લી કડી તો મૂકવી જ જોઈએ.

પુલોમા સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનાં મૃત્યુ થતાં પુરુષ વિશે લખે છે:

રાખવો શું સ્વર્ગમાં?
નાંખવો શું નર્કમાં
ધર્મરાજ પડી ગયા છે
આજ ઊંડા તર્કમાં.

લેખકની ભાષા ઘણી સાદી છે. તેમને અલંકારોનો શોખ નથી પણ કોઈ કોઈ જગાએ જ્યાં અલંકારો છે ત્યાં ઉચિત અને અર્થ-વાહક છે.

જલધિ એશા વિરમે ને
વ્હાણ પણ ચીલે ચડે.
તટ સમીપે તરલ તરણી દ્રુત ગતિએ આવતી
બેસતાં હર્ષે પ્રસરતી પ્રેમ લહરી ભાવતી.
'સુકાની'

× ×

'શિશુ' વિશે લખે છે:

અધારી રજનીના તારા,
બવરણ નિર્મળ નિર્ઝર ન્યારા,
સ્વર્ગતણી ઝાંખી દેનારા,
ગહન મર્મી રમતા.

તે જ રીતે લેખકે સંગીતની કે શબ્દમાધુર્યની ઝાઝી પરવા નથી રાખી. જો કે તે પણ ક્યાંક

સંવાદ ટૂંકો કર્યો છે–એ જ વરદાનમાં બધું પતાવી દીધું છે, તે ઠીક કર્યું છે.

ખરી રીતે કર્તાની નિર્માણશક્તિ આ નાટકમાં માપી શકાય તેમ નથી. તેના બનાવો, ભાવો, પુરાણના વસ્તુથી એટલાં નિયત થઇ ગયાં છે કે કલ્પનાને નવું કરવાનો ઝાઝો અવકાશ ન રહે. આ નાટક વિશે માત્ર એટલું જ કહી શકીએ કે તેમાં કોઈ ખાસ દોષ નથી અને વસ્તુના મૂલ બળથી જ નાટકનો રસ જળવાઇ રહે છે.

પણ કર્તાની નિર્માણશક્તિ 'અનારકળી' માં વધારે જણાય છે. એટલા ટૂંકા નાટકમાં જહાંગીરનો નિરંકુશ પ્રેમ, અનારકળીનો સાચો પ્રેમ અને અકબરની મહત્ત્વાકાંક્ષા બરાબર જણાઇ આવે છે. જહાંગીર પ્રથમ મહેરુન્નિસાના પ્રેમમાં પડે છે, અકબર મહેરને બીજે પરણાવે છે તો જહાંગીર અનારકળીના પ્રેમમાં પડે છે. અકબરની મહેચ્છા જહાંગીરને કોઇ હિંદુ રાજકુમારી સાથે પરણાવી, હિંદુઓને પોતાના પક્ષમાં લઇ, પ્રતાપને જીતી, એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. નવો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પણ હિંદુ મુસલમાન એક થઇ સામ્રાજ્યના શાશ્વત સ્થંભો બને એ માટે હતો. સર્વધર્મ પરિષદનું દશ્ય એ આશયથી મૂકેલું છે. તેમાં જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના ધર્મના ગુણો અને પારકાના અવગુણો બતાવે છે. તેમા બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રતિનિધિ મૂકયો છે, જૈન તેનું અંગ બનાવ્યો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે સમયનો વધારે પ્રતિષ્ઠિત ધર્મ જૈન હતો અને અકબરને જૈન યતિઓ સાથે મુલાકાત થઇ હતી એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. બૌદ્ધ ધર્મને આ પરિષદ દશ્યમાં સ્થાન મળ્યું તેનું કારણ કદાચ આધુનિક શિક્ષિતોનો એ ધર્મ તરફનો પક્ષપાત હશે. જહાંગીર સામાન્ય માણસ છે, તેનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી, તે માત્ર સૌંદર્યનો લોલુપ છે. અકબર તેને સમજાવવામાં નિરાશ થાય છે ત્યારે અનારકળીને ધમકાવે છે કે "સલીમ સાથે તું કંઈ પણ વ્યવહાર રાખશે તો હું એને શાહજાદાના પદપરથી ભ્રષ્ટ કરીશ, એને ભીખારી* બનાવીશ." અનારકળી જીવન પર્યંત જહાંગીરને ન મળવાનું વચન આપી ચાલી જાય છે. જહાંગીર તેની તપાસ કરાવે છે પણ કશો પત્તો લાગતો નથી. તે પછી વરસો વીતી જાય છે. દરમિયાન જહાંગીર પાદશાહ થાય છે, અને મહેરુન્નિસાને પરણીને નૂરજહાં બનાવે છે છતાં અનારકળી વચન પાળીને તેને મળતી નથી. છેક મરતી વખતે જહાંગીરને બોલાવે છે. પોતાની સંજ્ઞામાં અનાર–દાડમની કળી મોકલે છે. એ સંજ્ઞા ઉપરથી નૂરજહાં સાથે થતા સંવાદમાં જહાંગીર પોતાની હિંદુ રાણીને શીતળ પાણીમાં ઉગનારા કમળ સાથે અને નૂરજહાંને ઇરાનના ગુલાબ સાથે સરખાવે છે તેમાં ચાતુર્ય અને સુરુચિનો સારો યોગ થયો છે.

છેવટે અનારકળી જહાંગીરને મળે છે અને તે તેનું છેલ્લું મિલન જ નીવડે છે. જહાંગીરના પ્રેમ વચનનું સાંત્વન મેળવી તે પ્રાણ છોડી દે છે.

આ નાટકમાં અકબરને જેવો એક મહારાજ્યની મહેચ્છાથી લગભગ અમાનુષ થયેલો કલ્પ્યો છે તેવો તે નહિ હોય, જહાંગીરને સુંદરીઓના પ્રેમમાં જેટલો છીછરો કલ્પ્યો છે તેટલો તે નહિ હોય, પણ એ પિતાપુત્રને નાટકમાં આવા ચીતરી શકાય તેવા તેમનામાં અંશો હતા અને તે અંશોનું નિરૂપણ બરાબર થયું છે.

* 'સાવિત્રી'માં જુદા જુદા કુલથી શણગારાયેલાં ઋષિબાળકો એક પછી એક પોતાના કુલરૂપે તેના વિશિષ્ટ ગુણો ગાઇ જાય છે તેમાં ચાતુર્ય છે પણ એ પુરાણ વસ્તુમાં એટલું સમીચીન નથી લાગતું. તેમાં કંઇક આધુનિક નાટકીપણું આવેલું જણાય છે.

આદર્શીધ માટે અમે એવો અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. તેનું વક્તવ્ય તો યથાર્થ છે અને તે કહેવાની ઘણી જ જરૂર છે. પણ અમુક સૂક્ષ્મ ભાવનાને માનવનું રૂપ આપી તેમને પાત્રો બનાવવાં એ નાટ્યનિરૂપણને મંદ કરનારી રીતિ છે. તે ભાવના જ્યાં પ્રધાન હોય તેવાં માનવોને પાત્રો બનાવવાં તેમાં ખોટું નથી, પણ પાત્રો માનવો જ જોઇએ. ક્રોધ, કામ, ભક્તિ, જીવ વગેરે પાત્રોથી પ્રાચીન નાટકો રસહીન લાગે છે તેનું એ કારણ છે. અહીં પણ પાત્રોમાં માનવત્વનો પાસ તો છે પણ છતાં પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશયા એ નામો વાંચનારને એવા ભ્રમમાં નાંખે એવાં છે. અલબત પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશયા પતિ પત્ની છે, તેમની મશ્કરી માનવ સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેની જ છે. છતાં નાટક ઉપદેશાત્મક થઇ ગયું છે. નાટકમાં કાર્ય ઘણું ઓછું છે અને નિબંધરૂપની પ્રેમ, કવિત્વ, સંગીત વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા થાય છે તે નાટકને અનુકૂળ નથી.

આ પુસ્તકમાં ભાષાની ઘણી ભૂલો છે તે તરફ કર્તાનું ધ્યાન દોરવું જોઇએ. ઘણી જગોએ અનુસ્વારો જોઇએ ત્યાં નથી, કોઈ જગાએ ન જોઇએ ત્યાં છે. સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા ખોટા વપરાયા છે. "સદા કરુણાર્યતાં" એટલે શું? એ કઈ જાતનો સમાસ? પૃ. ૧૭ ઉપર 'દૌહિત્ર' ને બદલે "પૌત્ર" શબ્દ વાપર્યો છે, રાત્રીના અર્થમાં 'તમસા' શબ્દ વાપર્યો છે તે ખોટું છે. "મનુષ્યો યાવત્ચંદ્ર દિવા કરૌ બને" એમાં જોડણી, સમાસ અને શબ્દપ્રયોગ ખોટાં છે. 'ઉપવાસ ભાંગવો' એ તરજુમિયા શબ્દ પ્રયોગ છે, અને કામદેવને આંધળો ગણવો એ પશ્ચિમની પૌરાણિક કલ્પના છે. આપણામાં તો તે અનંગ છે.

કર્તાની કેટલીક કવિતાઓ સારી છે અને નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિની સૂચક છે. પણ તેમાં પણ અનેક પ્રમાદો થયા છે.

કાદવમાં જન્મેલી, પણ દેવને બહુ વ્હાલી,
શંકર વિષ્ણુ લક્ષ્મી હૈયે રમન્તી પદ્મિની.

આને ગીતિ કહેલી છે પણ તે ગીતિ નથી તેમજ પિંગળનો બીજો કોઇ પણ છંદ નથી. લગભગ બધી ગીતિઓ ખોટી છે. બીજા સંસ્કૃત વૃત્તોમાં લખેલા શ્લોકો કેટલાક પ્રાસાદિક છે પણ તેમાં પણ અનેક અક્ષમ્ય સ્ખલનો છે.

વળી મદ મંદ વહતી મલયની શીત લહરી

શબ્દોનો ગમે તેમ ગોટાળો વાળીને પણ આ પંક્તિ શિખરિણીમાં બેસાડાય તેવી નથી.

આખરે નારી સબળા, અબળા બની છે.

એ પંક્તિ પણ વસંતતિલકામાં બેસાડાય તેવી નથી.

ગેય કાવ્યો વધારે સારાં છે. તેમાં પણ અંત્ય પ્રાસનો ગોટાળો છે જ.

પૃથ્વી થઇ હરિયાળી, આભની તો શી સફાઈ,
વિશ્વ બન્યું સુખદાયી રે........

આને માત્ર ઉપચારથી પ્રાસ ગણી શકાય. અને

સ્વચ્છ બન્યા રવિકિરણો, ઉજ્જ્વલ ભાસે તારા વૃન્દો,
ચદ્રા હસે મીઠાં હાસ્યો રે...

પ્રાસ તો નથી જ, પણ રવિકિરણો સ્વચ્છ બનવા સાથે જ તારકવૃન્દ શી રીતે ઉજ્જ્વલ ભાસવા માંડયું? પણ કેટલાંક કાવ્યોમાં તેમની સ્વાભાવિક પ્રતિભા જણાય છે.

જીવનના શા રંગ રે પ્રભુ કોઈ ન પામે.
ઘડીમાં બનતા રાય જગતના
ઘડીમાં તો બને રંક રે પ્રભુ૦.
આપ્યું પાછું શાને લઈ લે
માલિકના શા ઢંગ રે પ્રભુ૦

સુંદર સ્તુતિ છે. "હે મનવા રામ નામ તું સ્મરી લે" એ ઠુમરી પણ સુંદર છે. 'આદર્શીધ'નાં ગીતો પણ એવાં જ મીઠાં છે. તે બધાં સ્થલસંકોચને લઈને અમે ઉતારી શકતા નથી. પણ છેવટે તેમની શારદાની સ્તુતિ ઉતારી આ વિવેચન પૂરૂં કરશું.

વાણી રૂપ બની પદ્મ ગણ થકી, જુદા કર્યા માનવો,
વાણીના મધુરા સુરો જગ વિષે, રેડી ભર્યો તેં રસ.

તારા વાદન પિચ્છના લસકથી, રંગે પૂર્યું વિશ્વને, દેવી શારદ માન ધન્ય કરજે, મારી કૃતિ અલ્પને. ભાવ અને વિચાર બન્ને અહીં યથોચિત પદ્યરૂપ પામે છે. આજ સુધી શારદાની અનેક સ્તુતિઓ થઈ ગઇ છે છતાં કલ્પના નવીન જ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનાર વર્ગ આ નાટકોની કદર કરશે.

મસ્તફકીરની મસ્તી:–લેખકઃ 'મસ્ત-ફકીર.' પ્રકાશકઃ 'ગુણસુંદરી' કાર્યાલય, ૧૦૫ ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઇ—૪, મૂલ્ય : રૂા. ૨–૦–૦.

માસિકો વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં હાસ્યરસની વાર્તાઓ કે ટુચકા લખનાર તરીકે લેખક ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખોમાંથી ચુંટણી કરી દશ લેખો મૂકયા છે.

લેખો પૈકી "દાઢી રાખો" અને "બોડકું માથું" એ સામાજિક ઉપહાસ કથાઓ છે. 'બોડકું માથું' એ વાર્તામાં હૅટ પહેરનાર બૅરિસ્ટર હૅટ ઉતારવી પડે ત્યારે શી કફોડી સ્થિતિ થાય તે ભૂલી જઇ આર્યતાભિમાનની ગેલછામાં માથું બોડું કરાવે એ પ્રારંભની જ અસંભવિનતા રસક્ષતિકર છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. જડજ મશ્કરીખોર હોવા છતાં તેનું ભાષણ ઉપદેશાત્મક થઈ જાય છે તે હાસ્ય સાથે વિસંવાદી થાય છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. પાઘડીઓની ટીકા, તે સંબંધી મતો ચાતુરીથી મૂકયા છે અને પરમનાવલંબીની સારી મશ્કરી કરી છે. છેવટે મનોરમા તેને પરણે છે તે અંત કંઇક કૃત્રિમ લાગે છે. "દાઢી રાખો" આવી ક્ષતિ-ઓથી મુક્ત છે. દાઢી રાખનારાઓની અગવડ, તેમને વિષે તેમના પોતાના તથા બીજાના અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો, તેમનાથી અન્ય પર થતી અસર સઘળું ધીમે ધીમે એક સરખા હાસ્યથી દર્શાવાતું જાય છે.

"સૌભાગ્ય સુંદરી"માં જુદો જ વિષય છે. ગુજરાતમાં ઘણા માણસોને નાટક કંપનીઓ કાઢવાનો વા વાયો હતો, તે કંપનીના અંદરના જીવનનું દશ્ય આમાં છે. તેમનાં સાધનોની પામરતા, પાટીઆં ખડકીને મોટાં મોટાં દશ્યો બતાવવાનો ખોટો મોહ, તેમની નિરક્ષરતા, હલકાઇ વગેરે આબેહૂબ ચીતર્યું છે. નાટક કંપની જાણે એક સ્વપર્યાપ્ત નોખી દુનિયાં જ છે. તે દુનિયાંના દંભ, અભિમાન, દ્વેષ, અજ્ઞાન, કુટિલતા સર્વ સામાન્ય માણસને પડદા પાછળ જ રહી જાય છે તે અહીં હાસ્યથી બતાવેલાં છે. નાટક મંડળીના દુર્ગુણો અને દરિદ્રતાનું અહીં અચ્છું પ્રદર્શન છે. આડકતરી રીતે નાટક જોવા જનાર વર્ગ ઉપર પણ સારી ટીકા કરી છે. નાટકની ઘણી પામરતા, જોનારની મૂર્ખતાને લીધે જ નભે છે, ઘણી તો જોનારની મૂર્ખતાને લીધે જ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

"પરદુઃખભંજન" "પાપાનગરના પોચા" "ભૂતકાળમાં ભુસકો યાને ભીમસેનનો બેટો" "બૈરી અને સાસરીઆંનું રાજ્ય" એટલી વાર્તાઓમાં પરદેશી રાજ્યની ધોંસરી નીચે પડી રહેતી આપણી હિંદી પ્રજાનો ઉપહાસ છે. આ વાર્તાઓમાં કલાનું પડ ઘણું પારદર્શક થઈ જાય છે. લેખકનો હેતુ આપણી દાસત્વની મનોદશાનો ઉપહાસ કરવાનો છે એમ કળાઈ જાય છે એટલે અંશે તેમાં કલા ઓછી છે. વળી કોઇ કોઈ જગાએ એ દાસત્વથી શાપિત થયેલી પ્રજાની જુગુપ્સા થાય છે, હાસ્ય નથી થતું. અને ચાર વાર્તામાં એક જ વિષય આવવાથી વિષયની નવીનતા પણ ઘટે છે–જો કે લેખકે દરેક જગાએ જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા વાતાવરણમાં એ વાર્તાઓ કહી છે.

બધી વાર્તાઓમાં "મારા કાકાનો કાકા-કૌંવો" એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. તેનું

હાસ્ય જેટલું ખડખડ હસાવે તેવું છે તેટલું જ માર્મિક છે. હરગોવિંદ શેઠને પોતાના પાડોશી નસરવાનજીની ભીંત પડાવવી હતી માટે છાની રીતે પોતાનો કાકાકૌવો બે ઘર વચ્ચેની સાંકડી ગટરમાં ખોસી દીધો અને પછી તેને માટે શહેર આખું શોધ્યું, પેપરોમાં ધમાલ કરી, કોમેકોમને ઉશ્કેરી, ભાષણો કર્યાં, બૈરાં આગળ નસરવાનજીના ઘર આગળ કૂટાવ્યું, અને છેવટે કેટલાક પુરુષોએ નસરવાનજીના ઘર આગળ પ્રથમ પોતાનાં કપડાં બાળી અંદર બળી મરવાની ધમકી આપી. છેવટ નસરવાનજીએ દિવાલ પાડી નંખાવી અને અંદરથી કાકાકૌવો નીકળ્યો પણ તરત મરી ગયો. 'કાકા'એ ત્યાં તેની કબર કરી અને કાકાકૌવા આશ્રમ સ્થાપ્યો અને એ રીતે, પોતાની બારીઓ અને બારણાંનો પ્રકાશ ખુલ્લો રાખવાની 'કાકા'ની મુરાદ પાર પડી, એટલું જ નહિ ત્યાં બગીચો થઇ ગયો.

હાલના જમાનામાં નહિ જેવી વાત ઉપર કેટલી ધમાલ કરી શકાય છે, અને એવી ધમાલ કરીને લોકમતના બળનો લાભ લઇને કેટલાક ધાંધલિયા માણસો કેવા ફાવી જાય છે તે ઉપર આમાં સરસ કટાક્ષ છે. બીજી દષ્ટિએ, સત્યાગ્રહના શુદ્ધ અને અહિંસામય શસ્ત્રને પણ શઠ માણસ કેવી રીતે હિંસક બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે તે પણ લેખકે બતાવેલું છે.

છેલ્લી બે વાર્તા "બુલબુલે શિરાઝ" અને "વિચિત્ર ખૂની" જુદા જ પ્રકારની છે. પહેલી વાર્તા, સાંભળનાર માણસ પોતે કેટલીક નર્મ કે હાસ્યની ટાપશી કે સૂચના મૂકી શકે છે તે સિવાય હાસ્યની નહિ પણ વીર અદ્‌ભુત અને શૃંગારની છે. કાઠિયાવાડના એક મેમણે ધરાનમાં ગયા યુદ્ધ સમયે કરેલું સાહસ અને તેને પરિણામે એક સુંદરીને તે પરણે છે તે સંબંધી છે. બીજી વાર્તામાં એક સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણાર્થે એક સંભાવિત ગૃહસ્થ એક નીચ માણસનું ખૂન કરે છે અને કોર્ટમાં બચાવ કરતો નથી તેની વાર્તા છે. પહેલી વાર્તા વધારે સુશ્લિષ્ટ છે બીજી વાર્તાના કેટલાક ભેદો, જેવા કે વાર્તાની નાયકા રાજાની કુંવરી હતી તો માથેરાનમાં શી રીતે ફરી શકતી, ટેનિસ વગેરે રમવા જેટલી છૂટ કયાંથી મેળવી શકી, પછી મુંબઇમાં એકદમ તેના પર પહેરો શાથી બેસી ગયો વગેરે, ખુલાસા વિનાના રહી જાય છે અને તેથી વાર્તામાં અસંભવિતતાનો દોષ આવે છે. ખરી રીતે આ બે વાર્તાને લેખકની હાસ્યની વાર્તાઓ સાથે સ્થાન ન મળવું જોઇએ.

પણ વાર્તાની શૈલી કે તેના રહસ્ય કરતાં શ્રી મસ્તફકીરનો મુંબઇનો અનુભવ અને તેને હાસ્યની રીતે મૂકવાની શક્તિ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી છે. મુંબઇની ધમાલમાંથી, તેની વિવિધ જાતો, ધંધા, બોલીઓ, પહેરવેષ, અકસ્માતોમાંથી તેમણે હાસ્યને અનુકૂળ વસ્તુની ચૂંટણી કરી છે અને તેમાં તેમના અનુભવની સૂક્ષ્મતા અને ચૂંટણીનો વિવેક દેખાઈ આવે છે. તેમની ભાષા પણ હાસ્યને અનુકૂલ છે અને વોરા પારસી કાઠિયાવાડી પાત્રો પાસે તે યોગ્ય ભાષા બોલાવી શકે છે. સંયમાનસની ઘેલછા, ગતાનુગતિકની ઘેલછા, વગેરે સર્વ ઘેલછાને તેમની વાર્તાઓમાં સ્થાન મળે છે. આપણે ત્યાં સાચી વસ્તુ ઉપર હાસ્યને જમાવનારા લેખકો ઘણા ઓછા છે તેમાં શ્રી મસ્તફકીરનું સ્થાન છે. મુંબઈની ધમાલ જોઇને ફિલસુફની દષ્ટિએ વિષાદમય થઇ જનારે તેમની નજરે મુંબઇ જોતાં શીખવી જોઇએ.

ખેતીવાડી પાઠય પુસ્તક ભાગ ૧ લો
સંયોજકઃ મેસર્સ મનહર બ્રધર્સ. ભાવનગર
કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

શાળામાં ચલાવવા માટે આ પુસ્તક યોજાયું છે. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેતી સંબંધી ખેડૂતને ઘણી જ માહિતી જ્ઞાન અને કેળવણીની

જરૂર છે તેની ખોટ કંઇક અંશે પૂરી પાડવા આ પુસ્તક યોજાયું છે. લેખકે અનુભવ ઉપરથી લખ્યું જણાય છે. તેમનાં સાધનો સુલભ છે અને લખવાની શૈલી પણ સરલ હોઇ સામાન્ય ગુજરાતી શિક્ષણ લીધેલો માણસ પણ તે સમજી શકે તેવું પુસ્તક છે.

રામસંહિતા—પ્રથમ વિભાગ-મૂળ સંગ્રાહક શ્રી રામેશ્વરદત્ત શર્મા. અનુવાદક નાગોરી મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી, જામનગર. મૂલ્ય કાચું પૂઠું એક રૂપિયો. પાકું પૂઠું સવા રૂપિયો.

મહાભારતમાંથી જુદા જુદા વિષયો ઉપરના શ્લોકોને સંગ્રહી તેના અનુવાદ સાથે અહીં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. મહાભારત સર્વ કાલને માટે વાંચવા યોગ્ય છે. ભાષાન્તર સાદી ભાષામાં થયું છે.

શારીર કલ્પદ્રુમ—તંત્રી અને પ્રકાશક વૈદ્ય શુકલ જેઠાલાલ જગજીવન, આયુર્વેદીય રસશાળા અને સસ્તું ઔષધ કાર્યાલય. ભાવનગર વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨)

આ માસિકના કેટલાક અંકો અમને મળ્યા છે. આપણા વૈદકના લેખો પ્રયોગો અને નુસ્કા સાદી ભાષામાં આપવાનો આ માસિકનો ઉદ્દેશ છે.

રા.

નોંધ

જગતમાં સુલેહ

જગતમાં સુલેહ સ્થાપવા માટે બે મહાન રાજ્યો તરફથી જુદી જુદી રીતે બે દરખાસ્તો આવી. જીનીવા કાનફરન્સમાં* રશિયા તરફથી લશ્કરી સરંજામ કાઢી નાંખવાની દરખાસ્ત હતી, અને હમણાં અમેરિકા તરફથી મિ. કેલોગે લડાઇનો બહિષ્કાર કરવાની દરખાસ્ત મૂકી છે. ઘણા દેશોમાં આ દરખાસ્તોની દાનત વિશે શંકા રહેલી છે. પણ આ બે રાજ્યો સંબંધી એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી. રશિયાને અત્યારે લડાઈ કરવાનો મોખ નથી. જે નવીન પરિસ્થિતિ તેણે ઉપસ્થિત કરી છે તેને સ્થિર દઇ સુદૃઢ કરવાની તેને સૌથી વધારે જરૂર છે અને સોવિયેટ સરકાર દેશ-વિસ્તાર કરતાં મત-પ્રચારને માટે વધારે ઉત્સુક છે જે કામ તોપોથી થઇ શકે તેમ નથી. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને વહેપાર-વિસ્તાર કરવો છે, નવી બજારો સર કરવી છે. તે કામમાં તે અત્યારે બીજી પ્રજાઓની સરતમાં આગળ ગયેલું છે એટલે તેને પણ સુલેહ જ જોઇએ. પણ જે રાજ્યો દાનતની શંકા કરે છે તેમને સુલેહ જોઇતી નથી માટે દાનતની શંકા કરે છે. આ રાજ્યોમાં બ્રિટનની મનોદશા સૌથી વધારે ઉત્પાતકર્તા છે. રશિયાની દરખાસ્ત સામે બ્રિટને જ વાંધો લીધો હતો. અને મિ. કેલોગની દરખાસ્તને પણ તેણે જ લૂલી કરી નાંખી છે.

મિ. કેલોગની દરખાસ્ત ઘણી જ સાદી છે. તેની પહેલી શરત એવી છે કે આ સુલેહ-સંઘમાં દાખલ થતાં મહારાજ્યો અંદર અંદરની તકરારો માટે લડાઈનું સાધન વાપરવું છોડી દે. બીજી એવી છે કે પોતાની તકરા-

* જુઓ જ્ઞાનનોંધ.

રેનો નિવેડો તે મહારાજ્યોના પંચ મારફત લે. પંચનો નિવેડો અમલમાં મૂકવા માટે કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા કે સજા કે લશ્કરી ચઢાઈ જેવું સાધન રાખવાનું નથી, માત્ર એટલું કે જે આ શરતોને તોડે તે સંઘ બહાર ગણાય. પ્રજાનું માનસ ધીમે ધીમે બદલાવવાને માટે આ શરતો ઘણી ઉપયોગી છે અને બધી પ્રજાઓ જો નિખાલસપણે એ સ્વીકારે તો જગતમાં કયારેક પણ સુલેહનો દિવસ આવશે ખરો.

જર્મનીએ આ શરતો પાળવાને તરત જ પોતાની રાજીખુશી બતાવી. ઇટાલી પણ પહેલી સહી કરનારાં રાજ્યોમાં છે પણ મુસોલિની રાજ્યલોભી નીતિ અનુસરતાં એમ જ માને છે કે રાજ્યને કોઇ શરતો બંધનકારક હોઇ જ ન શકે. એક બાજુ સુલેહ માટે સહી કરે છે અને બીજી બાજુ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એક હથ્થુ સત્તા કરવા દરિયાઇ લશ્કર વધારે છે અને હવાઇ કાફલાથી ‘ સૂર્યને ઢાંકી દેવા ’ની ઉમેદ રાખે છે. પ્રજાસંઘને પણ અવગણીને તે ઘણીવાર યૂરોપની સુલેહશાન્તિને ધાસ્તીમાં નાંખી દેતાં વિચાર કરતો નથી.

આ શરતોમાં સંમતિ આપતાં ફ્રાન્સે કઇક વાંધા ઉઠાવ્યા છે. આ શરતોથી યુરોપમાં શાન્તિ થશે કે કેમ એ તેનો પહેલો પ્રશ્ન હતો. અમેરિકાના સેક્રેટરીએ જણાવ્યું કે આ શરતો છતાં આત્મરક્ષણ માટે લડી શકાય છે. તો ફ્રાન્સે ફરી પૂછ્યું કે આત્મરક્ષણ એટલે શું ? ખરું તો એ છે કે વરસેઇલ્સના અને બીજા કોલકરારોથી ઉત્પન્ન થતા ફ્રાન્સના હકો કાયમ રહે કે નહિ એ એનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જર્મની વાર્ષિક નુકસાની ભરવાનું બંધ કરે કે જર્મની તરફથી બીજો કાંઇ ભય ઊભો થાય તો ફ્રાન્સ લશ્કર લઇને પોતાના હકો પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ ? ફ્રાન્સને જર્મનીનો ડર છે અને તેથી તે સો ગળણે ગળીને પીએ છે. જર્મની સામે રક્ષણ કરવા ફ્રાન્સ જર્મની સામે એક લોખંડી દિવાલ ઊભી કરે છે. તેને માટે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ મંજુર કર્યા છે.

આ સંબંધી મિ. કેલોગે એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સુલેહસંઘના સભ્ય થવાથી કોલકરારને કે પ્રજાસંઘના ઠરાવોને કે આત્મરક્ષણના હકને બાધ આવતો નથી.

ફ્રાન્સે પ્રશ્નો પૂછીને સુલેહની ખીલી ખૂબ હલાવી. તો ઈંગ્લંડે અપવાદો મૂકી મૂકીને તેને લૂલી કરી મૂકી. મિ. ઑસ્ટેન ચૅમ્બરલેને શરતો સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ દર્શાવી પણ પોતાની ખાસ સ્થિતિને લીધે કેટલાક અપવાદો માગ્યા. અલબત આત્મરક્ષણ માટે તો લડી શકાય છે એમ ફ્રાન્સ સાથેના પત્ર વ્યવહારથી સાબીત થઈ ગયું હતું. ખરી રીતે ઇંગ્લંડ માટે આ એક જ અપવાદ બસ હતો કારણ કે આત્મરક્ષણ માટે ઇંગ્લંડ ઇજીપ્ત પર લશ્કરી વહાણો મોકલી શકે છે ! અત્યાર સુધી ચીનમાં ડખલ કરતું હતું તે પણ આત્મરક્ષણને માટે જ કરતું હતું ! યૂરોપમાં જ્યારથી ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્થપાયો ત્યારથી કોઈ રાજ્ય આત્મરક્ષણ સિવાય બીજા કોઇ કારણથી કદી લડ્યું જ નથી ! બીજો અગત્યનો અપવાદ એ કર્યો કે એક પક્ષકાર જો ચાલુ કોલકરારનો ભંગ કરે તો તેના તરફના બધા કોલકરારો બંધ પડે. પછી વળી પ્રજાસંઘના ઠરાવો અને લોકેર્નોની સુલેહના ઠરાવોને માટે એક અપવાદ કર્યો. વળી એવો પણ અપવાદ માગ્યો કે, કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે તેમની અખંડિતતા અને શ્રેયને માટે ઈંગ્લંડને લડવું જ પડે. અને છેલ્લા એક અપવાદથી તો અવધિ કરી. “ જે રાજ્યોની સરકારનો સર્વત્ર સ્વીકાર હજી ન થયો હોય તેવાં રાજ્યો, અને જે રાજ્યો પોતાના દેશમાં બંદોબસ્ત રાખી ન શકતાં હોય તેવાં રાજ્યો આ સંઘના સભ્ય ન થઇ શકે.” આનો એક જ અર્થ કે રશિયા અને ચીન સંઘના સભ્યો ન થઇ શકે. હજી કેય ચીને સોવિયેટ સાથેનો

સંબંધ છોડયો છે માટે તેને ઇંગ્લંડ સ્વીકારવા તૈયાર છે પણ રશિયા તો કોઈ કાળે નહિ જ !

જગતની સુલેહ હજી બહુ દૂર છે—જ્યાં સુધી બ્રિટનને માથે હિંદ અને બીજા પ્રદેશોનું શ્રેય સાચવવાની ફરજ છે ત્યાં સુધી !

હાલ તુરત આ સુલેહ સંધની સરતો નીચેનાં રાજ્યોને મોકલવામાં આવી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રમુખ, ફ્રેન્ચ રીપબ્લિકના પ્રમુખ, બેલજિયન્સના રાજા, ગ્રેટબ્રિટન આયર્લંડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનોના મહારાજા અને હિંદના શહેનશાહ, જર્મન રીચના પ્રેસિડન્ટ, ઇટલીના રાજા, જાપાનના રાજા, પોલેન્ડના રિપબ્લિકના પ્રમુખ.

ફ્રાન્સ, જર્મની, પોલેન્ડ, જાપાન, ઇટલી, કાનડા, બ્રિટન, હિંદ બધાના જ અનુકૂળ જવાબો છે.

*

ચીન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થયું

દક્ષિણના રાષ્ટ્રિય પક્ષે પેકિન સર કર્યું તે હકીકત ઘણા વખતથી બહાર પડી છે. હવેથી ચીનની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જગતના રાજકારણમાં ગણના થશે. આ સૈકામાં રશિયામા સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના થઈ તેના જેવો જ આ જગતનો મહાન બનાવ છે.

સોળ વરસ ઉપર ડૉ. સન યાટ સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રભાવનાનાં બીજ વાવ્યાં તે આજે ફળ્યાં છે. વચલો વખત ચીનમાં ઘણો જ અંધાધૂંધીનો ગયો. પ્રાચીન શાહી કુટુંબ પદભ્રષ્ટ થયા પછી ચીનનું મહારાજ્ય ભાંગી ગયું હતું અને તેના જુદા જુદા પ્રાંતો અર્ધ સ્વતંત્ર સાહસિકોના પગ તળે કચરાતા હતા. પશ્ચિમનાં રાજ્યો ચીનમાં મોટાં વેપારી મથકો નાંખીને પડયાં હતાં અને તે મથકોના સંરક્ષણને બહાને અનેક રાજસત્તાના હક્કો ભોગવતાં હતાં. દક્ષિણનું રાષ્ટ્રપક્ષનું લશ્કર ચીનના સ્વાતંત્ર્ય માટે આ લશ્કરી સાહસિકો સાથે લડવા માંડયું ત્યારે આ પશ્ચિમનાં પેંધી ગએલાં રાજ્યોને રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં રશિયન બોલશેવિઝમની ગંધ આવી અને અંદર અંદર ભેદ કરી તે પક્ષને નબળો કરવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા.

પણ સૌથી વધારે અડચણ તેમને જાપાન તરફથી થઇ. જાપાને ૧૯૧૫ માં ૨૧ માગણીઓ કરી હતી અને તેને લગતા શાંટુંગના કરારથી બન્ને દેશોની વચ્ચે સારો સંબંધ નહોતો. પછી ૧૯૨૨ માં વૉશિંગટનના કરાર મુજબ જાપાને શાંટુંગમાંથી લશ્કર પાછું લઈ લીધું હતું ત્યારે સદ્‌ભાવ શરૂ થયો. પણ ૧૯૨૭ માં જાપાનમાં પાછો સામ્રાજ્યવાદી પક્ષ સત્તામાં આવ્યો અને તેણે ફરી ચીનમાં પગપેસારો કરવા માંડયો. દક્ષિણની સેનાએ પેકિંગ લેવા શાંટુંગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જાપાને પોતાના હિતના રક્ષણને બહાને શાંટુંગના મુખ્ય શહેર ત્સિનાનમાં લશ્કર મોકલ્યું. રાષ્ટ્રીય પક્ષના પરદેશી ખાતાના પ્રધાને તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે આનું જે કાંઈ પરીણામ આવશે તેને માટે જાપાન જવાબદાર ગણાશે. પણ જાપાને દાદ દીધી નહિ. એ સાલમાં ન બન્યું તે આ સાલ બન્યું. પેકિંગ જતાં ચીની સૈન્ય સાથે જાપાની સૈન્યને મુકાબલો થયો અને ઘણા અત્યાચારો થયા. તેમાં દોષ ગમે તેનો હોય પણ એટલું નક્કી કે તે મુકાબલો ચીનની ભૂમિ ઉપર થયો જ્યાં જાપાનને લશ્કર ઉતારવાનો કશો જ હક નહોતો. ખરી રીતે જાપાને આંતર રાષ્ટ્રીય કાયદાનો ભંગ કર્યો છે. પણ તે સમયે તો પ્રજાસંઘે સુદ્ધા ચીનને મદદ ન કરી. પણ ચીન તેમ છતાં ફત્તેહમંદ થયું. તેનું વિજયી લશ્કર આગળ વધ્યું. પેકિંગના સરદાર ચાંગ–ત્સો–લીન, જેને પરદેશી રાજ્યો સાથે સારાસારી હતી, અને જેને 'ક્રિશ્ચન સરદાર' કહી બોલાવતા હતા તેને પેકિંગ છોડી નાસવું પડયું. નાસતાં નાસતાં તેના ઉપર

કોઇ કાવત્રાંખોરોએ બોંબ ફેંક્યો. તેથી તેને ઈજા થઇ. તે માંચુરિયામાં ભરાયો અને થોડા દિવસ રહી મરણ પામ્યો.

પ્રજાનો એક પક્ષ વિજયી થયા પછી હમેશાં લશ્કરી અમલ ચાલુ થવાનો મહાન ભય રહે છે. પણ ચીનના રાષ્ટ્રીય પક્ષે ઘણું ડહાપણથી કામ કર્યું છે. તેણે લશ્કરી અમલ બંધ કરી તરત દિવાની સત્તા સ્થાપી છે. અને સન-યાટ-સેનના ત્રણ સિદ્ધાંતો રાષ્ટ્રીયતા, લોક સત્તા અને સામ્યવાદ (Nationalism, Democoracy Socialism) સ્થાપવા રાજ્યમાં પ્રયત્નો આદર્યા છે.

ટર્કીમાં કમાલ પાશાએ જેમ કૉન્સ્ટન્ટિનોપલની પ્રાચીન રાજધાનીનું ખટપટી વાતાવરણ છોડી અંગોરામાં નવી રાજધાની સ્થાપી છે તેમ ચીને પેકિંગ છોડી નાનકિંગમાં રાજ્યની મુખ્ય ગાદી રાખી છે. ચીનના છૂટા છવાયા લશ્કરી સાહસિક સરદારો ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રપક્ષને સ્વીકારી પાછા આવી જશે.

રાષ્ટ્રપક્ષે પેકિંગ લીધા પછી સર્વ પરદેશી રાષ્ટ્રોને ખબર આપી છે કે ચીનની ભૂમિમાંથી તેમણે લશ્કર ઉઠાવી લેવું. અને તેમની સાથે સમાનતાના સંબંધથી નવા કોલકરારો થશે. જૂના કોલકરારોમાં પરરાજ્યો જે ખાસ ફાયદા ઉઠાવી ગયાં હતાં તે કોલકરારો હવે રદ સમજવા.

પરદેશી રાજ્યો પણ આ સમજી જશે. તે જોઈ શકયાં છે કે જોરજુલમથી ચીન ઉપર રાજ્ય કરી શકાશે નહિ. અને પોતાના વેપારનું હિત સમજીને પણ તે ચીન સાથે સારો સંબંધ રાખવા પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્લંડે પણ ચીનને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર સ્વીકારવા તરફ વલણ બતાવ્યું છે કારણ કે ચીનમાં સોવિયેટનો ભય તેને હવે નથી. શરૂઆતમાં સોવિયેટે ઝારના કોલ કરારોમાંથી ચીનને મુક્ત કર્યું તેથી તેની સાથે સારો સંબંધ બંધાયો હતો પણ પછી સોવિયેટનાં માણસો ચીનના ખાનગી સંબંધોમાં ખટપટ કરતા જણાયાથી તે સંબંધ તૂટયો, પણ તે ફરી બંધાવાને કશો વાંધો નથી.

પણ ખરી મુશ્કેલી જાપાનની છે. જાપાનને માંચુરિયા ઉપર દાઢ છે. ત્યાંનો કાચો માલ તેને જોઇએ છીએ. એક બાજુથી ચીન પરદેશીઓને પોતાનું લશ્કર ઉઠાવી લેવાનું કહે છે, ને બીજી બાજુથી જાપાન માંચુરિયામાં લશ્કર જમાવતું જાય છે. સમાધાન કરવાને માટે ચીનની સરકાર આગળ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવાને બદલે જાપાન ચીનને પ્રતિનિધિ મોકલવાનું કહે છે. આ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ છે.

પશ્ચિમમાંથી જેમ ફ્રાન્સના આલ્સેસ લોરેન પ્રાન્તો જર્મની ગળી ગયું હતું તેથી આખા યુરોપમાં અશાન્તિ થઇ ને છેવટે જર્મનીને આલ્સેસ લોરેન પાછું આપવું પડ્યું તેમ આ થાય તો નવાઈ નહિ. મોંઘાં ખનિજોને લીધે માંચુરિયા ચીનનો એક ઘણો જ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે.

પૂર્વની શાન્તિનો આધાર જાપાનના વર્તન ઉપર છે. જાપાન જગતના સુલેહસંઘમાં તો સહી કરે છે પણ તેની ખરી દાનત શી છે તે જોવાનું છે.

તા. ક. છેલ્લા સમાચાર છે કે ચીન સાથે સમાનતાના ધોરણે નવા કોલકરારો કરવાને અમેરિકા તૈયાર છે. પણ જાપાનનો વડો પ્રધાન કહે છે કે ૧૮૯૬ના કરાર રદ કરવાની તે સંમતિ આપી શકતો નથી. તે જણાવે છે કે ચીનની રાષ્ટ્રીય સરકાર વૉશિંગટનના તહનામાનો ભંગ કરે છે.

*

હિંદી લશ્કરમાં આધુનિક સાધનો

હિંદી લશ્કરને આધુનિક શસ્ત્રસંપન્ન કરવાને માટે થોડાં વરસો સુધી દર વરસ ૮ કરોડ ખરચવા જોઇએ એમ જનરલ સ્ટાફના ચીફ સર એન્ડ્રયુ સ્કીનનો અભિપ્રાય છે. તેને માટે દર વરસ લશ્કરી ખરચ ઓછો કરતાં

જવાની નીતિ અખત્યારમાં નહિ આવી શકે. ઇંચકેપ કમિટીએ લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરીને પણ ૫૦ કરોડ એટલે હિંદની કુલ આવકનો ત્રીજો ભાગ જેટલો કરવાનો કહેલો હતો તે ઘટાડો હજી અમલમાં તો મૂકાયો નથી તે પહેલાં આ નવી બૂમ શરૂ થઇ છે. એક બાજુથી બ્રિટન જગતમાં સુલેહ જાળવવાની વાતો કરે છે અને બીજી બાજુ હિંદ ઉપર લશ્કરી ખરચ વધારતું જાય છે. બઇ કારણ એવું જણાય છે કે બ્રિટન ઉપર ગયા વિગ્રહને લીધે કરનો બોજો ઘણો વધી ગયો છે× અને તેના સોલજરોને કેળવવાને અને શહેનશાહતને માટે લશ્કર તૈયાર રાખવાને આ હિંદ એક જ સ્થલ છે. એશર કમિટીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે હિંદી લશ્કર એ સામ્રાજ્ય લશ્કરનો ભાગ જ ગણાવું જોઇએ અને હિંદી સરકારે એ અભિપ્રાયની, સ્કીન કમિટીના રિપોર્ટ વખતે, ફરી જિકર કરી હતી.

આ કયા શત્રુ સામે આટલી બધી તૈયારીઓ થઇ રહી છે? હિંદનો કોઇ શત્રુ હોય તો હિંદને જણાવવું તો જોઇએ ને!

*

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને એક લાખની ભેટ

વાસણા, મહીકાંઠા એજન્સીના શેઠ શ્રી નગીનદાસ અમુલખ આકલિયાએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં યોગ્ય લાગે તે રીતે ખરચવાને માટે એક લાખ રૂપિયા પૂજ્ય ગાંધીજીને ભેટ કર્યા અને તેમણે તે રકમ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સુપ્રત કરી છે. સાંભળ્યું છે કે એ રકમનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તેની યોજના ઘડાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લોકો તરફથી ટેકો નથી એ હકીકત વગર માગ્યે આપેલી આ રકમથી ખોટી પડે છે. તેમ જ ગૂજરાત વિનય મંદિર અમદાવાદ શહેરમાંથી ખસેડી વિદ્યાપીઠના મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું છતાં તેમાં સંખ્યા ઘટી નથી પણ નવા વિદ્યાર્થીઓને ના પાડવી પડે એટલી વધી છે એ હકીકત બતાવે છે કે લોકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં શ્રદ્ધા વધતી જાય છે.

*

મજુરો અને હડતાલ

મુંબઇની મીલ હડતાલને સો ઉપર દિવસો થઇ ગયા છતાં હજી તેનો અંત ક્યાંઇ દેખાતો નથી. મજુરોની સ્થિતિ દયાજનક થઇ છે. મુંબઇ મ્યુનીસિપલ કોરપોરેશન આગળ હડતાલિયાને મદદ કરવાની દરખાસ્ત હતી તે ઉડી ગઇ. પણ ડૉ. દેશમુખના પ્રયાસથી મેયર્સ ફન્ડ શરૂ થયું છે તેમાં મુંબઇના શ્રીમંતોએ સારી રકમ ભરી છે અને તેથી હડતાલિયાઓનાં બાળકોને કંઇક ખાવા મળે છે. મ્યુનીસિપલ કોરપોરેશને આ સ્થિતિમાં સરકારને વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરી છે.

આ અત્યંત ખેદજનક સ્થિતિ છે. ઇગ્લાંડમાં મોટી મોટી કેમીકલ્સની અને મીલોની કંપનીઓ વેપારના હિત માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે આપણે અહીં હિંદનો મિલનો એક જ મુખ્ય ઉદ્યોગ હડતાલને લીધે નુકશાની વેઠે છે. ઇંગ્લંડમાં મૂડીદારો અને કામદારોનો રાષ્ટ્રીય સંઘ સ્થપાય છે જેને પરિણામે હવે બેતી વચ્ચે તકરારો જ નહિ થાય ત્યારે આપણે અહીં એક હડતાલનું સમાધાન કરી શકતા નથી.

જમશેદપુરની હડતાલ હજી ચાલ્યા કરે છે. કલકત્તામાં જુલાઇની શરૂઆતમાં શહેરમાં ઝાડુ કાઢનારાઓની હડતાલ પડી હતી. હડતાલના નેતાઓને અને તેમાં ખાસ કરીને તેનાં પ્રમુખ મિસ પ્રભાવતી દાસગુપ્તને કેદ કરવાથી સ્થિતિ ઘણી ગંભીર થઈ જાત પણ ઝાડુ કાઢનારાઓનો પગાર વધારી આપવાથી તે હડતાલ થોડા દિવસ રહી બંધ પડી છે. છતાં હડતાલના દિવસોનો પગાર નહિ આપવાથી ઝાડુ કાઢનારાના મંડળમાંથી કેટલાક સભ્યોએ રાજીનામાં આપ્યાં છે.

× જુઓ જ્ઞાનગોષ્ઠી.

આ માસની શરૂઆતમાં લીલુહાની હડતાલ બંધ પડી કામદારો કામે વળગ્યા છે. પણ તેઓ ટકી ન શક્યા માટે કામે વળગ્યા છે, તેમના મનનું સમાધાન થયું લાગતું નથી. અને ભવિષ્યમાં વધારે સારી તૈયારી કરી ફરી હડતાલ પાડે તો નવાઇ નહિ. પણ લીલુહાની રેલવે હડતાલ બંધ થઈ ત્યાં મદ્રાસ ઇલાકામાં સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેમાં જબરી હડતાલ તા. ૧૯મી જુલાઇની રાતથી પડી છે. આ હડતાલથી ટ્રેનોનો વ્યવહાર ખોટો થયો એ તો ઠીક પણ તે સિવાય પણ બીજાં ભયંકર પરિણામો આવ્યાં છે. હડતાલિયાઓએ રેલવેના પાટા ઉપર સૂઇ રેલવે અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જુદી જુદી જગાએ હુમલાં કર્યાં છે, મિલકતનો નાશ કર્યો છે, ટિકિટો ઉપાડી ગયા છે, જેને પરિણામે પોલિસે ગોળીબહાર પણ કર્યો છે. સૌથી વધારે ભયંકર કૃત્ય તો એ થયું છે કે પાટા ખસેડવાથી સિલોનની બોટ મેઇલ, મદુરા પેસેન્જર અને બીજી એક પેસેન્જર ટ્રેઇન ઉંધી પડી ગઇ, અને લોકોના જાનને પણ નુકસાન થયું છે. આથી ટ્રેઇનો ઓછી કરવી પડી છે અને માત્ર દિવસે જ ચલાવી શકાય છે. છેલ્લા ખબર છે કે સેન્ટ્રલ રેલવે લેબરના પ્રમુખને કેદ પકડ્યો છે. યુનિયને મદ્રાસ અને સીમલા તારો કર્યા છે કે રેલવે એજન્ટ જે ચાર મુદ્દા ઉપર પંચ નીમવા કહેતો હતો તે ઉપર પંચથી ફેંસલો મેળવવા યુનિયન ખુશી છે.

યુનિયનના દાવા ગમે તેટલા ન્યાયી હશે તો પણ હડતાલની આ રીતભાતને માટે તેમને દેશમાંથી સહાનુભૂતિ મળશે નહિ. મારફાડની રીતો પશ્ચિમની છે, તે ત્યાં કદાચ સ્વતંત્ર દેશોમાં કંઇક ફતેહમંદ થઇ હશે પણ અહીં પરદેશી અમલમાં એ રીતો ફતેહમંદ થવાનો સંભવ તેથી યે ઓછો છે. અહિંસાને પરમ સિદ્ધાંત તરીકે ન માનનારને માટે પણ અત્યારે તો પોતાનો હક્ક આગળ મૂકવાને અહિંસાત્મક સાધનો જ કાર્યકારી છે.

એક બાબત તરફ દરેકનું લક્ષ ગયા વગર નહિ રહ્યું હોય. હિંદમાં ઉપરાઉપરી આટલી હડતાલો આપણે કદી સાંભળી નથી. આ હડતાલો લોકોની હાડમારી સૂચવે છે અને સરકારે બીજાં કારણો આપ્યા સિવાય લોકોને નિર્વાહનાં સાધનો આપવાં જોઇએ. તેમ જ બીજી તરફથી દુઃખને લીધે મજુરોમાં સંઘબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લોકનેતાઓએ સંયમમાં રાખી તાલિમ આપવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઇએ.

આનો ખરો ઉપાય તો હિંદનાં વેપાર ઉદ્યોગ ખીલવવાં એ જ છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પછાત દેશમાંથી દર વરસ સંખ્યાબંધ જુવાનો પરદેશથી વેપાર હુન્નર શીખી આવે છે. ઇરાન દરવરસ સો વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલે છે, અને એ બધાં રાજ્યો થોડાં વરસમાં આપણી આગળ નીકળી જશે. માત્ર હિંદ જ બ્રિટનના અમલ નીચે આની આ પછાત દશામાં નિર્વાહના સાધન વિના રીબાવા સર્જાયું છે.

*

ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ

ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ જોતાં વહેમ આવે એવું છે. ઇંગ્લંડની ચડતી યાંત્રિક ફેરફારો હુન્નર ઉદ્યોગમાં થયા તેથી થએલી છે. એ ફેરફારો ઇંગ્લંડમાં પહેલા થયા તે માત્ર અકસ્માત હતો. ઇંગ્લંડ કોઈ રીતે એ ફેરફારોને માટે બીજા દેશો કરતાં વધારે લાયક નહોતું. પણ એ યંત્રકામ તેણે સૌથી પહેલું દાખલ કર્યું. હિંદ જેવો કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ અને માલ વેચાતો લેનારો દેશ તેના કબજામાં હતો એટલે ઇંગ્લંડે મીલ વગેરેનો ઉદ્યોગ ઘણો જ વિસ્તારી નાંખ્યો અને તેથી પૈસે ટકે તે એકદમ વધી ગયું. પણ હવે બીજા દેશો પણ હુન્નર ઉદ્યોગમાં વધવા લાગ્યા છે. જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, જાપાન જેવાં સદ્ધર રાજ્યો તેના હરીફ છે. ચીને

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર છેલ્લાં થોડાં વરસોથી કરેલો છે, અને તે સ્વદેશી ઉદ્યોગ ખીલવે છે અને હજી વધારે ખીલવશે. ઈંગ્લંડની કોલસાની ખાણો ઊંડી ગઇ છે. અને હવે કૃત્રિમ રીતે વિસ્તારેલો ઉદ્યોગ તે નિભાવી શકે તેવું લાગતું નથી. તેથી તેના મજુરો બેકાર અવસ્થામાં પડયા છે અને ઈંગ્લંડની સરકાર તેથી ચિંતાતુર છે.

તા. ૨૪ જુલાઇના રોજ આમની સભામાં મિ. રેમ્સે મૅકડૉનલ્ડે, સરકારની સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત આણતાં ઇંગ્લંડના મજુરોની બેકારી તરફ લક્ષ દોર્યું. તે સંબંધી સરકાર પક્ષથી મિ. બૉલ્ડવિને જવાબ આપ્યો. આ જવાબની ટીકા કરતાં મિ. સ્નોડને કહ્યું કે "હિંદના ખેડુતની ખરીદવાની તાકાત જો એક અઠવાડિયે ત્રણ ફાર્ધિંગ જેટલી વધે તો લેંકેશાયરની એક પણ લૂમ કે સ્પિન્ડલ નવરૂં ન પડી રહે. લોઢું અને પોલાદનો વેપાર તેની અસલ સ્થિતિએ મૂકવો હોય તો હિંદ શહેનશાહતના વહેપારને વિકસાવવો જોઇએ, તેની જમીન ખેડવાને માટે યંત્રો અને ખાતર વગેરેની ખરીદી માટે પૈસા મોકલવા જોઇએ. એમ કરીએ તો યંત્રનો ઉદ્યોગ અત્યાર સુધી આપણે ન જોયો હોય તેવો સમૃદ્ધ થઇ જાય."

બંગાળ સરકાર કહે છે કે દેશી વર્તમાનપત્રોને સરકારના એકેએક પગલા વિશે વહેમ આણ્યા સિવાય બીજો ધંધો નથી. પણ આ રાજનીતિનો બીજો શો અર્થ છે? હિંદની ગાયને પુષ્ટ કરવી હોય તો પણ ઈંગ્લંડ તેને દોહીને વધારે દૂધ કાઢી શકે એટલા માટે જ. થોડાં વર્ષો પહેલાં મિ. લૉઇડ જ્યોર્જને એકાએક સૂઝી આવ્યું કે હિંદને રેલવેની ઘણી જરૂર છે અને તે પછી તરત જ એકવર્થ કમિટી નીમાઇ તેણે રેલવે વિસ્તારનો પાંચ વરસનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢયો, અને બ્રિટનનું લોઢું ખપવા માંડયું.. ઈંગ્લંડમાં બેકારી વધી અને તરત જ હિંદમાં ખેતીવાડીમાં રસ લેનારા વાઇસરૉય આવ્યા. હવે આ ખેતીવાડી કમીશન અને ખેતીવાડી પ્રદર્શનો વગેરે વગેરે માત્ર બ્રિટિશ માલ ખપવવાને માટે નથી એમ લોકો શી રીતે માની શકે? આશ્ચર્ય માત્ર એટલું જ છે કે મહાસભાએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે છતાં કેમ તેને માટે કોઇ જબરદસ્ત કાર્યક્રમ ઘડાતો નથી.

*

ઈંગ્લંડનો મજુરપક્ષ

આ પક્ષ ઉપર હિંદના કેટલાક વિચારકો વિશ્વાસ મૂકે છે કે તેઓ આપણને સ્વતંત્રતા આપશે. પણ જ્યાંસુધી ઇંગ્લંડની બેકારીને માટે હિંદમાંથી ધંધો મેળવવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ નથી ત્યાંસુધી મજુર પક્ષ પણ હિંદને શી મદદ કરી શકવાનો હતો? રેમ્સે મૅકડૉનેલ્ડે અનેકવાર હિંદને ડુમીનિયન સ્થિતિ આપવાનાં વચનો કહ્યાં છે પણ તે માત્ર ચૂંટણી સમયનાં વચનો છે. મજુર પક્ષની એક બાજુ બીજા પક્ષો જેટલી જ સામ્રાજ્યવાદી છે. સાઇમન કમિશનમાં તેણે જ બે સભ્યો નીમ્યા છે. હા, તેમનામાં બીજી બાજુ છે, તે પેલા પક્ષથી જુદી પડવા માગે છે, પણ તે સ્વતંત્ર પક્ષ થઈ શકે એવી હજી વકી નથી.

દરમિયાન કૉમનવેલ્થ લેબર કૉનફરન્સમાં મજુર પક્ષનું ખરૂં વલણ દેખાયું. ૧૯૨૫ ની બેઠકમાં હિંદને તરત સ્વરાજ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. તે ઠરાવ અને તે સાથે સાઇમન કમિશન તરફ તિરસ્કાર દર્શાવનારો ઠરાવ હિંદના પ્રતિનિધિ દિવાન ચિમનલાલે આણ્યો. તે કાયદાની બારીકી ઉપરથી પ્રમુખ મિ. લૅન્સબરીએ કાઢી નાંખ્યો. દિવાન ચિમનલાલ પોતાનો વિરોધ બતાવવા સભા છોડી ચાલ્યા ગયા.

*

ચિદંબરં યુનીવર્સિટી

સર અન્નમલાઇ ચેટિયારે જે કૉલેજ સંસ્થા સ્થાપી હતી અને જેને તેઓ ચલાવતા હતા

તે સંસ્થા અને તે ઉપરાંત વીસ લાખની રકમ તેઓએ મદ્રાસ સરકારને સોંપી છે જેમાંથી એક છાત્રો માટેની યુનીવર્સિટી થશે. વિદ્યાર્થીઓ યુનીવર્સિટીનાં છાત્રાલયોમાં રહીને જ ભણે અને યુનીવર્સિટી માત્ર પરીક્ષા લેવાનું કામ ન કરતાં શિક્ષણ આપવાનું પણ કામ કરે એ ઇષ્ટ છે એમ સૅડલર કમિશનના સમયથી મનાતું આવ્યું છે અને સરકારે તેથી આ ઉદાર દરખાસ્ત સ્વીકારી છે. સરકાર પણ આમાં વીસ લાખ રૂપિઆ આપશે અને વરસોવરસ થતા ખરચ માટે દોઢ લાખ જુદા આપશે. આ સંસ્થાના ખાસ વિષયો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને પૌરસ્ત્ય વિદ્યા (arts, science and oriental learning) રહેશે અને એક હજાર વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ મળશે.

*

મુંબઇ યુનીવર્સિટી

મુંબાઈ યુનીવર્સિટીએ એક યુનીવર્સિટી પબ્લિકેશન બોર્ડ એટલે પુસ્તક પ્રકાશન મંદિર ખોલવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તેના સભ્યો નીચે પ્રમાણેનું કામ કરશે.

૧ યુનીવર્સિટી તરફથી એક સામયિક બહાર પાડવું.

૨ અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને શોધખોળમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તે પ્રસિદ્ધ કરવું.

૩ બીજું કોઇ પણ યોગ્ય સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક બહાર પાડવું.

૪ સિન્ડિકેટની મંજુરીથી પાઠ્યપુસ્તકો બહાર પાડવાં.

૫ યુનીવર્સિટી તરફથી ભાષણો અપાવવાં.

વળી આપણી કેળવણીમાં સેશ્વરવાદની દૃષ્ટિ દાખલ થઇ શકે કે કેમ તેનો વિચાર કરવા એક સમિતિ પણ નીમાઇ છે. આ દૃષ્ટિ શી રીતે દાખલ કરવી તે સંબંધી તો સમિતિનું નિવેદન આવ્યા પછી જ ખબર પડે. પણ સ્વદેશની દૃષ્ટિ કેળવણીમાં દાખલ થઈ શકે કે કેમ તે વિશે આ યુનીવર્સિટી કાંઈ વિચાર કરી શકશે ?

*

કલકત્તા યુનીવર્સિટી

કલકત્તા યુનીવર્સિટી ખોટમાં કામ કરે છે. આ વરસ ફી અને અનુસ્નાતક અભ્યાસને અંગે બજેટમાં રૂ. ૭૮, ૭૮૬ ની ખોટ આવે છે. લૉ કૉલેજ ફંડમાં પણ રૂ. ૭૦૦૦ ની ખોટ આવે છે. જુનની ૩૦ મીએ રૂ. ૫૭,૦૦૦ ની ખોટ આવશે અને તે હંગામી રીઝર્વ ફંડમાંથી કાઢતાં પાંચ હજારની તૂટ રહેશે. જો આ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરશે અને સરકાર મદદ નહિ કરે તો કાયદાથી નક્કી થયેલાં પાંચ વરસો પૂરાં થયે યુનીવર્સિટીએ શિક્ષણનું કામ છોડી દઈ માત્ર પરીક્ષાનું કામ કરવાનું રાખવું પડશે.

*

બારડોલી સત્યાગ્રહ

બારડોલી સત્યાગ્રહ એટલા જોસથી ચાલે છે, આખા દેશમાં તેની અસર સપાટાબંધ વધતી જાય છે કે એક માસમાં તે સંબંધી બનેલા બનાવો જ માત્ર એકઠા કરી મૂકતાં ઘણી જગા જોઇએ. આપણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવો જોતાં પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઈએ કે બારડોલી તાલુકાનાં માણસો સ્ત્રી અને પુરુષો પોતાના નિશ્ચયમાં એટલાં જ મક્કમ છે. ગયે મહિને જે હથિયારબંધ પોલિસ ઉતરવાની વાત જાણી હતી તે મુજબ થોડા પોલિસો પ્રથમ ઉતાર્યા અને સ્પેશિયલ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં નીમ્યા. તે વખતે તો સરકારનો વિચાર બારડોલી ઉપર સખ્તાઇ કરી, નેતાઓને કેદ કરીને સત્યાગ્રહ દાબી દેવાની જ નીતિ અમલમાં મૂકવાનો હતો, પણ મી. હીલીના રિપોર્ટ ઉપરથી કે કોણ જાણે શાથી, સરકારને માત્ર તે વખતે માલુમ પડ્યું કે બારડોલીનો સત્યાગ્રહ

સત્ય હકીકત છે, હસી કાઢવાનો નથી અને વિચાર પડતો મૂકાયો. તે પછી જ કમિશનર સાહેબે બારડોલીની મુલાકાત લઇ એ હકીકતની ખાત્રી કરી અને 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના ખબરપત્રીએ પણ મુલાકાત લીધી. આ ખબરપત્રીએ જોયું કે બારડોલીનું બળ સાચું હતું ત્યારે તેણે બારડોલીમાં રશિયન બોલશેવિઝમ આવ્યાની બૂમ ઉડાડી. પણ આ બધાથી એટલું નક્કી થયું કે બારડોલીના મક્કમપણાની વાત સાચી છે.

મુંબઇએ ખાસ બારડોલી દિવસ તા. ૪-૭-૨૮ ને રોજ ઉજવ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ વરસતે વરસાદે જબરૂં સરઘસ કાઢયું, મુંબઇના જુવાનોએ પોતાના પ્રેમશૌર્યનો એક વધુ દાખલો દેખાડયો. તે જ રીતે પૂનામા કૌંસિલ ઉઘડવાને દિવસે એટલે તા. ૨૩ જુલાઇએ પૂનાના વિદ્યાર્થીઓએ સરઘસ કાઢીને પોતાનો અભિપ્રાય ગવર્નરને દર્શાવ્યો હતો.

બારડોલીની સ્થિતિ, સાચી છે તેવી જણાતાં મુંબઇના નામદાર ગવર્નર સીમલા વાઇસરૉયની સલાહ લેવાને ગયા. અને પાછા ફરતાં તેઓ સુરતમાં બારડોલીના પ્રતિનિધિ મંડળને મળશે એમ બહાર પડયું હતું. તે સંબંધી ઘણી જગાએ એવી આશા રખાઇ હતી કે ના૦ ગવર્નર પોતાના ઑફિસરોના આગ્રહથી ન તણાતાં એક ખરેખરૂં સમાધાન બારડોલીના લોકો સાથે કરી પોતાની દીલસોજી બતાવશે. પણ તે પ્રસંગે ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે આ મુલાકાત બારડોલી સાથે સમાધાન કરવાની હોય તેટલે જ અંશે લોકો ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાની સંમતિને માટે પણ હોય. સુરત મુકામે બારડોલી તરફથી શ્રીયુત વલ્લભભાઇ અને બારડોલીના બીજા કાર્યકર્તાઓ અને નામદાર ગવર્નર વચ્ચે જે મુલાકાત થઇ તે ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાકે બાંધેલી આશા કરતાં ગાંધીજીની ચેતવણી સાચી હતી. હિંદી વેપારીઓની ચેંબરને ના. ગવર્નર સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો તેમાં ના. ગવર્નરે જે સરતો કરેલી હતી,—અને તે વખતે બારડોલીની ખરી હકીકત સરકાર જાણતી નહોતી—તે કરતાં જરા પણ વધારે ઉદાર સરત સરકારે કરી નથી. સરકારને મન પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં કશું બીજું વધારે મહત્વનું નથી. આ મુલાકાતને અંતે સમાધાન નથી થઇ શકયું. બન્ને પક્ષો તરફથી જે જે સરતો રજુ થઇ હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સત્યાગ્રહ પક્ષ-(૧) સત્યાગ્રહી કેદીઓ છૂટવા જોઇએ; (૨) ખાલસા થયેલી (પછી તે વેચાઇ હોય કે ન હોય) જમીનો પાછી મળવી જોઇએ; (૩) ભેંસો દારૂ ઇત્યાદિ હરરાજ થઇ ગયાં કે વેચાયાં છે તેની બજાર કિંમત પાછી મળવી જોઇએ; (૪) તલાટી પટેલ વગેરેને બરતરફ કરવામાં આવ્યા હોય તો તેમને પોતાની જગ્યા પાછી મળવી જોઇએ, અથવા જેમણે રાજીનામાં આપ્યાં છે તેમને પાછાં ખેંચવાની પરવાનગી મળવી જોઇએ; (૫) સત્યાગ્રહને અંગે જે બીજી સજાઓ થઇ હોય તે રદ થવી જોઇએ.

સરકાર પક્ષ કહે છે કે (૧) જૂના ધોરણ પ્રમાણે સરકારી મહેસુલ ભરાઈ જવું જોઇએ અને જૂની અને નવી ફીસનો તફાવત તીજોરીમાં ભરવો જોઇએ; (૨) ચાલુ હિલચાલ બંધ પડવી જોઇએ.

અને તે પ્રમાણે થાય તો જ પહેલાં કહ્યા મુજબ ખાસ તપાસણી માટે નીમણુક કરે અને તેમાં જે કાંઈ ગણત્રીની કે બીજી ભૂલ હોય કે કોઇ પણ વ્યક્તિને કે આખા વર્ગને નુકશાન કરતી કોઇ બીના હોય તે વિશે તપાસ કરવાની તેને સત્તા આપે. આ તપાસ સમિતિ પણ બિન અમલદારોની ન હોઇ શકે કારણકે જમીન મહેસુલ આકારવું એ સરકારની કાયદેસર ફરજ છે એમ સરકાર સમજે છે. સરકાર ખુલ્લી તપાસ કરાવવા હા પાડે છે, જરૂર પડે તો કોઇ હકીકત ન્યાય-

ખાતાના અધિકારી પાસે પણ તપાસાવાય પણ જમીન મહેસૂલના સિદ્ધાન્તોની તપાસણી તેમાં ન થઇ શકે.

સત્યાગ્રહ પક્ષની સરતો ચોક્કસ અને વાજબી છે. સરકાર પોતાની જૂની દલીલોને વળગી રહીને સત્યાગ્રહ પક્ષની હકીકત સમજવા પૂરતી પણ ઉદારતા દર્શાવી શકતી નથી. તેમાં પણ સરકારને નવી આકારણી મુજબ પૈસા ભરાવવાનો આગ્રહ શાથી થઇ ગયો છે, એમ ન કરે તો કયો કાયદો ભાંગી જવાનો છે તે અમને સમજાતું નથી, અને બારડોલી તરફથી કોઇ ત્રાહિત પોતાની મેળે સરકારમાં એ રકમ ભરે તો ચાલે એમ સરકાર માને છે તે તો છોકરમત જેવું લાગે છે. છતાં સરકારને તે કબુલ હોય તો આપણે તેટલા સારૂ સમાધાની થતી નહિ અટકાવીએ, પણ એ તફાવત વિના સરકારને કાયદો આડો આવે છે તે સમજાતું નથી.

અસાર સુધી ધાડ પાડવાની માફક જપ્તીઓ કરી ત્યારે કાયદા આડા ન આવ્યા અને હવે માત્ર થોડા પૈસા ન ભરાય તો સમાધાન ન થઇ શકે એટલી બધી કાયદાની નાજુક લાગણી સરકારની થઇ ગઈ એ નવાઈની વાત છે.

સુરત, ભરૂચ અને ખેડામાં જિલ્લા પરિષદો ભરાઈ હતી તેથી અમદાવાદમાં ગઇ તા. ૧૫ મીએ ભરાઈ. આગલી પરિષદો પેઠે આમાં પણ શ્રીયુત કેળકર એટલે પર પ્રાન્તના જ પ્રમુખ હતા, જે એમ બતાવે છે કે હિંદમાં આવા પ્રશ્નોમાં પ્રાન્તભેદ નથી, પણ હિત અને સમભાવનું સ્વાભાવિક ઐક્ય છે. અમદાવાદે શ્રીયુત વલ્લભભાઇને બારડોલી વિશે બોલતાં તો આ પ્રથમ જ સાંભળ્યા. આખો શ્રોતાવર્ગ મંત્રમુગ્ધ થઈ સાંભળતો હતો. શહેરના લોકોને પણ આ સત્યાગ્રહ ઉપર કેટલી શ્રદ્ધા છે તે ત્યાં જણાતું હતું. ઉચિત પ્રસંગે શહેરમાં પણ જો સત્યાગ્રહ કરવામાં આવે તો જરૂર સામાન્ય વર્ગ તરફથી તેને ટેકો મળે તેમાં સંશય લાગતો નથી. બારડોલીઓ વધારે કેમ ન કરવી એ ગીસીસ બીસન્ટની સૂચનાને અવકાશ છે.

બારડોલી ફાળો તા. ૨૩-૭-૨૮ ના રોજ રૂ. ૩,૧૬,૦૪૯-૩-૦ જેટલો થયો છે.

આ બારડોલી સત્યાગ્રહનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજાના બધા પક્ષો સત્યાગ્રહના કાયદેસરપણા વિશે એકમત થઇ ગયા છે. સર્વન્ટસ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાઇટીએ શ્રીયુત હૃદયનાથ કુંઝરૂ અને વઝે મારફત શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કરની મદદથી બારડોલીની તપાસ કરાવી અને તેમણે ફરી તપાસણી વિશે મત જાહેર કર્યો. શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરૂ, તેજ બહાદુર સપ્રુ અને પાયોનિયર અને સ્ટેટ્સમેન પણ બારડોલીના પક્ષમાં અભિપ્રાયો દર્શાવે છે.

શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલે આ વખતે બારડોલી તાલુકામાં દારૂનાં પીઠાંની હરરાજી થાય ત્યારે કોઇએ હરરાજી ન બોલવી એવી વિનંતી બહાર પાડી હતી. સરકારના દારૂખાતાએ એક પારસી ખાતેદાર ઉપર જપ્તી વગેરેના અત્યાચારમાં જે મદદ કરી તેથી દારૂના ઇજારદારોને એ લાજિમ છે કે તેમણે હવે ઇજારો ન રાખવો. શ્રી વલ્લભભાઇની જાહેર વિનંતીની બરાબર અસર થઈ છે. બારડોલી મુકામે જે હરરાજી થઇ તેમાં પારડીના ૧૩૮માંથી ૪૨, ચોરાસીનાં ૧૨૭માંથી ૨૯ માંડવા લેવાયા. ચીખલીના ૭૭ માંથી ૧ લેવાયો પણ તેનો કંટ્રાક્ટ લેનાર પાછો ફરી ગયો અને વલસાડ જલાલપોર માટે કોઇ હરરાજી બોલ્યું જ નહિ. બારડોલીના તોફાની વાતાવરણમાંથી દૂર જઇ સુરતમાં હરરાજી કરવાને ગયા તો ત્યાં પણ સત્યાગ્રહીઓ પહોંચી ગયા, તેમાંથી શ્રીમતી મીઠુ બહેન પીટીટ એક બીજાં પારસી બ્હેન, ડૉ. શ્રીઆ અને શ્રીયુત મણીલાલ કોઠારીને હરરાજીમાં લોકોને

સમજાવવાના દૂર કરવા કેદ કર્યા, અને હરરાજી ફરી થશે છોડી મૂક્યાં છતાં હરરાજીનું પરિણામ આવી શક્યું નથી. સરકારે છેવટે હરરાજી કરવાનું વગર તારીખે મુલતવી રાખ્યું છે.

ગયે માસ કૌંસિલમાંથી રાજીનામાં આપેલા ગૃહસ્થો પાછા બીન હરીફ ચૂંટાયા છે. તે ઉપરાંત શ્રીયુત લાલજી નારણજીએ પણ રાજીનામું આપેલું તે પણ પાછા ચૂંટાયા છે. તા. ૨૩મી એ કૌંસિલ ઉઘડતાં આ વખતની બેઠકમાં ના. ગવર્નરે, ભાષણ કરવાનો રિવાજ નથી છતાં, બારડોલીના મામલા વિશે લાંબું ભાષણ કર્યું છે. અંગ્રેજી ભાષા કેળવેલી છે અને તેમાં ગમે તેવી ધમકી પણ કેવી શિષ્ટ ભાષામાં દઇ શકાય છે તેનો એ નમૂનો છે. ભાષણનો સાર એ છે કે પોતે હિંદના મિત્ર છે છતાં જો બારડોલીની પ્રજા સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખશે તો કાયદાની ખાતર તેમને એવાં પગલાં ભરવાં પડશે કે જેને પરિણામે પ્રજાની પ્રગતિ ઘણાં વરસો સુધી અટકી પડશે અને એ ઘાને રૂઝાતાં વાર લાગશે. ના. ગવર્નર તો આ ધમકી નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે પણ તેમની પછવાડે ઇંગ્લંડમાં અર્લ વિન્ટર્ટને જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે પણ જોવા જોઇએ. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ ગેરકાયદેસર હીલચાલ 'કચરી' નાંખવામા આવશે. ના. ગવર્નરે કૌંસિલને આ ઉપર વિચાર કરવા ૧૪ દિવસની મહેતલ આપી છે. એટલે હમણા બારડોલી નગમાં કશી નવાજૂની નથી.

કૌંસિલમાં આ બારડોલીના પ્રશ્ન ઉપર જ એક નવો રાષ્ટ્રીય પક્ષમેળ થયો છે. તેમાં સિંધ સિવાય સર્વ છે. હાલ તેનું સંખ્યાબળ ૫૦ જેટલું છે. આ પક્ષે કૌંસિલનું કામ મુલતવી રાખવાના ઠરાવની નોટિસ આપી છે.

ઇંગ્લંડમાં બારડોલીએ ત્યાંની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવા માંડ્યું છે. 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયને' પ્રજાને ચેતાવી છે કે ખેડુતો રાજદ્વારી નેતાઓને મદદે બોલાવે એવો દિવસ આવે તેથી સરકારે ચેતતાં રહેવું જોઇએ. તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સાઇમન કમિશને આ સરકારી મહેસુલ પદ્ધતિ સુધારવાને ભલામણ કરવી જોઇએ અને એવી ભલામણ અમલમાં આવે ત્યાં સુધીને માટે મહેસુલ લેવાનું મુલતવી રાખવું જોઇએ.

એક વાત નિશ્ચિત છે. બારડોલી સત્યાગ્રહ મુંબઇની ધારાસભાની મદદથી નથી શરૂ થયો. ઉલટો કાયદેસર ઇલાજો બંધ પડતાં શરૂ થયો છે. આ સત્યાગ્રહ પોતાની માગણીના ન્યાયીપણાના અને પોતાના આત્મબળ ઉપર શરૂ થયો છે અને હવે તો તેને આખા દેશનો ટેકો છે—ભલે સરકાર કૌંસિલોમાં અન્યથા બનાવી શકે—એટલે તેને માટે અંત સુધી આગળ જવું એ એક જ માર્ગ છે. અને બારડોલીને ઓળખે છે તે એમ જ જાણે છે કે આ લડતનું વિજય સિવાય બીજું કાંઇ પરિણામ આવવાનું નથી.

બારડોલીનું રહસ્ય

બારડોલીનો વિજય
એટલે આત્મશુદ્ધિ
એમ જે ન સમજ્યા
હોય તે બારડોલીની
લડતને સમજ્યા જ
::: નથી. :::

મોહનદાસ ગાંધી

સરદાર વલ્લભભાઈ

ચિત્રકાર: ટી બી માડુલીકર, એમ. એ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬ બીજો શ્રાવણ : ૧૯૮૪ અંક ૪

વીર વલ્લભભાઈ

"બાપુનો સંદેશ ભાંગ્યો તૂટયો પણ લોકોને પહોંચાડનારા કેટલા ઓછા છે? બાકી કોણ આપણે? આપણે કર્યું શું? બાપુએ નાહકના ચઢાવી માર્યા?"

બારડોલીના વિજય માટે ધન્યવાદના તારો ઉપર તારો આવી રહ્યા હતા ત્યારે વલ્લભભાઈએ ઉપર ટાંકેલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. એટલામાં વલ્લભભાઈએ કરેલું કામ, તેમની ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ, તેમની નમ્રતા બધું આવી જાય છે. એમના કામની કિંમત આંકવાનો આજે સમય નથી, હજી તો કેટલું યે કામ ઈશ્વરે તેમને હાથે કરાવવું ધાર્યું હશે. ભારતના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં તેમના સ્થાનની આજે વાત કરવી એ પણ મૂર્ખાઈ ગણાય. આજે તો તેમનો થોડો પરિચય કરીએ એટલું જ.

'ટાઇમ્સ'નો ખબરપત્રી જ્યારે બારડોલીમાં આવીને સ્તબ્ધ થઇ ગયો ત્યારે તેણે વલ્લભભાઇને જોયા વિના તેમના કામની કિંમત આંકી લીધી, અને મુંબઇ જઇને લખ્યું કે બારડોલીમાં 'બોલ્શેવિઝમ' ચાલી રહ્યું છે, અને તેનો લેનિન વલ્લભભાઈ છે. બારડોલીનું અદ્દભુત સંગઠન લેનિનની સંગઠનશક્તિની યાદ આપે એવું છે એમાં જરાય શંકા નથી, અને લેનિનના પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના લેનિનની છબિ ઉપરથી કહું તો વલ્લભભાઇ લેનિનને ઠીક મળતા આવે છે. પણ વલ્લભભાઇ સાથે બહુ રહ્યા પછી, તેમની બોલચાલ, તેમનું હાસ્ય, તેમનું તેજ, તેમના રાગ અને આવેશ જોયા પછી તિલક મહારાજનું વધારે સ્મરણ થાય છે. એકવાર અચાનક વલ્લભભાઇની લાંબી મૂછો અને મક્કમ જડબાં જોઇને તિલક મહારાજની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થયેલી ત્યારપછી એ સામ્ય મનમાં વધારેને વધારે દૃઢ થતું ગયું છે. એવી રીતે ઘણીવાર કેટલીક મૂર્તિઓએ ઐતિહાસિક મૂર્તિઓનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે

મૌ. શૌકતઅલીને જોઇને બકુનિનની છબિ યાદ આવી છે, શ્રી. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલને જોઇને કલેમેન્સો યાદ આવે છે, મુંબઇના એક સુવિખ્યાત વકીલ હમેશાં મને સેસિલ રોડ્ઝનું સ્મરણ કરાવે છે, અને મારા મિત્ર કૃપાલાની જ્યારે દાઢી રાખતા ત્યારે એકવાર મળસ્કે ચાર વાગે ચાંદનીમાં તેમની સાથે બનારસ સ્ટેશને જતાં તેમની આખી આકૃતિથી શિવાજી મહારાજનું સ્મરણ થયેલું તે હજી યાદ છે. આ તુલનાઓમાં કેવળ કલ્પનાએ નથી કામ કીધું, અવલોકને સારો ભાગ ભર્યો છે, અને જેમ જેમ જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમાગમમાં હું આવતો ગયો છું તેમ તેમ બીજી મૂર્તિઓ સાથેનું મેં અવલોકેલું તેમનું સામ્ય વધતું જતું લાગ્યું છે. આમાં મારા અવલોકનનો દોષ હોવાનો ભલે સંભવ હોય. ગમે તેમ હો, વલ્લભભાઇને જોઇને જેને તિલક મહારાજ યાદ ન આવતા હોય તેને પણ વલ્લભભાઇ અને તિલક મહારાજની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓનું સામ્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે. આ સામ્યનો વિચાર કરતાં તિલક મહારાજની અગાધ વિદ્વત્તા અને વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાનને હું ઘડીકવાર ભૂલી જાઉં છું એ કબૂલ કરૂં છું. વલ્લભભાઇને પોતાને આ વિષે કહીએ તો તેઓ તો એ તુલનાને હસી કાઢે છે. તેમને પોતાની મહત્તાનું ભાન બહુ ઓછું હશે, જો કે ઉપર ઉપરથી જોનારાને એમ લાગે કે એ ભાન તેમનામાં વધારેમાં વધારે હશે. આ અવળી છાપ પાડવાની વિશેષતા પણ તિલક મહારાજ અને વલ્લભભાઈ બંનેમાં સમાન છે. ઉપરથી બંને જેટલા અભિમાની લાગે તેટલા જ અંતરથી નિરભિમાન, ઉપરથી જેટલા રૂક્ષ અને પરુષ લાગે તેટલા જ અંતરથી સૌમ્ય અને મૃદુ, ઉપરથી જેટલા અટપટા અને અભેદ્ય લાગે તેટલા જ અંતરથી સરલ અને ઋજુ, ઉપરથી જેટલા ઊંડા જણાય તેટલા જ બંને અંતરથી અળગા.

પણ આ તુલનાને હું આગળ નહિ લંબાવું, કારણ આગળ ઉપર મારે એ જ વસ્તુ ઉપર આવવું છે.

‘મહાપુરુષ’

એમ તો આ બંને મહાજનો વચ્ચે અસામ્ય બહુ જણાય છે. વલ્લભભાઇ ખેડુત કુટુંબમાં જન્મેલા, પોતાની જન્મતિથિની પણ તેમને ખબર નથી, તેમની માતાને ખબર હોય તોપણ તારીખ તો કોઇ જાણતું નથી. ‘નિશાળમાંથી એક ખોટી તારીખ મળે છે ખરી’ એમ ઘણીવાર તેઓ હસતાં હસતાં કહે છે. તિલક મહારાજનો જન્મ તો શિષ્ટ શાસ્ત્રી કુટુંબમાં થયેલો, જન્મથી જ એવા સંસ્કાર કે તિલક મહારાજને તો પોતાના જન્મની તિથિ જ નહિ પણ ઘડી–પળની પણ ખબર હશે. રમતગમતમાં તેમને જેટલું આપણાં શાસ્ત્રોનું અને ઉત્તમ સાહિત્યગ્રંથોનું જ્ઞાન મળ્યું તેટલું વલ્લભભાઇને કેવળ આસપાસનાં ખેતરોનું અને ગામડાંઓનું મળ્યું હશે. એકવાર મને કહેઃ “મારા પિતાને મને ભણાવવાનો શોખ બહુ. રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લઇ જાય, ખેતરમાં કામ કરવા નહિ પણ આવતાં જતાં રસ્તે પાડા બોલાવવા અને પલાખાં ગોખાવવા લઇ જાય. ગુજરાતી સાત સુધી તો ભણ્યા, પણ પછી શું કરવું ? અમારી શાળાના માસ્તરને તો બધાને સિનિયર માસ્તર બનાવવાની ભારે હોંશ હતી. મારી પણ એ જ દશા થાત, પણ એવામાં ગામડામાં ગામઠી અંગ્રેજી શાળા નીકળી. આપણે તુરત તેમાં જોડાયા. ત્રણ ચોપડી ત્યાં ભણ્યા. ચોથી અને પાંચમી પેટલાદમાં અને પછી મૅટ્રિક થતાં સુધીમાં નડિયાદ અને વડોદરા એમ બે સ્કૂલો બદલેલી.” આમ તિલક

મહારાજને જેટલી વ્યવસ્થિત કેળવણી મળી હશે તેટલી જ અવ્યવસ્થિત કેળવણી વલ્લભભાઇને મળી એમ કહેવામાં બાધ નથી.

આ ત્રણે સ્થાનની શાળાઓમાં તેમણે ગાળેલો સમય બાળપણને માટે ઐતિહાસિક કહેવાય એવી ઘટનાઓથી ભરેલો હતો. એ સમયમાં આપણને ભાવી વીર યોદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. શાળામાં સ્હેજે સેનાપતિનું પદ ભોગવતા હશે, કારણ ત્રણે ઠેકાણે અનેકવાર શાળા ખાલી કરાવેલી. પેટલાદનો પ્રસંગ તો તેમને યાદ નથી, પણ નડિયાદના અને વડોદરાના પ્રસંગો તેઓ કોકવાર સંભળાવે છે. નડિયાદમાં એક શિક્ષક શાળામાં વાપરવાના સાહિત્યનો વેપાર કરતા હતા તેની સામે એ સાહિત્ય તેમની પાસે ખરીદવા વિરૂદ્ધ હીલચાલ કરેલી. એને અંગે હડતાળ પડી ૭ દિવસ શાળા બંધ રહેલી. આખરે પેલા શિક્ષકને નમવું પડેલું.

વડોદરાની કારકીર્દી વધારે નોંધવા લાયક છે. નડિયાદથી વડોદરા જવાનું મુખ્ય કારણ ત્યાં અંગ્રેજી વધારે સારૂં શીખવાય છે એમ સાંભળેલું એ હતું. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં તેમને કાંઈ ઝાઝો વિચાર હોય જ નહિ. પેટલાદ ભણતા હતા ત્યારે કરમસદ—જન્મસ્થાને—દર અઠવાડિયે આવે, અને સાત દહાડાનું સીધું બાંધી જાય, ભાડે રાખેલા ઘરમાં સાત આઠ છોકરા રાંધી ખાય. પોતે રાંધવામાં બહુ ભાગ લેતા હોય એમ માનવાને કારણ નથી, કારણ ભવિષ્યમાં રાંધવાની પરીક્ષા થઇ તેમાં તેઓ પાસ ન થયેલા એ આપણે જોશું. પણ બાળપણથી જ ઘર છોડી બહાર જઈ ભણવાનું સાહસ ભાવી સાહસોની આગાહી આપે છે. પણ હવે વડોદરાના પરાક્રમ ઉપર આવું. સંસ્કૃતમાં બહુ રસ પડતો ન હોવાને લીધે મૅટ્રિકમાં આવતાં સંસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લીધેલું. ગુજરાતી શીખવનારા તે વેળા શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પ્રસિદ્ધ 'છોટાલાલ માસ્તર' હતા. ગુજરાતી શીખવતા, પણ દેવભાષા છોડીને ગુજરાતી શીખવા આવનાર તરફ સ્હેજે તેમને અણગમો રહેતો હશે. જે દિવસે વલ્લભભાઈ તેમના વર્ગમાં જોડાયા તે દિવસે છોટાલાલ માસ્તર તેમને કહે: 'આવો મહાપુરુષ! ક્યાંથી આવ્યા? સંસ્કૃત છોડી ને ગુજરાતી લો છો પણ સંસ્કૃત વિના ગુજરાતી આવડે જ નહિ એ ખબર છે?' એમ કહીને સંસ્કૃત અભ્યાસના ઘણા લાભો ગણાવ્યા. એટલે વિદ્યાર્થી વલ્લભભાઇ ધીમે રહીને બોલ્યા: 'પણ સાહેબ, અમે બધા સંસ્કૃતમાં જ રહેત તો આપ પછી શીખવત કોને?' શિક્ષક ખીજાયા. પાછલા બાંક ઉપર ઊભા રહેવાની સજા થઈ. તે સજા તો સુખે ભોગવી પણ એ ઉપરાંત સજા થઈ તે ભોગવવાની ના પાડી. શિક્ષકે હુકમ કર્યો: 'મહાપુરુષ! જાઓ, એક એકાંથી દશ એકાં સુધીનો પાડો લખી લાવજો.' એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, શેના લખી લાવે? માસ્તર સાહેબ રોજ ચીડાતા જાય અને રોજ શિક્ષા વધારતા જાય: 'જાઓ કાલે બે વાર લખી લાવજો', 'કાલે ચાર વાર', 'કાલે આઠ વાર' એમ બસેં પાડા લખવાનો હુકમ થયો ત્યાં સુધી 'મહાપુરુષ'ના ઉપર અસર ન થઇ. શિક્ષક શિક્ષા વધારતા ગયા, અને શિષ્ય શિક્ષા મૂંગે મોઢે સાંભળતા ગયા. એક દિવસ છોટાલાલ માસ્તરે પૂછ્યું: 'કેમ લખી લાવવા છે કે નહિ? કે બીજી શિક્ષાનો વિચાર કરૂં?' શિષ્યે જવાબ આપ્યો: '૨૦૦ પાડા તો લાવ્યો હતો પણ તેમાંથી ૨ મારકણા નીકળ્યા તે દરવાજા આગળથી નાશી ગયા એટલે કાંઇ ન રહ્યું!' પોતાના વિદ્યાર્થીનો આવો મસ્ત વિનોદ સમજવાને અને સહન કરવાને માટે તો આ જમાનાના શિક્ષકો પણ તૈયાર ન થાય. છોટાલાલ માસ્તરે તે ન સાંખ્યો,

એટલે તેને વધુ ધમકી આપી. બીજે દિવસે પાછું પૂછવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે જરાય ખસિયાણા પડયા વિના વલ્લભભાઇએ વિનોદને આગળ વધાર્યો. શિક્ષકની આગળ જઇને કહ્યું: 'હા લખી લાવ્યો છું' એમ કહીને એક કાગળ બતાવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: 'બસેં પાડા.' છોટાલાલ માસ્તરની અહિંસાને ધન્ય છે કે તેમણે આ અપમાનનો સ્થૂલ પ્રહારથી જવાબ ન આપતાં આ ન સુધરી શકે એવા નઠોર છોકરાને મુખ્ય શિક્ષક નરવણે પાસે મોકલ્યો. વલ્લભભાઇ આ ધન્યવાદની સામે વાંધો લે છે. તેઓ કહે છે: 'કોઇ પણ શિક્ષક મને મારતાં ડરે એવો હું હતો.' આ મુખ્ય શિક્ષકની આગળ વિદ્યાર્થીએ નિવેદન કર્યું: 'આવી તે સજા હોતી હશે સાહેબ? કાંઇ અમારા અભ્યાસમાંથી લખાવતા હોય તો મને ફાયદો પણ થાય, આ પહેલી ચોપડીના એકાના પાડાથી તો કોઇને ફાયદો ન થાય, ઉલટા એ પાડા લખતો જોઇને મને કોઇ મૂરખ કહે.' મુખ્ય શિક્ષકે વલ્લભભાઇને મુક્તિ આપી.

છોટાલાલ માસ્તર તો પોતાના વિદ્યાર્થીને 'મહાપુરુષ' થયેલો જોવાને ન જીવ્યા, પણ નરવણે માસ્તર આજે અતિ માનથી કહી સંભળાવે છેઃ 'વલ્લભભાઇ મારા હાથ નીચે શીખેલા.' કદાચ ઘણો સમય ત્યાં ભણ્યા હોત તો શિક્ષકો અને શિષ્ય એકબીજાને વધારે ઓળખી શકત, પણ વલ્લભભાઇ તો બીજા એક શિક્ષકની સાથે ઝગડો કરીને બે જ મહિનામાં ત્યાંથી નીકળ્યા, બલ્કે કાઢી મૂકવામાં આવ્યા!

આવા તોફાનમાં સાક્ષરી શિક્ષણ તો તેમને બહુ શેનું જ મળ્યું હોય? નડિયાદમાં જઇને મૅટ્રિક થયા અને મૅટ્રિક પાસ થયા પછી તેમને જવાબદારીનું ભાન આવ્યું ત્યાર પછીનું તેમનું આયુષ્ય કોઈ પણ જણના ઉપર પુરુષાર્થી જીવનની છાપ પાડે છે.

માતપિતા

વલ્લભભાઈના બાલજીવનની વાત કરતાં પહેલાં મારે એમના માતપિતાનું થોડું ઓળખાણ કરાવવું જોઇતું હતું. પણ માતપિતાના ઘડતર કરતાં બાળપણની મસ્તીમાં તેમણે કરી લીધેલું પોતાનું ઘડતર વધારે દેખાઇ આવે છે એટલે એને વિષે મેં પહેલી વાત કરી લીધી. પણ માતપિતાના ઉત્તમ જીવનના સંસ્કારો વલ્લભભાઇ ઉપર અસર પાડયા વિના નહિ રહ્યા હોય. કોઇ શિક્ષકને વિષે ભક્તિભાવથી તેમને વાત કરતા નથી સાંભળ્યા પણ માતપિતા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ તેઓ ઘણીવાર વ્યક્ત કરે છે. પિતાશ્રીનાં કેટલાંક સ્મરણોમાં એક બે નોંધવા જેવાં છે. નાનપણમાં તેમણે '૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધેલો—ઝાંસીની રાણીના પ્રદેશમાં—અને બે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમનો ઘેર પત્તો જ ન્હોતો લાગ્યો! આ સાહસનો વારસો તો દીકરાને તેમણે પૂરેપૂરો આપ્યો છે. મલ્હારરાવ હોલ્કરે તેમને એકવાર કેદ કર્યા હતા. કેદ કરી તેને પોતાની સામે બાંધી રાખી મલ્હારરાવ શેતરંજ રમતા હતા. શેતરંજમાં રાજા ખોટી ચાલ ચાલતા જાય ત્યાં ઝવેરભાઇ કહેતા જાયઃ 'રાજા ફલાણું મ્હોરૂં આમ ચલાવો.' મલ્હારરાવ ચકિત થઈ ગયેલા અને કેદીને છોડીને મિત્ર કરેલા. ત્રીજું સ્મરણ બહુ મધુરૂં છે. ડોસા સ્વામીનારાયણના મહાભક્ત હતા, ૪૫ વર્ષની ઉમ્મર પછી તો ઘેર માત્ર એક વેળા જમી જાય, સૂવા બેસવાનું સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જ રાખ્યું હતું. ૯૨ વર્ષ તેઓ જીવ્યા, પણ વડતાલની યાત્રા તો તેમની હમેશાં ચાલ્યા જ કરતી. વલ્લભભાઇ પણ વડતાલ અનેકવાર ગયેલા અને ૧૭ વર્ષના થયા ત્યાં

કાળથી જ જે લોકસેવાનો આદર્શ દૃષ્ટિ આગળ રાખી પોતાનું જીવન ઘડ્યું તેવી રીતે વલ્લભભાઇએ ઘડયાનો પુરાવો નથી. એમની નેમ તો પ્રથમથી જ બેરિસ્ટર થવાને માટે વિલાયતમાં જવા અને રહેવા જેટલા પૈસા અહીં વકીલાત કરીને રળી લેવાની હતી. આપણે જોશું કે વકીલાત પણ વિલાયત જવાનું પોતાનું સ્વપ્નું ખરૂં કરવા ખાતર કરવા માંડેલી

વકીલાતના કાળની એમની પાસે ઘણીવાર વાતો સાંભળી છે. એ વાતો કરતાં એમનાં અનેક તોફાનો જ એમને યાદ આવે છે અને તેથી પોતે હસે છે અને બીજાને હસાવે છે. ફોજદારી વકીલ તરીકે જ તેમણે ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને આખા ખેડા જીલ્લામાં થોડા જ વર્ષની વકીલાતમાં તેમણે હાક વગાડી હતી. કેવળ તેમનાથી ડરીને બોરસદના રેસિડેંટ મેજીસ્ટ્રેટની કોર્ટ આણંદ લઈ જવામાં આવેલી. વલ્લભભાઇ આણંદ પહોંચ્યા, એટલે પાછી પેલી કોર્ટ બોરસદ આવી. ગાંધીજીની વકીલાતનાં સ્મરણોમાં જ્યાં ત્યાં સત્યનિષ્ઠાને અંગે તેમણે અસીલોને આપેલી સલાહ અને અસીલો પાસે કરાવેલા ગુન્હાના અણધાર્યાં એકરારોની વાતો સાંભળીએ છીએ તેવું વલ્લભભાઇ પાસે સાંભળવાનું નથી મળતું. ત્રાસ આપનારા પોલીસ અમલદારોને, અને વકીલોનું અપમાન કરનારા અને તેમને ધમકાવનારા મેજીસ્ટ્રેટોને વશ કર્યાના અનેક દાખલા વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં મળે છે. એક હરબન્ડ કરીને મેજીસ્ટ્રેટને તેમણે કેવી રીતે હંફાવ્યો હતો એની અનેકવાર વાત કરીને તેઓ હસાવે છે. સાહેબની તુમાખીનો પાર ન્હોતો, મોટા મોટા અમદાવાદના વકીલોનું પણ તે અપમાન કરતો અને તેની પાસે જતાં સૌ ડરતા. એક ખૂનનો કેસ—વલ્લભભાઇ પાસે ખૂન, ખોટા દસ્તાવેજ, ધાડ પાડવા સિવાય બીજા કેસો આવે જ શેના ?—એ મેજીસ્ટ્રેટ પાસે ચલાવવાનું વલ્લભભાઇને ચયેલું. સાક્ષીઓને શરમાવવા અને દબાવવા ખાતર એ મેજીસ્ટ્રેટ દરેક સાક્ષીની સામે મોટો અરીસો મૂકાવતો. આરોપી પટેલની સામે એણે અરીસો મૂકાવ્યો. વલ્લભભાઇએ તુરત જ મેજીસ્ટ્રેટને કહ્યું કે આ અરીસો સામે રાખીને આરોપીની જુબાની લેવાય છે એ વાતની નોંધ કરો. પેલો ગભરાયો. આવી રીતે તેને પડકારનાર કોઇ વકીલ અગાઉ મળ્યો ન્હોતો. ખૂબ તકરાર ચાલી, વલ્લભભાઇએ કેસ બીજી કોર્ટમાં ચલાવવાની અરજી આપવાનું કહ્યું, આખરે પેલો મોળો પડયો. સાક્ષીઓ લાવવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે એકે સાક્ષી અહીં રજુ કરવા માગતો નથી, પણ આ બંધ પાકીટમાં મેં સાક્ષીઓનાં નામ લખ્યાં છે તે સાક્ષીઓ હું સેશન્સ કોર્ટમાં રજુ કરીશ. એ પાકીટ સેશન્સ કોર્ટમાં જ ફોડી શકાય એવી માગણી કરી. મેજીસ્ટ્રેટ વધારે ગભરાયો, પાકીટ ફોડયું. પાકીટમાં એ મેજીસ્ટ્રેટને સાક્ષી તરીકે ટાંકયો હતો, જે સ્ત્રીનું ખૂન થયું હતું તે જ સ્ત્રીને સાક્ષી તરીકે ટાંકી હતી, અને બીજી ચીજો પેલાને વીમાસણ અને ગભરાટમાં નાંખે એવી હતી. મેજીસ્ટ્રેટ પાણી જેવો પાતળો થઈ ગયો, પોલીસના ઘણા સાક્ષીઓનો ઇતબાર કરવાની સાફ ના પાડી, તેના ઉપર ટીકા કરી, પણ પ્રથમ દર્શની પુરાવે કેસ સેશનકમિટ કરવો જોઇએ એટલે કર્યો. વલ્લભભાઇને તો એટલું જ જોઈતું હતું. સેશન્સમાં તો પહેલે જ દિવસે એ કેસ ઊડી ગયો.

અમદાવાદમાં બેરિસ્ટરી કરવા લાગ્યા ત્યારે એક ફોકસ કરીને મેજીસ્ટ્રેટની રાત્રે નવ વાગે કોર્ટ ઉઘાડી મધરાત સુધી ચલાવવાની ખો ભૂલાવનાર પણ વલ્લભભાઇ જ હતા.

આ વકીલાતનો અનુભવ પાછલા જીવનમાં એમને કેવો કામ આવ્યો તેનો એક રમૂજી દાખલો બોરસદની લડતમાં મળી આવ્યો હતો. સરકારનો પ્રજાની સામે એવો આરોપ હતો

કે ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની હીલચાલથી લોકોને સત્તાનો ડર રહ્યો નહિ અને બહારવટીઆ પાક્યા અને લોકોએ તેમને ઉત્તેજન આપ્યું. આનો સચોટ જવાબ વલ્લભભાઇએ પોતાની વકીલાતના અનુભવમાંથી આપ્યો:

"પેલો ગુલાબ રાજા બહારવટે નીકળ્યો ત્યારે તો ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પણ ન્હોતા. તે વખતના કલેકટર વુડને તે મારવા ફરતો હતો, કારણ એને ગુલાબ રાજાને સજા કરાવવી હતી. કલેકટરનો મુકામ સિંગલાવ ગામમાં હતો. ત્યાં તેણે સાંભળ્યું કે ગુલાબ રાજા ગાયકવાડી હદમાં લૂંટો કરે છે. અંગ્રેજી પોલીસની તેને મદદ છે એવો રિપોર્ટ હતો. તેણે એની તપાસ કરવા માંડી. તે વખતે તે કસ્બી ફેંટો ને ભેટ બાંધીને પાસે જ ઊભો હતો. તેણે કહ્યું: 'હું ગુલાબ રાજા.' વુડે કહ્યું: 'તારા હાથ છુટા તે હોય? તને તો બેડીઓ પહેરાવવી જોઇએ.' ગુલાબ રાજા કહે: 'પકડાઉં તો તારી સત્તા ચાલે તે કરજે, આજે તો હું રાજા છું.' કલેકટરના કહેવાથી તેના ઉપર કેસ ઊભો કરવામાં આવ્યો. ચોરા ઉપર મામલતદારની શીખવણીથી એક વાણિયાએ ગુલાબ રાજાને ગાળો દીધી તેથી ગુસ્સે થઈ તેણે તેને કપાળમાં એક કાંકરી મારી. આ બાબતનો કેસ ચાલ્યો. ગુલાબ રાજાએ મને વકીલ કર્યો. કેસમાં કંઈ થઇ શકે તેમ ન્હોતું, પણ કલેકટરે મોટા જજને મળીને તેને ૯ મહિના સજા કરાવી. પેલાને તેની ગંધ આવેલી એટલે તે કોર્ટમાં હાજર થયો જ નહિ, અને તે દહાડાથી બહારવટું શરૂ કર્યું. ત્યારપછી તેણે બાવન લૂંટો કરી છે, અને પચીશ ત્રીશ ખૂનો કર્યાં છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને સતાવેલો તે તો લાંબી રજા લઇને ચાલ્યા ગયા! કલેકટરને બાતમી રોજ જાય કે ગુલાબ રાજા વલ્લભભાઈ વકીલને ઘેર રોજ રાત્રે આવે છે. તેણે મને બોલાવ્યો અને મોટી જગ્યાઓ આપવાની અનેક લાલચો આપી પેલાને પકડાવવા કહ્યું. મેં કહ્યું: 'કાયદો હું થોડોઘણો જાણું છું; મારે ઘેર તે આવતો હોય તો મારે પોતે જ તે જાહેર કરવું જોઇએ, ન કરું તો ગુન્હો ગણાય એ હું જાણું છું.' પણ મેં તેને એક સલાહ આપી કે તમારી બંદુકો નકામી છે—બે ધારીઆં કરાવીને રાખો. કલેકટરે તરત ધારીઆં કરાવી લીધાં!"

આવી રીતે અનેકવાર તેમણે પોતાની વકીલાતના અનુભવનો ઉપયોગ કરી સરકારને હંફાવી છે. વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં કાયદાના અભ્યાસના કરતાં તેમનું ઊંડું વ્યવહારજ્ઞાન, માનવ સ્વભાવની પરીક્ષા, ઉલટતપાસની અને પુરાવાને છણવાની અજબ શક્તિએ વધારે ભાગ લીધો છે. 'દીવાની કેસો તો તમે બહુ નહિ ચલાવ્યા હોય?' એમ પૂછતાં તેમણે કહેલું: 'થોડા સમયમાં વધારેમાં વધારે કમાઈ શકાય એવા જ કેસો હું લેતો. દીવાની કેસો બહુ ઓછા, અને તે પણ જેમાં કાયદાની ગલીકુંચીઓમાં ઉતરવાનું હોય તેવા નહિ પણ પુરાવાઓની સામે પુરાવા રજુ કરવાના હોય અથવા આખા પુરાવા ઉડાવી દેવાના હોય તેવા જ કેસો આવતા.'

ગોધરાની વકીલાતનું એક સ્મરણ, આ પ્રકરણ આટોપતાં પહેલાં, નોંધી લઉં. ગોધરામાં એકવાર ખૂબ પ્લેગ ચાલ્યો. કોર્ટના નાઝરનો દીકરો પ્લેગમાં પટકાયો. વલ્લભભાઇ તેની સારવારમાં રહ્યા પણ દરદી બચ્યો નહિ. દરદીને સ્મશાને મૂકી આવીને પોતે પ્લેગમાં સપડાયા. મોટી ગાંઠ નીકળી હતી, પણ એથી કાંઇ વલ્લભભાઇ ગભરાય એમ ન્હોતા. પોતાની પત્નીની સાથે ગાડીમાં બેઠા, આણંદ આવ્યા, પત્નીને કહ્યું: 'તમે જાઓ કરમસદ, હું નડિયાદ જાઉં

છું અને ત્યાં સાજો થઈ જઇશ.' પ્લેગમાં પડેલા પતિને છોડીને જવાની કઈ પત્નીની હિંમત ચાલે? પણ પત્નીને જવાનો આગ્રહ કરવાની અને મોકલી દેવાની વલ્લભભાઇની હિંમત ચાલી, અને નડિયાદમાં પોતે સાજા થયા! એ જ પત્નીને મુંબઇમાં ઓપરેશન કરાવવાને મૂકી આવ્યા હતા. ઓપરેશન થયું, પછી ખબર રોજ મેળવ્યા કરતા હતા, પણ બેચાર દિવસમાં તેમની સ્થિતિ ખરાબ થઇ, અને એક કોર્ટમાં વલ્લભભાઇ કેસ ચલાવતા હતા ત્યાં તેમના મરણનો તાર મળ્યો. વલ્લભભાઇએ કામ આગળ ચલાવ્યું!

વિલાયતમાં અભ્યાસ

વિલાયતમાં જવાનાં સ્વપ્નાં વલ્લભભાઇએ બાળપણથી જોયાં હશે એમ લાગે છે. ૧૯૨૧ માં આપેલા એક હૃદયસ્પર્શી ભાષણમાં તેમણે પોતાના જીવનના આ ભાગ ઉપર સરસ પ્રકાશ પાડયો હતો:

"ભાઈ મોતીલાલે મારી ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે હું પહેલાં આબેહુબ અંગ્રેજની નકલ હતો, તે સત્ય છે. વળી હું નવરાશનો વખત રમતગમતમાં ગાળતો તે વાત પણ ખરી છે. મારી માન્યતા તે વખતે એવી હતી કે આ નિર્ભાગી દેશમાં પરદેશીની નકલ કરવી એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. મને શિક્ષણ પણ એવું જ આપવામાં આવ્યું હતું કે આ દેશના માણસો હલકા અને નાલાયક છે અને આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પરદેશી માણસો જ સારા ને આપણો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે, આ દેશના માણસો તો ગુલામગિરીને જ લાયક છે. આનું ઝેર આ દેશના તમામ બાળકોને પીવડાવવામાં આવે છે. હું નાનપણથી જ જે લોકો પરદેશથી સાત હજાર માઇલ દૂરથી રાજ્ય કરવા આવે છે તેમનો દેશ કેવો હશે તે જોવા તથા જાણવાને તરફડિયાં મારતો હતો. હું તો સાધારણ કુટુંબનો હતો, મારા બાપ મંદિરમાં જ જીંદગી ગાળતા અને તેમાં જ પૂરી કરેલી. મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમની પાસે સાધન નહતું. મને માલૂમ પડ્યું કે દશ પંદર હજાર રૂપિયા મળે તો વિલાયત જવાય. મને કોઇ એટલા રૂપિયા આપે એમ નહોતું. મારા એક મિત્રે કહ્યું કે ઇડર સ્ટેટમાં દરબાર પાસેથી રૂપિયા વ્યાજે મળે તેવો સંભવ છે. તે ઉપરથી મારો મિત્ર અને હું બન્ને ઇડર ગયા, શેખસલ્લીના વિચારો કરી ગામની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા આવ્યા. છેવટે નક્કી થયું કે વિલાયત જવું હોય તો પૈસા કમાઇને જવું. પછી વકીલાતનો અભ્યાસ કર્યો ને વકીલાતનો ધંધો કરી ખર્ચ જેટલી કમાણી કરી ત્યારે વિલાયત જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ જે કંપનીની મારફત વિલાયત જવાની ગોઠવણ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો, તેના મને જવાબો મળ્યા, તે જવાબો મારા ભાઇના હાથમાં આવ્યા—બંને ભાઇ અંગ્રેજીમાં વી. જે. પટેલ કહેવાય!—તે ઉપરથી ભાઇએ કહ્યું: 'હું તમારાથી મોટો, મને જવા દો અને મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે, પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.' મેં ભાઇને પંદર દિવસની મુદત આપી., અને પંદરમે દિવસે તે વિલાયત ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી મારે કુટુંબકલેશ વેઠવો પડયો. તે ત્રણ વર્ષે આવ્યા ત્યારપછી હું ગયો."

અસહકારની પલટાયલી દૃષ્ટિએ જોતાં અંગ્રેજની નકલ કરવાનાં આગલાં ફાંફાં તરફ વલ્લભભાઇ તિરસ્કારથી જુએ એ સ્વાભાવિક છે. 'ઇંગ્લિશ જેન્ટલમૅન' બનવાનાં પોતાનાં ફાંફાં વિષે ગાંધીજીનું હાસ્ય પણ 'આત્મકથા'ના પાનાંમાં સંભળાય છે ના! પણ જેમ

વિઠ્ઠલભાઇ વલ્લભભાઇ

[બૅરિસ્ટર થયા પછી]

[પૃષ્ઠ ૨૨૯ સામે

ગાંધીજીના વિલાયતવાસના પ્રકરણમાંથી ઘણો બોધ મળી શકે છે તેમ વલ્લભભાઇનું વિલાયતવાસનું પ્રકરણ પણ કિંમતી છે.

પુખ્ત ઉમ્મરે અને જીવનનો અનુભવ લઇને વિલાયત ગયેલા હોવાને લીધે આપણા કેટલાક જુવાનોની વિલાયતમાં જે દશા થાય છે તેવી થવાનો વલ્લભભાઇને ભય ન્હોતો. તેઓ તો વિદ્યાર્થી દશામાં જેટલા તોફાની હતા તેટલા જ સ્થિર અને એકાગ્રતાવાળા વિલાયતમાં બન્યા. જ્યાં રહેતા ત્યાંથી મિડલ ટેમ્પલ ૧૧ માઇલ છેટું હતું. દરરોજ સવારે ૧૧ માઇલ ચાલે, અને છેક સાંજે ટેમ્પલની લાઇબ્રેરી બંધ થાય, બધા ચાલ્યા જાય ત્યારે વલ્લભભાઈ એકલા વાંચતા હોય, પટાવાળો આવીને કહે: 'સાહેબ હવે બધા ગયા, ઊઠો' ત્યારે તેઓ ઊઠે. બપોરે દૂધ અને બ્રેડ મંગાવીને ત્યાંને ત્યાં જ બેઠા બેઠા ખાઇ લે, અને અભ્યાસ કરે. આ દિવસોમાં એમણે રોજ સત્તર સત્તર કલાક વાંચ્યું અને પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવી ૫૦ પૌંડની સ્કૉલરશિપ અને ચાર ટર્મની માફી મેળવી. બેરિસ્ટર થવાને માટે ડિનર ખાવાનાં અને પાસ થઇ આવવાનું એ વાત માત્ર પાસ થવાને માટે જ સાચી હશે, પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવવા માટે તો સાચી નહિ જ. આવી ભારે સફળતા એમના અભ્યાસનું જ કેવળ પરિણામ નહિ, પણ વકીલ તરીકેના લાંબા અને વિશાળ અનુભવનું પરિણામ હતી. કહેવાય છે કે એમના પરીક્ષકોને એમના ઉત્તરપત્રો એટલા તો સારા લાગેલા કે એકજણે એમને બોલાવીને ચીફ જસ્ટિસ સ્કૉટ ઉપર પત્ર લખી આપ્યો હતો કે આવા માણસને ન્યાયખાતાની ઊંચી જગ્યા આપવી જોઇએ.

આ તો વિદ્યાર્થી તરીકેની વાત થઈ. વિલાયતના જીવનકાળમાં આગ્રહનો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. એમને પગે વાળા નીકળ્યા હતા, ઘણા સર્જનને એની ખબર પણ નહિ. બે ત્રણ વખત ઑપરેશન કરાવવું પડયું. ઑપરેશન વખતે 'એનેસ્થેટિક્સ' (પીડાશામક) વાપરવાની ડાકટરે સૂચના કરી, પણ ડાકટરોને વલ્લભભાઇએ આગ્રહ કર્યો કે ગમે તેટલું દુઃખ થાય તે સહન કરીશ પણ ક્લોરોફૉર્મ ન વાપરો. ડાકટરો તાજુબ થયા, પણ તેના આગ્રહને વશ થવાને ના પાડી. 'આવો દરદી અમને પહેલીવાર મળ્યો છે' એમ તેમણે જણાવેલું.

પરીક્ષામાં શ્રેષ્ઠ સફળતા મેળવીને 'કૉલ' થયા તેને બીજે જ દિવસે સ્ટીમર લીધી. કોઇને આવી સફળતા પછી જરા હરવા ફરવા માટે થોડા દિવસ રહેવાનું મન થાય, કંઇ નહિ તો યુરોપના બીજા દેશો જોવાને માટે થોડા દિવસ ભાંગવાનું મન થાય, પણ એક જ કાર્ય સાધીને પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કરીને ગયેલા વલ્લભભાઇ ઘડી પણ વિલાયતમાં ન થોભ્યા.

લોકસેવાર્થે સંન્યાસ

બેરિસ્ટર થયા કે તરત જ અમદાવાદમાં ધમધોકાર ધંધો ચાલવા માંડયો. બેઠા જીલ્લાના કેટલા યે લોકો તો એમની રાહ જોઇને જ બેઠા હશે. વિઠ્ઠલભાઇએ મુંબઈમાં ધંધો માંડ્યો હતો પણ તે નામનો જ, કારણ તેમનો બધો સમય લોકસેવામાં જ જવા લાગ્યો. બંને ભાઇઓએ પાપપુણ્યની વહેંચણી કરી હોય એમ વલ્લભભાઇના અગાઉ ટાંકેલા ભાષણમાંથી જાણવાનું મળે છેઃ

"અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઇતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી જોઇએ, સ્વાર્થત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઇએ, એટલે બેમાંથી એક દેશસેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબસેવા કરવી. ત્યારથી મારા ભાઇએ ધીકતો ધંધો છોડી દેશસેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. આથી પુણ્યકામ તેમને નસીબમાં આવ્યું અને મારે માથે પાપનું કામ આવી પડ્યું. પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો." પણ એ વહેંચણી લાંબો વખત ટકી નહિ, ઇશ્વરે તો નાના ભાઇને માટે જ સંન્યાસ યોજી રાખ્યો હતો, અને તેને માટે તેમણે સાધન–નિમિત્ત ગાંધીજીને બનાવ્યા.

વલ્લભભાઇનો ધંધો ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ આવીને અનેકની શાંતિ અને નિદ્રામાં ભંગ પાડયો. આશ્રમની આરંભની પ્રવૃત્તિ વિષે, જે જે વાતો સંભળાતી તે વિષે, પ્રથમ તો 'ગુજરાત કલબ'માં મજાક મશ્કરીઓ થતી, 'બ્રિજ' રમતાં વલ્લભભાઇએ પણ અનેકવાર આ મશ્કરીઓમાં ભાગ લીધો હશે. આશ્રમમાં ઘણા વકીલ બેરિસ્ટરો તે વખત આવતા, વલ્લભભાઇ ક્વચિત જ આવતા. આજે ૧૨ વર્ષ પછી એ પહેલા આવનારાઓમાંના ભાગ્યે જ કોઇનાં આશ્રમમાં દર્શન થાય છે, જ્યારે વલ્લભભાઇ તો આજે આશ્રમના સભ્ય કરતાં અધિક છે.! ગુજરાત કલબ 'માં એકવાર ગાંધીજી ગયેલા, અને વકીલ મંડળ આગળ આશ્રમના સિદ્ધાંતોની વાતો કરતા હશે. વલ્લભભાઇ 'બ્રિજ' રમતા હતા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ, અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા: 'શા સારૂ ગાંધી આ લોકોની આગળ બ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હશે? ભેંસની આગળ ભાગવત જેવું છે.' આમ ગાંધીજી આરંભમાં તેમને અવ્યવહારૂ પણ લાગ્યા હશે. પણ એટલામાં ગાંધીજીએ ગુજરાતના રાજ-કાજમાં ભાગ લેવા માંડયો, અને લૂખા રાજકાજથી કંટાળી જગતના તરફ કોઇ ટીખળી ફિલસુફની જેમ હસતા વલ્લભભાઇને ખાતરી થઈ કે હવે સાચા સંગીન કાર્યને માટે માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ગોધરા પરિષદમાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા અને તે વેળા આંકવામાં આવેલા રચનાત્મક કાર્યને અમલમાં મૂકવાને માટે નીમાયલા મંડળના શ્રી. વલ્લભભાઈ મંત્રી થયા. આ મંડળની પ્રવૃત્તિના ખબર ગાંધીજીને ચંપારણમાં શ્રી. માવલંકર મારફતે મળતા પણ કામકાજ બધું વલ્લભભાઇની પ્રેરણાથી થતું. વેઠ બંધ કરાવવાને માટે અમુક કાર્યરેખા ગાંધીજી દોરી આપીને ચંપારણ ગયા હતા. ગાંધીજીએ કમિશનર પ્રાટ સાહેબને લખીને પૂછાવ્યું હતું કે વેઠને ટેકો આપનારા કાંઈ સરકારી ઠરાવો કે નિયમો છે ખરા, કે સરકારની એ બાબતમાં નીતિ જાહેર કરનારા કાંઇ ઠરાવ છે ખરા તે જણાવશો? પ્રાટ સાહેબે આનો જવાબ ન આપ્યો. વલ્લભભાઇએ પ્રાટ સાહેબને સાત દહાડાની નોટીસનો ફરી યાદ દેવડાવનારો કાગળ લખ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર તરફથી કશો જવાબ ન આવશે તો હાઇકોર્ટના અમુક ચુકાદા પ્રમાણે વેઠને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી છે, અને તે મુજબ કોઇ પણ જાતની વેઠ ન કરવાની લોકોને સલાહ આપનારા જાહેરનામાં આખા ગુજરાતમાં વહેંચવામાં આવશે. નોટીસ પૂરી થવા પહેલાં એક જ દિવસ અગાઉ પ્રાટ સાહેબે વલ્લભભાઇને બોલાવ્યા અને ખુલાસો કર્યો. ગાંધીજીને આ કાર્ય બહુ પસંદ પડ્યું, અને તે પછી વલ્લભભાઇ વધારે સંબંધમાં આવવા લાગ્યા.

ખેડાની લડત આવી. લડત ગુજરાત સભાની મારફતે ચલાવવાનો વિચાર કરવા માટે વલ્લભભાઇના ભદ્રના ઘરમાં રોજ સભા થતી. ઘણા દિવસની ચર્ચા પછી સર્વાનુમતે

લડત લડવાનો ઠરાવ થયો. 'મારી સાથે કોણ ખેડા આવવાને તૈયાર છે?'. એમ ગાંધીજીએ પૂછતાંની સાથે પહેલું નામ આપનાર વલ્લભભાઈ હતા. તે વેળા વલ્લભભાઈનો બહાર જવાનો પોષાક કાળા સાહેબના જેવો હતો, પણ ગાંધીજી પાસે બૅંગલોર કૅપ, ચાઇનાસિલ્કનો હાફકોટ અને કૉલર પહેરીને તેઓ આવતા. સામાન્ય રીતે તેઓ ઓછું જ બોલતા, એટલે તેમનું ઝવેરાત જોતાં પણ ગાંધીજીને ઠીક સમય લાગેલો. બસ ખેડામાં ઝંપલાવ્યું તે ઝંપલાવ્યું. તે દિવસે તેમણે કશી ગણત્રી કરી હશે ખરી? આ ઝંપલાવવાનું થાય છે પછી તેમાંથી કદી નીકળી શકાશે કે કેમ એનો વિચાર તેમણે કર્યો હશે ખરો? ગણત્રી કરવાનું વલ્લભભાઈના સ્વભાવમાં જ નથી. સાહસ એ જ એ પુરુષસિંહનું લક્ષણ આપણે બાળપણથી જોતા આવ્યા છીએ. આ સાહસથી તેમનો જીવનપલટો શરૂ થયો. વલ્લભભાઈના જ શબ્દમાં એ જીવનપલટો વર્ણવીએ:

"તે વખતે આપણા રાજકીય જીવનમાં અતિશય મલિનતા હતી. આપણી પ્રજા તરફથી કામ કરનારાઓમાંના ઘણામાં અતિશય પાખંડ હતું. જે ક્લબમાં બેસી હું પાનાં રમતો તેમાં મારો એક મિત્ર હતો. તે કહેતો પ્રજાની સેવા કરવી હોય તો અમદાવાદ છોડો. એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધી આવ્યા, ત્યારે રાજકીય જીવનમાં સત્ય દાખલ થયું. સત્યાગ્રહની લડતમાં એમણે માગણી કરી કે એક માણસ એવો જોઈએ કે આજે જ તમામ ધંધો છોડી નડિયાદમાં રહી લડતનું બધું કામ માથે લે. મેં તે માથે લીધું. ત્યારપછી તેમના સહવાસથી મને ખાત્રી થઇ કે આજ સુધી હિંદ અવળે માર્ગે ચાલેલું અને તેમના બતાવેલા માર્ગે હિંદ ચાલે તો જ તેનો ઉદ્ધાર થાય. આ જગત ઉપર અતિશય અત્યાચાર થાય છે ત્યારે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઇશ્વરનો અવતાર થાય છે. જ્યારે રાવણ અને તેના રાક્ષસ બંધુઓએ અત્યાચાર કર્યો ત્યારે રામાવતાર થયો, દુર્યોધનના અત્યાચારને દાબવા કૃષ્ણાવતાર થયો. પછી ૨૫૦૦ વર્ષે બુદ્ધ ભગવાન થયા અને પછી ૨૫૦૦ વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજી થયા છે."

આ તો સાત વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલા શબ્દો. હમણાં જ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બોલતાં પોતાની જીવનકથાનાં પાનાં ખોલતાં વિદ્યાર્થીઓને વલ્લભભાઇએ કહેલું:

"૧૯૧૬ સુધી તો ચાલુ રાજકારણથી હું કંટાળેલો હતો. ગાંધીજીની સાથે પણ મને સંબંધ ન્હોતો. આશ્રમમાં ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણાવે છે અને દળાવે છે એટલું જ હું તેમને વિષે જાણતો હતો. પણ ગુજરાત સભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું જ્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જે શરતોએ એ પ્રમુખપદ લીધું તેથી મારી ખાત્રી થઈ કે હવે કાંઈ સાચું કામ થવાનું છે. હિંદ સ્વરાજને માટે કૉંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે કરેલી માગણીનો મુસદ્દો તેમણે દશ લીટીનો ઘડેલો હતો અને તેની ઉપર લાખો સહી લેવાની હતી. એ દશ લીટીમાં મને સેંકડો પાનાનાં લખાતાં મેમોરીઅલના કરતાં વધારે જોર લાગ્યું, અને ત્યારથી હું એમના વધારે સમાગમમાં આવતો ગયો."

આ પછી ખેડાના ગામેગામે ગાંધીજી સાથે ફર્યા, અને ખેડાની લડત પૂરી થયે ગાંધીજીએ જ્યારે રંગરૂટ ભરતીનું કામ ઉપાડ્યું અને ગાંધીજીની પોતાની સેના આછી થઈ ત્યારે પણ રંગરૂટોમાં પહેલી સહી વલ્લભભાઈની હતી. એ દિવસોમાં ગાંધીજીએ અમને સૌને તાલીમ આપવી શરૂ કરી હતી. રોજ ૨૦ થી ૨૪ માઈલ ચાલવું, મારે બન્ને વાર રસોઇ કરવાની, અને મારી કાચી પાકી રસોઇ સૌએ ખાવાની! નડિયાદ થોડા દિવસ આ રીતે

તાલીમ લઇ નવાગામ મુકામ નંખાયો. નવાગામમાં લોકો ગાંધીજી પાસે આવે જ શેના ? સરકારની સાથે લડાઈ લડવામાં રસ હતો, લશ્કરમાં જઈ સરકારને માટે પ્રાણ આપવાને કોને રસ હોય ? એટલે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઇ ઘણી વાર ચોરામાં એકલા જ બેઠા હોય એવું બનતું. મારે નડિયાદથી નવાગામ ટપાલ લઇ જવાની. બારેજડીથી નવાગામ અગિયાર માઇલ થાય. એ અગિયાર માઇલ જવાનું અને આવવાનું. હું પાછો ફરૂં ત્યારે વલ્લભભાઇ મારી સાથે ચારપાંચ માઇલ સાથ દેવાને આવે. ગાંધીજી પોતાની અને વલ્લભભાઇની રોટલી અને શાક બનાવે, ખીચડી પણ બનાવે. મેં એક દિવસ નડિયાદથી તૈયાર ભાખરી મોકલી. ગાંધીજી ચીડાયા, અને કહેઃ 'શું વલ્લભભાઇ એટલા પરાધીન થઈ ગયા છે ?' વલ્લભભાઇને પણ રોટલી કરવા બેસાડવામાં આવ્યા ! વલ્લભભાઇને શું આવડે ? નાનપણના તોફાનમાં રાંધતાં તો શીખ્યા નહોતા. પણ હવે રાંધવાના પાઠ લેવા મંડયા. આ પછી તો ગાંધીજીની સખ્ત માંદગી આવી, અને લડાઇ પણ બંધ પડી.

એકાદ વર્ષ વલ્લભભાઇએ વકીલાત કરી હશે ત્યાં આવ્યો રોલેટ એક્ટ, સત્યાગ્રહ અને અમદાવાદનાં તોફાન. વલ્લભભાઇને બારણે તો મોટી પલટણ પડી હતી. વલ્લભભાઈના ઘરમાં દીવાબત્તી થતાં ગોરાઓને શંકાઓ જાય, અને વારંવાર બત્તીના સિગ્નલ કેમ થાય છે તેનો વલ્લભભાઇ સામે પિસ્તોલ ધરીને ખુલાસો માગે. પણ જેમ તોફાનમાં મગજ ઠેકાણે રાખીને તેઓ ઘુમ્યા, તેમ જ તોફાન પછી પણ તેઓ એટલી જ શાંતિ જાળવીને ઘુમ્યા, અને લોકોના કેસો લડયા, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. હિલીનો એટલો બધો વિશ્વાસ મેળવ્યો કે આજે દશ વર્ષે એ જ માણસ વલ્લભભાઈ વિના બારડોલીમાં શાંતિ ન જળવાય એવી સાક્ષી પૂરે છે.

અસહકાર અને તે પછી

આ પછીના ઇતિહાસની વિગતમાં ઊતરૂં તો પાનાનાં પાનાં ભરવાં પડે. દેશવ્યાપી અસહકાર આવ્યો ત્યારે વલ્લભભાઇએ ગુજરાતના સાચા સુબાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. બૅરિસ્ટરી છોડવી તો તૃણવત્ હતી—છોડેલી જ હતી—જેને વિલાયત મોકલી લાંબા અભ્યાસ કરાવવા હતા એવાં પોતાનાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સરકારી શાળાઓમાંથી ખસેડયાં, અને આમ પોતાનું ઘર બાળીને, પોતાનાં છોકરાંને જતિ કરીને, બીજાનાં ઘર બાળવામાં અને પારકાં છોકરાંને જતિ કરવામાં શામેલ થયા. ગાંધીજી પકડાયા, તેમને જેલ વળાવી વલ્લભભાઇએ ગાંધીજીનું સ્થાન લીધું, ગુજરાત મહાવિદ્યાલય માટે બરમા સુધી પર્યટન કરી ૧૦ લાખ ભેગા કર્યા, કટ્ટર નાફેરવાદી થયા, પક્ષાપક્ષીઓમાં અનેકના અળખામણા બન્યા, પણ અસહકારના ધ્રુવના તરફથી તેમની દૃષ્ટિ કદી ન ચસી. આ સમયે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની કચેરીમાં બેસીને કલાકના કલાક સુધી સુંદર એકધારું વળદાર સૂતર કાઢતા વલ્લભભાઇને ઘણાએ જોયા હશે. મહાસભામાં જતા, પણ તેમને બહુ રસ રહ્યો નહોતો. ધારાસભામાં જવા ઇચ્છનારાને જવા દેવાનો ઠરાવ દિલ્હીની મહાસભામાં આવતાં તેમનો કંઠ ગળગળો થયો, પણ હવે 'જેના હાથમાં સુકાન છે, જેની મારફતે જ હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય ટકાવવું છે તેને જ આ ઠરાવનો આગ્રહ છે તો બીજું શું થાય ?' એ વિચારે, ન છુટકે તેમણે એ ઠરાવ સ્વીકાર્યો. પણ તેમની તત્ત્વનિષ્ઠા કદી ઝાંખી પડી નહિ.

વીર સેનાપતિ

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ઘણાખરા હિંદુ માને છે. હું એકવાર ન્હોતો માનતો પછી માનતો થયો, પણ મને એ વિષે આડા અવળા પ્રશ્નો કરી કોઇ ગુંચવવા માગે તો ગુંચવી શકે. છતાં પુનર્જન્મનો એક અર્થ હું કરૂં છું તેવો ભાગ્યે જ બીજા કોઈ કરતા હશે. મને ઘણીવાર લાગ્યું છે કે કોઇ મહા પુરુષાર્થી પુરુષને અચાનક મૃત્યુ ઝડપે છે ત્યારે તેને કદાચ પાછો ક્યાંક જન્મ લઇ જીવન ફરી જીવવું-પડતું ન હોય; તેનો આત્મા જીવંત પુરુષોમાં જ પ્રવેશ કરે છે, અને તેમની મારફત પોતાનું કામ ચાલુ રાખે છે. આ કલ્પના હસવા જેવી ભલે લાગે, મને એ પ્રિય લાગે છે. મગનલાલ ગાંધી સ્વર્ગસ્થ થઇને પાછા ગાંધીજીમાં જ અવતર્યા હોય એમ મને ભાસે છે, તેમ જ ૧૯૨૦માં સ્વર્ગસ્થ થઇ તિલક મહારાજે વલ્લભભાઇમાં અવતાર લીધો હોય તો નવાઇ નહિ. ૧૯૨૨ પછીની દરેક લડતમાં વલ્લભભાઇએ જે કાર્ય કર્યું તે કાર્ય લોકમાન્યને યાદ કરાવે એવું છે. અને આજે તો બારડોલીને ગામડેગામડે ફરી ગુજરાતને લોકશિક્ષણ આપતા, બારડોલી દ્વારા ગુજરાતનું ઐક્ય સાધતા, અને ગુજરાતનું ઐક્ય સાધી સ્વરાજના પાયા કાયમ કરતા વલ્લભભાઇ, જેલમાંથી છુટીને આવી મહારાષ્ટ્રને લોકશિક્ષણ આપી '**स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे**' નો મંત્ર મહારાષ્ટ્રદ્વારા આખા દેશને પઢાવતા લોકમાન્યનું બરોબર સ્મરણ કરાવે છે. મારી તો એવી પ્રતીતિ છે કે મનઃસ્વભાવથી (temperamentally) પણ વલ્લભભાઈ ગાંધીજી કરતાં લોકમાન્ય તરફ વધારે ઢળેલા હશે, પણ મનઃસ્વભાવને બદલી, '**शठं प्रति शाठ्यं**' ની નીતિ સ્વીકારવાના પોતાના મનોવલણને તદ્દન પલટાવી નાંખી, ગાંધીજીનો માર્ગ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે એમ મનની સાથે સિદ્ધ કરી તે જ માર્ગની વ્યવહાર્યતા અને કાર્યસાધકતા તેમણે સિદ્ધ કરી આપી એ આ યુગની અનેક ચમત્કૃતિમાંની એક ચમત્કૃતિ છે.

ખેડાની લડત દરમ્યાન શાંત અહિંસક લડત લેવાના પાઠ તેઓ શીખતા હતા ત્યારે ભાગ્યે જ કોઇને લાગ્યું હશે કે એવી જ લડાઇ થોડા જ સમયમાં વલ્લભભાઈ પોતે લેતા થશે. પણ અજ્ઞાત રીતે તેમના પાઠ ચાલતા જ હતા. સાચા નેતા થવા માટે એક ગુણ અત્યાવશ્યક છે, અને વલ્લભભાઇમાં તે ક્યારનો યે હતો—પોતાની મર્યાદાનું ભાન. એ મર્યાદાનું ભાન એમને જેટલું છે તેટલું બહુ ઓછા નેતાઓમાં મળી આવે છે. ગમે તેટલા ઉકળાટમાં પણ ન ઉભરાય એવી હિંમત હતી જ, અપાર વ્યવહારજ્ઞાન વકીલાતમાંથી મળ્યું હતું, તેમાં સત્ય અને અહિંસા વિષેની અચળ શ્રદ્ધા મળી, અને એ ત્રણ હથિયારથી એઓ પોતાની લડાઇઓ લડયા છે. ગાંધીજીની જેમ પોતે એકે કામ વહોરવા નથી ગયા, જેમ ગાંધીજીને બધાં કામ આવીને વળગ્યાં, તેમ વલ્લભભાઇને વળગ્યાં, અને ઘણાં વળગત તેને પોતે જ કાપતા ગયા. નાગપુરની લડતમાં પોતે ગુજરાતથી સૈનિકો મોકલતા હતા, આખરે પોતાને જવું હતું, ત્યાં મહાસભાએ તેમને જમનાલાલજીનું સ્થાન લેવાનો હુકમ કર્યો. એ પહેલાં મારા જેવા કેટલાક ઉત્સાહીઓને વ્યક્તિગત સવિનયભંગની ચળવળ ઉપાડવાનું મન થયું હતું, પણ અમને સૌને સમજાવીને એમણે શાંત પાડેલા. બોરસદની લડત લેવાની આવશ્યકતા તો તેમણે પલકવારમાં જોઇ લીધી. બારડોલીની ઉપાડવા વિષે ભારે અવિશ્વાસ હતો, બે વાર આગ્રહ કરનારાઓને ટાળેલા, આખરે ત્રીજીવાર જ્યારે પાછો આગ્રહ આવ્યો, બસેં ત્રણસેં જણે મરણિયા થવાની

તૈયારી બતાવી ત્યારે તેમની પાસે બીજો ઉપાય જ ન્હોતો. ગયે વર્ષે એક સત્યાગ્રહની લડત એમને વળગતી હતી તેને પોતે જ ટાળેલી. આમ સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાવાને તેમને સુયોગ્ય કરનાર, હું અગાઉ કહી ગયો તેમ, તેમનું મર્યાદાનું ભાન, શ્રદ્ધા, હિંમત અને ત્યાગ હતાં. મહાસભાની એકે બેઠકમાં તેમણે કદિ ભાષણ નથી આપ્યું, મહાસમિતિમાં પણ ભાગ્યે જ કોઇવાર બોલે છે—અમદાવાદની પેલી ઐતિહાસિક બેઠકમાં દરેક વેળા ગાંધીજીને ભાષણ વિના ટેકો આપી ગાંધીજીના 'અંધ' અનુયાયી તરીકે પોતાને ઓળખાવવામાં તેમણે માન માનેલું. તેમનું મૌન જ તેમની શક્તિનો ભારે પુરાવો બન્યું અને સૌ કોઇ તે પારખી ગયું હતું.

જમનાલાલજીના જેલ જવા પછી નાગપુરની લડતના નાયક તરીકે મહાસભાએ વલ્લભભાઇને નીમ્યા. એ લડતમાં જોડાયા પહેલાં જ ગુજરાતથી તેઓ સેંકડો સૈનિકો મોકલી ચૂક્યા હતા. તેમના ગયા પછી ગુજરાતના અનેક વીરો ગયા. ત્યાંના ગવર્નરે આખી લડત બેકાયદે છે, અને રાજ્ય ઊંધું વાળવાને માટે છે એવું આજના ગવર્નર જેવું જ ભાષણ આપેલું આ પછી તરત ગવર્નરને વલ્લભભાઇને બોલાવવા પડયા, અને એકાદ બે અઠવાડિયામાં લોકોનો હક સ્વીકારાયો, અને હજાર ઉપરાંત કેદીઓને મુક્ત કરાવી વલ્લભભાઇ વિજયધ્વજ ફરકાવતા ઘેર આવ્યા. તે વેળા પણ વિજય ન્હાનોસૂનો ન્હોતો, પણ લોકજીવનમાં એટલી ફાટફૂટ, એટલી કડવાશ ભરેલી હતી કે એ વિજય તેમાં ડૂબી ગયો કહેવાય.

આ પછી બોરસદની લડાઇ આવી. બોરસદના જેવી સ્વચ્છ અને ક્ષિપ્રવિજયી લડત હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં તો હજી નથી લડાઈ. બોરસદની પ્રજા ઉપર બહારવટિયાઓને આશ્રય આપવાનું, બહારવટિયાઓને પકડવામાં મદદ ન કરવાનું આળ ચડાવી, વધારાની પોલીસ મૂકી, તેના ખર્ચ માટે ૨,૪૦,૦૦૦ નો દંડ નાંખવામાં આવ્યો હતો. આમાંનો એકે આરોપ સાચો નથી એમ કહેવામાં વલ્લભભાઇએ સરકાર ઉપર ગંભીરમાં ગંભીર આરોપો મૂક્યા, એ આરોપો સાચા ન ઠરે તો વલ્લભભાઇને અનેક વર્ષની જેલ મળે, એ સાચા હોય તો સરકારથી પેલો દંડ લોકો પાસે લેવાય નહિ. સરકારે એક બહારવટિયાને પકડવા બીજા બહારવટિયાની દોસ્તી કરી, તેને બંદુકો આપી, ખૂનો થવા દીધાં, પોલીસે તેના અનેક ગુન્હા વિષે આંખાડા કર્યા—એવાં તહોમતો વલ્લભભાઇએ સરકાર ઉપર મૂકયાં. "જે ખૂની એક લૂંટારો હતો તેના હાથમાં એક બીજા લૂંટારાને પકડવા માટે બંદુકો આપવી પડે એ સરકારને માટે કેટલું શરમભરેલું છે! તે તો સરકારનું નહિ, પણ બહારવટિયાનું જ રાજ્ય થયું. બહારવટિયાને મદદ કરવા માટે લોકો પર દંડ મૂકવામાં આવ્યો; હવે સરકારે બહારવટિયાને મદદ કરી—તેના હાથમાં બંદુકો આપી તેનો શો દંડ કરવો? તેનો દંડ તો એક ઈશ્વર કરનાર છે. સરકારનાં પાણી વળતાં હોવાં જોઇએ, તેનો દિવસ આથમતો હોવો જોઇએ, નહિ તો તેને આમ ખૂનીની દોસ્તી કરવી પડે નહિ. હથિયારો હાથમાં આપ્યા પછી એ જ માણસે કેટલાં બધાં ખૂન અને લૂંટો કરી તે સરકાર ન જાણતી હોય તેમ ન જ હોય. સરકારનો હેતુ બાબરને આની મદદથી પકડવાનો હશે, પણ લોકોને શી ખબર સરકારનો શો હેતુ હતો? સરકારે જાહેર કરવું જોઇએ કે તેણે ભૂલ કરી છે. અહીંએ જેજે અત્યાચારો ગરીબ પ્રજા ઉપર કર્યા હોય તેની જવાબદારી સરકારની જ છે."

આ જ પ્રકારના આક્ષેપો તેમણે દિવસ રાત એક મહિના સુધી ગામડે ગામડે ફરીને મૂક્યા, સરકારી રિપોર્ટરોએ આંખમાં તેલ આંજીને શબ્દે શબ્દના રિપોર્ટો કર્યા. વલ્લભભાઈ આજે પકડાશે કાલે પકડાશે, એમ સૌ માનતું હતું, ત્યાં તો સવા મહિનાની અંદર, સરકારે પોતાના 'હોમ મિનિસ્ટર' (ગૃહસચિવ)ને તપાસને માટે મોકલ્યા અને દંડ માફ કર્યો. લડતની પૂર્ણાહુતિ કરતાં તેમણે જે ભાષણ કર્યું તેમાં વિજય તેમણે સત્યાગ્રહીઓનો અને સરકારનો બંનેનો જાહેર કર્યો.

બોરસદ તાલુકાનું સંગઠન હેરત પમાડનારૂં હતું, ત્યાં લોકોની જમીન ખાલસા થઈ શકે એમ હતું નહિ એટલે જપ્તીઓ કરતાં સરકારના કંઠે પ્રાણ આવ્યા અને તુરત સરકારને નમવું પડ્યું. નાગપુરમાં તો એક મેજીસ્ટ્રેટના અવિચારી હુકમના અનાદરને રાજ્ય ઊંધું વાળવાની હીલચાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવી હતી અને સરકારે પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો તેને દબાવી દેવાને માટે વાપરવાની ધમકી આપી હતી, બોરસદમાં સરકારે એવી ઢોંગધમકીનો આશ્રય લેવાને બદલે લોકોની માગણીનો સીધી રીતે સ્વીકાર કર્યો. એ જેમ તે વખતની સરકારનું ડહાપણ સૂચવે છે, તેમ લોકોના પક્ષનું સાચાપણું અને લોકોના સંગઠનની ખૂબી પણ સિદ્ધ કરે છે. એ લડતની અસર એટલી બધી સરસ થઈ કે આણંદ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો ઉપર નાંખેલો એવો જ કર સરકારે કેવળ એક અરજી ઉપરથી જ રદ કર્યો.

રચનાત્મક કાર્ય

સ્વરાજ્ય મળ્યા વિના કારાગૃહમાંથી છુટવાનું ગાંધીજીને વસમું લાગે માટે આ વિજયી લડતો જાણે આશ્વાસનરૂપે પ્રભુએ તેમને માટે તૈયાર રાખી. ગાંધીજી છુટ્યા પછી લડતો કરવાનું વલ્લભભાઈને રહ્યું નહિ, એટલે તેઓ પોતાને મનગમતા રચનાત્મક કાર્યમાં પડ્યા. આ કાર્ય તે શહેરસુધરાઈ. 'પાંચ વર્ષથી તો અહીં અમદાવાદમાં ગટરપાણીમાં પડેલો હતો' એ શબ્દોમાં તેમની એ કાર્ય વિષેની મમતા અને અભિમાન આવી જાય છે. પાંચ વર્ષ એ કાર્ય કરીને તેમણે શહેરની કેટલી સેવા કરી છે તે તો તેમની સેવા ખોઈ બેસનારાઓને આજે બરોબર સમજાતું હશે. સરકારે તો તેમના વહીવટનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યા છે. ડા. હરિપ્રસાદના હાથ નીચે પોળો સાફ કરનારી ટુકડીઓ ઊભી કરાવીને પોળે પોળે આયોજેલી યોજના કરી શહેરના કેટલા યે કાળના કચરા તેમણે સાફ કરાવ્યા. આજે પણ અમદાવાદ પાંચ વર્ષ ઉપર જેટલું ગંદું લાગતું હતું તેટલું જ લાગે છે એમ કહીને વલ્લભભાઈએ કશું જ કામ કર્યું નથી એમ કોઈ ન કહે. એ તો આજે પણ પરદેશી કપડાંની દુકાનો એટલી ને એટલી જ દેખાય છે, એટલે ખાદીએ કશું કામ કર્યું નથી એમ કહેવા બરાબર છે.

પણ તેમના રચનાત્મક કાર્યનો ઉત્તમ નમૂનો તો તેમનું પ્રલયનિવારણનું કાર્ય. જ્યારે સરકાર માથે હાથ દઈને બેઠી હતી, ત્યારે વલ્લભભાઈએ મોકલેલા સ્વયંસેવકો પ્રલયવાળા ભાગોમાં પહોંચી વળ્યા હતા. પ્રાંતિક સમિતિ મારફતે જે પ્રલયનિવારણ મંડળ રચવામાં આવ્યું, તેમની દેખરેખ નીચે જે કાર્ય થયું, તેની વ્યવસ્થા, કરકસર, કાર્યદક્ષતા જોઈને સરકાર પણ હેરત પામી. વલ્લભભાઈએ દુકાળ ફંડમાંથી માગેલા કરોડ રૂપિયા પણ સરકારને કાઢવા પડ્યા. એક કરોડ રૂપિયા સરકારે કેવી રીતે કાઢ્યા એની વિગતમાં ઊતરૂં તો એક પ્રકરણ

ભરાય. એ પણ એક લડત હતી. કમિશનરની સાથે તેમને આ સંબંધમાં જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તે એમના જીવનમાં એક અગત્યનું પ્રકરણ પૂરૂં પાડે એમ છે. એ કરોડની માગણી સ્વીકારતાં જ સરકારે વલ્લભભાઈની સત્તા અને શક્તિનું પૂરૂં પારખું કર્યું હતું. પ્રજાને મદદ વહેંચવામાં સરકારી અમલદારોને સમિતિના માણસોની મદદ લેવી પડી, બલ્કે એક સમયે તો સરકારને માત્ર નાણાં પહોંચાડવાનું જ કાર્ય કરવાનું રહ્યું, તેની આખી વ્યવસ્થા પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યકર્તાઓને જ રહી. સરકારના અર્થસચિવે ગાંધીજીની ગાદી વલ્લભભાઈએ સાચવી એમ જગતની આગળ કબૂલ કર્યું.

વલ્લભભાઈનું જીવનચરિત્ર લખાય તો તેમાં જેમ નાગપુર, બોરસદ અને બારડોલી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રોકશે તેમ જ પ્રલયનિવારણને અંગે પણ કેટલાંક કિંમતી પ્રકરણો રોકાશે. બારડોલીની લડતથી સરકારનું રાજ્ય બારડોલીમાં ગયું હોય, અને વલ્લભભાઈનું રાજ્ય થયું હોય એમ ભલે લાગે. પણ વલ્લભભાઈ "ગુજરાતવલ્લભ"ના પદને લાયક તો પ્રલયથી જ થયા, ગુજરાતના હૃદયના સરકાર તેઓ તે જ દિવસથી બન્યા. બારડોલીએ વીર સરદાર તરીકે તેમને જગતમાં જાહેર કર્યા.

બારડોલી

જાણે બારડોલીની લડતને માટે ઈશ્વરે પ્રલયની ભૂમિકા રચી હોય એવું થયું, કારણ બારડોલીમાં અને બારડોલી બહાર પ્રજાએ વલ્લભભાઈનો જે પડયો બોલ ઉપાડી લીધો તે પ્રલયનિવારણકાર્યના પ્રતાપ છે. એ બારડોલી વિશે શું લખવું? બારડોલીમાં થયેલા કાર્યનું મહત્ત્વ આંકવાનો આજે સમય નથી. એનું પૂરૂં મહત્ત્વ ભવિષ્યમાં સમજાશે. આજે તો કેવળ સપાટી ઉપર જણાતી વિગતો જ ચમત્કાર જેવી લાગે છે. ૫૫ વર્ષ થયાં જમીન મહેસૂલના સવાલમાં સરકારના એક અમલદારના બ્રહ્મવાક્યની સામે કોઈ ન થઈ શકે એવી માન્યતા ચાલી આવી હતી, તે માન્યતા મિથ્યા કરવાને માટે વલ્લભભાઈએ ગરીબ, ભોળા, સરકારની મરજી સાચવનારા એવી વસ્તીવાળા તાલુકાને તૈયાર કર્યો, ચાર મહિનાની અંદર એ જ પ્રજાને અપૂર્વ બળનો અનુભવ કરાવ્યો, તે એટલે સુધી કે 'શત્રુ'એ પ્રજાના નિઃશસ્ત્ર વિરોધની સફળતા કબૂલ કરી. સરકારની સત્તાનાં મૂળ ઊખડી ગયાં એમ જગત આગળ જાહેર કર્યું, આખી લડત શહેનશાહની સત્તાની સામે બળવા તરીકે વર્ણવી અને એ 'બળવા' સામે સરકારે પોતાનું બધું બળ ખપાવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. સરકારના એ નિશ્ચયમાં જ સરકારની હાર જાહેર થઈ. છેવટે જે સમાધાન થયું તે સમાધાનનો પ્રકાર એ હારને વધારે ભૂંડી બતાવે છે એમ ઇતિહાસકારે કહેવું પડશે. જે વસ્તુ સુરતમાં જ સરકારે કબૂલ કરી હોત તે વસ્તુ હબસીના ડાબા કાનની જેમ ચૌદ દિવસ પછી આડકતરી રીતે કબૂલ કરી તેમાં સરકારની શોભા નથી જાહેર થતી. ગાલ ઉપર તમાચો મારીને મ્હોં લાલ રાખવાનો પ્રયત્ન એ આખી સમાધાનીમાં સ્વચ્છ દેખાય છે. અને આખરે શું? એક વાક્યમાં કહીએ તો વલ્લભભાઈએ જ્યારે પ્રતિષ્ઠાના ભૂતનો પડછાયો પણ પોતા ઉપર ન પડવા દીધો ત્યારે સરકારે તે ભૂતને પોતા ઉપર સવારી કરવા દીધી. સમાધાની પછી ગાંધીજીને એક અમેરિકન મિત્રે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:

"બારડોલીના ખેડુતોને, આપને અને વલ્લભભાઈને અનેક ધન્યવાદ. આ અદ્‌ભુત લડત, લડત કેવી રીતે લડવી અને તેની યોજના કેવી રીતે કરવી એનો દેશની આગળ

અસરકારક પદાર્થપાઠ થઈ પડશે. અલ્પને માટે ભારે ભોગ અપાયો હોય એમ લાગે છે, પણ જે સંકટ સહન કરવામાં આવ્યું તેના પ્રમાણમાં લડતનાં ભાવી પરિણામો તો ઘણાં વધી જશે, એ વિજયથી તમામ ખેડુતવર્ગની નસેનસમાં કોઈ અજબ નશાની ખુમારી ચડશે."

દેખીતી રીતે વિરોધી હિત ધરાવનારા વર્ગો અને અનેક જાતિઓથી વસાયલો બારડોલી તાલુકો કેળવવાનું અસાધારણ વિકટ કામ વલ્લભભાઈએ અજબ સફળતાથી કર્યું એની ઇતિહાસકાર સાક્ષી પૂરશે. વલ્લભભાઈની તિલક મહારાજની સાથે કરેલી તુલના આ લોકશિક્ષણના કાર્યની બાબતમાં વધારેમાં વધારે બંધબેસતી દેખાય છે.

હું આગળ કહી ગયો કે તિલક મહારાજની અગાધ વિદ્વત્તાનો, તેમના અપાર શાસ્ત્રજ્ઞાનનો, અને વલ્લભભાઈમાં એ બંનેના અભાવનો વિચાર કરીએ તો એ તુલના અયોગ્ય લાગે. પણ તિલક મહારાજ લોકમાન્ય બન્યા તે તેમની અગાધ વિદ્વત્તાએ નહિ કે અપાર શાસ્ત્રજ્ઞાને નહિ, પણ અન્યાયની સામે ઝૂઝવાની તેમની અપાર શક્તિને લીધે, તેમના અપૂર્વ ત્યાગને લીધે, લોકોનાં દુઃખ જાણી લોકોના અંતરમાં પ્રવેશ કરવાની તેમની જાદુઇ શક્તિને લીધે. આ ત્રણે વસ્તુઓ વલ્લભભાઈમા એટલી જ ભરી છે એમ ગુજરાતે બારડોલીની લડતમાં સવિશેષે જાણ્યું. લોકમાન્ય પણ જ્યારે આમવર્ગ આગળ ઊભા રહેતા ત્યારે તેઓ તેમની વિદ્વત્તા ન ઠાલવતા, પણ આમવર્ગના જ એક માણસ તરીકે ઊભા રહી તેમની જ ભાષા બોલતા. બારડોલીનાં અનેક ભાષણો જોશું તો તિલક મહારાજનાં અહમદનગર અને બેલગામનાં પેલાં ઐતિહાસિક ભાષણોના તેમાં ભણકારા સંભળાશેઃ

"સરકાર આપણને અધિકાર આપે છે તે કૂંડાંમાં આપણે છોડો રોપીએ છીએ તે પ્રમાણે. પણ મોટાં વૃક્ષ કરવાં હોય તો તો બીજ બહાર મોકળી જમીનમાં વાવવાં જોઇએ. કુંડાંનાં ઝાડ રૂપાળાં લાગે, પણ તે નાજુક, લાંબા દિવસ ટકનારાં નથી. દેશ પાસે કર કેટલા વસૂલ કરવા, આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કેટલો કરવો, એ અમને સમજાય કે તમને વધારે સમજાય ? લડાઈ ઉપર કેટલા પૈસા ખર્ચવા એ બાદશાહ નથી ઠરાવતો પણ મુખ્ય પ્રધાન ઠરાવે છે. તેની ભૂલ થાય છે તો તે રાજીનામું આપે છે, અને તેને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં સરકારનો ગુન્હો નથી થતો. આપણને સ્વરાજ મળે તેથી અંગ્રેજનું રાજ બુડે એમ નથી. અમારે જે જે દરવાજે બહાર નીકળવું હોય તે તે દરવાજા રોકીને નોકરશાહી ઊભી છે, તેને ધક્કો મારીને અમારે બહાર નીકળવું છે, એની આડખીલી અમને ન જોઇએ. આડખીલી તો ખરી જ અને તે ઉપરાંત પાછા મોટા મોટા પગાર ! 'તમારે માટે વિલાયતની ઠંડી હવા છોડીને અહીં આવ્યા છીએ' એમ અંગ્રેજ અમલદાર કહે છે. પણ તને અહીં બોલાવ્યો હતો કોણે ?" તિલક મહારાજના આ ઉદ્‌ગારો વલ્લભભાઈના કોઈપણ ભાષણમાં મૂકી દઇએ તો બહારથી મુકાયલા ન લાગે.

હવે વલ્લભભાઈના આ શબ્દો લો: "સરકાર એટલે કોણ ? સરકાર એટલે કલેક્ટર ? સરકાર એટલે મામલતદાર ? કે ફોજદાર કે તલાટી ? આ બધા મળીને સરકાર બનેલી છે એટલે એનો ક્યાં પત્તો લાગે ? કોઈ એક વ્યક્તિ નથી એટલે આપણે કોને સરકાર માનીએ ? આપણે પોતે જ ભ્રમથી અમુક એક જણને સરકાર માનીએ અને

તેનાથી ડરીએ છીએ. તમારે ડરવાનું કશું કારણ નથી. તમે કોઈની ચોરી કરી નથી, તમે લૂંટફાટ કરી નથી, મારામારી કરી નથી, ડરવાનું શું કારણ હોય?.........પાંચ હજાર માઇલથી આવેલા વાણિયાથી તમે શા માટે ડરો? તમે આ દેશના જ વતનીઓ પોતાના ઘરમાં બેઠા પરદેશી વાણિયાથી ડરો? જે પરદેશી રાજ્ય કરનારા છે તે તો સુરતથી અહીં આવ્યા પણ નથી. એ ત્યાં જ બેસીને મહાલકરીને અને મામલતદારને અને ડેપ્યુટી કલેક્ટરને કહે છે કે તમે લોકોને સમજાવો, દબાવો. એ પોતે કોઈ દરિયાકાંઠે કે શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતા હશે." આ શબ્દો અને એની આગળના ઉતારાના શબ્દો જુદા જુદા ભાષણકર્તાના છે એમ કોઇને નહિ લાગે.

પણ શબ્દો કરતાં પણ એ હૃદયસ્પર્શી શબ્દોથી જે અનૈક્યમાંથી ઐક્ય પ્રગટ્યું, જે ભયનું વાતાવરણ પલટાઇ અભયનું વાતાવરણ બન્યું તે મારી તુલનાને વધારે સાચી પાડે છે.

નાગપુર, બોરસદ અને બારડોલી એ ત્રણ લડતના વલ્લભભાઈને સરખાવતાં જોશું કે નાગપુરમાં તો વલ્લભભાઈએ તંબુમાં બેસી લડતના વ્યૂહો ઘડીને સરદાર લડત જીતે તેમ લડત જીતી, ભાગ્યે જ એકે ભાષણ તેમને કરવું પડ્યું હશે; બોરસદની લડત એટલી ટૂંકી હતી કે વલ્લભભાઈના ભાષણના ભણકારા પણ ગુજરાતમાં પહોંચ્યા નહોતા ત્યાં તો વિજય મળ્યો; બારડોલીએ જ વલ્લભભાઈના આત્મા અને વાણીનો ગુજરાતને પરિચય કરાવ્યો. એક મિત્રે મને કહ્યું હતું કે 'બારડોલીએ વલ્લભભાઇને આસ્તિક બનાવ્યા.' એ પહેલાં વલ્લભભાઈ નાસ્તિક હતા એમ હું નથી માનતો. પણ બારડોલીએ તેમની આસ્તિકતા પ્રગટ કરી એમ જરૂર કહી શકાય. બારડોલીના લોકોની સાથે એમણે તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું અને જે ભયંકર લડતમાં અપાર આપભોગ માગવામાં આવતો હતો તે ઈશ્વરશ્રદ્ધા વિના લડી શકાય નહીં એમ તેમને ઊગી ગયું, લોકોએ જે શ્રદ્ધાથી લડતમાં ઝંપલાવ્યું તે શ્રદ્ધાએ વલ્લભભાઈની ગુપ્ત ચિનગારીને ઉદ્દીપ્ત કરી, અને વલ્લભભાઇની ઉદ્દીપ્ત ઇશ્વર શ્રદ્ધાની પાછી લોકો ઉપર અસર થઇ એમ કહી શકાય. સંગીતનો શોખ વલ્લભભાઇને હોય એમ મેં જાણ્યું નથી, પણ બારડોલીની નિર્મળ બ્હેનોના ઉલ્લાસથી ગવાતા ગરબાઓ અને ગીતોએ તેમને હલાવ્યા, અને તેમનામાં એક નવો રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આમ બારડોલીના લોકોને વલ્લભભાઇએ જેમ આપ્યું તેમ તેમની પાસે પણ તેમણે ઘણું મેળવી લીધું. ગાંધીજી કહે છે તેમ બારડોલીમાં વલ્લભભાઇને 'વલ્લભ' મળ્યા. એટલે તેમનાં બારડોલીનાં ભાષણોમાં આશ્ચર્યકારક ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને ઉલ્લાસ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે, અને જેમણે તેમને પ્રત્યક્ષ બોલતા જોયા છે તેમણે તેમની આંખમાં અલૌકિક તેજ ભાળ્યું છે. વૈખરીનો શોખ તેમને કદી હતો નહિ, એટલે ભાષણની તૈયારી શી કરવાની હોય? કદી તેમણે અગાઉથી વિચારી રાખેલાં ભાષણ કર્યાં હોય એમ લાગતું નથી એટલે જ તેમની વાણીમાં અજબ સ્વાભાવિકતા લાગે છે. 'ડાલાં ચોથાં' કૂટવાની તો તેમને કદી ટેવ હતી જ નહિ, પરીક્ષાને માટે વિલાયતમાં દમલા ચોપડી વાંચી હશે તે સિવાય વકીલાતમાં કે બૅરિસ્ટરીમાં કાયદાના પુસ્તકો પણ ઝાઝાં વાંચ્યાં નહોયઃ અને નવરાશમાં તો 'બ્રિજ' ખેલવાનું, વાતડીઆં અથવા આંટા મારવાના, એટલે તેમના ભાષણમાં પુસ્તકિયા સંસ્કાર નથી જોવામાં આવતો.

આમ એ ભાષણોનો વિચાર કરતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષાને આપેલા ફાળાનો પણ વિચાર કરવાનું મન થઇ જાય છે. એક લેખકે એક વાર 'અબ્રાહમ લિંકનનું કવિત્વ' નામનો લેખ લખ્યો હતો. લિંકન કવિ તો ન્હોતો છતાં તેનાં ભાષણો અકૃત્રિમ કાવ્યજ નહીં પણ પદ્યથી ભરેલાં હતાં એમ તેણે બતાવ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે વલ્લભભાઈ સાક્ષર નથી–તિલક મહારાજની સરખામણીમાં તેમને નિરક્ષર કહીએ તો ચાલે—તો પણ તેમની નિરક્ષરતામાંજ તેમની વાણીની નૈસર્ગિકતા અને ચમત્કૃતિ દેખાય છે. બેરિસ્ટર થયા છતાં તેમણે અંગ્રેજીનો બોજો પોતાના મન ઉપર કદી પડવા દીધો જ નથી, જાણે કાંટા ચમચા અને છરી વાપરીને પાછા પરદેશમાં છોડી આવીએ એવી રીતે એ ભાષાનો પ્રયોગ તેમણે કેવળ અંગ્રેજી જ જાણનારાની સાથે વ્યવહારપૂરતો રાખ્યો. તેમણે અંગ્રેજી ઉપર પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ તેઓ અંગ્રેજી શ્રોતાઓને રીઝવે એવાં ભાષણો કરતા હોત પણ એમ કરતાં પોતાની માતૃભાષા ખોઇ બેઠા હોત. આજે 'માતૃભાષા' શબ્દ તેમની વાણીમાં વિશેષે સાર્થ થયો છે. તેમનાં ભાષણોમાં તેઓ આત્મા ઠાલવે છે, અને તેમના આત્મામાં માતૃભૂમિ–એટલે ખેડુતોની ભૂમિ–માટે અપાર પ્રેમ ભરેલો છે તેથી તે ભૂમિમાંથી લીધેલી, દરેક ખેડુત દીકરો સમજી શકે એવી વાણી એ ભાષણોમાં સાંભળવાની મળે છે. હૃદયમાં સોંસરી પહોંચે એવી અને સૂત્રરૂપ વાણી સાંભળવી હોય તો ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો વાંચો એમ આપણે કોઈને કહીએ, તો ગુજરાતનીજ બોલીથી ભરેલી, ગુજરાતના ખેડુતને પહોંચી શકે એવી વાણી સાંભળવી અને શીખવી હોય તો વલ્લભભાઇનાં ભાષણો વાંચો એમ નિ:સંકોચ કહી શકાય. એ ભાષણોમાં રહેલી વીરતા અને શૂરતા તો ગુજરાતના ખેડુતોને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચેતન આપતી રહેશેજ, પણ જે ભાષામાં એ શૂરતા ઉતરી છે તે ભાષા વિના કદાચ એ ભાષણો લોકોને નહીં પહોંચી શકત.

એમનાં ભાષણો ઉપર ઉપરથી જોઇ જતાં પણ તેમાંના કેટલા બધા તળપદા પ્રયોગો, કેટલી અર્થગર્ભ કહેવતો આંખે ચડે છે! જાણે ખેડુતને અભય બનાવવાને માટે જ - નહીં, પણ કેવળ ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલો, અરે અભણ પણ, ખેડુતનો નાયક થઇ શકે છે એમ ખેડુતને સમજાવવાને માટે એ ભાષણ થયાં હોય. એ ભાષણો વાંચ્યા પછી નીચેના પ્રયોગો કોણ ભૂલશે?

"કણબી કેડે કોડ, કણબી કોઇ કેડે નહીં;" "નોકર બિચારા કયા કરે લૂણ પરાયા ખાય"; "એક ઠીકરી આખાને ફોડવાને પુરતી છે, ઘડાથી ઠીકરી શા સારૂ ડરે?" "આપણે મગતરાં ભલે હોઇએ પણ હાથીના કાનમાં એક દિવસ લાગ જોઇને પેસી જવું છે;" "જમીનમાં બે ત્રણ કપાસિયા નાંખી દો છો, ત્યાં સડીને તે ફાટે છે અને પરિણામે સોગણા કપાસિયા નીપજે છે. તમે ૮૦૦૦૦ કપાસિયા થઇને ધરતીમાતામાં ખુવાર થઇ જાઓ;" "પટેલ, તલાટી, રાવણિયા કુહાડાના હાથા બનેલા છે, કુહાડાના હાથામાંથી નીકળી જાઓ;" "ધારાસભામાં ભલે થૂંક વલોવે, તમે તમારું કામ કરો;" "નોકરશાહીએ એકડો કર્યો છે તેને તમે તોડો;" "એ બધાં એકજ મરઘડીનાં ઇંડાં છે" "એ તો સરકારી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો છે એમ સમજોની;" "કાણું પાડનારને નાવમાંથી બહાર કાઢો"; "મારી પાસે તો માત્ર નેપાળાની ગોળી છે."

હા; એમની જીભની તીખાશ પણ કોકવાર બહાર નીકળે છે. 'ટાઇમ્સ' માં એમની 'અહિંસા'ની ઠેકડી કરવાને માટે કેટલાક ફકરાનું અક્ષરશઃ અને બરડ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું પણ 'ટાઇમ્સ' વાળાને શેનું ભાન હોય કે વલ્લભભાઇની આકરી અને તીખી વાણીમાં લોકોને હિંસા કરવાને પ્રેરવાની અસર નથી, લોકો તો તેમની આંખમાંથી જે લેવાનું તે લઈ લે છે, ઘડીકવાર હસી લે છે, અને મૂળ જે અહિંસાની વાત તેની ગાંઠ વાળે છે. અમલદારોની અનેક ઠેકડી કરનાર વલ્લભભાઇ જ્યારે અમલદારોની મોટર ખૂંચી વગડામાં તેઓ નિરાધાર બેઠા હતા ત્યારે પોતાની મોટરમાંથી ઉતર્યા, લોકોને બોલાવી મોટર કાદવમાંથી કઢાવી, અને અમલદારોને પોતાની સાથે મોટરમાં લીધા. વાણીના કરતાં આ પ્રકારના વર્તનની અસર લોકોના ઉપર વિશેષ થાય છે. નીચે આપેલા કડવા અને આકરા પ્રયોગોમાં ઝેર નથી, પણ લોકોની ભડક ભાંગવાનો, લોકોને અમુક વસ્તુ તેમની ગ્રામ્ય ભાષામાં સમજાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે એ સૌ કોઈ સમજશે:

"એકે વેઠીઓ નથી મળતો, ગાડાવાળો નથી મળતો તેથી જ ખરી ચૂંક સરકારને પેઠી છે;" "શું પટેલો દૂબળા છે જે દૂબળાનું કામ કરે?" "શું તલાટીઓ સરકારની પરણેતર સ્ત્રીઓ છે કે સરકારની રાત દિવસ ગુલામી કરે?" "એ તમારામાં ફૂટ પાડનારા તો ઉધેવ જેવા છે તેને ખંખેરી કાઢો;" "એ બારડોલીના ખેડૂતોની જમીનો લેવા નીકળેલાઓને મન જાણે કે ધરમ રાજાનો ગોળ લુંટાય છે. એમને ખબર નથી કે એ તો કાચો પારો છે. રૂંવે રૂંવે ફુટી નીકળવાનો છે"; "એ મફત જમીન લેવા આવનારાના ચેલા મફત નાળીએર લેનારા લોભિયા બ્રાહ્મણ જેવા હાલ થવાના છે;" "એવી રીતે લોકોનો દ્રોહ કરનારાને રોમે રોમે કીડા પડવાના છે; "નામ ગુલાબ પણ કરમ બાવળની શૂળ જેવાં;" "નબળો અમલદાર ગાળ દે તો જાણજો કે ગધેડું ભૂંકે છે."

મેં આ છેલ્લાં વાક્યો ભૂંડામાં ભૂંડાં વાક્યો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યાં છે, એમાં પણ લોકોની હિંસા ઉત્તેજવાનો ઉદ્દેશ નહીં જણાય, છેલ્લા પ્રયોગમાં તો લોકોને, ગાળ દેનાર અમલદારની ગાળ ઉપર ધ્યાન ન આપવાનો ઉપદેશ છે—ભલે તે ગ્રામ્ય ભાષામાં હોય. અને બાવળની શૂળ જેવાં કામ કરનારને પણ લોકોએ મિષ્ટાન્ન જમાડ્યાં છે એ બારડોલીના લોકો સિવાય કોણ જાણે છે? વળી આવા પ્રયોગો ભાષણમાંથી જુદા પાડીને ટાંકવામાં ભાષણ કરનારને અન્યાય થાય છે, ભાષણની એકંદર અસર શી થાય છે એ જ જોવાનું હોય.

એ એકંદર અસર જોવી હોય તો એમના ભાષણોમાંથી ચિરસ્થાયી રહી જશે એવા કેટલાક ઉદ્‌ગારો અહીં આપું છું, એ જ એમના અનેક ભાષણોના મધુર અર્ક રૂપ છે. એમના મજાક અને ટકોરથી ભરેલા ઉદ્‌ગારોની યાદ લોકોને ઘડીકવાર હસાવશે પણ આ ઉદ્‌ગારો અનેક કાળ સુધી લોકોમાં ચેતન પ્રેરતા રહેશે:

"કોઈ એમ ન બોલતા કે બિચારા બારડોલી તાલુકાના ખેડુતો! તેમનું શું થશે? એ તો બહાદુર બનીને અને મોતનો ડર છોડીને બેઠા છે. સાચો ખેડુત મોતથી ન ડરે, ખુવારીથી પણ ન ડરે. એવા ખેડુતો જ્યારે દેશમાં થશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. જ્યારે જગતનાં રાજ્યોમાં ખેડુતો મુખ્ય ભાગ લઈ રહ્યા છે એ આપણે નજરે જોઇએ છીએ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં તેને ઇન્સાફ પણ ન મળે? ખેડુત એવા કંગાલ હોય તેના કરતાં નજ

હોય તો શો વાંધો ? ખેડુત અને તેના મદદનીશ મજૂર એ બે જગતની મહાન શક્તિ છે. એ શા માટે કોઈ સરકારની ઠોકર સહન કરે ? ગુજરાતના ખેડુત તો એવા કુશળ છે એવા કુંદન છે કે તેમના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે કોઈ પણ સરકાર મગરૂર થાય. આવા ખેડુતને આ સરકાર પાંદુથી મારે એ કદિ ન બને."

"જેમ વરસાદ આવતા પહેલાં વૈશાખ જેઠની અકળામણ આવે છે તેવીજ આજની આ અકળામણ બની જશે, તે આવ્યા વિના વૃષ્ટિ સંભવે નહિ. પ્રથમ અંધારૂં થાય, વાવાઝોડું થાય કાટકા થાય ત્યારે છેવટે આવે. તેમ દુઃખ સહન કર્યા વિના સુખ આવેજ નહીં."

"તમે તોફાન ન કરો, તોફાનનું કારણ આપ્યા વિના ભલે તમને બધાને જેલમાં લઇ જાય. રોળાં શું કરવા વળાએ ? આ વખતે સરકારનો પિત્તો ઉછળ્યો છે. લોને લોઢું ગરમ થાય, પણ હથોડાએ તો ઠંડુંજ રહેવું જોઇએ. હથોડી ગરમ થાય તો પોતાનોજ હાથો બાળે. તમે ઠંડા થઇ પડી રહો. કયું લોખંડ ગરમ થયા પછી ઠંડું નથી થતું ? કોઇ પણ રાજ્ય પ્રજા ઉપર ગમે તેટલું ગરમ થાય તો પણ તેને છેવટે ઠંડું પડ્યા વિના છુટકો જ નથી."

"સરકાર એમ ધારતી હોય કે મારી પાંખો કાપી નાંખી મને મહાત કરવો તો તેને અને તમને હું ખાતરી આપું છું કે તે તો વરસાદમાં જેમ ઘાસ ફૂટી નીકળે છે તેમ નવી ને નવી ફુટતી જવાની છે."

"જંગલમાં રહેનારા ડરે ? જંગલમાં તો સિંહ વાઘ રહે. વાદળની સાથે વાતો કરતા તાડ ઉપર જીવના જોખમે ચઢી જનારા તમે સરકારથી ડરો ?"

"અંગ્રેજને મારતાં અને મરતાં આવડે છે. પણ તે એકલાનો ઇજારો નથી. આપણે તો માત્ર મરવાનીજ વિદ્યા શીખવી છે. અને તે આપણને શા માટે ન આવડે ? શું આપણે રોજ આપણી આંખો સામે હજારોને મરતા નથી જોતા ? શું મિલકતોના માલિકો કે મોટાં રાજ્યના ધણીઓ કોઈ અમર રહ્યા છે ? કોઇ સરકાર કર્તા અને સંહર્તા એવા ઇશ્વરને ભૂલીને અભિમાન કરતી હોય કે અમે બારડોલી તાલુકાને ઉડાવી દઇશું તો તે તેનું મિથ્યાભિમાનજ છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા સિવાય એવડા મોટા રાજ્યની સત્તા એક તણખલાને સુદ્ધાં હલાવવાને સમર્થ નથી. પણ વળી કલેક્ટર સાહેબ કહેશે કે બધી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરે છે. મારે તો તત્ત્વજ્ઞાનની વાત એ આધારસ્થંભ છે. તેમને એમાં સમજ ન પડે, તેમની અને મારી વાતો ન્યારી જ હોય."

"સરકારમાં રાવણની શક્તિ ભલે હોય, પણ સરકાર ન ભૂલે કે એ રાવણની સત્તા બાર બાર વર્ષ એક અબળા સીતાને વશ ન કરી શકી, અને તે વણમોતે મુઓ. અહીં તો એક સીતા નથી પણ ૮૦૦૦૦ ખેડુતોની ટેક તોડવાની છે."

"મરતાં અને મારતાં શીખવાની તાલીમ સરકાર સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને ૭ માસની અંદર આપે છે. આપણે તો માત્ર મરતાં જ શીખવાનું છે. એમાં તો ત્રણ મહિનાયે ન લાગે."

આ ઉતારાઓમાં આસપાસના વાતાવરણમાંથી સ્હેજ વીણી લીધેલી ઉપમાઓ જે જોવામાં આવે છે તે સાક્ષરી ગ્રંથોમાં જવલ્લે જ મળે. સાક્ષરની વલ્લભભાઈની વ્યાખ્યા જાણવા જેવી છેઃ 'સાક્ષર તેજ કે સાદી ભાષાને અટપટી અને કઢંગી કરે.' આ

કટાક્ષમાં ઘણું તથ્ય છે એની ના પડાશે? સાક્ષરોનું ચિત્ત સ્હેજે વાંચેલાં કાવ્યોમાંથી ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા શોધવા તરફ ખેંચાશે, જ્યારે આ ખેડુતના નાયકને ખેતરો અને ગામડાંઓમાંથી જ ઉપમાઓ મળી રહે છે. છતાં ઘણી વાર એમનાં દૃષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ સાક્ષરોનું સ્મરણ કરાવે છે એ પણ જોવા જેવું છે. એક જ દાખલો આપું. હરિપુરાના ભાષણમાંથી આ ઉતારૂં છું :

"દૂધ પાણી ભળ્યાં એટલે બેઉ એક રંગ થાય છે ને કદિ છૂટાં નથી પડતાં. દૂધ ઉકળે છે ત્યારે પાણી દૂધને બચાવવા નીચે જઈ પોતે પહેલું બળે છે, અને દૂધને ઉપર કાઢી તેનો બચાવ કરે છે. એટલે તરત દૂધ પાણીનો બચાવ કરવા પોતે ઉભરાઇ આગમાં પડીને આગને હોલવવા મથે છે, એજ પ્રમાણે આજે ખેડુત શાહુકાર એક થજો, એક બીજાની વ્હારે ધાજો, તેમાં કોઈ ફાચર ન મારી શકે એ સંભાળજો."

મેં વલ્લભભાઇને પૂછ્યું 'તમે કદિ ભર્તૃહરિ વાંચ્યો છે?' તેમને એ મશ્કરી લાગી. વલ્લભભાઇ બિચારા ક્યાં ભર્તૃહરિ વાંચવા ગયા હોય! પણ મેં તો સ્હેજે પૂછેલું, કારણ ઉપરનું દૃષ્ટાન્ત તો ભર્તૃહરિએ વાપરેલું છે :

क्षीरेणात्मगतोदकायहि गुणा दत्ता : पुरातेखिला
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः ।
गंतुं पावक मुन्मन स्तदभवद् दृष्टवातु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥

ભર્તૃહરિના શ્લોકમાં જે શિષ્ટતા છે તે ઉપરના ઉતારામાં નથી, પણ જે ખેડુતો આગળ એ ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા હતા તેઓ આ શ્લોક વધારે સમજત કે પેલા સોંસરા પહોંચી જનારા ઉદ્‌ગારો?

એક વધારે દાખલો આપું. વેદાન્તીઓને સાપની કાંચળી ઉતારવાનું દૃષ્ટાન્ત પરિચિત છે, સહજ સુંદર મરણને સાપની કાંચળી ઉતારવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે, પણ વલ્લભભાઇને સાપની કાંચળીની ઉપમા જુદી જ વસ્તુ માટે સૂઝી ગઇ. મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પેલે દિવસે બોલતાં તેમણે તેમને એકાદ કલાક સુધી હસાવી હસાવીને ગાંડા કર્યા. એ દરમિયાન તેમને હોઠે અનાયાસે સાપની કાંચળીનું દૃષ્ટાન્ત હોઠે ચઢ્યું. 'સાપને કાંઇ કાંચળી ઉતારતાં મહેનત પડે છે કે દુઃખ થાય છે? એમ આપણે પણ આ રાજ્યની કાંચળી એક દિવસ વિના કષ્ટે ઉતારી નાંખશું.'

આ પ્રકરણને અંતે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, કેટલીકવાર અનાયાસે બનતી ઘટનામાં ભારે વિનોદ રહેલો હોય છે. અમદાવાદમાં જે દિવસે વીર સરદારનું સ્વાગત થયું તે દિવસે તેમને ફૂલોના પહાડ નીચે દબાવી દેનારા ઘણા હતા, થોડા સૂતરની ભેટ ધરનારા પણ હતા, પણ એક ચો[illegible] વેચનારે વલ્લભભાઇને ચોપડીઓ આપી. એ ચોપડીઓ એણે તો બિચારે તાજીજ[illegible] તરીકે આપી હશે, પણ તેને શી ખબર કે વલ્લભભાઇને તદ્દન અપરિચિ[illegible]ની એ [illegible]ભેટો હતી? એ ભેટો તે એક 'ડિક્શનરી' અને ભગવદ્‌ગીતા. ભલું થયું કે એ ભેટો કોઇ અજાણ્યા ચોપડી વેચનારે આપી. કોઈ સાક્ષરે આપી હોત તો વલ્લભભાઇ ધારત કે ઘણીવાર સાક્ષરોની મશ્કરી કરૂં છું તો આ વેળા ઠીક તેમણે

દાવ વાળ્યો છે. કારણ 'ડિક્શનરી' તેઓ કદિ ઉઘાડતા હશે એમ જાણ્યું નથી, અને સંસ્કૃત તો છોટાલાલ માસ્તરનો આશીર્વાદ નહીં હશે એટલે નજ ભણી શક્યા એટલે ગીતા શેની ઉઘાડે? પણ જેમ ડિક્શનરી ઉઘાડયા વિના તેમનું કામ ચાલ્યું છે, બલ્કે ડિક્શનરીની મદદ વિનાની તેમની ભાષા એ ગુજરાતીનું ગૌરવ છે, તેમજ ગીતા ઉઘાડયા વિના પણ તેમનું કામ ચાલ્યું છે, કારણ ગીતા ઉઘાડયા વિના ગીતાના નિષ્કામ કર્મનો મંત્ર તેમણે પાકે કરેલો છે અને એ મંત્ર તેઓ જીવ્યા છે. કોઇવાર જેલમાં જવાનું મળે તો ગીતાજી પહેલી શીખવાનો તેમનો નિશ્ચય છે એ તેમના ન્યાયની ખાતર મારે જણાવી દેવું જોઇએ.

ખાસિયતો

ગાંધીજી મહાત્મા ગાંધી શી રીતે થયા એમ ઘણા પૂછે છે, ઘણાને એવો પ્રશ્ન ગાંધીજીને પોતાને પૂછતાં સંકોચ થતો નથી, અને ગાંધીજી પણ તેવાઓને ભલમનસાઇથી જવાબ આપે છે: 'મારી સત્યની ઉપાસના; દશ બાર વર્ષની ઉમ્મરથી મેં સત્યને સેવ્યું છે.' વલ્લભભાઇને ભાગ્યે જ કોઇની પૂછવાની હિંમત ચાલે કે તમે સરદાર વલ્લભભાઇ કેમ થયા, અને કોઇ પૂછે તો તેને વલ્લભભાઇ જવાબ પણ ન આપે. કારણ વલ્લભભાઇને વિરોધી સિવાય બીજાને બહુ જવાબ આપવાની ટેવ નથી. મૌ. શૌકતઅલીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ વલ્લભભાઇ બરફથી ઢંકાયલા જ્વાળામુખી છે. તેમના મનની અને તેમની યોજનાની તેમના શત્રુ મિત્ર બંનેને સ્હેજે ખબર પડતી નથી. પણ વલ્લભભાઇને બદલે ઉપરના સવાલનો જવાબ આપણે આપી શકીએ ખરાઃ જેમ ગાંધીજીનું સત્ય તેમના જીવનને પાને પાને ઝળકે છે તેમ વલ્લભભાઇની નિર્ભયતા, સાહસ તેમના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રતીત થાય છે. આટલી વાત સ્મરણમાં રાખીએ તો ગાંધીજી અને વલ્લભભાઇના સ્વભાવના ભેદ અને સામ્ય સ્હેજે સમજાશે. અને એ શિક્ષક અને શિષ્યના સ્વભાવની તુલનામાંથી વલ્લભભાઇના સ્વભાવની ઉપર પણ પ્રકાશ પડશે.

સત્યની અખંડ ઉપાસના કરનારની આત્મકથા સૂર્યની જેમ સામાની આંખને આંજી નાખે એવી રીતે પ્રકાશે છે. નિર્ભયતા જેના રોમેરોમમાં વ્યાપેલી છે એવા યોદ્ધા–બરફથી ઢાંકેલા જ્વાળામુખી–વલ્લભભાઇની પાસે આત્મકથા લખાવવી મુશ્કેલ પડે. આ કથનમાં વિરોધ છે, પણ તે દેખીતો જ વિરોધ છે, વલ્લભભાઇને આત્મકથા કહેતાં જરાય સંકોચ થાય એમ નથી, પણ સત્યના ઉપાસક ગાંધીજીને પોતાનું અંતર ઉલટા સુલટી કરી ઉઘાડું મૂકવાનું કર્તવ્ય લાગે છે અને રસ ચડે છે તેમ પેલા નિર્ભય સુભટને નથી થતું. એવો સંભવ છે કે વલ્લભભાઇના મનોવિકાસ અને આત્મ વિકાસનાં પગથિયાં શોધવા જઇએ તો તેમાં આપણે કદાચ ન ફાવીએ. એમનાં સંયમ અને તપશ્ચર્યા પ્રયત્નસિદ્ધ નથી લાગતાં, અને તે આદર્શો જગત્ આગળ મૂકવાની લગની કે અધીરાઇ તેમને નથી લાગેલી. ગાંધીજીની આત્મકથામાં કે મગનલાલભાઈ જેવા સાધકના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે વધવાનો પ્રયત્ન, ક્ષણે ક્ષણે શરીરને મારી આત્માને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન જોઇએ છીએ તે વલ્લભભાઇમાં નથી જોવામાં આવતો. કારણ એમને તેવાં વિઘ્નો નડયાં નથી, નડયાં હશે ત્યારે તેની દરકારે કરી નથી લાગતી. ટૂંકામાં, વલ્લભભાઈ મહા યોદ્ધા છે, સુધારક નથી, સાધક નથી.

ગાંધીજી જેવા ક્રાંતિકર સુધારકો સ્વભાવેજ શિક્ષક હોય છે, કાકા સાહેબ અને મગનલાલભાઈ જેવા ઉગ્ર સાધકો પણ સ્વભાવે જ શિક્ષક હોય છે. શિક્ષકમાં આસપાસના વાતાવરણને પોતામય બનાવવાની વૃત્તિ રહે છે, એટલે શિક્ષકમાં સતત જાગૃતિ, સતત પ્રયત્ન, નિઃસીમ આત્મશુદ્ધિની સદા આવશ્યકતા રહે છે. સાથે સાથે તેમણે અધીરાઇથી બચી જવાનું તો રહે છે જ, અને વિરલ શિક્ષકો જ એમાંથી બચી શકયા છે, સામાનો વિકાસ કરવા જતાં સામાના વ્યક્તિત્વનો હ્રાસ કરવાના, એટલે તેને પરાધીન કરી મૂકવાના ભયમાંથી પણ શિક્ષકને બચવાનું રહે છે. વલ્લભભાઈ શિક્ષક નથી, એટલે શિક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે નડનારાં આ બે વિઘ્નો એમને નથી નડયાં. વલ્લભભાઈને બાળપણમાં એવા શિક્ષક મળેલા કે જે ગાળ દઇને કહેતા, 'મને શું પૂછો છો ? માંય માંય ભણો.' એટલે શિક્ષક જાતની સામે તેમને સ્હેજે અણગમો થયેલો. પણ જેણે બાળપણમાં શિષ્ય નહીં થઇ જાણ્યું તેમણે મોટપણામાં શિષ્ય થઇ જાણ્યું અને તેમ કરીને તેમણે પોતાના જીંદગીના એકજ શિક્ષકને શોભાવ્યા. ગાંધીજી જેવા શિક્ષકના શિષ્ય થઈ જે વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેસે તે પોતાને અને ગાંધીજીને બંનેને લજવે, વલ્લભભાઇએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખી પોતાને અને પોતાના શિક્ષક ગાંધીજીને શોભાવ્યા.

આદર્શ શિક્ષકને સદા પોતાના વર્તનનું અનુકરણ થવાનો ભય પણ રહે છે એટલે તેનું એક એક પગલું વિચારથી ભરાય છે. એક નાનકડી વસ્તુ લઇએ. સમયને જીવની જેમ સાચવતા અને સમયના વ્યયને પાપ સમો માનતા ગાંધીજી અને કેટલીક વાર કલાકના કલાક વાતોમાં ગાળતા વલ્લભભાઈમાં આસમાન જમીનનો ભેદ દેખાય છે. એ વાતોમાંથી વલ્લભભાઈ પોતાને જોઇતું મેળવી લે છે, આંટા મારતા હોય ત્યારે કદાચ તે પોતાની લડતના વ્યૂહો રચતા હશે, ઉલટી રીતે જોઇએ તો આદર્શ શિક્ષકને આપોઆપ નિઃસીમ અહિંસા કેળવવી પડે છે, તેનામાં જો અપાર અહિંસા ન હોય તો તેનું અનુકરણ ડરથી થવાનો સંભવ રહે છે, ડરીને તેની પાસેથી ભાગી જનારા પણ નીકળશે. ગાંધીજીની અપાર અહિંસા છતાં તેમની આસપાસના કેવળ ભયમુક્ત છે એમ ન કહી શકાય. વલ્લભભાઇને પોતાના અનુકરણનો ડર નથી, તેમને કેવળ સીપાઇગિરી જોઇએ છે, અને સીપાઇગિરી આપનારા ને તેમની ધજા નીચે રહીને લડવામાં ભીના ધડું દળવાપણું નથી લાગતું. ગાંધીજીને પોતાનું અનુકરણ થશે એવો ભય ભલે રાખવો પડતો હોય, તેમનું અનુકરણ કરી શકનારને કદિ ભય નથી. વલ્લભભાઈને જોઈને ગપ્પામાં સમય વીતાડનાર કે આંટા માર્યા કરનાર, કે વલ્લભભાઈ 'ડિક્શનરી' કે ગીતા ન વાપરે માટે તે બંને વિના ચલાવી લેવાનો વિચાર કરનાર મુઓજ પડે. પણ એ પ્રકારના અનુકરણનો વલ્લભભાઈને ભય પણ નથી.

ગાંધીજી આશ્રમ કાઢીને બેઠા, અને આશ્રમમાં સત્ય જાળવવાને અર્થે કોઇ દિવસ અનશન લેવું પડે તો લઈ લે. વલ્લભભાઇને આશ્રમ કાઢીને બેસતા હું કલ્પી નથી શકતો, કે કોઇવાર કોઇના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અથવા કોઈના પાપની જવાબદારી પોતા ઉપર લઇને ઉપવાસ કરતા કલ્પી નથી શકતો. પોતાના હાથ નીચેનો સીપાઈ રદ્દી લાગે તો તેને રજા આપી તેનો કાંટો કાઢી નાંખી તેઓ નિરાંતે બેસશે; પણ તેના ઉપર અશ્રુ સારી ઉપવાસ ન કરે. એજ પ્રમાણે કુતરાં કે વાંદરાં મારવાની મીમાંસામાં, અથવા આહારની સાત્વિક અસાત્વિકતાની મીમાંસામાં પડતા વલ્લભભાઇને કલ્પવા મુશ્કેલ છે. પણ સત્ય-

શોધકે, સુધારકે અને સમાજના· શિક્ષકે આ બધી. ઉપાધિ ઉપાડયે જ છુટકો છે એ વાત વલ્લભભાઇ પૂરેપૂરી રીતે માને છે.

સત્ય અને અહિંસાની અખંડોપાસના કરનાર ગાંધીજી બાળક કે મૂરખની પાસે સત્ય અને અહિંસા શીખવાને તત્પર રહે છે, શત્રુની પાસે પણ તે શીખવાને તત્પર રહે છે. અભયમંત્ર લઈને ઝુઝનાર વલ્લભભાઇ બાળક કે મૂરખ ને તે હોય તેના કરતાં વધારે અને શત્રુને શત્રુ કરતાં વધારે ગણવાના પ્રપંચમાં નહિ પડે. આને બીજી રીતે મૂકીએ તો યોદ્ધાની મર્યાદાથી વલ્લભભાઇ મુક્ત નથી. સત્યના ઉપાસક ગાંધીજી દરેક દિશાથી આવતી ટીકા વધાવી લે, બલ્કે પ્રશંસાના કરતાં ટીકાની જ વધારે દરકાર રાખે; જ્યારે વીર વલ્લભભાઇ બહુ ટીકા સાંખી શકે છે, અથવા વધાવી લે છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

'હું એકવાર સાધુ થવાનો હતો' એમ વલ્લભભાઈ એકવાર મને કહેતા હતા. તેઓ સાચા સાધુ થઇ શકત એમાં તો મને શંકા નથી જ, બલ્કે તેઓ જાણી જોઇને, ઘણા સાધુઓના પાખંડ જોઇને, સાધુ થતા અટકયા હશે. પણ સાધુ થાત તો યે તે કોઈ અવધૂત હોત, સંસારની સાથે સરસા રહીને સંસારના ઉપદેશક કદાચ ન બનત.

વીર યોદ્ધા છે એટલે વીરોચિત ક્ષમા તેમનામાં ભરેલી છે, પણ સત્યાગ્રહીની શૂન્યતાના આદર્શથી તેઓ દૂર છે. ગાંધીજીના જીવનનાં મૂળમાં ધર્મના અખંડ ઝરાએ પોષણ આપ્યું છે, વલ્લભભાઇના જીવનમાં એ ઝરો હતો તે પાછળથી સુકાઇ ગયો, હવે વળી સજીવન થવા બેઠો છે; પણ ગાંધીજીને શુદ્ધ સત્યાગ્રહ તેમની પાસે 'નિર્બલ કે બલરામ' માં જ શાંતિ મેળવાવે છે, જ્યારે વલ્લભભાઇની શૂર સરદારીને 'શૂર સંગ્રામકો દેખ ભાગે નહીં' એટલી ભાવના શાંતિ આપવાને બસ છે.

આધ્યાત્મિકની વાતમાંથી ઉતરીને વ્યવહાર ઉપર ઉતરીએ તો ગાંધીજીની તીવ્ર સત્યોપાસના તેમને સ્વાભાવિક રીતે આદર્શ ન્યાયદર્શક બનાવે છે, જ્યારે વીર વલ્લભભાઇ 'ઍડવોકેટ' હતા અને છેવટ સુધી 'ઍડવોકેટ' જ રહેશે. સ્વરાજ પક્ષના અનેક નેતાઓ ગાંધીજીની તટસ્થ દૃષ્ટિનો લાભ લઇને તેમણે ટાણે કટાણે સલાહ માટે બોલાવે છે. વલ્લભભાઇને એવી રીતે આપણું આવવાનો ભય નથી.

આશ્રમમાં બોલતાં તેમણે કહેલું: 'મને લડતાં આવડે છે, લડતાં લડતાં ગમે તે ઝૂંઝ નડે છે તે સપાટાબંધ હું ઉકેલ્યે જાઉં છું, એની સૂઝ અને પ્રકાશ પડે છે તેની મને ખબર નથી; પણ સમાધાનીની વાટાઘાટોમાં મને ગમ નથી પડતી. ઘણી વાર મુંઝાઇ જાઉં છું.' આ વચનો હિંદુસ્તાનના કમાન્ડર–ઇન–ચીફ સર ચાર્લ્સ મનરો ૧૯૧૭ માં યુદ્ધ પરિષદમાં એક વાર વાઇસરોયના સ્થાને પ્રમુખપદ લઇને બેઠા હતા તે વેળાનાં તેમનાં વચન યાદ કરાવે છે: 'હું તો સિપાઇ છું. મને કાયદા કાનૂનની ગૂંચમાં ખબર ન પડે, એ સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું કામ.'

વલ્લભભાઇના જેવા વીર યોદ્ધા આજે હિંદુસ્થાનમાં વિરલ છે, એક કાર્યની લગની લઈ તે કાર્યને માટે દેહ પાડવાની તેમની તૈયારી છે. કાર્ય ઉપાડયા પછી તેઓ દિવસ રાત જોતા નથી, એકાગ્રતા ગાંધીજીને સુલભ છે તે એકાગ્રતા હજી તેમણે મેળવવાની રહી છે. એક લેખક કહે છે: 'જે માણસ દુશ્મનોની ગરદનમાં લાઠી લઇને ઝૂઝતો હ્યાં સોયના નાકામાં દોરો

પરોવી શકે છે તે માણસ વિરલ છે, વાદવિવાદની ઝડીમાં સત્યને શોધી કાઢવાનું એવી રીતે સોયના નાકામાં દોરો પરોવવા જેવું મુશ્કેલ છે.' વલ્લભભાઇ કદાચ એ દોરો પરોવવાની જ ના પાડે, કારણ તેમને પોતાની મર્યાદાની ખબર છે, અને ગાંધીજીની સાચી સિપાઇ ગિરી સેની તેઓ સરદાર બન્યા છે એટલે સત્ય શોધવાનું તેમને રહ્યું યે નથી, ગાંધીજીએ શોધેલું સત્ય તેમણે સ્વીકાર્યું છે. હા, ગાંધીજીની અતૂલ એકાગ્રતાએ ગાંધીજીને 'ગુડાકેશ' બનાવ્યા છે, હજારો માણસની મેદનીમાં કે ત્રીજા વર્ગના ડબામાં બેસીને તેઓ લેખ લખી શકે છે, અને ગમે તેવી ગરદીમાં તેઓ ઉંઘી શકે છે, પાંચ મિનિટ પણ કામ દરમિયાન મળી જાય તો તેઓ ઉંઘ અને આરામ મેળવી શકે છે, વલ્લભભાઇને આ કળા લાધેલી નથી. નેપોલિયનને એ વસ્તુ સુલભ હતી. વલ્લભભાઇએ એ મેળવવી રહી છે.

'મારી નસેનસમાં ખેડુનું લોહી વહે છે' એમ વલ્લભભાઇ વારંવાર કહે છે. ગાંધીજી પણ પોતાને ખેડુ તરીકે ઓળખાવે છે. પણ વલ્લભભાઈનો ખેડુ તરીકેનો દાવો કદાચ આપણે વહેલો સ્વીકારી શકીએ. ગાંધીજીનું અંતર ખેડુનું છે, મજૂરનું છે, ભંગીનું છે, પણ તેમનું હાડ ખેડુ ઈત્યાદિનું છે એમ કબૂલ કરવું મુશ્કેલ પડે. વલ્લભભાઈનું તો અંતર તેમ જ હાડ બંને ખેડુનાં છે. વલ્લભભાઇને ખેડુની મિજલસમાં બેસી હુક્કો લેતા, તેમના મીઠા મરચાવાળો ખોરાક ખાતા, તેમની સાથે ખેડુની મજાક મશ્કરીમાં ભાગ લેતા સ્હેજે કલ્પી શકીએ છીએ; પણ ગાંધીજીને એવી રીતે નથી કલ્પી શકાતા. ગાંધીજીના પગ જમીન ઉપર ભલે હોય, તેઓ પ્રાયઃ આકાશમાં ઊડતા જણાય છે. વલ્લભભાઇનું અંતર ભલે આકાશમાં ઊડતું હોય, પૃથ્વી ઉપર તેઓ છે એવું ભાન તેઓ વધારે કરાવે છે. ગાંધીજીની સાધનાએ, તેમની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ, તેમને જગતના શિક્ષક બનાવ્યા છે, વલ્લભભાઇને ખેડુ વર્ગના યોદ્ધાનું પદ સ્હેજે લાધ્યું છે. એટલે જ્યારે ગાંધીજીનો વિશ્વસંદેશ કેટલો ઝીલાયો કે ન ઝીલાયો તેનું માપ કાઢતાં કદાચ ઘણો સમય જશે, ત્યારે વલ્લભભાઇનું પરિમિત કાર્ય તેમને પોતાના જીવનમાં જ સફળ થયેલું જોવાનો યોગ મળે તો નવાઇ નહિ. વલ્લભભાઇની મર્યાદાઓ જ તેમનું બળ થઇ પડી છે, તેમણે તેમનું ક્ષેત્ર બાંધી લીધું છે અને તેટલાથી તેમને સંતોષ છે. 'ઉત્તરમાં જવું કે દક્ષિણમાં' એટલું તેમણે ગાંધીજી પાસે જાણી લીધું છે, દિશા જાણીને અનેક રસ્તા શોધવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે. બારડોલીમાં એકવાર એક ચર્ચા દરમ્યાન ગાંધીજીએ કહ્યું: 'બારડોલીએ વ્યાવહારિક અહિંસા સાધી.' ચર્ચા કરનાર ભાઈએ પૂછ્યું: 'પણ સરદારે આધ્યાત્મિક અહિંસા કેમ બારડોલી આગળ ન મૂકી?' ગાંધીજીએ કહ્યું: 'કારણ સરદાર વ્યવહાર કુશળ છે.' વલ્લભભાઇએ હસતાં અને હસાવતાં કહ્યું: 'મને એ આવડતી હોય તો ને!' ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ બંનેના જવાબમાં સત્ય છે. વ્યવહારિક સાધીને પછી આધ્યાત્મિક સાધવી એટલું નક્કી કરીને વલ્લભભાઈ બેસી ગયા હોય તો પણ શું? તેમનો તો 'એક પગલું બસ થાય' એ વૃત્તિ છે. પરિણામે એવું બને કે 'ગાંધીજીનું ચેતનમય સ્વરાજ' ગાંધીજી પોતાની હયાતીમાં કદાચ ન જોઈ શકે, અને વલ્લભભાઈ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનો વ્યાવહારિક અમલ પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં કરાવીને 'કાયદાસર સ્વરાજ' પોતાની જ હયાતીમાં જોઈ શકે.

આદર્શ શિક્ષકમાં માતા અને પિતાના ગુણો હોય છે, અથવા સાચો શિક્ષક માતા અને પિતા બંને છે, એટલે ગાંધીજી જેવા શિક્ષક નેતાની આગળ અનેક બાળકો અને અનુયાયીઓ

વિઠ્ઠલભાઈ   સોમાભાઈ   કાશીભાઈ   નરસિંહભાઈ   વલ્લભભાઈ

માતુશ્રી

[૨૪૫ સામે

પોતાનાં હૈયાં ઠાલવી શકે છે, હૃદયની હૂંફ મેળવી શકે છે. વલ્લભભાઈ પાસે એ કદાચ ન મળી શકે. તેમનાં પોતાનાં બાળકોએ પણ એ પ્રકારની હૂંફ કે આશ્વાસન કદાચ ન મેળવ્યું હોય. એ બાળકોએ સ્વતંત્રતા તો પાર વિનાની મેળવી છે, અને એટલી સ્વતંત્રતા આપનાર પિતાનાં મૌનમાં જ તેમણે પ્રેમ મેળવી લીધો છે. આપબળે જ બનેલા વલ્લભભાઈએ પોતાનાં બાળકો ઉપર આપબળે જ બનવાનો ભાર નાંખ્યો છે. આ ભાર, દબાવી દેનાર પણ બને, શક્તિ ખીલવનાર પણ બને. વલ્લભભાઈનાં બાળકોને એ ભાર અસહ્ય નથી લાગ્યો.

આમ અનાયાસે જ તેમના ગૃહજીવન ઉપર ઉતરી પડાયું. ગૃહજીવન જેવું તેમને બહુ રહેતું નથી, કારણ લોકજીવન જ તેમનું ગૃહજીવન થઇ પડ્યું છે. તેમણે અસહકાર વખતે ઘર બાળેલું એમ કહેવા કરતાં વિલાયત ગયા ત્યારના જ ઘર બાળીને ગયેલા એમ કહીએ તો ચાલે. ભર જુવાનીમાં તેઓ વિલાયત ગયેલા તે અગાઉ જ તેમનાં પત્ની ગુજરી ગયેલાં. ત્યાર પછી તેમણે ગૃહિણીથી બનેલું ઘર ફરી રચવાનો પાછો પ્રયત્ન ન કર્યો—બે બાળકોમાં જ ઘર માની લીધું. ઘરબાર અને જમીન બે મોટાભાઇઓને સોંપીને નીકળેલા ત્યાર પછી ભાગ્યે જ ઘેર ગયા હશે. ગયે વર્ષે પાંચે ભાઇઓ (વિઠ્ઠલભાઇ સુદ્ધાં) પરિવાર સમેત એક મહિનો નડિયાદમાં સાથે રહ્યા હતા, ત્યારે દીકરાઓએ અને જનનીએ ઘણે વર્ષે પાછો ગૃહજીવનનો લ્હાવો લીધો. વિઠ્ઠલભાઈથી પણ મોટી ઉમ્મરના બે ભાઇ, વિઠ્ઠલભાઇ, અને વલ્લભભાઇ, એમ પાંચ પુત્રોથી વીંટળાયલાં વૃદ્ધ માતુશ્રીનો એક ફોટોગ્રાફ વિઠ્ઠલભાઈના સાદા, ફર્નિચર વિનાના ઓરડામાં, એ અખંડ કુટુંબનું સુખ વ્યક્ત કરતો લટકી રહ્યો છે.

પણ વલ્લભભાઇ શિક્ષક ન હોય કે શિક્ષક પિતા ન હોય, પણ મિત્ર છે. અને તે પણ સરખા સરખાના જ નહિ પણ તેમનાથી નાનાના પણ. બારડોલીના ખેડુતો પણ તેમની મિત્રતા અનુભવતા હશે. તેમનો સ્વભાવ ભલે મળતાવડો ન લાગે, પણ એકવાર તેમને ઓળખ્યા પછી તેમના જેવા મળતાવડા ભાગ્યે જ બીજા કોઇ લાગશે. તેમનાથી વિચારોમાં છેક ભિન્ન એવા મિત્રો પણ તેમના ઘણા છે, પણ તેઓ અજાતશત્રુ નથી. આનાં ઘણાં કારણ હોય, તેમની આકરી જીભ હોય, અથવા તેમનું ઓછાબોલાપણું પણ હોય. એકવાર પડેલી છાપથી તણાવાની નબળાઈ તેમનામાં હશે, પણ તેમની સાથે નિખાલસતાથી વર્તનાર એવી છાપ સ્હેજે ભૂંસી નાંખી તેમને જીતી શકે છે. પણ આરંભમાં જ કહી ગયો તેમ પોતે છે તેના કરતાં અવળી છાપ તેઓ ઘણી વાર ઘણાના ઉપર પાડે છે. આમાં હાનિ કરતાં લાભ વિશેષ છે, કારણ ઘણીવાર આપણે હોઇએ તેના કરતાં આપણને વધારે સારા માનનારા આપણને પછાડે છે, જ્યારે આપણે હોઇએ તેનાં કરતાં આપણને ઊણા માનનારા આપણને સરખા રાખે છે, સાવધ કરે છે અને આપણા ચોકીદાર થઇ પડે છે.

દરેક પ્રકારના વ્યવહારમાં વલ્લભભાઈની ઉદારતા આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. વિરોધીના તરફ તો ઉદાર છે જ, પણ શત્રુવટ કરી બેઠેલા તરફ પણ તેમની ઉદારતા છે. પોતાની સાથે અને હાથ નીચે કામ કરનારા ઉપર, ગાંધીજીની જેમ, તેઓ અપાર વિશ્વાસ રાખે છે, અને એથી તેમને કદી છેતરાવું નથી પડ્યું. પ્રલય નિવારણના ભગીરથ કામમાં અને બારડોલીમાં તેમની ઉદારતા અને વિશ્વાસનો અનુભવ ઘણા સાથીઓએ મેળવ્યો છે.

સુખી જીવન ઘણા દિવસ ગાળેલું છતાં અગવડ સહન કરવાની શક્તિમાં કદાચ તેઓ

ઘણા લોકનેતાઓને ચઢી જાય. તેમનાં શોખોમાં માત્ર ચ્હાનો પ્યાલો અને એક સિગરેટ, અને અમદાવાદ આવે ત્યારે બે ચાર દિલોજાન દોસ્તોની સાથે બેઠક અને ગમ્મતગપ્પાં. ચ્હા અને સિગરેટ ન મળે તો પણ પરવા નહિ. સિગરેટ પણ દિવસમાં એક કે બે પીવાના તે તદ્દન ખાનગી રીતે—જાણે તેને એબ તરીકે સ્વીકારતા હોય. ખાવાનું જાડું પાતળું ગમે તેવું મળે, સુવાનું ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે મળે તેની પરવા નહિ. બારડોલીની લડત પૂરી થયે તેઓ બારડોલીમાં જ બેસીને સામાન્ય ખેડુનું જીવન ગાળવાના એવો તેઓ ખેડુતોને કોલ આપી ચૂક્યા છે.

પણ તેમને સૌથી વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થઇ પડી હોય એવી ખાસિયત તેમની વિનોદવૃત્તિ છે. આખી બારડોલીની લડત દરમ્યાન ભારે સંકટો સહન કરતાં કરતાં પણ લોકોને તેમણે પોતાની મજાકો અને કટાક્ષોથી હસતા જ રાખ્યા. છેલ્લું અમદાવાદનું જ ભાષણ લોની. જેમ એમાં કરુણારસ એમણે ભરી દીધો છે તેમ હાસ્યરસની પણ મણા નથી રાખી. સાક્ષરો તો એમને સાંભળવા આવતા નથી, પણ આવે તો તેઓ હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ કરવાની કઠણ કળા વલ્લભભાઇ પાસે શીખી શકે. આની સરસમાં સરસ સાક્ષી તો મહાવિદ્યાલયના જે વિદ્યાર્થીઓને એમને ગઇ ૧૭ મી તારીખે સાંભળવાનું મળ્યું હશે તે આપી શકે. ભરપૂર વિનોદ દ્વારા ભરપૂર બોધ આપવાની કળાનો તે દિવસે શિક્ષકોને પણ પદાર્થપાઠ મળ્યો હશે.

એમના વિનોદોમાંથી કોઇવાર બાળી નાંખનારા તણખા ઊડે છે, તો કોકવાર ઘડીભર તાજગી આપનારી ઝીણી ફરફર ઉડે છેઃ "એનો કર્મયોગ જાગ્યો, અને મામલતને માટે નાલાયક ગણાયા;" "મેં કહ્યું, આપણે છીંકો પણ ન ખાવી, છીંક ખાઇએ તો અપશુકન થાય;" "કલેકટરે હુકમ કાઢ્યો કે અંગ્રેજોની તોપો તમારા નગારાનાં અવાજથી ભડકે છે, માટે નગારાં ન વગાડો;" "ભેંસોની ચામડી સફેદ મડમો જેવી થઇ ગઈ હતી;" "સરકારને બારડોલીના વાણિયાનું તો નિકંદન કાઢવું હતું. પોતાની જાતવાળા ખરાને!" "બારડોલીના માનપત્ર આપનારાઓએ મને કહ્યું, ભલું થયું અમારે ત્યાં એકે ગ્રેજ્યુએટ ન્હોતો."

આ તો ચોટી વાનગી આપી દીધી. એક વાત એમના વિનોદને વિષે કહી દઉં. બાળપણમાં તેમનો વિનોદ હતો તેવો જ તે આજ સુધી રહ્યો છે, તે મોટો થયો નથી. ગાંધીજીનાં વિનોદ અને હાસ્ય વિશ્વવ્યાપી છે, તેમની અહિંસાનું ઉત્તમોત્તમ માપ તેમના વિનોદોમાં મળે છે. જ્યારે વલ્લભભાઇનો વિનોદ ગુજરાતવ્યાપી છે. ગાંધીજીના વિનોદથી કોઇને દુઃખ થવું અશક્યવત્ છે, જ્યારે વલ્લભભાઇનો વિનોદ ઘણાને હસાવે છે તો કોકને દુઃખ પણ આપે છે—આનું કારણ તેમણે માત્ર વ્યાવહારિક અહિંસા સાધેલી છે એ હોય. સાક્ષરો ઉપર તેમનાં કટાક્ષ ઘણીવાર ઉતરતાં સાંભળ્યાં છે, જાણે સાક્ષર જેવાં પ્રાણીની તેમને સૂગ હોય. પણ સ્વ. રમણભાઈ સિવાય કોઈ સાક્ષર તેમનું ચિત્ત ચોરી શક્યા જાણ્યા નથી. ઘણીવાર સાક્ષર મનુષ્ય હોય છે એ વાત તેઓ ભૂલી જતા લાગે છે. કળાના રસિયા તેઓ નથી જ, કારણ પ્રચલિત કલા તેમને વીરતાપોષક નથી લાગતી. નવલકથા પણ તેમણે વાંચેલી નથી. "કાલ્પનિક શું વાંચવું? ખરૂં જેવું એ જ સારૂં નહિ? ચોપડીઓ વાંચવા કરતાં ચોપડીઓ બનાવવી એ સારી નહિ?" એમ ઘણીવાર એઓ કહે છે.

પણ આ વિષે વધુ વિસ્તાર કર્યા વિના આટોપી લઉં. ગાંધીજી જ્યારે ઘણીવાર ૧૭ મી માર્ચની વાતો કરતા હતા ત્યારે કોકે એ વિષે ચર્ચા ઉપાડી ગાંધીજી પાસે ખુલાસો માગેલો. ગાંધીજી ગંભીર રીતે પોતાની મનોદશા સમજાવતા હતા. એવામાં વલ્લભભાઇ આવ્યા. તરત જ હકીકત જાણી લઇ બોલ્યાઃ 'અરે એમ એકલા ન જશો. મારે સારૂ જગ્યા રાખજો. પેલા ભૃગુઋષિએ આપણને બંનેને સાથે વિદાય થવાનું કહ્યું છે.' સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને ઠાલું ગાંભીર્ય ઉત્પન્ન થયું હતું તે ક્યાં યે ઊઠી ગયું.

વલ્લભભાઈનાં વિનોદ અને હાસ્ય દોષદર્શી ફિલસુફનાં નથી, તેમાં યોદ્ધાનાં આરોગ્ય અને પ્રફુલ્લિતતા ભરેલાં છે. કોઈના અંતકાળ વિષે આગાહી કરવાની ધૃષ્ટતા થઈ શકતી હોય તો હું કહું કે જ્યારે એમની આગળ એ અંતિમ સમય આવીને ઊભો રહેશે—યમના તેડાથી કે કદરદાન સરકારના હુકમથી—ત્યારે મને તો શંકા નથી જ કે દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયની જેમ તેઓ હસતાં હસતાં કહેશેઃ

મરણટાકે દેખાગેલો, શુધુ કેબલ કોલાહલો
એખનો જદિ સાહસ થાકે, મરણટાકે દેખબિ ચલો.

[જીવનને તો જોઈ લીધું, ઠાલી મફતની મારામારી,
ચાલને હવે મરણ જોઇએ, જોવાની જો હોય તૈયારી.]

વલ્લભભાઈની યશરેખા

પણ એ વાત કરતાં એક વસ્તુ યાદ આવે છે. આટઆટલી લડત છતાં વલ્લભભાઇ કોઇ વાર જેલમાં કેમ નથી ગયા એમ ઘણા પૂછે છે. એક કાળ એવો હતો કે કેટલાક દ્વેષીઓ એમ પણ કહેતાં ન શરમાતા કે વલ્લભભાઇ જેલ જતાં ડરે છે. બોરસદે એ ભ્રમણા ભૂલાવી. પણ બોરસદે પણ તેમને જેલમાં ન મોકલ્યા, અને બારડોલીએ પણ તેમને જેલમાં નહિ મોકલ્યા! એનું શું થાય? ઘણી વાર વલ્લભભાઇ કહે છેઃ 'મારી રેખામાં જ જેલ નથી તેનું શું થાય?' બારડોલીના લોકોને તેમણે કહેલુંઃ 'મને પકડીને શું કરે? મારા કંઇ પૈસા ઊપજે? ભેંસ પકડે તેના તો હરરાજીમાં પૈસા આવે!' પણ વલ્લભભાઈ નથી પકડાતા તો હવે પોતાને વાંકે નથી પકડાતા એવા વહેમનું કારણ તેમણે તેમના શત્રુઓને પણ રહેવા નથી દીધું.

પણ તેમની રેખામાં યશ સિવાય બીજું કશું ન હોય તો નવાઇ નહિ, અથવા તો જેલ જવાનો યશ જ ન હોય તો નવાઇ નહિ. ગયા મહા વિગ્રહમાં જર્મનોની સામે જીતનાર લૉર્ડ ફ્રેંચ વિષે કહેવાય છે કે અનેક લડાઇઓમાં મોખરે લડતા છતાં તેને એકે ગોળી જ વાગી નહિ. એમ વલ્લભભાઇને એકે ગોળી ન વાગે તેમાં તેઓ શું કરે? બાકી જેલને તો શું પણ ગોળીને પણ તેઓ કેવી રીતે ઝીલે તે હું કહી ગયો.

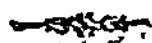
જ્યારે જ્યારે વલ્લભભાઇને કલાકના કલાક સુધી એમની મેડી ઉપર આંટા મારતાં મેં જોયા છે ત્યારે ત્યારે મને નીચેની શ્રુતિ યાદ આવી છેઃ

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्व स्तिष्ठति तिष्ठतः
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः
चरैवेति चरैवेति ॥

[બેઠેલાનું નસીબ બેસે છે, ઊભેલાનું ઊભું રહે છે, સૂતેલાનું સૂવે છે, ચાલનારાનું ચાલે છે. ચાલવા જ માંડ, ચાલવા જ માંડ.]

એ મંત્ર વલ્લભભાઇએ તો કોઈ વાર સાંભળ્યો ન હોય પણ એના અક્ષર અને આત્માનું એઓ નિરંતર પાલન કરે છે. એમ ન બને કે દેશના નસીબને પણ બેસી રહેલું અને સૂઇ રહેલું કે ઊભું રહેલું રાખવાને બદલે ચાલતું કરી મૂકવાનો યશ પણ તેમની રેખામાં લખાયલો હોય? ગાંધીજી તો એ આશીર્વાદ ૧૨ મી ઑગસ્ટે બારડોલીમાં તેમને આપી ચૂક્યા. કાળની ગતિ ન્યારી છે. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ને દિવસે મહા સમિતિની કાર્યવાહક સભાએ બારડોલીનો ઠરાવ કર્યો. એ ઠરાવના ઔચિત્ય વિષે ભાગ્યે જ હવે ઘણાને શંકા હશે. એ પછી બરાબર ૭ વર્ષે ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ને દિવસે બારડોલીમાં જ વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહધ્વજ રોપ્યો. ગાંધીજીને છ વર્ષની કેદ થઇ હતી. ૭ વર્ષ પહેલાં તેમને નીકળવું ન્હોતું, અને સ્વરાજની અવધિ તેમણે જેલમાંથી નીકળવા ઉપર બાંધી હતી. તેઓ છુટ્યા ત્યારે તો જેલમાં પાછા પ્રવેશ કરવા જેવું હતું. પણ આ વર્ષની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ને દિને થયેલી ઘટનામાં ઇતિહાસનું નવું પ્રકરણ છુપાયલું હોય તો કોણ જાણે?

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

સાચી સ્વર્ગ નીસરણી

અમારા સરદારનું સાચું સ્વરૂપ તો એ ભાષણ કરતા હોય ત્યારે જ પ્રકાશે. આંખમાંથી અંગારા ખરવા માંડે, નાકમાંથી ધૂમાડા છૂટે, હાથની બાંહ્યો ચડાવતા જાય, વાણીમાંથી તો પાણીદાર કટારો વછૂટે. એ વખતે એમ જ લાગે કે એ મગજમાં પૂરાઈ રહેલા તાપને લીધે જ માથાના વાળ બળી ગયા ને ટાલ પડી ગઈ.

એમની વાણીથી સરકાર કંપી ઊઠે છે. એક ફોજદાર ગરીબ લોકોને બહુ ડરાવનારો છે એ તો થીજી જ જાય છે. પણ ખેડુતો? તેમને નિત્ય નવું શૂર ચડે છે. એક ભાષણ સાંભળેલાં ખેડુતમાં એકગણું પાણી, બે સાંભળેલામાં બેગણું પાણી; એમ ભાષણે ભાષણે ખેડુતેનું પાણી એ ચડાવે છે.

બારડોલીના ખેડુત પહેલાં કહેતા: 'ભાઇસાહેબ, વધારાનું મહેસુલ ફક્ત અટકાવીશું.' સરદારનું ભાષણ સાંભળ્યું. બસ, ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી પાઈ પણ નહિ ભરીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાને તૈયાર!

પહેલવહેલી સરકારનાં માણસોએ નોટીસો ચોડેલી કે પૈસા ૧૫ દિવસમાં નહિ ભરો તો સવાયું મહેસુલ લેશું, માટે યાદ રાખજો. ખેડુતો બિચારા 'હાય હાય, હવે શું થશે?' કહેતા સલાહ પૂછવા આવે. સરદારનું બીજું ભાષણ: 'ઓહો' એ તો પીળાં પતાકડાં હતાં! એમાં શું ડરી મુંઆ? પાઈ પણ ભરવાના નહિ તો પછી એક મહેસુલ શું ને સવાયું શું?'

જપ્તીવાળા પહોંચો લઇને આવ્યા. સરદારે ભાષણ કર્યાં. બહેનો એવી તૈયાર થઇ ગઈ કે ઘર લૂટે, ભેંસો લૂટે તો યે હસીને ઊભી રહે. ઘરનો ભાયડો મોઢું બગાડવા જાય, પણ બાઈ એને મહેણું મારે એટલે શરમાઇને બહાદુર બને.

એમ ભાષણનું સત્ર આગળ ચાલ્યું. જમીન સરકાર લઇ જશે? કેવી રીતે લઇ જશે? લોકોએ વલ્લભભાઇ સાહેબની ટકોર ઝીલી લીધી. એક વીઘું જમીન, સુરત કે વિલાયત કેવા લઇ જાય છે એ જોઇશું તો ખરા! કેટલાયની જમીન પછી તો ખાલસા કરી પણ હવે કોણ ડરે? વલ્લભભાઇએ ભાષણમાં નહોતું કહ્યું કે જમીન તો ખેડુતની છે ને ખેડુતની રહેશે? બીજો ખાવા જશે તો એ તો કાચો પારો થઇને ફૂટી નીકળશે.

સરદારનાં તે પછીનાં ભાષણો એથી યે આગળ ચાલ્યાં. બહુ બહુ કરીને સરકાર શું કરવાની? જેલમાં લઇ જશે ને? એ ભાષણો સાંભળ્યાં ને ઠેકઠેકાણે કણબણો કહેવા લાગી: 'અમે જેલમાં જઇશું, ઘેર કરીએ તેમ જેલમાં કામ કરશું.' પછી તો લોકો જેલમાં જઈ આવ્યા પણ ખરા.

છેલ્લાં ભાષણો આવ્યાં: 'મોતથી ખેડુત શું કામ ડરે? મોત બેવાર કોઇને આવ્યું નથી, અને એકવાર કોઇને આવ્યા વગર રહ્યું નથી. સરકાર ગોરા લોકોનાં લશ્કરો રાખે છે, તોપો ને બંદૂકો ને વીમાનો રાખે છે. એ બધું રાખે છે ખેડુતને ખર્ચે, પણ ગામડામાં

કોઈ દિવસ લાવતી તો નથી. માટે આજે ભલે લઇ આવે. આપણે ખર્ચે રખાતું એ બધું આપણાં છોકરાં જોશે તો ખરાં ! એનાથી ડરે કોણ ? એની તોપો ઉપર ખેડુતનાં છોકરાં કુદાકુદ કરશે ને બહાદુર બનશે.' બારડોલીના ખેડુત ભાઇઓ અને બહેનો કહેવા લાગ્યાં: 'ભલે તોપ લાવે, અમે મરવા તૈયાર છીએ.'

જાણે વલ્લભભાઈ સાહેબનાં ભાષણો એ એક નીસરણી ન હોય ? પગથિયું ચડતા ગયા તેમ તેમ લોકો એક પછી એક ભયથી મુક્ત થતા ગયા !

હવે સત્યાગ્રહમાં ખેડુતનો વિજય થવાથી લડત પૂરી થઇ છે પણ વલ્લભભાઈનાં ભાષણો પૂરાં થયાં નથી. ઠેકઠેકાણે એમને માનપત્ર લેવા લોકો બોલાવે છે, એનો લાભ લઇ એ પોતાનાં ભાષણોનાં આગળનાં પગથિયાં ચલાવી રહ્યા છે.

'મોતથી બીતો નથી એમ કહેનારો ખેડુત નાનાં છોકરાં પરણાવે છે. તેને માટે ગાયકવાડ જેવા રાજાને કાયદો કરવો પડે છે કે અમુક ઉમ્મર પહેલાં છોકરો છોકરી પરણાવે તેનો દંડ થશે ! તો તો શરમ જ છે ને !' આ પગથિયું ચડવાની લોકો તૈયારી કરવા લાગ્યા છે.

સરદાર કહે છે: 'આવાં તો કેટલાં યે પગથિયાં ખેડુતોએ ચડવાં પડશે. આ જીત થઇ એમાં શું મોટી મોથ મારી છે ? એ તો ગાંધીજીના ઉપદેશનો હજારમો હીસ્સો આપણે પાળ્યો એનું ફળ છે. માટે એ ઉપદેશ પૂરો પાળો.

'ખેડુતના ઉપર વળી રાજ્ય કોણ કરે ? પોતે પકાવે, પોતે ખાય, પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લે, પોતે પોતાનાં છોકરાંને કેળવે, પોતે પોતાનાં લૂગડાં કરી લે. એને કોની ગરજ ? ઠીક છે, રાજ્યનું જુંસરૂં તો જ્યાં સુધી મરજી હોય ત્યાં સુધી માથે રાખીએ. પણ જો કબજામાં ન રહે તો સાપ કાંચળી મૂકે તેમ સેરવી દઇએ. અને સાપને કાંચળી ઉતારતાં જેમ કંઇ દુઃખે થતું નથી કે નવાઇ યે લાગતી નથી, તેમ ખેડુત પણ મરજીમાં આવે કે તરત પરતંત્રતાને ફગાવી દઈ શકે.'

લોકો સ્વર્ગ–નીસરણીની વાતો કરે છે, અને કોઈ કવિ કલ્પના કરે છે કે પહેલે પગથિયે જમના દૂત, બીજે પગથિયે વળી કાંટા, ત્રીજે આગ, ચોથે નરક વિ૦. પણ એ કવિ બિચારાને સ્વર્ગની જ કલ્પના નહિ, એટલે સ્વર્ગ–નીસરણીનાં પગથિયાંની કલ્પના શાની જ હોય ? સાચી સ્વર્ગ–નીસરણી તો આ વલ્લભભાઇનાં ભાષણોમાં છૂપાઇ રહેલી છે.

જુગતરામ દવે

બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો

તારીખ ૧૦-૭-૨૮ના દિવસે શ્રી. વલ્લભભાઇએ સત્યાગ્રહ ખબરપત્ર મારફત સલાહ આપી કે તાડીના માંડવા અને તાડીની દુકાનોની હરરાજીમાં કોઇએ માગણી કરવી નહિ અને ખેડુતોએ ખજુરીનાં ઝાડ છેદવાને માટે આપવાં નહિ. આ સલાહનો પહેલો અમલ બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ જલાલપુરમાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અને ત્યાંની હરરાજી કેવળ નિષ્ફળ નિવડી. આ પ્રમાણે તાલુકે તાલુકે ચળવળ શરૂ થઇ અને જોતજોતામાં દુબળાઓએ પોતે ઠરાવ કર્યો કે દારૂનો નિષેધ કરવો. હરરાજીને નિષ્ફળ કરવાના હેતુથી મુંબાઇથી પારસી બ્હેનો ઉતરી પડયાં અને તેમને પરહેજીમાં રહેવાનો અનુભવ પણ મળ્યો. આજે માત્ર બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા સુરત જીલ્લામાં બારડોલીની લડતના પડઘા સંભળાય છે અને તેને લીધે પ્રજામાં આત્મશુદ્ધિનાં કાર્યો ઉપાડી લેવાનો જુસ્સો આવ્યો છે.

આ દૃષ્ટાંત બતાવી આપે છે કે બારડોલી તાલુકાની તથા આસપાસ રહેલી તથા સંબંધ ધરાવતી પ્રજામાં ખૂબ ચેતન આવ્યું છે અને તેથી તેમને ઇષ્ટ સુધારા કરવામાં અડચણો નડતી નથી.

આ ચેતનનાં ઘણાં કારણો છે. ૧૯૨૦-૨૧ના સમયમાં થયેલી તૈયારી, સુરત જીલ્લાના રહેવાસીઓ મુંબાઈ જેવાં મોટાં શહેર સાથે સારો સંબંધ રાખે તેથી આવેલી હોશિયારી અને કાર્યકુશળતા, સ્વાભાવિક નિખાલસ પ્રકૃતિ અને અહિંસાવૃત્તિ, આફ્રિકા વગેરે પરદેશમાં ~~રહેલાં~~ કુટુંબોમાં સાહસિકતા, નિડરતા અને સત્યાગ્રહની લડતનો પરિચય, ન્યાતના ભેદભાવો તેમજ અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં ઉદારતા વગેરે કારણોને લીધે આ તાલુકો સંગઠનને માટે વધારે તૈયાર હતો. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાર પહેલાં જે ગામડે ગામડે પ્રચારકામ થયેલું તેને લીધે પણ ઘણું સંગઠન થયું હતું અને જ્યારે શ્રી. વલ્લભભાઇએ આગેવાની લીધી અને એમણે તથા એમના વિભાગપતિઓએ ઉપદેશ આપવાનો શરૂ કર્યો ત્યારે આખા તાલુકામાં અજબ જાગૃતિ આવી. તાલુકામાં બારેક મથકોની સ્થાપના થઇ અને ગુજરાતના જાણીતા આગેવાનોએ શ્રી. વલ્લભભાઈના હાથ નીચે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

શ્રી. વલ્લભભાઇની કાર્યકુશળતાનાં વખાણ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. જ્યાં જ્યાં ફાટફુટ થાય એવું હતું, ત્યાં તેમણે ઘણી ઉદારતાથી છૂટ મુકી, ઈનામી જમીનોનું મહેસુલ ભરવા દીધું, જે પટેલો ઈનામ પેટે નોકરી કરતા હતા તેમનાં રાજીનામાં માટે આગ્રહ ન કર્યો, નાની કોમો, મુસલમાન તથા પારસી, તરફ ખૂબ ઉદારતા બતાવી અને તેમનો બની શકે તેટલો ઓછો બહિષ્કાર કરાવ્યો. શ્રી. વલ્લભભાઇને જુદી જુદી લાયકાતવાળા, સેંકડો સ્વયં-સેવકો મળ્યા અને પ્રતિષ્ઠિત વિભાગપતિઓ મળ્યા એ તો ગુજરાત પ્રાંતની જાગૃતિને આભારી છે. શરૂઆતમાં તો આખા તાલુકામાં ભાષણો અને સભાઓ દ્વારા પ્રજાને પોતાનો ધર્મ શીખવ્યો, પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ આવ્યું, પ્રતિજ્ઞા તોડવાનાં પાપનું દર્શન કરાવ્યું, પ્રજાને હિંમત આપી સરકારની બ્હીક તોડી નાંખી, સંગબળ કેળવ્યું. લગભગ દરરોજ પત્રિકાઓ

દ્વારા દરેક ગામડાંમાં વિશેષ પ્રચાર થવા માંડયો. આજે દરરોજ ૧૫૦૦૦ પત્રિકાઓ છપાય છે. આ પત્રિકાઓની સરળ ભાષા અને સ્વાદિષ્ટ શૈલીને લીધે પ્રજા પર જબરી છાપ પડી. અસહકારની ચળવળના જમાનામાં વેપારીઓ અને ગામડાંની પ્રજાએ આપણી રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેવા માંડયો. બારડોલી તાલુકાની ખબરપત્રિકાઓ લોકસમાજને પ્રિય થાય એવી શૈલીમાં રચાઇ એ બાબત તરફ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છે. મહાત્માજીની પત્રિકાઓ જુદા જ પ્રકારની હોય છે, એ બન્નેની સરખામણી થઇ ન શકે. તેવી જ રીતે પ્રકાશન સમિતિએ આખા હિંદ દેશના પેપરોને નિયમસર વખતોવખત ખબરપત્રો મોકલ્યાં, તેથી આખા દેશમાં આ લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જાગૃત થઇ. બારડોલી તાલુકામાં જે ગીતો ગવાયાં છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં એક જ વ્યક્તિએ રચ્યાં છે, તે રચવામાં અને ગવાડવામાં કાઠીઆવાડી સ્વયંસેવકોએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે અને તે એટલાં બધાં પ્રિય થઈ ગયાં છે કે આજે આ ગામડાંઓની અભણ સ્ત્રીઓ તેવાં ગીતોનું અનુકરણ કરીને પોતાનાં ગીતો, ગરબા, જોડતી થઈ ગઇ છે. આજે આખા તાલુકામાં આ ગીતો લગભગ દરરોજ ગવાય છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત ગમે તેટલી હોય તોપણ લોકગીત તરીકે અત્યંત પ્રિય થઇ પડયાં છે અને તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં ભારે જાગૃતિ આવી છે. વાર્તાઓ કહીને ઉપદેશ કરવો અને તે માર્ગે પ્રચારકામ કરવાનો અખતરો પણ આ રાજકીય લડતમાં પહેલી વાર જ થાય છે, અને સ્વયંસેવકોના ઉત્સાહને લીધે ગામડાઓની ભજનમંડળીઓ સજીવન થઇને તેમાં ખૂબ ઉત્સાહ રેડાયો છે.

પ્રજાનું સંગઠન દેખાદેખી પણ થયું છે. બધા માણસો મક્કમ છે ત્યારે તમે નબળા શી રીતે રહેશો એવા પ્રશ્નોથી ઘણા નબળા માણસો સંઘમાં જોડાયા છે. યૂરોપની લડાઇ વખતે પણ કોઇ પણ બાળક અથવા વૃદ્ધ સિવાયનો માણસ ગામમાં ફરતો હોય તો કોઇ તેને પૂછનાર નીકળતો કે તમે લડાઇમાં કેમ ગયા નથી?

આ પ્રકારની લોકલાજને લીધે પણ ઘણા નબળા માણસો લડતમાં સામેલ થઇ ગયા, અને જેમ જેમ લડતમાં પ્રજાપક્ષની જીત થતી ગઇ, સરકારની આબરૂ ઓછી થઈ, સરકારી અમલદારો નિષ્ફળ નિવડતા ગયા, તેમ તેમ પ્રજા વધારે બળવાન અને સંપીલી, એકમત થતી ગઇ. વિજયને લીધે વધારે વિજય મળે છે, તેમ દેખાદેખી હિંમત અને બળ પ્રજામાં આવ્યું. અને બીજી બાજુથી બહિષ્કારનું હથિયાર વપરાયું પાટીદારોની ન્યાતોમાં સંગઠન ઘણું હોય છે તેથી ન્યાતોના તથા ગામોના બહિષ્કારનો ઉપયોગ થયો. આ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર બેધારી તલવારના જેટલું જ ભયંકર છે તે ભૂલવું ન જોઇએ. તેનાથી તીવ્ર સંપ પણ આવે છે અને કુસંપ પણ જાગે. આજ સુધી તો આ સંગઠનને લીધે આખા તાલુકાની પ્રજા એકમત થઇ ગઇ છે, એક પણ કેસ કોરટે ચડતો નથી, દરેક મતભેદના ચુકાદા ગામપંચ અથવા વિભાગપતિઓ મારફત થઇ જાય છે, અને આખો તાલુકો એક જ માર્ગે ચાલે છે, શ્રી વલ્લભભાઈની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. સરદારના હુકમોનો અમલ સત્વરે કરી દે છે.

સ્વયંસેવકો

લડતની શરૂઆતમાં અને ત્યારપછી જ્યારે ગુજરાતની શાળાઓ ઉનાળામાં બંધ થઇ હતી ત્યારે આખા ગુજરાતમાંથી સ્વયંસેવકો બારડોલીમાં આવ્યા હતા, પણ હવે તો

જે કાયમના રાજકીય સ્વયંસેવકો છે તે તથા સ્થાનિક સ્વયંસેવકોથી તાલુકાનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. બારડોલી તરફ આખી ગુજરાતી આલમની સહાનુભૂતિ હોવાને લીધે આખા ગુજરાતમાંથી (કાઠીઆવાડનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થાય છે, અને થવો જોઇએ. ગુજરાત કાઠીઆવાડ એવો શબ્દપ્રયોગ મેં અનેકવાર કર્યો છે પણ તે વાસ્તવિક નથી. એવો ભેદ ન પાડવો જોઇએ. જેવો ચરોતરનો પ્રદેશ છે અને તેમાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે તેવી જ રીતે કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ છે, પણ તે બધાંનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થઈ જાય છે.) સ્વયંસેવકો આવ્યા હતા. રેલસંકટ નિવારણને લીધે તેમ જ આ લડતને લીધે આપણા સૈનિકદળમાં સારો ઉમેરો થતો જાય છે. બારડોલી જોવાને આવેલા પ્રેક્ષકોમાંથી ઘણા યે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા હતા. આવી રીતે આપણે ત્યાં એક કાયમી લશ્કર તૈયાર થતું જાય છે. આ વખતે જે બાર મથકો અથવા આશ્રમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને ત્યાં રસોડાં વગેરેની સગવડને લીધે નવા સ્વયંસેવકોને સારી સંખ્યામાં રોકી લેવાયા હતા અને તેમને તાલીમ આપી શકાઈ હતી. મથકો અને રસોડાં, અકાલીઓના લંગરખાનાની માફક તદ્દન જરૂરનાં છે. હવે આ સ્વયંસેવકોની લાયકાત તથા તેમની કેળવણી અથવા તાલીમને વિષે થોડો વિચાર કરવાની જરૂર છે. જ્યારે જપ્તી અમલદારો મોટરમાં બેસીને ગામડે જતા ત્યારે ઘણુંખરૂં મોટરમાં અથવા કોઇક વાર સાઇકલ ઉપર સ્વયંસેવકો તેમની પછવાડે પડતા. અનુભવને લીધે એવું જણાય છે કે આપણા થોડા સ્વયંસેવકોને મોટર ચલાવતાં આવડે એ ઇચ્છવા જેવું છે. દરેક સ્વયંસેવકને સાઇકલ ચલાવતાં આવડવું જોઇએ, પણ મોટરોની ફજેતી અનેકવાર થતી, ઘણે રસ્તે તે ચાલી શકતી નહિ, અને ચોમાસામાં નદીઓમાં પૂર આવે એટલે મોટરનો વ્યવહાર તુટી પડતોઃ આ બધું લક્ષમાં લઇને મારો એવો મત છે કે આપણે ઘોડાઓનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવો જોઇએ અને માટે આપણા સ્વયંસેવકોને ઘોડે બેસતાં આવડવું જોઇએ, તેની સાથે સાથે તરતાં આવડે એ પણ ઇચ્છવા જેવું છે. કડી પ્રાંત જેવા ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઊંટની સ્વારી કરવાનો મહાવરો પાડવો જોઇએ. જપ્તી અમલદારો ગામડે છાપો મારતા ત્યારે તેની ખબર આપવા માટે ઢોલ, ઘંટ, શંખ, ફટાકા વગેરેના અવાજો કરવામાં આવતા હતા. સરકારે એવા અવાજો ગેરકાયદેસર અને અમલદારોને અડચણ કરતા ઠરાવ્યા હતા. મારી સલાહ છે કે દરેક સ્વયંસેવકને ધજાનું સિગ્નલિંગ આવડવું જોઇએ, અને રાત્રે દીવાનું સિગ્નલિંગ થઇ શકે. ગામડાંઓમાં દરેક ઠેકાણે ખાવાનું મળે કે ન મળે, વખતે ખેતરમાં જ રહેવાની જરૂર પડે, આશ્રમમાંથી રસોઇઆ થાકીને નાસી જાય તો અડચણ ન પડે તેટલા માટે સ્વયંસેવકોએ સામાન્ય ખોરાક રાંધવાની કળા શીખી લેવી જોઇએ. આ ઘણું જ જરૂરનું છે. ઉપરાંત દરેક સ્વયંસેવકે ગાતાં, લોકગીતો ગાતાં અને બની શકે તો વાર્તા કહેતાં પણ શીખવું જોઇએ. હવે લોકગીત એ આપણી ચળવળનું અગત્યનું સાધન બની રહ્યું છે. સ્વયંસેવકોમાં ધાર્મિક ભાવના ખીલે અને તેમની આત્મિક ઉન્નતિ થાય તેટલા માટે તાલીમ આપવાની જરૂર છે અને કાયમના આશ્રમોમાં આ પ્રકારની કેળવણી આપવા માટે યોજના થવી જોઇએ, અને દરેક સ્વયસેવકને વ્યાયામશાળામાં તાલીમ મળવી જોઇએ. આજના નૌજુવાનો ખડતલ અને હિંમતવાન હોય છે પણ બધા શરીરે મજબુત હોતા નથી, તેથી તેમને શારીરિક કસરતની જરૂર છે, અને સાથે સાથે દરેક યુવકને માટે ડ્રીલનું શિક્ષણ આવશ્યક, અનિવાર્ય ગણાવું જોઇએ. ડ્રીલ એટલે સુવ્યવસ્થા. સભાઓને વ્યવસ્થિત રાખવી

એ એમનું કર્તવ્ય છે. બે સ્વયંસેવકો ચાલે તે છાતી બહાર કાઢીને ચાલે, મુડદાંની માફક નહિ, અને બન્નેના પગ એક સાથે જ જમીન પર પડવા જોઇએ. જેવી રીતે સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ છે તેવી જ રીતે હાલચાલમાં હોવું જોઇએ, અને જે હિંમત તથા આત્મિક બળ સ્વયંસેવકોના અંતરમાં છે તેવું જ બળ તેના શરીરમાં હોવું જોઇએ, એટલે તેણે લશ્કરી સિપાહીની માફક રીતસર છાતી કાઢીને તાલબંધ ચાલવું, બેસવું, ઉઠવું જોઇએ. અર્થાત્ સ્વયંસેવકોને ઘણા પ્રકારની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. દરેક સૈનિકને દરેક કળા કે હુન્નર શીખવાની ફરજ ન હોય, પણ બૉયસ્કાઉટીંગની માફક દરેક સેવકે અમુક કળાઓમાં પ્રવીણતા મેળવવી જોઇએ. આપણા ગુજરાતમાં દરેક મોટા ગામમાં અખાડા થશે ત્યારે ત્યાં વ્યાયામ, ડ્રીલ, સિગ્નલિંગ, ઘોડા પર બેસવાનું, તરવાનું, રસોઈ કરવાનું, ગીતો ગાવાનું અને વાર્તા કહેવાનું શીખવવામાં આવી શકે.

સરકારની સાથે સુલેહ કરવાની પણ કળા છે પણ તેની ચર્ચા આ લેખમાં થઈ શકે તેમ નથી.

આ લડત પુરી થાય ત્યારપછી બારડોલીની પ્રજા નવી મેળવેલી શક્તિનો કેટલો ઉપયોગ કરશે એ પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે. શ્રી. વલ્લભભાઇની ઇચ્છા છે કે બધા વિભાગપતિઓ તથા સ્વયંસેવકોએ પ્રજા–સુધારણાના કામ માટે અહીં જ રહી જવું. જે રીતે પ્રજાએ સરદારના હુકમને માથે ચઢાવ્યો છે તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ ચઢાવે તો આ તાલુકામાંથી તેમ જ આસપાસના પ્રદેશમાંથી બાળલગ્ન અને લગ્ન-મરણ પ્રસંગોના ખોટા ખર્ચો નાબૂદ થઇ જાય. પાટીદાર કોમના જે વિભાગો છે તે આ પ્રશ્નોનો ફડચો કરી શકે છે. બાળલગ્નના અટકાવ માટે વડોદરાની સરકારે જે પગલાં લીધાં છે તે નિષ્ફળ [illegible] તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પણ જો શ્રી. વલ્લભભાઇની સલાહનો સ્વીકાર પાટીદાર[illegible] પંચોમાં થાય તો આખા ગુજરાતમાં કલ્પી ન શકાય તેટલો ફાયદો થાય અને જો સાથે સાથે કન્યા કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો ઠરાવ થાય તો સુરત જીલ્લામાં નવું વાતાવરણ પેદા થાય.

પણ આજનું બળ અને આજનો સંપ, આજનો ઉત્સાહ ટકી રહેશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે. આજના (તા.૫–૮–૨૮) 'નવજીવન' માં મહાત્માજીએ ચંપારણ્યમાં જે સુધારા કરવા ધારેલા તેનું વર્ણન છે. જે ભાઈબ્હેનો ત્યાં કામ કરવાનાં હતાં તે થોડા વખતમાં ખસી ગયાં, મહાત્માજી પોતે ત્યાંથી ખસી ગયાં પ્રજામાં આત્મસુધારણા કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. બારડોલીના જમીન મહેસુલના પ્રશ્નનો ચુકાદો થઇ જાય ત્યારે ત્યાંની પ્રજા પાછી જૂના ચીલામાં પડી જશે કે કેમ તેનો જવાબ હું ન આપું. પાછા પટેલો રાવસાહેબની ખુશામત કરવા મંડી જશે કે કેમ? પાછો કુસંપ જાગશે કે કેમ? સત્યાગ્રહની કસરત કર્યો પછી તેનો થાક લાગશે કે કેમ? પ્રગતિનો માર્ગ સીધો નથી પણ ઠેકડા મારી મારીને થાય છે, અથવા શીશીના બુચ ખેંચવાના સ્ક્રૂની જેમ (Spiral) ઉંચે ચઢે છે. ઍરોપ્લેન પણ જમીન પરથી સીધું ઉંચું ચઢતું નથી પણ ચક્કર મારતું મારતું ચઢે છે. જો બારડોલીની પ્રજાની ઉન્નતિ સીધી ઉંચે ન થવાની હોય તો ઍરોપ્લેન માફક થાય તો પણ સારૂં. લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે આજે ટીળક મહારાજનું મહારાષ્ટ્ર શું કરી રહ્યું છે? અરવિંદ

ઘોષના વખતનું બંગાળા દાસબાબુના વખતમાં જરા ઝળક્યું હતું તે સિવાય છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેમ જાગતું નથી? તેવી રીતે હવે ગુજરાત ઉંઘી તો નહિ જાય ને?

પ્રજાને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવા માટે ભાષણો, પ્રવચનો તથા ઉપદેશો કરવા કરતાં નાટક, કથા, કીર્તન, રામલીલા અથવા ભવાઈ અને સંગીત (લોકગીતો) મારફત પ્રચાર કરવાનો અખતરો થવો જોઇએ. રૂશિયામાં એવાં નાટકો ખુલ્લાં મેદાનમાં થાય છે, તેમાં પ્રજાને જે દુઃખો પડતાં હતાં તેનો ચિતાર આપવામાં આવે છે અને પછી તે દુઃખોનો નાશ કેવી રીતે થયો અથવા થાય તે બતાવવામાં આવે છે. નાટકમાં સેંકડો માણસો ભાગ ભજવી શકે, જેમાં પડદા અને નાટકીઆં કપડાંની જરૂર ન રહી, અને લોકો સેંકડોની સંખ્યામાં ખુલ્લી હવામાં મેદાનમાં બેસી શકે. તેવી જ રીતે રામલીલા તથા ભવાઇઓ ભજવી બતાવાય પણ તે બન્નેનું નવા સ્વરૂપમાં પુનર્જીવન થવું જોઇએ. કથાકીર્તનોને માટે પણ નવી શાળા કાઢવાની જરૂર છે અને એ કળાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થવો જોઇએ. કથાકીર્તનો મારફત સામાજિક સુધારા, કુધારા, વહેમો, રાજકીય આદર્શો, પ્રજાનું કર્તવ્ય એટલે રાષ્ટ્રીય ધર્મ, માનસિક અને શારીરિક કેળવણી એ સર્વ વિષયોની ચર્ચા ધાર્મિક ભાવના તથા દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવાનો પ્રયાસ થવો જોઇએ. હાલ કામ કરતા સ્વયંસેવકો અને આગેવાનોમાં આવો કાર્યક્રમ ઉપાડવાની શક્તિ છે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે અને એમ પણ હોય કે તે ભાઇઓને આવા પ્રચારમાં જરા યે શ્રદ્ધા ન હોય.

બારડોલીના ખેડુતોમાં ત્યાગવૃત્તિ, ધીરજ, વગેરે ગુણો પ્રકટ થયા છે તે ક્ષણિક તો નહિ હોય ને? કટોકટીનો પ્રસંગ જાય એટલે "મેલ કરવત મોચીના મોચી" ની માફક પહેલાંની સ્થિતિએ ન આવે એવું આપણે ઇચ્છીશું—નિરાશાવાદી તો એમ પણ સૂચવે છે કે પ્રગતિનું લોલક સામી બાજુએ જશે અને જે ખરો ફાયદો અથવા ઉન્નતિ થયાં તે આખા ગુજરાતમાં એટલે સમસ્ત વાતાવરણમાં થયાં છે અને હવે એ પ્રગતિનો ઝુંડો બારડોલી નહિ પણ કોઈ બીજો તાલુકો ઉપાડી લઇને આગળ વધશે.

સુમન્ત મહેતા

રવિશંકર

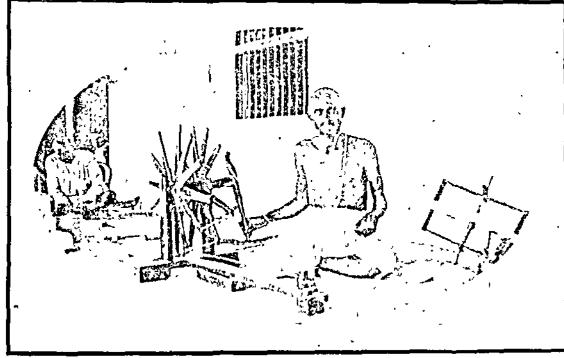
[એટલે જ્ઞાન, સેવા અને ગરીબાઇ]

રવિશંકર વાસ્તે કંઈક લખવું એ મારે વાસ્તે કે ચાલુ બનાવોથી વાકેફ રહેનાર કોઈ બીજા માણસ વાસ્તે મુશ્કેલ નથી; કારણ કે ગુજરાતના આધુનિક ઇતિહાસમાં રવિશંકરે જે હિસ્સો આપ્યો છે અને આપ્યે જાય છે તેથી તેમનું જીવન દુધ ઉપર મલાઈની જેમ તરી આવે છે. પણ તેમની જીવનરેખા ઉપર ઓછું કે વધારે લખવું એ વાત મને અંગત પૂછો તો મારે વાસ્તે જરા અઘરી થઈ પડે છે. તેમનો અને મારો સંબંધ સગા ભાઈ જેવો છે. તેમની રગેરગ હું જાણું છું. એટલા નિકટ સંબંધમાં તેમને વિષે લખતાં મને સંકોચ થાય છે. અને તેમ કરવા બેસું તો રવિશંકરને પસંદ પણ ન પડે. અતિશય શરમાળ માણસ પોતાની સેવાની જાહેરાત થયેલી જાણે અગર તેનું વર્ણન વાંચે ત્યારે ત્યાંથી ભાગી છૂટે છે. રવિશંકર ગુપ્ત સેવાને માને છે. હાલના ધાંધલિયા જમાનાને જરાય પસંદ કરતા નથી. સેવાની જાહેરાત થાય છે ત્યારે સેવાનો આત્મા તેમાંથી ઊડી જાય છે એમ તેઓ માને છે. આ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું અચકાઉં છું. પણ બીજી તરફથી ગુજરાતને પોતાના સજ્જનો અને સંતોને ઓળખવાનો હક્ક છે. જેમનું જીવન અનેક યુવાનો આગળ મૂકવા યોગ્ય છે તેનાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગને ક્યાં સુધી વંચિત રાખવો ? એમ વિચારી તેમને વિષે થોડું લખવાનું 'પ્રસ્થાન'નું આમન્ત્રણ હું પાછું વાળી શકતો નથી.

રવિશંકર ખરેખર એક ધાર્મિક વ્યક્તિ છે. તેઓ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા દેખાય છે અને પરદેશીઓની બેડીમાંથી હિંદ માતાને છોડાવવા ભારેમાં ભારે ભોગ આપવાનો યોગ આવી ઊભો રહેશે ત્યારે તેઓ આગલી હારમાં હશે એમાં સંશય નથી. ધાર્મિક માણસોને રાજદ્વારી પ્રકરણ સાથે શું લાગે વળગે એવો સવાલ પૂછનાર હવે કોક જ હશે અને છતાં તેવા કોઈ હોય તો તેમને મહાત્મા ગાંધી બરાબર જવાબ આપશે. હિંદની હાલની વિષમ સ્થિતિમાં સાચો ધાર્મિક માણસ રાજ્ય પ્રકરણથી અલગ રહી શકે નહિ. પણ સાચી વાત તો એ છે કે રાજદ્વારી ચળવળ એ રવિશંકરની શોખની વસ્તુ નથી. તેમના જીવનની રગેરગમાં ધર્મ હાંસીહાંસીને ભર્યો છે. ધર્મ વિરૂદ્ધ કાંઇ વર્તન જોવામાં આવે ત્યારે તેમનો આત્મા કકળી ઊઠે છે પછી તે વર્તન સમાજ તરફથી હોય કે રાજ્ય તરફથી હોય. હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો અને સંસ્કારો તો તેમને જન્મથી જ વારસામાં મળેલાં છે. એક ગરીબ ધાર્મિક સંસ્કારી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલાના જે આચારવિચાર આપણે કલ્પીએ એ તેમનામાં દીપી નીકળ્યા છે તેમનું ભણતર તો જુજ છે. ભાગ્યે ગુજરાતી ચાર ધોરણ તેઓ શાળામાં ભણ્યા હશે પણ તેમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ઊંચી કોટિનું છે. અંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાનનો તેમણે સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. અને તેની આવશ્યકતા છે એમ પણ તેઓ માનતા નથી. અને તે સારૂં જ થયું છે. એક નાના ગામડામાં જન્મેલો માણસ ઊંચે કેળવણી લઇ પણ શી રીતે શકે ? તે માટે દ્રવ્ય જોઇએ તે પણ તેમનાં ગરીબ માબા

ક્યાંથી કાઢે ? પણ જો જોગવાઇ હોત તો રવિશંકર પોતાની ચંચળ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ઊંચામાં ઊંચી ઉપાધિ મેળવી શકયા હોત. પણ એ ઉપાધિ તેમને મળી હોત તો જે સંયમ, જે સહનશક્તિ, જે ત્યાગ અને જે નિર્ભયતા હાલ તેમનામાં જોવામાં આવે છે તે કદાપિ ન પણ હોત. જેવાં તેમને સંસ્કારી આબાપ પ્રાપ્ત થયાં તે પ્રમાણે તેમને તેવા મિત્રો પણ મળ્યા, જેમણે તેમને વિદ્યાનો શોખ લગાડયો અને આ રીતે તેમને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાની અને મનન કરવાની સારી તક મળી. આવાં ઉપયોગી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ એટલે સુધી વધ્યો કે જ્યારે તેઓ આગલી અવસ્થામાં જાતે ખેતી કરતા ત્યારે ખેતરમાં પુસ્તક સાથે લઇ જતા અને એક હાથમાં તે રાખી તેના વાંચનમાં લીન થયા હોય ત્યારે બીજે હાથ બાજરીનાં ડુંડાં લણતો હોય. વળી ઝાડ ઉપર ચઢી ખેતર સાચવે અને ત્યાં પણ વાંચે. ઝાડની ડાળો વચ્ચે લાકડી ગોઠવી ત્યાં પથારી જેવું કરી ત્યાં પડયા પડયા વાંચ્યાં કરે. આ ઉપરથી તેમનો વિદ્યાનો પ્રેમ કલ્પી શકાય છે. અંગ્રેજી વિદ્યા ન ભણ્યા તેથી તેમણે શરીર ન બગાડયું અને ખેતીના ધંધામા પડી તેમણે શરીર સુધાર્યું. તેમના શરીરની મજબુતાઇની શી વાત કરીએ ? તેને જેટલું કસાય તેટલું તેમણે કસ્યું છે. ગાઉ કાપવા હોય તો દસવીસનો હિસાબ નહિ. ત્રીસ ચાળીસ કાપવાનો વખત આવે તો તેનો વાંધો નહિ. દિવસે ચાલે અને રાત્રે પણ ચાલચાલ કરે. ચાલતાં ચાલતાં વચમાં મોટી નદીઓ આવે અને તેમાં પૂર પાણી હોય તો એક હાથમાં કપડાં કોરાં રાખે અને બીજે હાથે તરીને સામે કાંઠે નીકળે. નદીમાં કોઇ માણસ બુડતો હોય તો કોઈ પણ જોખમે તેને બચાવે. જેલ નિવાસ દરમ્યાન પચાસ રતલ અનાજ દળવા આપે તો તે ત્રણ કલાકમાં ખેંચી કાઢે. પ્રભુનું નામ લઇ ચક્કીનો ખીલો હાથમાં પકડયો એટલે આપેલું પચાસ રતલ પીસાઇ રહે ત્યારે જ હાથ ખીલાથી છુટો પડે અને પાડોશી કેદીની મુશ્કેલીમાં મદદ કરી તેને પણ દળી આપે. પથ્થર ફોડવાના આપે તો તૈયાર. વણવાની સાળ આપે તો તૈયાર. આપેલું કામ પુરૂં થાય અને વખત વધે એટલે ગીતા, રામાયણ આદિ ગ્રંથોનું વાંચન મનન ચાલુ રહે. આખો દિવસ હસતું મુખ. જેલના નિયમો પાળવામાં આદર્શ કેદી. ખોરાક સારી રીતે ખાઈ શકે છે અને પચાવી શકે છે. બિમારી ભાગ્યે જ ભોગવે. દિવસના એક ટંક ખાય; પાછું બીજે દિવસે બપોરે જે ગામ આવે ત્યાં સ્વયંપાકી બની ખીચડી રંધાવે અને રૂપિયાભાર ઘી સાથે ખાઇ લે. જેને ઘેર મહેમાન થાય તે સાધારણ રીતે અને મોટે ભાગે ગરીબ માણસ હોય છે. તે આમથી તેમથી ઉછીપાછીનું કરી મહારાજને રવટાંક ઘી ધરે પણ તેમાંથી રૂપિયાભારથી વધારે ન જ લે. પગમાં જોડો તો ઘણાંય વર્ષથી કાઢી નાંખ્યો છે. સખત ઉન્હાળામાં ખરે બપોરે વગર જોડે શી રીતે ગાઉના ગાઉ કાપતા હશે તેનો કોયડો તો હું આટલો નિકટનો સંબંધ ધરાવતો હોવા છતાં ઉકેલી શકયો નથી. વચમાં એક બે વર્ષ તો એવું વ્રત લીધું કે રેલગાડીનો ઉપયોગ જ ન કરવો. અમદાવાદથી વડોદરા અને ખંભાતથી ગોધરા વચ્ચે અવરજવર કરવાનું થાય તો રેલગાડીના પાટીઆ ઉપર પગ જ ન મુકે. પણ મુંબાઇ કે બારડોલી જવું હોય તો ગાડીમાં બેસે. પણ મુંબાઇ જવું જ શા માટે પડે ? તેઓ ઘણીવાર કહે છે કે લોકો વિના કારણ અગર લુજ કારણ માટે આમથી તેમ રેલગાડીમાં શા સારૂ આથડતા હશે ? આમ પૈસા કયાં સુધી પહોંચશે ? એક બીજી વાત કહું ? ઘણા તો માનશે જ નહિ. નહિ માને તેમાં નવાઇ નથી, કારણ્કે હાલનો જમાનો નગદનો છે. રવિશંકર પાસે પૈસા ટકા રાખતા નથી. તેમણે એકવાર પોતાનું

માસિક બજેટ મને કહી બતાવ્યું. માસિક એક આનો અને તેથી બાર માસના બાર આના. અને કોઇ મહિનામાં એક આનો પૂરો ખર્ચાઇ ન જાય તો તેમાંથી રહેલી બચત આવતા મહિનામાં મજરે ન લેવાય! એક સાલ આ પ્રમાણે ગણતરી કરી તો બાર આના પુરા ખર્ચાયેલા નહિ. પણ ખર્ચ શેમાં થાય? આ એક આનો રાખેલો તે કંઇ ભીડભાડે બે પૈસાનું કાર્ડ ટપાલમાં નાંખવું પડે તે સારૂ. ટપાલખર્ચ તો દુબળાને પણ હોય છે, પણ રવિશંકર દુબળાથી પણ દુબળા., આધુનિક સભ્યતામાં પડેલા રોજ ટપાલદ્વારા બે ચાર આના ખર્ચતા સજ્જનો રવિશંકરને જંગલી ગણે. તેઓ એમ માને કે જમાના સાથે ચાલવું જ જોઇએ. આવી બાબતોમાં રવિશંકર જંગલી ગણાય છે તેની પોતાને પૂરી ખબર નથી. ઝાડ નીચે સુઇ રહેનાર ગામડિયો જ ફક્ત નહિ, પણ જંગલી ગામડિયો. દેશભક્તો પણ આશ્રમો બાંધે છે. રવિશંકરને આશ્રમ નહિ. ધારાળા કે પાટણવાડિયાની ઓશરી એ એમનો આશ્રમ–એમનો સ્વરાજ આશ્રમ. શરીરે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં જોઇએ એ તો જાતે કાંતેલાં પીંજેલાં. રવિશંકરને રૂની ભેટ આપનાર કેટલા? કાંતેલું સુતર વણી આપનાર કોઇ તેમની પાસેથી વણકરી માગવાની હિમ્મત કરે? ઉલટો 'લાવો વણી આપું' એમ વીનવે. દસપંદર દહાડે હજામત કરાવવી હોય તો વાળંદને ઘેર મુકામ હોય. તે ખીચડી આપે અને વધારામાં હજામત કરે અને વળી પ્રેમથી કહે કે 'મારે ઘેર મહારાજ પધાર્યા.' રેલગાડીમાં નહિ બેસવાનું શ્રી. વલ્લભભાઈ સાહેબે છોડાવ્યું ત્યારે લાંબા પલ્લાની મુસાફરી હોય તો તેમને વાસ્તે ટીકીટ લઇ આપનાર કેટલા? કોઇ દિવસ નાણાંની જરૂર જ પડી નથી. પછી તે વેંઢારવામાં શો સાર? આપણા સંન્યાસીઓ પણ કોઇ કોઇ પાસે નાણું રાખે છે અને ભીડ વખતે ખચ છે પણ આ સ્ત્રીછોકરાંવાળો ગૃહસ્થ સફેદ ખાદીધારી સંન્યાસી નાણું ન રાખે. તેની સાચવણી અને હિસાબની ખટપટમાં કોણ પડે? તેમણે સમિતિમાંથી કોઇ દિવસ એક લાલ પાઇ લીધી નથી. જે સમિતિ આવો સ્વયંસેવક મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તેના ભાગ્યની અદેખાઇ આવે. આવા ત્યાગીનો ઘરસંસાર શી રીતે ચાલતો હશે? તેમના બાળકોનો વ્યવહાર શી રીતે ચાલતો હશે? જે માણસ બાર માસમાં બે વાર પણ ભાગ્યે પોતાને ઘેર જાય અને ઘરમાં શી ચીજ ખુટતી છે તેની ખબર સરખી ન પૂછે, પણ માત્ર મહેમાન જેવા જઇને ઊભા રહે તેમનો આ કઠણ કલિકાળમાં ગ્રહસ્થાશ્રમ શી રીતે નભતો હશે એ પણ કોયડો છે. હું પણ પુરો ઉકેલી શકતો નથી. છતાં ચાલે છે એ વાત સાચી છે. એક ઓરડી અને એક સંચળિયું એવા માટીના બનેલા સ્વચ્છ ઓરડામાં તેમનાં ધર્મપત્ની પોતાનાં છોકરાં સાથે રહે છે. બારડોલીની સત્યાગ્રહની લડતમાં રવિશંકરને પાંચ માસની જેલ મળી ત્યારે ત્યાંના માજીસ્ટ્રેટ સાહેબે તેમને રૂ. ૫૦) દંડ કર્યો. તે વસુલ કરવા સરકારે પોતાનો ભાડુતી બેપીઓ રવિશંકરને ઘેર જપ્તી કરવા મોકલ્યો. બેપીઓ દગા ખાવા લાયક ગણવો જોઇએ. અને જે સરકારે તેને મોકલ્યો તેની પણ દગા ખાવી જોઇએ. આ રંક બ્રાહ્મણ બાઇના ઘરમાંથી શું તે ચાર હોબલાં ઉપાડી જાત? અને ઉપાડી જાત તો તેની જગાએ માટીનાં વાસણ દાખલ કરતાં શી વાર લાગત. જોઇને પાછો ગયો અને પછી પાછો ન આવ્યો. ન આવવામાં તેની લાજ રહી. નિષ્કિંચનને ઘેરથી કંચન લેવા જનારના હાથમાં શું આવે? પણ આપણે સરકારની નિષ્ઠુરતા ઉપર અત્યારે લખતા નથી. અત્યારે તો રવિશંકરનો વ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેની મીમાંસા કરીએ છીએ. નરસિંહ મહેતાનો સંસાર અને વ્યવહાર કેમ ચાલતો હતો? શ્રદ્ધાળુ વાચક આ મારી વાત સ્હેજે સમજી જશે અને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા નહિ રાખે. વગડાનાં પક્ષીનું પૂરૂં

શ્રી. રવિશંકર

કરનાર રવિશંકરનું અને તેના કુટુંબનું પૂરૂં કરી રહ્યા છે. આ લેખમાં રવિશંકરનું, તેમના ત્યાગનું, તેમની ધર્મભાવનાનું, તેમની દેશદાઝનું, તેમના કસાયલા શરીરનું, તેમની મનોવૃત્તિનું, તેમના સંસારનું, યથાશક્તિ વર્ણન આપ્યું. તેમની સેવાના ક્ષેત્રમાં હું ઉતર્યો નથી. આ વિષય ઉપર હું શું વધારે લખી શકું ? જાણવું હોય તે મહીસાગરના કાંઠાનાં ધારાળા અને પાટણવાડિયાંનાં ગામડાંમાં જાય. ત્યાં રવિશંકર પરમેશ્વરની માફક પૂજાય છે. જેને સરકાર ગુન્હો કરનારી જાતો કહે છે તે આખી કોમમાં કેવો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, તેમના સ્વભાવમાં કેવું પરિવર્તન થયું છે, ચોર લોક કેવું પવિત્ર જીવન ગાળી રહ્યા છે, સરકારના કાયદાથી અને જુલમથી જે ન થઇ શક્યું તે એક બ્રાહ્મણના દીકરાએ કેવી રીતે કરી બતાવ્યું તે તો પ્રત્યક્ષ જોનાર જ અનુભવી શકે. કેટલાક માને છે કે રવિશંકર પતિતોદ્ધારક છે: મારે મોંઢે કહું તેના કરતાં બાબર દેવાની નાતના પાટણવાડિયાઓને પૂછો. આ લોકોને સુધારવા જેમણે પોતાની જાત હોમી અને વ્રત લીધાં તેની વાત તેઓ જ કહે. દસ દસ દિવસના ઉપવાસ કરી પતિતોનાં હૃદય પીગાળનાર, શરીરને હોમી નાંખનાર, એ મહારાજે જે સ્થાન એ ગરીબ લોકોનાં હૃદયમાં મેળવ્યું છે તેનો આંક કાઢવા હું અસમર્થ છું. ગઇ સાલ રેલ આવી ત્યારે કશું ડાબા જમણી જોયા વિના રવિશંકરે મોટાં જોખમ ખેડી તે લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ટાળવા પોતાની જાતને હોમી તેનું વર્ણન સાંભળતાં આંખ ભીની થાય છે. અસંખ્ય પાટણવાડિયા અને ધારાળા સ્ત્રીપુરુષોને પૂર પાણીમાંથી બહાર કાઢી તેમને બચાવ્યાં, તેમને વાસ્તે અનાજ વગેરે પૂરૂં પાડ્યું અને તેમનાં મકાન ઊભાં કરવામાં પણ ભારે મહેનત કરી. શ્રી. વલ્લભભાઇ સાહેબ પાસે રવિશંકર જાય તો જેટલું નાણું પ્રજા વાસ્તે માગે તે મંજુર, પેટલાદના દાનવીર શેઠો પાસે રવિશંકર જઇને ઊભા રહે તો તેમની હુંડી તરત વટાય. આ ગરીબ લોકો રવિશંકર સાબરમતી જેલમાં તપ કરી રહ્યા છે તે જાણી આપણે મહારાજ વાસ્તે શું કરી શકીએ તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. લોકપ્રેમ અને ગરીબની સેવા એ વિષય ઉપર તો જેટલું લખીએ તેટલું લખી શકાય. આ કામ એટલું સંગીન થાય છે કે તેનું માપ હું કાઢી શકતો નથી. તેનું માપ કાઢવું હોય તો વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમીશનર સાહેબને પૂછો. આપણે ઋષિઓ સંબંધી વાંચ્યું છે પણ ઋષિ એટલે શું ? આખી કોમની કોમો નૈતિક કાદવકીચડમાં ગળી ગઇ હોય તેમને હાથ ઝાલી બહાર કાઢવી એ કામ કરનાર ખરો ઋષિ કહેવાય. આવા રાષ્ટસેવક વિરલ હોય છે, ખરી રાષ્ટ્રસેવા આ જ પ્રકારની છે. ગરીબોને અને પતિતોને ઉપર લાવ્યા સિવાય રાષ્ટ્રનો દી વળવાનો નથી. અને એક પણ સાચો સેવક હોય તો કેટલું કરી શકે તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો રવિશંકર પૂરો પાડે છે. દસ વર્ષ ઉપર ખેડાની લડતમાં તેમને ભાન આવવા માંડ્યુંઃ તે પછી મોટો દુકાળ પડ્યો. તેમાં બહારથી અનાજ તાણી લાવી પોતાના વતનની આસપાસનાં ગરીબ ગામડાંનાં લોકોને પૂરૂં પાડ્યું. તે પછી રાઉલેટ કાયદા વિરુદ્ધની પ્રચંડ ચળવળમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું. તે પછી ૧૯૨૧ના યાદગાર વર્ષમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં ભળ્યા અને મહાત્મા ગાંધીજીના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારબાદ નાગપુરના ઝંડાયુદ્ધમાં એકોલાની તુરંગમાં વાસ કર્યો. તે પછી બોરસદ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બારડોલીના જંગમાં સરભણ વિભાગના વિભાગપતિ બની તેમાં ઝંપલાવ્યું અને કામ કરી કરી સાબરમતીની ઠંડી હવા અને આરામ લેવા ગયા. હવે તો તેઓ મહાત્માજીની ફીલસુફી એટલી પચાવી શક્યા છે કે તે ઉપર કદાપિ કોઈ વ્યાખ્યાન

કરવું પડે તો કલાકના કલાક સુધી બોલે અને ગામડિયા ભાષા બોલી ગામડાંના લોકને ચેતન આપે.

પણ તેઓ ભાષણ બાષણને ઝાઝું માનતા નથી. પણ મુંગા સંગીન કાર્યને માને છે. 'નવજીવન' સિવાય કોઈ છાપાને અડકતા નથી. આખો દિવસ સતત અને કઠણ કામ કરી રાત્રે ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે સ્થિતિમાં ભરનિદ્રાનું સુખ ભોગવી શકે છે. પોતે જે કામ કર્યું હોય તે પ્રભુને અર્પણ કરે છે. સાધુ સંન્યાસીઓ જોવામાં આવે તો તેમની ખૂબ સેવા કરે છે. કેટલાક સંન્યાસીઓ તેમના ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે. જ્યારે રવિશંકર કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર મુકામ કરે છે ત્યારે ધર્મ અને નીતિની એવી ઘરગથુ વાતો કરે છે અને શાસ્ત્રનાં દષ્ટાંતો આપે છે કે સાંભળનાર જાણે તેમની એ વાતો સાંભળી ધરાતા જ નથી. આવા માણસને મહેમાન રાખવા લોક પડાપડી કરે છે. હજુ તેમના જીવનનું ઘડતર થયા કરે છે. અત્યારે પણ રવિશંકરનો જોટો ગુજરાતમાં હું ખોળું છું.

મોહનલાલ પંડ્યા

બારડોલીને અભિનંદન

૧

બારડોલીનું સમાધાન થઇ ગયું. મહેસુલનો વધારો ફરી તપાસવાની સરકારે હા પાડી. બારડોલીને અભિનંદન! સરકારે મીંચેલી આંખને આંધળી ન થવા દીધી માટે તેને પણ અભિનંદન!

ભવિષ્યનો કોઇ ઇતિહાસકાર, આટલી માગણી માટે સરકારે બારડોલીને આટલું બધું સહન કરવાની ફરજ પાડી એનો વિચાર કરશે ત્યારે જો તેને આ એક જ બનાવનો વિચાર કરવાનો હશે તો તેને આ બીના સમજવી અઘરી પડશે. પણ બારડોલીની લડાઈનું રહસ્ય સમજી ભારતવર્ષે એ પદ્ધતિએ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું હશે તો તે બારડોલીના ખેડુતોની સરકાર સામેની લડાઈનું મહત્ત્વ બરાબર સમજશે; અને ભારતવર્ષની સ્વતંત્રતાનો ક્રિયાત્મક ઇતિહાસ અહીંથી શરૂ કરશે; અને, ગણતરીકુશળ અને દરેક ચીજની બન્ને બાજુ તપાસવાની ટેવવાળા વિદ્વાન રાજપુરુષોને ન સમજાય એ પ્રમાણે—

... ... Rightly to be great
Is not to stir without great argument,
But greatly to find quarrel in a straw,
When honour's at the stake.*

વિચારશીલ પ્રીન્સ હેમ્લેટના આ દર્શનનું ઇતિહાસમાં સાબીત થતું સત્ય સમજાશે.

* કોઇ મહાન વસ્તુની તકરાર ન હોય ત્યાં સુધી લડવા પ્રવૃત્ત ન થવું તેમાં ખરી મહત્તા નથી; પણ જ્યારે આબરૂ જવાની આપત્તિ હોય ત્યારે એક તૃણ માટે પણ મહાન રીતે લડવું તેમાં ખરી મહત્તા છે.

બારડોલીની લડાઈનું એ રહસ્ય કયું ? સરકાર તરફ કે રાજકર્તાઓ ઉપર પ્રેમ રાખી ખેડુતો શાંતિથી બધું સહન કરી રહ્યા એ ? બારડોલીના લોકોમાં ઉત્સાહથી ગવાતાં જોડકણાં કે સરદાર સાહેબ વલ્લભભાઇના ભાષણો વિચારીએ તો પ્રતિપક્ષી તરફના પ્રેમને તો કદાપિ બાજુએ મુકવો પડે. પણ શાંતિથી * —એટલે કે સરકારના કોઈ પણ માણસને શારીરિક હરકત કર્યા વિના—સરકારે જે કાંઈ દુઃખ દીધું તે સહન કરી લીધું એ તો પ્રત્યક્ષ બીના છે. આ સહનનું પ્રેરક બળ અથવા જુસ્સો શેમાંથી ઉદ્‌ભવ્યો ? સૌથી પ્રથમ તો સમાન દુઃખનું ભાન, એ દુઃખના કારણભૂત સરકારના સાધારણ રીતે આંખ મીંચીને ચાલતા તંત્રના અન્યાયનું ભાન, મારામારી અને જુલમ ફેલાવવાની બાબતમાં સરસાઇ ન કરી શકાય એવા સરકારના બળનું, અને તે સાથે સરસાઈ કરવા જતાં નિયત નિષ્ફળતાનું સરદાર સાહેબે કરાવેલું ભાન, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ, અન્યાય સહન કરવાં કરતાં અન્યાય સામે ઝુઝતા જે આવે તે સહન કરી લેવાની ચેતના—ગાંધીજીએ ભારતવર્ષમાં રેડેલું પૌરુષ—આ વિવિધ મૂળમાંથી એ સહનશક્તિનો ઝરો ફૂટતો હોય એમ લાગે છે. હિન્દુસ્તાનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં આ જાગરુકતા અને આ પૌરુષનો વિસ્તાર થાય તો તેની મુક્તિને માટે આશા ન બંધાય ?

૨

બારડોલીના સમાધાનથી આજે આનંદ ઉત્સવ ચાલે છે. એ સહજ છે. પણ પછી શું એ પ્રશ્ન તુરત જ ઉત્પન્ન થાય છે. બારડોલીને પોતાનો મુદ્દો સાબીત કરવાનો રહે છે; પણ હિન્દુસ્થાન માટે 'પછી શું ?' આ સમાધાનીથી એવો તો કેફ ન ચડી જાય કે હવે સરકાર અને રાષ્ટ્ર 'સમાહિત' થઇ ગયાં ? હવે કાંઇ કરવાનું રહ્યું નથી ? આ પરરાષ્ટ્રીય સરકાર સાથે આટલાથી હિતવિરોધ શમી જતો જ નથી. આ હિતવિરોધના સતત વિગ્રહમાં આ એક જિત છે. આથી જો સમગ્ર ભારતવર્ષનો હિતવિરોધ પરત્વે ઠંડાપણું આવી જાય તો આ જિત પરાજય કરતાં પણ વધારે હાનિકારક થાય. આ જિતમાંથી આપણને જેમ ચોક્કસ ક્રિયાત્મક માર્ગ જડે છે તેમ બીજી પણ એક ચીજ જડે છે. બારડોલીના ખેડુતોની મહેસુલના વધારા સામે અરજી સાંભળવી એ ઘણી સાધારણ બાબત હતી. પણ એના માટે સરકારે કેટલું દુઃખ સહન કરાવ્યું ? બારડોલીની જનતાએ અને તેમના ઢોરોએ ભોગવેલા દુઃખો, તથા સત્યાગ્રહના કેદી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી ભાઇ દિનકરની ભયંકર માંદગી જોઇને થાય છે કે આ સરકાર કેવળ આંખ ઉઘાડવાની આળસે કેટલું કેટલું દુઃખ દઇ શકે છે ? ભારતવર્ષને સ્વતંત્ર થવા દેવાના પ્રશ્નનું મહત્ત્વ સરકારની દૃષ્ટિએ અને બ્રિટન કે જેના હિત માટે તે અહીંઆ રાજ્ય કરે છે તેની દૃષ્ટિએ કેવું અને કેટલું છે તે સૌ કોઇ જાણે છે. આને માટે સરકાર લોકોને કેટલું અને કેવું સહન કરવાની ફરજ પાડશે તેનો પણ અંદાજ બારડોલી ઉપરથી આવે છે. આ ભાનમાંથી ભય પણ ઉત્પન્ન થાય, અને શૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય; અને ભય ઉત્પન્ન થઇ શમી જઈ અલૌકિક શૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય ! ભાન વિના ઉત્પન્ન થએલું શૌર્ય સાચી વસ્તુ સામે આવતાં સરી જાય તેના કરતાં ભાનમાંથી ભય અને ભય શમતાં શૌર્ય—એ વધારે ઇષ્ટ છે.

અને બારડોલીનો સૌથી મોટો પાઠ: આખા હિન્દુસ્તાન માટે સરકાર સામે પ્રત્યક્ષ રીતે થઇએ તે પહેલાં આવાં જે અનેક નાનાં નાનાં રાજકીય અને સામાજિક અનિષ્ટો છે તેની સામે થતાં શીખીએ, સામા થવાની ટેવ પાડીએ; અને જે પ્રજાને અનિષ્ટ સામે થવાની ટેવ પડી હશે તેને આ મોટા અનિષ્ટ સામે થવું બહુ અઘરૂં નહિ લાગે.

ફરીથી બારડોલીને અભિનંદન ! ર. છો. પ.

---

* સરદાર સાહેબનો પોતાનો શબ્દ વાપરીએ તો 'વ્હેવ્હારિક અહિંસા'.

બારડોલીની વીરાંગના

'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી ભાઇ શ્રી રામનારાયણ પાઠકે બારડોલીની સ્ત્રીઓ વિષે એક લેખ લખવા માટે જ્યારે મારી પાસે માગણી કરી ત્યારે તો બારડોલીના યુદ્ધનાં દુંદુભી વાગી રહ્યાં હતાં. આજ તો સ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છે અને વિજયના આનંદઘોષ ચારે તરફથી સંભળાયા કરે છે.

બારડોલીની પ્રજાનો આ અપૂર્વ વિજય ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અનેરો રંગ પૂરશે. અત્યાર સુધી જગતનાં સમરાંગણોમાં જે યુદ્ધો થયાં છે તે તો અરસપરસ તરવાર, તોપ, બંદુક, એરોપ્લેન વગેરે શસ્ત્રાસ્ત્રોથી થયાં છે અને એ વાપરવાની યુક્તિ અને બળ જેનામાં વધારે તેનો જય થએલો છે.

બારડોલીએ જે યુદ્ધ માંડ્યું હતું તે તો જગતની એક મોટામાં મોટી શસ્ત્રસજ્જિત સત્તા સામે તદ્દન નિઃશસ્ત્ર રહીને ટક્કર ઝીલવાનું હતું, પશુબળ સામે સત્યાગ્રહનું આત્મબળ અજમાવવાનું હતું.

બારડોલીની પ્રજાની છેક છેવટની કસોટી થતાં થતાં અટકી ગઇ એટલું જ. બાકી પ્રજાની તૈયારી તો છેક છેવટ સુધીની જ હતી. જ્યારે બારડોલી તાલુકાના રક્ષણ માટે અને પ્રજાને દંડાવવા માટે મિલિટરી કૉરડન મૂકવાની વાતો ચાલતી હતી, ચારે તરફના લશ્કરને તૈયાર રહેવા માટે ઑર્ડર છૂટી રહેલા હતા તે વખતે બારડોલીની પ્રજા શું જરા પણ ગભરામણમાં પડી હતી? ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો તો રાત દિવસ પોતાનો હમેશનો વ્યવહાર કરે જતાં હતાં. પુરજોસમાં ખેતીનું કામ ચાલી રહ્યું હતું, રેંટિયા, ભજન, વગેરે ખૂબ ઉત્સાહથી ચાલતું હતું. બહાર ગામમાં શું થાય છે તેની તે લોકોને પરવા પણ નહોતી. આ પ્રમાણે ખરી કસોટીને વખતે સંગઠન સાચવીને અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો એ તો એક અદ્દભુત બીના થઇ છે. સારૂં જગત આ સ્થિતિથી તાજુબ થઇ ગયું છે.

સત્યાગ્રહનો મંત્ર હિન્દુસ્થાનમાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો તે આ પહેલો જ બનાવ છે. ચંપારણ્ય, ખેડા, બોરસદ, નાગપુર એ બધા સત્યાગ્રહ કરતાં આ જૂદા પ્રકારનો, તેમાં આ પ્રજાએ જે સંપ અને શાન્તિ રાખી છે તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી.

આ વિજય કેવી રીતે મળ્યો તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો અવકાશ નથી. એટલું તો ખરૂં જ કે કાંઈ અનેરા સંકેતથી એકેએક સંજોગ અનુકૂળ આવી ગયો. પૂજ્યશ્રી ગાંધીજીનો અપૂર્વ મંત્ર, તે મંત્રની ઘોષણા કરનાર અડગ, નિડર, કુનેહબાજ, શાન્ત સરદાર વલ્લભભાઈનું નેતૃત્વ, તેમના સુનંદા સાથીઓ—જેમને માટે શ્રી. વલ્લભભાઇ સાહેબે કહ્યું હતું કે 'મારા સાથીઓ બધા જ મારા સમોવડિયા, મારા કરતાં યે ચઢિયાતા, વખત આવે એ બધા જ નેતૃત્વ ધારણ કરી શકે એવા, એ સાથીઓની મને સહાય ન હોત તો વસ્તુસ્થિતિ પલટાઇ જાત.' ગુજરાતના ભાવનાશીલ મરણિયા યુવકોનું સ્વયંસેવક દળ. આ બધાંની સાથે બારડોલીની તાલીમબાજ, શાન્ત શીળી પ્રજા. આ બધા સંજોગોને લીધે જ આવું સુંદર પરિણામ આવ્યું એમ કહેવામાં કાંઇ વાંધો નથી.

જ્યારે જ્યારે ભારતવર્ષમાં યુદ્ધ થયાં છે ત્યારે સ્ત્રી વર્ગે પોતાનો હિસ્સો થોડો થોડો તો આપ્યો જ છે. પરંતુ આ સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં લગભગ નિરક્ષર સ્ત્રીઓએ જે હોશિયારી અને બહાદુરી બતાવી છે તે તો કાંઇ અવનવી જ છે.

બારડોલી તાલુકાની સ્ત્રીઓ ત્યાંના પુરુષો કરતાં સો કદમ આગળ વધેલી છે, એ તો મારી દૃઢ માન્યતા થઇ છે. એમના સમાગમમાં આવતાં જ આપણને લાગે કે આપણે સામાન્ય જનતા સામે નથી ઊભાં પણ એક પ્રકારની શક્તિ સમક્ષ ઊભાં છીએ. એવું એમની આંખનું તેજ, એવી જ એમની વાચા અને એવાં જ એમનાં તન.

પોતાનાં ધન, માલ, ઢોર, ઢાંખર, જર, જમીન લુંટાઇ જાય તે વખતે પણ મ્હોં ઉપર શોકની રેખા નહિ—હસતો જ ચહેરો. ઘરમાં સાવ અંધારૂં હોય, બારીબારણાં ઢાંકેલાં હોય, પણ બહાર વાડામાં આવીને વાતો કરવા બેસે ત્યારે આનંદથી કલ્લોલ કરતાં હોય. દુઃખને ખરેખરા આનંદથી વધાવી લેતાં જોયું હોય તો તે આ પ્રથમ જ દર્શન હતું. પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે એની દૃઢ પ્રતીતિ એમના હૃદયમાં એટલી બધી કે ક્ષોભ કે દુઃખને સ્થાન જ ના મળે.

એક વખતે એક વૃદ્ધ બાઇને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો: 'આવા અંધારામાં ગોંધાઇ રહેતાં તમને અકળામણ નથી આવતી?' તેના જવાબમાં કહે છે: 'બહેન! ભગવાનનાં માતા પિતાએ આથી યે વસમું કેદખાનું સેવ્યું હતું તો અમે તો શી વિસાતમાં!'

વળી પૂછીએ કે 'તમારી જમીનો સરકાર લઇ લેશે ને તમારા માટીડાઓને કેદમાં લઇ જશે તો તમે શું કરશો?' તેનો જવાબ મળે કે 'અમે કાંઇ એકલાં તો છીએ નહિ? સઉનું થશે તે અમારૂં થશે! ને સરકાર જમીન લઇને કરશે શું! એનાથી કાંઇ ખેડાવાની ઓછી જ છે! માટીડાઓને જેલમાં લઇ જશે તો અમે ક્યાં કામ કરવા વાળાં નથી. અમને કાંઈ ખેડ કરતાં અઘરૂં લાગવાનું છે! અમારા છોકરાઓ ને ધણીઓ તો વરસોનાં વરસ પરદેશ સેવે છે ને બધો યે ઘરનો વહીવટ અમે બૈરાં જ કરીએ છીએ તો! એમાં અમને અઘરૂં જરા નથી લાગતું. ને અમને પોતાને કેદમાં લઇ જશે તો તેનો એ અમને ડર નથી. અહીં કાંઇ થોડી મજુરી કરીએ છીએ?' આ પ્રમાણે બેધડક જવાબ દેતી—ને એમાં જરા યે અતિશયોક્તિ નહોતી. એ લોકોએ તો મરણિયાં થઇને પોતાનો ટેક ને આબરૂ સાચવવાનો અડગ નિશ્ચય જ કર્યો હતો. એમાં કોઇ જરા યે ફાવે તેમ નહોતું.

જે જે પ્રકારનું દુઃખ ને કસોટી તેમને પડતાં ગયાં તેની સામે યોજનાઓ તૈયાર થતી જ ગઇ. ભેંસો ઉપાડી જવા માંડી તો ભેંસોને કાં તો ગાયકવાડી પ્રદેશમાં મોકલી અથવા તો રહેવાના મકાનમાં રાખી, સરંસામાનની વ્યવસ્થા તો કેટલા વખતથી કરી નાંખી હતી, હાથ પગ ઉપરથી ઘરેણાં કઢાવવાં કહ્યાં તો તે ઉતારીને ઠેકાણે કરી દીધાં ને એક નિશ્ચય કરીને એક સંપ કરીને બેઠાં.

પુરુષોમાંથી કોઇ જરા ઢીલોપોચો જુએ તો ઉલટાં દબડાવે ને કહે કે 'કેમ ઘાઘરી કાંચળી પહેરવાનો વિચાર કર્યો છે કે શું?' આમ પુરુષોને જરા નબળા ન પડવા દે. પઠાણોના ત્રાસ સામે પણ એ સ્ત્રીઓએ અજબ હિંમત બતાવી છે.

ઘર આંગણે પઠાણ આવીને બારણું ધકેલવા પ્રયત્ન કરે તો એના હાથ પગ ઠંડા ના

પડી જાય પણ મજબુતાઇથી અંદરથી બારણાં દાબી રાખે ને પઠાણને ના જ પ્રવેશ થવા. જપ્તી અમલદારને પણ વાતચીત કરીને ઉડાવી દે ને બારણાં ઢાંકી દે.

જમીન ખાલસાની નોટીસ ઘર આંગણે આવે ત્યારે સાકરની લ્હાણી કરે. ગીતો, ગરબા તો સત્યાગ્રહના ને ટેક જાળવવાના, રોજ ઉત્સાહપૂર્વક ગાય. આ પ્રમાણે દુઃખની સામે ટક્કર ઝીલવામાં આ સ્ત્રીઓએ જે અજબ ધૈર્ય બતાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીઓમાં જે ગૂઢ શક્તિ રહેલી છે તેનો માનવ જાતિએ હજી સુધી ઉપયોગ નથી કર્યો તેજ કારણને લીધે જગત આટલું પછાત રહ્યું છે. જગતના આરંભકાળથી કોણ જાણે શાએ કારણને લીધે સ્ત્રીઓની પદવી કાંઇ ઉતરતી ગણાઇ છે, અને સ્ત્રીઓનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા જ દીધો નથી. તેને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષના સંયુક્ત બળની જે અસર થાય તે થવા પામી નથી અને જગતની પ્રગતિ અધૂરી ને અધૂરી જ રહી છે. પ્રસંગ આવે સ્ત્રીશક્તિ કેટલું ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે તેનો એક સુંદર બોધપાઠ બારડોલીની વીરાંગનાઓએ જગતને આપ્યો છે. આ સ્ત્રીશક્તિને યોગ્ય રસ્તે દોરવામાં આવે તો આપણાં ઘણાં દુઃખ, કલેશ, પરિતાપ ઓછા થાય, આપણા સામાજિક કુરિવાજો નષ્ટ થાય અને જેને ખરૂં સ્વરાજ અને આત્મસિદ્ધિ માનીએ છીએ તે સહજ મળી શકે.

શ્રી. વલ્લભભાઇએ બારડોલીના યુદ્ધમાં ખરેખરી કુંચી હાથમાં લીધી અને વિજય મેળવ્યો. એ જ કુંચીથી બીજાં બધાં દ્વાર ઉઘડશે અને ભારતવર્ષનો વિજય થશે.

સૌ. શારદા મહેતા

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૨ મો

કેમ્બ્રિજ માસ,
તા. ૧૪-૭-૨૮

સ્નેહી ભાઇશ્રી બટુભાઈ,

ચોથી જુલાઇ એ અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્ય દિન. એ દિન પર સ્વાધીન અમેરિકાનો તારાઓથી ભરેલો વાવટો ઘરઘર ઊડી રહ્યો. મોટરો પર પણ એ વાવટો, જાહેર મકાનો પર પણ એ વાવટો અને બાળકોની છાતી પર પણ એ વાવટો. આગલે દિવસે એ કપડાંના અને કાગળના કેટલા વાવટા ખપ્યા હશે તેની સંખ્યા નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે, છતાં એથી એના બનાવનારાઓને ખોટ તો નહિ જ ગઇ હોય એ નિર્વિવાદ છે.

બારડોલી * ની લડતના સમાચાર જાણ્યા પછી મને લાગે છે કે આપણો એ સ્વાતંત્ર્ય

* એક બીજા ખાનગી પત્રમાં બારડોલી વિશે વિવેચન કરતાં તેમણે લખેલી નીચેની લીટીઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવી લાગતાં નીચે ઉતારી છે:

આપણા શિક્ષિત પુરુષોને માથે એ આરોપ છે કે તેઓ ગામડાંના અશિક્ષિત પુરુષો સાથે

દિન પણ ઊગ્યો છે અને તે જુનની ૧૨ મી તારીખે. સરકારે ગોળીબ્હાર સિવાયના બધા ઉપાયો એ પ્રજાને નમાવવા અજમાવી જોયા છે, પણ પ્રજા નમવાને બદલે વધારે ને વધારે મક્કમ થતી જાય છે. મને ખાતરી છે કે સરકારને આખરે નમ્યું આપે જ છૂટકો છે[1] અને જમીનને અને જીવને જોખમે પણ પોતાની ટેકને વળગી રહેનાર બહાદુર પ્રજાનો વિજય છે.

આ આપણું નોકરશાહીના દુર્ગમાં પાડેલું પહેલું ગાબડું. 'લંડન ટાઇમ્સ'નો મુંબઈનો ખબરપત્રી[2] લખે છે તેમ બારડોલીમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજતંત્ર વીંખાઇ ગયું છે, એ યંત્રનાં ચક્કરો છૂટાં પડી ગયાં છે અને કમિશ્નર સુદ્ધાંને વાહન સ્વયંસેવકના ઉપરીની મહેરબાનીથી મળે છે. એટલે કે સરકારનું રાજ્ય આથમી પ્રજાનું રાજ્ય શરુ થયું છે. આથી જ હું જુનની ૧૨ મીને આપણો સ્વાતંત્ર્ય દિન ગણું છું.

પણ એની ચાવી આજના બારડોલીના વિજયના ગર્ભમાં રહેલી છે અને એથી હિંદુસ્તાનની તેત્રીસે કરોડ જનતાને એ લડતનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ, આદિથી અંત સુધી, સૌથી સરળ રીતે સમજાવવાની જરૂર છે. પણ એ બને શી રીતે ?

આવી જાતનાં કાર્ય માટે આ દેશ કેવા ઉપાયો લે છે તે જણાવવાની રજા લઉં છું. આ દેશ તમે જાણો છો તેમ અનેક કોમોનો બનેલો છે, અનેક પરદેશીઓ અહીં આવી વસેલા છે અને દરેકની માતૃભાષા પણ જુદી હોય છે. છતાં એણે એકતા સાધી છે— કેલિફોર્નિયાથી માંડી ન્યૂયોર્ક સુધીનાં તમામ શહેરોમાં જ્યાં દિલ ચાહે ત્યાં ફરો—બધે તમને એક જ વસ્તુ દેખાશે. દરેકનો એક જ જાતનો પહેરવેશ, શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ સૌએ સવારે બપોરે અને સાંજે, સમય ઋતુ અનુસાર શિયાળા ઉન્હાળા અને ચોમાસામાં એક જ જાતનાં કપડાં પહેરેલાં તમને દેખાશે, અને સવારે બપોરે અને સાંજે સૌ એક જ જાતની વાનીઓ (dishes) ખાશે, અને એ વાનીઓ તમને આ વિસ્તૃત દેશના ગમે તે ખૂણામાં હો ત્યાં એક જ ભાવે, એક જ જાતના રેસ્ટોરાંમાંથી મળી રહેશે. ભાષા પણ એક જ પ્રકારની બોલાશે અને મકાનો અને રસ્તાઓ એક જ પ્રકારના નજરે પડશે. આ એકતા વિવિધતાપ્રિય પરદેશીને થકવી નાંખે એટલી હદે પહોંચેલી જણાશે, છતાં એ એકતામાં અમેરિકાની સફ્લતાની ચાવી રહેલી છે. આ એકતા એણે કેમ સાધી, એને માટે એણે શા શા ઉપાયો લીધા, પોતાની કાર્યશક્તિની સરેરાશ બીજા દેશોના કરતાં કેમ ઊંચે આણી, એ બધા પ્રશ્નો મહત્ત્વના છે, પણ એનો ઉત્તર વિશેષ અભ્યાસ વિના આપવો અશક્ય છે એટલે હાલ તો માત્ર પ્રચારકાર્યનાં બે અંગો પર જ તમારૂં લક્ષ ખેંચીશ.

એક અંગ તે અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો. તેમણે આ એકતા સાધવામાં જબરો હિસ્સો

ભળતા નથી અને તેમની સાથે એકદિલ થતા નથી. આ આરોપ શિક્ષિત પુરુષો કરતાં યે શિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિશેષ લાગુ પડે છે. પૂ. શારદા બેન અને મુંબાઇની એ પારસી બેનોએ તથા બીજી બેનોએ આ નવો ચીલો પાડયો છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપું છું. તેમનો ચેપ તેમના સમાજમાં ફેલાઓ એમ ઇચ્છું છું. બારડોલીનો આ પહેલો વિજય !

૧ આ કાગળ સમાધાનીનો સંભવ જરા પણ નહોતો દેખાતો તે વખતે લખેલો છે.

૨ 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ આપેલી ખબર, અથવા વધારે સાચું તો 'ટાઇમ્સે' એવા મથાળા નીચે આપેલી ખબર આખી કેબલથી પરદેશ ગઇ તેથી પરદેશના માણસોએ કેવો વિચાર કર્યો હશે તે આ ઉપરથી કંઇક જાણી શકાશે.

આપ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે. જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો, ભલે પછી એક જ માલિકના હાથ નીચે હોય, એક જ સૂર કાઢે એથી એના વાંચનારના મન પર ઊંડી અસર થાય એ દેખીતું છે. એક જ જાતની ખબરો પિરસાય, એક જ જાતના અગ્રલેખો લખાય, એક જ જાતનાં fashion columns ખોલાય, એક જ જાતનો રસ (ભયાનક કે હાસ્ય) ચખાડાય, એક જ જાતની વાર્તાઓ લખાય, એક જ જાતની કવિતાઓ લખાય, એક જ જાતની જાહેરખબરો છપાય—એ અહીંના વર્તમાનપત્રોની વિશિષ્ટતા છે. નામ ન વાંચો ત્યાં સુધી આ વર્તમાનપત્ર બીજાથી જુદું છે તેની તમને ખબર પણ ન પડે—સિવાય કે તે બીજા પક્ષનું હોય. આની લોકમાનસ પર ઊંડી અસર થઈ છે.

પણ માત્ર વર્તમાનપત્રોથી જ અટકીને બેસી રહે એવા અમેરિકનો નથી. રવિવારે ચર્ચમાં જઈ શકાય કે નહિ પણ શનિવારે સાંજે 'દોસ્ત'ને સાથે લેઈ 'movie' (સીનેમા)માં જવું એ અહીંના યુવકોનો શિરસ્તો થઈ પડયો છે. આ શિરસ્તાનો અમેરિકન પ્રચારખાતાએ ખાસ ન્યૂસ એજન્સી ખોલી લાભ ઉઠાવવા માંડયો છે. દરેક 'Movie'ની શરૂઆતમાં કે અંતે વર્તમાનપત્રો જેને મોટા કાળા અક્ષરોમાં છાપે તેવા બધા યે બનાવો ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને પ્રેસિડન્ટ કૂલિજનું કેવી રીતે સ્વાગત થયું, 'લિન્ડી' અને તેના વિમાનીઓ વિમાનમાં બેસી કેવી રીતે હવામાં ઊડયા, હૂવરે અને અલ સ્મિથે એમના વિશાળ શ્રોતૃવર્ગ આગળ કેવી રીતે ભાષણો આપ્યાં, સેનેટની મીટીંગમાંથી સેનેટર બોરાહનું કેવી રીતે પ્રસ્થાન થયું વગેરે અનેક બાબતો તે ને તે જ દિવસે સાંજે ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને લોકો પોતપોતાની રૂચિ પ્રમાણે કોઇને તાળીઓથી તો કોઇને તિરસ્કારથી વધાવે છે. ટૂંકામાં વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત આ Movie Show પ્રચારનું પ્રબળ સાધન થઇ પડયું છે. રેડીઓનો પણ આવા પ્રચારકાર્ય માટે બહોળો ઉપયોગ થાય છે. આનું કારણ સામાન્ય લોકમાનસ છે.

અમેરિકામાં પણ સામાન્ય લોકમાનસ છે અને તે એ કે એ માનસ પર વાંચેલી કે સાંભળેલી વાત કરતાં નજરે જોયેલી વાતની તરત જ અસર થાય છે સેંકડે નેવું ટકા સ્ત્રી પુરુષોમાં કોઇ વાત વાંચીને કે સાંભળીને તેને આબેહૂબ સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ (visualise) કરવાની, તેની સાચી ઝાંખી કરવાની શક્તિ હોતી નથી. એ ઝાંખી કરવાની શક્તિ મનના મહા પ્રયત્ને આવે છે અને એ શક્તિને જ પ્રતાપે મનુષ્ય મહાન ભક્ત કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર કે સાહિત્યકાર બને છે. આથી સામાન્ય જનતા પર વર્તમાનપત્રો કે પુસ્તકો કરતાં ચિત્રપટની અસર તરત થાય છે અને તેને ભૂંસાતાં વાર વધારે લાગે છે. આનું કારણ માણસની આંખ એ એની સૌથી સજીવ ઈંદ્રિય છે. માણસ વાંચેલું ભૂલે છે, સાંભળેલું ભૂલે છે, પણ નજરે દીઠેલું ભૂલતાં તેને વાર લાગે છે, એ સૌનો અનુભવ છે. આને લીધે જ અમેરિકન પ્રચારખાતાએ આ ચિત્રપટના અંગ તરફ પોતાની નજર માંડી છે અને તે દ્વારા તમામ પ્રચારકાર્ય કરે છે.

આજે બારડોલીમાં જે સત્યાગ્રહ ચાલે છે તેનાં વિગતવાર અને રસિક વર્ણનો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થાય છે અને વર્તમાનપત્રો વાંચી શકે તેવા માણસો—સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તેનો લાભ લે છે. પણ જેમને કાજે આ લડત લડાય છે તેવા ખેડૂતોમાંથી ૯૦ ટકા અજ્ઞાન છે, નિરક્ષર છે અને તેમને તેનું રહસ્ય સમજાવે તેટલાં માણસો પણ આપણી પાસે નથી, તેમને પહોંચવાનો કોઈ માર્ગ હજી સુધી આપણે શોધ્યો નથી.

બારડોલીમાં કેમેરા લઈને ફરતા સ્વયંસેવકો તરફ સરકારી માણસો પૂંઠ ફેરવે છે એમાં આ માર્ગનું સૂચન આપણને નથી મળતું ? એ લીધેલા ફોટાઓ ચિત્રપટ પર રજુ કર્યાથી અતિશયોક્તિનો કે જુઠાણાનો આરોપ મૂકી શકાશે નહિ તે તેઓ બરોબર સમજે છે અને એથી જ તેઓ પૂંઠ ફેરવે છે. પણ એને માટે તો ચોતરફ કેમેરાઓ ગોઠવવાની અમેરિકન રીત અને માણસને ઘેરી લઇને ફોટો પાડવાની યુક્તિ ગમે તેવા મહારથીને પણ મ્હાત કરે તેવી છે. એરોપ્લેનમાં ઊડનારનો સાથે એરોપ્લેનમાં ઊડી ફોટો લેવો, મોટરમાં દોડનારનો સાથે મોટરમાં દોડી ફોટો લેવો, જહાજમાં મુસાફરી કરનારનો જહાજ પર ચઢી ફોટો લેવો—એ અહીં રોજની સામાન્ય વસ્તુ છે અને એમ જહેમતથી લેવાયેલા ફોટાની લાખો નકલો વર્તમાનપત્રોમાં અને ચિત્રપટ પર પ્રસિદ્ધ થાય છે.

બારડોલીમાં આવા કેટલાક ફોટાઓ લેવાયા છે તે એકત્ર કરી તેને ક્રમવાર ગોઠવી ચિત્રપટ પર રજુ કરવાથી નિરક્ષર જનતાને પણ આ લડતનું રહસ્ય સમજાવી શકાશે. નાનાં ગામોમાં જ્યાં વિશાળ ચિત્રપટની યોજના અશક્ય છે ત્યાં મેજીક લેન્ટર્ન * એટલે કે ચિત્ર વિસ્તારનો ઉપયોગ સહેલાઇથી થઇ શકે તેમ છે. અને સત્યાગ્રહની લડતમાં શી શી વિપદો સહન કરવી પડે છે તે—બારણાં બંધ કરી બારીઓ અને જાળી પાછળ બેઠેલા ખેડુતો, તેમનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ, નિર્જન દેખાતી શેરીઓ, જપ્તી અમલદારો, તેમની જપ્ત કરેલી ચીજો, ભૂખે મરતી ભેંસો, જપ્તીની હરરાજીઓ, બારણે બેઠેલા પઠાણો, અધમૂઈ પાડીઓ, ઘરમાં સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી માળા ફેરવનાર વૃદ્ધ ડોસાડોસીઓ, પઠાણોની નિર્લજ્જ ચેષ્ટાઓ, એમની ચેષ્ટાઓથી પીડિત બ્હેનો, અદાલતોના કેસો, હસતે મુખે જેલ જતા સ્વયંસેવકો, ખાલસા નોટિસો, વગેરે વગેરે—સ્વદેશી કંપનીના ચિત્રપટ પર રજુ થવાથી જોનારના મન પર જે અસર થશે તે માત્ર પત્રિકાઓ બ્હાર પડયાથી નહિ નિપજાવી શકાય. ભૂલથી પકડેલા પાડાઓ, મિ. દવે અને મિ. મોહનલાલ શાહ તથા મિ. અલમૌલા, કમિશ્નર મિ. સ્માર્ટ અને કલેક્ટર મિ. હાર્ટશોર્ન, બારડોલીને સ્ટેશને ઉતરતાં વાહનની તેમને વેઠવી પડતી હાડમારી, તેમના પર પહેરો ભરનાર સ્વયંસેવકો પરની તેમની રીસ, જમીનો માલ ખરીદનાર સિપાઇઓ અને પટાવાળાઓ, જમીનો લેનાર દેશદ્રોહીઓ—આ સૌને ચિત્રપટ પર લાવીને લોકોને તેમનાથી સચેત રહેવા સમજાવી શકાય. સરકાર ગુન્હેગારનો ફોટોગ્રાફ લઇ પોલિસમાં જેમ બધે ફેરવે છે તેમ દેશના આ ગુન્હેગારોનો ફોટો લેઇ દેશ આખામાં તે ફેરવવો જોઇએ અને તેમના કાર્યની ટૂંકી માહિતી તેમના ચિત્ર સાથે આપવી જોઇએ જેથી તેમને ઓળખતાં વાર લાગે નહિ. હું બરોબર સમજું છું કે આ ફોટાઓ સહેલાઇથી મળે તેમ નથી, છતાં તે મેળવવા મુશ્કેલ પણ નથી.

ભાઈશ્રી ઇન્દુલાલ આજે એ સીનેમાના ધંધામાં પડયા છે. તેઓ ધારે તો આ દિશામાં ઘણું કરી શકે. સીનેમાના ધંધામાં આજે ઘણી સ્વદેશી કંપનીઓ કાર્ય કરી રહી છે. તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓને કેમેરા લેઇ બારડોલી મોકલે અને તેના ફોટાઓ દરરોજના ન્યૂસ તરીકે ચિત્રપટ પર રજુ કરે. તેમાંની કેટલીક 'બેનિફિટ નાઇટો' આપી જાહેર કામોને મદદ

* મેજીક લેન્ટર્ન માટે 'જાદુઈ ફાનસ' એ રૂઢ પ્રયોગને ત્યજીને ચિત્રવિસ્તાર શબ્દ યોજ્યો છે.

આપતી આવી છે. તેઓ હવે એક ડગલું આગળ માંડે અને માત્ર આર્થિક મદદ જ નહિ પણ પોતાની મદદ પણ દેશને આપે. એથી કલાની જ નહિ પણ એમના સ્વદેશી નામની પણ સાર્થકતા થશે.

આપણા દેશનો ખોટો ચિતાર મિસ મેયો અને બીજા "હિતૈષીઓ" ચિત્રપટ પર રજુ કરે છે એવું ખૂમરાણ મચાવી માત્ર બેસી રહેવું આપણને લાજિમ નથી. તેઓ જાણે છે કે આ રીતે તેઓ સૌથી પ્રબળ પ્રચારકાર્ય કરી શકશે. આપણે પણ તેમનાં એ પ્રબળ સાધનોનો તેમની સામે ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. તેમનાં વર્તમાનપત્રોને આપણે આપણું સાધન બનાવ્યું છે તેમ આ ચિત્રપટોને પણ ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં જ્યાં નિરક્ષર માણસોની સંખ્યા વિશેષ છે ત્યાં આ સાધનથી વિશેષ અસર ઉપજાવી શકાય અને અધકચરા સ્વયંસેવકની દરમિયાનગિરીને બદલે લોકોની પાસે સીધા પહોંચી શકાય.

ચીની પ્રોપેગેન્ડાએ અહીંના ચીની વિદ્યાર્થીઓ પર પણ અસર કરી છે. તેમણે જાપાનીસ માલનો બોયકોટ કર્યો છે અને દેશમાં પાછા ફરતાં જાપાનીસ સ્ટીમર મારફત નહિ જતાં બીજી સ્ટીમરોનો ઉપયોગ કરે છે. આપણો પ્રોપેગેન્ડા આવો જગતવ્યાપી ક્યારે થશે?

લે. નંદલાલ શાહના પ્રણામ

બારડોલીમેં*

હમારા ઇમતેહાં[1] લેતા હૈ દાવર[2] બારડોલીમેં;
મચી હૈ ધૂમ ક્યા દેખો વહ આકર બારડોલીમેં.
ફિદા હોને કે હૈ તૈયાર હર પીરોજવાં[3] મિલકર;
યે ફિરતે હૈં હથેલીમેં લિયે સર બારડોલીમેં.
જલાયે યા બહાયે[4] યા મીટાયે કુછ નહીં પરવા;
નહીં બદનામ હોંગે કીસ્ત ભરે કર બારડોલીમેં.
લીએ હયવાં[5] તો ક્યા પરવા હમારી જાન ભી લે લે;
ઝુકે હૈ સર લગા ખંજર સિતમગર બારડોલીમેં.
પકડલે ઔર જકડલે અય સિતમગર હાર તેરી હૈ;
હટાયેંગે તેરી જેલોંકો ભર કર બારડોલીમેં.
ઝમીને હિંદ કરતી નાઝ[6] હય ક્યા ક્યા ચમન[7] વલ્લાહ[8];
વલ્લભભાઇ દીખાતે હૈ યે જવહર[9] બારડોલીમેં.

"ચમન"

---

* આ કાવ્ય વિજય પહેલાં મળ્યું હતું.
૧ પરીક્ષા. ૨ પરવરદિગાર. ૩ વૃદ્ધ અને જુવાન. ૪ ખેંચી જવું. ૫ ઢોર. ૬ નૃત્ય. ૭ બગીચો. ૮ ઈશ્વર. ૯ જવાહીર.

એક પત્ર

'પ્રસ્થાન'ના વિદ્વાન તંત્રી જોગ,

આજે બારડોલીની સર્વત્ર વાહવા ગવાય છે તે વખતે જરા જુદી જાતનો સૂર એક તટસ્થ 'પ્રેક્ષક' તરફથી નીકળે તો તેને 'પ્રસ્થાન'માં સ્થાન મળશે એમ આશા રાખું છું.

આજ સુધી બારડોલી હિંદના એક મામુલી તાલુકા જેવો તાલુકો હતો. હવે તે આખા હિંદમાં અદ્વિતીય બન્યો છે, મોટો બન્યો છે.

અને જે મોટું બને છે, તેને બીજા ફાયદા હોય કે ન હોય પણ એક મોટો ગેરફાયદો છે કે તેના નાના અવગુણો પણ જગજાહેર થાય છે. પૂ. મહાત્માજી અને બીજા નેતાઓ તો બારડોલીને જૂની પ્રતિજ્ઞાઓ યાદ કરાવીને ત્યાં સુધી ચડવા કહે છે. પણ હું તો કહું છું કે બારડોલી હવે નહિ ચડે તો ઉલટું હિંદમાં નિંદાશે, કારણ કે તેની બધી ખોડો હવે બહાર આવશે.

બારડોલીમાં બીજા પ્રાન્તો જેવી ખોડો તો છે, હેંય, પણ કેટલીક બારડોલીની પોતાની છે. અને તેમાં સૌથી પહેલી રાનીપરજની સંસ્થા.

અહીં પહેલાં તો બધે જંગલ જ હતું. રાનીપરજ કે દુબળા કોમને પૂછતાં તેઓ કહી શકતા નથી કે કેટલા વરસથી તેઓ અહીં વસે છે, કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે ? આવી જંગલી અવસ્થામાં તેઓ રહેતા હતા ત્યાર બાદ આજથી લગભગ ૭ કે સાત જમાના ઉપર ઉજળિયાત કોમે તેમનામાં પગપેસારો કર્યો, અને તેમની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લઈ તેમને ગુલામ બનાવ્યા. આપણે અંગ્રેજોનો વાંક કાઢીએ છીએ કે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાંની અસલ પ્રજાને કાં તો ભૂંસી નાંખે છે અને કાં તો તેના પર રાજ્ય કરે છે. આપણે પણ દુબળાઓ ઉપર આ જ જાતનો અત્યાચાર કર્યો છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિમાં હિંસક તત્ત્વ ઓછું છે, પણ તેથી તો દુબળા લોકો મરવાને બદલે આપણી સાથે વધારે ક્ષીણ થતા જઈ ધીમે ધીમે મરતા જાય છે. હાલની હિંદુ કોમમાં, આર્યસમાજને જો બાદ કરીએ તો, બીજી કોમમાં અપનાવી લેવાનું તત્ત્વ છે જ નહિ. આવા સંજોગોમાં આપણે બહારથી એમ બૂમો માર્યા કરીએ કે મુસલમાનો હિંદુઓને વટલાવે છે, પણ અંદરથી હિંદુસમાજના બધા લોક સરખા—એટલો સમતાનો સિદ્ધાન્ત પણ ન સ્વીકારીએ, તો હરકોઈ હલકી કોમને હિંદુ ધર્મના વાડામાં આવવાથી શું સાન્ત્વન મળી શકે ? આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઊંચી ગણાતી નાતોનું જ, સારા રીતરિવાજો તે અમારા જ, સારી નીતિ તે પણ અમારી જ, અને હિંદુ લોકની હલકી ગણાતી કોમોની તો તદ્દન ઉપેક્ષા જ ! !—આવું જ્યાં હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ હોય ત્યાં મારા જેવાને પણ એમ લાગી આવે તો નવાઈ નહિ કે આટલા સડેલા સમાજમાં રહેવા કરતાં હિંદુ ધર્મમાં જ ન રહેવું તે વધારે ઇષ્ટ છે. આપણે આપણું સમાજનું જડતર સુધારવું જ પડશે, અને મુસલમાની કોમમાં જે સમતાનું તત્ત્વ છે તે આપણે ગ્રહણ કરવું જ પડશે.

દુબળાઓ વિશે હું બીજું શું લખું ? સરકાર સામેની આ આર્થિક લડતમાં લોકોએ જે બહાદુરી, બુદ્ધિ, આત્મભોગ દર્શાવ્યો તેનો દશમો ભાગ પણ દુબળાઓની બાબતમાં લોકો બતાવે તો દુબળાઓ મુક્ત થઇ જાય અને આખા તાલુકાનું કલ્યાણ થાય. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઉત્તર અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો સામસામાં લડયાં ત્યારે ગુલામની પ્રથા બંધ પડી હતી. પણ જાપાને તો પોતે જ પોતાની મેળે હક્કો છોડી આખી પ્રજાને મુક્ત કરી હતી. બારડોલી તેમ કરે તો એક યશસ્વી દાખલો આપણા ઇતિહાસમાં નાના ધોરણ ઉપર બને. અને અત્યારે નથી સમજાતું પણ અમેરિકામાં જેમ ગુલામની પ્રથા બંધ થવાથી આખા દેશને ફાયદો થયો હતો તેમ અહીં પણ બધાને ફાયદો થાય.

અત્યારે આ દુબળાની સંસ્થાથી નથી આર્થિક લાભ કે નથી નૈતિક લાભ. નૈતિક દૃષ્ટિએ કોઇ પણ બીજા માણસ પાસેથી ગુલામી કરાવી પોતે તર થવું તેથી પતન થાય જ છે. અને સાંભળું છું તે સાચું હોય તો કોઇ કોઇ જગાએ તો ધણિયામાઓ દુબળાની સ્ત્રીઓ સાથે પણ અનીતિનો વ્યવહાર કરે છે. આમ કરવાથી આખો સમાજ પતિત થાય છે. તે જવા દઇએ, પણ આમાં આર્થિક પણ નુકસાન જ છે.

દુબળો માંદો પડે અને ' ખાવંટી ' (મફત જુવાર) માગે, ખેતરમાં બરોબર કામ ન કરે, દુબળો અને તેના ધણિયામામાં આળસ વધે, જીવનમાં કંઇ કરવાનો ઉલ્લાસ ન રહે, અને બધા ખુવાર થતા જાય તેમાં શો સાર છે ? અત્યારે અમેરિકાના ગુલામોની પેઠે કદાચ દુબળાઓ પોતે મુક્ત થવા નહિ ઇચ્છતા હોય, પણ એકવાર તેમને મુક્તિ મળે તો બારડોલીમાં એટલા આશ્રમો છે કે તેમને યોગ્ય રસ્તે ચડાવી તેમાંથી એક ઉદ્યોગી, મહેનતુ પ્રામાણિક પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ લોકો એવી મુક્તિ ન આપે તો પછી, આ આશ્રમોએ ધીરે ધીરે દુબળાઓને કેળવણી આપી સુધારતા જવાનો જ રસ્તો રહ્યો. પણ તેમાં બારડોલીની શી આબરૂ ? તેમને શું માન મળવાનું ? તેમનું કેવું દેખાવાનું ?

બારડોલીની પ્રજાએ સરકાર સામેની આ જીતમાં ફત્તેહ મેળવી. પણ બારડોલી તાલુકાની પ્રજા આપણી બીજી પ્રજા જેવી જ છે. કસરત કરવાથી શરીર સારાં થાય એટલી વાત કેટલાંએક ગામનાં લોકોનાં મનમાં ઠસાવતાં દિવસો લાગેલા. આપણા ઉચ્ચ નીચના ખ્યાલો કેટલા ખોટા છે, કેટલા ઊંધા છે તે વિશે કેટલીક ચર્ચા થતાં લોકોને આ વિચારો બંડખોર લાગેલા. એકે કહ્યું–પેલી સરકાર જીતવી સહેલી હતી, પણ આ અમારી સરકાર જીતવી વલ્લભભાઇને પણ મુશ્કેલ થઈ પડવાની !

હિંદનાં તમામ ગામડાંઓ સમક્ષ મોટો સવાલ ઊભો છે તે અહીં પણ દેખા દે છે, અને તે બેકારીનો. શહેરોની બેકારીનો સવાલ મને તદ્દન જુદો લાગે છે, કારણ શહેરનું અને ગામડાનું અર્થશાસ્ત્ર તદ્દન જુદાં છે. શહેરમાં કોઇ માણસને કામધંધો નહોય તોપણ કોઇ ટયૂશન, છુટક કામ, કે મજુરી કે નાની શી દુકાન ઉપર બેસીને પોતાના સવાલનો નીવેડો લાવી શકે છે. વળી શહેરમાં જરા હરફર વધારે હોય છે, અને કોઇને એકાદ બે માસ બેકાર રહેવું પડે તોપણ તેની બુદ્ધિનો તદ્દન નાશ થતો નથી. પણ અહીં ગામડાંમાં બેકારી ભયંકર છે. અહીંથી તહીં ફરવાનું, ટેલટપ્પાં મારવાનાં, કુથલી કરવાની, અને આખા દિવસમાં કશું કામ નહિ ! ! અને આ બેકાર વર્ગ તે જુવાનીઆઓનો છે. જરાક આધેડ વયના

લોકો ખેતીના કામમાં લાગ્યા હોય, ત્યારે પાંચ છ અંગ્રેજી ચોપડી ભણેલા, અર્ધદગ્ધ, શારીરિક કામ ન કરી શકે એવા અશક્ત જુવાનીઆઓ આખા ગામમાં આવી રીતે રખડયા કરે! માબાપ જો તેને શહેરમાં મોકલે તો તેને જે ૨૦ કે ૨૫ રૂપિયાની નોકરી મળે તેમાં તેનું ભરણપોષણ કરવા ઘેરથી રૂપિયા મોકલવા પડે! વધારે અનિચ્છવા યોગ્ય બીના તો એ છે કે આ યુવાન વર્ગની અનિષ્ટ અસર નિશાળમાં ભણતાં નાનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ થાય છે! ગામડાંમાં જે આ પ્રકારની બેકારી છે તેનો શો ઉપાય કરવો તે વિશે કોઈ આપના વાચકવર્ગમાંથી જવાબ આપશે?

પરંતુ આ બેકારીની એક ઊજળી બાજુ પણ છે. જમીનનું સાધન જે પ્રમાણમાં પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે તે રીતે બધાને પોષી શકે તેમ નથી; અહીંઆના કેટલાએક સાહસિક લોકો પરદેશ ચાલ્યા જાય છે. પરદેશથી એ લોકો હમેશાં પૈસો લાવે છે કે નહિ એ એક સવાલ છે: બધા સદ્‌ગુણો તો લાવતા નથી એ નક્કી છે. તોપણ પરદેશ ખેડવાથી અમુક સાહસિકપણું અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન ખેડાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય પરિણામો છે. જમીનની ખેતીમાં હવે કંઇ કસ રહ્યો નથી એનું કારણ એ પણ હોય કે દરેક ધંધામાં આપણે પશ્ચિમની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે જેમકે કેળવણી, વકીલાત, દાક્તરી ધંધો, કે પછી મીલઉદ્યોગ. માત્ર ખેતીના ધંધામાં આપણે આપણા જૂના અર્થશાસ્ત્રને વળગી રહ્યા છીએ. જ્યારે વિદ્વાન લોકો એમ કહે છે કે પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રની સામે આપણા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ટકી શકતા નથી, ત્યારે તેમને કદાચ ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે આ અર્થશાસ્ત્રોનો સંગમ કે સંઘટ્ટન ખેડુતને ઘેર થાય છે, અને એના જ ઉપર બધો માર પડે છે. બેકારીનાં જે બે પરિણામો ઉપર કહ્યાં તેથી ગ્રામજીવન ઉપર અતિ માઠી અસર એ ઉપજે છે કે ગામડાંઓ ભાંગતાં જાય છે! એટલે કે હિંદના જીવનનું મૂળ જ સડતું જાય છે! આનો કંઇ ઉપાય ખરો?

અત્યારે મને હવે બારડોલીનાં માણસો બીજા જેવાં સાધારણ દેખાવા લાગ્યાં છે. ફરી પાછાં જૂને ચીલે બધાં ચાલવા લાગ્યાં દેખાય છે. પણ તેમ છતાં હું નાસીપાસ નથી થતો. આ જ સાધારણ મનુષ્યોમાંથી સત્યાગ્રહ વખતે વીરતા પ્રગટી હતી તો પાછી ફરીને વીરતા પ્રગટીને સામાજિક શુદ્ધિ પણ કરશે એમ આશા રાખું છું. બારડોલીના લોકોને એટલું તો સમજાયું જ હશે કે અત્યારે તેમની પાસે હિંદની અપેક્ષા ઘણી વધી છે. અને ભવિષ્યની પ્રજા તેમના આ સત્યાગ્રહ બાબતની તેમની હિંમત નહિ આંકે પણ હવે પછી તેઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરે છે તે ઉપરથી આંકશે. બારડોલીના સત્યાગ્રહનો મુદ્દો કેવળ આર્થિક હતો, પણ પોતાના તાલુકાની દલિત કોમોના ઉદ્ધારમાં જ બારડોલીની ખરી ઉદારતાની કસોટી થશે.

એક પ્રેક્ષક

સ્વૈ ર વિ હા ર

જૂની વાર્તામાં એવી ઘણી સતીઓ આવે છે જે ' નર નામનું ' અનાજ ન ખાતી. કદાચ આનો અર્થ સમજાવવો પડશે. ' નર નામનું ' અનાજ એટલે જે અનાજનું નામ નરજાતિનું હોય એવું અનાજ, જેમકે ચોખા, ઘઉં, મગ, વગેરે. એવી સતીઓથી તુવરની દાળ, બાજરીની ભાખરી, (રોટલા નહિ હોં !) ખવાય અને કેટલીક સતીઓ પરપુરુષને મોં ન દેખાડતી. જો પરપુરુષનો પડછાયો જોવાઇ જાય તો તેને અપવાસ પડે, કદાચ ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું પડે, કદાચ કાષ્ઠભક્ષ કરીને દેહ પાડવો પડે.

આપણી સરકાર પણ એવી સતી સ્ત્રી જેવી છે. સરકાર પણ નારી જાતિનો શબ્દ છે ના ! તેણે નક્કી કર્યું કે બારડોલીમાં ખેડાથી અને ભરૂચથી અને અમદાવાદથી આવેલા કાર્યકર્તાઓ પરજીલ્લીય છે, પર પુરુષો છે. તેમની સામે સુરત મુકામે બારડોલી ડેપ્યુટેશનનાં બધાં સભ્યો પરજીલ્લીય હતાં એટલે સમાધાન થયું. ન સમાધાનીની પણ વાત ન થઈ શકે. આ વખતે પણ સમાધાનીની બધી વાત પોતાના માણસો, સુરતના કૌંસિલના સભ્યો સાથે જ કરી. પર માણસોનું મોઢું ન જોયું તે ન જ જોયું.

વલ્લભભાઈ સાથે શરતોની વાટાઘાટ થઇ હોત તો સરકારને ઘણી અગવડ પડત. વલ્લભભાઇએ જે જે શરતો સમાધાનીની આપી હતી તેમાંની બેએક શરતો, તલાટીને પાછા રાખવાની અને જમીન પાછી આપવાની શરતો કે ગમે તે, સરકારને મહેરબાની દાખલ આપવી હતી. વલ્લભભાઇ હોત તો, તેમણે તો એ શરતો પહેલેથી જ માગી હતી, એટલે તેમની સાથે તો આ મહેરબાની શી રીતે બતાવાત ? સુરતના સભ્યો સાથે તો પ્રથમ લોકોએ સરકારની શરતો માન્ય રાખી એમ નક્કી થયા પછી બીજી શરતો મહેરબાની દાખલ સરકારે પછી આપી એમ બતાવી શકાયું.

હું ભૂલ્યો " બતાવી શકાયું " નહિ, પણ બોલી શકાયું, જાહેર કરી શકાયું. સરકારને તો જાહેર કરવા સાથે જ વાત છે ના ? પ્રતિજ્ઞાઓ પણ સરકાર અનેક જાહેર કરીને જ સંતોષ માને છે, અમલ કરવા સાથે તેને કામ નથી. આ બાબતમાં શરતનો અમલ થશે એટલું જાહેર કરવામાં જ સરકારે સંતોષ માન્યો. સુરતના સભ્યોના કાગળનું એક વાક્ય, અને એ એક વાક્યના ત્રણ શબ્દો—will be fulfilled—માં આખી સમાધાની સમાપ્ત થાય છે. સભ્યોને થોડી જ શરતો પાળવી હતી ? પાળવા માગે તો પણ તે બાપડાને થોડી જ તે પાળવાની સત્તા હતી ? એટલે તેમણે સરકારને લખ્યું, ' શરતો પળાશે. ' ગમે તેમ કંઈક તો જાહેર થઈ શક્યું. ' શરતો પળાઈ છે ' એમ લખે તો તો વલ્લભભાઈ ખાસા ઠંડે પેટે કહે એમ હતું: ' શરતો પળાઈ ચૂકી હોય તો અમારે કાંઈ કરવાનું રહેવું નથી ' એટલે ' શરતો પળાશે ' એમ લખાવીને ' શરતો પળાઈ ' એમ જાહેર તો કરી શકાયું ! અને એ જાહેર થયું એટલે સરકારે મહેરબાનીની રાહે બાકીનું કર્યું.

એવી જ રીતે મહેરબાનીથી સરકાર સ્વરાજ આપે તો પણ તે સ્વીકારવામાં અમારે

નામોશી નથી. સરકાર તો જે કરે છે તે બધું મહેરબાનીથી જ કરે છે. જેમ સરકાર કશું ખોટું કરી શકતી નથી, તેમ તે જે કરે છે તે સર્વ મહેરબાનીથી જ કરે છે એમ અમે તો ઘણા વખતથી જાણીએ છીએ.

સરકાર પાસેથી આપણે આ બાબત શીખવા જેવી છે. ધારો કે તમારે ખાતે ધર્મરાજાને ત્યાં એક પાઇ પણ પુણ્યની જમા થઈ ન હોય, તો હજારો રૂપિયા પુણ્યના ખાતામાં જમા કરવાની એક યુક્તિ બનાવું. તમારે ઘરમાં કઈ ચીજ લાવવાની છે? ઘઉં, સાકર, રદ્દા, શું જોઇએ છીએ? તે ચીજોની કિંમત જે થાય તે તમારે દુકાનદારને દાનમાં આપવી, અને દુકાનદાર તમને તે તે ચીજો દાનમાં આપે! બન્નેનાં દાનખાતાંમાં હજારો અને લાખ્ખો રૂપિયા જમા થઈ જવાના. પછી સ્વર્ગમાં તમારે કશાની ખોટ નહિ પડે! હું તમને બે પૈસા દાનમાં આપું, તમે મને એક પેનસિલ દાનમાં આપો. ધર્મરાજા પણ આ યુક્તિ નહિ સમજી શકે. તેને ત્યાં સારા હિસાબનીશો નથી. એક વાર એક વાણિયાએ ભગવાનને ફોસલાવી સ્વર્ગ લઈ લીધું હતું તે યાદ છે? અને કણબીઓએ શંકરને છેતર્યા હતા તે જાણો છો?

× × ×

એક દિવસને સમે મારે થોડા માઇલ દૂર સ્ટેશને પહોંચી ગાડીમાં બેસવું હતું. જવાને વાહન માટે એક ઘોડું હતું. ઘોડું સારું હતું પણ મને ચલાવતાં આવડે નહિ એટલે, ટ્રેન મળે કે ન મળે પણ, ઘોડું ચાલે તેમ તેને ચાલવા દેવાનો નિશ્ચય કરી હું બેસી રહ્યો. પણ મારા નસીબમાં તે દિવસે વહેલાં સ્ટેશને પહોંચવાનું હતું. ઘોડું ભડક્યું અને

હય ભડકતાં, માથેથી હા, ઉડી પડી પાઘડી,
ઘુંટણની નીચે, રાખી'તી તે, સરી પડી લાકડી.

મેં નહિ પણ ઘોડાએ સ્વૈરવિહાર કર્યો. આપણે પણ ન પડવા માટે બરાબર ચોંટીને બેસી રહ્યા, અને ઘોડું એની મેળે ભડક પૂરી થઈ એટલે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. પણ તેમાં મને ઘોડા પર બેસતાં, ઘોડું દોડાવતાં આવડી ગયું. મેં કહ્યું હવે મારો વારો. સ્ટેશને રાહ જોઈને થાકી ગયો એટલો વહેલો પહોંચ્યો.

બારડોલીના ખેડુતોને પણ માત્ર જોઈતી હતી વધેલી ફીસની ફરી ખુલ્લી તપાસ. પણ સરકાર ભડકી. લોકોએ જોઈ લીધું કે સરકાર ભડકે ત્યારે શું કરે અને શું ખમવું પડે, હવે કદાચ એ જ ઘોડા ઉપર સ્વરાજ સુધી સ્વારી કરીને જવું હોય તો વખતસર એ પહોંચાડે ખરૂં.

× × ×

બારડોલીની લડત પૂરી થઈ. કેટલાય માણસો માત્ર બારડોલીના નવીન જાણવા માટે જ વર્તમાનપત્રો આતુરતાથી વાંચતા તેમને વાંચવાનો વિષય બંધ થયો. હવે તો બારડોલીનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે લોકો પાછા વાંચશે. અને અત્યારે થોડા દિવસ તો લોકો ઇતિહાસ પણ નહિ વાંચે: બારડોલીની ફતેહની ધૂનમાં જ થોડા દિવસ રહેશે.

ખેડા, નાગપુર, બોરસદ બધાના કરતાં બારડોલીનો ઇતિહાસ વધારે સારી રીતે લખાશે. તે ઇતિહાસ પણ સચિત્ર થશે.

પણ હજી તો બારડોલીનો સત્યાગ્રહ માત્ર પૂરો થયો છે, તેનો ઇતિહાસ તો બાકી છે. બારડોલીનો ઇતિહાસ માત્ર સરકારે નવી ફીસની નોટિસો કાઢી ત્યારથી નથી શરૂ થયો. તેનો પાયો તો નરહરિભાઇએ બારડોલીમાં રહી ખેડુતોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેના આંકડા મેળવી નવજીવનમાં છપાવ્યા ત્યારથી શરૂ થયો હતો. વચમાં સત્યાગ્રહનું પ્રકરણ આવી ગયું. હવે પાછો બારડોલીનો પ્રશ્ન ત્યાં ને ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો છે. હવે ફરી આંકડાથી લડવાનું આવ્યું છે. એ લડત પૂરી થયા પછી બારડોલીનો ઇતિહાસ લખાશે. ઘરનો પાયો જેમ દેખાતો નથી તેમ નરહરિભાઇનો અભ્યાસ અત્યારે બારડોલીની લડતમાં દેખાતો નથી પણ ઇતિહાસ તો ત્યાંથી શરૂ થશે.

× × ×

બારડોલીની વાતથી પરવાર્યો ત્યારે હવે બાકી શું રહ્યું? મહાદેવભાઇએ વલ્લભભાઈનું એક રેખાચિત્ર દોર્યું છે. મને લાગે છે હું પણ કેમ ન દોરૂં? ભલે ને મને એમનો ઓછો પરિચય હોય, પણ એવા જાહેર માણસને હું બિલકુલ ન ઓળખતો હોઉં એમ તો ન જ બને! માત્ર એટલું જ કે આ સ્વૈરવિહાર છે. બીજાઓ પોતાની હકીકત સાચી મનાવવા કે સાચી હકીકત બહાર પાડવા લખે છે, મારે એવો એક પણ હેતુ નથી. હું તો માત્ર સ્વૈરવિહાર કરવા જ લખું છું.

મહાદેવભાઈએ પોતાના રેખાચિત્રમાં આદર્શવાક્ય લખ્યું નથી પણ હું તો લખીશ, અને તે નીચે પ્રમાણે—

તમે જેમ જેમ લડતા જશો તેમ તેમ લડતની મીઠાશ સમજતા જશો

વલ્લભભાઈના જીવનનો રસ લડત છે.

લોકો કહે છે કે કવિઓ જન્મે છે, કવિ બન્યું બનાતું નથી. વળી કોઇ કહે છે કલાકારો જન્મે છે, કલાકાર થયું થવાતું નથી. હું કહું છું યોદ્ધાઓ જન્મે છે, યોદ્ધા થયું થવાતું નથી.

વલ્લભભાઈ જન્મથી જ એક યોદ્ધા છે. ઇગ્લંડમાં પાસ થઇને આવ્યા અને અહીંના જડ્જ ઉપર ભલામણ પત્ર મળેલો હતો છતાં સરકારી નોકરી ન લીધી અને પાછા વકીલ શા માટે થયા? તેમને લડવાનું જોઇતું હતું. જડ્જ થઇને એક જગ્યાએ બેસીને બીજા લડે એ જોઇ રહેવું કોને ગમે?

માણસો અનેક દૃષ્ટિથી જગતના વિભાગો પાડે છે. વૈદિક કાલમાં જગતના "ચાલતાં અને ઊભાં રહેનારાં" "ખાનારાં અને નહિ ખાનારાં"[૧] એવા ભાગો પાડેલા છે. મિલકત વાળાઓ તેનો સ્થાવર અને જંગમ એવા ભાગો પાડે છે. કોઇ સુખી અને દુઃખી એવા ભાગો પાડે છે. કોઇ વળી સ્ત્રી અને પુરુષ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ સંતપુરુષો વળી સારા અને નરસા એવા ભાગો પાડે છે. મેં એક વખત લાંબું લખનારા અને ટૂંકું લખનારા એવા ભાગો પાડયા હતા. વલ્લભભાઇ પોતાના પક્ષના અને પોતાના વિરુદ્ધ પક્ષના એમ ભાગ પાડતા હશે. એ જ દૃષ્ટિથી એ બધાનો વિચાર કરતા હશે. તેમને કહો "અહો વલ્લભભાઈ, આટલે વરસે પણ તમારા દાંત સાબૂત છે!" તો કહે "મારા શત્રુઓના દાંત

૧. जगतस्तस्थुषश्च । साशनानशने ।

પાડયા પછી મારા દાંત તો પડવાના !" ભાઈબંધ સકલતવાલા અહીં આવ્યા. અસહકારના કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ કરીને, અને નહિ કરીને, ઘણાઓ કંટાળી ગયેલા હતા. ઘણાને માત્ર વૃત્તિની ચંચલતાથી નવી વાતો સાંભળવાનું મન થયું હતું. તેઓ બધા સકલતવાળાની વાતોથી મુગ્ધ થઇ ગયા. વલ્લભભાઇનાં પાસાં સેવનારા પણ ઘણા લાગણીથી તણાઈ આ ભાઇબંધને આદરથી જોવા માંડયા. પ્રેમાભાઇ હૉલમાં સકલતવાળાનું ભાષણ રખાયું. આખો હૉલ ચિકાર ભરાયો હતો. સકલાતવાળા પણ સરસ રીતે ભાષણ કરતા હતા શ્રોતાઓનાં હૃદયને હલાવતા હતા. ત્યારે વલ્લભભાઇ એ આખા હૉલમાં એટલું જ જોતા હતા કે આમ ભાષણથી હલી જાય છે તે માણસો સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડી શકશે ? તેમણે એક ક્ષણમાં જોઈ લીધું હતું કે સકલાતવાળાની વાત ઇંગ્લંડમાં ગમે તેટલી કાર્યકારી હોય પણ અત્યારે હિંદને માટે જરા પણ ઉપયોગની નથી. થઇ રહ્યું. એ સકલાતવાળા વલ્લભભાઇની દુનિયામાં જાણે છેજ નહિ ! હિંદના એકે એક મોટા શહેરે તેમને માન આપ્યું પણ વલ્લભભાઇનું રૂંવાડુંએ ફરકયું નહિ. જે એમની લડાઇની દુનિયાને લગતું નથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. માત્ર બુદ્ધિવિલાસની ખાતર તેમને કશું જાણવાની ઇચ્છા થતી નથી. શેરલૉક હોમ્સનો વાર્તાકાર એક જગાએ તેના જ્ઞાનની અને અજ્ઞાનની યાદી કરે છે. તેમાં જે જે, ગુન્હા પકડવાને જરા પણ ઉપયોગી હોય તેનું જ્ઞાન સોએ સો ટકા, અને જે તેને માટે ઉપયોગી ન હોય તેનું પૂરેપૂરૂં અજ્ઞાન. શેરલૉક હોમ્સને પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે તેની ખબર નહોતી. એ બાબતમાં વલ્લભભાઇ મહાત્માજીને મળતા છે. મહાત્માજીએ જેમ આખી દુનિયાને પોતાના જીવનના મુખ્ય ધ્યેયથી વ્યવસ્થિત કરી છે, જેમ તેઓ એ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે, તેમ વલ્લભભાઇ પણ પોતાના જ પ્રયોજનથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે. શેરલૉક હોમ્સને જ્યારે ગુન્હાની શોધ કરવાનું ન હોય ત્યારે ગમતું નહિ, અને નિશો કરીને સૂઇ રહેતો; તેમ વલ્લભભાઇને લડવાનું ન હોય તો જરૂર એ પણ બીડી પીને સૂઇ રહે. પણ વલ્લભભાઇ શેરલૉક હોમ્સ કરતાં વધારે નસીબદાર છે. શેરલૉક હોમ્સને ગુન્હા તપાસવાને મળતા તે કરતાં આ હિંદમાં તેમને વધારે યુદ્ધક્ષેત્રો મળી રહે છે અને રહેશે. હિંદમાં તો લડવાનું એટલું છે કે તેઓ બીડી પીવાનું પણ ભૂલી જાય. અસહકાર તો લડાઇનો જ કાર્યક્રમ હતો. તેનો ખરો કાર્યક્રમ મંદ પડતાં, મ્યૂનીસિપાલીટીમાં ગયા ત્યાં પણ યુદ્ધ જ યુદ્ધ, કૅંપ માટેના પાણીના પૈસા લડીને લીધા, વધારે શું તેમને ક્ષણે ક્ષણે યુદ્ધ કરવું પડયું છે. મ્યૂનીસિપાલીટીના જુદા જુદા પક્ષોમાં યુદ્ધ, બહાર સરકાર સાથે યુદ્ધ, અને અસહકારના ગણાતા પક્ષમાં પણ તેમને કેટલાં યુદ્ધ કરવાં પડયાં હશે તે તો તેમનું મન જ જાણે. અને તે તેમનું જ મન જાણે. એમના યુદ્ધમાં એમને સલાહકારો ઘણા ઓછા હશે એમ માનું છું. એમને સલાહ લેવી ગમતી પણ નહિ હોય. કદાચ સલાહ માગે તો તેમને આપી શકે તેવા પણ વિરલ જ હશે– કદાચ નહિ હોય. તેમની લડતમાં તેમને મદદ કરે તેવા હશે પણ સલાહ આપે તેવા નહિ હોય. અને વલ્લભભાઇને એકલાં ઝૂઝવું જ ફાવે છે. જેમ કેટલાક લેખકો જાતે એકાંતમાં લખી શકે છે પણ બીજા પાસે લખાવી નથી શકતા, તેમ વલ્લભભાઇ જાતે વ્યૂહો રચી શકે છે, બીજા પાસે રચાવી નહિ શકતા હોય. જેમ તેમના ઘરમાં ઓરડાની સીમામાં વેગથી અહીંથી તહીં તેઓ આંટા મારે છે તેમ જ, મહાત્માજીએ આંકી આપેલી મર્યાદામાં તેઓ

વિચારના વેગમાં અહીંથી તહીં આંટા મારે છે. અને ગાડું ચીલે પડી જાય એટલે લાંબા થઇ સર્વ મનોરથોની લગામો ઢીલી મૂકી દઈ ગાદી ઉપર આરામથી પડતા હશે.

તેમના જેવા નસીબદાર કોઈક જ હશે. મ્યુનીસિપાલીટીની લડતો પૂરી થવા આવી. ત્યાં રેલસંકટ ઊભું થયું. તેમાં આસમાની સુલતાની બન્ને સામે લડવાનું હતું: કુદરતની સામે લડવાનું હતું તેટલું જ સરકાર સામે પણ લડવાનું આવ્યું. સરકારની સામે ખરેખરૂં યુદ્ધ જ કરવું પડ્યું છે. અને તેમાં એક કરોડ તેમણે સરકાર પાસેથી કઢાવ્યા. એ પૂરૂં થયું. બીજી તરફ મ્યુનીસિપાલીટીમાંથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું તે પહેલાં બારડોલી રણક્ષેત્ર તૈયાર હતું!

અને એમના યોદ્ધાપણા વિશે શંકા હોય તો છેવટ મહુલીકરે લીધેલો એમનો ફોટો જુઓ. મહાત્માજીનો સાચો ફોટો લેવાનું ભાગ્ય એમને મળ્યું હતું, અને વલ્લભભાઇનો સાચો ફોટો લેવાનું ભાગ્ય પણ તેમને જ મળ્યું. મહાત્માજી કેમેરામાં પકડાય એવા નથી, માત્ર મહુલીકરના કેમેરામાં જ પકડાયા છે. તેમની બેસવાની રીત જોતાં તેઓ હિંદની પ્રાચીન પ્રણાલિકાના સંત જેવા દેખાય છે. જાણે બેસવાને જગતમાં વધારે જગા લેવાને પણ નારાજ હોય એમ સંકોચાઇને, કોઇને પણ હાનિ ન થાય એવી સંભાળથી બેઠા હોય તેવા દેખાય છે. તેમના બેસવામાં આપણા જૂના સંતો જેવી જ, આમ બેસવાથી કેવા દેખાશું, તેની બેદરકારી દેખાય છે. તેમ જ તેમની આંખની અગાધ ઊંડાઇ તેમાં દેખાય છે. મહાત્માજીનો તરવરાટ, અને આંખોનો ચમકારો, ઘડી ઘડી બદલાતું હાસ્ય પણ એટલાં જ લાક્ષણિક છે પણ કેમેરામાં આ ગતિઓ તો કદી આવી જ ન શકે. પણ આત્મગહનમાં ડુબકી મારતાં તેઓ સ્થિર થયા તે વખતે કેમેરામાં ઝડપાઇ ગયા. તેમ જ વલ્લભભાઇનું, સામેનાને ભડાકાથી ઉડાડી દે તેવું અટ્ટહાસ્ય તો કેમેરામાં પકડાય એવું નથી, પણ આ બેઠક કેમેરામાં પકડાઇ ગઇ. જુઓ બાંયો ચડાવેલી છે. જાણે હમણાં જ એક યુદ્ધ પૂરૂં કરીને બેઠા છે અને બીજા યુદ્ધની રાહ જુએ છે. ભાષણ કરતાં પણ જાણે પરપક્ષ મૂર્તરૂપે તેમની સામે ખડો હોય, તેમ, સામેનાનો ઘા ક્યાં પડવાનો છે તે જોવા તીક્ષ્ણ નજર નાંખતા નાંખતા, બાંયો ચડાવતા જાય છે, અને એ પક્ષકારને જ જાણે પડકારતા જતા બોલતા હોય, જાણે એક ઘાથી પડેલો ફરી વાર ઊભો થાય તે પહેલાં બીજો ઘા કરતા હોય તેમ, દલીલ ઉપર દલીલ, કટાક્ષ ઉપર કટાક્ષ, પ્રહાર ઉપર પ્રહાર આરતા તેઓ બોલે છે, અને શ્રોતાઓ પણ તત્ક્ષણ તો સડક બની જાય છે. એકાદ ક્ષણ પછી તેમને તાળીઓ પાડવાનું સૂઝે છે.

સમાધાનીનું ખરૂં માન કોને ઘટે એ સંબંધી સૌ જુદા જુદા તર્કો કરે છે. હું કહું છું, આમ કરીને તમારે વલ્લભભાઇને સામાધાનીનું કશુંય માન ન આપવું હોય તોપણ તેમને હાનિ નથી. કારણકે સમાધાની ગમે તેણે કરી, પણ સમાધાની પણ લડાઇના પક્ષોના બલાબલ ઉપર થાય છે, અને લડાઇમાં પોતાના પક્ષમાં બલ તો વલ્લભભાઇએ જ પ્રેર્યું અને ઠેઠ સુધી ટકાવ્યું.

ઘણા કહેશે કે રેખાચિત્રમાં વ્યક્તિના ગુણ અને દોષ બન્ને આવવા જોઇએ. મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ગુણ છે કે દોષ છે તે હું જ પોતે નથી જાણતો. પણ તેમ છતાં એક વાત સત્ય છે. તેમના દોષો તો ઘણાય જાણે છે. માત્ર તેમનો આ ગુણ-યોદ્ધાપણાનો ગુણ બારડોલીમાં જ બહાર આવ્યો. એ ગુણની પૂરી કદર કરીએ અને તેનો હિંદુસ્તાનને બધો

લાભ મળી શકે તો તેથી એક મોટા પ્રશ્નનો તો અંત આવી જાય. આ વાત આજ સુધી જાણીતી નહોતી તેમાં જ સૌ. લીલાવતી બ્હેને વલ્લભભાઈના રેખાચિત્રમાં શેક્સપીઅરના એક વાક્યને* અવલંબીને કહેલું કે વલ્લભભાઇ મહાન નથી પણ મહાત્માજીના અનુયાયીઓમાં તેમના જેટલું મહાન બીજું કોઇ નથી માટે તેમના પર ગુજરાતની સરદારી આવી પડી છે, કે એવું કાંઇ. અત્યારે હવે હું પૂછું છું કે ૮૦ હજાર માણસોને આ નવી પદ્ધતિથી પૂરી જવાબદારી સમજીને યુદ્ધમાં દોરી શકે એવો પુરુષ આખા ગુજરાતમાંથી બીજા કેટલા બતાવશો? બીજાઓ તો આ યુદ્ધપદ્ધતિ, જોયા પહેલાં સમજી જ શકતા નહોતા ત્યાં દોરવાની વાત ક્યાં?

અને જેઓ મહાત્માજીને ભોળા અને પોતાના અનુયાયીઓને ઓળખી નહિ શકનારા ગણે છે તેમને પૂછું છું કે હવે વિચારો, કે વલ્લભભાઇ, અસહકાર પહેલાં, એક પણ યુદ્ધમાં શું જાહેર જીવનમાં પણ નહિ ઉતરેલા, તેમને પોતાના સરદાર તરીકે મહાત્માજીએ પસંદ કર્યા તેમાં માણસની ખરી ઓળખ હતી કે નહિ?

હજી કોઈ કહેશે કે તેમાં શું? ગુજરાતમાં એમના જેવો કોઇ નહિ એટલે એમણે લડત ઉપાડી પણ તેથી કાંઈ મોટા થઈ ગયા? ભગવાન કરે અને આખા હિંદમાં એમના જેવા કેટલા છે તે જોવાનો દહાડો આવે. અને છતાં કહી તો જરૂર શકાશે એમાં શું! એમના જેવો બીજો કોઈ ... ...

સ્વૈરવિહારી

બારડોલીનો પત્ર

મેં જ્યારે ગયે વખતે બારડોલીનો પત્ર લખ્યો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે આવતો અંક "બારડોલી અંક" નીકળશે...પણ કશી લાંબી પ્રસ્તાવના કર્યા સિવાય હું સીધું લખવાજ માંડું છું.

ગયો કાગળ મેં બારડોલીમાં (તાલુકામાં) રહીને જ લખ્યો હતો. મેં લોકોનાં ઉત્સાહનાં વખાણ કર્યાં; પણ તેનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ હું બારડોલીમાંથી નીકળ્યો, ત્યારે જ મને સમજાયું. ચેસ્ટર્ટન એક વાર બહારગામ જતો હતો, ત્યારે એને કોઇએ પૂછ્યું: 'ક્યાં જાઓ છો?' ત્યારે તેણે જવાબ આપેલોઃ 'હું મારે ગામ જાઉં છું.' બહારગામ જવાથી જ આપણે આપણા ગામની ખાસિયતો બરાબર સમજી શકીએ. દૂરની વસ્તુની મહત્તા આપણે વધારીએ છીએ એ ઉલટો સિદ્ધાન્ત પણ ખરો છે, પરંતુ બારડોલીથી હું થોડા દિવસ બહાર આવ્યો તે દરમિયાન સુરતથી જ બધાનાં મોઢાં

---

* Some are born great, some achieve greatness, some have greatness thrust upon themselves. કેટલાક મહાન જન્મે છે, કેટલાક મહત્તા સિદ્ધ કરે છે, અને કેટલાક પર મહત્તા ઠોકી બેસાડવામાં આવેલી હોય છે.

કે અહેરાઓ મને અર્થહીન લાગવા માંડ્યા એમ કહું તો હું અતિશયતા કરું છું એમ કોઇ નહિ માને. ઉત્સાહનો ચેપ લાગે છે, અને અહીંની એક જ ધૂનમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ બહારની દુનિયા કોઇને પણ નિસ્તેજ લાગ્યા વગર ન રહે તે તદ્દન ખરૂં છે. બહારના ઉત્સવોમાં મને અમુક કૃત્રિમતા લાગી, અને તે અમદાવાદના બારડોલી દિવસની ઉજવણીમાં, તથા બારડોલીના વિજય કે સમાધાની પછી સુરતમાં જે ઉત્સવ ઉજવાયો તેમાં પણ અમુક અંશે હતી. બારડોલીના માણસો grimly earnest છે, હતા, અને પોતાના હેતુમાં અંતિમ શ્રદ્ધા હોવાથી તેઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા; એવે વખતે બહારથી દુનિયાના લોકો પોતાની ચામડી સુરક્ષિત રાખી, બારડોલીને માત્ર અભિનંદન મોકલ્યા કરે એમાં કૃત્રિમતા હોય તો તેમાં નવાઇ નથી.

પણ આમ લખ્યે કંઇ આરો નહિ આવે! આ તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી પાટીદારોની છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય પેટા ન્યાતો છે. લેવા પાટીદાર, મતીઆ પાટીદાર અને ઉદા પાટીદાર. ઉદા પાટીદાર કબીર પંથી છે. અમદાવાદ તરફ જે પીરાણા પંથ ચાલે છે તેના જેટલો મુસલમાની ધર્મ આ ન્યાતનો નથી. તેઓ પીરને માનતા નથી. તેમના ધર્મ ગુરુને તેઓ મહન્ત કહે છે. બીજી ન્યાતોની અસરથી તેમનામાં હાલ કોઇ કોઇ જગ્યાએ કન્યાવિક્રય થાય છે. ચરોતર કે બોરસદના પાટીદારોના ઉચ્ચ કુળોમાં જેવો વરવિક્રય થાય છે, તેવો અહીંના પાટીદારોમાં રિવાજ નથી, અને તેથી છોકરીઓને ગળે દોલીઆનો પાયો મૂકી દૂધ પીતી કરવામાં આવતી નથી.* ઉદા પાટીદારોમાં લગ્નની વિધિ અતિશય સરલ છે. મહન્ત આવે, વરવધૂનો હસ્તમેળાપ કરે, અને થોડાં કબીરનાં ભજનો ગાય, ને લોકો શીરો ખાય એટલે લગ્ન પૂરાં થાય છે. એમના મરણપરણના રીતરિવાજો બહુ સસ્તા છે. એમની કોમમાં જે મુસલમાની અંશો છે, તે નાબૂદ કરવા તથા તેમને શુદ્ધ હિંદુ બનાવવા,—તેમની શુદ્ધિ કરવાનો કાર્યક્રમ હાલ તુરત આ લડતમાં કંઇ પણ ફાટફૂટ ન પડે તે માટે બંધ રાખવામાં આવ્યો છે.

આ તાલુકાની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાટીદારનો છે. ઉજળિયાત કોમનો તેનાથી સંખ્યામાં ઓછો પણ લાગવગમાં મોટો એવો અનાવિલ બ્રાહ્મણોનો વર્ગ છે. એ કોમમાં ઉચ્ચ કુટુમ્બો, મધ્યમ અને કનિષ્ટ એ પ્રમાણે દેસાઈ, અનાવિલ અને ભાઠેલા એવા કુળ પ્રમાણે વર્ગો પાડી શકાય. આ કોમના કેટલાએક લોકો મુંબઇ છે, ઘણા બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેમાં છે, અને શહેરની સાથે આ કોમને સીધો સંબંધ હોવાથી, તેમનામાં સાહસિકપણું વધારે, અંતરાત્માનો ડંખ (Compunction કે conscience) કે ધર્મભાવના તદ્દન ઓછાં હોય છે. આપણે ત્યાં હરકોઇ ન્યાતમાં જેનું કુળ ઊંચું કહેવાતું હોય, ઊંચું શાથી થયું અથવા ઊંચું શાથી રહે છે તે તેનું કારણ શોધવું બહુ મુશ્કેલ છે. કુળ એકવાર ઊંચું ગણાઇ ગયું પછી તે કુળનો ગમે તે માણસ ગમે તેવું અનીતિમય આચરણ કરે–દારૂ પીએ, જૂઠું કરે, વ્યભિચાર કરે, તો પણ તેનું કુળ નીચું પડતું નથી. રૂઢિરક્ષણનાં એટલાં તત્ત્વો આપણા આચારવિચારમાં રહેલાં છે કે કોઇ માણસ સારો ન હોય છતાં દીવો લઇને બાપ દીકરીને કુવામાં ઉતારે છે!

* આપણે શહેરમાં રહ્યા રહ્યા સમાજ સુધારાની વાતો કરીએ છીએ, પણ પાટીદારની કહેવાતી ઉજળિયાત કોમમાં કેટલા દુષ્ટ રીતરિવાજો છે તેના તરફ આપણા સમાજ સુધારકોનું તદ્દન દુર્લક્ષ છે. ઉપર જણાવી તે મારી નાંખવાની રીત હજી પણ તે કોમમાં ચાલુ જ છે.

મારા કેટલાક સ્વયંસેવક મિત્રોની સાથે ગામડાંમાં ફર્યો. ત્યાં તેમની સાથે તેમનાં જીવનને વધારે નિકટથી જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. આખા હિંદમાં છે તેમ બાળલગ્ન અહીં બધે જ પ્રચલિત છે. પહેલાં પંદર વીસ ગામો વચ્ચે બેટી વ્યવહાર થતો તે હાલ પાંચ દસ ગામ વચ્ચે થાય છે. આ રીતે લગ્નનું ક્ષેત્ર ટુંકું કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અહીં દેખા દે છે. જે રીતે મુરબ્બીઓ પરણેલાં છોકરા છોકરીઓ તરફ જુએ છે, તે ઉપરથી મને એક વિચાર આવે છે. આપણા જીવનમાંથી મોટા બનાવો નાબૂદ થયા છે. પોતાના સમસ્ત આત્માની શક્તિ એકત્રિત કરી કાર્ય કરવું પડે એવી ક્ષણો જીવનમાં ભાગ્યે જ આવે છે. આવા શાન્તિમય કે જડતામય જીવનમાં નથી લડાઇ, નથી આગ, કે નથી રેલ, (જો કે આ બધું હવે થોડું થોડું ગુજરાતના જીવનમાં આવતું જાય છે, તો પણ સૈકાઓથી તેમને અભાવે બંધાએલી આપણી મનોવૃત્તિ વિશે બોલતાં હું ખોટો નહિ પડું) અને તેને લઇને જીવનમાં માત્ર સ્ત્રી–પુરુષનો સંબંધ જ મોખરે આવી ઉભો રહે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોમાંથી યુવાવસ્થાનો ઉલ્લાસ જતો રહેલો હોય છે, તેથી પોતાનાં બાળકોને પરણાવીને તેઓ પોતે પોતાના જીવનમાં અસ્ત થએલો લ્હાવો ફરીથી તો લૂટતાં નહિ હોય ! આ બહુ જ cynical દૃષ્ટિ છે એ હું જાણું છું, પણ ભવિષ્યની પ્રજાનો બિલકુલ ખ્યાલ કર્યા સિવાય નાનાં નાનાં છોકરાંને પરણાવવાની વૃત્તિ આવી મનોદશામાં રહી છે એમ મને તો લાગે છે.

અનાવિલ પાટીદાર ઉપરાંત તાલુકામાં કોઈ કોઈ ગામમાં જૈન, કુંભાર, હજામ, ખાલ્પા, (ચામડીઆ) ઢેઢ, ભંગીની થોડી ઘણી વસ્તી છે, અને આ બધાની વચ્ચે આપણી કહેવાતી ઉજળિયાત કોમે ગુલામ તરીકે રાખેલા દુબળાઓ ! કુંભારની વસ્તી કુંભારનો જ ધંધો કરતી , પણ સુથાર લુહાર વગેરે કારીગરનો ધંધો પણ કરે છે. ખાસ ઘર બાંધવાના કામમાં આ લોકો સુથારનું કામ કરે છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં અહીંનું ગામતળીયું, કે ગામઠામ– (area of the village) વધારે મોટું હોય છે. ઘરની આગળ ખુલ્લું આંગણું, બહાર ઓશરી કે વરન્ડા હોય, પછી ઘર, તેમાં પાછળના ભાગમાં એક કેબીન જેવું કરીને રસોડું કરેલું હોય છે, અને જો માળ હોય તો કોઈ કોઈ ઘરને ઝરૂખા પણ કાઢેલા હોય છે. આપણે ત્યાં ઘરની ચાર ભીંતોથી છાપરાંની પડાળી (eaves) ચારે તરફ બહાર કાઢે છે, જ્યારે અહીં માત્ર આગળપાછળ પડાળી કાઢી બાજુ પર કરાને છાપરા ઉપર લઈ જાય છે. સુરત મુંબઇની પાસે છે, અને બારડોલી સુરતની પાસે છે તેથી બારડોલી પણ મુંબઇની પાસે ગણાય. આથી મૂડી થોડી હોય તોપણ અહીંના લોકો દેવું કરીને કે ઘર ગીરો મૂકવું પડે તોપણ નવાં ઘર કરે છે. ન્યાતમાં આથી કદાચ એમની પ્રતિષ્ઠા વધતી હશે, પણ સરવાળે આખા ગામ ઉપર દેવું વધે છે. સુરતનું સહેલાણીપણું કોઇનામાં વધારે હોય, તો બેસવાની સ્વારી ગાડી પણ તે રાખશે, અને પછી દેવું થતું જશે તેમ તેમ જમીન પણ ગીરે મૂકતો જશે. ઘરના વિસ્તારમાં, અને તેને ચણાવવામાં અહીંનો વતની આટલી છૂટ મૂકે છે, પણ બીજી બધી રીતે તે આપણે ત્યાંના ખેડુત કરતાં વધારે કરકસરીઓ છે. આપણો ખેડુત ઘઉં અને બાજરી ખાય છે, જ્યારે અહીંના ખેડુતનો મુખ્ય ખોરાક ભાત અને જુવાર છે, અને પ્રસંગ આવ્યે જ તે ઘઉંનો ઉપયોગ કરે છે. દરેક ઘરની પાછળ વાડો હોય છે, તેમાં ઘર દીઠ કે બે ચાર ઘર વચ્ચે એક કુવો હોય છે. તેના પાણીની જાવક જ્યાં થતી હોય ત્યાં થોડું શાકપાંદડું વાવેલું હોય છે; અને ખેડુતની સ્થિતિ જો સારી હોય તો આ વચલા વાડાની પાછળ ઢોરને

બાંધવાનું એક નાનું મકાન હોય છે અને તેની પાછળ ખાતર તરીકે વાપરવા ઢોરનાં છાણ-મૂતરનો ઉકરડો કરવાની થોડી છૂટી જમીન હોય છે. અમદાવાદ ખેડા જીલ્લામાં આવા ઉકરડા ગામની બહાર કરવામાં આવે છે, જ્યારે અહીં દરેક કુટુંબ પોતાનું ખાતર બનાવી લે છે. જે ઘરોમાં ઢોરને બાંધવાનું એલાહેદું મકાન હોતું નથી,[૨] તે લોકો પોતાના જ ઘરના બે ઉભા ભાગ પાડી, અડધો ભાગ પોતાને માટે, અને અડધો ઢોર માટે કાઢે છે. આથી ઢોરની સ્વચ્છતા વધારે જળવાય છે, પણ માણસને રહેવા માટે જરૂરી સ્વચ્છતાનું ધોરણ નીચું પડે છે, અને લોકોની તંદુરસ્તી બગડે છે.

અહીં ઇરીગેશન બહુ ઓછું છે. ગામ તળાવ કાં તો હોતાં જ નથી, અને જો હોય છે તો બહુ નાનાં અને છાછરાં હોય છે; અને આજુબાજુની માત્ર બેચાર ડાંગરની ક્યારીને કોઇવાર પાણી આપે છે. ખેડાના માતર તાલુકામાં આવેલા સાત માઇલના ઘેરાવાવાળા મોટા ગોબળજના તળાવ જેવડું તો અહીં એકે તળાવ જ નથી. તાપીમાંથી કે વાલ્મીકિ કે પૂર્ણા નદીમાંથી પણ અહીં પાણી લેવામાં આવતું નથી. જમીન કોઇ જગ્યાએ સપાટ અને કોઇ જગ્યાએ ટેકરીઆળ છે. ઉત્તરની તાપી કાંઠાની જમીન ગોરાટ છે, અને બાકીની કાળી જમીન છે. વાલોડ વિભાગની રાનીપરજની જમીન ઉપરથી કાળી છે પણ અંદરથી પત્થરીઆળ છે, તેથી ચોમાસામાં ભોંય બધે લીલીછમ થઈ રહે છે, પણ વરસાદ ગયા બાદ લીલોતરી એકદમ સુકાય છે, અને પાક પણ બહુ ઉતરતો નથી. સરભોણ વિભાગની જમીન કાળી છે, અને અમુક કાંકરીઆળ જમીન બાદ કરીએ તો તે ફળદ્રુપ ગણી શકાય, પણ ખેતીનાં ઓજારોમાં હજી કંઇ જ સુધારા થયા નથી, અને પાકનો બધો આધાર વરસાદ પર રહેતો હોવાથી, વરસાદ જરા ઓછો હોય તો ડાંગરનો પાક સુકાવા માંડે છે. ઇરીગેશનના બહોળા ફેલાવાથી જ આપણી ખેતીની ઉન્નતિ થઈ શકે એમ લાગે છે. કપાસમાં લીલા ખાતર માટે કાં તો સાથે સાથે શણ વાવે છે, અને નહિ તો અડદની એક અથવા બે હાર કપાસની વચ્ચે નાંખે છે. જમાનાઓથી શોધાએલાં આ ખાતર જમીનને અનુકૂળ પડે છે. શણનું ખાતર નાંખવાથી શિયાળામાં જમીન જરા સૂકી પડે છે; પણ અડદના ખાતરથી જમીન ઠંડી રહે છે એમ મને ખબર મળી છે. અહીંના કેટલાકોએ વિલાયતી (Synthetic manure) બનાવટી ખાતર પણ વાપરી જોએલું, તેથી કપાસ પહેલાં તો એકદમ વધે છે, પણ પાછળથી ફુલ બેસતી વખતે તેનું જોર અતિશય કમી થઇ જાય છે, અને પાક થોડો આવે છે. અડદના ખાતરથી પહેલાં કપાસ આસ્તેકદમ વધે છે, અને પાછળથી ઝીંડવાં બેસતી વખતે પૂર જોસમાં ફાલે છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી precaucity વધે છે, પણ ખરૂં બળ આવતું નથી એનું આ એક દૃષ્ટાંત તો નહિ હોય? !

અહીંના લોકોને લગભગ દરેકેદરેક વનસ્પતિની ખબર હોય છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘાસ કે ખડ ઉગ્યાં હોય તેનાં દરેકનાં જુદાં ગામડી નામો હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ ખેતરની આજુબાજુ મેંદીની અથવા રતનજોતની વાડ કરેલી હોય છે, ત્યારે ખેતરો બગીચા જેવા લાગે છે. કોઇ કોઇ જગ્યાએ રસ્તાની આજુબાજુ ચમેલીની વેલો પણ ઉગેલી હોય છે. મોટી વનસ્પતિમાં સામાન્ય રીતે બધે દેખાતા વડ, પીપર, પીપળા, પારસપીપળા, લીમડા

૨. આપણે ત્યાં ઢોરને પોતાની સાથે ઘરમાં બાંધવાની પદ્ધતિ છે જ નહિ. ગરીબ માણસો પણ ઢોરને બાંધવા એક માટીનું ઘર બાંધી લે છે.

અને આમલી અહીં પણ છે. આ ઉપરાંત શમી જેને અહીંના લોકો સમડી કહે છે, શિરીષ જેને અહીંના લોકો શરસ કહે છે, મીંડો સરગળો, વિલાયતી આમલી, વગેરે ઝાડ પણ પુષ્કળ ઉગે છે. વૃદ્ધ ગૃધ્રરાજ રહેતો હતો તે હિતોપદેશના શાલ્મલી વૃક્ષને અહીંના લોકો શામળ કહે છે. તેનું લાકડું ઘણું પોચું હોવાને લીધે અત્યાર સુધી કશા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહોતું, પણ હાલ થોડાં વરસોથી દીવાસળી બનાવવામાં તે ઠીક કામ આવે છે. આ ઉપરાંત ગુમવેલ, નમૂળીવેલ, અમરવેલ, ધૂમાસનો મજણુન વેલો વગેરે વેલાઓ પણ ખૂબ ઉગે છે. નમૂળીને મૂળ હોતું નથી, અને અમરવેલ તો ગમે ત્યાં ઝાડ ઉપર પડી પડી વધે છે. આ જાતની વેલ પોતે જે ઝાડ ઉપર હોય તેમાંથી જરૂર જોઈતું પોષણ મેળવી જીવે છે. આવું એક અહીં ઝાડ પણ થાય છે,—એને ઝાડ કહેવું કે છોડ કહેવો તે મને સમજ પડતી નથી; કારણ તે કદી જમીન પર ઉગતું નથી, અને એક parasite ની માફક બીજા ઝાડ ઉપર ઉગી, અસલ ઝાડનો વિકાસ અટકાવી પોતે ઉગે છે. એ એક જાતની કુદરતી રીતે ઉગતી કલમ (*natural grafting*) છે. આ છોડને વાંદો કહે છે, અને સાધારણ રીતે આંબાનું ઝાડ એને બહુ માફક આવે છે. ડાળ ઝીણી થાય, અને કેરીઓ બેસવા જેવો એનો છેડો આવે ત્યાં એક મોટી ગાંઠ થાય છે, અને ત્યાંથી આ વાંદો ઉગે છે, એટલે જે આંબા ઉપર વાંદો બેઠો હોય તેના પર કેરી બેસે નહિ અને વાંદો ફળ્યા કરે![3] અનાવિલ દેસાઈઓ જાતખેડ કરતા નથી તેથી તેમના આંબાઓ ઉપર વાંદા ઠીક બેસે છે; અને એક શિરીષના ઝાડ ઉપર તો એ એટલો ઉગેલો કે અસલ ઝાડની માત્ર એક જ ડાળ પર શિરીષનાં પાંદડાં હતાં. સાધારણ રીતે લીમડા ઉપર વાંદો બેસતો નથી. આ ઉપરાંત અહીં ત્રણ ચાર ઝાડ એકબીજામાંથી ઘણી વાર ઉગેલાં માલુમ પડે છે. પહેલાં વડ ઉગ્યો હોય, તેની એક ડાળે પીપળો બાઝે, બીજી તરફથી પીપર ઉગે, અને વચ્ચેથી મોટો તાડ પોતાનું માથું ઊંચું કરી ચારે બાજુ દૂર સુધી નજર કરતો હોય, અને આ ચારે એટલાં તો મોટાં થઈ ગયાં હોય કે કયું થડ કોનું એ પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે!! તાડનાં ઝાડનું જીવન બહુ લાંબું હોય છે, અને વાવાઝોડામાં એ કદી ઉખડી પડતો નથી. આવળનાં છોડ મેં માત્ર ઉત્તરમાં તાપી કાંઠે જોયા. હજી સુધી મેં મોટો અરડુસો જોયો નથી.

બીજી વિગતો હજી મારી પાસે ઘણી છે, પણ કદાચ કંટાળો આવે તેથી લખતો નથી. દુબળાઓનાં જીવન વિશે હું હજી કશું લખી શક્યો નથી. તેમનાં ઝૂંપડાં ઘણાં નીચાં હોય છે, અને દર વરસે તાડનાં પાંદડાથી એનું છાપરૂં નવું કરે છે. એમની સ્થિતિ અતિશય

3 Physiology શારીરમાં એક સિદ્ધાન્ત છે કે એક ઇન્દ્રિયનો જ્ઞાનતંતુ જો નબળો પડયો હોય ત્યાં બીજો દરકોઈ જ્ઞાનતંતુ લગાડી દીધો હોય, તો તે જ્ઞાનતંતુ અસલના જેવું જ કામ આપે છે. Law of Wallarian Degeneration અને law of non-specificity of the nerve-flow. એ જ સિદ્ધાન્ત અનુસાર, પૃથ્વીમાંથી જે રસ ઝાડ પર ચડે છે તે તો એકનો એક જ છે પણ તેમાંથી ઝાડના ગુણ પ્રમાણે પરિણામ નીપજે છે. હજી વિકાસવાદ એક જાતનાં પ્રાણીમાંથી બીજી જાતનાં પ્રાણી શી રીતે વિકાસ પામે છે તે સમજાવી શકતો નથી; ત્યાં વનસ્પતિના ક્ષેત્રમાં એટલું તો specialization માલુમ પડે છે કે જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં હશે એનો ખ્યાલ બાંધવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે.

કંગાળ હોય છે, શરીર ખરેખર દુબળાં હોય છે, અને છતાં કેટલીએક દુબળવાડ ગામથી દૂર એક નાનાશા વહેળા પાસે ઝાડના રમણીય ઝુંડમાં આવેલી હોય છે, ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે મનુષ્યજીવનનો મૌલિક ઉત્સાહ, આનંદ અને સુખનો લ્હાવો આ લોકોને આંગણે પણ ઇશ્વરે બ્હોળે હાથે વેર્યો છે. ગુલામી અને નિર્ધનતામાં પણ સામસામાં ઉભાં રહી હાથના આંકડા ભીડી આ લોકો નાચે છે ત્યારે પોતાનું દુઃખ ઘડીભર વીસરી જતાં હોય એમ લાગે છે. એમને વાર તિથિનું ભાન હોતું નથી. જ્યારે કણબીઓ—એમના ધણિયામાઓ છૂટ આપે ત્યારે તેઓ રજા કે તહેવાર પામે છે. ભજન ગાતી વખતે તે લોકો બેતારો વગાડે છે, એને એ "ઘાંઘરી" કહે છે. બન્ને તાર સા–ગ અથવા સા–પ એ રીતે એ લોકો મેળવે છે પણ ઝીણા સાંઠીકાની ઉપર એક જ આંટો વળીને જતો હોવાથી એક તાર ખેંચે ત્યારે તેની અસર બે બીજા ઉપર પણ થાય છે, અને ઘાંઘરી ખસૂરી વાગે છે. નીચે એક બાજુ નાની સતારને હોય તેટલું મોટું કાપેલું તૂંબડું હોય છે, બીજે છેડે મીણથી તૂંબડાનો ઉપરનો ભાગ લગાડેલો હોય છે. "ડાયાગ્રામ" હું ચીતરતો નથી, પણ આ જંગલી જેવી દેખાતી ઘાંઘરીમાં વાદ્યના બધા સિદ્ધાન્તો એના અણઘડ સ્વરૂપમાં (crude form) આવી જાય છે. મોટા તૂંબડાની ઉપર એક લીસા વાંસનો કકડો મૂકેલો હોય છે, અને તેના ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે આંગળીનો નખ મૂકી તેઓ જુદા જુદા સૂર કાઢે છે, અને આંગળી જરા ઊંચે રાખી કોમળ સૂર કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે ! ઘાંઘરી ઉપરાંત તેઓ મોરલી વગાડે છે; અને કાઠીઆવાડમાં દશેરાને દિવસે ગાયો દોડાવવા વપરાતાં ખપાટનાં બનાવેલાં "ભંભૂડાં" પણ હાલ તો છોકરાંઓ વગાડે છે.

* * *

બારડોલીની આ લડત દરમીઆન અહીં એક નવું જ લોકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા પામ્યું હતું, અને તેના કવિ પહેલાં વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળામાં હતા તે શ્રી. ફુલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ. એ ગીતોમાં જપ્તીના પ્રસંગો, અમલદારોના અન્યાયો, અને પઠાણોના ત્રાસ એમ બધાનો ઉલ્લેખ હતો. પોતાનું સર્વસ્વ હોમીને જે લડતમાં લોકોએ ઝંપલાવ્યું હતું, તેને કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનો લોકોને અભિલાષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. ફુલચંદભાઈનાં કેટલાંક ગીતો ઠીક હશે, પણ ઘણાંખરાં તો સાહિત્યની કે કલાની દૃષ્ટિએ તદ્દન અક્ષમ્ય થઇ પડે તેવાં છે, અને તો પણ આવાં (crude songs) અણઘડ ગીતોને લોકો તાનથી ગાતા અને હું પણ તેમાં સામેલ થતો. ગીત શું છે તેની તેમને પરવા નહોતી, લોકોને માત્ર ગાવું હતું. અને આમાં નથી બારડોલીના લોકોનો વાંક કે નથી શ્રી. ફુલચંદભાઇનો. જ્યારે લોકોને ગાવાનું મન થાય ત્યારે ગુજરાતના કવિઓ તેમનાથી દૂર રહે, એમને એક સારી કૃતિ અહીં આવીને ન આપે, પછી લોકો ગમે તે ગીતો ગાય, તો તેમાં વાંક જેઓ પોતાને કવિ કહેતા હોય એમનો છે. જીવનમાં ક્રાન્તિનાં તત્ત્વો હોય તો જ કલામાં તે નૈસર્ગિક રીતે ઉતરી શકે છે, અને ગુજરાતના કવિઓએ બારડોલીમાં નહિ આવીને પોતાની કલાને જે એક પોષક તત્ત્વ મળત તે ગુમાવ્યું છે, અને સામાન્ય જનસમાજની કલાવૃત્તિનું ધોરણ ઊંચું ચડાવવાની એક તક ગુમાવી છે.

* * *

કાગળ બહુ લાંબો થઇ ગયો છે, અને સુપા ગુરુકુળ આર્યસમાજનું છે, તે વિશે હું કંઇ લખી શક્યો નથી. આપણે ત્યાં આર્યસમાજનો હજી ઘણો પ્રચાર થયો નથી. અત્યાર સુધીનો સમાજસુધારો બે રીતે aristocratic હતો: એક પૈસાની દૃષ્ટિએ, અને બીજી ન્યાતની દૃષ્ટિએ. આ બન્ને વક્ર દૃષ્ટિને જો કોઈ ઉથલાવી પાડશે તો તે આર્યસમાજ ઉથલાવશે એમ મને તો લાગે છે, પણ તે વિશે અહીંનાં કન્યા ગુરુકુળો જોઇને પછી કોઈ વાર લખીશ.

* * *

હવે તો સમાધાન થઇ ગયું છે. લોકોના જીવન ઉપર જુના જીવનનો પોપડો ફરી પાછો વળતો હોય એમ અત્યારે લાગે છે. લડત દરમીઆન જે ઉત્સાહ લોકોમાં હતો તે અસહકારને વખતે પણ મેં જોયો નહોતો. તે વખતે લોકો ન સમજતા હોય તેમ જોઇ રહેતા, આ વખતે સમભાવ એક જાતનું communion હતું. વ્યક્તિગત અસ્મિતા વધારે વિશાળ અસ્મિતા સાથે જોડવી તેનું નામ ધર્માનુભવ છે, અને આવો ધર્માનુભવ અહીં આવનાર અતિથિઓને પણ થતો. બાકી બારડોલીના લોકો હિંદની બીજી પ્રજા જેવાં જ છે, અને તેમને પણ કાદવકીચડમાં ચાલવું ગમતું નથી, અને ઉઘાડે પગે ચાલે છે ત્યારે કાંટા વાગે છે. હમણાં વરસાદ નથી, ડાંગરની ક્યારીઓમાં પાણી સુકાયાં છે; લોકો વરસાદની રાહ જુએ છે, અને મારું કામ પૂરું થયે હું પણ ત્યાં આવવાની રાહ જોઉં છું.

૧૫-૮-૨૮ પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

श्रीवल्लभवर्णनादशकम्

संस्कृत

एके तु वल्लभाचार्याः शास्त्रेऽद्वैतमसाधयन् ।
अयं तु वल्लभाचार्यः कार्येऽद्वैतमसाधयत् ॥ १ ॥
भारते यो जयो गीतः सोऽपि हिंसासमुद्भवः ।
अहिंसायोधिनाऽनेन भारतं नूतनीकृतम् ॥ २ ॥
या वीर–बुद्धनिर्वाणादद्ययावत् सुधीजनैः ।
शास्त्रावगुण्ठनैः स्त्रीवदसूर्यपश्यतां गता ॥ ३ ॥
तामहिंसां समुद्घाट्य तद्बलेन विजित्य च ।
वल्लभोऽस्थापयत् सत्यं स्त्री वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ युग्मम् ॥ ४ ॥

पाली

मघेन जातकम्हिं यं वतं तिब्बं समाचरि ।
तं मघं पच्चयापेतो वल्लभो जयतु सदा ॥ ५ ॥

प्राकृत

जहा हु नायपुत्तेण चंडसत्तोवसामिया ।
इमेण वल्लहेणावि चंडसत्तोवसामिया ॥ ६ ॥

शौरसेनी

कधेदि जणदा एदा हिंसय्येव रणोचिदा ।
तमसच्चं कदं जेण जीवदु वल्लभो भडो ॥ ७ ॥

मागधी

काशयशस्तवाहं तं मोहनप्पस्टभूशिलं ।
शुस्तिदं सेवणाभस्तं थुणामो वल्लभं हगे ॥ ८ ॥

पैशाची

तामोतरपतासेवी पस्टकीलसिरोमनी ।
को नु तिट्ठो परो केण जातिसो सूरवल्लभो ॥ ९ ॥

अपभ्रंश

सूरहिं वीरहिं जिहिं माउभूमी सुरक्खिआ ।
धन्नउं कुलउं तासुं वल्ल नामु च जीवणु ॥ १० ॥

અર્થ

જૂના જમાનાના વલ્લભાચાર્યજીએ તો અદ્વૈતભાવનાને શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ કરી હતી ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ વલ્લભભાઇએ તો એ અદ્વૈતભાવનાને કાર્યમાં સિદ્ધ કરી બતાવી. ૧

મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ વિજય પણ હિંસાદ્વારા મેળવાયો હતો ત્યારે આ અહિંસાપ્રધાન લડવૈયાએ એ વિજયને અહિંસાદ્વારા જ મેળવી મહાભારતને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૨

અહિંસાના સમર્થક વીર (મહાવીર સ્વામી) અને બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી લગભગ આજ સુધી પંડિતોદ્વારા જે અહિંસાને શાસ્ત્રોની ઓઝલમાં રાખવામાં આવી હતી તેને હવે ખુલ્લા રાજમાર્ગમાં લાવી અને તેના જ બલદ્વારા વિજય મેળવી શ્રીવલ્લભભાઇએ એમ સ્થાપિત કર્યું કે, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય છે જ. ૩-૪

જાતકમાં મઘે * (બુદ્ધના પૂર્વ જન્મના એક અવતારે) જે તીવ્ર વ્રત આચર્યું હતું તે મઘની પ્રતીતિ કરાવતા આ વલ્લભભાઈ સદા જયવંત રહો. ૫

જેમ જ્ઞાતપુત્ર × ચંડકૌશિક નામક સર્પને પોતાના અહિંસક બળથી શાંત કરેલો તેમ આ વલ્લભભાઇએ પણ સરકારની પ્રચંડ સત્તાને પોતાના અહિંસક બળથી શાંત કરી–નમાવી. ૬

આ જનતા એમ જ કહેતી આવી છે, કે યુદ્ધસ્થળમાં તો હિંસાનો માર્ગ જ ઉચિત છે, પણ એ વાતને ખોટી પાડનારા સુભટ શ્રીવલ્લભભાઈ ચિરંજીવ રહો. ૭

જે વલ્લભભાઈ ખેડુતોના સાર્થવાહ છે, ગાંધીજીના પટ્ટને શોભાવનારા છે, સુસ્થિત છે અને સેવાને જ અર્થ માનનારા છે તેમની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૮

વલ્લભભાઈ દામોદરના ભક્ત છે. પટેલ કુલમાં શિરોમણિ છે. શું આવો શૂર વલ્લભભાઈ જેવો બીજો કોઈ પુરુષ કોઈના દીઠામાં આવ્યો ? ૯

જે શૂરવીર પુરુષોદ્વારા માતૃભૂમિ સુરક્ષિત રહી છે, રહે છે અને રહેશે તેવા શૂરવીરોનું કુલ, બલ, નામ અને જીવન ધન્ય છે. ૧૦

* મઘે અહિંસાત્મક પ્રયોગદ્વારા જ એક પ્રચંડ રાજસત્તાને નમાવી હતી. જૂઓ બુદ્ધલીલા-સારસંગ્રહ–મઘની કથા.

× જ્ઞાતપુત્ર અને વલ્લભભાઇનું સામ્ય ચંડસત્તા નમાવવા પૂરતું જ છે એથી કોઇ ગેરસમજ ન કરે.

વિચાર ચંક્રમણ

બારડોલીની લોકલડત પૂરી થઇ અને તેમાં પરિણામ લોકપક્ષના લાભમાં આવ્યું.

લોકપક્ષની લડતમાં ઘણીવારએવું બને છે કે લડાઇમાં માણસોના જાનમાલની ખુવારી જરૂરની હોય તે કરતાં વધારે થાય છે. ફ્રેંચ રાજક્રાન્તિ વિશે એમ જ કહેવાય છે. રશિયન રાજક્રાન્તિની તો ખબર નથી પણ ત્યાં જે આટલી બધી ખૂનરેજી થઇ તે બધી આવશ્યક હતી એમ તો ન જ કહેવાય.

લોકોને ઘણે ભાગે લડાઇનો અનુભવ નથી હોતો. તેમના નેતાઓ પણ તેમનામાંથી આવેલા હોવાથી તેમને પણ એવી લડાઇનો અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી. વળી લોકલડતો લોકોના એકદમ ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી અસ્તિત્વમાં આવે છે અને તેવામાં ગણત્રી અને ડહાપણની સલાહ એકદમ મનાતી નથી. બધી ક્રાન્તિઓના ઇતિહાસો આવા જ હોય છે.

સત્યાગ્રહમાં આવી નિરર્થક ખુવારી થવાનો સંભવ વધારે છે એમ એક દૃષ્ટિએ જોતાં લાગે. કારણકે આ સંગ્રહમાં તો મરવાનું જ છે, ખુવાર થવામાં જ સાર્થકતા છે એમ ગણાઈ જાય. પણ શ્રીયુત વલ્લભભાઈના હાથે લોકપક્ષના જાન અને માલ બન્નેની ઘણી જ કરકસર થઈ છે. તેમણે એક પણ માણસને નક્કામો જેલમાં મોકલ્યો નથી. લોકો આવેશમાં આવીને ભલે ઢોરને લઇ જવાં હોય તો લઈ જાય એમ કહેતા હતા પણ તેમણે તો એક પણ નક્કામું નુકસાન ન ખમવાને જ ચેતવ્યા છે. અને આટલું પણ નુકશાન ન થાય તેવા ઉપાયો હજી પણ તેમનું મન શોધતું હશે.

સ્વયંસેવકો નગારાં વગાડીને જપ્તીદારો આવવાની ચેતવણી આપતા હતા. સરકારે નગારાં વગાડવાં, રસ્તામાં ભેગાં થવું તેને ગુન્હો ઠરાવ્યો. તેમની જગ્યાએ કોઇ ઓછી કુનેહવાળો નેતા હોત તો આ પ્રસંગને જ સત્યાગ્રહ આપવાનું નિમિત્ત બનાવત અને ઘણાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલત. પણ શ્રી. વલ્લભભાઇએ, આડમાર્ગે માણસોની ખુવારી ન થાય તેની ચીવટ રાખી, નગારાં બંધ કર્યાં, અને નગારાથી સરકાર ભડકે છે એમ કહીને લોકોમાં ઉલટું વધારે ચેતન પૂર્યું. સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ ઘણું શીખવાનું છે. બીજી લડતો જેવા જ તેમાં પણ વ્યૂહ રચાએલા છે, અને તેનું શિક્ષણ બારડોલીમાં જ મળી શકે તેમ છે.

* * *

છેલ્લી યુરોપની લડાઈ પછી લડનારા દરેક દેશમાં રોગ અનાચાર વગેરેથી માણસોની સ્થિતિ વધારે બગડી છે. લડાઇમાં નુકસાન થાય છે તેવું જ પાછું બીજાં કારણોથી લડાઇ પછી નુકસાન થાય છે. બારડોલીની લડત એવી મોટી કે એવા પ્રકારની નહોતી, છતાં બારડોલીએ એવાં નુકસાનોથી ચેતવાનું નથી એમ નથી. અત્યાર સુધી બારડોલીમાં ગુન્હા થયા નથી, લોકો ફોજદારી કોર્ટે ચડયા નથી, પણ આ લડત દરમિયાન, કોર્ટ વગેરે બધી

જાતના સરકારી સુધારાના સરંજામથી તેઓ વાકેફ થઇ ગયા છે. જે કલિ હજી નથી પેઠો તે હવે પેસે નહિ, વિજયમાંથી જ અનિષ્ટો પેસે નહિ તે સંભાળ રાખવાની છે.

* * *

બ્રાહ્મો ધર્મની શતાબ્દિ પૂરી થઇ.

હિંદુ ધર્મ બીજાઓને વટલાવવા જતો નથી પણ જેમને તે ધર્મ પાળવો હોય તેમને યોગ્ય ધાર્મિક વિધિ વગેરેની સગવડ કરી આપે છે. તેવી જ રીતે તે પરધર્મોના હુમલા સાથે સામે મોંએ લડતો નથી પણ પોતાની વિશાલતા અને અનેકવિધતામાંથી, જે કારણો કે ન્યૂનતાને લીધે પરધર્મનો હુમલો શકય થતો હોય તેને મટાડે છે.

બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને આર્ય સમાજ ત્રણે આવા જ પ્રયત્નો છે.

મહાત્માજીએ કહ્યું તેમ બંગાળાના સ્થાનિક સંપ્રદાયો, નવા કહેવાતા બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકયા નહિ, અને એ નિર્બલ બિન્દુએ તેના પર ખ્રિસ્તી ધર્મે હૂમલો કરવા માંડયો ત્યારે હિન્દુ ધર્મે એ દિશામાં ખ્રિસ્તીઓ સામે બ્રાહ્મો ધર્મનો મોરચો બાંધ્યો. થોડીવાર એ હીલચાલને હિંદુઓએ પોતાની બહારની—અ-હિન્દુ હીલચાલ માની, પણ ધીમે ધીમે એ હીલચાલની જ પ્રગતિથી, બ્રાહ્મો અને ઇતર હિન્દુઓની વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો અને અત્યારે બ્રાહ્મો પણ હિન્દુઓ જ છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ અને થોડા વખત પછી એ માત્ર હિન્દુ ધર્મની જ શાખા ગણાશે.

તે જ પ્રમાણે આર્ય સમાજ પણ હિન્દુ ધર્મની અસ્પૃશ્યતા, અનેક નાતો, વિધવા વિવાહ નિષેધ, વગેરે અનેક આંતર નિર્બળતા ઉપર જે બહારના ધર્મો હૂમલા કરતા હતા તેમની સામેનો મોરચો છે. આર્ય સમાજ પણ પ્રથમ હિન્દુ ધર્મ વિરોધી ગણાતો હતો, સનાતન ધર્મની સાથે તેને ઘણીવાર ઝગડવું પડયું છે, પણ અત્યારે તે પોતાની પ્રગતિથી સામાન્ય હિંદુ ધર્મની શાખા ગણાવા લાગ્યો છે અને આર્ય સમાજ અને ઇતર હિન્દુઓ વચ્ચેનો દ્વેષ ઘણો જ ઘટી ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મના સંરક્ષણને માટે આર્ય સમાજ આવશ્યક છે એમ ઘણા હિંદુઓ અત્યારે માને છે. આર્ય સમાજે પણ રામાયણ વગેરેની નિન્દા કરવી મૂકી દઇને પોતાના સિદ્ધાન્તો વધારે વિશાળ કર્યા છે.

અસહકાર એક રાજકીય હીલચાલ છે છતાં તેણે પણ હિંદુ ધર્મની આંતર નિર્બલતાઓ મટાડવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે અને આ ત્રણેય હીલચાલોથી એ નિર્બલતાઓ નાબૂદ થવાનો સમય હવે નજરે દેખાવા લાગ્યો છે.

અસહકાર તરફ પણ સનાતન મતવાદીઓએ સખ્ત રીતે અણગમો દર્શાવ્યો છે પણ તેનું બળ હવે નહિ જેવું જ રહ્યું છે. શ્રીયુત જમનાલાલ બજાજે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્ય સર્વને માટે ખુલ્લું મૂકયું અને લોકોએ એ ફેરફારને વધાવી કે નિભાવી લીધો એ આ હીલચાલની મોટામાં મોટી ફતેહ છે. એ ફતેહ બારડોલીથી લેશ પણ ઉતરતી નથી.

આ ઉપરથી લાગે છે કે મંદિરોના ખાનગી માલિકો ધારે તો આવો ફેરફાર વહેલો કરી શકશે. ગુજરાતમાં પણ આ ફેરફાર થઇ શકે તેમ છે.

રા.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬ ભાદ્રપદ : ૧૯૮૪ અંક ૫

પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ

ગયે વર્ષે અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ પાઠક તરફથી આજ્ઞા થઇ હતી કે પારસીઓ અને હિન્દુઓ, જેઓ હમણાં એકમેકને યોગ્ય રીતે ઓળખવાની પરવા કરતા જણાતા નથી, તેમના વચ્ચે એક સમયે ગાઢ સંબંધ ચાલુ હતો અને હવે પછી પણ કાયમ રહે એવી મતલબનો લેખ મ્હારે 'પ્રસ્થાન' માટે લખવો. આ બાબત ઉપર કાંઇક અભ્યાસ કર્યો બાદ તારીખ ૨૯ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૮ ની સાંજે અમદાવાદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આશ્રય હેઠળ અને કવિશ્રી ન્હાનાલાલના પ્રમુખપદ નીચે આ વિષય ઉપર એક જાહેર ભાષણ મ્હારા તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી. રામનારાયણભાઇ તરફથી આ બાબતમાં પ્રેરણા થયેલી હોવાથી એમના 'પ્રસ્થાન'માં જ આ ભાષણ કાંઇક વધારા સાથે છપાવવાની મ્હારી ફર્જ સમજું છું.

પશ્ચિમ તરફના એક લેખકે ટકોર કરી છે કે એક હિન્દીવાન જ્યારે ભાષણ કરવા ઊઠે છે ત્યારે બાવા આદમથી જ આરંભ કરે છે : મ્હારે પણ આજ એમ કરવાની ફર્જ પડે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે આર્ય પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે ઉત્તર ધ્રુવનું બરફસ્તાન હતું, અને એ જગ્યાનું નામ "મનુષ્યજાતિનું પારણું" આપવું જોઇએ. એ અત્યંત પુરાણા કાળમાં આર્યોની સ્થિતિ અને સંસ્કૃતિ કેવી હતી તે જાણવા આપણી પાસે પૂરતાં સાધનો નથી. જે દેશમાં રાત્રિ અને દિવસ છ છ મહિનાના હોય ત્યાં કોઇ પણ પ્રકારની સંસ્કૃતિ શકય હોય કે કેમ એ જ શંકા પડતી વાત છે. તે દેશમાં આર્યોની વસ્તી બહુ વધી પડવાથી અથવા તો ભારે મોટી સંખ્યામાં એકાએક બરફ પડવાથી આર્યોને ત્યાંથી નીકળી જવું પડયું અને તેઓએ એશિયા માઇનરમાં આવીને કાયમનો મુકામ કર્યો. ત્યાંથી ઇંડો-યુરોપિયનને નામે ઓળખાતી એક શાખા એમનાથી જુદી પડીને ગ્રીસ (યુનાન)

દેશ તરફ વળી. આ શાખામાંથી હાલની યુરોપીય પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. પારસીઓના અને હિન્દુઓના પૂર્વજો એશિયા માઈનરમાં જ લાંબા કાળ સુધી રહ્યા પણ છેવટે તેમના વચ્ચે એક તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો. સોમની પૂજા કરવી કે કેમ અને યજ્ઞોમાં પશુઓ અર્પણ કરવાં યા નહીં એ બાબત ઉપર એમનામાં તકરાર થઇ, અને આર્યોનો મોટો ભાગ એશિયા માઇનર છોડીને હિન્દુસ્તાન તરફ આવ્યો અને એ લોકો હિન્દુઓ તરીકે ઓળખાયા. એક બીજી ન્હાની શાખા "અયરાનવએનો" અથવા ઇરાન દેશમાં આવી વસી, અને તે આર્યો ઈરાની અથવા પારસી તરીકે જાણીતા થયા. એક વખતે પારસીઓનો અને હિન્દુઓનો ધર્મ એક જ હતો અને જુદા જુદા દેશોમાં વ્હેંચાઈ જવા છતાં વેદમાં અને અવસ્તામાં પુષ્કળ સરખાપણું છે અને તે પારસીઓના અને હિન્દુઓના ધર્મમાં, દેવોમાં, ભાષામાં, શબ્દોમાં, દંતકથાઓમાં, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી કથાઓમાં, ક્રિયાકાંડોમાં વગેરેમાં હજી પણ દેખાઇ આવે છે.

હિન્દુ નામ પારસીઓએ પાડેલું છે. સિંધુ નદીની પાસે જે પ્રજા રહી તે હિન્દુને નામે ઓળખાઇ. પહેલાં પંજાબની પાંચ નદીઓને બદલે સાત હતી અને એ પ્રદેશ 'સપ્ત-સિંધુ' કહેવાતો—જેને અમે 'હફ્ત હિન્દુ' ને નામે અમારાં શાસ્ત્રોમાં ઓળખીએ છીએ. અવસ્તામાં 'સ' ને બદલે 'હ' વાપરવાનો રિવાજ છે 'સોમ' ને અમે 'હોમ' કહીએ છીએ; 'સરસ્વતી' ને 'હરહવેતી' અને 'સુકૃતુ' ને 'હુકેરેતુ' કહીએ છીએ. માટે સિંધુ નદીની પાસે રહેતા 'સિંધુઓ'ને બદલે 'હિન્દુઓ' નામ એ પ્રજાને અમે આપ્યું હતું. ફારસી ભાષામાં 'હિન્દુ'નો અર્થ પલટાઇ ગયો છે અને એનો અર્થ 'કાળો' થાય છે. હાફેઝની જાણીતી પંક્તિ છે કેઃ-"બ ખાલે હિન્દુ યશ બખ્શમ સમરકંદ ઓ બોખારારાઃ". યાને સનમના મુખ ઉપરના કાળા તલને ખાતર હું સમરકંદ અને બુખારા કુરબાન કરવા તૈયાર છું. વળી ફિરદૌસી સુલતાન મેહમુદ ગઝનવીને સખ્ત ઠપકો આપતાં લખે છે કેઃ—

"ઝના પાક ઝાદેહ મદારીદ ઉમીદ
કે હિન્દુ બ શુસતન નુ ગરદદ સુફીદ"

યાને, બૂરા તોખમના માણસ પાસેથી સારી ઉમેદ રખાય જ નહિ, કેમકે 'હિન્દુ'ને ધોવાથી તે સફેદ થવાનો નથી. આ બન્ને ઠેકાણે 'હિન્દુ'નો અર્થ 'કાળો' થાય છે. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ફારસી ભાષામાં 'હિન્દુ' શબ્દનો અર્થ વિકૃત થઇ ગયો છે.

હવે પારસી અથવા ફારસી નામ કેમ પડયું તે જોઇએ. ઈરાનમાં પાર્સ અથવા ફાર્સ નામનો એક પ્રાંત હતો જેમાંથી હખામની વંશના બાદશાહો આવ્યા હતા. આ કારણસર એ પ્રાંત બહુ અગત્યનો ગણાતો તે એટલે સુધી કે The part stood for the whole અને ઇરાન દેશના વતનીઓ ઇરાની કહેવાવાને બદલે જાણે ફક્ત પારસના જ વતનીઓ હોય તેમ પારસી કહેવાયા. એને મળતો એક દાખલો ઇંગ્લાંડમાં છે. ૧૦૬૬ પહેલાં ઇંગ્લાંડ ઉપર અનેકવાર હુમલા થયા હતા, તેમાં એક હુમલો ઍંગલ્સ નામની જાણીતી જરમન પ્રજાએ કર્યો હતો. ઍંગલ્સ લોકોએ આવીને બ્રીટનના દક્ષિણ તરફના પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને તે પ્રાંતનું નામ ઍંગલ-લૅંડ પાડયું. પરિણામે તે પ્રાંતના જ વતનીઓ નહિ પણ આખા દેશના વતનીઓ ઍંગલ્સ કહેવાયા અને ખુદ આખા દેશનું નામ પણ ઍંગલ્સ-લૅંડ અથવા ઇંગ્લાંડ

પડ્યું. તે જ પ્રમાણે પાર્સનો પ્રાંત ઇરાનમાં બહુ જાણીતો હોવાને લીધે અમે ઇરાનીઓ કહેવાવાને બદલે પાર્સના વતનીઓ એટલે પારસીઓને નામે જાણીતા થયા. પારસીઓ પહેલવને નામે પણ ઓળખાય છે, અને અમારી એક પવિત્ર ભાષાનું નામ પણ પહેલ્વી છે. પેહલવ અથવા પહેલવાનનો અર્થ શૂરવીર પણ થાય છે અને તે તો ગુજરાતી ભાષામાં પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ. ડૉ. માર્ટિન હૉગના મત મુજબ પાર્સ તે જ પહેલવ અથવા પાર્થિયાનો પ્રાંત હતો. પાર્થિયનોને રોમનો જોડે ભારે યુદ્ધો થયાં હતાં તેથી પાર્થિયનો શૂરવીરો તરીકે જાણીતા થયા, અને પહેલવનો અર્થ પારસી એટલું જ નહિ પણ પહેલવાન (શૂરવીર) પણ થયો.

ભાષણનો વિષય શરૂ થાય તે પહેલાં હિન્દુઓનાં મહા કાવ્યોમાં પારસીઓ માટે શું ઇશારા કરવામાં આવ્યા છે તે જોઇએ. એ પુસ્તકોમાં અવારનવાર પારસીકા, પહેલવ, યવન અને શકનાં નામો મળી આવે છે. કૈકેયી દશરથ રાજાની એક પત્ની, ભરતની માતા અને કેકય દેશના રાજાની પુત્રી થતી હતી. કૈકેય દેશ પંજાબની ઉત્તરે અને તે વખતના ઇરાનની લગભગ સરહદે આવેલો હતો. "કય" એ પણ ઇરાનના ક્યાંની રાજાઓનો એક જાણીતો પુરોગ (Prefix) છે, જેમકે કયખુસરૂ, કયકોબાદ, કયકાઉસ વગેરે. વળી જ્યારે ભરત પોતાના મામા યુધાજિત્ જોડે પોતાના માતામહને મળવા ગયા ત્યારે પાછા ફરતી વખ્તે વૃદ્ધ કેકય રાજે તેમને બહુ ભેટ આપી, તેમાં શીકારી કુતરાઓ, ઊનનાં વસ્ત્રો અને મૃગચર્મો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ વિચિત્ર બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે કે કૈકયરાજ હિન્દ દેશના હતા જ નહિ પરંતુ ઇરાનના અથવા તો ઇરાનને તાબેના જ કોઇ મુલકના હોવા જોઈએ. ગાંધારી એ અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની અને ગાંધાર દેશના રાજાની પુત્રી હતી. એ ગાંધાર દેશ હમણાં પણ કન્દહારના નામથી મશહુર છે. માદ્રી એ પાંડુની એક પત્ની, નકુળ અને સહદેવની માતા અને મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રી હતી. એ મદ્ર દેશ પણ પંજાબની ઉત્તરે અને ઇરાનની લગોલગ આવેલો હતો. આ ત્રણ દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે તે પુરાણા કાળમાં પણ પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

રામાયણમાં કથા છે કે ઋષિ વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠ મુનિ પાસેથી શબલા ગાયની માગણી કરી હતી, પણ તે સ્વીકારવામાં આવી હતી નહીં. વિશ્વામિત્ર ક્રોધાયમાન થઇ મોટું લશ્કર લાવી ગાયનું હરણ કરશે એવો ભય હતો તેથી વસિષ્ઠજીએ ગાયને હુકમ કર્યો કે એક મોટું સૈન્ય પોતાનાં રૂંવાટાંમાંથી ઉત્પન્ન કરવું. ગાયે "હું ભા" એવો નાદ કર્યો અને પહેલવ જાતના હજારો યોદ્ધાઓ બોલબોલતાંમાં ઊભા કરી દીધા. આ પારસીઓ શબલા ગાયમાં ક્યાંથી પેદા એ સવાલમાં આપણે ઉતરીશું નહિ. માત્ર એટલું જ જાણવા જેવું છે કે તે કદીમ જમાનામાં પણ હિન્દુઓનો પારસીઓ જોડે કોઇક પ્રકારનો વહેવાર તો હતો જ.

મહાભારતના સભા પર્વમાં યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે છે માટે પોતાના ભાઇઓને ચોતરફ દિગ્ વિજય કરવા મોકલે છે, તેમાં નકુળ ઇરાન જઇને પારસીઓ અથવા પહેલવો ઉપર જીત મેળવે છે એવું બ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી કાલિદાસના 'રઘુવંશ'માં પણ રઘુ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે ઇરાન ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના દહાડીવાળા પારસીઓને કતલ કરે છે. એ મહાકવિ એવું પણ લખી ગયા છે કે તે વખતની ઇરાની બાનુઓ સુંદર હતી અને મદિરા પીવાથી તેમનાં મુખ લાલચોળ રહેતાં હતાં! શ્રી કૃષ્ણને લગતા અનેક અહેવાલોમાં વાંચવામાં આવે છે કે

તેમનો કાળયવન નામનો એક કટ્ટો દુશમન હતો. તે યવન તો હતો જ અને શકોનો રાજા હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કાળયવન એક ઇરાની હોય અથવા ઇરાન સાથે એને નઝદીકનો કે દૂરનો કાંઇક સંબંધ હોય એ બીના પણ તદ્દન જ અશક્ય નથી.

પારસીઓનાં પુસ્તકો તરફ દષ્ટિપાત કરતાં તેમાં પણ હિન્દ વિષે ઇશારા કરેલા જોવામાં આવે છે. અલબત જેમ આપણે જોયું તેમ હિન્દુ પુસ્તકોમાં પારસીઓની હાર વર્ણવી છે તેમ પારસી પુસ્તકોમાં હિન્દુઓના પરાજયનું બ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં એ તો માત્ર સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. "ચંગ્રંઘાંચ નામા" નામના પુસ્તકમાં લખાયલું છે કે અષો ઝરથુસ્ત્ર સાથે ધાર્મિક બાબતો ઉપર વાદવિવાદ કરવા હિન્દથી ચંગ્રંઘાંચ નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યા. હજી તો મુખ ખોલે તે પહેલાં તેમના મનના સઘળા વિચારો જાણી લઇને અષો ઝરથુસ્ત્રે તેના સંતોષકારક જવાબો આપી દીધા. તે સમયે ગ્રીસથી તુતયાનુશ (Titianus) નામનો પણ વિદ્વાન એ જ કામસર આવ્યો હતો, અને તે પણ પ્રશ્નો પૂછે તે પહેલાં તેના ઉત્તરો સાંભળી ગયો હતો. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે બ્રાહ્મણ અને ગ્રીક પોતપોતાના ધર્મો છોડીને ઝરથુસ્તી મઝહબમાં આવ્યા હતા. ફારસી સાહિત્યમાં ફિરદૌસીના શાહેનામાની અપૂર્વ ફતેહ જોઇને કેરશાસ્પ નામે, બરઝુ નામે, દારાબ નામે, વગેરે અનેક નામાંઓ લખાયાં હતાં. તેમાં જણાવ્યા મુજબ કેરશાસ્પ, રૂસ્તમ, ફરામર્ઝ, અસફંદયાર વગેરે પારસી શૂરવીરોએ, હિન્દ ઉપર અનેકવાર જીત મેળવી હતી. ખરૂંખોટું તો ભગવાન જાણે પણ મહાકાવ્યો અને નામાંઓમાં જળવાઇ રહેલી દંતકથાના આધારે પણ ચોકસ જણાય છે કે પુરાણા કાળમાં પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

દંતકથાનો પ્રદેશ છોડીને હવે ઇતિહાસ ઉપર નજર નાંખીએ. ઇતિહાસ પ્રમાણે પારસીઓ અને હિન્દુઓની નિસબતનો આરંભ હખામની વંશના મહાન પારસી શેહનશાહ દારાયસ હીસ્તાસ્પીસના વખતથી થયો હતો. દારાયસે પોતાના સરદાર સ્કીલેક્ષને ઉત્તર હિન્દનો દેશ તપાસવા મોકલ્યો. તેણે મેળવેલી બાતમીના આધારે શહેનશાહે એક લશ્કર મોકલી પંજાબ ઉપર ફતેહ મેળવી. દારાયસના મહારાજ્યના ત્રેવીસ પ્રાંતોમાં પંજાબ સૌથી તવંગર પ્રાંત ગણાતો. જાણીતા તવારીખનવીસ મિ. પાલનજી બરજોરજી દેસાઇના મત પ્રમાણે લગભગ સિંધની સરહદ સુધી એ ફતેહ લંબાઇ હતી. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૫૧૦ માં આ રીતે જીતાયલું પંજાબ પારસીઓના હાથમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૫૦ સુધી રહ્યું.

મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તે હિન્દમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૧ થી ૨૯૭ સુધી અને એના પૌત્ર અશોકે ઇસ્વીસન પૂર્વે ૨૭૨ થી ૨૩૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો મત છે કે એ રાજાઓ શૂદ્ર હતા; કેટલાકો કહે છે કે એઓ પરદેશી હતા, જ્યારે ડૉક્ટર સ્પુનર માને છે કે એઓ યાતો પારસીઓ હતા, યાતો ઇરાની રીતરિવાજોની એઓ ઉપર પ્રબળ અસર થઇ હતી. આ બાબતની કાંઇક વધારે બારીકીથી આપણે તપાસ કરીએ. (આના સંબંધમાં મ્હારા વિદ્વાન ગુરુ ગુજરાત કોલેજવાળા પ્રોફેસર એમ. એસ. કોમીસેરયટ તરફથી મને જે મદદ મળી છે તેનો સાભાર સ્વીકાર કરૂં છું.) ૧૯૧૩ ની સાલમાં સર રતન જમશેદજી તાતાએ દર વર્ષે રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની સખાવત અમુક મુદત સુધી કરવાની પોતાની ખુશી બતાવી. આ રકમમાંથી ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે એવી ધારણાથી

શોધખોળ (research work) ચલાવવાનું નક્કી થયું. ડૉ. સ્પુનર નામના વિદ્વાને આ કામ માથે ઉપાડ્યું. પાટલીપુત્ર પાસેના કુમ્રહારના ક્ષેત્રમાં એમણે ખોદકામ ચલાવ્યું અને પરિણામે થાંભાવાળો એક વિશાળ મહેલ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ મહેલનું સ્થાપત્ય તેમને ઈરાનના પરસીપોલીસના પારસી પાદશાહોના મહેલ જેવું લાગ્યું. થાંભલાઓ ઉપરનાં ઘંટના આકારનાં શરાંઓ (capitals) તે તો ઇરાની સ્થંભોની ઉપરનાં શરાંઓ જાણે નકલ જ હતી. દારાયસ હીરતાસર્પાસ અને અશોકે પહાડો ઉપર જે લેખો કોતરાવ્યા છે તેમાં અને તે લેખોની શૈલીમાં પણ ડૉ. સ્પુનરને બહુ સામ્ય લાગ્યું. મહાભારતના સભાપર્વમાં વાંચવામાં આવે છે કે મયદાનવ નામના એક અતિ કુશળ મિસ્ત્રીએ યુધિષ્ટિર માટે અનેક સ્થંભોવાળો એક ભવ્ય મહેલ બાંધ્યો હતો. એ મયદાનવ માટે કહેવાય છે કે તે મગદાનવ છે, અને મગનો અર્થ અલબત પારસી થાય છે. તે મિસ્ત્રીએ કહ્યું કે તેણે દાનવો માટે અનેક મહેલો બાંધ્યા હતા. મયદાનવે યુધિષ્ટિર માટે જે મહેલ બાંધ્યો તેના સ્થાપત્યનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. તેની સાથે મેગેસ્થનીસે ચંદ્રગુપ્તના મહેલોનું બ્યાન આપ્યું છે તેનો મુકાબલો કરતાં ડૉ. સ્પુનરને બહુ મળતાપણું લાગ્યું. માટે સ્થાપત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે મૌર્ય વંશના રાજાઓ અને ઇરાનીઓની ભારે અસર થઇ હતી. ફરગ્યુસન પણ પૂર્વના સ્થાપત્યને લગતા પોતાના મશહુર ગ્રંથમાં ઇરાની અને ડૉ. મૌર્ય વંશના સ્થાપત્યમાં સામ્ય છે એવો સ્વીકાર કરે છે.

મેગેસ્થનીસ નામનો ગ્રીક એલચી સેલ્યુકસ તરફથી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિન્દને વિષે એક બહુ ઉપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તે જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત ઉત્સવ કરીને જાહેરમાં પોતાના વાળ ધોતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ આ તો એક પારસી રિવાજ હતો માટે ચંદ્રગુપ્ત પણ પારસી હોવો જોઇએ. પણ હું ધારૂં છું કે અહીં સ્પુનર સાહેબ કાંઇક થાપ ખાઇ ગયેલા લાગે છે. વાળ ધોવા અને તેલ નાખવું એ ક્રિયા તો અનેક પ્રજાઓમાં ચાલતી આવેલી છે. હિન્દુઓમાં પણ જ્યારે રાજા તખ્તનશીન થાય છે ત્યારે અભિષેકની ક્રિયા થાય છે જ્યારે રાજાના વાળ ધોવામાં આવે છે. પુરાણા કાળના યાહુદીઓમાં પણ રાજાને અભ્યંગ (anoint) કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; માટે માત્ર પારસીઓમાં જ આ રિવાજ હતો એમ ગણી શકાય નહિ. ડૉ. સ્પુનરની આ દલીલ આપણને સંતોષકારક લાગતી નથી.

મૌર્ય શબ્દની ઉત્પત્તિ મુરા શબ્દ ઉપરથી થઇ કહેવાય છે. મુરા નામની સ્રી નંદ-રાજાની રખાત હતી અને ચંદ્રગુપ્તની માતા હતી. ચંદ્રગુપ્તે પોતાની માની યાદમાં પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાખ્યું હતું. પણ ડૉ. સ્પુનર હમણાં એવું મત ધરાવે છે કે મૌર્ય શબ્દ ઈરાનના મર્વ નામના બહુ જાણીતા શહેર ઉપરથી આવ્યો છે. " મર્વદસ્ત" નામના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ પરસીપોલીસ વસાયલું છે અને આપણે જોયું તેમ પારસીપોલીસના મહેલો અને ચંદ્રગુપ્તના મહેલો વચ્ચે બહુ સામ્ય છે. તેથી ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ બનવાજોગ છે કે મર્વના જાણીતા નામ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાખ્યું હોય.

મૌર્ય રાજાઓના સમયના સિક્કા આપણને જડતા નથી પણ હિન્દના જૂનામાં જૂના સિક્કાઓ મૌર્ય વખતના હોય એ ડૉ. સ્પુનર સંભવિત માને છે. એ સિક્કાઓ ઉપર સૂર્ય ગોપો અને ઝાડની ડાળીનાં નિશાનો પાડેલાં છે. આ ત્રણે ચીજો પારસીઓ પવિત્ર ગણે છે.

અમે સૂર્યપૂજક તો છીએ જ; પાંખવાળા ગોધાની નિશાન આજે પણ અમારાં અગ્નિ મંદિરો ઉપર જોવામાં આવશે. વળી જ્યારે મિથ્ર પૂજા ઇરાનમાં ચાલતી ત્યારે પણ મિથ્ર અને ગોધાને અનલગનો સંબંધ હતો. ઝાડની ડાળી તે અમારા શાસ્ત્રોમાં બરસમને નામે ઓળખાય છે અને તે અમારાં ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં વપરાય છે. કોઇ વળી એમ કહેવા નીકળશે કે બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ઝાડ એ બૌદ્ધ સંઘનું નિશાન છે, અને અશોક બૌદ્ધ હતો માટે સ્વાભાવિક છે કે સિક્કા ઉપર ઝાડનું નિશાન હોય. પણ એમ બનવું મુશ્કેલ છે. બૌદ્ધ ત્રિપુટી બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘની બનેલી છેઃ બુદ્ધને બદલે પાંચ માથાનો નાગ છે, ધર્મનું નિશાન ચક્ર છે, જ્યારે સંઘનું ચિન્હ ઝાડ છે. હવે સિક્કા ઉપર ઝાડ પાડયું ત્યારે બીજાં બે ચિન્હો શા માટે ન પાડયાં? વળી સંઘનું નિશાન ઝાડ છે, ઝાડની ડાળી નહિ. જ્યારે મૌર્ય સિક્કા ઉપરના સૂર્ય, ગોધો અને ડાળી એ ત્રણે પારસી ધર્મને બહુ બંધ બેસતાં થઇ પડે છે, અને ડૉ. સ્પુનરના મતને પુષ્ટિ મળે છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક પારસીઓ હોવા જોઇએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં (વિશાખદત્તના ઇસ્વી આઠમી સદીમાં લખાયલા "મુદ્રારાક્ષસ" સિવાય) મૌર્ય વંશના રાજાઓ માટે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી અને તેમના તરફ એક પ્રકારની તિરસ્કારભરી ચુપકીદીથી જ જોવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ નહી પણ કલ્હણ પંડિત "રાજતરંગિણી" નામના પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં બાવન દુષ્ટ રાજાઓનાં નામ આપે છે તેમાં અશોકનું નામ માલુમ પડે છે. અશોક જેવો મહાન રાજપતિ જેને ધરાવવા માટે કોઇ પણ દેશ મગરૂર બને, અને જે ઈતિહાસ પ્રમાણે જોતાં હિન્દમાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સૌથી પહેલો હતો, તેનું નામ દુષ્ટ રાજાઓની ટીપમાં—એ શો ગજબ! ડૉ. સ્પુનર માને છે કે જો અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત પરદેશીઓ ન હોત તો જેમ વિક્રમ અને હર્ષવર્ધનના નામ આસપાસ અનેક દંતકથાઓ ભેગી થઇ છે તેમ એમના નામ ઉપર પણ થાત. પણ સ્વદેશ ઉપર ફતેહ મેળવનારા કયા પરદેશી રાજાઓનાં યશોગાન ગવાયાં છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકનાં ગવાય? ઇરાને કયારે સિકંદરની કીર્તિ ગાઇ છે કે હિન્દ વળી મૌર્ય વંશના રાજાઓની ગાય?

ચંદ્રગુપ્તના મશહૂર પ્રધાન, હિન્દના મેકીઆવેલી, ચાણક્યને બ્રાહ્મણ કહેવો કે કેમ તે વિષે ડૉ. સ્પુનરને શંકા પડે છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ તે ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો જ નહિ પણ અથર્વવેદનો ખાસ અભ્યાસી હતો, માટે તે જાદુમંતર કરવામાં, દવાદારૂથી રોગ મટાડવામાં અને ખગોળ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ ચાણક્ય પણ કોઇ પરદેશી જ હોવો જોઇએ. તે વખતના પારસીઓ ખગોળ વિદ્યામાં કુશળ હતા તે બીના ધ્યાનમાં લેતાં બનવાજોગ લાગે છે કે આ મહાશય પણ ઇરાનથી જ હિન્દમાં પધાર્યા હશે.

ડૉ. સ્પુનરની સઘળી દલીલોથી આપણને સંપૂર્ણ સંતોષ થતો નથી. પરંતુ કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય એ કહેવત પ્રમાણે એમના કેટલાક પુરાવાને જ્યારે ભેગા મુકીએ છીએ ત્યારે આપણે કબુલ કરવું પડે છે કે કદાચ મૌર્ય વંશના રાજાઓ પારસીઓ જોડે કાંઇક વ્હેવાર રાખતા હશે, અને જો તેઓ પોતે પારસીઓ ન હોય તો પણ પારસીઓની અસર તેમના ઉપર કેટલાક પ્રમાણમાં થઇ હોય તો તે બનવાજોગ છે. લખતાં ખેદ થાય

છે કે કેટલાક વિદ્વાનો ડૉ. સ્પુનરના મતને કેવળ તુચ્છકારી કાઢે છે અને કેટલાકો તો એટલે સુધી કહે છે કે ડૉ. સ્પુનરે સર રતન તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થના પૈસાથી કામ કરેલું હોવાથી પારસીઓને રાજી રાખવા માટે આ તુત ઊભું કર્યું હતું! સરસ્વતીના સેવકો ઉપર પણ આવું હલકું આળ આવી પડે તે ખરેખર અફસોસ કારક છે. મને ડૉ. સ્પુનરના મતમાં કાંઈ પણ ખાસ અશક્ય લાગતું નથી, કેમ કે હું હમેશાં શકયતાઓ (possibilities) ને માનનારો છું. મહાન સીકંદર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૩માં ગુઝર પામ્યો અને હિન્દમાં ચંદ્રગુપ્ત ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૧ માં ગાદી પર આવ્યો. સીકંદરના મરણ બાદ તેના મહારાજ્ય માં અંધાધૂંધી અને ગેરવ્યવસ્થા ચાલી રહી. શું એ શકય નથી કે આ તકનો લાભ લઇને કોઈ ઇરાની જવાંમર્દ કેટલીક સેનાનો સરદાર બનીને પોતાની તલવારના બળે પોતાનું કિસમત અજમાવવા હિન્દ ભણી નીકળી પડયો હોય? શું એ શકય નથી કે આ માણસ ઉપર નસીબદેવી હોય અને હિન્દમાં આવી તેણે એક સલતનત જમાવી રાજા થઇ બેઠો હોય, અને આગળ જતાં તેના વંશજો બૌદ્ધ ધર્મમાં ભળી ગયા હોય? શું ફકીરોના અમીર, રંકના રાય અને સિપાહી પરથી સુલતાન થવાના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ નથી? યુરોપના ઑલીવર ક્રોમ-વેલ અને નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, હિન્દના શિવાજી મહારાજ અને હૈદરઅલી અને ઇરાનના યાકુબલએથ સફ્ફારી અને નાદિરશાહનાં જીવનચરિત્રો એનો જવાબ આપવા પૂરતાં છે. તો ડૉ. સ્પુનરના મતને હસી કાઢવાને બદલે માત્ર તે મતની શકયતાં (posibility)જ જો સ્વીકારવામાં આવે તો એક નિઃસ્વાર્થી વિદ્વાનના કામને છેવટે પણ કાંઇક જશ મળેલો કહેવાય.

હવે એક નવા જ વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ. ભવિષ્ય પુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે ઇરાનથી સૂર્યપૂજા કરનારા ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં આવી વસ્યા. એ બાબત કાંઇક ઊંડાણમાં ઉતરી તપાસી જોઇએ. ભવિષ્ય પુરાણ હજી મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું નથી પણ તેમાં સમાવેલી આ બાબતની સંપૂર્ણ હકીકતનો ઇતેખાબ ડૉ. સર આર. જી. ભાંડારકરના જાણીતા પુસ્તક "વૈષ્ણવીઝમ ઍંડ શૈવીઝમ"માં અને અન્ય ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલો છે. પુરાણમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છેઃ—શ્રીકૃષ્ણ અને જાંબુવતીના પુત્ર સાંબે ઋષિ દુર્વાસાનું અપમાન કર્યું. ઋષિજીએ ક્રોધાયમાન થઇને શાપ દીધો જેથી સાંબને શરીરે કોઢ નીકળ્યો. એ રોગ અસાધ્ય માલમ પડતા તેને રાજ્યના ધર્મગુરુ ગૌરમુખની સલાહ લીધી. ગૌરમુખે કહ્યું કે ઇરાનની પાસે શક દ્વીપમાં વસતા અને સૂર્યની પૂજા કરતા મગ લોકો સિવાય બીજા કોઈ પણ એ રોગ મટાડી શકે એમ નથી. સાંબ ગરુડ ઉપર બેસી શકદ્વીપ ગયો. (મુંબાઈવાળા વિદ્વાન રાવ બહાદુર પી. બી. જોશીના મત મુજબ શકદ્વીપ તે શકસ્તાન અથવા સીસ્તાન છે.) ત્યાંથી મગ લોકોને લઈ હિન્દ પાછા ફરી તેમને સારૂ ચંદ્રભાગા નદી આગળ એક સૂર્યમંદિર બાંધી આપ્યું. (આ મંદિર હુએન ત્સીઆંગ નામના ચીના પ્રવાસીએ પણ જોયેલું હતું : તે સત્તરમા સૈકા સુધી હસ્તીમાં રહ્યું અને છેવટે ધર્માંધ ઔરંગઝેબને હાથે તેનો નાશ થયો.) એ મગ લોકો મુલતાનમાં આવી વસ્યા. તેઓએ ભોજ કુટુંબની ક્ષત્રી કન્યાઓ જોડે લગ્ન કર્યું. તેમની પ્રાર્થનાથી સાંબનો રોગ મટયો. છેવટે આ મગ લોકો હિન્દુ ધર્મમાં ભળી ગયા અને તેઓ મગ બ્રાહ્મણો કહેવાયા.

હવે આ પૌરાણિક વૃત્તાંતમાં ઐતિહાસિક સચ્ચાઈ કેટલી છે અને પુરાણોમાં સાધારણ રીતે મળી આવે છે તેમ દંતકથા અને અતિશયોક્તિ કેટલી છે તેની તપાસ કરીએ. કબુલ કર્યાં વિના છુટકો નથી કે જો કે હિન્દુ ભાઇઓએ અનેક દિશામાં નામ કાઢયું હતું તો પણ તવારીખ લખવામાં તેઓ તદન પછાત હતા, અને તવારીખ લખવાની કુશળતા તેમનામાં લાંબા સમય સુધી દેખાઈ નહોતી. આપણાં પુરાણોમાં તવારીખી બીના આવે છે પણ જાણે કે "અરેબિયન નાઇટ્સ" લખાતી હોય કે જીનપરીની વાત થતી હોય તેમ તેનું બ્યાન કરવામાં આવે છે. પુરાણોમાંથી આ સઘળી દંતકથાઓ બાદ કરી માત્ર તવારીખરૂપી સોનું તારવી કાઢવું એ મુશ્કિલ થઇ પડે છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે આ મગ બ્રાહ્મણો ઇસ્વીસન પૂર્વે અથવા પછી પહેલી સદીમાં હિન્દમાં આવ્યા. તે છતાં ભવિષ્ય પુરાણમાં તો શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો તેમની જોડે મળી આવે છે! હવે આ આધુનિક સમયમાં શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસા કયાંથી આવ્યા? તેનો ઉત્તર એટલો જ દઇ શકાય કે પોતાના વૃત્તાંતોને વધુ રસમય બનાવવા માટે, તેનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે અને તેમાં વધુ રંગ જમાવવા માટે, વિના કારણે ઇતિહાસનું ખુન કરી આપણા પુરાણી ભાઇઓએ તારીખનો પણ શુમાર રાખ્યા વિના શ્રી કૃષ્ણનાં અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો ઘુસાડી દીધાં છે. એક તો હિન્દમાં લાંબા કાળ સુધી ઇતિહાસનો દુકાળ હતો તેમાં ઇતિહાસ લખવાની ઉત્તમ તક પુરાણીઓને સાંપડી હતી, પણ તવારીખને તવારીખ તરીકે વર્ણવવાને બદલે જાણે દંતકથા લખતા હોય તેમ અનેક નિરુપયોગી બાબતો સાથે ભેળી દઇને આ તક કેટલેક દરજ્જે ખોઇ દેવામાં આવી છે, તે જોઇને દરેક ઇતિહાસપ્રેમી સજ્જનને ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ.

વળી પુરાણ પ્રમાણે ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દ આવ્યા. આ ૧૮ ના આંકડાનાં જ્યાં ત્યાં આપણને દર્શન થાય છે. ૧૮ પુરાણો અને ૧૮ ઉપપુરાણોઃ મહાભારતનાં પર્વ ૧૮ અને ગીતાના અધ્યાય ૧૮ઃ મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ ચાલ્યું અને ૧૮ અક્ષૌહિણી સેનાએ આ જંગમાં ઝંપલાવ્યુંઃ અને ઈરાનથી મગ બ્રાહ્મણો હિન્દ આવ્યા તે પણ ૧૮ નો હીસાબ ગણીને જ આવ્યા! બનવાજોગ છે કે હિન્દુઓમાં ૧૮ નો આંકડો પવિત્ર ગણાયો હોય, પણ તવારીખને પવિત્ર કે અપવિત્ર સાથે શો સંબંધ? વિદ્વાનોનો મત છે કે માત્ર ૧૮ મગ બ્રાહ્મણ નહિ પણ એથી વધારે, ગરુડ ઉપર બેસીને નહિ પણ પગપાળા, એકજ વાર નહિ પણ એકથી વધુ વાર, ઈરાનથી હિન્દ આવ્યા હોવા જોઇએ.

હવે આ મગ બ્રાહ્મણોના લક્ષણો સંબંધી શું વર્ણન છે તે જોઇએ. આપણને તુરત માલુમ પડે છે કે આ લક્ષણો ઘણે મોટે ભાગે વીસમી સદીના પારસીઓને લાગુ પડતાં છે.

મગ બ્રાહ્મણોના મૂળ ગુરુ જરશબ્દ અથવા જરથસ્ત નામના હતા. (લખવાની ખાસ જરૂર નહોય કે આ જર શબ્દ તે પારસીઓના પયગમ્બર અષો ઝરથુશ્ત્ર છે.)

મગ બ્રાહ્મણો પોતાની કમર આસપાસ "અવ્યંગ" નામની પવિત્ર દોરી બાંધતા. (આ "અવ્યંગ" ને અવસ્તામાં ઐવ્યાઓંઘ કહે છે; અમે તેને કુસ્તી કહીએ છીએ. બ્રાહ્મણો ખભે જનોઇ બાંધે છે જ્યારે અમે તે કમર આસપાસ પહેરીએ છીએ.)

મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યને પૂજતા. (એ તો ઝમાને અવ્વલથી તે હમણાં સુધી પારસીઓનું અને ગાયત્રી મંત્ર ભણતા હિન્દુઓનું મુખ્ય લક્ષણ જ છે.)

મગ બ્રાહ્મણો ભોજન કરતી વખતે ચુપકીદી જાળવતા. (અલબત હવે તો " ડીનર " ઉપર ભાષણો થાય છે અને " સલામતી " લેવાય છે, તો પણ કેટલાક બુઝર્ગ પારસીઓ મ્હારા જોવામાં આવ્યા છે જેમને મન ભોજન એ પણ એક પવિત્ર ક્રિયા છે, અને ખાણું ખાતાં તેઓ મુદ્દલ બોલતા નથી. ખાતી વેળાએ મૌન ધારણ કરવું તેને અમે " બાજ ધરવી " કહીએ છીએ.)

મગ બ્રાહ્મણો દહાડી રાખતા. (હવે તો પારસીઓમાં કે જુદીન કોમોમાં દહાડી મુછ રાખવાં કે કેમ તે સૌ સૌની સગવડ અને શોભાનો સવાલ થઇ પડયો છે; તો પણ હજી અમારા દસ્તુર મોબેદો ઘણે મોટે ભાગે દહાડી રાખે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો મ્હોં ઉપર " પદાન " બાંધતા. (એ " પદાન " ને અવસ્તામાં " પૈતિદાન " કહે છે. પ્રાર્થના કરતી વખતે પવિત્ર અગ્નિમાં થુંકના છાંટા ન ઊડે તેટલા માટે આજે પણ દસ્તુર મોબેદો મ્હોં ઉપર નાક આગળથી એક રૂમાલ બાંધે છે. જૈન સાધુઓ જે રુમાલ વાપરે છે તેનાથી એ મોટો હોય છે અને પ્રાર્થના પુરી થયા પછી તે તુરત કાઢી લઇ પાઘડીમાં બાંધી લેવામાં આવે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો પ્રાર્થના કરતી વખતે હાથમાં ચમચ લેતા હતા. (હજી પણ મોબેદો હાથમાં ચમચ રાખે છે, જેની ઉપર સુખડ મુકી અગ્નિને અર્પણ કરે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો સફાઈ અને ચોખ્ખાઇ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતાં અને નિયમિત વખતે અંગોળ કરતા. (શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક પવિત્રતા ઉપર તો અમારો ધર્મ જ રચાયલો છે.)

મગ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ માસિક બિમારીને પ્રસંગે પુરુષવર્ગથી વેગળી રહેતી હતી.

આ સઘળાં લક્ષણો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઇરાનથી આવેલા એ માણસો તે ખરેખર ઝરથુસ્તી પારસીઓ જ હતા.

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં ક્યારે આવ્યા. જો ભવિષ્ય પુરાણમાં બીજું કાંઇ નહિ પણ માત્ર તારીખનો એક આંકડો જ લખ્યો હોત તો આ કડાકુટનું છેવટ આવત. પણ હવે એ વાત ઉપર બળાપો કરવો ફોકટ છે. સર ભાંડારકર દલીલ કરે છે કે પારસી હખામની સલતનતનો સીકંદરને હાથે ઇસવીસન પૂર્વે ૩૩૩માં અંત *આવ્યા બાદ, પારસીઓ મિથ્રપૂજા (સૂર્યપૂજા) નો સંદેશ લઇને અનેક દિશાઓમાં વિખ*રાઇ ગયા. ઇસવીસન પૂર્વે બે સદીઓ ઉપર રોમમાં પણ મિથ્રપૂજા પ્રચલિત હતી; તો સર ભાંડારકરના મત મુજબ બનવાજોગ છે કે લગભગ એ જ સમયમાં કેટલાક પારસીઓ સૂર્ય-પૂજાનો સંદેશ લઇને હિન્દમાં પણ આવ્યા હોય. એક જુદી જ દલીલને આધારે મ્હારૂં પોતાનું મત નમ્રતાપૂર્વક દર્શાવવાની રજા લઉં છું. ઇસવીસન પૂર્વે ૩૨૩ માં સીકંદર ગુઝર પામ્યો ત્યારથી તે ઇસવીસન ૨૨૬ માં સાસાની વંશનો સ્થાપક અર્દશીર બાબકાન ઇરાનના તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી અમારો ધર્મ ઇરાનમાં એક રાષ્ટ્ર–ધર્મ (State religion) રહી શક્યો નહિ. અમારો ધર્મ કાંઈક વીસરાવા લાગ્યો અને કેટલેક દરજ્જે તેમાં અનિષ્ટ તત્ત્વો દાખલ થવા માંડયાં. પણ ઇસવીસન ૨૨૬ માં અર્દશીર બાબકાન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પારસી ધર્મમાં નવજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું. ગામેગામથી દસ્તુર મોબેદો પોતાની પવિત્ર કેતાબો લઇને ભેગા થયા, અને જરથુસ્તી ધર્મ નવે જન્મે જીવવા લાગ્યો, અને એનું નવીન

સ્વરૂપ ઘડાયું. લોકોમાં અવનવો ધાર્મિક ઉત્સાહ સજીવન થયો અને બનવાજોગ લાગે છે કે પોતાના ધર્મનો સંદેશો લઇને કેટલાક પારસીઓ એ સમયમાં હિન્દ આવવા નીકળી પડ્યા હોય. વળી સર ભાંડારકર બીજી પણ એક દલીલ રજુ કરે છે. ઇંડોસિકથીયન શાખાનો અને કુશન જાતનો કનિસ્ક નામનો બૌદ્ધ મતવાદી એક મહાન રાજા હિન્દની ઉત્તરે રાજ્ય કરી ગયો હતો અને એની રાજ્યધાની પેશાવર હતી. તે કયા સમયમાં થઇ ગયો તે વિષે મતભેદ છે, પણ ઘણાખરા વિદ્વાનોના મત મુજબ તે ઇસવીસન પહેલી કે બીજી સદીમાં થઇ ગયો હોવો જોઇએ. તેના વખતના સિક્કાઓ મોજુદ છે જે જોતાં તેની ઉપર " મિહિર " ની આકૃતિ નજરે પડે છે. આ " મિહિર " તે ફારસી શબ્દ મહેર છે અને તે અવસ્તાના 'મિથ્ર' (અથવા સંસ્કૃત 'મિત્ર') શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે, અને એનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તો આ ઉપરથી જણાય છે કે એ બૌદ્ધ મતવાદી રાજાના રાજ્યમાં પણ કાંઇક ઝરથુસ્તી ધર્મની કે રીતરિવાજની અસર થયેલી હોવી જોઇએ. એ રીતે જોતાં પણ જે મગ બ્રાહ્મણો ઈરાનથી હિન્દ આવ્યા તે ઇસ્વી પહેલી કે બીજી સદીમાં આવ્યા હોવા જોઇએ.

મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં કાંઈ રહેવા પામી છે કે કેમ તે બાબત ઉપર આપણે હવે આવીએ. મિ. કે. એન. સીતારામ નામના ગૃહસ્થે " ધી કે. આર. કામા. ઓરીઍન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ જરનલ "માં " ઇરાનીયન ઇન્ફલુઅન્સ ઑન ઇન્ડીઅન કલચર " નામનો બહુ વિદ્વત્તાભરેલો નિબંધ લખેલો છે તેમાં તે જણાવે છે કે ઇસવી છઠ્ઠી સદીમાં મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં બહુ હતી, અને ઇરાની તરીકત પ્રમાણેની સૂર્યપૂજા પૂરજોશથી ચાલતી હતી. મિ. સીતારામ માને છે કે શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૮) તેમના પિતા પ્રભાકરવર્ધન, તેમના પિતા આદિત્યવર્ધન અને તેમના પિતા રાજ્યવર્ધન એ સૌ પરમાદિત્યભક્તો અને મગ બ્રાહ્મણોના જ વંશજો હતા. પ્રભાકર અને આદિત્ય નામો પણ સૂર્યનાં જ છે એ વાત પણ અર્થસૂચક ગણાવી જોઇએ. વળી વરાહમિહિર તે રાજા વિક્રમની દરબારનાં નવરત્નોમાંનો એક વિદ્વાન ગણાતો. તે ભૂગોળ અને ખગોળવિદ્યામાં નિપુણ હતો, અને ૫૮૭ માં તે ગુજર પામ્યો. મિ. સીતારામના મત પ્રમાણે એ વરાહમિહિર પણ એક મગ બ્રાહ્મણ હતો અને પોતાનાં પુસ્તકોમાં તેણે પોતાના મગ બ્રાહ્મણ પૂર્વજો માટે ઇશારા કર્યા છે. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું. વરાહમિહિરે 'બૃહતસંહિતા' નામનું પુસ્તક લખીને તે સૂર્યનારાયણને અર્પણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી પણ તેને મગ બ્રાહ્મણો જોડે નિસબત હતી એમ મિ. સીતારામ અનુમાન કરે છે. હિન્દમાં અનેક નાની જાતો આવીને હિન્દુઓમાં ભળી ગઇ હતી, અને તવારીખની મદદ વિના તેમનું નામનિશાન પણ આજે આપણને જડે નહિ. તેમ મગ બ્રાહ્મણોની નાની સંખ્યા આવી, જેમ સરિતા સાગરમાં મળી જાય છે તેમ, હિન્દરૂપી મહાસાગરમાં મળી જઇ તેના અસ્તિત્વનો લોપ થઈ ગયો હતો.

આ પછી હિંદુ અને પારસીઓનો સંબંધ મહાબળવાન અને પરાક્રમી બહેરામગુર રાજાની કેટલીક દંતકથામાંથી મળે છે. આ સાસાની વંશના રાજાએ ઇ. સ. ૪૨૦ થી ૪૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે મહાકાય અને ધનુર્વિદ્યામાં અતિ કુશળ હતો. ખાસ કરીને સિંહ અને ગુરખર (જંગલી ગધેડા)ના શિકારનો શોખીન હોવાને લીધે જ તેનું નામ "બહેરામગુર" પડ્યું. ફિરદૌસી કહે છે કે:—

" શિકારરા નબારાદ બજુઝ.શીર એ ગુર
અઝાનરાશ ખાનદન્દ બહેરામગુર "

યાને, સિંહ અને ગુર સિવાય એનો બીજો શિકાર જ નહોતો, માટે જ તેનું નામ બહેરામગુર પડ્યું. અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે એક રાજાને ગધેડાનો ઇલકાબ આપ્યો છે તે તિરસ્કારથી નહિ પણ તે રાજાનું બળ જોતાં માનાર્થે અપાયો છે. દાખલા તરીકે ઓમૈયા વંશનો છેલ્લો અરબ ખલીફ મેરવાન બીજો, જે ઝાબની લડાઇ પછી ૭૫૦ માં કતલ થયો, તેનું પણ અંગબળ અને કામ કરવાની શક્તિ જોતાં તેને " હમાર " અથવા ગધેડાનું ઉપનામ મળ્યું હતું. બહેરામગુર એક ઇરાની એલચીના વેશમાં હિન્દમાં આવી કનોજના રાજા શંગલના દરબારમાં ગયો. તેનું બ્યાન ફિરદૌસીના શાહનામામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં અદ્‌ભુત પરાક્રમો જોઇને રાજા શંગલને ભય થયો કે એક સાધારણ એલચી જો આવો જબરો હોય તો ઇરાનનો રાજા બહેરામગુર તો કેવો હશે! બહેરામગુર ઉપર સખીનુદ નામની રાજાની કુંવરી મોહિત થઇ અને છુપાછુપ તેમનું લગ્ન થયું. આ સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલો વંશ તે ગર્દભીલા રજપુતોનો વંશ કહેવાય છે. બહેરામનું ઉપનામ પણ ગુર અથવા ગધેડો હતું, અને ગર્દભીલા શબ્દ પણ ગર્દભ અથવા ગધેડા ઉપરથી આવ્યો છે, અને આ બન્ને વાત બંધબેસતી લાગે છે. પણ આ માત્ર દંતકથા છે, એને તવારીખનો વિશ્વાસપાત્ર ટેકો હોય એવું મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

હવે સાસાની વંશના સૌથી મહાન અને મશહુર રાજા નૌશીરવાન, જેને માટે માત્ર ઇરાને જ નહિ પરંતુ આખા એશિયાએ મગરૂર રહેવું જોઇએ તેની તરફ નઝર નાંખીએ. તેણે ૫૩૧ થી ૫૭૯ સુધી રાજ્ય કર્યું અને એના અદલ ઇનસાફને લીધે તે નૌશીરવાન આદેલના નામથી ઓળખાય છે. રજપુતોની ઉત્પત્તિ લગભગ ૬૦૦ ની સાલથી કેટલાકો ગણે છે. કરનલ ટૉડના " રાજસ્થાન "માં એક દંતકથા લખેલી છે કે રજપુતોના મૂળ સ્થાપક બાપારાવળ શહેનશાહ નૌશીરવાનની પુત્રી જોડે પરણ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ બાપારાવળ કેટલીક કન્યાઓ જોડે રાસ રમ્યા. તે દરમિયાન રમતના જ આવેશમાં એ છોડીઓ જોડે અમસ્થી ખોટી લગ્ન ક્રિયા કરવાનું તેમને મન થઇ આવ્યું. પછીથી માલુમ પડ્યું કે એ ક્રિયા તો ખોટી નહિ પણ ખરી થઇ ગઇ હતી, એટલે બાપારાવળને એ રમત મોંઘી પડી ગઇ, અને તેમને ઝીંદગીભર અનેક પત્નીઓનો બોજો ઉઠાવવો પડયો હતો, અને તેમના દ્વારા તે અનેક રજપુત કુળોના પિતા થયા હતા. વળી એમ પણ મનાય છે કે બાપારાવળ ઇરાન પણ ગયા હતા. આટલી વિગતથી કદાચ આપણે એમ માની શકીએ કે એમની એક પત્ની તે નૌશીરવાનની પુત્રી પણ હોય. પણ ખુદ કરનલ ટૉડ પોતે જ બાપારાવળની જન્મતિથિ ૭૧૨ આપે છે જ્યારે મિ. ગૌરીશંકર ઓઝા એમના " રજપુતાના કા ઇતિહાસ "માં ૭૧૨ થી પણ દૂર એ તારીખ મૂકે છે; એટલે તારીખોનો મેળ નહિ થવાથી આ દંતકથા તુરત ભાગી પડે છે, કેમકે ૭૧૨ માં જન્મેલો પુરુષ ૫૭૯ માં ગુઝર પામેલા શહેનશાહની પુત્રી સાથે પરણે એ બિલકુલ અસંભવિત લાગે છે. કદાચ ઇરાની રાજ્યનો નાશ થયા બાદ એક ઇરાની રાજકુંવરી જોડે બાપારાવળ પરણ્યા હોય, પણ આવા આવા તર્કોને ઇતિહાસનું નામ આપવું યોગ્ય ગણાય નહિ.

પુલકેશી બીજો નામનો એક મહાપરાક્રમી રાજા આ સમય પછી દક્ષિણ હિન્દમાં રાજ્ય કરતો હતો. હર્ષવર્ધને જેમ બીજા રાજાઓ ઉપર જીત મેળવી હતી તેમ તે પુલકેશી બીજા ઉપર જીત મેળવી શક્યો ન હતો. ઇરાન તરફથી એક એલચી ખાતું પુલકેશી બીજા ઉપર આવ્યું હતું, અને તેનો ચિતાર અજંટાની ગુફાઓમાં કોતરી કાઢવામાં આવ્યો છે. તે કોતરેલી આકૃતિઓએ પહેરેલા પોશાક ઉપરથી તે સાસાની ઇરાનીઓની હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે.

નૌશીરવાનનો પૌત્ર ખુસરૂ પરવીઝ પોતાની જાહોજલાલી અને મોજશોખ માટે જાણીતો છે. શીરીન નામની સ્વરૂપવાન બાનુ, જે ઇરાનના સુંદરી સંઘમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતી, તેણીની જોડેના એના ઇશ્કની પ્રેમકથા નીઝામી ગનજવી નામનો ફારસી શાએર દિલપસંદ કાવ્યમાં ગાઇ ગયો છે. ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમકિસ્સો તે લયલા મજનુન કે જહાંગીર નુરજહાનને ભુલાવે તેવો હતો. આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમ દર્શાવતું એક ચિત્ર અજંટાની ગુફામાં કોતરી કાઢેલું જોવામાં આવે છે. વળી એ જ રંગીલા રાજાની ખુસરૂ પરવીઝના અમલ દરમ્યાન હિન્દમાંથી ઘણાએક ગવૈયાઓ અને ગાનારીઓ ઇરાન જઈ વસ્યાં હતાં.

નૌશીરવાનના સમયમાં ઇરાનીઓની સાહિત્યસંબંધી નિસબત હિન્દ સાથે કેવી હતી તે હવે જોઇએ. નૌશીરવાને બરઝુ નામના એક ઇરાની વિદ્વાનને નવું જીવન લાવે એવો એક ચમત્કારિક સંજીવની રોપો લાવવા હિન્દ મોકલ્યો. હિન્દમાં સઘળે ફરવા છતાં તે રોપો ન જડવાથી તે નિરાશ થયો. તેટલામાં એક હિન્દી પંડિતે "હિતોપદેશ" અથવા "પંચતંત્ર"ને નામે ઓળખાતી મશહુર ચોપડી બરઝુને આપીને કહ્યું કે નવું જીવન આપનાર પાલો તે તો આત્મોન્નતિ કરનારૂં જ્ઞાન જ છે. અદૃષ્ટ રહેલા ઇંદ્રજીતના કાતિલ બાણથી મુર્છિત થઈ મરણ કાંઠે પડેલા લક્ષ્મણને ઉગારવા સારૂ સંજીવની લાવવા હનુમાનજી ઉપડ્યા હતા, અને એ ચમત્કારિક પાલો તો નહિ પણ પર્વત જ ઉપાડી લાવ્યા હતા, તેમ સંજીવનીની શોધમાં નીકળેલો બરઝુ રોપાની ડાંખળી નહિ પણ આખું જ્ઞાનવૃક્ષ જ ખેંચી ગયો. નૌશીરવાનના હુકમથી એ પુસ્તકનો તરજુમો સંસ્કૃત ઉપરથી પહેલ્વીમાં થયો. ઇરાની શેહનશાહત તારાજ થયા બાદ ઇસ્લામમાં વટલી ગયલા અબદુલ્લા ઇબ્ન અલ મુકફ્ફે નામના ઝરથોસ્તીએ તેનું અરબીમાં ભાષાંતર કર્યું, અને છેવટે મૌલાના કાશફીએ "અનવારે સોહેલી"ના નામથી અરબીમાંથી ફારસીમાં તેનો તરજુમો કર્યો. એ જગજાણીતી કેતાબ, જેમાં ઇસપની નીતિકથાઓ જેવી અનેક વાર્તાઓનો ભંડાર છે, તે "કલીલે ઓ દમને"ના નામથી પણ ઓળખાય છે અને એ સઘળાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં લખાયેલ "હિતોપદેશ" છે.

નૌશીરવાનના રાજ્યઅમલમાં બનેલો એક બીજો બનાવ નોંધવાજોગ છે. પહેલ્વી સાહિત્યમાં "ચતરંગ નામક" (શેત્રંજનામું) નામનું એક પુસ્તક છે જેમાં શેત્રંજ (chess)ની રમત શી રીતે હિન્દમાં નીકળી તેનું બ્યાન છે. એમ કહેવાય છે કે નૌશીરવાનને ખંડણી ભરતા એક હિન્દી રાજાના મુલકમાં આ રમત શોધાઇ હતી. તે રાજાએ એક પંડિત જોડે ખંડણી ભેગી આ રમત પણ ઇરાની દરબારમાં મોકલી અને એ રમતનું ગુંચવણું ઉકેલવા સર્વેને આહ્વાન કર્યું. સૌ કોઈ હારી બેઠા પણ બુઝરજમહેર નામનો વડો વઝીર, જે પોતાના બુદ્ધિબળ માટે મશહુર હતો, તેણે એ રમત શોધી કાઢી, અને જે

પંડિત તે રમત લાવ્યો હતો અને તે રમત રમવામાં પ્રવીણ હતો, તેની જોડે ત્રણ દાવ રમી તેને ત્રણે દાવમાં મ્હાત કર્યો. પછી બુઝરજમહેરે એક "નર્દ" જેને ઇંગ્રેજીમાં backgammon કહે છે તે નામની રમત શોધી કાઢી. તે લઈ પોતે હિન્દ ગયો પણ કોઈપણ હિન્દીવાન એ રમત ઉકેલવાને શક્તિમાન નીકળ્યો નહિ.

પણ હવે ઇરાની પારસીઓ અને હિન્દુઓના સંબંધનો ઓચિંતો અંત આવવા પામે છે. ઇરાનનું રાજ્ય અરબોને હાથે ફના થાય છે, અને પારસીઓના શાનો શૌકત,[1] જાહો હિશમત,[2] મુલ્કો મિલ્લત,[3] માલો દૌલત[4] કિસ્મતની અદેખી આંખે જાણે જોવાઇ શકાયાં ન હોય તેમ ઇરાની સલતનતની રંગીલી રંગભૂમિ ઉપર આફતરૂપી અંધકારનો સિયાહ પરદો પડે છે. ૬૪૧માં થયેલા નેહાવંદના ખુનખાર જંગ પછીથી દસ વર્ષના અરસામાં, જે જંગલી અરબોની સાથે ઇરાનીઓ હજી સુધી મયદાનમાં પંજો મેળવીને જીતવાની પરવા પણ કરતા નહતા, તે જ અરબોને હાથે ઇરાની તાજોતખ્ત અને દીનોઇમાનનું સત્યાનાશ વળી ગયું. શાએર મોઅઝઝી એક ઠેકાણે કહે છે તેમઃ—

"જાઇ કે બુદ આન દિલસિતાન બા દુસ્તાન દર બુસ્તાન
શુદ ગુર્ગો રૂબેહ રા મકાન, હમ બુમો કિરગિસ રા વતન"

[જે બાગબગીચામાં સુંદર સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રેમીઓ જોડે આનંદમાં દિલ બેહલાવતી હતી, તે ફુલવાડીમાં આજે વરૂ અને શિયાળવાં ભટકે છે, તે મહેલોનાં ખંડિયેરો ઉપર ઘુવડો અને ગીધોએ પોતાનું ઘર કર્યું છે.]

હઝરત મહોમ્મદ સાહેબ ૫૬૯માં જન્મ પામ્યા અને ૬૩૨ની સાલમાં તેમણે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું. દંતકથા એવી છે કે એમના જન્મ વખતે જ કેટલાક અર્થસૂચક ચમત્કારો થયા હતા જે ઉપરથી જણાતું કે ઇરાન દેશના દહાડા હવે ગણાઇ ચુક્યા હતા. પયગમ્બર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખનાર વૉશિંગટન ઇરવિંગ નામનો જાણીતો અમેરીકન લેખક દંતકથા વર્ણવે છે, કે એક રાતે જગતનાં તમામ મંદિરોમાંની મૂર્તિઓ ઊંધે મસ્તકે ઝમીન ઉપર પડી; તેજ રાતે અથો ઝરથુસ્ત્રનો અગ્નિ જે સૈકાઓથી ઈરાનમાં બળતો હતો તે એકાએક બુઝાઈ ગયો; તે જ રાતે નૌશીરવાનના મહેલના કંગુરા ઓચિંતા ભાગીને ઝમીનદોસ્ત થયા; તે જ રાતે ઈરાનના દસ્તુરાન દસ્તુરને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે એક અરબી ઊંટે એક ઇરાની ઘોડા ઉપર જીત મેળવી; તે જ રાત પુરી થયા બાદ અરબ દેશમાં મક્કાની પવિત્ર ભૂમિમાં રબીઉલ અવ્વલની ૯મી તારીખને સોમવારે ઇસવી સન ૫૬૯ના એપ્રિલ મહિનામાં કુરેશ ખાનદાનના અબદુલ્લાનાં પત્ની બાનુ અમીનાને પેટે હઝરત મહોમ્મદ નામના એક મહાન પયગમ્બરનો જન્મ થયો. તેમણે અરબ જેવી અજ્ઞાન અને વ્હેમી પ્રજામાં અવનવો જુસ્સો અને ઐક્યબળ રેડયાં. તેમના સ્વર્ગવાસ પછીના દસ વર્ષની અંદર અરબોના પગ તળે ઇરાનની સરઝમીન રોળાઇ ગઇ, અને અદ્યાપિ પર્યંત કોઇ પણ પરાજયને પ્રસંગે જેટલું લોહી ના પીધું હોય તેટલું ઇસ્લામની શમશીરના પ્રતાપથી પીને ઈરાનની ધરતી તર થઇ ગઇ. ઇસ્લામનું ચિહ્ન ઊગતા બીજના ચંદ્રનું છે, જ્યારે ઝરથુસ્તી ધર્મનું નિશાણ સૂર્યનું છે. અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે જ્યારે પણ બીજના ચંદ્રનાં આકાશમાં દર્શન થાય ત્યારે સૂર્ય તો

૧. મહત્તા અને જાહોજલાલી ૨. દરજ્જો અને સત્તા ૩. મુલક અને રાજ્ય ૪. માલ અને દોલત

અદૃશ્ય થયેલો જ હોય; તેમ જ્યારે ઇસ્લામી ચંદ્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે અમારા ધર્મનો આફતાબ ઈરાનની દૃષ્ટિમર્યાદા પાછળ મ્હોં છુપાવી અસ્ત પામ્યો. પણ વિજયી અરબોને તે સમયે ખ્યાલ પણ ન હશે કે ઈરાન સરઝમીનમાં અસ્ત પામેલા તે સૂર્યનો ઉદય હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી તે માલેકની ફઝલો કરમથી[૫] ફરી થવા પામશે.

પારસીઓનો છેલ્લો બાદશાહ યઝદજર્દ શહેરયાર ૬૫૧માં એક નીચ તોખમના પારસી લોટ દળનારને હાથે કતલ પામ્યો. તે બાદશાહને પાંચ ફરઝંદો હતાં–પુત્રોમાં ફીરોઝ અને બહેરામ; પુત્રીઓમાં શહેરબાનુ, મહેરબાનુ અને મહાબાનુ. મુસીબતોથી હેરાન થયેલો રાજકુમાર ફીરોઝ ચીન ભણી નાઠો. પણ એની અનેક કાકલુદીઓ છતાં ચીનના શહેનશાહે એને મનમાનતી લશ્કરની મદદ આપી નહિ. ચીનમાં ફીરોઝે એકાદ બે અગ્નિમંદિરો બાંધેલાં કહેવાય છે. ચીનની તવારીખમાં એને પીલુસ્સેઝ નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે. એનું શરીર ચીનમાં હોવા છતાં એનું દિલ ઇરાનમાં ભમતું હતું. છેવટે કાંઈ પણ મદદ મળી ન શકવાથી, સ્વદેશને પાછું છતી લેવાની હોંશને પોતાની છાતીમાં જ સમાવી દઈ, તે કમનસીબ શાહઝાદો ફીરોઝ પરાઈ ભૂમિમાં ભગ્ન હૃદયે મરણને શરણ થયો. તેનો ભાઈ બહેરામ તુરકસ્તાન ભણી નાઠો. તેનું શું થયું તે નક્કી જણાયું નથી, પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે તે ઇસ્લામ ધર્મમાં વટલી ગયો અને તેના વંશજો તુર્ક લોકોમાં ભળી ગયા. રાજકુમારી શહેરબાનુ પયગમ્બર મહોમ્મદ સાહેબના પૌત્ર ઇમામ હુસેનના જોવામાં આવી અને તેમણે તેની જોડે લગ્ન કર્યું. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં તે "શાહેઝનાનબીબી શહેરબાનુ" ના ઇલ્કાબથી ઓળખાય છે. ઇમામ હુસેન સાથના લગ્નથી જે ઔલાદ પેદા થઇ તે હાલના સૈયદો કહેવાય છે.

શાહઝાદી મહેરબાનુ બહુ સ્વરૂપવાન હતી. અરબોથી નાસતાં અને જંગલોમાં ભટકતાં તે નીસોસ થઇ ગઇ, તેટલામાં એક અરબના જોવામાં તે આવવાથી તે તેણીની પૂઠે દોડ્યો. મહેરબાનુ તેનાથી છુપાતી ભરાતી એક ખેડુતને ત્યાં આવી પાણી પીવાની ઇચ્છા બતાવી. પાણી ન હોવાથી ખેડુત ગાયનું દૂધ દોહવા બેઠો. વાસણ દૂધથી ભરાતાં જ ગાયે લાત મારી તે ઊંધું વાળી નાખ્યું. તરસથી તે શાહઝાદીનો જીવ બેતાબ મારી ગયો હતો તેટલામાં દૂરથી પેલા જ આરબને દોડતો આવતો જોઇ ગિરદેશા[૬]થી ઘેરાઇ ગયેલી તે કમનસીબ બાનુ પોતાનો જીવ લઇને નાઠી. જ્યારે માલુમ પડ્યું કે હવસનાં અગ્નિથી જળતા તે હયવાનના પંજામાંથી પોતાની પાકદામનને બચાવવાનો બીજો રસ્તો ન હતો, ત્યારે સર્વશક્તિમાન અહુરમઝદને યાદ કરી પોતાનું શીયળ સાચવવા તેની ખરા દિલથી પ્રાર્થના કરી. તેની બંદગીનો જાણે જવાબ મળતો હોય તેમ તેની સામેનો પર્વત વચમાંથી ફાટી ગયો, અને જેમ સીતાદેવી ધરતીમાં સમાઇ ગયાં તેમ તે ઇરાની સતી પહાડના પેટામાં અલોપ થઇ ગઇ. તે જગ્યાએ હિન્દના પારસીઓએ ૧૯મી સદીમાં પૈસા મોકલાવી એક સુંદર ફુવારો બંધાવ્યો છે, અને દર વર્ષે બેહમન મહિનાના આશતાદ રોજે તે ઠામે જશન (ધાર્મિક ઉત્સવ) કરીને તે પવિત્ર બાનુની યાદમાં બંદગી કરવામાં આવે છે.

આ સઘળાં ફરઝંદો જોડે હિન્દુઓને કાંઇપણ નિસબત નથી, પણ એક મહાબાનુ નામની શાહઝાદી કેટલાક ઇરાની સીપાહીઓની સાથે સ્વદેશ - છોડીને હિન્દ ભણી નાસી

૫. કૃપા ૬. વિપત્તિ

આવી. અબુલફઝલ પોતાની "આઇને અકબરી" નામની મશહુર કેતાબમાં દંતકથા લખે છે કે એ શાહઝાદીએ એક રજપૂત રાજકુમાર જોડે લગ્ન કર્યું, અને એમનાથી જે વંશ ઉત્પન્ન થયો તે રજપુતોમાં સૌથી શૂરવીર અને નામીચો ઉદેપુરના શિશોદિયાઓનો વંશ છે. અમૂલ્ય જવાહેરોથી ભરેલી એક દાબડીનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેમાંનાં એકાદ બે કિંમતી મોતીઓ કોઈ રાજવીને હાથ જઈ ચઢતાં તે તેના મુગટમાં વિરાજે છે; તે પ્રમાણે પારસીઓનું બાદશાહી કુટુંબ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું, પણ અહીંતહીં ઊડેલાં તેનાં લોહીનાં ટીપામાંથી સૈયદ અને શિશોદિયાના ઉમરાવી વંશો ઉત્પન્ન થયા.

હવે પારસીઓ ઇરાન છોડી હિન્દ આવ્યા તે બાબત હાથ ધરીએ. છેક નૌશીરવાનના વખતથી જ નજુમીઓ એવી ભવિષ્યવાણી ભાખતા કે ઇરાની તાજોતખ્ત એક સદીની અંદર ફના થશે. તે વખતથી જ કેટલાક ધર્મિષ્ઠ પારસીઓ તેમનાં ધર્મપુસ્તકો લઇને ખોરાસાનની પહાડી જગ્યાઓમાં જઇને ભરાઇ રહ્યા. ઈરાન તો વકી મુજબ પડ્યું; પણ અરબોને વર્ષો સુધી તે પહાડી જગ્યાઓમાં જવાનું સૂઝ્યું નહિ. પણ છેવટે જ્યારે તેઓએ ત્યાં પણ પોતાનાં કદમ લંબાવ્યાં, ત્યારે પારસીઓએ ત્યાંથી નાસી છુટી હોરમઝના બંદરમાં આવી આશરો લીધો. ત્યાં વીશ વર્ષ ગાળ્યા પછી તે ઠેકાણે પણ માલુમ પડ્યું કે અરબોના હાથથી એઓ સલામત રહી શકશે નહિ. આખરે એક વૃદ્ધ દસ્તુરે નજુમ જોઇને જણાવ્યું કે હિન્દ સિવાય પારસીઓ માટે બીજી કોઇપણ જગ્યા અનુકૂળ હતી નહિ. અરબોના રાજ્ય અમલથી અત્યંત ત્રાસ પામી આખરે આ પારસી આદ્ય યાત્રાળુઓ (Pilgrim Fathers)એ પોતાના પ્રિય માદરવતનને છેલ્લી સલામ કરી હિન્દના કિનારા તરફ ચાલુ મૂક્યું. હિન્દમાં આવી દીવ બંદરે તેમણે મુકામ કર્યો. પરંતુ ૨૦ વર્ષ બાદ તે તેમને માફક નહિ આવવાથી પાછા સમુદ્રખોળે ઉછળતા થયા. પણ આ વખતે વરુણદેવની અકૃપાને લીધે તેમને એક ભારે તોફાન નડ્યું; અને એમને લાગ્યું કે થોડાક વખતમાં આખો કાફલો સાગરને તળિયે જઇ બેસશે. પારસીઓએ તે પ્રસંગે ફતેહના ફિરસ્તા બહેરામને યાદ કરી તેની બંદગી કરી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો આ તોફાનમાંથી તેઓ બચી જવા પામે તો એક ખાસ અગ્નિમંદિર સ્થાપી તેનું નામ "આતશ બહેરામ" અથવા બહેરામનો અગ્નિ એવું રાખશે. ઇશ્વરકૃપાથી તોફાન શાંત થયું અને પારસીઓનું વહાણ સંજાણ બંદરે આવી ઊભું રહ્યું. આ રીતે આખરે પુત્રી માતાને અને સરિતા સાગરને આવી મળી, અને ઇસુખ્રીસ્તના જન્મની સૈકાઓ પહેલાં એશિયા માઇનરમાં વસતા આર્યો વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદને લીધે જે બે શાખાઓ જુદી પડી હતી તે છેવટે એક દેશમાં આવીને મળી. કઇ સાલમાં પારસીઓ હિન્દ આવી વસ્યા તે સંબંધી તીવ્ર મતભેદ છે. ૧૬૦૦ની સાલમાં નવસારીવાળા મોબેદ બેહમન કૈકોબાદ બિન હોરમઝદયાર સંજાણાએ "કિસ્સે સંજાન" નામનું પુસ્તક ફારસી કાવ્યમાં લખ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યા મુજબ પારસીઓ હિન્દને કિનારે ૭૧૬ માં આવી ઊતર્યા. આ તારીખ ખોટી લાગે છે અને પારસી અભ્યાસીઓ હમણાં એ તારીખ ૭૬૦ થી ૭૬૬ સુધી મૂકે છે.

સંજાણ બંદરે આવ્યા બાદ પારસીઓએ શું કર્યું તેની વિગત "કિસ્સે સંજાન"માં આપવામાં આવી છે. કમનસીબે તેને તવારીખનો ટેકો નથી, માટે એ પણ દંતકથા તરીકે જ ગણાવી શકાય. "કિસ્સે સંજાણ"માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સંજાણનો રાજપતિ જાદવરાણા કરીને હતો, અને એક પરદેશી અને લડાયક જાત પોતાના ન્હાના રાજ્યમાં આવી વસે

તે તેણે કુદરતી રીતે જ નાપસંદ કર્યું. ખુલ્લેખુલ્લો નાનો જવાબ નહિ પાઠવતાં રાજાએ એક છલોછલ ભરેલો દૂધનો ઘડો પારસીઓ ઉપર મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો હતો કે જેમ તે ઘડામાં વધુ દૂધ રેડી શકાય એમ નહતું તે જ પ્રમાણે સંજાણના ન્હાના રાજ્યમાં પરદેશીઓ માટે જગ્યા જ નહોતી. પારસીઓના તે વખતના ધર્મગુરુ દસ્તુર નૈર્યોસંગધવલ નામે હતા. (જો કે આ નામ સંબંધી પણ પુષ્કળ મતભેદ છે.) બીજા મ્હોં જોતા ઊભા રહ્યા છે તેટલામાં તે દાનેશમંદ દસ્તુરજી મામલો ચેતી ગયા, અને ઝટ પોતાની આંગળીએથી વીંટી કાઢી તે દૂધના ઘડામાં નાખી. એક બીજા વર્ણન પ્રમાણે દસ્તુર ધવલે તેમાં થોડીક સાકર નાખી ઘડો પાછો મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો થાય કે જેમ સાકર અને દૂધ એક બીજામાં ભળીને સંપથી રહી શકે છે તેમ પારસીઓ હિન્દુઓ જોડે રહેશે. જાદવરાણા આ ચતુરાઇ જોઇ બહુ ખુશ થયા, અને પારસીઓને પોતાના દરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ત્યાં હાજર થતાં તે વખતના પારસીઓનાં લડાયક શરીર અને તેમની ખાનદાની જોઇ તે ભલો હિન્દુ રાજા અને તેના દરબારીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ધર્મ અને રીતરિવાજ વગેરેના સવાલો પૂછતાં દસ્તુર ધવલે તેનો ૧૬ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં* જવાબ દીધો, પરંતુ એ શ્લોકોમાં અમારા ધર્મની મહત્તા દર્શાવવાને બદલે હિન્દુ અને પારસી ધર્મોમાં અને રીતરિવાજમાં સામ્ય કેટલું છે તે બતાવી આપી રાજાનું દિલ જીતી લેવાનું ડહાપણ દસ્તુરજીએ વાપર્યું. એ શ્લોકમાંના કેટલાકની છેવટની પંક્તિ આ છેઃ—

"गौरा धीराः सुधीरा बहुबलनिलयास्ते वयं पारसीकाः।

પારસીઓને પોતાના રાજ્યમાં રહેવાની પરવાનગી આપતાં તેમની જોડે કેટલાક કોલકરાર કરવામાં આવ્યા હતા. સૌથી પહેલી અને અગત્યની શરત એ હતી કે પારસીઓએ તુરત પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દેવાં. ત્યારથી તે આજ સુધી અમારી કોમનું લડાયક ખમીર નષ્ટ થઇ ગયું અને પારસીઓ ખરેખર એક વેપારી પ્રજા (nation of shopkeepers) બની ગયા. બીજી શરતો એ કરવામાં આવી કે પારસી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાનો પોષાક અને ભાષા તજી દઇ હિન્દુ પોષાક અને ભાષા ગ્રહણ કરવાં. વળી પારસી લગ્નની ક્રિયા સવારે નહિ પણ સાંજે કરવાનું નક્કી થયું, અને તે ક્રિયામા સંસ્કૃત આશીર્વાદ પઢવાનો દસ્તુરોએ ઠરાવ કર્યો. હિન્દુભાઇઓની લાગણીને માન આપી ગોવધ નહિ કરવો એ પણ પારસીઓને ઉચિત લાગ્યું. છેવટે પારસીઓએ સોગંદ લીધા કેઃ—"અમે હિન્દુસ્તાન રા યાર બાશીમ"—યાને, અમે તમામ હિન્દુસ્તાનના મિત્રો થઈ રહીશું. અમારા પડવાઓએ આપેલું આ વચન અમે ૧૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન પાળી શક્યા છીએ કે કેમ; પારસીઓએ હિન્દમાં દરેક હીલચાલને મોખરે રહી કામ (pioneering work) કર્યું છે કે નહિ, સ્વકોમ અને પરકોમને લાભાર્થે અમે સખાવતનો હસ્ત લંબાવ્યો છે કે કેમ, રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને અનેક બીજી દિશાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે કે કેમ—વગેરે સવાલો ઉપર મત આપવું એ એક પારસી લેખક માટે ગેરમુનાસેબ થઇ પડે, માટે એ બાબત ઉપર અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનું કાર્ય હું મારા સુજ્ઞ અને નિષ્પક્ષપાતી વાંચક વર્ગની મુનસફી ઉપર જ છોડું છું. એ માયાળુ અને નેક દિલના રાજપતિ રાણા જાદવનો ઉપકાર પારસીઓ કયે ભવે વાળી શકશે? હિન્દુઓને ઠેકાણે કોઇ બીજી નિષ્ઠુર અને અસહિષ્ણુ પ્રજાને આંગણે જઇ ઊભા હોત તો ઝુલ્મ ખમી ખમીને

* અન્યત્ર આ અંકમાં આ ૧૬ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે.—તંત્રી.

હમણાં સુધીમાં પારસીઓનું નામનિશાન નાબુદ થઇ ગયું હોત. હિન્દના પારસીઓની હસ્તી હિન્દુભાઇઓને આભારી છે, અને જ્યાં સુધી એક કોમ તરીકે અમારૂં અસ્તિત્વ છે, જ્યાં સુધી કોમાભિમાનનું ચેતન આ મુઠીભરના પારસી ટોળામાં પ્રગટેલું ચાલુ છે, ત્યાં સુધી હિન્દુઓની અમારા પ્રત્યેની માયા મહોબતનું અહેસાન અમારાથી ભૂલી શકાય એમ નથી.

હિન્દમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો સાથે હળીમળીને ચાલી અને એઓના દરેક વ્યાજબી આદર્શો અને અભિલાષો સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવીને જ પારસીઓ આ દેશમાં ટકી શકશે, નહિ તો કરોડોની વસ્તીમાં ૯૦,૦૦૦ પારસીઓને ટુંક સમયમાં અટવાઇ જવાનો ભય રહે છે. હિન્દુ અને મુસલમાન આ દેશની બે આંખ સમાન છે જ્યારે પારસીઓની સ્થિતિ તે બેની વચ્ચે નાક જેવી છે. એ નાક ઉપર ચશ્મો પહેરવાથી આંખોમાં કાંઇક ખામી હોય તો દૂર થાય છે અને આંખો એક બીજા સાથે સહકાર કરીને ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે. પારસીઓ હાલમાં આ ભલું કામ કરે છે કે નહિ તે વિષે હું કહેતો નથી, પણ મારા નમ્ર મત મુજબ પારસીઓએ બન્ને મોટી કોમો જોડે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવથી વર્તી તેમની વચ્ચે કાયમની શાંતિ વધે એવાં જ પગલાં ભરવાં જોઇએ. અકબરશાહની દરબારનો શાએર ઉર્ફી કહે છેઃ—

" ચુનાન બા નીકોબદ સર કુન કે બાદ અઝ મુરદનત ઉર્ફી,
મુસલમાનાન બઝમઝમ શુયન્દ ઓ હિન્દુ બસુઝાનન્દ."

યાને, હે ઉર્ફી, ભલાને ભુંડા સાથે તું એવી સારી વર્તણુક ચલાવ કે તારા મરણ બાદ મુસલમાનો તારા શબને મક્કાના ઝમઝમના ઝરાના પવિત્ર પાણીથી ધોવા નીકળે, જ્યારે હિન્દુઓ તેને માનપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરવા તૈયાર થાય. તે જ પ્રમાણે જ્યારે સંત કબીરજી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેઓના શબ ઉપર હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે તકરાર ઊઠી અને બન્ને કોમોએ એ શબ ઉપર પોતાનો દાવો રજુ કર્યો.

હિન્દુ ભાઇઓને વિનંતિ છે કે ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં કોઈ દિવસ પારસીઓનો ભોગ આપી આતિથ્યનો ભંગ કરશો ના. કોઈ માણસની એક કે બન્ને આંખ્યો ફુટતાં તે એક ભારે આફત ગણાય, પણ જો તે જાણીબુજી પોતાનું નાક વઢાવા તૈયાર થાય તો પોતાની જ આબરૂને કલંક લગાડી જગહાંસીને પાત્ર બને. પારસીઓએ પણ આવો મોટો દાવો કરી બેસી રહેવું જોઇતું નથી, પણ હિન્દુ મુસલમાનના માન અને પ્રેમને લાયક બનવાની તેમણે નિરંતર કોશેશ કરવી જોઇએ. તોછડાઇનો બદલો તિરસ્કાર અને ભલાઇનો બદલો મહોબતમાં મળી રહે છે, એ સિદ્ધાંત ન્હાની કે મોટી સર્વે કોમોએ સ્વીકારવો જોઇએ. પોતાની ફર્ઝ તરફની ફિદાગીરી, સત્ય વચન, સખાવત, પરોપકાર અને નિષ્કામ કર્મપરાયણતા જેવા ઊંચા સદ્ગુણો દાખવી જે બે મહાન કોમોની સાથે રહેવાનું નસીબદેવીએ પારસીઓનું ભાગ્ય ઘડયું છે તેમનું દિલ જીતી લેવાને દરેક પ્રમાણિક પ્રયત્ન મારા કોમી બંધુઓએ કરવો ઘટે છે. હજી પણ દરેક સંસ્કારી ને સ્વદેશપ્રેમી પારસી પોતાના માદર વતન ઇરાનને ભૂલી શકયો નથી. કોઇકિ વખત દૂર દૂર નઝર કરી અંતરના ઉમળકાથી તે પોકારી ઊઠે છેઃ—" ઇરાન, દીર ઝી " (હે ઈરાન, તું દીર્ઘાયુ થજે) : પણ અંતરના એટલા જ ઉમળકાથી અને જીગરના એટલા જ જોશથી તે સ્વદેશાભિમાની પારસી ભારતવર્ષની પવિત્ર અને પ્રેમાળ ભૂમિ ઉપર દૃષ્ટિ હાલવી અન્ય ભારત સંતાનો ભેગો અંતઃકરણપૂર્વક ઉચ્ચારે છેઃ—**वन्दे मातरम् ।**

ફિરોઝ કાવસજી દાવર

સ્મિત–માધુર્ય

જાણું ના કેમ મારે
    તરલિત હૃદયે મિષ્ટ ભાવોર્મિ જાગે;
મીઠો આમોદ અર્પી,
    રસમય કરતું સ્વાંતને કોણ રાગે ?
ને આ આત્મા વિકાસી
    કમલદલ સમી ગંધ પ્રેરે પ્રસન્ન;
માણું શું સ્વપ્ન આ તે ?
    નહિ ! નહિ; દયિતે ! હાસ્ય એ મંજુ તારૂં :

જેવી કો અભ્રમાળા
    અપસરી જતાં ને ચંદ્ર માધુર્ય રેલે;
સ્વપ્નાવસ્થા વિષે વા
    હૃદય નચવતું દૂરથી ગાન આવે;
તે રીતે પ્રાણ ! તારૂં
    અનુપમ ફરકયું હાસ જે પુષ્પ વેરી
હૈયા સાથે જડાયું;
    કદિ ય નહિ ભુલું સ્નેહ જ્યોત્સ્ના અનેરી.

અમીદાસ

ખેડુતોની દુર્દશા

લુંટાતી ઓ માડી રે, ખાલી તારી ઝુંપડી;
ખાલી તો યે મ્હારી રે, માડી તારી ઝુંપડી.
ઘન સીંચી ખેતર સુકવીયા, દવ પ્રેર્યો ચોપાસ
રાતી વિભુની આંખડી દેખી પંખીડાં પામે ત્રાસઃ
તેને સોડે સ્હાતી રે, માડી તારી ઝુંપડી;
પોપણીયાં શી પાતી રે, આછી નડી રાબડી.

સ્વ. જીવાભાઇ અ. પટેલ

ખેડુતો જ હિન્દની ખરી પ્રજા છે. હિંદ સાડાસાત લાખ ગામડામાં વસતા ખેડુતો અને વણકરોથી બનેલું છે. તેમની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર છે છતાં વર્ષો પસાર થાય છે તેમ ખેડુતોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. ૧૮૯૧માં જ્યારે કૃષિકાર્યમાં ૬૧·૧ પ્રજા રોકાયેલી હતી ત્યારે ૧૯૨૧નું છેલ્લું વસ્તીપત્રક બતાવે છે કે હવે ૭૨·૯૮ ટકા પ્રજા ખેતીનું કાર્ય કરી રહી છે.*

હિંદનો ખેડુત તેની ઉદ્યમશીલ વૃત્તિ અને નિખાલસતા માટે પ્રખ્યાત છે અને સર્વ કોઇએ તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે અને છતાં આજે આખી દુનિયામાં તે સૌથી ગરીબ છે. સરકાર એ ખોટું છે એમ સિદ્ધ કરવા દલીલો અને આંકડાઓ આપે છે, પણ ગાંધીજીએ એમના ૧૯૨૨ ના સુપ્રસિદ્ધ એકરારમાં જણાવ્યું હતું તેમ એ વિતંડાવાદો અને આંકડાઓ કંઈ "જે પુરાવો હિંદનાં ગામડાંઓ પોતાનાં બોલતાં ચાલતાં હાડપિંજરોથી નરી આંખને આપી રહેલ છે તેને ઢાંકી શકે તેમ નથી." આજે હિંદની સરેરાશ આવક બીજા દેશો સાથે સરખાવો અને હિંદના આંકડા ચોંકાવનારા નીવડશે. દાદાભાઈ નવરોજીથી માંડીને કેટલાએ અભ્યાસીઓએ તેની ગણત્રી કરી છે અને છેવટે અધ્યાપક ખુશાલચંદ શાહે તેને મહાયુદ્ધ પહેલાં રૂ. ૩૯ આંકી હતી. જ્યારે બીજા દેશોમાં તે ઓછામાં ઓછી રૂ. ૯૦ (જાપાન) અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૮૦ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સઃ અમેરિકા) હતી. આજે કરોડોને પેટપુરતું ખાવાનું નથી મળતું અને અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં કરોડો તેમનું દુઃખી જીવન પસાર કરે છે. અસહકારની ચળવળ પૂર્વે જ્યારે ગાંધીજી બિહારમાં પ્રવાસ કરતા હતા ત્યારે પ્રજાની હૃદયદ્રાવક ગરીબાઇ તેમણે જોઈ. એમની આત્મકથામાં તેઓ લખે છેઃ

"ભીતીહરવા એક નાનકડું ગામડું છે. તેની પાસે તેનાથી પણ નાનું ગામડું છે. ત્યાં કેટલીક

* આ સંખ્યા વધવાનું કારણ ખેતીનો ધંધો વધારે લાભદાયક થયો છે એમ નથી પણ પહેલાં લોકોને બીજો ધંધો મળતો તે હવે નથી મળતો અને તેથી બધા ખેતીમાં ભરાય છે. તેથી જમીનના નાના ટુકડા પડે છે અને હવે તેનો ખરો ઉપાય ન કરતાં સરકાર નાના ભાગલા રદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બ્હેનોનાં કપડાં બહુ મેલાં જોવામાં આવ્યાં. આ બ્હેનોને કપડાં ધોવા બદલવાનું સમજાવવાનું મેં કસ્તુરબાઇને સૂચવ્યું. તેણે બ્હેનોને વાત કરી. એમાંથી એક બ્હેન તેને ઝુંપડીમાં લઇ ગઇ ને બોલીઃ 'તમે જુઓ, અહીં કંઇ પેટી કબાટ નથી કે જેમાં કપડાં હોય. મારી પાસે આ મેં પહેરી છે તે જ સાડી છે. તેને હું કેવી રીતે ધોઈ શકું? મહાત્માજીને કહો કે તે કપડાં અપાવે એટલે હું રોજ નહાવા ને રોજ કપડાં બદલવા તૈયાર છું.' આવાં ઝુંપડાં હિન્દુસ્તાનમાં અપવાદરૂપે નથી હોતાં અને અસંખ્ય માણસો માત્ર પહેરેલાં કપડાં ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે." *

અને બિચારા ગરીબો વસ્ત્ર ક્યાંથી લાવે? મહિને દિવસે જે બિચારાંને માંડમાંડ દોઢ બે રૂપિયા મળે તે ખાય શું અને પહેરે શું? આથી જ દિવસે દિવસે ભૂખમરાથી પ્રજાનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે અને દુધના અભાવે બાળમરણ હિંદમાં સૌથી વધારે છે. હિંદમાં મરણપ્રમાણ હજારે ૩૮.૨, ન્યુઝીલંડમાં ૯.૫ અને ઇંગ્લન્ડમાં ૧૪ નીચે છે. ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્ય ૨૪ વર્ષનું છે, ઈંગ્લન્ડમાં તે ૪૫ વર્ષનું છે.+ માણસને તંદુરસ્તી સારૂ દિવસનું અઢી શેર દુધ મળવું જોઇએ ત્યાં હિન્દની હતભાગી પ્રજાને આજે માણસદીઠ દિવસનું માંડમાંડ સવાપાશેર દુધ મળે છે.× બાળમરણ તેથી સૌથી વધારે હિંદમાં છે.

	દર હજારે		દર હજારે
હિંદ	૨૬૦.૭	સ્વીડન-નોર્વે	૧૮૨
ન્યુઝીલંડ	૩૨	ડેનમાર્ક	૧૩૫
હોલન્ડ	૫૦	આયર્લન્ડ	૧૨૩
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ—અમેરિકા	૫૮.૮	સ્કોટલેન્ડ	૧૪૫
		ઇંગ્લન્ડ—વેલ્સ	૧૭૨÷

બ્રિટીશ સરકારે પ્રથમ શોધ એ કરી કે હિંદ એમના તાબામાં આવ્યું એટલે આખી યે જમીનના માલેક પોતે અને ખેડુતો ફક્ત ભાડુતી મજૂર. 'આ જમીન પર મારી સ્વતંત્ર માલીકી છે'—ખેડૂતની એ ભાવના અંગ્રેજોએ આવીને નષ્ટ કરી અને તેથી ખેડૂતની જમીનમાં સુધારા કરવાની હોંસ ભાંગી ગઇ છે. ત્યાર પછી સરકારે જમીન મહેસુલનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો અને તેને ખેડૂતને ચૂસવાના સબળ સાધન તરીકે સ્વીકારી લીધો. જમીન મહેસુલના આખા પ્રશ્નમાં અપાર અન્યાય ઠેરઠેર નજરે પડે છે. એ અન્યાયની વિગતોમાં અહિં ઉતરી શકાય એમ નથી. પરંતુ તેનાં ખાસ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. પ્રથમ તો આંખ મીંચીને સરકારે જમીન મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ કર્યા કર્યો છે. બારડોલીના ખેડુતોએ જે લડત ઉપાડી, એવી લડતો ઉપાડવાની જરૂર આખા હિંદમાં છે; કારણ કે ખેડૂત ગરીબ થતો ગયો છે છતાં સર્વત્ર તેને ભરવાની મહેસુલમાં વધારો જ થતો ગયો છે.

---

* 'આત્મકથા' ન. જી. તા. ૧૨-૮-૨૮

+ શ્રી વાલજી દેસાઈ: 'ગોરક્ષા કલ્પતરૂ' પા. ૩૬

× ” પા. ૩૪

÷ ” પા. ૨૬

જમીનમહેસુલમાં ૧૮૫૭ થી ૧૯૨૧ ના વર્ષો સુધીમાં સત્તર કરોડ અને એંસી લાખનો વધારો થઇ ચૂક્યો છે.‡

પરંતુ જમીન મહેસુલ આંકતી વખતે સરકાર ખેડુતને બોલવાનો અધિકાર જ ક્યાં આપે છે? શ્રીયુત વલ્લભભાઈ જણાવે છે તે પ્રમાણે " જમીન મહેસુલ કેટલું લેવું, કેટલું ન લેવું, કેટલું વધારવું, કેટલું ન વધારવું એ સરકારની મુન્સફીની વાત છે; એમાં ધારાસભાને નહિ જોવાનું, એમાં તમારી સલાહની જરૂર નહિ, તમારી અરજી સાંભળવાની નહિ. જેના ખિસ્સામાંથી પૈસા લેવા છે તેનું સાંભળવાનું નહિ.+ " કેવળ આપખુદ મહેસુલ અમલદારના આપખુદી પ્રમાણ પર જ આધાર રાખી આ જમીન મહેસુલની આંકણી થાય છે અને ખેડુતની આબાદીમાં કૃત્રિમ લખાણો પર જ ભાર આપી સરકારે મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રજાને તેનાં બીજાં દુઃખો માટે અદાલતમાં ન્યાય મેળવવાની છૂટ ખરી, પરંતુ ખેડુતોની દૃષ્ટિએ જે જીવનમરણનો સવાલ છે તેમાં તેને " નહિ દલીલ નહિ વકીલ નહિ અપીલ." આનો અર્થ એ થયો કે અથથી ઇતિ સુધી ખેડુતોએ મૂંગે મોઢે સરકારનો જ કક્કો માન્ય રાખી પોતાની ઝુંપડી લુંટારાના હાથમાં સોંપી દેવી. જો ખેડુત અવશ સ્થિતિમાં આવી જતાં અસહ્ય લાગતું મહેસુલ ન ભરે તો આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે જમીનની છેવટની માલીકી સરકારની—એટલે જમીન ખાલસા—માલમિલ્કતની જપ્તી! આ " જપ્તી કાયદામાં જેટલી રાક્ષસી સામગ્રી ભરી છે તેટલી દુનિયાના પડમાં કોઇ કાયદામાંય નથી. જમીન મહેસુલ તમે અમુક મુદતમાં ન ભરો તો ચોથાઇ દંડ લેવો. ચોથાઇ સાથે તમે ન ભરો તો મિલ્કત જાય, ઢોર લઇ જાય...."× બારડોલીના જપ્તી અમલદારોના ત્રાસ અને પઠાણોના જુલ્મોએ જપ્તી નીતિનું રાક્ષસી સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર પાડ્યું છે. આવી ભયંકર શિક્ષાની તલવાર માથે લટકતી હોય ત્યાં સર્વ શક્તિ ગુમાવી બેઠેલો ખેડુત મૂંગે મોઢે સહન કરે એમાં શી નવાઇ! મહાત્મા ગાંધીજીએ એવા રાક્ષસી કાયદા સામે દાદ મેળવવા સત્યાગ્રહનું અમોઘ શસ્ત્ર ન સુઝાડ્યું હોત તો બિચારી ગરીબ ખેડુત પ્રજા ક્યાં લગી ચુસાતે?

જમીન મહેસુલ ભરનાર ગરીબ ખેડુતો જ રહ્યા એટલે સરકારે બીજો ભયંકર અન્યાય એ કર્યો છે કે આવકવેરો ભરનાર મોટા લાગવગવાળા વેપારીઓ અને અંગ્રેજો, એટલે તેમની પેદાશ પર નજીવો કર, જ્યારે ખેડુતોની પેદાશ પર લેવાતો કર—એટલે જમીન મહેસુલને કંઈ હદ જ નહિ! " વાર્ષિક રૂા. ૨૦૦૦ની આવક પર તો કશો કર લેવામાં

‡

વર્ષ	જમીન મહેસુલ
૧૮૫૭	રૂ. ૧૭,૩૦,૦૦,૦૦૦
૧૮૭૧	રૂ. ૧૯,૯૦,૦૦,૦૦૦
૧૮૮૧	રૂ. ૨૧,૯૦,૦૦,૦૦૦
૧૮૯૧	રૂ. ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૦૧	રૂ. ૨૬,૨૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૧૧	રૂ. ૩૧,૭૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૨૧	રૂ. ૩૫,૧૦,૦૦,૦૦૦

(યુગધર્મ ડાયરી—૧૯૭૯)

+ સત્યાગ્રહ પત્રિકા–૪૩ શ્રી. વલ્લભભાઇનું ભાષણ પાનું ૨

× સત્યાગ્રહ પત્રિકા–૪૩ પા. ૨

આવતો નથી. તેથી વધુ ઉપજ ઉપર કરનો દર ઘણો ઓછો છે અને લાખો રૂપિયાના નફા કરનારી પેઢીઓ પર તો તેના નફા ઉપર ૫ થી ૧૦ ટકાથી કરનો દર વધારે નથી જ થતો. તેની સાથે જમીન મહેસુલ સરખાવો, કેમકે એ પણ ખેડુતની મહેનત અને પેદાશ ઉપરનો કર જ છે. તેમાં કશી છુટછાટ નહિ, વર્ષ દિવસે માત્ર દશ રૂપિયા કમાતા અને પોતાના ખર્ચને પણ પરાણે પહોંચી વળતા ખેડુતને પણ હજારોની કમાણી કરનાર વેપારીના હિસાબે જ કર આપવો પડે છે.*

આવી રીતે સરકાર પ્રજાના ૭૨-૯૮ ટકા ભાગ પાસેથી રાક્ષસી જુલમથી સૌથી વધારે મહેસુલ પડાવે છે અને આજે જગતમાં સૌથી વધારે ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રનો મોટો ખર્ચ મુખ્યત્વે આ ચુસાતા, કચરાતા, રિબાતા, ભૂખે મરતા, ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવે છે. "વડી સરકાર ૨૦ થી ૪૦ કરોડ જમીન મહેસુલ ઉઘરાવે છે–અને આ ઇલાકાની ૧૨ કરોડની ઉપજમાંથી ૪ થી ૫ કરોડ કેવળ જમીન મહેસુલના છે."+

જમીન મહેસુલનો કર ઓછો ભારે હોય તેમ એ ઉપરાંત સરકાર ખેડુત પાસે બીજા નાના નાના કર એટલા બધા લે છે કે તેની વ્યવસ્થિત ગણત્રી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દેશના રિવાજો પ્રમાણે સરકારી અમલદારોની લાંચવૃત્તિને લીધે તેમની ખુશામત કરવાની ખરાબ ટેવને પરિણામે અને વેઠના જુલમને લીધે બિચારો ખેડુત હમેશાં કચરાયેલો રહે છે. તેના પાકમાંથી મોટો હિસ્સો ચાલ્યો જવાથી તેની ઝુંપડી લુંટાતી જાય છે. "તાપ, ટાઢ અને વરસાદ સહન કરવાની ત્રિવિધ તપશ્ચર્યા અને અથાગ મહેનતને પરિણામે જે અનાજ પાકે છે તેનો સારો હિસ્સો સરકાર પડાવી લે છે, અનાજ રૂપે કે મહેસુલ તરીકે. પછી લોકલ સેસ તથા બીજા વેરા, કણગરી, સુખડી જકાત, કુંવરપછેડા, વિવાહવધાલું, સાદીમબી, ચૂંગી, વગેરે દેશનિયમ પ્રમાણે લેવાય છે. આ ઉપરાંત ફોઈબા, માશીબા કે મામાનું માપલું, ભટ, ભાંડ ભવાયા કે ભગીનું માપલું, કોટવાલ, ગામોટ કે ગોરનું માપલું, વેઠીઆ વગેરેનું માપલું, પીર કે મીરનું માપલું કાઢી આપવામાં આવે છે—છેવટે હવાલદારની ચપટી, માંડવીઆની મુઠ્ઠી, તલાટીનો ખોબો, પટેલનો ખોળો; અને કેટલીક વાર તજવીજદાર અને તેની ઉપર અમલદારોના ફાળામાં પણ આપવું પડે છે."×

હવે ખેડુતના ઢોરની દશા જોઇએ. ખેતીનો આધાર ઢોર પર છે છતાં માંડ ખેડુત દીઠ એક ઢોર આવે છે. બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં ઢોરની સંખ્યામાં પણ કમનસીબ હિંદ પાછળ જ રહી જાય છે.

દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા	દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા
ડેન્માર્ક	૭૪	ઓસ્ટ્રેલીયા	૨૫૯
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭૯	આર્જેન્ટાઇન	૩૨૩
કેનેડા	૮૦	ઉરગ્વાઇ	૫૦૦
કેપ કોલોની	૧૨૦	હિંદ	૫૯÷
ન્યુઝીલાંડ	૧૫૦		

* બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા—નં. ૪૪ શ્રી નરીમાન.

+ બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા—નં. ૪૪ શ્રી નરીમાન પા. ૬.

× ડાક્ટર સુમંત મહેતા: બીજી પેટલાદ તાલુકા ખેડુત પ્રજામંડળ પરિષદ: 'યુગધર્મ' પુ. ૫ અંક ૪ પા. ૨૭૬.

÷ વાલજી દેસાઈકૃત 'ગોરક્ષા કલ્પતરૂ'. પા. ૩૩

એકરની દષ્ટિએ જો હિસાબ કરીએ તો ૧૯ એકરે એક જોડીની સરેરાશ આવી પણ સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા ચાર જોડી જોઇએ.[૧] ઢોરની સંખ્યા શા માટે આટલી ઓછી ! કારણ કે " દુબળાં ઢોર જાય કસાઈખાનામાં અને મજબુત ઢોર જાય ઓસ્ટ્રેલિયામાં " ગરીબાઈમાં રીબાતો ખેડુત ક્ષણિક લાભનો વિચાર કરી ઢોરને વેચી દે છે.

" દર સાલ ખોરાકને સારૂ ૧૦ લાખ ઢોર કતલ થાય છે અને ૨ાા લાખ ઢોર રોગથી મરી જાય છે. આ ઉપરાંત ૩–૪ લાખ ઢોરની નિકાસ થાય છે તે જુદાં.[૨] અને જે ઢોર ખેડુતને ભાગે રહે છે તે સાવ નબળાં–તેમની બોજો ઉપાડવાંની કે દૂધ આપવાંની શક્તિ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે. આથી જ હિંદમાં અકબરના સમયમાં જે ગાય દિવસનું સવામણ દૂધ દેતી તે આજે માંડમાંડ બશેર દૂધ આપે છે. આનું કારણ શું ? ઢોરની નિકાશ, કતલ તથા ગોચરની અધોગતિ. " ઢોરને ઘાસ જોઇએ તે વાસ્તે વિશાળ ગોચરો હિંદમાં હતાં. પણ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના કારકુનો અને ડિરેકટરોથી માંડીને આજ પર્યંત ' પૈસા લાવો ! પૈસા લાવો ! ' એવા ખાઉધરા રાજ્ય પાસે ગોચર શાના ટકે ? તે જમીનના ભાટ વેચાયા, હરાજી થયા અને શ્રીમંત વેપારીઓ તથા જમીનદારો તેમાં પતંગીયા માફક પડયા.[૩] આમ ગોચર દબાતું જવાને લીધે આજે દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ બીજા કોઇપણ દેશ કરતાં ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જાપાનમાં ·૬·૧ અને ઇગ્લન્ડ તથા ન્યુઝીલંડમાં ૮ એકર, જાપાનમાં ૬·૭ એકર ઇંગ્લંડમાં ૩·૫ એકર ગોચર છે, પણ હિંદમાં માત્ર ·૭૮ એકર છે. "[૪]

અને આપણા જંગલખાતાએ પણ જંગલોના રક્ષણના બ્હાના હેઠળ જંગલોનો વિનાશ કંઈ ઓછો કર્યો છે ? કાગળ બનાવવા તથા લાકડા સારૂ–તેમજ સલેપાટ સારૂ કેટલાંએ ઝાડો કપાતાં જાય છે અને જ્યાં ઝાડો ઓછાં ત્યાં વરસાદ ઓછો એ તો વિજ્ઞાનનો નિયમ છે.

આ બધા ફટકાથી ત્રાસ પામતો ખેડુત–ગરીબાઇની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં સપડાતો ખેડુત આખરે ભયંકર દેવામાં ડુબતો જાય છે અને એ દેવાનો ત્રાસ કંઇ ઓછો છે ? બારડોલીના ખેડુતોની સ્થિતિ એકંદરે સારી ગણાય. પરંતુ ત્યાં પણ પચીસ વીઘાના ખેડવાયાને દર વર્ષે રૂ. ૩૦૦ નો ખાડો પડે છે. દેવામાં ડૂબેલા ખેડુતો સાહુકારના–કાબુલીના–અને ... પ્રકારની સહકારી મંડળીઓના પંજામાં એવા સપડાય છે કે તેમાં જુલ્મ વધારે કોનો એ ... કહેવું મુશ્કેલ છે.

દેવામાંથી બચવા આજે કેટલીયે જમીન પર અનાજ સિવાયનો પાક ખેડુતને ઉગાડવો પડે છે, એટલે એની જમીનમાંથી ઉતરતો પાક પરદેશીઓના હાથમાં સપડાતો જાય છે– ખેડુત બિચારો પછી હાથ ઘસતો રહે છે. રૂ,[૫] શણ, રેશમ, અળસી, ચાહ, ગળી, તેલીબીયા વગેરે વસ્તુઓ આપણી સરકારને. વેપારમાં ઉપયોગી થઇ પડે છે–એટલે ગરીબ બિચારા

૧ વાલજી દેસાઈ કૃત 'ગોરક્ષા કલ્પતરૂ' પા. ૩૩

૨ 'ઇન્ડિયન હ્યુમેનીટેરિયન'—ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦

૩ મોહનલાલ કા. પંડ્યાનો લેખ 'હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું ?' પા. ૧૩૩–૩૪

૪ વાલજી દેસાઈ કૃત 'ગોરક્ષા કલ્પતરૂ' પા. ૬૩

૫ કપાસ વાવેતરનો વિકાસ કેટલો વધ્યો તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશેઃ—

ખેડુતોને તે પાક કરવો પડે છે. એ કાચા માલમાંથી તૈયાર થાય તેમાં આડતિયાઓ કમાય અને ખેડુતો ચૂસાય.+ અને આ બધા સંજોગોમાં જમીનનો કસ તો ઉતરતો જ જાય છે. " ત્યાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં) અકબરના વખતમાં દર એકરે ૧૧૪૦ રતલ પાક ઉતરતો હતો, પણ હવે માત્ર ૮૪૦ રતલ જ પાક ઉતરે છે. ઇંગ્લન્ડની પાકની સરાસરી દર એકરે ૧૭૦૦ રતલ છે ત્યારે ભારતની ૭૦૦ રતલ છે.÷"

આવી કસ વગરની જમીનમાંથી નીકળતું ખાવાલાયક અનાજ પણ જો હિંદમાં રહેતું હોત તો ખેડુતનું કંઈક ઉજળું રહેત. પરંતુ એ અનાજ આપણી સરકાર પરદેશ ઘસડી જઈ ખેડુતોની કોઠી ખાલી કરી મૂકે છે. ૧૯૨૩-૨૪ ના આંકડા પ્રમાણે અનાજની નિકાશ નીચે પ્રમાણે થઇ હતી.

ચોખા	રૂ. ૩૪,૮૯,૭૩,૦૦૦
ઘઉં	૯,૧૧,૮૧,૦૦૦
બારલી	૧,૭૬,૯૦,૦૦૦
કુલ	રૂ. ૪૫,૭૮,૪૪,૦૦૦ *

આવી રીતે લગભગ ૪૬ કરોડ રૂપિયાનું અનાજ પરદેશ ઘસડાય ત્યાં દુકાળની ભયંકરતા વધી જાય એમાં શી નવાઇ !

માત્ર દુકાળથી જ કેટલાં માણસોનો સંહાર થાય છે તે નીચેના આંકડાથી જણાશે.

બ્રિટીશ યુગ દરમ્યાન દુકાળો×

સમય-વર્ષ	કયા સ્થળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૬૯	બંગાળામાં	એક કરોડ	આટલો પ્રલયકારી દુકાળ આ દુનિયામાં કોઇ પણ સ્થળે કદી યે પડયો હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. દર ૧૬ માણસે ૫ મરણ. છતાં એ વર્ષની મહેસુલ માફ નહતી થઇ !

	કપાસનું વાવેતર
૧૮૯૨—૩	૮૯૪૫ હજાર
૧૯૨૦-૨૧	૧૫૩૧૮ ,,
૧૯૨૪-૨૫	૨૬૪૮૦ ,,

[ખાદી નિબંધ પા. ૯૯]

+ " પાંચ કરોડનું રૂ લઈ જાય અને સાઠ કરોડનું કાપડ લાવે. વચમાંના ૫૫ કરોડ કયાં ગયા ? આ લુંટ કરતાં નાદિરશાહની લુંટ સારી. " ગોહનલાલ કા. પંડયા. ' હિંદ કેમ પાયમાલ થયું ? ' પા. ૧૨૭

÷ પંડિત મદન મોહન માલવિયા.

* Economics of Khadi : Babu Rajendra Prasad.

× બ્રિટીશ યુગ પૂર્વે નીચે પ્રમાણે દુકાળોની માહિતી મળે છેઃ—

૧૧મી સદી ૨; ૧૩મી સદી ૧; ૧૪મી સદી ૩; ૧૫મી સદી ૨; ૧૬મી સદી ૩; ૧૭મી સદી ૩; ૧૭૦૦ થી ૧૭૪૫ સુધીમાં ૪.

એટલે કુલ ૭૪૫ વર્ષમાં ૧૮ દુકાળ પડયા હતા.

(યુગધર્મ ડાયરી—કારતક ૧૯૭૯ પૃ. ૧૪૮)

વર્ષ	કયા સ્થળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૮૩	સંયુક્ત પ્રાંત		
૧૭૮૮	મદ્રાસ		
૧૮૦૩	ગુજરાત–મહારાષ્ટ્ર		
૧૮૦૭	„		
૧૮૩૭	આખા હિંદુસ્તાનમાં	૮ લાખ	
૧૮૫૪	„		રાણી વિક્ટોરિયાના શાસનકાળનું
૧૮૫૮	„		પહેલું જ વર્ષ. અપશુકન.
૧૮૬૦	સંયુક્ત પ્રાંત	૨ લાખ	
૧૮૬૪	ઓરીસ્સા	૧૩ લાખ	એટલા નાના પ્રાંતમાંથી !
૧૮૬૫	બંગાળા–બિહાર	૫ લાખ	
૧૮૭૧	બંગાળા–રજપુતાના	૧૦ લાખ	
૧૮૭૩	બંગાળા	૩ લાખ	આ ત્રીજી વાર.
૧૮૭૬	મુંબાઈ ઇલાકો	૯ લાખ	
૧૮૭૭	મુંબાઈ ઇલાકો } મદ્રાસ ઇલાકો }	૬૧ લાખ	આ દુકાળ માટે દુકાળ નિવારણનાં કામો નીકળ્યાં હતાં, પણ બહુ થોડાં; કારણ ? પત્રવ્યવહારમાં જ સંકટનો સમય પસાર થઇ ગયો !
૧૮૭૮	મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત અને બિકાનેર		
૧૮૮૮	આખા હિંદમાં	૮૦ લાખ	
૧૮૯૨	આખા હિંદમાં		
૧૮૯૭	„	૩૨ લાખ	

એટલે ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના દુકાળો અત્યંત ભયંકર હતા.

	દુકાળ સંખ્યા	મરણ
૧૮૦૧ થી ૧૮૨૫	૫	૯ લાખ
૧૮૨૬ થી ૧૮૫૦	૨	૫ લાખ
૧૮૫૧ થી ૧૮૭૫	૬	૫૦ લાખ
૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦	૧૮	૨૬૦ લાખ
	કુલ ૩૧	૩૨૪ લાખ

એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધી દર મિનિટે અઢી માણસો ભૂખને લીધે મરણ પામ્યાં.

આખી ઓગણીસમી સદીમાં આ આખી દુનિયામાં જેટલાં યુદ્ધો લડાયાં તેમાં એકંદર સરવાળે લગભગ ૫૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યા; ત્યારે આ અભાગી દેશમાં ફક્ત ૧૯ મી સદીનાં છેલ્લાં પચ્ચાસ વર્ષમાં જ એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં માત્ર દુકાળને લીધે, માત્ર ભૂખને લીધે (બીમારીને લીધે નહિ) ૨૬૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. માદ

રાખવું જોઈએ કે આ ૧૯ મી સદી એ દુનિયાના ઇતિહાસમાં યુદ્ધોની સદી છે અને એ સદીમાં જ નેપોલિયનની લડાઇઓ લડાઈ હતી.

વીસમી સદીમાં ૧૯૦૬, ૧૯૧૮, ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૫ માં દુકાળો પડ્યા. પણ તે એટલા ભયંકર લાગ્યા નહિ કારણ કે વીસમી સદી એ સભ્યતા અને વિજ્ઞાનની સદી છે. એટલે દુકાળ પણ સભ્યતાથી અને વૈજ્ઞાનિક રીતે પડે છે! દુકાળોએ બીમારીનું રૂપ પકડી લીધું છે!

ભારતવર્ષની દયાજનક દરિદ્રતા જે ૧૯ મી સદીમાં 'દુકાળ'ને નામે ઓળખાતી તે હવે ૨૦ મી સદીમાં 'બીમારી'ને નામે ઓળખાય છે. એટલે જે મરણપ્રમાણ દુકાળને નામે ચઢતું તે હવે પ્લેગ, મેલેરિયા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે બીમારીને નામે ચડે છે. અરે, આ ૨૦ મી સદીનાં ૨૭ વર્ષોમાં જે ખુવારી રોગોથી થઇ છે તે ૧૯ મી સદીના દુકાળોથી કેટલી યે વધારે છે. દર વર્ષે રોગચાળાથી લાખો માણસો મરે છે. એકલા ૧૯૧૮ માં માત્ર ઇન્ફ્લુએન્ઝામાં જ ૮૦ લાખ મરણ થયાં.

આવી ગરીબ દશામાં ખેડુતને મૂકી દઇ છેવટે બ્રિટીશ સરકારે તેની પાસેથી તેની જીવનદોરી સમો રેંટિયો પણ ઝુંટવી લીધો. "અંગ્રેજોએ અહીં પગલાં ભર્યાં તે અગાઉ હિંદ પોતાનાં લાખો ઝુંપડાંઓમાં કાંતતું તથા આજીવિકામાં રહેતી ખોટ ભરી કહાડતું. જીવનદોરી સમો આ ગૃહઉદ્યોગ કહી ન શકાય એટલા નિષ્ઠુર અને અમાનુષી ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બ્યાનો અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે*" ભૂખમરાને ભાંગનાર રેંટિયા સારૂ તેથી જ મહાત્માજી આટલો બધો આગ્રહ કરી રહ્યા છે.

આજનો ખેડુત આવી ભયાનક દુર્દશાએ પહોંચ્યો છે. પોતીકા ધંધામાં સર્વ દિશાથી રિબાતા ખેડુતને હિન્દની વિચિત્ર કુટુંબપ્રથાથી પણ ઓછું સહન નથી કરવું પડતું. જમીનના ટુકડા નિરંતર પડતા જાય છે અને તેથી ખેતરમાં કૃષિકાર્યની મુશ્કેલીઓ વધતી જ જાય છે. બાળલગ્ન, લગ્નમરણના ખોટા ખર્ચ, દારૂની બદી, ખાતર તથા ઓજારો વિષે બેદરકારી વગેરે હાડમારીઓ ખેડુતની દુર્દશાનું બીજું ચિત્ર ખડું કરે છે અને અહિંઆ તેમની એ દશા માટે સરકાર સાથે સમાજ પણ જવાબદાર છે. ખેડુત આજે મરણ પથારીએ સૂતો છે કારણકે તે ગરીબ છે એટલા જ માટે જાણે સમાજ, સરકાર એને જ પોતાના જુલ્મના શિકાર સારૂ પસંદ કરે છે. સરકારના ખર્ચમાં દર વર્ષે લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલો હિસ્સો આપનાર ખેડુતને માટે શાળા નથી, ગામડામાં રસ્તાઓ નથી, બાળકો માટે દૂધની વ્યવસ્થા નથી, બીમારી સારૂ ઔષધાલય નથી, પીવા સારૂ-સ્વચ્છતા જાળવવા સારૂ ચોખ્ખા પાણીની વ્યવસ્થા નથી. કેળવણી પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચનાર સરકારે આજ સુધી ગ્રામ કેળવણીનો પ્રશ્ન હજી ઉપાડ્યો જ નથી. કરોડો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનાર આપણું ખીલવણી ખાતું (Development Department) હજી પોતાની ખર્ચાળ પ્રવૃત્તિને મોટા બેચાર શહેરમાં જ પર્યાપ્ત કરે છે. રસ્તા જ જ્યાં ખેતરની કેડીઓ જેવા હોય ત્યાં ગામડામાં રાત્રે દીવાઓની તે શું વ્યવસ્થા થઈ શકે? એક શહેરમાં ચાર પાંચ ઔષધાલય ખડકાયા હોય પરંતુ ગામડામાં આઇલોના માઇલ કાપો પરંતુ એક પણ ઔષધાલય ભાગ્યે જ દર્શન દે અને પછી રોગનો પ્રચાર વધે તેમાં મીસ મેયો જેવાં 'પરમાર્થી' બ્હેનો બિચારા ખેડુતને ઝાટકે!

* અદાલત સમક્ષ મહાત્મા ગાંધીનો એકરાર-ઇન્દુલાલ કૃત 'અસહકાર'-પા. ૮૦૨

ત્યારે સરકાર કરે છે શું ? સરકાર તો હમેશાં ખેડુતને વધારે ચૂસી પોતાના— પરદેશીઓના ખિસ્સા ભરવાની નવી નવી યોજનામાં જ મગ્ન રહે છે. આપણા ખેડુત વાઇસરોયે આવી ખેતીવાડી પંચ નીમ્યું અને તેણે પર્વત ખોદી ખોદી ઉંદર કાઢ્યો !* ખેડુતોની દુર્દશા વિચારી પંચે મુખ્ય સૂચના એ કરી કે થોડાક ખેતી અમલદારો વધારી દો અને તેને લગતી બેચાર બીજી સંસ્થાઓ ખોલી પરદેશીઓને નોકરીની સવડ કરી આપો એટલે ખેડુત સુખી થઇ જશે! યાંત્રિક સાધનોના ઉપયોગ માટે તેમ જ તેને લગતી શોધ-ખોળ માટે મધ્યવર્તી ખાતું ખૂબ જરૂરનું છે માટે તે ઝટ શરૂ થવું જોઇએ. ઉપરાંત કપાસ શણના વાવેતરમાં સુધારો થાય ! એમાં બિચારા ખેડુતને શો લાભ ! અને આપણા ખેડુતો વિષે સરકાર આટલો પણ વિચાર શા માટે કરે છે ? એક તો તેમનાં વિલાયતી ઓજારો ખપાવવા. બીજું કારણ હમણાં સ્પષ્ટ થયું. થોડા જ દિવસ પર પાર્લામેન્ટમાં ફીલીપ સ્નોડને જણાવ્યું કે ખેડુતોનું જીવનધોરણ વધશે તો માંચેસ્ટરનાં કારખાનાં સતત ચાલુ રહેશે. તગાવી, સહકારી મંડળો, દુષ્કાળ નિવારણ વગેરે યોજનાઓ રચાઈ અને તેથી ગરીબ બિચારો ખેડુત વધારે લુંટાતો ગયો. તગાવી સારૂ "સરકારના હપ્તા એટલે મારવાડી કે કાબુલી કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક." "સહકારી મંડળીઓથી લાભ શો થયો તે વિષયમાં હું ઉતરતો નથી. તેનું વ્યાજ, તેમાં થતી દંડાઇ, તેના હપ્તા, તેની સખત દેખરેખ અને તેના ગોટાળાથી જે ગામમાં તે થઇ છે ત્યાંના લોક કંટાળ્યા છે."+ દુષ્કાળ-નિવારણ કાર્યમાં સરકારની કુટિલતા અને શિથિલતા ખેડાના સત્યાગ્રહથી સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. "જમીન મ્હેસુલના કાયદા મુજબ ચાર આનીથી ઓછો પાક હોય તો જમીન મ્હેસુલ મુલતવી રહે છે. પણ મ્હેસુલ મુલતવી રાખવું કે વસુલ કરવું તેનો આધાર તલાટી પર છે એ સ્પષ્ટ છે. તેને આગેવાન ખેડુતોની કે પ્રજા વર્ગના કોઇ માણસની સલાહ લેવાની હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ તલાટી કે ઉપરી અધિકારી ખરાબ વર્ષમાં સર-કારી તિજોરી તર કરવા ધારે તો પાકની આનાવારી સ્હેજ વધારી લઇ તેમ કરી શકે.×"

ખેડુતની દુર્દશાની આ કરુણ કથની છે. ભારતની પરાધીનતાનો એ સૌથી વિશેષ અગત્યનો સવાલ છે. દોઢસો બસો વર્ષો પૂર્વે ખેડુતની કોઠી ખાલી ન હતી. એટલા ટુંક સમયમાં ખેડુતની પાયમાલી કેટલી ભયંકર હદે પહોંચી ગઇ છે ! સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચેલો ભારતદેશ આજે જગતમાં સૌથી વધારે ગરીબ બની રહ્યો છે અને એ ભૂખમરો સાડા સાત લાખ ગામડાંમાં કરોડોને પીડી રહ્યો છે. રાજકીય જીવનના બધા યે પ્રશ્નોને ઢાંકી દે એટલો વિરાટ પ્રશ્ન એ ભૂખમરો રજુ કરે છે, અને જગતના મહાત્માના આખા યે જીવનમાં એ નળદમયંતીના પોશાકમાં ફરતા હાડપિંજરોએ એવી આગ લગાડી છે કે તે કરોડો ગરીબોના દુઃખમાં પુન્ય સહભાગી બનવા તે મહાત્મા કેવળ એક કચ્છધારી, રેંટિયાનો મંત્ર પ્રજાને સુણાવી, તે ભૂખમરાને દૂર કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ખેડુતની એ ભયંકર દુર્દશા સમજી એ તપસ્વીની તપશ્ચર્યામાં આપણે પણ ફુલપાંખડી તો અર્પણ કરીએ જ. એજ પ્રાર્થના...

દિલખુશ બ. દિવાનજી

---

* ખેતીવાડી પંચે કેળવણી વિષે કંઇક ઠીક સૂચનાઓ કરી છે પરંતુ સરવાળે એનું પરિણામ શૂન્યમાં જ સમાય એમ લાગે છે; કારણ કે ભૂખમરાનું ઓસડ શોધવાની તેણે બહુ તસ્દી લીધી નથી.

+ મોહનલાલ કા. પંડ્યા. 'હિંદ કેમ પાયમાલ થયું ?' પા. ૧૩૩-૧૩૪

× ગોકળદાસ પારેખનો 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'માં પત્ર. એટાની લડત પા. ૧૬

માછલીઓ દોડી રહી હતી. એ વખતે કિનારા પર ભયંકર અવાજો દેતા તારકાસુરના રાક્ષસો આવ્યા. અને તેમનો સ્વામી જલવિહાર કરવા આવે છે એ સમાચાર ઇંદ્રને આપ્યા. અવનત મુખ કરીને ઇંદ્ર બહાર નીકળી ગયો. અને રાક્ષસોના મશ્કરી કરતા અવાજો વચ્ચે થઇને ગુલામની માફક ચાલ્યો ગયો. હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ દેવો માટે નહિ હતો; સર્વત્ર તારકાસુરની આણ વર્તતી હતી; અને એના નામ માત્રથી દેવોનાં બાળક ધ્રૂજતાં હતાં. તારકાસુરે દેવો પાસેથી સારા સારા રસાળ મુલકો પડાવીને પોતાનાં રાક્ષસોને તેમાં ખેતી કરવા મૂક્યા હતા.

રાક્ષસો માટે હિમાલયની વિશાળ પર્વતમાળા ફરવાના મેદાન જેવી બની રહી હતી. માનસ સરમાંથી નીકળતાં મોતી માત્ર તારકાસુર જ પહેરી શકતો. આકાશમાં વિમાનના માર્ગ નક્કી કર્યા હતા. રમણીય અને ઠંડા મુલક ઉપર માત્ર તારકાસુરનાં જ વિમાનો ફરતાં. દેવો પરાધીન બન્યા હતા. સર્વત્ર પરાધીનતામાંથી જન્મેલી ગુલામી મનોદશા, ઇર્ષ્યા અને કુસંપ ફેલાઇ રહ્યાં હતાં.

*

પોતાની ધોળી રૂપેરી લાંબા વાળની દાઢીને હાથથી સમારતાં સમારતાં ઊંડાં ચિંતનમાં હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચીને એક ગુફામાં બેઠા હતા. આજે ઈન્દ્રનું વિમાન તારકાસુરે મગાવ્યું હતું, અપ્સરાઓને પોતાને ત્યાં નૃત્ય કરવા બોલાવી હતી, અને આવતી કાલથી દેવોનાં બાળકો તારકાસુરને પગે લાગવા જવાનાં હતાં. તારકાસુર તેમને દરેકને એક એક મોતી ઇનામ આપવાનો હતો.

સર્જનનું સઘળું રહસ્ય જેના અનુભવમાં હતું, એવા બ્રહ્મદેવ તારકાસુરને હણે તેવું સર્જન કરાવવા માટે ઊંડું ચિન્તન કરી રહ્યા હતા: તેણે દેવોના મંડળમાંથી એક પછી એક નામ શોધી જોયાં, નાનાં બાળકોનું તેજ માપી જોયું, અપ્સરાઓમાંથી કોઇ અદ્દભુત સત્ત્વ જન્મવાની શક્યતા વિચારી જોઇ, ઋષિઓનાં મંડળ ગણી ગયા, અને તેમણે અત્યંત નિરાશાથી એકલાં એકલાં માથું ધૂણાવ્યું. તારકાસુરને હણે એવા નરપુંગવને જન્મ આપનાર કોઇ પણ સ્ત્રી દેવજાતિમાં હતી નહિ; તારકાસુરને હણે એવા બાળકનો પિતા થનાર કોઈ પણ પુરુષ દેવજાતિમાં હતો નહિ. દેવજાતિએ પોતાનું હીર ગુમાવી દીધું હતું. કોઇ નિષ્કલંક મહા આદર્શવાદી, તારકાસુરને હણી શકાય એવી મનમાં પણ હિમ્મત રાખનાર યુગલ મળી આવે માટે દેવજાતિનાં એક પછી એક બધાં કુટુંબો, તેમણે ફરીવાર મનમાં ગોઠવ્યાં; ઇંદ્ર એના કુટુંબનાં બધાં માણસો પાણી જેવી આછી રેશમી ઓઢણીમાં શણગારેલી અપ્સરાઓ સાથે જલનૌકામાં વિહાર કરવા જેટલી જ યોગ્યતા ધરાવતાં હતાં: અને આ પ્રમાણે ઘણાં કુટુંબો પોતાનું તેજ ખોઈ બેઠાં હતાં. બ્રહ્મદેવે નવા સર્જન માટે નિરાશા બતાવી; અને ઊંડી વેદનાથી માથું ધૂણાવ્યું.

અને અચાનક તેમના મનમાં શંકરનું નામ ઊગી નીકળ્યું. સતી જો ફરી સચેતન થાય, અને શંકર જો પ્રેમસમાધિમાંથી જાગે, તો આ એક તો શું પણ દસહજાર તારકાસુરને હણે તેવો નરપુંગવ દેવજાતિમાં જન્મે. તે ઊભા થઇને જોરથી પોતાની ગુફામાં આંટા મારવા લાગ્યા. અમૃતનો કુંભ ઉઘાડીને જોયો તો તે છલોછલ અમૃતથી છલકાતો હતો;

સતી તો સચેતન થાય પણ શંકરને એની પ્રેમસમાધિમાંથી કોણ જગાડે ? એ શૂન્યતાના સાગરને કાંઠે ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ કોણ કરે ? એ નિરવ પ્રદેશમાં ગયા પછી શિલા જેવો જડ થઇને ઊભો ન રહે એવો કોણ હોય ? જે પ્રદેશમાં અવાજ કરવાની તારકાસુરની પણ હિમ્મત નથી, તે પ્રદેશમાં જઇને શંકરને કોણ જગાડે ?

અને તેમને એક અત્યંત સુખી યુગલ યાદ આવ્યું. દેવજાતિમાં એ યુગલ જેવું કોઈ હતું નહિ; ખીલતાં ફુલ જેવું તાજગી ભર્યું જીવન એ ગાળતું. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ આનંદથી મલકાતું હોય. બીજા દેવોમાં નિત્યયૌવન હતું; આ યુગલમાં નિત્યપ્રેમ હતો. શૂન્યતાને તો આવા અમર પ્રેમના સ્પર્શ વિના બીજું કોણ જગાડે ?—નિરવતાને તો આવા નિત્ય પ્રેમ વિના બીજું કોણ બોલાવે ? . . . પણ એ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો તરત જ. દેવ જાતિના ઉદ્ધાર માટે નવા સર્જનની આશા રાખનાર, એ વૃદ્ધ પુરુષના પગ પણ ઢીલા પડ્યા. હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યો, ઉત્સાહ ઊડી ગયો; અને જાણે કોઇ ભયંકર દોષ કર્યો હોય તેમ ઘડીભર સ્થિર થઇ ગયા. અત્યંત દુઃખથી માથે હાથ દઇ તે બેસી ગયા. અને વેદનામાં ને વેદનામાં તેનાથી બોલાઇ ગયું: ' ઓ દેવજાતિ ! તારા ઉદ્ધાર માટે આવો મોંઘો બલિ—અરે મને પ્રાણથી પણ વહાલા એવા યુગલનો બલિ—દેવો પડશે એ દુઃખ સહ્યું જતું નથી. દેવજાતિમાં એક નરપુંગવ જન્મશે પણ દુનિયાએ ક્યારે ય નહિ નિહાળેલું એવું એક સુખી યુગલ-હમેશને માટે વિખુટું પડશે.'

પોતે સર્જેલી કોઇ ઉત્તમ કૃતિને બાળતાં જે દુઃખ કલાકારને થાય તેવા દુઃખથી બ્રહ્મદેવ ઘડીભર મૂર્છિત જેવા થઇ ગયા: શંકરને પ્રેમસમાધિમાંથી જગાડનાર બીજું કોઇ જ એમને મળ્યું નહિ. પાદુકા પર ચઢીને ગુફાની બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમના ચહેરામાં અકથ્ય દુઃખની છાયા પથરાઈ રહી હતી. આડે અવળે માર્ગે થઇને તે એક સુંદર વાડી પાસે આવીને ઊભા.

હરઘડીએ કાતરી કાતરીને નિયમિત બનાવેલા બગીચા જેવી એ વાડી ન હતી. મોટા મોટા લાંબાં વૃક્ષોથી શણગારાયેલો વિશાળ બાગ પણ ન હતો. પરંતુ ગુલાબની પાંખડીથી ઢંકાયેલું ડોલરનું ફુલ હોય, જાણે છીપમાં બેસીને હસતું મોતી હોય, જાણે રજનીરાણીએ પાડેલું પ્રેમનું આંસુ હોય, તેવું સુંદર નાનું સરખું એ ઉદ્યાન હતું. એ સ્થળમાં જાણે અકાલે વસંત ખીલતી હોય તેમ ફુલે ફુલમાં, કળીએ કળીમાં, પાને પાનમાં તાજગી ભરી હતી. બધી ઋતુનાં ફુલ એક સાથે ખીલ્યાં હતાં: અને પ્રેમનું જ સામ્રાજ્ય હોય તેમ મયૂર નાચતા હતાં અને સામે જ સર્પ એ નૃત્ય પ્રમાણે ડોલી રહ્યા હતા: અંદર કિલકિલાટ હસતાં, ઘડીક ગુલાબના ક્યારામાં તો ઘડીક ડોલરના ફુલોમાં દોડી દોડીને એક બીજાને પકડવા મથતાં, સ્ત્રી અને પુરુષ ખેલી રહ્યાં હતાં. બન્નેમાં કોણ રૂપાળું હતું એ કળવું મુશ્કેલ હતું. પરંતુ બન્નેના ચહેરા પર એટલો નિર્દોષ આનંદ હતો, એવી રમણીય છટા હતી, કે જાણે એમને જોતાં જોતાં જ થંભી જઇએ : અને એ સુખદ અનુભવમાંથી ફરી જાગીએ જ નહિ. જ્યાં જ્યાં એ દોડતાં હતાં ત્યાં જાણે પાન કળી અને ફુલ; પથ્થર ઝાડ ને પાણી; પંખી પશુ ને સજીવ સૃષ્ટિ નવા રંગે રંગાઇ જતાં હતાં.

કામદેવ અને રતિનું આવું સુંદર અનુપમ યુગલ બ્રહ્મદેવ નિહાળી રહ્યા; અને બેમાંથી એક હોમાશે ત્યારે જ દેવજાતિનો ઉદ્ધાર થશે એ વિચાર આવતાં, વૃદ્ધ બ્રહ્મદેવની આંખમાંથી પણ બે આંસુ ખર્યાં.

*

બ્રહ્મદેવની પાદુકાનો અવાજ સાંભળીને બન્ને થંભી ગયાં. જાણે કોઈ ભયંકર ભવિષ્યની આગાહી થતી હોય તેમ રતિ, કામદેવને ખભે માથું મૂકીને, ડુંગરમાંથી આવતો, એમની પાદુકાનો પડઘો સાંભળી રહી: કામદેવ પોતાના પિતાને આવતા નિહાળી, જરાક ટાવકો થઈને સામો ચાલ્યો: રતિ તેની સાથે સાથે ચાલી. આવું સુંદર, નિત્યયૌવન ભર્યું, નિત્યપ્રેમ ભર્યું, માત્ર કલ્પનામાં જ જન્મે તેવું, સુખી યુગલ નિહાળીને બ્રહ્મદેવ ઘડીભર ડગ્યા: અને દેવજાતિના ઉદ્ધારનું સ્વપ્ન વિસરી જવા લાગ્યા.

કમળપત્રમાં અમૃત જેવો સોમરસ લઈને કામદેવ આગળ આવ્યો. એક જગ્યાએ પારિજાતકના ફૂલની બિછાત હતી ત્યાં ત્રણે જણાં બેઠાં.

ગુલાબની પાંખડીના બનાવેલા સુંદર પાત્રમાં કામદેવે સોમરસ રેડ્યો અને પિતાની પાસે મૂક્યો.

આજે આ સુખી યુગલનો છેલ્લો દિવસ છે એ વિચાર આવતાં બ્રહ્મદેવ ફિક્કા પડી ગયા. અને પેલા પાત્રમાંથી થોડો સોમરસ લઈને પોતે પીવા લાગ્યા. પણ તેનું મન એટલું બધું વિક્ષિપ્ત હતું કે ભવિષ્યના ભયને લીધે તેની ધોળી દાઢીના વાળ પણ ધ્રૂજતા હતા.

'કામદેવ' મન કઠણ કરીને સોમરસ પીતા પીતા તે બોલ્યા 'તારો ખપ પડ્યો છે.'

રતિ ફિક્કી બની ગઈ. જ્યારે જ્યારે દેવો કામદેવને યુદ્ધમાં મોકલતા ત્યારે ત્યારે આવી રીતે જ બોલતા.

'શું ?'

'સતી અચેતન થયાં છે, શંકર પ્રેમસમાધિમાં પડ્યા છે, તારકાસુર દેવોને હણે છે; અને દેવો તેને હણનાર એક નરપુંગવની રાહ જુએ છે.'

કામદેવ સાંભળી રહ્યો. ભયથી ધ્રૂજતી રતિ કામદેવ પાસે સરી. અને તેણે કંઠમાં ધારેલી ડોલરની કળીની માળા, કામદેવના સ્પર્શથી ફૂલની માળા બની ગઈ. રતિ પોતાના રસ ભરેલા હાથથી કામદેવના કેશ સમારી રહી.

'અને આ હિમાલય જેવી દેવભૂમિ આજે અસુરોના હાથમાં જઈ પડી છે. કામદેવ, બેટા, તારા જેવો રૂપરૂપનો સાગર પુત્ર ફરી જન્મશે નહિ: રતિના જેવી સુંદર સ્ત્રી ફરી જન્મશે નહિ; પણ દેવભૂમિ ભોગ માગે છે.'

'કોનો ?' રતિએ અધિરતાથી પૂછ્યું.

નીચાં નેણ ઢાળીને બ્રહ્મદેવે વેદના દબાવી; મંદ સ્વરે જવાબ વાળ્યો.

'કામદેવનો.'

એક તીક્ષ્ણ ચીસ પાડીને રતિ નીચે ઢળી પડી. કમળના પાનથી કામદેવ તેને પવન નાખવા લાગ્યો. મોતીની પ્યાલીમાં સોમરસ રેડીને ગુલાબની પાંખડીથી તેના હોઠ ભીંજવવા લાગ્યો.

રતિએ થોડીવારમાં નેણ ઉઘાડ્યાં, અને જાણે અમૃતનો સાગર પીતી હોય તેમ કામદેવના રૂપને પીવા લાગીઃ નિષ્પન્દ નેણે કામદેવને નિહાળી રહીઃ નિહાળી જ રહી. કેટલો સુંદર રૂપરૂપના સાગર જેવો, તાજો યૌવન ભરેલો એ ચહેરો હતો !

બ્રહ્મદેવ ફરી બોલ્યાઃ 'દેવનાં સંતાનો, તમારી પાસેથી હું શ્રેષ્ઠ બલિદાન માગું છું. અણસમજીને તમે આપેલું નહિ, સમજીને આનંદથી તમે આપેલું. જુઓ—' અને તે પુરુષની નિશ્ચલતા સરવા લાગી. તેની આંખ ભીની થઇ ગઇ. રતિ અવાજ વિનાનું શાંત રુદન કરવા લાગીઃ કામદેવ જરાક ફિક્કો પડી ગયો; તે પોતે રતિનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યો.

બ્રહ્મદેવ ફરી સ્થિર થયાઃ 'જુઓ, શંકરની પ્રેમસમાધિ છોડાવવા, કામદેવ, તારે પોતાને જ જવું પડશે. અને જ્યારે ત્યાં ઠરી ગયેલી સૃષ્ટિ તારા પ્રભાવથી જરાક હાલતી થશે, જ્યારે બધે ગતિ થશે, જ્યારે કળીમાંથી ફૂલ ખીલવા માંડશે, પક્ષીઓ સંચાર કરશે, પોઠિયો કાન ફફડાવશે, પેલો સર્પ જરાક હાલશે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં આ પ્રાણસંચાર ક્યાંથી થયો તે જોવા માટે શંકરનું ત્રીજું નેત્ર ખુલશે, અને . . ."

'અને શું ?'

'અને તું એ અગ્નિમાં ભસ્મ થશે. તારી ભસ્મમાંથી જન્મેલું નવું જીવન દેવજાતિનો ઉદ્ધાર કરશે.'

રતિની આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા લાગ્યાં ! ' અને આ મારો રસિક કંથ મને પાછો ક્યારે મળશે ? ' તેણે બ્રહ્મદેવને અધીરાઈથી પૂછ્યું. ' એ મને પાછો ક્યાં મળશે ? અરે ! આવું અમારૂં અખંડ યુગલ તમે કેમ તોડો છો ? '

વજ્રનો ઘા પડ્યો હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચી ગયા. ' એ વિયોગ, રતિ, એક બે ઘડીનો નથી; એક બે દિવસનો નથી, બે પાંચ વરસનો નથી, એક બે યુગનો નથીઃ સનાતન અને અખંડ છે. તમારૂં આ યુગલ પાછું સદેહે કોઇ દિવસ મળી શકશે નહિ.' અને તે પોતે પોતાના શબ્દોથી વિંધાઇ ગયા હોય તેમ તે આગળ બોલી શક્યા નહિ.

' હેં ! અમારે પાછું ક્યારે ય મળવાનું પણ નહિ ! ' એટલું બોલી રતિ કામદેવને કંઠે વળગી પડી, અને તેના ખોળામાં ઢળી પડી. ' ઓ મારા કા મ દે વ !' તેણે હૃદય વીંધી નાંખે તેવો મૂંગો વિલાપ શરુ કર્યો.

કામદેવે તેના સોનેરી વાળ હાથમા લઇને પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી. એક ઘડીભર એ બોલી શક્યો નહિ. પછી તરત જ વેદના ખંખેરી નાંખતો હોય તેમ તેણે હાથથી પોતાના કેશ સમાર્યા પણ હવે ઘડી બેઘડી પછી જેની સાથે જુગજુગનો અખંડ વિયોગ થવાનો છે તે રતિને સ્પર્શ કરતાં, તેની આંખમાંથી એક બે આંસુ જોર કરીને નીકળી પડયાં. તેણે અત્યંત કોમળતાથી રતિના સુંદર હોઠને, અમૃતબિંદુથી ભીંજવ્યા. અને પોતાના ખોળામાંથી તેની રૂપરૂપના સાગર જેવી મૂર્તિ બેઠી કરીઃ કદાચ આ છેલ્લો—છેલ્લો જ સ્પર્શ હશે !

જેવો ચિત્રામણ જેવો શોભી રહ્યો—' મારા કામદેવને લઇ લેવો હોય તો મને પણ લઇ જાઓ. અરે કામદેવ વિનાના જીવનને હું શું કરું અને તે પણ પાછું અમર જીવન. મારે કોઈ દિવસ મરવાનું પણ નહિ, અને મારા કામદેવને મળવાનું પણ નહિ—આવો અખંડ તાપ શે સહેવાય ?—

'મને દેવ મટાડીને મનુષ્ય તો કરો—છેવટે એટલું તો કરો—એટલું તો કરો કે જેથી હું કયારે ક પણ મરું તો ખરી—બ્રહ્મદેવ !—મને છેવટ મરવાનો આનન્દ આપો.'

રડતું સૌંદર્ય નહિ જોવાયાથી જેણે આંખો મીંચી હતી, આવું યુગલ ખંડિત થાય એ નહિ ખમાયાથી જેણે નેત્રો બંધ કર્યાં હતાં, તે બ્રહ્મદેવે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકયોઃ 'અરેરે ! રતિ, હું પોતે પણ શું કરું ? કોણ જાણે શું છે, નવા સર્જન માટે જ્યારે જ્યારે ભોગ જોઈએ છીએ ત્યારે તે તદ્દન નિષ્કલંક—ચાંદની જેવો ઊજળો ને ફુલ જેવો તાજો —જોઈએ છીએ. તું પોતે અખંડ વિરહ સહન કરે અને બલિદાનની ઉગ્રતાથી ગભરાઇ જઇને દુઃખને ટુંકાવવાનો માર્ગ ન શોધે તો જ આ શ્રેષ્ઠ બલિદાન દેવોને ખપે—તો જ પેલી નિઃસ્તબ્ધતા હાલેઃ તો જ આ ભૂમિમાં નરપુંગવ જન્મે. તારે તો અખંડ વિયોગ જ રહેશે—'

અને બ્રહ્મદેવ વધુ બોલે તે પહેલાં જેમ માનસસરની હંસી ઢળી પડે તેમ રતિ ઢળી પડી હતી. 'બ્રહ્મદેવ! અમારું યુગલ તોડો માં. મારા કામદેવથી મને છૂટી પાડો માં' એટલું જ એ બોલી શકી.

બ્રહ્મદેવે કામદેવ સામે જોયું. અત્યંત ઉગ્ર સંયમથી તે બેઠા જેવો થઈ ગયો. દુધિયા બાળકના શ્વાસ જેવો સુગંધી શ્વાસ જેના મોંમાંથી આવી રહ્યો છે તેવી રતિના શ્વાસનો જ સ્પર્શ તેના શરીરને રહ્યો. તે અત્યંત બળથી બેઠો થયો.

બ્રહ્મદેવ કાંઈ બોલ્યા નહિ. તેને નિહાળી રહ્યા.

આવું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું શરીર—હવે પૃથ્વી પર ફરીને કયારેય નહિ દેખાય—એ વિચાર આવતાં તે પોતે પણ આવા શ્રેષ્ઠ બલિદાનના વિચારથી મૂઢ જેવા થઈ ગયા. કોઈ રસની કલ્પનાની તદ્દન અસ્પર્શ્ય સુન્દર મૂર્તિ હોય તેવો કામદેવ સ્મિત કરી રહ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે પોતે આવું સુન્દર, હસતું, શ્રેષ્ઠ બલિદાન કયારે ય નિહાળ્યું નહોતું. તેણે કામદેવને ફરી ફરીને જોયો—અને એ હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. 'કામદેવ!' એટલું જ તે બોલી શકયા. 'હવે તું જા' એમ બોલતાં તો તેમનું હૃદય વિંધાઇ જશે તેમ લાગ્યું. તે વધુ બોલી શકયા નહિ.

પણ અત્યન્ત દૃઢ સ્વરે કામદેવે જવાબ વાળ્યોઃ 'પિતા! સર્વ શ્રેષ્ઠ બલિદાન તરીકે મને સ્વીકારીને મારી કોમળ દેહ તમે વજ્ર જેવી અભેદ્ય અને અખંડ કરી દીધી. આ બલિદાનથી દેવજાતિનો ઉદ્ધાર થાઓ.'

એક વખત રતિ તરફ ફરીને તેણે તેને નિહાળી. ફરી નિહાળી. વળી નિહાળી. હજી નિહાળી—અરે, મૂર્ચ્છિત સૌન્દર્યને અને સૂતેલા જીવનને જોઇને કોણ રડયું નથી—અને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. . . .

*

તદ્દન ધીમે પગલે, પણ દૃઢતાથી, અને બ્રહ્મદેવને નમીને એ જતાં જાણે જીવન ચાલ્યું ગયું હોય તેમ એ વાડીનાં ફુલ કરમાવા લાગ્યાં; તરત પાને પાનમાં ભરેલી તાજગી

સેરી ગઈ; એકદમ મયૂરને નાચતો જોઇ સર્પ દોડી ગયો. પોતાના છોકરાને પોતે હણીને કોઇ યુગયુગની કલ્પનામાંથી જન્મેલી રસિક જોડ પોતે ખંડિત કરી એ ભયંકર પશ્ચાત્તાપથી બ્રહ્મદેવ સળગી ઊઠયા: ' અરેરે ! હવે એવું સર્જન–એવી મૂર્તિ–એવી રસિકતા ફરી ક્યારે જન્મશે ? '

ડુંગરાઓ પડઘા પાડતા હોય તેમ ઉત્તર મળ્યો :

' કયારે ય નહિ, કયારે ય નહિ.'

રતિના સોનેરી વાળથી તેનાં પોપચાં ઢાંકીને અને સંધ્યાના રંગોમાંથી વિશ્વકર્માએ ઘડેલી એક પ્યાલીમાં અમૃતરસ મૂકીને તે પોતે પણ મંદ પગલે ચાલી નીકળ્યા.

અત્યંત શોકભારથી જર્જરિત થયેલા પોતાની ગુફામાં એકલા પાછા ફર્યા. પણ હણવા માટે આગળ વધતો કામદેવ તેમની કલ્પના સામે ખડો થઇને તેમને તીવ્ર વેદનાથી વિંધી નાખવા લાગ્યો.

જ્યારે બરફના ડુંગરાઓ સળગી ઊઠે તેવો ભયંકર અગ્નિ પ્રગટયો, જ્યારે આકાશ ને પૃથ્વી તેજથી લિંપાઈ ગયા, અને જ્યારે ' આ શંકરના ત્રીજા નેત્રનો અગ્નિ છે ' એમ બોલતા દેવો ઉપર વિમાનોમાંથી મૂંજવા લાગ્યા ત્યારે રતિ ઓચાંકળી બેઠી થઈ ગઇ : ગાંડાની જેમ જે દિશામાં અગ્નિ દેખાતો હતો તે તરફ દોડી: ' કામદેવ ! કામદેવ ! '

હિમાલયના પહાડો ભયંકર પડઘામાં ગાજી રહ્યા: ' કામદેવ ! કામદેવ ! '

... અને તે અત્યંત તીવ્ર વેદનાથી ઊંચે ઉછળી: જાણે પોતે અગ્નિનો ભયંકર સ્પર્શ અનુભવતી હોય તેમ, જાણે કામદેવને બળતો નિહાળતી હોય તેમ, ' અરે નહિ, અરે નહિ, એને બાળો માં, એને બાળો માં ' એમ કરતી ગાંડાની જેમ દોડી.

પણ થોડેક દૂર ન ગઇ, ત્યાં ઉપર વિમાનોમાં ગંધર્વોને ' અનંગભસ્મ 'ની પ્રશસ્તિ ગાતા તેણે સાંભળ્યા: તે એકદમ સ્થિર થઈ ગઇ, બરફના સળગતા ડુંગરાઓ જોઇ રહી, અને જાણે પોતાનું જિગર કાઢી નાખતી હોય તેમ અસહ્ય વેદનાથી, બોલી ઊઠી: ' બ્રહ્મદેવ ! બ્રહ્મા ! બીજું તો શું પણ જા આ રતિનો શાપ છે કે તું કલ્પનાની–રસની–કલાની–સર્જનની મૂર્તિ ઘડનારો, દેવ જેવો મનુષ્ય, એક હજાર વર્ષે માંડ એક આપી શકશે. તારી ગરીબીથી હમેશાં તું શરમાયા કરજે. અને જા, તેં નવા સર્જન માટે કામદેવને બાળ્યો છે માટે હવે પછી નવાં સર્જન કામદેવ જ કરશે; અમારું યુગલ તેં ખંડિત કર્યું છે માટે હવે સર્જન માત્ર અકસ્માતથી જ થશે: અને શ્રેષ્ઠ સર્જનની પળ હજાર બે હજાર વર્ષે ક્યારેક જ આવશે. '

નિઃસત્ત્વ સર્જનોથી જાણે પોતાની ગુફા રુંધાતી હોય તેમ જણાતાં બ્રહ્મદેવે અચાનક આંખ ઊઘાડી. કામદેવનું દહન તેમણે કલ્પનામાં દીઠું, ન દીઠું ને ભવિષ્યના નરપુંગવની કલ્પનાથી હસ્યા ન હસ્યા, ત્યાં તો રતિનો મૂર્તિમંત શાપ નિહાળીને એ થંભી ગયા: વેંતિયાં દોઢ વેંતિયાં નિઃસત્ત્વ પરમાણુઓ ' અમને સરજો અમને સરજો ' કહેતાં તેમની સામે કુદવા લાગ્યા, અને પોતાની ગરીબીથી પોતે શરમાતા હોય તેમ નીચે મોંએ નેણ ઢાળીને પોતાના અંતરમાં અખંડ વેદના પામતી રતિની છબી નિહાળી રહ્યા.

ધૂમકેતુ

પારસી વાર્તાઓ

"પારસી વાર્તાઓ" એ બહુ બહોળો વિષય છે. સામટું વિવેચન કરવા બેસીએ તો આખું પુસ્તક ભરાય. માટે થોડાક સામાન્ય વિચારો ટુંકમાં આપીને તથા પારસી વાર્તાઓની લખાવટ વિષે ઉપર ટપકે થોડીક ટીકાઓ દષ્ટાંત સહિત કરીને આપણે સંતોષ ધરીશું.

"પારસી વાર્તાઓ" એ શિર્ષક વિષયસૂચકતા પૂરતું કહેવાય. વાસ્તવિક જોતાં "પારસી વાર્તાઓ" પારસીઓની બનાવેલી હોતી નથી. પ્રતિવર્ષે એમનાં જે પાંચ કે સાત વાર્તાનાં પુસ્તકો પ્રકટે તેમાંની એકપણ વાર્તા મૌલિક ન હોય; એમનાં બધાં દૈનિક અને અઠવાડિક વર્તમાનપત્રોમાં દર બુધ, શનિ અને રવિવારે જે મોટી વાર્તાઓ ચાલુ આવતી જ રહે તેમાં મૌલિકતાનો છાંટો યે ન હોય; ઉપરાંત એમનાં અર્ધો ડઝન ઉપર માસિકોમાં આવતી ઢગલાબંધ નવલિકાઓ બેગી જે બબ્બે ત્રણ ત્રણ નવલકથાઓ હોય તે માંહેલી એક પણ તરજુમા વિનાની ન જ હોય, તો પછી એવી વાર્તાઓ ઉપર "પારસી" એવી મહોરછાપ મારવાનો અર્થ શો ?

અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતી તરજુમો કરતે કરતે પારસીઓએ અર્ધો ઉપર સદી વાવરી નાંખી તો યે પારકી ઢીંગલીને પોતાના વાઘા સજાવવા જેટલી આવડત (બે ત્રણ અપવાદ સિવાય) તેમણે સંપાદન કરી નથી. "તદ્દન મૌલિક" નહિ તો "મૌલિક કહી શકાય" એટલા સારૂ અંગ્રેજી વાર્તાઓને **નવો વર્તાવ** (Treatment) અને **નવી તાઝગી** (Freshness) આપવા જેટલી કળાકુશળતા એમનામાં ન હોય પછી "પારસી વાર્તાઓ" એ સંજ્ઞા ખોટા નામવાળી (Misnomer) કહેવાય કે નહિ ?

એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત જે ગુજરાતીમાં તેઓ અંગ્રેજી વાર્તાઓ રજુ કરે છે તેના સાધારણ વાક્યબંધારણ (Composition) માં કે શૈલી (Style) માં પણ પોતાની લખાવટનો ઘાટ નહિ પણ અસલ અંગ્રેજી કર્તાની લખાવટનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે. આમ પોતાની કહેવાય એવી એક ભાષા યે 'તરજુમિયા' અને શૈલી પણ 'તરજુમિયા' જ પ્રકટી નીકળે તો પછી એવી વાર્તાઓ કેમ કરી "પારસી" કહેવાય ? કેવળ ભોંપાફેર થયો, અથવા તો જૂન વાર્તાઓ અંગ્રેજ સંસારમાંથી પારસી સંસારમાં એના એ સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ એટલાથી જ એમને "પારસીની બનાવેલી" કહેવી-કહેવડાવવી યોગ્ય ન ગણાય.

આ બધું પારસી વાર્તા લખનારાઓના ઘણા ઘણા મોટા ભાગને સંપૂર્ણ પણે લાગુ પડે છે. અપવાદો હતા અને છે, તેમને ન્યાય આપવા કહી શકાય કે એમાંનાં કોઇકે તદ્દન મૌલિક વાર્તાઓ લખી હશે અને કેટલાકે અંગ્રેજી વાર્તાને ગુજરાતી સ્વરૂપ આપવામાં પોતાનું પાણી બનાવ્યું છે જ. મર્હુમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજીની એકાદ "દુખિયારી બચુ"

કે "ગુલી ગરીબ", સદ્ગત પારસી શાયર રૂસ્તમ છરાનીની "રજપૂત વીરરસ કથાઓ", શેઠ જહાંગીર મર્ઝબાનની "કૌતક સંગ્રહ" કે "તલેસમ", સ્વર્ગસ્થ કવિ દાદી એદલજી તારાપોરવાળાની "દુઃખી દાદીમા", "ગુજરાતી" પત્રના "બીરબલ" તે મર્હુમ શેઠ ખરશેદજી બમનજી ફરામરોઝની "જંગલનું ગુલ-ગુલાબ", સમર્થ પારસી વાર્તા લેખક શેઠ ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝબાનની "અંગ્રેમઇન્સુસ સાથ એગ્રીમેન્ટ" તથા "મહોબત કે મૂસીબત" શેઠ બમનજી કાબરાજીની "પત્થરના પ્રતાપ" વિદ્વાન શેઠ પાલણજી બ. દેશાઇની "કનોજની રાજકન્યા" તથા "ખુદાનો લાલ" અને 'સ્ત્રી બોધ' માસિકના એક તંત્રી બ્હેન પુતળીબાઈ જહાંગીર કાબરાજીની નવલકથાઓ આદિ બીજી થોડીક વાર્તાઓ વધતી ઓછી મૌલિકતા દર્શાવતી ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સુંદર કથાઓ લેખે પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે જ.

આપણને અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતીમાં પરિચય કરાવનાર પહેલ વહેલા પારસીઓ જ હતા. આગલા કાળની સારામાં સારી ગણાતી ઘણીએક અંગ્રેજી વાર્તા કૃતિઓ પારસી કલમે આજ દાહેકાઓ થયાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે; જેમાંની કેટલીક અતિ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ હિન્દુ લેખક ભાઇઓને હસ્તે હમણાં હમણાં થવા માંડયા છે. વળી કેટલીક સારામાં સારી ફારસી કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ કરીને, તેમ જ રમુજી ટુચકા, રમુજી સ્કેચ અને ન્હાની મોટી રમુજી વાર્તાઓ લખીને વાંચકોને તેનું પ્રથમ રસપાન કરાવનાર પારસીઓ જ હતા.

પણ આ પછી જેમ જેમ વખત વહેતો ચાલ્યો-ટુંકી અને મોટી વાર્તાઓની માગણી પારસી વાંચકો અને પારસી અધિપતિઓથી વધતા અને વધતા પ્રમાણમાં થવા માંડી-લખનારાઓની એક પછી એક ઝડપથી નવી નવી વાર્તાઓ લખવાની હોંસ-ઉલટ તથા પ્રકાશમાં આવવાની અભિલાષા વધી તેમ તેમ તેના ઉછળતા પૂરમાં સંખ્યાબંધ કાચાં કે અધકચરાં લખનારાંઓ સપાટી પર તરી આવ્યાં. એ બધાં કારણોને લઇને જે સારામાં સારી પારસી વાર્તાકૃતિઓ ભાષાજ્ઞાનના કાંઇક પણ સમજદાર લેખકોથી પ્રકટ થતી તે ઓછી જ થતી ચાલી. પરિણામે પારસીઓનું વાર્તા વિષયક થોડુંક પોતાપણું અને આગલી આગેવાની પાછળ અને પાછળ હડતાં જ ગયાં. છેવટ તે એવી ખેદકારક સ્થિતિએ પહોંચ્યું કે કેવળ **તરજુમિયા ઘાટની અને તરજુમિયા શૈલીવાળી** વાર્તાઓથી જ પારસી વાર્તાક્ષેત્ર ઉભરાઈ જવા લાગ્યું અને હજી એવું ને એવું ઉભરાતું જ જાય છે.

એમાં વિશેષ શોચનીય ઘટના આ બની: કેટલાક **જુના સારા ગણાતા વાર્તા** લેખકો પણ પોતાની સ્વતંત્ર ગુજરાતી લખાવટ કરવાનું ધીમે ધીમે છોડી બેઠા. તેઓ કલ્પમાથી હરયા ન હરયા, ચઢયા. એઓમાં સૌથી પહેલા અને આગેવાન તે અથાક વેંતિયાં દોઢ વેંતિયાં-નિઃસત્ત્વ પરમ બમનજી ન. કાબરાજી. વાર્તા લેખનના સંબંધમાં તેઓશ્રીએ સામે કૂદવા લાગ્યા, અને પોતાના ખુશરો કાબરાજી પેઠે, શેઠ જહાંગીર મર્ઝબાન અને તેમના પુત્ર દાળીને પોતાના અંતરમાં એ કામ ન લીધું, જેમ જેમ તેઓ ઉપરા ઉપર વધુ અને વધુ વાર્તાઓ

મ તેમની લખાવટ એક જડ પ્રકારે ઠરેલ થવા પામી ખરી; પણ તે બીજે

શોભિત લાગે એવી ઠગારી 'ઝમક'વાળી અને એટલી તો તરજુમિયા ઘાટની

દોષિત અને કળાવિહોણી શૈલીવાળી થવા માંડી કે પારસીઓમાં વાર્તા સારૂ એક અયોગ્ય શૈલીના ગણેશ અહીંથી જ મંડાયા.

એ એક શરૂઆતનો કાળ હતો. તે વેળાએ (અને હજી પણ) તરજુમિયા શૈલીના આ પિતા સમાન પારસી વાર્તા લેખકને અને તેમનાં " ફુરસદ "માસિકમાં તેમનાંથી જ ઉત્તેજન પામેલા તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયી ઉગતાં કાચાં વાર્તા લખનાર ભાઇઓ અને બ્હેનોને કોણ સમજાવે કે આ તરજુમિયા શૈલી કિંવા " બમનજી શૈલી "માં દોષ કયાં કયાં અને કેમ છે ? આ નમ્ર લખનાર ક્ષમા માગીને પણ લખ્યા વિના રહી શકે એમ નથી કે આજે પણ પારસી વાંચકોનો, પારસી ટીકાકારોનો અને પારસી છાપાવાળાઓનો મોટો ભાગ વાર્તાકળાશાસ્ત્રમાં કે ભાષાજ્ઞાનમાં જોઇએ તેવો સુજ્ઞ તો નથી જ, જેથી તેઓ પોતાની કોમનાં જુનાં નવાં વાર્તા લખનારાંઓને માર્ગદર્શક થઇ પડે. પરિણામ એ જ આવ્યું કે ઉપર જણાવેલી નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય તરજુમિયા વાર્તાશૈલીના વખાણનાર પારસી વાંચકોનો વર્ગ દિન ઉગતે વધતો અને વધતો જ ચાલ્યો. તેઓ અનેક કારણોને લઇને એમ જ માની બેઠાં કે આ " લાયક " ' ઝમકદાર ' અને ' જોશદાર ' શૈલી છે. એવી માન્યતાવાળા પારસી વાંચક વર્ગમાંથી જ પારસી વાર્તા લેખક વર્ગ ઉઠી ઉભો થયો. આમ આ અણઘટતો લેખનપ્રકાર તે યુગના અને તે પછીના લગભગ બધા પારસી વાર્તા લખનાર છોકરા–છોકરીઓ તથા યુવક યુવતીઓ સારૂ વાર્તા લખવા કાજેની એક ખાસ લોકપ્રિય શૈલી (Style) બની રહ્યો. તરજુમિયા માટના અને બીજા પણ વિધવિધ ડજનબંધ દોષોથી ભરેલા આ અણઘટતા શૈલીપ્રકારને નવા ઉગતા પારસી લખનારાઓએ પોતાનો કરી લીધો તે તેમને ફક્ત મીઠો રસીલો કે ' ઝમકદાર ' અને ' જોશદાર ' લાગ્યો તેટલા જ સારૂ નહિ, પણ ભાષાશૈલીનો એવો તરજુમિયો પ્રકાર અંગ્રેજી વાર્તાનું ગુજરાતી કરવામાં તેમને સહેલો અને સરલતાવાળો થઈ પડતો હોવાથી જ અને ખરા પ્રકારની રસીલી સચોટ ભાષાશૈલી માટે પ્રયાસ આદરવાનું કાર્ય સરખામણીમાં બહુ મુશ્કેલ હોવાથી તેઓએ તે ઝટ કરતો ગ્રહી લીધો. પારસી શૈલી અભ્યાસ કરવા માટે છે–અનુકરણ કરવા સારૂ નથી. પણ આ નવા–જુના પારસી વાર્તા લખનારાંઓને વધારે સારી અને ઠીક ઠીક પ્રકારની શૈલીનું અનુકરણ કરવા જો કોઈની શાળાએ જ બેસવું હતું તો શેઠ કેખુશરો કાબરાજી કે મર્ઝબાન પિતા–પુત્રની શાળાઓ તેમનાં માટે ઘણી સારી હતી. એ શાળાએ બેસવાની તેમને ઇચ્છા તો ઘણી જ હોય, પણ ઉપર્યુક્ત સારા પારસી વાર્તા લેખકોની શૈલી વ્યક્તિત્વમય એટલે અનુકરણ માટે મુશ્કેલ અને " બમનજી શૈલી "ની શાળા ' તરજુમિયા ' એટલે સહેલીસટ હોવાથી તેનું જ અનુકરણ–અને તે પણ આંધળું અનુકરણ—તેઓએ કીધું. પારસી વાર્તાઓની સ્વતંત્ર લખાવટના મોતનો ઘંટ અહીં ઠોકાયો. શિષ્ટ સારી વાર્તાશૈલીના અને વાર્તાકળાની પ્રગતિનાં દ્વાર પારસીઓ માટે અત્રે જ બંધ થયાં.

અત્રે કોઈ પૂછશે કે " **પારસી વાર્તાઓ** " વિષે લખતાં તેમની લખાવટ ઉપર જ ખાસ વિશેષ વિવેચન શા સારૂ ? ઉત્તર આ: વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે મુખ્ય વિવેચન એના ઉપર જ થાય. પારસી વાર્તાઓનું વસ્તુ (Plot) પાત્રાલેખન (Characterization) સંવાદ (Dialouge) વર્ણન આદિ પારસીઓનાં પોતાનાં હોય તો તે પર

વિવેચન થાય ના ? બાકી રહી તેમની વાર્તાની લખાવટ. માટે એને જ આલેખવાની આવશ્યક્તા રહે છે.

હવે, વાર્તા સારૂ એક અણઘટતી શૈલીનો વારસો પારસી લખનારાંઓએ જેમનાથી મેળવ્યો, કહો કે મેળવી લીધો-તેમની જ લખાવટમાંથી આપણે કેટલાંક દષ્ટાંત વાંચી આપણી ખાત્રી કરી લઇશું:—

" તે ડચેસ સાથે કદી દરબારના મેલાવડામાં જતે ખરી પણ ત્યાં બી તે તેના વ્હાલા જોન સાથે એક મિનીટબી પુરી પાધરી હોઇ ઉઘાડી વાત કરી શકતે નહીં; કે જ્યારે હવે તો મામલો એ આજ રાતના સુભાગ્ય સંજોગોના પરીણામમાં છેક એવી અણીની ઠીકે આવી ગયો હતો કે બીજું એક અઠવાડયું વહી જાય તે પહેલાં આહવું ખુદાનું તો તે તેના વ્હાલા જોનની હકદાર ધણ્યાણી થઇ શકવાની ઉમેદ ધરાવી શકતી હતી."
(બ. ન. કૃત " રાજાના મહેલમાં ")

દષ્ટાંત બીજું:—" તે છોકરી કે જે તે મોટા મેળાવડામાં પોતાની હદ વિનાની ખુબસુરતીથી ઉભા થયલા ખુશીના ઘોઘાટથી તમામ નીરદોશ ને નાવાકેફ દેખાતી હતી." (બ. ન. કૃત એક વાર્તામાંથી)

દષ્ટાંત ત્રીજું:—" તે ડોસો પોતાના દીકરાથા સખ્ત નાઉમેદ થયો હતો જ્યારે કે 'શ્રીવોલીટી મ્યુઝીક હોલ' ના છેલ્લા ઝગડામાં ભાગ લેવા માટે તેને મોટી રકમનો દંડ કરતાં માજીસ્ટ્રેટે તે રખડેલ અને રદ બાતલ ઉમરાવના કુલીન ખાનદાનની મોટી માન પામેલી ઈજ્જત ધુળ થતી હોવાનું કેટલુંક બેન્ચ પરથી કહી સંભલાવ્યું અને તે વાત અખબારોમાં જ્યારે જાહેર થઇ ત્યારે એ ઘરડો અર્લ દુનિયા તમામ હારી બેઠો." (બ. ન. કૃત એક નવલકથામાંથી)

બરાબર અંગ્રેજી પાટા પર ગુજરાતી ગાડી-" પહેલાં ગાડી અને તેની પાછળ ઘોડો જોડેલો" એવી ખોટી બાંધણીવાળું પાંચ પાંચ સાત સાત લીટીનું બનેલું આખું એકેકું વાકય-વાકયોની ગુંચ્છળાં વળેલી આબડગુંચડ (Involved) શૈલી—ગુજરાતી ભાષા બંધારણને તદ્દન પ્રતિકૂળ થઇ પડે એમ ક્રિયાવિશેષણો વડે વાકયોનાં અનુસંધાન કરવાની ખોટી અને નકામી રીતિ ઉપલાં દષ્ટાંતોમાં જાહેર થાય છે. એમની આ અણઘટતી શૈલીના તથા એ શૈલીની નકલ થવાથી બીજા અનેક પારસી વાર્તા લખનારાંઓની સર્વ સામાન્ય રૂપ થઇ પડેલી ખોટી લખાવટનાં સંખ્યાબંધ બીજા દષ્ટાંત આ લખનાર પાસે તૈયાર પડેલાં છે, પણ સ્થળસંકોચને કારણે તે રજુ ન કરતાં અહીં જ અટકીશું.

પારસીઓની વાર્તા લખવાની સામાન્ય ઢબ કેવી છે અને તેમને એ કેમ લાગુ પડી, તે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા. હવે કોઇ પૂછશે કે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ આવી અયોગ્ય લખાવટમાંથી બાહેર કેમ નથી આવતાં ? એનો ખુલાસો આ કે પ્રથમ તો તેઓ "મૌલિક વાર્તા" માં માનતા નથી. "ઓરીજીનલ" વાર્તા એ શબ્દની તેઓ પર કશી અસર નથી. એની તેમને હોંસ નથી કે અભિમાન નથી. તેમનાં સૌથી સરસ વાર્તા લેખક ભાઇશ્રી ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન તો ઓરીજીનલ વાર્તાના ખ્યાલને સાવ હસી કાઢી તેની વારંવાર ખુલ્લી ઠેકડી કરે છે. આમ જ્યાં સ્વતંત્ર વાર્તાકૃતિઓ માટે માન

કે માન જેવું કશું જ નથી તો પછી પારસી વાર્તા લખનારાંઓ શૈલી વિષયક આ ખોટા વળગાડમાંથી છૂટે શેના?

ભલે તેઓ મૌલિક વાર્તા ન ઉપજાવે પણ ઘણા હિન્દુ વાર્તાલેખક ભાઈઓ "તરજુમા" નો અર્થ જે બહોળી સમજમાં કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાની વાર્તા વિષે કરી બતાવે છે તેટલી ઇચ્છા કે તેટલી કુશળતા પણ પારસી લખનારાંઓએ મોટે ભાગે હજી સુધી પ્રાપ્ત કરી નથી. પારકી ભાષાની વાર્તામાંની આવેલ વસ્તુને, વર્ણનને, વિચારોને અને વચનોને યોગ્ય ફેરફાર તથા સુધારા વધારા સહિત ગુજરાતી ભાષા પદ્ધતિ અનુસાર પોતાની સ્વતંત્ર શૈલી વડે તથા વાર્તા શાસ્ત્રને લગતી વિવિધ કળા વડે મન પર છાપ બેસાડે તથા હૃદયને ડુલાવે એવી ભાવવાહી (Expressive) અને અસરકારક ભાષામાં ઉતારવાં એનું નામ તરજુમો. 'તરજુમા' ની આવી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા અને બહોળી સમજણથી તેઓ ઘણાં ઘણા દૂર છે, તો પછી એ અકુદરતી અને કદરૂપી ભાષા શૈલીના જળો સમ ચોંટેલા ચંડસમાંથી તેઓ છૂટે શેના?

જેમને હિન્દુ વાર્તા લેખકોની વિધવિધ વાર્તાશૈલીનું જરા યે વાંચન કે અભ્યાસ નહિ, જેમને ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અંગ્રેજી ભાષા બંધારણથી કેમ અને કયાં કયાં જુદું પડે છે તેનો ખ્યાલ જ નહિ, જેમને ગુજરાતીમાં વાર્તા ઉતારતી વેળાએ અસલ અંગ્રેજી પુસ્તકને ટેબલ પર નજર સામે ખુલ્લું રાખીને તેમાં જોઇ જોઇ વાંચતે વાંચતે લખવાની મહા ભૂંડી ટેવ પડી ગયેલી, તેઓ ઉપર બતાવેલી અયોગ્ય લખાવટની ("મૂર્ખના સ્વર્ગ" જેવી) ગુલામગીરીમાંથી છૂટે શેના?

હવે પારસી વાર્તાઓમાં આવતા એક બીજા ખોટા પ્રકાર ભણી નજર કરીએ. એની તો પારસીઓએ જાણે 'ફેશન' બનાવી છે; અને એ 'ફેશન' તેમનામાં 'દૂદકે અને ભુસકે' વધતી જ જાય છે. તેમની વાર્તાના સંવાદ (Dialouge) માં કોઇ કદાચ પાત્ર પ્રમાણે અહીં તહીં થોડાક અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દો આવે એ સમજી શકાય એવું છે: પણ વાર્તામાં વર્ણન આપતી વેળાએ પણ એ 'ફેશન' રજુ થાય, એ અમુક અંશે ચોકખું 'ટચાકપણું' તથા અમુક હદે અસલ અંગ્રેજી બોલોના સચોટ શબ્દાર્થ જાણવાને લગતી પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે. દૃષ્ટાંતઃ "વાંચક, તને એ જુવાન સાથે એક "ઈનટ્રોડકશન" ની જરૂર છે." (એક પારસી નવલિકામાંથી) વિશેષ નમુનોઃ—"એક ઘણા જ **લક્ઝરસલી** સીણગારેલા ડ્રોઇંગ રૂમમાં જરદાવર પોતાની દીલ લોભાવનાર ડ્રેસથી ફેરા ખાતી જોવામાં આવતી હતી." "મરદોને ફસાવનારા એ ઠગારા ચહેરા ઉપર આવી એક **હેવનલી** લાઇટ ખુદાએ પાથરવી નહીં હતી." "તે તે રાત્રે તમામ **પરફેક્ટ** હતી. ખુબસુરતી–**ફીગર** અને ડ્રેસની સામટી **હારમની** રજુ કરતી એક **પરફેક્ટ પીકચર!**" ('સ્વભોગ' નામક પારસી નવલિકામાંથી) એવા બીજા સંખ્યાબંધ દાખલા અપાય.

અત્રે પારસી વાર્તા લખાવટને બગાડી બેડોળ બનાવનાર એક બીજો પણ મુખ્ય દોષ જોઈ લઇએ: અંગ્રેજીમાં નામ (Noun)ની આગળ A–An–The "આર્ટીકલ" લાગે છે તેનો વાર્તા લખતી વેળાએ પારસી વાર્તાઓમાં પુષ્કળ અને નકામો ઉપયોગ થાય છે. ખાસ કરી જે વસ્તુ, જે વ્યક્તિ, જે બનાવ, જે પ્રસંગ અને જે સ્થળ વિષે વાર્તામાં

આગળ કહેવાઇ ગયું છે તેને વિષે પાછું લખતાં પણ "તે-તે-તે" (અંગ્રેજી The નો શબ્દાર્થ) વંચાયા કરે તો તેથી સુજ્ઞ વાંચક કંટાળે, શૈલી કર્કશ બને અને લખાવટ હાસ્યાસ્પદ થઇ પડે તેમાં નવાઇ શી? અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોમાંથી અત્રે એક જ બસ થશેઃ-"તે (The) છોકરી ચમકતી આંખોએ અને ઘણા ઉલટમંદ ઉમગે આજના તે (The) કામમાં રોકાઇ. તે (The) ટેબલ વગર ખામીએ અને ઘણી જ સરસ રીતે શણગારેલી તૈયાર કીધી અને હવે સેકન્ડકોર્સના તે (The) બેલ (Bell=ઘંટ) માટે તેણી બહાર શોભી." ('નામોશી પહેલાં મોત"ની પારસી વાર્તામાંથી)

વાર્તાશૈલીનું કચરિયું કરી નાંખનારા બીજા વિધવિધ પ્રકારના કોડીબંધ દોષ પારસીઓની વાર્તાઓમાં ડગલે અને પગલે દેખાતા રહે છે. પણ આ ટૂંકી જગ્યામાં એ લાંબી વાત આપણે માંડી જ વાળીશું. ટૂંકમાં એક વાત તો આપણે "ગુજરાતી ભાષા"ના અને "પારસી વાર્તા"ના સારા નામ ખાતર ખાસ માગી લઇશું કે હવે કૃપા કરીને વાર્તા લખનારાં પારસી ભાઇબ્હેનો "તેણીનો-તેણીની-તેણીનું-જ્યારે કે-કે જ્યારે-તે ત્યારે-તે કે જે-ક્યારે કે જયારે-ત્યારે કે જ્યારે-અને જો કે-અગર જો કે-તો જો કે-એમ તો ત્યારે-તો બી તો-ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ હસવા જેવા અણઘડ રૂઢિ પ્રકારોથી પોતાની લખાવટને દૂર રાખે તો બહુ સારૂં.

એક બીજી વાત: ટૂંકાં-સાદાં-સરળ વાક્યોની ચમત્કૃતિ શી છે તે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ જાણતાં જ નથી. સંક્ષિપ્તતાનું સૌંદર્ય તેઓ સમજતાં જ નથી. વાર્તાનાં વર્ણન વિભાગમાં યે લાંબાં લાંબાં વાક્યો આવે અને સંવાદમાં પણ તેમ જ હોય. હિન્દુ લેખક ભાઇઓ આ બાબતમાં કેટલા સુધર્યા છે અને કેટલા સુધરતા જાય છે તેનું પારસી વાર્તા લેખકોને ભાન જ નથી. બે પાત્રોને વાત કરાવવી હોય ત્યારે ત્યાં પણ લાંબા લટાકફટાક હોય જ. પ્રેમમાં પડેલી એક યુવતીના મુખમાં સંસારમાં જેવી સ્વાભાવિક બોલાય છે તેવી પ્રેમભાષા આપવાને બદલે કેંક નાટકી ઢબે આવું લાંબું લાંબું અને અકુદરતી લખી જ નાંખેઃ-"બયાન કરાવવાને બોલો વટીક નહીં મળી શકે તેટલા બધા પ્યારના મુસ્તકિમપણા સાથે મોહત સુધી અને મોહતની બી પેલે પેલે પાર તક હું તમારી જ છેઉં." (બ. ન. કાબરાજીકૃત નવલકથામાંથી)

પારસી વાર્તા વાંચકોના મુખમાંથી અને પારસી છાપાઓમાંથી આ એક પ્રસંસાસૂત્ર વારંવાર બાહેર પડતું જણાય છેઃ "**જોરાવર ઝમકદાર રસીલી ભાષામાં લખાયેલી એક વાર્તા.**" એક અસન્ત નાનો વર્ગ બાદ કરતાં પારસી વાંચકવર્ગે **શૈલીનાં અમૃત** તો કદિ જાણ્યાં જ નથી. **શૈલીનાં શરબત** જરિક જ ચાખ્યાં હશે—**શૈલીનાં** ગોળનાં **પાણી** જ ઘણું કરીને પીધેલાં; છતાં તેમને પોતાને એક ચોક્કસ પ્રકારની જે લખાવટ સાધારણે ગમે છે તેને વધાવી લેવા સારૂ તેઓ હમેશાં ઉપર પ્રમાણે જ વગર સમજનાં વખાણ હાંકે જ જાય છે. ખરેખરી "ઝમક" તે શું, "રસ" તે શું, તેની વાસ્તવિક સમજ ન હોવાને લીધે પારસી વાંચકો અને પારસી લેખકોનો મોટો ભાગ વાર્તાની કેવી ભાષાશૈલીને 'ઝમકદાર' અને 'રસીલી' સમજે છે, તેનું એક દૃષ્ટાંત અવલોકીએઃ

"તેનું ચિત્ત ચોરાઇ ગયું; તે ગોયા જાગતાં બી ગ્લેડીઝ સ્વપ્નાં જેયાં કરતો. ઉંઘમાં પણ તેજ મોમીની મુરતની મીઠી યાદમાં શુંરકતદાર ગરક થતો. ગ્લેડીઝે કરેલા એ ગંભીર બીગાડ માટે તેણી પર કીનો લેવા તે ખુનખાર તે તલગગાર થઇ રહ્યો મગર હજી સુધી તે

છીનો લઇ શકે એવું કોઈ હથીયાર તેને આવી શકયું ન હતું." (બ. ન. કૃત નવલકથા-માંથી) આવી એક લખાવટ પર પારસી વાંચક વર્ગ આનંદમગ્ન બની જઇ જરૂર આવો મત આપશેઃ "શું સરસ 'પાવરફુલ' લખ્યું ચ; કેવી ઝમકદાર અને રસીલી ભાસા છે!"

પણ થોડાક અપવાદ ભણી જોતાં આપણે કહી શકીએ કે આવી કોઇ "ઝમકદારી" અને "જોશદારી"ને બધાં જ પારસી વાંચકો અને સર્વે પારસી વાર્તા લેખકો વશ થઇ ગયેલાં નથીઃ સ્વર્ગસ્થ શેઠ કેખુશરો કાબરાજી બનતાં સુધી ભાષાશુદ્ધિ જાળવતા, અને પોતાની લખાવટ હગારી ઝમકથી અલગ રાખતા. શેઠ જહાંગીર મર્ઝબાન રસિકતાથી તથા સચોટતાથી સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં વિચાર દર્શાવે છે. શેઠ ફિરોજશાહ મર્ઝબાન "બમનજી શૈલી"ના દૂષણોથી વેગળી ખરેખરી પાણીદાર ભાષા રજુ કરી શકે છે.

પરંતુ હજી યે આવા સારા પારસી વાર્તાકારોની લખાવટ કાંઇ કાંઇ ઉણપ ધરાવે છે. હિન્દુભાઈઓ જે ગુજરાતીમાં વાર્તા લખે છે તેવી જ ઢબની હિન્દુશાઇ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ તેઓ પારસી સંસારી વાર્તા લખે એવી કોઇ ફરિયાદ કે આગ્રહ આપણે કરતા નથી, (આ લેખમાં પારસી વાર્તાની જોડણી અને વ્યાકરણ દોષની ચર્ચા તો જવા જ દીધી છે) પણ તેમની શૈલી (style) તરફ જોતાં એક ખાસ ઉણપ આપણું લક્ષ ખેંચે છેઃ અંગ્રેજીમાં જેને આપણે "Artistic sentences" કળાપૂર્ણ વાક્યો કહીએ, તેવાં વાક્યો પારસી વાર્તાઓમાં લગભગ નહિ જ જેવાં જણાશે. **લેખકની કલ્પના શક્તિ વડે રચાયેલા અર્થપૂર્ણ વિચારો, અનુકૂળ થતી કળાવંત વાક્ય બાંધણીમાં લખાયેલા** પારસી વાર્તાઓમાં વંચાય એવી તો નવાઇ જ છે. દષ્ટાંત લેખેઃ–"રસનાં જામેલાં પુષ્પો તે સૌંદર્ય." ('ઉષા'–કવિ ન્હાનાલાલ) "નસીબ! હા, એ હાથ લુચ્ચાનો થાંભલો ઠીક છે–કાયરનું એ વિશ્રામ સ્થાન!" ('કોનો વાંક'–કનૈયાલાલ મુનશી) "હિમાલયે અનેક બચ્ચાંઓને પોતાની આંગળીએ વળગાડયાં છે. બધાં જ બચ્ચાં સુંદર અને રસ ભર્યાં લાગે છે. જાખલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના ડુંગરાઓમા છે. મેળામાં જતાં કોઇ ન્હાનાં બચ્ચાંની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઉભું છે." ('તણખા'–ધૂમકેતુ) "બાહ્ય તૃપ્તિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે શૂન્યતા આવે છે તેની શાન્તિમાં બન્ને ચ્હા પીવા મંડયાં." (હૃદય પલટો-દ્વિરેફ) "મ્હારૂં કલામય જીવન અદ્ભુત હતું પણ મ્હારૂં પ્રેમમય જીવન અપૂર્વ છે. કળાને પામવી ને પકડવી પડતી–પ્રેમ તો મન જ પકડી રાખે છે." (પાંચ પાત્રો–લીલાવતી મુનશી) "જીવન તો દરિયા જેટલું અગાધ અને અનંત; અને મનુષ્યની શક્તિઓ આ હોડી જેટલી." ('કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો'–ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક) "શબ્દોની જરૂર ન પડે એવી એ રાગણીઓમાંથી આપોઆપ અર્થ ઉકલતો." (દેહના ચૂરા—ઝવેરચંદ મેઘાણી).

કલ્પના, રસ, રહસ્ય, ચાતુર્ય અને સૌંદર્યનું બનેલું આવું અર્થ વિષયક તથા શૈલી વિષયક ઉચ્ચ પ્રકારનું દર્શન પારસી વાર્તાઓમાં અત્યારે નહિ તો હવે પછી યે થશે?

આજની પારસી સમાજ સ્થિતિ બહુ મર્યાદિત છે. એટલે પારસી સંસારી વાર્તાઓને વસ્તુ (Plot) વિષે અત્યંત સાંકડું અને બંધનવાળું જ ક્ષેત્ર મળી શકે છે. પારસી વાર્તાઓ વિષે આ એક કુદરતી કમનસીબી છે. હિન્દુ સંસારમાં તો રાજ્યપ્રકરણ, ધર્મપ્રકરણ, અમીરો, ઉમરાવો, સેનાપતિઓ, સૈનિકો, બાવાઓ, બાવીઓ, બહારવટીઆઓ, લુંટારાઓ ઈત્યાદિ

ઘણું યે હોય. પારસી સંસારમાં એવું તો કશું જ ન હોય. મૌલિક લખો કે તરજુમા કરો, પણ જો પારસી સંસાર દર્શાવવો હોય તો વસ્તુ વિષે પારસી લખનારાંઓની તો આ એક મોટી મુશ્કેલી જ રહી. પરિણામે મોટે ભાગે અંગ્રેજી વાર્તાઓ અંગ્રેજી સંસાર જ દર્શાવતી પ્રકટાવાય અને તેમ નહિ તો પછી ભાઇશ્રી ફિરોજશાહ મર્ઝબાન પેઠે "પારસી-હિન્દુ-મુસલમીન સંસાર"ના સંયુક્ત વેષે કૈંક તાણુતોડ કરીને પણ લાવવા જ પડે.

પારસીઓએ અત્યાર આગમજ 'રેનોલ્ડ'ની વાર્તાઓ બને તેટલી તરજુમા કરીને પ્રગટાવી; મિસિસ હેન્રીવૂડની વાર્તાઓનો પણ જબરો ઉપયોગ કર્યો; ડુમા, મૅરી કોરેલી અને રાઇડર હેગાર્ડનો પણ લેવાય એટલો લાભ લીધો. છેવટ તરજુમા સારૂ ચાર્લ્સ જારવિસ (જે ઔરાઓ અને 'સોલજરિયા'ઓનો "માનીતો વાર્તા લેખક" કહેવાય છે) તે પણ વપરાઇ ચૂકયો; પણ હજી સુધી કોઇ પારસી માસિકમાં પારસી કલમે લખાયેલી કવિવર ટાગોરની વાર્તાનો અનુવાદ આપણા જોવામા નથી આવ્યો. સહેલાઇથી તરજુમા કરી શકાય એવા અંગ્રેજ વાર્તાકારોના પુસ્તકોનો તો પુષ્કળ લાભ લેવાય છે; પણ હજી સુધી **આ દેશના અને પરદેશના સાહિત્યકાર વાર્તા લેખકોની શિષ્ટ વાર્તાઓમાંની** એક પણ વાર્તા પારસી કલમે ગુજરાતી સ્વરૂપ ધરી શકી નથી. હિન્દુ લેખક ભાઈઓએ આ દિશામાં થોડુંક પણ કાર્ય કરી બતાવ્યું છે; પણ પારસીઓએ તો સાવ પછાતપણું જ દાખવ્યું છે. દેખાડો, પારસી વાર્તા સાહિત્યમાં એકાદ એચ. જી. વેલ્સની કે જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉની, થોમસ હાર્ડીની કે જોન ગેલ્સવર્ધીની, આનાતોલ ફ્રાંસની કે મોરીસ મેટરલિન્કની વાર્તાઓ કે નાટયોની ગુજરાતીમાં બનાવેલી એક પણ, ન્હાની કે મોટી કૃતિ ?

એ ઉપરાંત પારસી વાર્તા સાહિત્યમાં કોઈ બતાવશો એકાદ 'ધૂમકેતુ,' 'મેઘાણી,' 'દ્વિરેફ,' 'નારદ,' 'ઉમરવાડિયા' કે 'લીલાવતી બ્હેન' લખે છે એવી ચિત્તાકર્ષક કળામય નવલિકાઓ ? કયાં છે બધે હોહાકાર મચાવી મેલે અને સમસ્ત ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવી કોઇ પારસી નવલકથા ? કયાં છે નવા ઉગતા પારસી લેખકોની વ્યક્તિત્વમય કોઈ નવિન વાર્તા શૈલી ? કયાં છે પારસીઓમાં 'ઉષા' ના મહાન લેખક જેવો શૈલીકાર કથાકાર ન્હાનાલાલ દલપતરામ ? કયાં છે "ભગવાન કૌટિલ્ય" ની કથામાં આવેલું 'નૈમિષારણ્ય' જેવું એક જ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકરણ લખનાર કોઈ કનૈયાલાલ મુનશી ? કોઈ છે એવો ? કાંઇ છે એવું ? જવાબ મળે છે, નહિ જ.

તો યે આશા મોટી વાત છે; કારણ પારસી હૈયું આજે પણ રસિક છે. પારસી મન આજે પણ ચંચળ છે. ભસ્મ હેઠળ અગ્નિ જેવી લપાઇ રહેલી પારસીઓની કાલ્પનિક અને સર્જક શક્તિમાં આ લખનારને આજે પણ વિશ્વાસ છે. ઢીલ માત્ર એને ચેતવવાની છે—મહેનત માત્ર વાર્તા વિષયક તેમની અનેક ખોટી સમજણો અને રીતિઓના મસ મોટા ખડકોને તોડવાની છે. જો પારસી વર્તમાનપત્રોના તેમ જ પારસી માસિકોના અધિપતિઓ તેમ જ પારસી અવલોકનકારો ઉઘાડી આંખ રાખીને ખરી સ્થિતિનું સત્ય ભાન તથા જ્ઞાન ધરાવતા થઇને પ્રયત્નવાન બને તો તેઓ પારસી વાર્તા સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવાના મહાન કાર્યમાં મોટી મદદ આપી શકે. અસ્તુ !

ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

દર્શનોના અભ્યાસમાં જાળવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા

જૈન ભાઇઓના પર્યૂષણના પવિત્ર દિવસોમાં જૈનેતર ગૃહસ્થને પ્રવચન કરવાની વિનતિ કરનાર પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ જૈનધર્મને છાજે તેવી ઉદારતા મારા પ્રતિ દર્શાવી છે તે બદલ સર્વથા તેમનો આભારી છું. જૈન બંધુઓને જૈનધર્મ સંબંધમાં મારે કંઇ વિશેષ કહેવું એવા આશયથી આ વ્યાખ્યાન કરવા હું ઉભો થયો નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશનાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસ્થાનો અથવા માર્ગની શ્રેણીઓ છે તેના અભ્યાસમાં આપણે કયા સદ્ગુણનો આદર કરવો જોઇએ તે ઉપર હું યથાશક્તિ આજ બોલવા માગું છું.

(૧) લૌકિક જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન

આપણા જ્ઞાનના બે મુખ્ય વર્ગ પડે છે: (૧) લૌકિક જ્ઞાન એટલે આપણા મનુષ્ય પ્રાણીને મળેલી ઇન્દ્રિયો અને મન વડે જે જ્ઞેય વસ્તુઓનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન થાય છે તે. (૨) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દેખાતા પ્રાણીપદાર્થનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તેનું યથાર્થ ભાન અથવા અનુભવ. લૌકિકજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન–એ બેનો વિષય એક જ હોય છે, પરંતુ તેમાં વિષયના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોની સ્પષ્ટતા અધિક અધિક વધતી જાય છે. લૌકિક જ્ઞાનના પુનઃ બે વિભાગ પાડી શકાય છે. (૧) લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન (૨) લૌકિક બુદ્ધિના વિશેષ પ્રકર્ષથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જેને આપણે "વિજ્ઞાન" સંજ્ઞા આપીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે સૂર્ય આપણી ચક્ષુરિન્દ્રિયને જેવા વર્ણ, આકૃતિ, દાહ, પ્રકાશ, વગેરે ધર્મોવાળો જણાય છે તે તેનું લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે; અને તે ખરી રીતે પૃથ્વીથી અનેક ગણો મોટો છે એટલે પૃથ્વી કરતાં દસ લાખ ગણો મોટો છે અને તે થાળી જેવડો મોટો દેખાય છે તેવો નથી; વળી તે જેટલે અંતરે પ્રથમ દૃષ્ટિથી જણાય છે તેટલા અંતરે નથી, પરંતુ ૯૩,૫૦,૦૦૦ માઇલના અંતરે રહેલો છે; વળી તેનું તેજ ઉગવાની સાથે આપણને જણાય છે તેમ નથી, પરંતુ તેના બિમ્બમાથી નીકળતાં કિરણો આપણને ખરી રીતે આઠ મીનીટ પછી અનુભવમાં આવે છે વગેરે ન્યાય અને વિચારથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિ વડે આપણને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ વિજ્ઞાન.

સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી અથવા વિશેષ શાસ્ત્રીય પ્રત્યક્ષથી પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તેની સમાલોચના કરી, વિશ્વના અનેક પદાર્થો સાથે તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે; તેનું આપણને પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન થાય છે કે અપૂર્ણ રૂપે; તેનું વાસ્તવ અસ્તિત્વ કેવા પ્રકારનું છે; તે સ્વતઃ જડ છે કે ચેતન છે–વગેરે સર્વ વસ્તુના અથવા વિશ્વના અનુભવ મંદિરમાં બંધ બેસે તેવું જે પર પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાનુભવ તેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાન સંજ્ઞા આપીએ.

આપણને પ્રાપ્ત થતાં લૌકિક જ્ઞાન–સામાન્ય અથવા વિશેષ કોટિનાં–અથવા તત્ત્વજ્ઞાન જે બુદ્ધિદ્વારથી પ્રકટ થાય છે તે બુદ્ધિ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય વગેરે જ્ઞાનાવરણ કરનાર દોષોથી હણાએલી હોય છે, અને પ્રસંગે રાગ-દ્વેષાદિ કલેશોના આવરણોથી હણાએલી હોય છે. બુદ્ધિના જ્ઞાનાવરણ અને કલેશાવરણ દોષને લીધે સામાન્ય જનો અને પરીક્ષકો પણ

વસ્તુનિર્ણય કરવામાં સ્ખલન કરે છે. એક સુંદર બગીચાનું સૌંદર્ય જોઇ પ્રસન્ન થએલી આપણા ચિત્તની વૃત્તિ તે બગીચો આપણા કોઈ શત્રુનો છે એવું ક્લેશનું અંકુર ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેના સૌંદર્યમાં ખામી કાઢવાને તત્પર થઈ જાય છે. આપણે જલ્પ અને વિતંડા કરી તે બગીચો સુંદર નથી એવું સાબીત કરવા કમર કસીએ છીએ. આ પ્રભાવ આપણા ચિત્તમાં રહેલા રાગદ્વેષના બળનો છે, અને તેથી જેટલા જેટલા અંશમાં રાગદ્વેષ ઉપર જય થાય, જેટલા જેટલા અંશમાં આપણે **જિન**પક્ષપાતી થઇએ, તેટલા તેટલા અંશમાં આપણો જ્ઞાનનો પ્રકાશ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

(૨) દર્શનશુદ્ધિમાં વીતરાગત્વની જરૂર

બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનાં આવારક નિમિત્તો આપણે થોડા શ્રમથી દૂર કરી શકીએ છીએ. સામે પડેલા પદાર્થનું અસ્પષ્ટપણું હોય તો દીવો વગેરે લઇ વધારે સ્પષ્ટતા મેળવીએ છીએ: સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે દૂરસ્થ પદાર્થને નજીક જોઇએ છીએ. આ જમાનામાં પદાર્થોને લગતા અજ્ઞાનને દૂર કરવાનાં અનેક વિદ્યાનાં સાધનો વિજ્ઞાનદ્વારા મળ્યાં છે, અને તે વડે આપણી જ્ઞાનમર્યાદા વિસ્તારવાળી થઈ છે. પરંતુ આપણી બુદ્ધિને લાગેલું ક્લેશનું પડળ અથવા આવરણ પાતળું થવાને બદલે અથવા ખસી જવાને બદલે ગાઢું અથવા સજ્જડ થતું અનુભવાય છે. આપણે પારકા દોષો જોવામાં જેટલા તત્પર હોઇએ છીએ તેટલા તત્પર પોતાના ચિત્તના દોષોના નિરીક્ષણમાં હોતા નથી. આ સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવ છે. પરંતુ અવિદ્વાનો જ આ ક્લેશાવરણથી હણાયા છે એમ નથી, પણ વિદ્વાનો પણ આ પાશમાં જકડાએલા છે. અશિક્ષિતજનોના ક્લેશો ધર્મશાસ્ત્ર અથવા રાજ્યશાસ્ત્રના શાસનબળથી દબાય છે, પાતળા થાય છે, અને પ્રસંગે છૂટી પણ જાય છે, પરંતુ કહેવાતા શિક્ષિતજનો અથવા વિદ્વાનોના રાગદ્વેષો એવા તો બદ્ધમૂલ હોય છે કે તેઓ ધર્મતંત્રને અથવા રાજ્યતંત્રને તાબે થતા નથી. રાગદ્વેષનું બલ એવું તો ચિત્તના ઊંડાણમાંથી નીકળે છે કે પ્રસંગે તે ચિત્તનો સ્વામી એટલે પુરુષ તે જાણતો પણ નથી, અને તે ગુપ્ત શત્રુઓથી છેતરાય છે. પોતાના ચિત્તના રાગદ્વેષના બલાબલને જાણવું એ અરધી જીત છે, પણ તેવા રાગદ્વેષથી હું પ્રેરાતો નથી, અને સત્ય જ નિર્ણય કરૂં છું એવી મતાંધતા આપણને પુરુષાર્થ સિદ્ધિમાંથી ભ્રષ્ટ કરે છે.

(૩) "મારૂં તે સારૂં કે સારૂં તે મારૂં?"

ત્યારે "મારૂં તે સારૂં"–એવા નિર્ણય ઉપર આવવા કરતાં "સારૂં તે મારૂં"—પછી તે ગમે તે દેશ, કાળ અને વસ્તુમર્યાદામાં હોય—એ નિર્ણય આપણે જો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોઇએ તો સ્વીકારવો ઘટે છે. તે ઉપરાંત "હું કરૂં તે ખરૂં"–તેના કરતાં "જે સત્ય છે તે હું બોલું"—આ નિર્ણય આપણે બાંધવો જોઇએ. મતાંધતાનો રોગ બ્રાહ્મણોમાં, બૌદ્ધોમાં, અને જૈનોમાં એટલો બધો પ્રસરેલો જણાય છે કે તેઓ દર્શનોના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષામાં એવા તો દુરાગ્રહી અને ન્યાય મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર જણાય છે કે જો આપણે તટસ્થ બુદ્ધિ પકડીએ તો આપણને હસવું આવે કે આ વિદ્વાનોએ આવી મૂર્ખ પ્રવૃત્તિ કેમ કરી હશે? "યજ્ઞમાં પશુવધ કરવામાં હિંસા નથી"–આ સિદ્ધાન્તની સાબીતી કરવામાં વિદ્વાન મીમાંસકોએ અહિંસાને મહાવ્રત માનનાર જૈનોનો કેવો ઉપહાસ કર્યો છે; તેવી જ રીતે

અધ્યારોપ કરવામાં બ્રાહ્મણોએ અને જૈનોએ પાછી પાની કાઢી નથી; અને બ્રાહ્મણોના અદ્વૈતબ્રહ્મવાદમાં વેદાંતીને ભ્રાંતિની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ કહી નિંદનાર જૈન વિચારકો પણ છે. આ સર્વ એટલું બતાવી આપે છે કે રાગદ્વેષના આવરણ વિનાની બુદ્ધિ જ્યાં સુધી પ્રકટ થાય નહિ, ત્યાં સુધી અણઘટતા અને ન્યાયથી વિરુદ્ધ આક્ષેપો કરતાં આપણે અટકતા નથી. ન્યાય અને અનુભવને અનુસાર થતાં વચનો કદાચ અપ્રિય હોય તો પણ તેમાંથી દ્વેષના વિષનાં અણુઓ તો નીકળી ગએલાં હોવાં જ જોઇએ. જે વિચારકો અથવા પરીક્ષકો પરપક્ષના ખંડનમાં રાગદ્વેષ વિનાનું ચિત્તનું બળ જાળવી જાણતા નથી, તેના નિર્ણયો દૂધપાકમાં ઝેરની કણી પડવાથી જેમ કોઇ જાણનાર સૂંઘતો પણ નથી તેમ સમજુ મનુષ્ય વજનવાળા ગણતા નથી.

ચિત્તના રાગદ્વેષોનું આવરણ ખસેડવામાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓએ તટસ્થતા કેળવવી જરૂરની છે. આ કેળવણી અથવા સંસ્કાર આપવામાં તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શ્રેણીઓ અથવા પદ્ધતિઓમાં મને જૈનોની સ્યાદ્વાદની અથવા અનેકાન્તવાદની પદ્ધતિ ઘણી ઉપકારક જણાઇ છે.

(૪) તટસ્થતાનું શિક્ષણ સ્યાદ્વાદ આપે છે. ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યનયો

હિંદુસ્થાનમાં વેદાનુસારી દર્શનો અને બૌદ્ધાદિ સ્વતંત્ર દર્શનો જો કે અધિકારીભેદથી સિદ્ધાન્તોની પ્રક્રિયાઓ જુદી જુદી રચે છે અને પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામાં પોતાના સિદ્ધાન્તો ઘણાં સુંદર રીતે ચર્ચે છે, તોપણ જ્યાં એકાન્તવાદ ઉપર આગ્રહ બંધાય છે કે સત્યાગ્રહને બદલે દુરાગ્રહ ડોકિયું કાઢ્યા વિના રહેતો નથી. આપણી વસ્તુની પરીક્ષાની પદ્ધતિને દૃષ્ટિ અથવા નય કહે છે. વિશ્વના પદાર્થોને કેવલ સામાન્ય ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે નૈયાયિકોની છે, અને તેને વિશેષ ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે વૈશેષિકોની છે. સામાન્ય અથવા વિશેષ ઉપર ભાર મૂકી જોવાની પરીક્ષક દૃષ્ટિને નૈગમનય કહે છે. તેઓના મત પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થ અમુક "ચોકઠા"માં બેસે તેવો જ જોઇએ. પછી પોતાનું ચોકઠું વાંકુંચૂંકું હોય અને પદાર્થ તેમાં બંધ બેસે નહિ, તો પણ મારીમચડીને ઠરાવેલા સોળ પદાર્થોમાં અથવા સાત પદાર્થોમાં કોઇમાં તે અંતર્ગત થવો જ જોઇએ.

વસ્તુને અથવા અર્થને કેવળ સત્તાની પ્રધાનદૃષ્ટિથી જોવું તેને સંગ્રહનય કહે છે. સર્વ ભેદવાળા પદાર્થ સત્ છે અથવા બ્રહ્મરૂપ મહાસામાન્ય છે અને ભેદો નામરૂપાત્મક દેખાવા માત્ર છે અથવા મિથ્યા છે—આ એકાન્ત અદ્વૈતમતને સંગ્રહદૃષ્ટિ કહે છે.

કેવલ સંગ્રહ દૃષ્ટિ રૂપે નહિ, તેમ કેવલ નૈગમ દૃષ્ટિ એટલે નકી કરેલા પદાર્થોના ચોકઠામાં બેસાડવાની દૃષ્ટિ પણ નહિ, પરંતુ દરેક વસ્તુ કાર્યકારણરૂપ-અથવા સામાન્ય-વિશેષાત્મક મિશ્ર છે એમ માનનાર સાંખ્યયોગની દૃષ્ટિ તે વ્યવહારનય.

ઘટ એ મૃત્તિકા છે–કાર્ય કારણરૂપ છે–એ મુદ્દો સંગ્રહનયવાળા વેદાંતીનો ખરો છે, પરંતુ ઘટ અને મૃત્તિકા સ્વતંત્ર કાર્ય કરનારા અથવા ભિન્ન અર્થક્રિયા સાધનારા પદાર્થો છે, જે પ્રયોજન ઘટથી સધાય છે તે મૃત્તિકાથી સધાતું નથી તેથી ઘટ એ એક વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયા સાધનાર નવું કાર્ય છે, અને તે મૃત્તિકાથી ભિન્ન છે એમ કહેનાર નૈગમનયવાદી વૈશેષિક અસત્ય બોલે છે એમ કહેવામાં કેટલું સાહસ છે તે સહજ સમજાય તેમ છે. તેવી જ રીતે સાંખ્યશાસ્ત્રના પરિણામવાદમાં જે વ્યવહારનય સમાયો છે તેમાં જગતની ઉત્ક્રાંતિવાદનું પરમ રહસ્ય સમાએલું છે. પરંતુ જ્યાં વ્યવહારનયવાળા એમ કહે કે કાર્ય તો કારણમાં ગુપ્ત રહેલું માત્ર, જેમ બંધ ડાબલી ઉઘડે અથવા કેળનું લુમખું જેમ ઉઘડે, તેમ સ્વયંપૂર્ણ કાર્યો ક્રમશઃ પડદામાંથી ઉઘડી બહાર આવે છે એવું કહેનાર જગતના વિચિત્ર વિસદૃશ પરિણામોમાં સમાએલા આરંભવાદના મર્મને સમજતો નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જલનો બરફ થાય, અથવા વરાળ થાય ત્યાં સુધી વ્યવહારનયનો પરિણામવાદ માનવામાં વાંધો નથી, પરંતુ જલના અણુઓનું પૃથક્કરણ થઇ "હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજન" નામના વાયુનાં પરમાણુઓ ભિન્ન ગુણધર્મવાળા થઈ જાય અને તે અમુક પ્રમાણમાં મળે તો પાણી થાય ત્યાં કેવલ પરિણામવાદ કરતાં આરંભવાદ વધારે ખુલાસો આપણને આપે છે. આ સઘળું વિશ્વ પરમાણુઓનું બનેલું આકાશ તત્ત્વમાં તરે છે, અને આકાશમાં રમતા વિદ્યુત્ કણોની માત્ર રચનાવિશેષ તે જ પરમાણુઓ છે એવું પ્રતિપાદન કરનાર હાલનો વિજ્ઞાનવાદ (Scientific Theory) વેદાંત સંગ્રહનય અથવા બ્રહ્મતત્ત્વના વિવર્તવાદ સાથે કંઇક વધારે બંધ બેસતો લાગશે. નિરપેક્ષ એકાન્ત નૈગમનય, અથવા સંગ્રહનય, અથવા વ્યવહારનય વિશ્વના વિચિત્ર અનુભવનો જેવો જોઇએ તેવો ખુલાસો કરી શકતો નથી.

આ કારણથી જૈન દર્શનના વિચારકો વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત માને છે. પ્રથમ દર્શને આ અનેકાન્તવાદ "હસવું અને લોટ ફાકવા" જેવો લાગે છે. એક જ પદાર્થમાં અનેક વિરુદ્ધ ગુણોનો આશ્રય શી રીતે હોય ? તે પદાર્થનું નિશ્ચિત એક પ્રકારનું રૂપ હોવું જ જોઇએ એવું આપણું સ્વાભાવિક મંતવ્ય હોય છે. પણ વધારે ઊંડી સમજણથી આપણને જૈનોનું મંતવ્ય ખરૂં લાગ્યા વગર નહિ રહે.

(૫) દ્રવ્યનયોમાં એકાન્તવાદ અને અનેકાન્તવાદ

આપણે દરેક વ્યક્ત પદાર્થને તેના પોતાના સ્વરૂપ અને પારકા રૂપથી ભિન્ન કરી ઓળખીએ છીએ. તેના પોતાના સ્વરૂપના અનેક પર્યાયો અથવા ધર્મો વડે તે પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજીએ છીએ, તે સાથે તે બીજા પદાર્થોના પર્યાયો અથવા ધર્મોથી તેને નિરાળો સમજીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે હું તમારા સમક્ષ ઉભો છું તે શરીરી તરીકે ઉભો છું. "હું બ્રાહ્મણ છું"—આ વાક્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પ્રથમ વિચારવા યોગ્ય છે.

દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી "હું પાંચભૌતિક સચેતન પુતળું છું" એ ખરૂં પણ પાંચભૌતિક બીજાં શરીરોથી જૂદો છું. એટલે સ્વદ્રવ્યથી હું સત્ છું પણ પરદ્રવ્યથી હું અસત્ છું. વળી "હું કાઠિયાવાડના ક્ષેત્રનો છું," પરંતુ આ ક્ષણે અન્ય ક્ષેત્રમાં નથી; વળી હાલ "હું વર્ષાઋતુમાં છું," એ ખરૂં પરંતુ તે સાથે બીજી ઋતુમાં હું હાલ નથી; વળી "હું ઘઉંવર્ણવાળો

વર્ણવી શકાય તેવો ન હોય ત્યારે **स्याद्वक्तव्य** કહેવાય. જેમકે આ ઘડો દેવદત્તે ઘડેલો કે યજ્ઞદત્તે તેનો નિશ્ચય ન જણાવી શકાય ત્યારે તે **स्यादवक्तव्य** કહેવાય. અસ્તિત્વ સાથે **अवक्तव्य**, નાસ્તિત્વ સાથે **अवक्तव्य** અને અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ સાથે **अवक्तव्य** જોડવાથી પદાર્થનું **स्यादस्ति अवक्तव्य; स्यान्नास्ति अवक्तव्य** અને **स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य** એવી ત્રણ રીતિઓ વિધાન કરવાની થાય છે. આ પ્રમાણે પદાર્થનું સાત રીતિએ અથવા ભંગી વડે જે પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ **सप्तभंगीनय.** સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં આ સાત પ્રકારે વિધાન કરી શકાય છે, અને તેથી સર્વ પદાર્થો પ્રથમદર્શને એકરૂપના જણાય છે અથવા સમજાવાય છે તો પણ બીજા રૂપમાં અથવા અંશમાં ભાવરૂપે, અભાવરૂપે અથવા અનિર્વચનીય રૂપે ગુંચાએલા હોવાથી સર્વ પદાર્થો અનૈકાન્તિક ગણાવા ઘટે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમદર્શને એકાંત રૂપવાળો પદાર્થ અધિક વિચારથી અનૈકાન્તિક છે એવી સમજણ ધારણ કરનારને ઐકાન્તિકગ્રહ વળગતો નથી. વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્ણય પ્રસંગે અમુક મુદ્દામાં તે નિર્ણય એકાંત ગણી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ વસ્તુવિચારથી તે વસ્તુ બીજા રૂપે સમજાય છે આથી અન્ય મતભેદને અવકાશ હંમેશાં હોય છે, આવો ઉદારવાદ સપ્તભંગીનયમાં સમાએલો છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપેક્ષિક સત્યત્વવાદ (Theory of Relativity) હાલ જે કહેવામાં આવે છે તેનું પુરાતનરૂપ આ **स्याद्वाद**માં અથવા **सप्तभंगीनय**માં છે.

(૭) स्याद्वादमां કસાએલી બુદ્ધિનું તાટસ્થ્ય કેવું હોય છે ?

આ કારણથી શ્રી યશોવિજયજી પોતાના જ્ઞાનસારના ૧૬મા અષ્ટકમાં કહે છે કેઃ-

स्वागमं रागमात्रेण द्वेषमात्रात्परागमम् ।
न श्रयामस्त्यजामो वा किंतु मध्यस्थया दृशा ॥

[અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષ વડે પર એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી યથોચિત કરીએ છીએ.]

આગમ સંબંધમાં જેવી તટસ્થતા જરૂરની છે, તેવો આપ્ત પુરુષના સંબંધમાં પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ તટસ્થ ભાવ સ્વીકારવો જોઇએ. પરમ વીતરાગ હરિભદ્રસૂરિ એક સ્થળે કહે છે કેઃ--

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

વળી તે જ યતિવરે મહાવીરમાં ભક્તિભાવ બંધાવાનું કારણ જણાવ્યું છેઃ---

बंधुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपिनान्ये ।
साक्षान्न दृष्टचर एकतरोऽपि नैषाम् ।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विशेषम् ।
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥

ભાવાર્થ :—

વીર ભગવાન એ કંઈ મારા બંધુ અથવા સગા નથી કેમકે તે ક્ષત્રિય જાતિના અને હું બ્રાહ્મણ જાતિનો છું. વળી કપિલ, બુદ્ધ વગેરે મોટા ધર્મ ધુરંધરો મારા શત્રુ નથી. આ વ્યક્તિઓમાંથી કોઇને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી; તો પણ વિશેષરૂપે દરેકના ચરિત્રને મેં શ્રવણ કર્યું છે તથા દરેકે પદાર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે. છેવટે વીર ભગવાનમાં વિશેષતા જણાવાથી તેના શાસનનું અવલંબન કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આગમ સંબંધમાં અથવા આપ્ત મહાપુરુષ સંબંધમાં જેમની મતિ પક્ષપાત વિનાની અથવા તટસ્થભાવવાળી છે તેઓ જ તત્ત્વજ્ઞાનના સાચા અધિકારી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીમાં દેવતાવાદનું પ્રાધાન્ય નથી. તત્ત્વ દેવતાનું રૂપ ધરી શકે, પરંતુ દેવતા તે કંઈ તત્ત્વ જ એટલે સત્ય આત્મા હોય એવું નથી. તત્ત્વભૂત આત્મવસ્તુ લઇએ તો દેવતા મારા તમારા જેવા અભિમાની અથવા જીવ ગણાય. પછી તે ક્રમથી મુક્ત થએલા હોય કે નિત્યસિદ્ધ હોય. આત્મવસ્તુ સગુણ પરમેશ્વર અથવા તીર્થંકરનું રૂપ પકડે, પરંતુ સગુણ પરમેશ્વરની પીઠમાં નિર્ગુણ વસ્તુ છે. ગુણોના આધારમાં " અંતર્ગુણા " અથવા "બહિર્ગુણા" પરદેવતા—નિર્ગુણતા અથવા સગુણતાનો દૈવી ભાવ પ્રકટ થઇ શકે. આધારસત્યમાં અનેક પર્યાય ધર્મો સંભવી શકે છે. પછી તે ધર્મો પૈકી ઉપાસકને કયા ઇષ્ટ છે અને કયા અનિષ્ટ છે તે ઉપાસકની મતિભેદ ઉપર આધાર રાખે છે. પરમાર્થવસ્તુ સમજાયા પછી "ઇષ્ટદેવતા" ચિત્તના ગુણાધિકારને લઈ ભિન્ન હોઇ શકે, પરંતુ એકની ઇષ્ટદેવતાને બીજાની ઇષ્ટદેવતાને નિંદવાનો હક ઉભો થતો નથી. ચઢીઆતા ગુણોવાળી દેવતાનું સ્વરૂપ જેમ જેમ તટસ્થ વૃત્તિના અભ્યાસથી સમજાતું જશે તેમ તેમ ઇષ્ટદેવનું ચઢીઆતું રૂપાંતર ઉપાસકની ગતિ કર્યો વિના નહિ રહે. આ નિયમ બ્રાહ્મણો, જૈનો, બૌદ્ધો વગેરે સર્વ ધર્મના શુદ્ધ ઉપાસકોએ પાળવો જોઇએ. આવી મધ્યસ્થ વૃત્તિ કેળવવામાં જૈન શાસનનો **સ્યાદ્‌વાદ** વિચારકને ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે.

છેવટે જણાવવું જોઇએ કે જેઓ એકાંતવાદી છે તેમને પણ પ્રકારાંતરે—જાણ્યે અજાણ્યે—આ **સ્યાદ્‌વાદ** અથવા અનેકાંતવાદ સ્વીકારવો પડયો છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્રણ ગુણોના સામ્યભાવવાળી પ્રકૃતિમાં પ્રસાદ, સંતોષ, દૈન્ય વગેરે અનેક ધર્મોનો એકાશ્રયમાં સ્વીકાર સાંખ્ય વિચારકને કરવો પડયો છે. વળી નૈયાયિકો પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદાર્થો સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપ છે એમ માને છે. બૌદ્ધોએ પણ પાંચ વર્ણવાળા રત્નને " મેચક " કહી ચિત્રજ્ઞાનનો સ્વીકાર વિજ્ઞાનવાદમાં કર્યો છે. પૂર્વ મીમાંસકોએ પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમિતિના જ્ઞાનને એકરૂપે માન્યું છે. બ્રહ્મ વસ્તુ અંતર્ગત માયાશક્તિના પ્રભાવથી એકી વખતે અનેકાકાર થઇ જગતનો વિભ્રમ કરે છે એવું માનનાર વેદાંતી શું અનેકાંતવાદી નથી? આ ઉપરથી સમજાશે કે સર્વ વિચારકોને ન્યાયની દૃષ્ટિથી જોતાં આ એકાંતવાદનો જાણ્યે-અજાણ્યે પણ સ્વીકાર કરવો પડયો છે તો જૈનોના તે વાદ ઉપર થતા આક્ષેપો વગર વિચારના અથવા પ્રદ્વેષથી પ્રેરાયેલા છે એમ તટસ્થ ચિંતકને સમજાયા વિના નહિ રહે. આવી માધ્યસ્થ અથવા તટસ્થ વૃત્તિ સેવ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવ ઉદય થતું જ નથી.

પશ્ચિમના નિપુણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ચિંતકોને પણ અનેકાંતવાદનો મહિમા સમજાયો છે. પ્રોફેસર ડેનીયલ ફ્લેમીંગ " Attitude towards other Faiths "

"પરધર્મો પ્રતિની ભાવના"–એ નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે કોઇ પણ ધર્મવાળાએ એવું માની બેસવું ન જોઇએ કે તેનો પોતાનો જ ધર્મ સત્ય છે અને બીજા પરધર્મીઓ અંધારામાં કૂટાય છે. પરમતને માનદષ્ટિથી જોવી એનો અર્થ એવો નથી કે બધી ધર્મસંસ્થાઓ સમાન રીતે સત્ય છે, અથવા સમાન રીતે આપણા આત્માનું સંતર્પણ કરી શકે તેમ છે; તેમ તેનો હેતુ એવો પણ નથી કે બધા ધર્મો એકસમાન કક્ષા ઉપર બળાત્કારથી લાવી મૂકવા. "થીઓસોફી"ની સંસ્થા સર્વ ધર્મોને એક જ સપાટી ઉપર લાવી મૂકે છે તેથી પણ ઇષ્ટકાર્ય થતું નથી. મનુષ્યનું સામાન્ય મનુષ્યત્વ સઘળા ભૂમંડળ ઉપર સરખું છે. અંતર્યામી આત્મા સઘળી જાતની પ્રજામાં ચિત્તનું શોધન કરવાના સમાનપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણા ધર્મોનાં તંત્રોમાં અથવા પદ્ધતિઓમાં સત્યના અને કલ્યાણના અંશો જોવામાં આવે છે, અને તે એવું સૂચવે છે કે સર્વ સત્યના આધારભૂત પરમેશ્વર તેવાં ઝાંખાં સત્યોના પ્રેરક છે, પરંતુ આવાં ઝાંખાં સત્યો અથવા અર્ધસત્યો અજ્ઞાન અને ભ્રષ્ટતાના વાતાવરણમાં ગુંચાએલાં હોય છે. બીજા ધર્મો પ્રતિ ન્યાયવાળી દૃષ્ટિ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે આપણે ખુલ્લા હૃદયથી અને સમભાવથી તે ધર્મોનો અભ્યાસ કરીએ. વળી આવા અભ્યાસથી એવું પણ ન સમજવું કે આપણા પોતાના ધાર્મિક અનુભવમાં શિથિલતા અથવા અનાદર છે. કાશીના પંડિતોએ સાધુ સુંદરસિંહને પૂછ્યું: "ખ્રીસ્તી ધર્મમાં તમને શું મોટું સત્ય જડયું ?" એનો ઉત્તર તે સાધુએ આપ્યો: "મેં જીસસ ક્રાઇસ્ટને મેળવ્યા." આવો જ ઉત્તર જૈનધર્માભ્યાસી પણ આપી શકે કે "મેં શ્રી મહાવીરમાં ધર્મસત્ય જોયું." તેવો જ ઉત્તર એક ભક્ત હિંદુ પણ આપી શકે કે "મારા ધર્મનું સત્ય મેં શ્રી કૃષ્ણમાં અથવા શ્રી રામચંદ્રમાં જોયું છે." પરધર્મો પ્રતિ આદરબુદ્ધિ અને તેમનાં શ્રદ્ધામય મંતવ્યો પ્રતિ માનદષ્ટિ એ એક જાતની સંસ્કારવાળી મતિનું ફલ છે. જો કે પોતાનો ધાર્મિક ભાવનાનો અનુભવ ચઢીઆતો હોય, તો પણ પારકાની ધર્મભાવના પ્રતિ તેથી આદરબુદ્ધિનો ભંગ થતો નથી. છેવટે એટલું પણ સમજવું જોઇએ કે સર્વ ધર્મો અને દર્શનો એકાંત જડવાદ અને નાસ્તિકતા સામે સમાન કક્ષાથી વિરોધ કરવાને બંધાએલાં છે. આથી ચૈતન્યવાદ અને આસ્તિકતાના સંબંધમાં સર્વ મતોએ એકતંત્ર થવું જરૂરનું છે. બ્રાહ્મણોએ, બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ એકતંત્ર થઇ આર્યભૂમિનાં ધર્મનાં અને દર્શનનાં ધ્યેયો સ્ફુટ કરવાં જોઇએ. પોતપોતાનાં સ્વાધ્યાય અને તપ વડે ધર્મતત્ત્વનાં ધ્યેયો અનુભવમાં આવે તેનો સમયોચિત પ્રકાશ કરવો એ એવાં પર્યુષણાદિ પર્વોનું પ્રયોજન હોવું જોઇએ.

ખોરદેહ અવસ્તા

ખોરદેહ અવસ્તા પારસી ભાઇઓનો ધર્મગ્રંથ છે, એમાં મુખ્યત્વે ઈશ્વરનાં ગુણગાન છે, અહિંસાને પરમ ધર્મરૂપે સ્વીકારેલી છે અને સાથે સાથે આપણી ધાર્મિક અને નૈતિક ફરજો વિષે પણ સવિસ્તર જણાવેલું છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને ખાસ કરીને જૈનધર્મમાં અહિંસાની જે સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. ઈશ્વરને લગતા વિચારમાં વૈદિક ધર્મ અને આ ગ્રંથનો આશય બહુ મળતો જણાય છે. આ ગ્રંથનાં કેટલાંક પ્રકરણોની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને ઘણી મળતી આવે છે, ભેદ માત્ર ઉચ્ચારણ પદ્ધતિનો છે. આ ગ્રંથ વિષે અહીં લખવા ધારેલા મુખ્ય મુદ્દાઓ ચાર છેઃ (૧) ઈશ્વર વિચારણામાં વૈદિક ઋષિઓ અને પારસી ધર્માચાર્યોની તુલના. (૨) અહિંસા તત્ત્વમાં જૈન શ્રમણો અને પારસી ધર્મગુરુઓનો એકમત. (૩) સંધ્યાની ક્રિયામાં જૈન સંધ્યા અને પારસી સંધ્યાની સમાનતા. છેલ્લો મુદ્દો (૪) ગ્રંથની ભાષાને લગતો છે.

(૧) ઈશ્વર વિચારણા—

ખોરદેહ અવસ્તાના 'હોરમજ્દ યસ્ત બા માએની' પ્રકરણમાં ઈશ્વરનાં જે અનેક નામો જણાવ્યાં છે તે જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઈશ્વર કે પરમાત્માને સ્વીકારનારા ધર્મો તે માટે જે જે નામો વાપરે છે તેને બરાબર મળતાં આ નામો છે. એ પ્રકરણમાંનાં થોડાંક નામો આ પ્રમાણે છેઃ

"ફ્રક્ષ્ત્ય નાંમ અહ્મિ, યત્ અહ્મિ ખ્રતુશ્; હ્મથો ખ્રતુમાઓ; અસ્તેમો યત્ અહ્મિ ચિસ્તિશ્; નાઉમો-ચિસ્તિવાઓ; × × × દ્દસો અહુરો; × × અસ્તદસ બએષજ્ય "–પૃ૦ ૧૫૩–૧૫૪ તથા "પાયુશ્મ અહ્મિ, દાતા ચ ગ્નાતા ચ અહ્મિ, જ્નાતા ચ × બએષજ્ય નાંમ અહ્મિ બએષજ્યોતેમ નાંમ અહ્મિ, અહુર નાંમ અહ્મિ, પોઉરૂદરૂસ્ત નાંમ અહ્મિ, દૂરએદરૂસ્ત નાંમ અહ્મિ, વીત નાંમ અહ્મિ, સૂરાઓ નાંમ અહ્મિ, દૂરએસૂક નાંમ અહ્મિ તાંઓસ્ ચ ઇમાઓ નામેનીશ"–પૃ૦ ૧૫૬–૧૫૮.

ગ્રંથકાર કહે છે કે, ઈશ્વરનું પહેલું નામ અહ્મિ છે એટલે 'સત્' છે, છઠ્ઠું નામ ક્રતુ છે એટલે જ્ઞાન વા બુદ્ધિ છે. સાતમું નામ ક્રતુમાન્ એટલે બુદ્ધિમાન છે, આઠમું નામ ચિસ્તિ એટલે ડહાપણ અને નવમું નામ ચિસ્તિમાન્ એટલે ડહાપણવાળો છે, બારમું નામ અસુર એટલે મેઘ અર્થાત્ પ્રાણદાયી છે અને અઢારમું નામ ભેષજ એટલે આરોગ્ય છે" તથા એ જ પ્રકરણમાં બીજે ઠેકાણે ઈશ્વર દ્વારા જ તેનાં નામો દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને તે "હું રક્ષક છું, દાતા છું, ત્રાતા છું, જ્ઞાતા છું, ભેષજ અને ભેષજતમ છું, અસુર છું, પ્રચુરદર્શી છું, દૂરદર્શી છું, વ્યાપક છું, શૂર છું અને દૂરેક્ષક છું. આ બધાં (મારાં) નામો છે" આ દરેક નામનો ભાવ બહુ વિશાળ છે. એ દરેક નામ દ્વારા ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય બરાબર સૂચિત થાય છે, હિંદુ-ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ આ જ નામોથી ઈશ્વર ગવાએલો છે, એ બધાં નામો સંસ્કૃત સાથે

કેટલાં બધાં મળતાં છે તે તો સાંભળતાં જ જણાઈ આવે છે. એ નામોમાં બે એક નામ એવાં છે કે જેનો અર્થ સમજવા નિરૂક્તકાર યાસ્કાચાર્યનું શરણ લેવું પડે તેમ છે. 'ક્રતુ' નો અર્થ બુદ્ધિ છે, યજ્ઞ પણ છે. 'અસુર' નો અર્થ મેઘ છે અને સુપ્રસિદ્ધ અસુર પણ છે. યાસ્કાચાર્યના પોતાના સમયમાં બુદ્ધિ અને શિલ્પના પર્યાય તરીકે 'ક્રતુ' અને મેઘના પર્યાય તરીકે 'અસુર' શબ્દ વપરાએલો છે.

"केतुः केतः चेतः चित्तम् क्रतुः असुः × × इति एकादश प्रज्ञानामानि."
—३–९ યાસ્ક૦

"क्रतुः करणानि शिल्पम् इति षड्विंशतिः कर्मनामानि."—२–१ યાસ્ક૦

"वृत्रः असुरः कोशः इति त्रिंशन्मेघनामानि"—१–१० યાસ્ક૦

હિંદુ ધર્મમાં અને પારસી ધર્મમાં ઈશ્વર માટે વપરાતાં નામો કેટલાં બધાં સરખાં છે તે માત્ર આટલા ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે અર્થાત્ એ બન્ને ધર્માચાર્યોનો ઈશ્વર માટે એક સરખો મત છે એ એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) અહિંસા વિચાર—

જૈન ધર્મના પ્રથમ આગમ આચારાંગ સૂત્રમાં જીવના ૭ ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે અને એ ૭ એ ભેદોમાંના કોઇ પણ જીવને કોઇએ કોઈ પ્રકારે ન દૂભવવો એ પણ ખાસ ભાર દઇને ફરમાવવામાં આવ્યું છે; તે જ પ્રકારના જીવના ૭ ભેદો અને તેને નહિ દૂભવવાનું ફરમાન પવિત્ર ખોરદેહ અવસ્તામાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. જીવના એ જાતના સૂક્ષ્મ ભેદોની અહિંસાનું વિધાન બૌદ્ધ કે વૈદિક સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એટલે ગતિમંત પ્રાણી એ ૭ જીવસૃષ્ટિના મુખ્ય ભેદો છે. આચારાંગ સૂત્ર+માં તો એ પ્રત્યેક ભેદ અને તેની રક્ષાના ઉપદેશ માટે એક એક અધ્યયન રોકાએલું છે, જિજ્ઞાસુઓએ તે બધું ત્યાંથી જ જોઈ લેવું જોઈએ, એ વિષે અહીં વિસ્તાર કરવો અસ્થાને છે, ખોરદેહ અવસ્તામાં એ માટે જે કાંઇ લખવામાં આવ્યું છે તે મૂળ અને અનુવાદ સાથે આ નીચે આપવામાં આવે છે:—

૧ ૦૦ અજ્ હમોઇન્ હર્ આઇન્ ગુનાહ્, હર આઇન્ મર્ગર્જાન, હર્ આઇન્ ફ્રેરોઇ માન્દ, હર્ આઇન્ માંનીદ, હર્ આઇન્ ગુનાહ્ અજ્ ગુનાહ્, ઓએમ્ અંદર્ ઓહુર્મજ્દ, મરદુમે, મરદુમ સર્દગાંન્ જરંત્ ૫ પતેત્ હોમ.

૨ ઓએમ્ અંદર્ બહ્મન, ગાઓ ગોસ્પંદ, ગોસ્પંદ સર્દગાંન્ જરંત્ ૫ પતેત હોમ.

૩ ઓએમ અંદર્ અર્દીબેહેસ્ત, આતશ્, આતશ્ સર્દગાન્ જરંત ૫ પતેત્ હોમ.

૪ ઓએમ્ અંદર્ શેહેરેવર્ અયોખ્શસ્ત, અયોખ્શસ્ત સર્દગાન્ જરત ૫ પતેત હોમ.

૫ ઓએમ અંદર્ સપંદાર્મદ, જમીન્; જમીન્ સર્દગાન્ જરત ૫ પતેત હોમ.

+ જૈનધર્મના સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક અને ભગવતીસૂત્ર વગેરે આગમોમાં પણ આ વિષે સવિસ્તર કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન શ્રમણોના આચારનું બંધારણ પણ એ મુદ્દા પર જ રચાએલું છે.

૬ ઓએમ અંદર ખોરદાદ આવ્, આવ્ તોખ્મગાંન્ જસ્ત ૫ પતેત હોમ્

૭ ઓએમ અંદર અમરદાદ ઓર્વર્ ઓર્વર સદંગાંન્ જસ્ત ૫ પતેત હોમ્

૮ ઓએમ અંદર દામે અહુરમજ્દ્ જસ્ત સુન્ સતર્ માહ્ ઓ ખોરશેદ્ આતશ્ સોહર્ સોજ્, સગ્, વએ, ગોસ્પંદ પંજ્ આઇન્ ઓ અપરે ગવહે દેહેરનાંન્ ઇન્ અહુર્મજ્દ્ ખેશ્ સુન્ અંદર્ જમીન્ ઓ આસ્માન્ સુન્ મન્ અંદર ગુનેહ્ગાર્ બુંદ એસ્તેહ હોમ્ અજ્ આંન્ ગુનાહ્ મનસ્ની ગવસ્ની કુનસ્ની × × × પતેત હોમ્ પતેત હોમ્ અંજ્ ગુનાહ્"—(ખોરદેહ૰ પૃ૦ ૧૧૮–૧૨૨ કરદો ૮).

૧ અર્થાત્ તમામ પ્રકારનો (તથા) દરેક જાતનો ગુનાહ દરેક જાતનો, મરગરજાન (યાને મોતની શિક્ષાને લાયકનો ગુનાહ) દરેક જાતનો સાબેત થએલો (ગુનાહ) દરેક જાતનો રહી ગએલો (યાને તોજેશ નહિ થએલો) ગુનાહ દરેક જાતનો (એક ગુનાહથી (ઉત્પન્ન થતો) (બીજો) ગુનાહ કે જે મારીથી (દાદાર) હોરમજ્દ (તથા) માણસો (અને) માણસોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ ગુનાહથી) હું પતેત કરી પશેમાન થાઉં છું.

૨ એ જ રીતે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો જે ગુનાહ મારીથી બહમન, ગાએ ગોસ્પંદ, ગોસ્પંદોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ ગુનાહથી) હું પતેત કરી પશેમાન થાઉં છું.

૩ અરદી બેહેસ્ત, આતશ, આતશોની જાત સાથે જે ગુનાહ થયો હોય તે તમામ ગુનાહથી પતેત કરી પશેમાન થાઉં છું.

૪ શેહેરેવર્, ધાતુ, ધાતુઓની જાત સાથે જે ગુનાહ થયો હોય તેથી પતેત કરી પશેમાન થાઉં છું.

૫ સપંદારમદ, જમીન, જમીનનીx જાતો સાથે જે ગુનાહ થયો હોય તેથી પતેત કરી પશેમાન થાઉં છું.

૬ ખોરદાદ, પાણી, પાણીની જાતો સાથે જે ગુનાહ થયો હોય તેથી પતેત કરી પશેમાન થાઉં છું.

૭ અમરદાદ, ઝાડપાન, ઝાડપાનની જાતો સાથે જે ગુનાહ થયો હોય તેથી પતેત કરી પશેમાન થઉં છું.

૮ હોરમજ્દની પેદાશ સાથે જેમકે, સેતારા, માહતાબ, આફ્તાબ, રાતા બળતા આતશ, કુતરા, પક્ષી, પાંચ જાતના ગોસ્પંદ તથા જમીન અને આસમાનની વચ્ચે બીજી સારી પેદાશ સાથે જો હું ગુનેહગાર થયો હોઉં તો મનથી, વચનથી અને શરીરથી પતેત કરી પશેમાન થઉં છું."

આ ઉપરથી પારસી ધર્મનો અહિંસાવાદનો ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંત આપણાં ખ્યાલમાં આવી શકે તેમ છે અને તેના એ અહિંસાના સિદ્ધાંતનું વિશેષ સામ્ય તો જૈનધર્મની સાથે છે. વર્તમાનમાં જૈનો પણ સંધ્યા કરતી વખતે નિત્ય પ્રતિ એ જ પ્રમાણે બોલે છે જેમકે; "સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ અપકાય[1], સાત લાખ તેઉકાય[2], સાત લાખ વાઉકાય[3], દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય[4] ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય[5], બે લાખ બે ઇંદ્રિય,

x જમીન, અગ્નિ, પાણી અને ઝાડપાનના ગુનાહનું વિવરણ કરતાં શા. પેસ્તનજી કાંગાએ જણાવ્યું છે કે, જમીન વગેરેને ખરાબ ન કરવી, ગંદી ન કરવી અને એનો સદુપયોગ કરવો. આ વિવરણ વર્તમાનમાં આપણને વિશેષ ઉપયોગી અને ગ્રાહ્ય છે—લેખક

૧ પાણી ૨ તેજ ૩ પવન ૪ જમીનથી બહાર પાકતી વનસ્પતિ ૫ જમીનની અંદર પાકતી વનસ્પતિ–કંદમૂળ વગેરે

બે લાખ તેઇંદ્રિય, બે લાખ ચેઉરિંદ્રિય, ચાર લાખ દેવતા, ચાર લાખ નારકી, ચાર લાખ તિર્યંચ પંચેંદ્રિય; અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય—એવંકારે ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ માંહે માહરે જીવે જે કોઇ જીવ હણ્યો હોય, હણાવ્યો હોય અને હણતાં પ્રત્યે અનુમોદ્યો હોય તે સર્વે મને, વચને અને કાયાએ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ".

(૩) સંધ્યાની ક્રિયા—

જૈનધર્મમાં સંધ્યાની ક્રિયાને પ્રતિક્રમણ કહે છે. પ્રતિક્રમણ એટલે પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાની વિચારણા. પારસીધર્મમાં આ ક્રિયાને પતેત પશેમાની કહેવામાં આવે છે અને એનો અર્થ પાપનો પશ્ચાત્તાપની ક્રિયા જેવો થાય છે.

પ્રતિક્રમણ શરૂ થતાં જૈન સંધ્યામાં જે જે સૂત્રો બોલવાની પદ્ધતિ છે તેવા જ બોલો આ પતેત પશેમાનીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમકે,

" सव्वस्स वि देवसिअ दुच्चिंतिअ दुब्भा–सिअ दुच्चिट्ठिअ तस्स मिच्छा मि दुक्कडं "

અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનું દૈનિક દુશ્ચિંતિત, દુર્ભાષિત અને દુશ્ચેષ્ટિત થયું હોય તે મિથ્યા થાઓ એટલે તેની માફી માગું છું.

આને જ મળતા પારસી બોલો આ પ્રમાણે છે:

" ફ્રરાજ્ સતાએમ્ હુવેરેપ હુમત હૂખ્ત હુવરશ્ત મનશ્ને ગવશ્ને કુનશ્ને, અવાજ્ સતાએમ્ હરૂવેરેપ દુશ્મત દુઝૂખ્ત દુઝ્વરશ્ત અઝ્ મનશ્ને ગવશ્ને કુનશ્ને."—

(ખોરદેહ પૃ૦ ૧૦૯ કરદો ૧)

અર્થાત્ બધા સારા વિચારો, સારાં વચનો અને સારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી પ્રશંસા કરૂં છું અને બધા નરસા વિચારો, નરસાં વચનો અને નઠારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી નિંદા કરૂં છું." વળી, જૈન સંધ્યામાં માનવની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અંગે જે જે ગુન્હાઓ થાય છે તે વીગતથી જણાવી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેનું ગર્હણ કરવાનું જણાવેલું છે અર્થાત્ ખેતીને અંગે, વ્યાપારને અંગે કે કુટુંબ ઇત્યાદિને અંગે પ્રવૃત્તિ કરતો મનુષ્ય જે જે અપરાધો જાણ્યે અજાણ્યે કરે છે તેનું ગર્હણ કરવાનું અને ફરી તે અપરાધો ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવાનું પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે પતેત પશેમાનીમાં પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધે જૈનસંધ્યા અને પશેમાનીના બોલો નીચે પ્રમાણે છે:

" જેમકે, કોઇને ઘેરઇનસાફીથી નુકસાન કરવું; સારાં કામમાં ખલલ કરવી—કોઇને ખરાબ શિખામણ આપવી, જુઠું બોલવાને કહેવું તથા ખોટો માર્ગ દેખાડવો—કોઇ શખ્સ મરતી વેળા અથવા મુસાફરી જતી વખતે પોતાનાં ફરજંદને અથવા બીજાઓને વસીઅત કરી જાય અને તે પ્રમાણે નહિ ચાલવું બલ્કે તેથી ઉલટી રીતે કરવું—માનવો અથવા જાનવરોને ચોરીને વેચવાં તથા સારાં કપડાં અને સોજી લેહેજ્જતદાર ખાવાની ચીજને હાથે કરીને ખરાબ કરવી—શક્તિમાન્ હોવા છતાં ગરીબ લાચારોની પરવરેશ નહી કરવી પણ સાંભું તેઓને દુઃખ દેવું તથા પોતાનાં હાથ હેઠળનાં જાનવરોને ભુખ્યાં રાખવાં અને તેઓને ઇજા કરવી, કોઇને મારવા માટે હાથમાં હથિયાર પકડવાનો ગુનાહ " × પારકાની

ઓરત સાથે નજદીકી કરવાનો તથા પારકા શખ્સનો માલ ચોરવાનો ગુનાહ × × × તે તમામ ઉપર જણાવેલા ગુનાહથી હું પતેત કરી પશેમાન થાઉ છું "–પૃ. ૧૧૩ કરદો ૩ જો.

જૈનસંધ્યામાં પણ આ જ આશયને દર્શાવતી નીચેની ગાથાઓ રોજ બોલાય છે:

" वह–बंध–च्छविच्छेए अइभारे भत्तपाणवुच्छेए ।
पढमवयस्सऽइआरे पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १० ॥
सहसा रहस्स दारे मोसुवएसे कूडलेहे अ ।
बीअवयस्सऽइआरे पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १२ ॥
तेनाहडप्पओगे तप्पडिरूवे विरुद्धगमणे अ
कूडतूलकूडमाणे पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १४ ॥
अपरिग्गहिआइत्तरअणंगविवाहतिव्वअणुरागे
चउत्थवयस्सऽइआरे पडिक्कमे देसिअं सव्वं " ॥ १६ ॥

અર્થાત્ " * દ્વિપદ ચતુષ્પદ પ્રત્યે રીશવશે ગાઢો ઘાવ ઘાલ્યો, ગાઢ બંધને બાંધ્યા, અધિક ભાર ઘાલ્યો ગાશપાણીતણી વેલાએ સાર સંભાળ ન કીધી, લેણે દેણે કિણહિ પ્રત્યે લંઘાવ્યો, તેણે ભૂખ્યે આપણ જમ્યા, કને રહી મરાવ્યો, બંધીખાને ઘલાવ્યો ૧૦. કુણહ પ્રત્યે અણુગતું આલ અભ્યાખ્યાન દીધું, સ્વદારામંત્ર ભેદે કીધો, અનેરા કુણહનો મંત્ર આલોચ મર્મ પ્રકાશ્યો, કુણહને અનર્થે પાડવા કૂડી બુદ્ધિ દીધી, કૂડો લેખ લખ્યો, કૂડી સાખ ભરી, થાપણ મોસો કીધો ૧૨. ચોરાઉ વસ્તુ વહોરી, ચોર ધાડ પ્રત્યે સંકેત કીધો, તેહને સંબલ દીધું, વસ્તુતણા ભેલસંભેલ કીધા, કૂડાં માન માપ રાખ્યાં, દાણચોરી કીધી, લાંચ લીધી, વિશ્વાસઘાત કીધો, માતાપિતા પુત્ર કલત્ર વંચી કુણહને દીધું, પડી વસ્તુ ઓળવી લીધી ૧૪. વેશ્યા પરસ્ત્રી કુલાંગના સ્વદારા શોકય તણે વિષે દૃષ્ટિ વિપર્યાસ કીધો, કામભોગતણે વિષે તીવ્ર અભિલાષ કીધો ૧૬ ઇત્યાદિ તમામ પ્રકારના સૂક્ષ્મ બાદર દોષ જે જાણ્યે અજાણ્યે થયા હોય તે સવિ હું મને વચને કાયાએ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં "–શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર.

આવા બીજા પણ અનેક બોલો જૈન સંધ્યા અને પારસી પશેમાનીમાં આવે છે, અહીં તો માત્ર સરખામણીના હેતુથી જ સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી સંધ્યાક્રિયાની બાબતમાં જૈન અને પારસી ધર્મની સરખામણીનો મુદ્દો સ્પષ્ટ થાય છે. વૈદિક સંધ્યા અને બૌદ્ધ સંધ્યામાં પરમાત્માની સ્તુતિ અને આત્મનિરીક્ષણનું તત્ત્વ નથી એમ નહિ પણ જે રીતથી જૈન અને પારસી સંધ્યામાં એ તત્ત્વ આવે છે તેમ તો તેમાં નથી જણાતું માટે જ અહીં સરખામણીમાં વૈદિક અને બૌદ્ધ સંધ્યાનો ઉપયોગ નથી કર્યો.

(૪) ગ્રન્થની ભાષા—

છેવટનું સામ્ય તે ભાષાનું સામ્ય છે. તેમાં વૈદિક અને અવસ્તા ભાષાનું સામ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચારાન્તરના નિયમો એટલા ચોક્કસ છે કે અવસ્તાના પાઠમાંથી વૈદિક પાઠ તૈયાર કરી શકાય છે. માટે અહીં માત્ર એક જ શબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું છે. સંસ્કૃત વસુ

* પોતાના દોષોનું સમીક્ષણ કરતી વખતે આજકાલ જૈનો જે બતનો ભાષાપ્રયોગ કરે છે તે જ અહીં અપરિવર્તિત રીતે જણાવેલો છે. આ પ્રકરણનું નામ અતિચાર છે—લેખક

શબ્દનું અવસ્તામાં વોહુ થયેલું છે અને તેનો અર્થ 'પવિત્રાત્મા' થયેલો દેખાય છે. 'વસુ' શબ્દના પ્રસિદ્ધ અર્થો જોતાં એમાં ક્યાંય આ અર્થ જણાતો નથી પણ જૈન-સૂત્ર સાહિત્ય જોતાં એમાં એ અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થએલો છે. આચારાંગ સૂત્રમાં ધૂતાધ્યયનમાં

"वसित्ता बंभचेरंसि वसु वा अणुवसु वा"

આ વાક્યનો સ્ફોટ કરતાં ટીકાકાર જણાવે છે કે, "वसुः=साधुः अनुवसुः=श्रावकः" તદુપરાંત એના સંવાદમાં જણાવે છે કે,

"वीतरागो वसुर्ज्ञेयो जिनो वा संयतोऽथवा ।
सरागो ह्यनुवसुः प्रोक्तः स्थविरः श्रावकोऽपि वा." ॥

(અ० ૬ ઉ० ૨ પૃ० ૨૪૦ સૂ० ૧૮૧)

એ રીતે 'વસુ' શબ્દ આ અર્થમાં જૈનસૂત્રમાં સચવાએલો છે અર્થાત્ 'વસુ' શબ્દ પરત્વે જૈન અને પારસી એ બન્ને પરંપરા આજ સુધી એક સરખી સચવાઈ છે એ તરફ ઇતિહાસકારો જરૂર લક્ષ્ય કરશે.

અહીં મારે રા. રા. ફરામજી ખરશેદજીના નામનું વિસ્મરણ ન કરવું જોઇએ. એઓ ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ નાગરિક છે અને એમણે 'ખોરદેહ અવસ્તા'નું પુસ્તક મને મેળવી આપી મારી એ વિષયની જિજ્ઞાસાને ગતિમતી કરેલી છે. સાથે આ વિષયને અંગે મારૂં ક્યાંય સ્ખલન જણાય તો પારસી ભાઈઓ દરગુજર કરશે અને સ્નેહભાવે મને જરૂર સૂચવશે.

પંડિત બેચરદાસ દોશી

આલમના ઉસ્તાદને

મચ્યું આ વિશ્વનું સંગીત
ને નાચે બધી દુનિયા;
અયે આલમ તણા ઉસ્તાદ !
મુજ વીણા મિલાવી દે.

મળ્યા સંગીતના સુરમાં
સુરજ ને ચંદ્ર ને તારા;
બસૂરી એક મુજ વીણા,
રહી, એને મિલાવી દે.

ચલાવી આંગળી અણુઘડ
બધા યે તાર મેં તોડ્યા;
ફરી સાંધી તુટેલા તાર,
મુજ વીણા મિલાવી દે.

હરિહર પ્રા.

બ્રાહ્મસમાજ

કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજનો શત સંવત્સરી ઉત્સવ ગયા માસની વીસમી તારીખે ઉજવાયો. એ પ્રસંગે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો, તેની સ્થાપના, ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ અને હાલની તેની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ ના ઑગસ્ટની વીસમી તારીખે કલકત્તામાં બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રાજા રામમોહનરાયે કરી.

વેદકાળથી માંડી અત્યાર સુધીમાં આપણા દેશમાં ધર્મસિદ્ધાન્તો, ધાર્મિક આચારવિચાર વગેરેમાં કાલાનુસાર ફેરફાર થતા જ આવ્યા છે. ચેતનવંતી સમાજનું એ ખાસ લક્ષણ છે કે તે પોતાની માન્યતા અને આચારમાં જમાનાને અનુકૂળ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં, પ્રગતિ કર્યે જ જાય અને ફેરફાર કર્યા કરે. આજ ધોરણે વેદોના યજ્ઞ યાગાદિક કર્મકાંડ પછી ઉપનિષદ તથા દર્શનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, ત્યારપછી ભાગવત ધર્મ, પુરાણોનો યુગ, બુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, મધ્યકાલીન ભક્તિ સંપ્રદાયો, શક્તિસંપ્રદાયો, સાધુ સંતોના નાના મોટા પંથો—એમ ધર્મના વિષયમાં અનેક ફેરફાર થતા આવ્યા છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મના અમુક એકાદ અંગ ઉપર હદ ઉપરાંત અગર અયોગ્ય ભાર મૂકવામાં આવે, અથવા જનસમાજના હૃદયની ઊંડી પિપાસા તૃપ્ત થવાને બદલે શુષ્કતા પ્રેરક અંશો અથવા જડતા દાખલ થાય ત્યારે સમાજના ધાર્મિક હૃદયને પોષનાર તત્ત્વો દાખલ થઇ સમાજની ધર્મભાવના અખંડિત રાખવાનો ક્રમ આપણા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો છે. એવા જ કોઇ ખાસ સંજોગવશાત્ બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી. જે સમયમાં—એટલે આજથી સો વર્ષ પહેલાં—બ્રાહ્મ સમાજની સ્થાપના થઇ તે વખતે દેશમાં—ખાસ કરીને બંગાળામાં—સ્થૂલ જડપૂજા, હલકા વહેમો, શાક્ત સંપ્રદાયો, વામમાર્ગ વગેરે પૂર જોસમાં પ્રસરેલાં હતાં. પ્રાચીનધર્મ માર્ગોમાંથી આત્મા ઊડી જઇ માત્ર મૃતપ્રાય દેહ રહેલો હતો અને તે છતાં રૂઢિચુસ્ત સંરક્ષકો, મૃત માતાના શબને વળગી રહેલા બાળકની માફક પ્રાચીન મૃતપ્રાય વિધિઓને વળગી રહી તેમાંથી ધર્મબળ મેળવવા વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ જમાનામાં અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રચારની શરૂઆત હતી. પદ્ધતિસર કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપન થઇ ન હતી અને જે છૂટી છવાઈ સંસ્થાઓ અંગ્રેજી કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ કરતી હતી તેમાં કેળવાયલા યુવકોમાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ—નિરંકુશતા પ્રવર્તતાં હતાં, હિંદુ ધર્મની તેઓ અવગણના કરતા અને વેદમંત્રને બદલે "ઇલીયડ"ની કડીઓ બોલનારના દાખલા પણ જોવામાં આવતા. આ ઉપરાંત દેશમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય પદ્ધતિસર શરૂ થયું હતું. હિન્દુસ્તાનના—બંગાળાના—જનસમાજને આવી અધમાવસ્થામાંથી બચાવવાને તેમ જ પરધર્મમાં જતો અટકાવવાના સ્તુત્ય હેતુથી રાજા રામમોહનરાયે બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી. બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના એ પ્રચલિત બાહ્યાચારો, જડક્રિયાકાંડ, ધર્મને નામે થતી અનીતિ, અનાચાર, પશુહિંસા, કલહ કલેશ દૂર કરી ધર્મની શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવના અને વિશાળ દૃષ્ટિ સ્થાપવાનો પ્રયાસ હતો.

દેશમાં અનેકાનેક સંપ્રદાયનાં દેવ મંદિરોમાં આ એક નવીન પ્રકારના ધર્મ મંદિરની સ્થાપના હતી, કારણકે એનું મુખ્ય લક્ષણ સામાજિક ઉપાસના હતું.

આપણા દેશમાં ભજન મંડળીઓ, કથા કીર્તનો, પુરાણોના પારાયણો, રામલીલાઓ એ સહુ કરતાં આ જૂદા પ્રકારની સામાજિક ઉપાસનાનો પ્રબન્ધ હતો. અમૂર્ત પરમાત્માની માનસિક ઉપાસના, ધ્યાન, પ્રાર્થના, સહુ સાથે કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે તલ્લીન થતાં હૃદયમાં પરમાત્માના દિવ્ય તેજનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો—એકાંત ધ્યાન યોગમાં નહિ પણ સામાજિક ઉપાસનામાં—આ ક્રમ નવીન જ હતો.

બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રાજા રામમોહનરાયે કરી તે સમયથી આજ સુધીમાં તેની માન્યતાઓમાં મહત્વનો ફેરફાર થતો આવ્યો છે. રામ મોહનરાયના સમયમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપની ભાવના કેટલેક અંશે Deistic હતી. સમસ્ત બ્રહ્માંડનો કર્તા વિધાયક પ્રભુ છે એવી માન્યતા હતી પરંતુ ઇશ્વરના ગુણનું ચિન્તન, ઊંડો ધાર્મિક અનુભવ, હૃદયગુહામાં પરમાત્મતત્ત્વનું શોધન, તેનો આવિર્ભાવ થયેથી થતો આનંદાનુભવ–એ જોવામાં આવતાં નહતાં. ઈશ્વરના નિરાકાર સ્વરૂપ ઉપર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવતો અને સાકાર પૂજા–મૂર્તિપૂજાનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવતો. આ વૃત્તિ રાજા રામમોહનરાયના ઇસ્લામ ધર્મના ઊંડા અભ્યાસને લીધે તેમના મન ઉપર પડેલા સંસ્કારને લીધે હતી. પરમાત્મા એ બ્રહ્માંડથી પાર, મન વાચાતીત કોઇ અગોચર પરમતત્ત્વ છે એવી માન્યતા વધારે આગળ પડતી જણાતી. One that is closer than your hand and feet એવી ભાવના ઓછી જોવામાં આવતી. રામ મોહનરાય સ્થાપિત બ્રાહ્મસમાજમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો હિન્દુધર્મ ગ્રન્થો અનુસાર, એકેશ્વરવાદ (નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા અને સાકાર ઇશ્વર પૂજાનો વિરોધ) ઇસ્લામ ધર્માનુસાર અને નીતિનાં તત્ત્વો ખ્રિસ્તિ ધર્માનુસાર જોવામાં આવે છે.

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના સમયમાં બ્રાહ્મસમાજ એ Theocentric church બની. એમના ઉપનિષદ્‌ના ઊંડા અભ્યાસ અને નૈસર્ગિક આધ્યાત્મિક વૃત્તિને લીધે આધ્યાત્મિક અનુભવ, ઊંડું તત્ત્વચિન્તન, ધ્યાન, પરમાત્મા સાથે માનસિક યોગ (communion), પરમાત્માના અસ્તિત્વની માન્યતા જ નહિ પણ તેનો ધ્યાનોપાસના દ્વારા સાક્ષાત્કાર, ઉદ્‌બોધન, સ્તુતિ પ્રાર્થના, ભજન વ્યાખ્યાન વગેરે એ કાળની બ્રાહ્મસમાજનાં ખાસ લક્ષણ બન્યાં–પરિણામે કવચિત mysticismનો અંશ પણ જોવામાં આવે છે.

બ્રહ્માનંદ કેશવચન્દ્રસેનના સમયમાં પરમાત્મા સાથે personal touchનું દર્શન થાય છે. વૈષ્ણવધર્મની અને ખ્રિસ્તિ ધર્મપુસ્તકોના અભ્યાસની આ અસર હતી. ઇશ્વર તે પિતા, માતા, પ્રિયજન એવી ભાવના–પ્રેમભક્તિની ભાવના વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ભક્ત હૃદયમાં ભગવાનના નિકટ સાક્ષાત્કારની અને ઇશ્વર transcedental જ નહિ પણ Imminental છે એવી માન્યતા થઇ–આની કેટલીક વખત અતિશયતા થવાથી એક પ્રકારની ecstasy પણ જોવામાં આવે છે.

સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના પછી આ સ્થિતિમાં મોટો ફેર પડયો અને હાલ એ બ્રાહ્મસમાજમાં બુદ્ધિવાદનો–તર્કવાદનો–ઝોક વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ધ્યાન, ચિન્તન, ભજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ભક્તિની આર્દ્રતાનો અંશ થોડો થતો જોવામાં આવે છે એટલું જ

નહિ પણ નવા જમાનાનાં સ્ત્રી પુરુષોની એ વિષયો પરની શ્રદ્ધા શિથિલ થતી જાય છે અને તેની આવશ્યકતા તેમને ઓછી જણાય છે, અને જીવનની શુદ્ધિ, નમ્રતા, નીતિની ઉન્નત ભાવના, માનવસેવા, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાની ખીલવણી, ઐહિક જીવનમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ–એમાં ધાર્મિકતાની પર્યાપ્તિ મનાતી જોવામાં આવે છે.

આ ફેરફારો મહત્વના છે અને તે કયાં અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરન્તુ આપણા દેશની વિચારશ્રેણી બદલાતી જાય છે, નવી નવી ભાવનાઓ રજુ થાય છે, જીવનના આદર્શો બદલાતા જાય છે, સમસ્ત જગતમાં એક પ્રકારનો મન્થનકાળ પ્રવર્તે છે તે વખતે બ્રાહ્મસમાજમાં પણ કાલાનુસાર ફેરફાર થાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે, એ સમાજ ચેતનવંતી અને જીવંત છે એની એ સાબીતી છે.

બ્રાહ્મસમાજના અગ્રેસરોએ દેશના રાજકીય, સામાજિક અને ઇતર ઉન્નતિના કાર્યમાં કેટલો બધો અગ્રેસર ભાગ લીધો છે એ સુવિદિત હોઇ એ બાબત અહિં ચર્ચા કરી નથી. આનંદમોહન બોઝ, સત્યેન્દ્રપ્રસન્નસિંહ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા દેશનેતાઓ અને મહાપુરુષોએ દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં જે ભાગ આપ્યો છે તેનું પ્રેરણાબળ તેમના બ્રાહ્મસમાજના આધ્યાત્મિક સંસ્કારમાં રહેલું છે એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં બ્રાહ્મસમાજ જેવી ધર્મસંસ્થાની જરૂર છે ? એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે. રાજા રામમોહનરાયના સમયમાં દેશમાં ધર્મની અને સમાજની અધોગતિ ટાળવા માટે એવી સંસ્થા ઉપકારક હતી, પરન્તુ સમયના બળથી, કેળવણીના પ્રચારથી, બીજા દેશોના સંપર્કથી, સમાજને ઉત્કર્ષ બળ બીજાં અનેક રીતે મળતાં હોવાથી સમાજની જાગૃતિ થઇ છે, ધાર્મિક જડતા અને વહેમો દૂર થતા જાય છે, તેમજ હિન્દુધર્મની વ્યાપકતાને પરિણામે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તનાર સર્વ રીતે હિન્દુ સમાજમાં રહી શકે છે, હિન્દુસમાજ તેને હિન્દુ જ ગણે છે એટલી સહિષ્ણુતા તેણે કેળવી છે તો પછી બ્રાહ્મસમાજ જેવી પૃથક સંસ્થાની જરૂર શી છે ? આ પ્રશ્ન કેટલીકવાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જણાશે કે બ્રાહ્મસમાજ એક ધાર્મિક સંસ્થા ઉપરાંત એક સંઘ community છે. એ community માં માત્ર હિન્દુઓ જ નહિ પણ વર્ણાન્તર લગ્નવાળાં અને તેવાં લગ્ન સંબંધને પરિણામે ઉદ્‌ભવેલાં સ્ત્રી પુરુષો પણ છે. તેમને હિન્દુસમાજ "હિન્દુ" તરીકે ગણી અપનાવવા હજી તૈયાર નથી. એટલે તેમને એક સ્વતંત્ર સંઘ તરીકે રહ્યા સિવાય છુટકો નથી. આ ઉપરાંત કુટુમ્બ અને જ્ઞાતિમાં પ્રચલિત વ્યવહારના અને ધર્મના આચાર વિચારનો મનથી વિરોધ કરનાર, સત્ય ધર્મ સંશોધનની વૃત્તિવાળાં, ભાવનાશીલ, હૃદયની ઊંડી ધર્મ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ ઇચ્છનાર, જડ બાહ્ય ક્રિયાઓ અને વિધાનોની નિરર્થકતા સમજી ઇશ્વરની શુદ્ધ સાત્વિક ઉપાસના અને ભક્તિના પિપાસુ, ધર્મમાંથી સમાજસેવા અને દેશોન્નતિને પોષક પ્રેરણા શોધનાર અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષોને માટે બ્રાહ્મસમાજ સિવાય બીજી કોઈ ધર્મસંસ્થા દેશમાં છે ? ઉપર જણાવેલા વર્ગના અનેક સ્ત્રી પુરુષોને બ્રાહ્મસમાજે આધ્યાત્મિક બળ પ્રેર્યું છે અને દેશોન્નતિના મહાકાર્યમાં તેઓ ઉપકારક નીવડયાં છે એ જ બ્રાહ્મસમાજની સાર્થકતાનું પ્રમાણ છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્રહ્મ એટલે શ્રી. શંકરાચાર્યનો મત પ્રમાણેનું નિવર્કલ્પક અજ્ઞેય અચિન્ત્ય પરમાત્મ નિર્ગુણ તત્વ માત્ર જ નહિ પરન્તુ સત્ય, જ્ઞાન અને

આનન્દ, પ્રેમ, ન્યાય, કરુણા ઇત્યાદિ અનેક પરમ ઉન્નત ગુણોવાળો સગુણ (Personal) પરબ્રહ્મ અને તે છતાં તે એક અદ્વિતીય, અપૌરુષેય, મનવાચાતીત, અવ્યક્ત, અવ્યય, નિત્ય, શાશ્વત, પરમ તત્વ સ્વરૂપ, અર્થાત્ અનાદિ અને અનંત કેવલ તત્વસ્વરૂપ (absolute). સત્ય જ્ઞાનમય પરમાત્મ તત્વ, સગુણ સ્વરૂપ સિવાયનું કલ્પી શકાતું નથી એવો બ્રાહ્મસમાજનો ધર્મ સિદ્ધાન્ત છે. એવા પરમાત્મ સ્વરૂપ સાથે પ્રત્યેક જીવાત્માનો, પ્રેમ, ઉપકાર વૃત્તિ દ્વારા યોગ થઇ શકે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર-હૃદયમાં આવિર્ભાવ—પ્રત્યેક માનવ આત્મા કરી શકે છે એવો બ્રાહ્મસમાજનો મત છે. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો માર્ગ બ્રાહ્મસમાજે યોજેલો નવીન માર્ગ નથી. પરંતુ પ્રચલિત માર્ગોમાં જડ વિધિઓ, પૂજા પદ્ધતિ અને સ્થૂલ બાહ્ય ક્રિયાઓનું પ્રધાન પદ હોવાથી નિરાકાર નિરંજન એક અદ્વિતીય પરમાત્માની માનસિક પૂજાને બદલે, જડ વિધાનો પ્રવર્તતાં હતાં અને પરિણામે ધર્મનાં પ્રાચીન સત્ય તત્વોનું વિસ્મરણ થતું હતું, તે દૂર કરી, છેલ્લા શતક દર્મિયાન, આપણા દેશના બુદ્ધિમાન અને સત્ય ધર્મ જિજ્ઞાસુ જનો માટે ધર્મના સત્ય સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મની વિશાળ ભાવના રજુ કરવાનું તેમ જ બાહ્ય પ્રકૃતિના વધતા જતા અભ્યાસ અને સંશોધનને પરિણામે સ્થૂલ વહેમો અને જડતાનો ક્રમેક્રમે ત્યાગ કરી ધર્મનું શુદ્ધ સાત્વિક સ્વરૂપ રજુ કરી, ધર્મજિજ્ઞાસુ સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદય વિશાલ કરવાનો પ્રયાસ, પુસ્તકો, વ્યાખ્યાનો અને અન્ય સાહિત્યો દ્વારા, બ્રાહ્મ સમાજે કર્યો છે. આ ઉપરાંત ભક્તિભીનાં હૃદયોને સંતોષનારાં ભજનો અને સ્તોત્રો દ્વારા આપણા દેશની માનવતાના મુખ્ય લક્ષણને પોષક તત્વ આપવું ચાલુ રાખ્યું છે. પરિણામે બ્રાહ્મ સમાજોના સભાસદો ઉપરાંતનો ઘણો મોટો જનસમૂહ, પરમાત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કોઇ પણ પ્રકારના મધ્યસ્થ સિવાય તેની સાથે માનસિક યોગ–આત્મામાં સાક્ષાત્કાર–મનુષ્ય માત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે એ પરમ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર હાલ કરતો જાય છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્યાત્મા પાપનો વારસો લઇ દેહ ધરે છે. Original Sin–આદિથી પાપમય મનુષ્યાત્માનો મત બ્રાહ્મ સમાજને સ્વીકાર્ય નથી. એ મત સેમેટિક પ્રજાઓનો ખાસ મત છે. બ્રાહ્મ સમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે

" આવ્યો તું તાત, તુજ ધામથી તો વિશુદ્ધ,
સંસાર પંક પડતાં બનીયો અશુદ્ધ. "

મનુષ્યાત્મા પરમાત્માનો અંશ હોઇ, દિવ્યાંશી હોઇ, જન્મથી પાપ રહિત પવિત્ર છે. મનુષ્યાત્માની જન્મથી આવી ઉન્નત સ્થિતિ હોવાથી તે સંસારમાં લોભ અને પ્રલોભનો સ્હામે ટક્કર ઝીલતાં ઝીલતાં ક્રમે ક્રમે વધારે શુદ્ધતર બનતો જઈ અંતે પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં જવા વિશેષ પાત્ર બને છે.

મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો બ્રાહ્મ સમાજનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદોના પરમ સિદ્ધાન્તને અનુસરતો છે. આપણા દેશના તત્વ દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો સિદ્ધાંત સહુથી અગ્રસ્થાન ભોગવે છે બલ્કે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. શાંકર મતાનુસાર જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ નહિ, તેમજ રામાનુજ મતાનુસાર એ બેમાં જ્ઞાન શક્તિ અને બુદ્ધિનો જ ભેદ નહિ પરંતુ પૂર્ણ અને અપૂર્ણ, પુરુષ અને પુરુષોત્તમ, સકલ ગુણ સંપૂર્ણતાનો મૂલાધાર પરમાત્મા અને એ પરિપૂર્ણતાને માર્ગે પ્રવાસ

કરતો,' એ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય નિરંતર જીવનભર પ્રયાસ કર્યા કરતો, અનંતકાળ સુધી તે પ્રયત્નમાં જ જેની પર્યાપ્તિ થવાની એવો અલ્પ શક્તિ જીવાત્મા એ બે વચ્ચેનો ભેદ અને તે છતાં બન્નેના સ્વરૂપમાં સામ્ય. એવું સામ્ય બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલું છે.

બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોને વિજ્ઞાનની દિન પ્રતિદિન થતી નવી નવી શોધોથી આઘાત લાગવાનો નથી. પ્રાચીન ધર્મોના અનેક 'ધર્મ' સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનની શોધખોળથી ઢીલા પડયા છે, અગર અસત્ય ઠર્યા છે. આનું એક કારણ એ છે કે જે વિષયોનો ધર્મના વિષયોમાં યોગ્ય રીતે સમાવેશ કરી શકાય નહિ તેવી અનેક બાબતોનો પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનની બાલ્યાવસ્થામાં સ્વીકારેલાં મન્તવ્યો વિજ્ઞાનની શોધખોળને પરિણામે અસત્ય જણાય એ સ્વાભાવિક છે, એ સર્વને આત્મા, પરમાત્મા, પાપ, પુણ્ય, પરલોક, મોક્ષ ઇત્યાદિ સાથે કાંઇ સંબંધ નથી અને એના સનાતન સિદ્ધાંતોને તેથી હાની પહોંચતી નથી. પરંતુ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોએ જ્ઞાનની સર્વ દિશામાં સિદ્ધાંતો બાંધી નિયમો સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યાને લીધે, વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિના સમયમાં એમાંના ઘણા સિદ્ધાંતો અને નિયમો અસત્ય જણાયા. આવું પરિણામ બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં બનવાનો સંભવ નથી કારણ કે વિજ્ઞાન અને ધર્મનો કાર્યપ્રદેશ એમાં જૂદો મનાયેલો છે. વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ, ચેતન જગતના વ્યાપારો અને કાર્ય પ્રદેશ, મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ, વૃત્તિ અને ભાવનાનો પ્રદેશ અને તેના વ્યાપાર એ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બ્હારનો વિષય છે. માનવ જાતિ સમસ્તના સર્વ દિશાના અનુભવોના પૃથક્ પૃથક્ અને પરસ્પર અવલંબી રહેલા સમસ્ત વ્યાપાર અને ક્રિયાના નિયમો જ્યાં સુધી વિજ્ઞાન ઉકેલી શકે નહિ ત્યાં સુધી ધર્મના શુદ્ધ સાત્વિક પ્રદેશને વિજ્ઞાનની બદલાતી જતી માન્યતાઓના આક્રમણનો લેશ માત્ર પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી.

ધર્મ સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરોના સંબંધમાં બ્રાહ્મસમાજની વૃત્તિ વિજ્ઞાન પરત્વેની તેની વૃત્તિ જેવી જ છે. સહુથી મહાન સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરો પણ મનુષ્ય હોઇ મનુષ્યની અપૂર્ણતાવાળા હતા. એવી માન્યતા હોવાથી તેમણે ઉપદેશેલા ઉન્નત વિચારો અને તત્વ-સિદ્ધાંતો બુદ્ધિની કસોટી ઉપર ચઢાવીને જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે; તેથી સર્વ સાધુ સંતો મહાત્માઓ અને પયગમ્બરો પ્રત્યે અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવ હોવા છતાં તે મહાત્માઓનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ શંકાસ્પદ જણાય તો પણ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મસિદ્ધાન્તોને આઘાત લાગતો નથી અગર તે અગ્રાહ્ય થતા નથી. એવી બ્રાહ્મસમાજની માન્યતા છે, દાખલા તરીકે ઇસુખ્રિસ્ત જેવી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબીત ન કરી શકાય એવું બને તો પણ "ગિરિપરના વ્યાખ્યાન"ના પરમ ઉન્નત ઉપદેશની મહત્તા ઓછી થતી નથી તેમ જ ગીતાના ઉપદેશનો પ્રસંગ (મહાભારતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કરેલો) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કલ્પિત હોય તોપણ તેથી ગીતાના ઉપદેશના રહસ્યની મહત્તા લેશ માત્ર પણ ઓછી થતી નથી. આ પ્રકારની વૃત્તિને લીધે બ્રાહ્મસમાજને અન્ય કોઈ ધર્મો કે ધર્મ-મત સાથે તીવ્ર વિરોધનો પ્રસંગ કદી આવ્યો નથી.

પાપ, દુઃખ, ક્લેશ, સંતાપ વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી બ્રાહ્મસમાજનો મત પ્રાચીન મતથી જૂદો છે. જગતમાં પાપદુઃખ વગેરેના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય ચાલે તેમ જ નથી.

પરન્તુ તેથી જીવનની નિ:સારતા, નિરાશા અને અસહાય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે મનુજ-બન્ધુઓના દુઃખ ક્લેશ ઇત્યાદિમાં સાહાય્યના પ્રસંગો એ જીવનને વિશેષ ઉન્નત, વિશેષ ધર્મપરાયણ અને સાત્વિકતા અર્પનારા પ્રસંગો ગણવાની તેની વૃત્તિ છે. જગતમાં અસત્ (evil)ના અસ્તિત્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો દાવો બ્રાહ્મસમાજનો નથી. જગતના સર્વ વ્યાપારના મૂલ હેતુ વિષેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન કેવલ પરિમિત છે અને પરિમિત જ રહેવાનું. પરન્તુ પરમાત્માની કલ્યાણમય યોજના ઉપર ઊંડી શ્રદ્ધાના ભાવથી એ વસ્તુસ્થિતિમાં જીવનને ઉન્નત બનાવનારા અંશો શોધી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ આચરણ કરવાનો ધર્મ બ્રાહ્મસમાજે સ્વીકાર્યો છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મસિદ્ધાન્તોની રુપરેખા ઉપર જે બતાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી જણાશે કે અર્વાચીન કાળમાં ધર્મમતોમાં સહુથી ઉદાર અને ઉન્નત ધર્મભાવનાના ઘણા અંશો બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોમાં જોવામાં આવે છે. માનવસમૂહ માટે સર્વમાન્ય અને સર્વ સ્વીકાર્ય વ્યાપક ધર્મને અનુકૂળ ઘણાં તત્વો પણ એમાં નજરે પડે છે. બ્રાહ્મસમાજની હાલ જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિમાં જ તે વિશ્વવ્યાપી સર્વગ્રાહ્ય ધર્મ થશે એમ કહેવાનો આશય નથી. હાલ તો એમાંના ઘણા અંશો સ્થાનિક ' જરૂરીઆતો અને આનુષંગિક સંજોગોને લીધે દાખલ થયેલા છે, તેમ જ તેમાં વિશ્વસ્વીકાર્ય સ્વરૂપ માટે જોઇતાં તત્વો પણ પૂરાં નથી. પરન્તુ કદિ કોઈ કાળે સમસ્ત જગત માટે એક જ ધર્મ પ્રવર્તમાન થાય તો તે ધર્મ-સિદ્ધાન્તોના મૂળ બંધારણમાં બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોનો મોટો હિસ્સો હશે. કારણ કે યુગે યુગે અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા અનેક " ઐતિહાસિક " ધર્મોમાંનો એ એક ધર્મ નથી, પરન્તુ સાંપ્રત કાળના ધાર્મિક માનસે સ્વતંત્ર રીતે યોજેલા ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર તે રચાયેલો છે–એ ધર્મ તે શાસ્ત્રગ્રન્થ કે ધર્મસંસ્થાપકના વચનના પ્રમાણ પર રચાયેલો નહિ પણ માનવસમાજના સમસ્તજીવનના અનુભવ ઉપર, મનુજહૃદયની સર્વવ્યાપક ધર્મજિજ્ઞાસાને સંતોષવાના ધોરણ ઉપર યોજાયેલા, સર્વ ધર્મોના સમીકરણ કરવાના ઉન્નત ઉદ્દેશને આધારે રચાયલા સિદ્ધાન્તો ઉપર તે ટકેલો છે. એ ધર્મમાં બાહ્યાચાર, જડવિધાનો, પુરોહિતોની પરંપરા વગેરે ન હોવાથી તે જીવંત રહેવાનો સંભવ વિશેષ છે. જગતને નવો ધર્મ, નવું તત્વજ્ઞાન, નવાં વિધાનો આપવાનો તેનો દાવો નથી, પરન્તુ જીવન્ત જાગ્રત ચૈતન્યમય સર્વ કર્મના સાક્ષી સચરાચર વ્યાપક એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યેક મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ જ્વલંત રાખવાનો તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ધર્મમતો, પૂજા-વિધિઓ, અને જડ બાહ્યાચારોને તેમાં અવકાશ ન હોવાથી સર્વમાન્ય તત્વોનાં મૂળ તેમાં સહુથી વધારે પ્રમાણમાં છે. જગતની ધાર્મિક સ્થિતિની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર સર્વ ભાવિક હૃદયોની એ અંતરની મહેચ્છા છે કે એવી ઉદાર ધર્મસંસ્થાની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થાઓ !*

(મળેલું)

---

* આ લેખના કેટલાક ભાગમાં Freedom, Religion & Reality નામના પુસ્તકમાંના Dr. G. V. Chitnisના The Faith of the Brahma Samaj એ લેખનો આધાર લીધો છે.

પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત શ્લોકો

[આ અંકના પૃ. ૩૦૪ ઉપર પ્રો. દાવરે જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નીચે આપ્યા છે. આ શ્લોકો The Dastur History Mamorial Volumeનાં પૃ. ૭૦–૯૪ ઉપરથી લીધા છે. શ્લોકોમાં ઘણી જગાએ ભ્રષ્ટ થયેલો છે* પણ તે જેવા મળ્યા તેવા અહીં ઉતાર્યા છે. શ્લોકો સાથે એરવદ જમશેદ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજીએ સંવત ૧૮૭૪માં કરેલું ભાષાન્તર છે તે પણ જૂની તે સમયની ગુજરાતીના એક નમૂના તરીકે કૌંસમાં લીધું છે. આ શ્લોકો આ પહેલાં એક બે સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાનું જાણ્યું છે છતાં તે અંતરે અંતરે સમાજના ધ્યાન પર મૂકવા જેવા હોવાથી અહીં ઉતાર્યા છે. તંત્રી.]

૧

सूर्यं ध्यायंति ये वै हुतवहमनिलं भूमिमाकाशमाद्यं
तोयो संपंचतत्त्वं त्रिभुवनसदनं न्यासमंत्रैस्त्रिसंध्यं ।
श्री होर्मिज्दं सुरेशं बहुगुणगरिमाणं तमेवं कृपालुं
गौरा धीराः सुवीरा बहुबलनिलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[સુર્યનું ધ્યાન ધરૂંચ. અગનિને માંનુચ વાધ્યઉને માનુંચ. ભુમિને માનુંચ. આકાશને માનુંચ. જલને માનું. એવાં પાંચ તત્વનિ પ્રથમ માંનૂ. ત્રિભુવંને વીજે માનું. ન્યાસનૂ મંત્ર દિવસમાંહિ ત્રિવાર સંધ્યા કરૂં. શ્રી હુર્મિજદ શવેં અમશારપંદ ઇઆજદોનુ સ્વામિતિના ઘણાં ગુણને માંનૂ. તઓતં કૃપાનુ કરણાહર તિને માંનૂ. તિણિ કરિ અમો ગોરા ઘણા ધીરા રૂડા વીર ઘણા બલવંત એવા અમો પારસી છૌ.]

જેઓ સૂર્યનું અને પાંચ તત્ત્વો–અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આદ્ય આકાશ અને જલનું તથા ત્રિભુવનસદનનું તથા બહુ ગુણથી ગરવા કૃપાલુ પ્રસિદ્ધ શ્રી હોર્મિજદ સુરેશનું ત્રિકાલ ન્યાસ મંત્રો વડે ધ્યાન ધરે છે તેવા અમે ગૌર, ધીર, સુવીર, બહુબળના સ્થાનરૂપ પારસીઓ છીએ.

૨

स्नाने ध्याने सुपाठे हुतवहहवने प्राशने मात्र्यमौत्रे
शास्त्रोक्तं सप्तमौनं निदधति नृवराः सर्वदा सर्वदा नः ।
नानाधूपैः सुपुष्पैर्वरफलबहुलैः पूजयंतीह धेनौ[1]
गौरा धीराः सुवीरा बहुबलनिलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[સ્નાન કરતાં ધ્યાંન ધ્રતાં રૂડું ભનતાં અગ્નિનું હવન કરતાં ફરાશ કરતાં ભોજન જમતાં પેસાબ કરતાં બાહેરલી ભુમી જાતાં શાસત્રને અરથે સાતવાતની મૌન અસત્રિનિ

* મૂળ સંસ્કૃત જ ઘણી જગાએ ખોટું છે.

૧ પાઠાંતરો ઘણાં છે અને કોઈ સંતોષકારક નથી. મેમોરિયલના લેખનો લેખક ધેનુનો અર્થ પૃથ્વી કરે છે તે પણ સંતોષકારક નથી.

નરનિ તેનિભિ એ વાતની સુન. નાનાં પકૌરનાં ધુપ કરતાં રૂડિ ભાતનાં ફુલે કરિ ઘણાં રૂડાં ફલે કરિ તિણે કરિ ગાએને પુજું છૌ. તિણે કરી અમો ગોરા તેવા અમો પારસી છૌ.]
જે સર્વસ્વ દાન કરનારા નરવરો, સ્નાન ધ્યાન પાઠ હોમ ભોજન મલ અને મૂત્ર કરતાં શાસ્ત્રમાં કહેલું સાત પ્રકારનું મૌન હમેશાં પાળે છે, અને નાના પ્રકારના ધૂપ ઉત્તમ ફૂલો અને સુંદર ફળો વડે અહીં ધેનુની પૂજા કરે છે તેવા.........

૩

रम्यं वस्त्रं पवित्रं कवचगुणमयं कंचुकं नित्यमंगे
युक्तामूर्णासकुस्तीमहिमुखसमतावंधनां चैव कट्यां ।
मूर्धानं वस्त्रगुप्तं पटयुगलतले रक्षणं कुर्वतो ये
गौरा धीराः सुवीरा बहुबलनिलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[સુંદર સર્ઉં પવિત્ર વસત્ર પેહેરવું સહલેનાં શર્ઉં તેને સદરો કહીએ. નેત્ય અંગમહિ યુક્ત રિહિ છે. ઉનની કુસતિ શાંપના મૂખજેવું તેનું ગાંઠ તે કમરનિ નાભે બાંધવિ. માથાનિ વીપે શુભ વસત્ર રાખવું. પાગડી હિઠલ કુલેશ રાખવી તેવા અમો પારસી છૌ.]
જેઓ હમેશાં કવચના જેવું પવિત્ર વસ્ત્ર કેડિયું શરીરે રાખે છે, ઊનની બનાવેલી, સરખે અંતરે સરપના મોઢા જેવી ગાંઠો વાળી, કુસ્તી કેડે બાંધે છે, બેવડા કપડાની ટોપી ઉપર વસ્ત્ર વીંટીને માથાનું રક્ષણ કરે છે તેવા.........

૪

यन्मांगल्ये विवाहे कथितशुभदिने सुस्वरं गीतवाद्यं
श्रीखण्डं चंदनाद्यं वपुषि युवतयो धारयन्तीह येषां ।
स्वाचाराद्ये पवित्रा बहुगुणविधयो रम्यशास्त्रार्थयुक्ताः
गौरा धीराः सुवीरा बहुबलनिलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[જે માંગલને વિષે વિવાહને વિષે કહેયા એવા શુભ દિન તેને વિષે ગીતવજંતર આરંભ્ભ કરવું. શુખડચંદન અસત્રિ પોતાના શરીરને વિષે લગાડિને ગીતનાદ વજંત્ર કરે. આચાર પવિતર જે ઘણાં ગુનનું વિધી છે. રમ્ય શાસત્રનેયેં જૂગતે છે. એવા અમો પારસી છૌ.]

જેમના મંગલ વિવાહે કહેલા શુભ દિવસે યુવતીઓ સારા સ્વરે ગીતવાદ્ય કરે છે અને શરીરે શ્રીખંડ ચંદન વગેરે ધારણ કરે છે, સદાચારથી જે પવિત્ર છે અને જેમના બહુ ગુણવાળા વિધિઓ રમ્ય શાસ્ત્રાર્થથી યુક્ત છે તેવા......

૫

येषां गेहे सुरम्यं मधुररसमयं चान्नदानादि नित्यं
कासारं कूपवापीजलपुलरचनं दानमेभिः प्रकारैः ।
वस्त्राद्यं द्रव्यदानं ददति गुणवतां सर्वदा याचकानां
गौरा धीराः सुवीरा बहुबलनिलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[રૂડાં એવા પોતા ગ્રહે મીઠી જબાની બોલનાર...અન્નનું દાન નિત્ય કરિ. કુએ વાવથી પવિત્ર પાણી ભરી લાવી. ષાડા (=ખાડા) માંહિથી નહીં ભરવું. હર પ્રકારનું દાન કરિ. વસત્રનું દ્રવ્યનું દાન કરિ. તે સર્વે ગુણવંતા જાચકને આપે. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેમને ઘેર સુરમ્ય અને મધુર રસવાળું અન્નદાન વગેરે હમેશ કરે છે, તળાવ કુવો વાવ પાણી ઉપરનો પૂલ એ પ્રકારે દાન કરે છે, વસ્ત્ર વગેરેનું અને દ્રવ્યનું દાન ગુણવાન યાચકોને હમેશ કરે છે તેવા....

૬

यादृग् हर्षो विषादः सुखमसुखमहोज्ञानमौने च यादृक्
धर्माधर्मौ च यादृग् विमलकुलक्षतौ यादृगारोग्यरोगौ ।
ऊर्ध्वाधस्तौ च यादृग् द्युतितिमिरमयौ सृष्टिसंहारकारौ
येषामुक्तौ मते द्वौ नरविधिपुरुषौ ते वयं पारसीकाः ॥

[હરષ નિ શોક, સુખ નિ અસુખ, અધિક ગ્નાન ને થોડું-ગ્નાન, ધરમ ને અધરમ, ભુનિઆદ, ને બેબુનિઆદ, રોગ્ય ને નરોગ્ય, અજવાલું બેહેસ્ત ને અંધારૂં દોજખ. સરેષ્ટ પૈદા થાએ ને સિંહાર થાય. નૃવિધિપુરુષ. એવા રૂડાનિ ભૂંડા બેહુ માર્ગ સમજેઆ જોઈએ. એવા અમો પારસી છૌ.]

જેવો હર્ષ તેવો વિષાદ, જેવું સુખ તેવું દુઃખ, જેવું જ્ઞાન તેવું મૌન, જેવો ધર્મ તેવો અધર્મ, જેવું વિમલ કુલ તેવું હીન કુલ, જેવો રોગ તેવું આરોગ્ય, જેવું ઊર્ધ્વ તેવું અધઃ જેવી દ્યુતિ તેવું તિમિર, જેવી સૃષ્ટિ તેવો સંહારઃ એ પ્રમાણે જેમની ઉક્તિમાં બે પ્રકારના પુરુષો માનેલા છે તેવા અમે પારસી છીએ.+

૭

गोमूत्रैर्मंत्रपूतैः शिरवदनमिताः स्त्रीपयःपानशुद्धाः
बाह्यांतस्नानमुक्तं तदनुपरिवृता मध्यदेशे च मुद्रा ।
मुद्राबाह्यं न निद्रा जपनवमनसां स्वादुपूजादिकार्यं
येषां मार्गे हि तत्त्वं सततमभयनं ते वयं पारसीकाः ॥

[ગાએનૂ મૂત્રમંત્રને જોગતે કરે. શગલિ સરીરે લગાડિ, સત્રિ પાએ તુ સુધિ થાએ. એક ઉઘાડું સનાન ને એક ઢાંપેઉ સનાન તેએણિ કરિ પવિત્ર થાએ. સુદરો જાતમાંહિ પિહરે. કાંઇ ખાવું ને પઢવું પુજાનું કામ જપનૂ કામ તે સદરા બગર નહી થાએ. એવો રૂડો મારગ ધર્મનો જાણવો. તેવા અમો પારસિ છૌ.]

જેઓ મંત્રથી પવિત્ર કરેલા, ગોમૂત્ર વડે શિર અને વદનને સ્પર્શ કરીને, સ્ત્રીઓએ આણેલા પાણીથી અંતર્ બાહ્ય સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી કેડે કુસ્તી પહેરે

+ અર્થ અસ્પષ્ટ છે. પણ શ્રેય અને અશ્રેયના માર્ગો માણસ પોતાની ઇચ્છાથી પસંદ કરે છે એવો અર્થ લાગે છે.

છે, જેઓ કુસ્તી વિના નિદ્રા લેતા નથી અને જપથી તાજા થયેલા મન વડે સ્વાદુ પૂજાદિ કાર્ય કરે છે, જેમના માર્ગમાં સતત અભય રાખવો એ જ તત્ત્વ છે એવા અમે પારસી છીએ.

૮

काष्टैः पट्मासशुष्कैरगुरुमलयजैः काष्टकर्पूरधूपैः
होमः स्यात् पंचकालं प्रतिदिनमुदितैरक्षरैर्मंत्रयुक्तैः ।
निर्वाणाग्निस्तु सूर्यावृतघनरुचिरैर्नो युगांतेपि येषां
सत्यन्यायैकनिष्ठा न चयुवतिरतास्ते वयं पारसीकाः ॥

[કાઠ (=કાષ્ટ) માસ ૬ નાં સુકાં જોઇએ. ચોષાં (=ચોખા) મરીઆમના જેવા જોઇએ. કાઠ અગર સાથે ધૂપે. પંચ કાલવેલે હોમ હોએ. દિનપ્રતે અક્ષરને જોગતે મંગલને જોગતે હોય. સુર્યને વહિનને સનમુખ થાઈ ઘંટ વજાડે ને કાઠી ગંધ હોમે. એ જોગતે કરીને કરે. તે ધરમના શાચા ન્યાય કરી. નચનચ (?) શોવન શરષી (=સરખી) જોત બલે. તેવા અમે પારસિ છૈ.]

જેમનો હોમ, અગરૂ મલયજનાં ૭ માસનાં સૂકાં લાકડાં વડે અને કાષ્ટ અને કપૂરના ધૂપ વડે મંત્રયુક્ત બોલાયેલા અક્ષરો વડે દરરોજ પાંચ વખત થાય, અને જેમનો અગ્નિ સૂર્યને+ ઢાંકી દેતાં વાદળાંથી યુગાન્તે પણ બુઝાતો નથી, તેવા સત્ય અને ન્યાયમાં એકનિષ્ઠાવાળા અને યુવતિઓમાં આસક્ત નહિ એવા અમે પારસી છીએ.

૯

येषामेवांगना या ऋतुसमयदिनाः सप्तरात्रौभवेयुः
पूताः सूताश्च मासे प्रसवनसमयाद् देहशुद्धास्तथैव ।
रम्याचारेण गौरा नवकनकनिभां वीर्यवन्त्यो बलिष्टाः
पूतात्मानोपि नित्यं विकसितवदनास्ते वयं पारसीकाः ॥

[જે વારે સત્રિ ગ્રાતિ થાએ રતુના સમય આવે તે વાર સપ્ત. દિવસની રાત્રે લગિ વગલી રેહે. પુત્ર જણિ તે વારે માશ ૧ ને દન ૧૦ લગે વેગલી રહે. તે વાર પછી તે અસત્રી પોતાની દેહે શુધ કરે. તેહેવિ દેહે શુધ કરિ તેના પુતર શોભાવંત હોએ. જિમ શોવન આતશમાહિથી કાડે તે વાતે જ્વંત હોએ. વીરજવંત ઘણા બલવંન હોએ. નિત્યે પોતાનો આતમા પવિત્ર રાખે. મુખ હસતૂ સોક નહી કરવો. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેમની સ્ત્રીઓ ઋતુ સમયના દિવસથી સાત રાત્રિએ પવિત્ર થાય છે, પ્રસવના સમયથી એક માસે દેહ શુદ્ધ થાય છે, આચાર વડે રમ્ય, તાજા સોના જેવી પ્રભા વાળી, વીર્યવાન અને બલિષ્ઠ, પવિત્ર આત્માવાળી અને વિકસિત વદનવાળી હોય છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

+ सूर्यावरणकरघनैः એવો પાઠ હોઈ શકે !

१०

वेस्यास्त्रीभिर्न संगः पितृषु शुचिसुखं श्राद्धमग्निश्च धेयो
नो मांसं यज्ञवाह्यं स्वपिति महिधराशय्यहो पुष्पनारी।
वैवाह्यं लग्नशुद्धिर्न हि भवति शुचिर्भर्तृहीना पुरंध्री
येषामाचार एवं प्रतिदिनमुदितस्ते वयं पारसीकाः॥

[વેસ્યા સત્રિ સાથે સંગ નહિ કરવા. પ્રશેલી હોએ તે અમોને સુધિ. શ્રાદ્દપશુને વેષે યત્ર કર્વુ. માંશ હોમ્મું. રતુવંતી:અસત્રિને ઘરમાં ન રાખવિ. તેને શાંભલેઉ નહિ જોઇએ. પ્રશેલા વના શુધ નહિ થાએ. તે અસત્રિ ભરતારની શુધિ હોએ. એવા આચાર રૂડા ધરમનો દિનપ્રતે મૂહેત લગિ રાષવો (=રાખવો). તેવા અમો પારસિ છૌ.]

જેઓ વેસ્યા સ્ત્રી સાથે સંગ કરતા નથી. પિતૃઓનું પવિત્ર શ્રાદ્ધ કરે છે, અગ્નિમાં હોમે છે, યજ્ઞ સિવાય માંસ ખાતા નથી, જેમનામાં ઋતુમતી સ્ત્રી પૃથ્વી ઉપર સુએ છે, અને વિધવા-સ્ત્રીથી વિવાહમાં લગ્નશુદ્ધિ મનાતી નથી, એવો જેમનો હમેશનો આચાર છે. તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

११

चत्वारिंशद्दिनानि प्रचरति न वधूः पाककार्ये प्रसूता
मौनाद्यस्वल्पनिद्रा जपनविधिरता स्नानसूर्यार्चनेषु।
ध्यायंते चैव नित्यं मरुदनलधरातोयचंद्रार्कयज्दान्
येषां वर्णे विदीनाः[1] सततमभियतास्ते वयं पारसीकाः॥

[ચિઆર દાહાડાની સાત દહાડાની રતુવંતી હોએ. દેહે પાક કીધાવન કાંઈ કારજ નહી કરિ....મનમાં હિ મૌન રાષિને અને થોડી નીદરા કરી. મનમાંહી જપના રાષિ. સનાન કીધા વનાં સુરજ નહિ જોવો. અગનિને વાયુને જલને ચંદ્રમાને સુગે નેત્ય એ થકી શરીર દુર રાષવું. એવા પારસીના રૂડા ધર્મ શરવને જાલવેરૂ. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેમનામાં વધૂ પ્રસવ પછી ૪૦ દિવસ સુધી રાંધવાનું કામ કરતી નથી, જેઓ અલ્પ નિદ્રાવાળા હોઈ જપના વિધિમાં અને સ્નાન અને સૂર્યના અર્ચનમાં રત હોઇ વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી, જલ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચન્દ્રનું ધ્યાન કરે છે અને જેમના વર્ણમાં આવા નિયમો કરેલા છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

१२

पानीयं व्योम चंद्रं हुतवहमनिलं भूमिमादित्यमेवं
श्रीहोर्मिज्दं च दातारमचलमपरं चेतसा चिन्तयन्ति।
नित्यं ये न्यासपाठं विदधति जयदं धर्मदं कामदं च
आहारे मौनमादौ तनुशुचिकरणे ते वयं पारसीकाः॥

---

૧ આ શબ્દ શંકા પડતો છે.

[પાંનીને આકાશને ચંદ્રમાને અગનીને વાયુને ભૂમિને સૂર્યને પ્રથમ એને માનૂં. શ્રી હોર્મિજ્દ દાતાને અચલ ને અમર તેને નિત્ય ચિતવું છું. તેને નિયારતે કરિ ઈઅસ્તે કરિ વંદિદાદે એવે ભણવે કરિ આરાધુય. તે થકી અમોને અજય: હોએ. ધર્મે કરી ગાધને પુજુ છું. પાતાં (=ખાતાં) બોલવું નહિ. તિણિ કરિ અંનતંન પવિત્ર કર્યું. તેવા અમો પારસિ છૌ.]

જેઓ પાણી, આકાશ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, ભૂમિ, આદિત્ય અને અચલ અને જેનાથી કોઇ પર નથી એવા શ્રી હોર્મિજ્દ દાતારનું ચિત્તથી ધ્યાન ધરે છે, જેઓ જપ અને ધર્મ અને શ્રમ આપનાર ન્યાસનો હમેશ પાઠ કરે છે, અને આહાર અને સ્નાન સમયે મૌન પાળે છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

१३

ऊर्णामय्यां धृतायामतिफलबहुलां जान्हवीस्नानतुल्यां
येषां नित्यं नराणां घनगुणरचितां हेमवर्णां च रम्यां ।
योगाकारां विशालां गुरुजनवचनैर्मेखलां धारयंति
शास्त्रोक्तैः श्रोणिदेशेऽरुतकवचमिदं ते वयं पारसीकाः ॥

[ઉનની કુસ્તી બાંધીએય. તેનો ગાંઠ શાપના ભૂખ સરખુ પડે છે. અતિશે ઘણુ ફલ તેનૂં હોએ. તુલ્ય સ્નાન અમોને કુસ્તી બાંધઆથી હોએ. નિત્ય અહમોને પાપકી નરાલા રાખે. કુસ્તી બાંધ્યાથી ઘણો ગુન એનો હુઈ. કુસ્તીની શોવન શરીષી વર્ણું છિ. જેવા સરધ સરજી તે વારની છે (?). ગુરને વચને કરી સાશલ માફેક નવરોત કરે તે વાર સદ્રો પેહેરે. તે ઉપરિ બાંધવી. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેને નિત્ય ધારણ કરવાથી ગંગામાં ન્હાયા જેવું ઘણું ફલ મળે છે એવી, ઊનની, ઘણા દોરાની બનાવેલી, સોનાના જેવી વર્ણવાળી, રમ્ય, યોગાકાર, વિશાલ, મેખલાને ગુરુનાં વચન સાથે, શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે, કેડ ઉપર કવચની માફક જેઓ ધારણ કરે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

१४

प्रायश्चित्तं पवित्रं पशुमति सहसा हंति चेत्पंचगव्यं
गोमूत्रं स्नानपूर्वं घनतरदिवसैः शुद्धिरेवं मनोज्ञा ।
नित्यं नित्यं गुरूणां सुवचनकरणं कल्मषक्षालनार्थं
येषामाचार एवं प्रतिदिनमुदितास्ते वयं पारसीकाः ॥

[પાપ થકી પવિત્ર થાય, એવાં પ્રકારનાં પશુ બાદરનૂ અંત્રનું સનાન તેનું કરવું. નિત્ય ગાયનાં મૂત્રનું સ્નાન પિહિલું નિત્યે ઘણાં દિવસ જે તિણિ કરે તુ મન શુધ થાએ. ગુરનાં જે રૂડા વચન તે નિત્ય કરવી. તેણે કરી પાપને ફેડૂં. ધરમ આચાર દિન અમોને કરવું. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેઓ પશુને અજાણતાં મારે છે ત્યારે પણ પંચગવ્ય અને ગોમૂત્ર વડે સ્નાન કરીને પવિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઘણે દિવસે જેમની સુંદર શુદ્ધિ થાય છે, જેઓ પાપ ધોવાને માટે

ગુરુનાં સુવચનો નિત્ય નિત્ય કરે છે, જેમનો હમેશનો આચાર આવડે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

૧૫

पूर्वाचार्यप्रबंधै र्विरचितरुचिरै र्मोक्षमार्गप्रदातैः
संस्कारैः संस्थितानां विकसितविधिना कथ्यते व्योम दावें ।
सर्वेषां च त्रयाणां दहनवसुमती भास्कराणां च पूजा
शुद्धे रम्या य एवं प्रगदितमहिमास्ते वयं पारसीकाः ॥

[પુરવના જે આચારી તેણેં બાંધ્યાં. જે એવા પુસ્તક તેમાં સંસ્કાર રૂડા છિ. એવા મોક્ષમાર્ગ ન આપે. કવિ જે તેણે વિકાસ જે કહેઆ મારગ સરવને એ માર્ગથકી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાઈ: ત્રણ પ્રકારનાં જે પાપની મતં તેને બાલ, એવો રૂડો ધર્મ પારસીની સરવ તે પુષક્ષાત (?) કરિને કરવું. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેમનામાં એમ કહેવાય છે કે પ્રકટ કરેલા વિધિ વડે પૂર્વાચાર્યોએ પ્રબન્ધ કરેલા સુંદર રચનાવાળા, મોક્ષ માર્ગ દેનારા, સંસ્કારમાં રહેલા પુરુષોને ઉદાર સ્વર્ગ મળે છે; અગ્નિ પૃથ્વી અને સૂર્ય એ ત્રણેયની જે સર્વ પૂજા કરે છે, અને શુદ્ધિથી જેઓ રમ્ય છે—એવો જેનો મહિમા કહેલો છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૬

श्री होर्मिज्दमुखं सकलविजयकृत्पुत्रपौत्रादि वृध्यै
दाता श्री आतशोयं स भवतु भवतां पापनाशाय नित्यं ।
श्री सूर्यः स्वानुकूलो बहुतरफलदा न्यासजाप्याय पंच
हे सर्वे पारसीका असुरविजयिनो यांतु मान्यं च नित्यं ॥

[શ્રી હોમિજ્દ જે મુખ તે સર્વને જીતનું કરણાહર. પુત્રનું ધનું આપનારૂં. નીત્ય શ્રી આતસ પાપ જે તેને નાસનું કરતા હર ને માગીઇ તે આપે. સુર્યની ચંદ્રમાંની આતસની પાંણીની ભુમિની એવાં પાંચની ભકતી પ્રથમ પારસીને કરવી. અમારાં અંજમંનનિ સદા જીતવું હોએ.]

સ્વત ૧૮૭૪ માગસર સુદિ ૨) ને બુધે શાકે ૧૭૪૦ રોજ શ્રી મુબારક અમેરદાદ એ દેનકેં પુસ્તકં લખેતં, એરવદ જમસદે એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી તે **पुस्तेकं पारसिशातियं धमच शोडस सलोकं वर्ते संमपुर्न कर्तु।**]

શ્રી હોમિન્દનું મુખ સકલ વિજય કરનારૂં થાઓ અને પુત્રપૌત્રની વૃદ્ધિ કરો, આ દાનવીર શ્રી આતશ હમેશાં આપના પાપનો નાશ કરો. શ્રી સૂર્ય અને પાંચ તત્ત્વો તમને અનુકૂલ થાઓ, ન્યાસના જાપ તમને બહુ ફલ આપનારા થાઓ. હે સર્વે પારસીઓ તમે અસુરના વિજયી થાઓ અને હમેશાં માન પામો.

ભાવિ કલાનું સ્વરૂપ

[ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના સાહિત્ય અને કલા વિષેના બધા વિચારો જે ગ્રંથમા આપ્યા છે તે ' કલા એટલે શું ? ' માંથી આખા પુસ્તકના સારરૂપ પ્રકરણનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે. કલા જેવા લલિત વિષયને વિષે આવા વિચારો કેટલાકને સ્થૂલ, અણઘડ, તરંગી અથવા કાલગ્રસ્ત લાગે તો નવાઈ નથી. ટૉલ્સ્ટૉયનું પુસ્તક યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે ત્યાં પણ કલાના ઉપાસકો અને ભોક્તાઓમાં હાહાકાર મચેલો. આ વિચારો આપણને ગમે એટલા અગવડ ભરેલા લાગે, પણ જે મનોવૃત્તિમાંથી તે ઉદ્‌ભવ્યા છે તે મનોવૃત્તિ જાણ્યા પછી જણાશે કે ઉપરના એકે આક્ષેપને પાત્ર આ વિચારો નથી. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે બીજે એક ઠેકાણે લખ્યું છે:

" ખેડૂતવર્ગનું ગ્રામીણ જીવન, તેમનાં ઘર, ખોરાક, પોશાક, રીતભાત વ૦ ની સાદાઈ— એ બધું જેને હું પહેલાં નઠારું અને હલકું ગણતો તે જ બધું હવે મારી નજરે સુંદર અને મહાન દેખાવા લાગ્યું છે. હવે, જે વસ્તુ મને બાહ્ય દેખાવમાં બીજા લોકોથી ચઢિયાતો બનાવતી હોય, અથવા જે મને તેમનાથી અળગો કરતી હોય તે વસ્તુમાં હું ભાગ નથી લઈ શકતો. સૌને માણસ તરીકેનો જે એકમાત્ર ઇલકાબ કે અધિકાર છે તે ઉપરાંતનો કંઈ પણ હક, દરજ્જો કે લાયકાત નથી હું પોતે ભોગવતો, નથી કોઈ બીજાનો કબૂલ રાખતો. હું કીર્તિ અને પ્રશંસા શોધતો નથી. બીજા માણસોથી મને અળગો પાડે એવી સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર મને ગમતો નથી. મારા આખા જીવનમાં—મારા ઘરમાં, મારા ખોરાકમાં, મારા પહેરવેશમાં, દુનિયા જોડેના મારા વ્યવહારમાં, મનુષ્યજાતિના મોટા ભાગથી અળગો પડવાને બદલે હું તેની તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાઉં એવો પ્રયાસ કર્યા વિના મારાથી રહેવાતું જ નથી."

આ સર્વોદયનો ધર્મ એ ટૉલ્સ્ટૉયના કલા વિષયક વિચારોની બદકે તેમના સમગ્ર જીવનની ચાવી છે. ગાંધીજી પાસેથી પણ આપણે આ જ જાતના વિચારો નથી સાંભળતા ? સર્વોદયનો આદર્શ ધરાવનાર જે વસ્તુ ગરીબમાં ગરીબ માણસને ન મળે તે પોતાને ન ખપે એવું કઠણ વ્રત ધારણ કરનાર એ જીવનવ્યાપી આદર્શને કલાના ક્ષેત્રમાં પણ દાખલ કરે તો ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું છે એથી બીજું શું કહી શકે ? આ વિચારો પાછળ ટૉલ્સ્ટૉયના આખા જીવનનું મનોમંથન છે, તેમની ઉત્કટ તપસ્યા છે, અને જગતની સર્વોચ્ચ કલાકૃતિઓના અવલોકન અને સેવનમાંથી નીપજતી આર્ષદૃષ્ટિ છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખીને આ વિચારો વાંચવાની જરૂર છે. —ચંદ્રશંકર શુક્લ]

જે લોકો ભાવિ કલા વિષે બોલે છે તેઓ માને છે કે આજે જે કલા ઉત્તમ કોટિની મનાય છે તેમાંથી જ કાળે કરીને એક વિશિષ્ટ, સંસ્કારી, નવીન કલાનો વિકાસ થવાનો છે. પણ ખરું જોતાં ભવિષ્યમાં એવી નવી કલા નીપજવી અશક્ય છે, અને નીપજવાની

છે પણ નહિ. આપણા ઉચ્ચ વર્ગોની એકલપેટી કલાને આગળનો રસ્તો જડતો નથી. જે રસ્તે તે ચાલી આવી છે તે રસ્તે આગળ વધાય એવું છે જ નહિ. કલાનો જે ખરો આદર્શ (કે કલાએ ધર્મવૃત્તિને જ અનુસરવું જોઇએ) તેનો ત્યાગ કર્યો પછી આ કલા વધારે ને વધારે સ્વાર્થી બનતી ગઈ છે, વધારે ને વધારે ભ્રષ્ટ થતી ગઇ છે, અને હવે તેને આગળ પગલું માંડવાની જગા રહી નથી. ભવિષ્યની કલા—જે કલ્પનામાં નહિ રહેતાં ખરેખર અસ્તિત્વમાં આવવાની છે—આજની કલાના વિસ્તાર રૂપ નહિ હોય. ભાવિ કલા તદ્દન જુદા, નવા જ પાયા પર સ્થાપેલી હશે. આજની ઉચ્ચ વર્ગોની કલા જે મૂળતત્ત્વોને આધારે ચાલે છે તે મૂળતત્ત્વો જોડે ભાવિ કલાને કશો સંબંધ નહિ હોય.

ભાવિ કલા એ આજની જેમ ધનિક વર્ગોના મૂઠીભર લોકો સમજી શકે એવી ભાવનાઓનું જ પ્રતિબિંબ નહિ હોય. પણ એ કલાએ આધુનિક પ્રજાની ઊંચામાં ઊંચી ધર્મવૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હશે. મનુષ્યોને ભ્રાતૃભાવની એકતા તરફ આકર્ષે એવી ભાવનાઓ અથવા સમસ્ત માનવજાતિને એક કરી શકે એવી સાર્વભૌમ ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ જે કૃતિઓમાં હશે તે જ કલાકૃતિઓ ગણાશે. એવી જ કલાને નોખી પાડી પસંદ કરવામાં આવશે, તેને સમાજમાં પ્રવેશ આપવામાં આવશે, તેનો જ સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવામાં આવશે. પણ મનુષ્યજાતિએ જેને અજમાવીને ફેંકી દીધાં છે એવાં કાલગ્રસ્ત ધર્મતત્ત્વોમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવનાઓને વ્યક્ત કરનારી કલા—એટલે કે સાંપ્રદાયિક, સંકુચિત દેશાભિમાનની અને શૃંગારિક કલા, જે વહેમ, અભિમાન, ગુમાન, સૈનિક પૂજા જેવા ભાવોને વ્યક્ત કરે છે, અથવા જે કલાઓ સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમને કે વિષયવાસનાને જાગૃત કરે છે—તે બધી ખરાબ, હાનિકારક કલા ગણાશે, અને લોકમત એનો તિરસ્કાર કરી તેને ફેંકી દેશે. બાકીની કલામાંથી જેટલી ગણ્યા ગાંઠયા જ માણસો સમજી શકે એવી ભાવનાઓ વ્યક્ત કરનારી હશે તેવી કલા કશા લેખામાં ગણાશે નહિ, અને તેનો તિરસ્કાર પણ નહિ થાય તેમ સ્વીકાર પણ નહિ થાય. વળી આજની પેઠે કલાની કદર અને વિવેચન કરનાર ધનિક માણસોનો એક જુદો વર્ગ જ નહિ હોય, પણ આખી પ્રજા કલાનું વિવેચન અને કદર કરતી થશે. તેથી કોઇ પણ કલાકૃતિ સારી ગણાઇ તેનો સ્વીકાર અને પ્રચાર ત્યારે જ થશે જ્યારે તે મોટેભાગે અસ્વાભાવિક જીવન ગાળનાર મૂઠીભર માણસોને નહિ પણ મજૂરીની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેનાર જનસમૂહને સંતોષ આપી શકશે.

અને કલાકારો—એટલે કે કલાના સ્રષ્ટાઓ આજની જેમ પ્રજાના એક નાના વર્ગમાંથી વીણી કાઢેલા—ધનિક વર્ગના કે તેમને આશ્રયે રહેલા મૂઠીભર લોકો નહિ હોય, પણ સમસ્ત પ્રજામાંથી જે બુદ્ધિશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ અને વલણ બતાવી આપશે તે કલાકારો બની શકશે.

ભવિષ્યમાં કલાની પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલ્લી રહેશે. આ પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલ્લી રહેશે એનાં ત્રણ કારણો છે. એક તો, આજની કલાકૃતિઓને વિરૂપ કરનારૂં જે અટપટું શાસ્ત્ર છે, અને જેની પાછળ શક્તિ અને સમયનો ભારે વ્યય થાય છે, તે ભાવિ કલામાં જરૂરનું નહિ ગણાય; એટલું જ નહિ પણ ઉલટું સ્પષ્ટતા, સાદાઈ અને સંક્ષિપ્તતા એ કલાના ગુણો મનાશે. આ ગુણો મેળવવા માટે શાસ્ત્રજ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી, પણ અભિરુચિ કેળવવી પડે છે. કલાની પ્રવૃત્તિ આખા જનસમૂહને માટે ખુલ્લી થશે એનું બીજું

કારણ એ કે આજે. થોડા જ માણસોને ભણાવી શકે એવી જે ખાસ ધંધાદારી નિશાળો છે, તેને બદલે બધા માણસોને પ્રજાકીય પ્રાથમિક નિશાળોનાં લેખન વાચનની સાથે સાથે જ સંગીત અને ચિત્રકલા (ગાયન અને આલેખન) શીખવવામાં આવશે. એટલે ચિત્રકલા અને સંગીતવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જે જે માણસને કોઈ પણ કલા વિષે પોતાની શક્તિ અને અભિરુચિ જણાશે તેને તે તે કલામાં સંપૂર્ણતા મેળવવાની તક મળશે. અને ત્રીજું, આજે ખોટી કલા પાછળ જે શક્તિ વેડફાઈ રહી છે તેનો સદ્વ્યય જનસમૂહમાં સાચી કલા ફેલાવવામાં થશે.

લોકો માને છે કે જો કલા માટે ખાસ નિશાળો નહિ રહે તો કલાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નબળું પડશે. આજે જેને કલાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ માનવામાં આવે છે એવી કલાની આંટી-ઘુંટીઓને જો શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય તો તે જરૂર નબળું પડશે. પણ જો વિશદતા, સુંદરતા અને સાદાઈ--એટલે કે કલાકૃતિની સુઘડતા--એ જો કલાનું શાસ્ત્ર ગણાતું હોય તો તે નબળું નહિ પડે, (એ તો આપણે લોકકલા પરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.) પણ ઊલટું સોગણું સુધરશે; પછી ભલેને કલાના શિક્ષણ માટે ખાસ નિશાળો ન હોય, અથવા પ્રજાકીય નિશાળોમાં પણ આલેખન અને સંગીત ન શીખવાતાં હોય. આ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ બનશે એનું કારણ એ કે આજે જે પ્રતિભાશાળી કલાકારો જનસમાજમાં છૂપા પડેલા છે તે બહાર આવી કલાના ક્ષેત્રમાં ભાગ લેતા થશે. તેમને આજની જેમ અટપટા શાસ્ત્રીય શિક્ષણની જરૂર નહિ રહે. અને તેમની આંખ આગળ સાચી કલાના નમૂના—સાચી કલાના નવા નમૂના તો પડેલા જ હશે. કલાકારોને માટે આ નમૂના એ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનની ઉત્તમ નિશાળ હમેશાં થતા આવ્યા છે તેમ થઈ પડશે. અત્યારે પણ દરેક સાચો કલાકાર નિશાળમાં અભ્યાસ નથી કરતો, પણ જીવનનો અભ્યાસ કરે છે, મહાન કલાકારોની આદર્શ કૃતિઓનું ધ્યાન ધરે છે. પણ જ્યારે આખી પ્રજાના સૌથી પ્રતિભાશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં ઉતરશે, અને કલાકૃતિના નમૂના વધતા જશે અને એ નમૂના લોકોને સહેલાઈથી જોવા મળી શકશે, ત્યારે ભાવિ કલાકારને શાળાનું શિક્ષણ ન મળવાથી નુકસાન નહિ થાય. સમાજમાં ફેલાયેલા સુંદર કલાના સંખ્યાબંધ નમૂનાઓ કલાકારને જે શિક્ષણ આપશે તેથી શાળાશિક્ષણની ખોટનો સોગણો બદલો મળી રહેશે.

ભાવિ કલા અને આજની કલા વચ્ચે એક ભેદ તો આ હશે. બીજો ભેદ આ હશેઃ ભાવિ કલાના સર્જક કલાકારો ધંધાદારી નહિ હોય, એટલે કે પોતાની કલાનું પારિતોષિક લેનારા અને પોતાની કલાની બહાર દુનિયા તરફ નજર સરખી ન કરનારા એવા નહિ હોય. ભાવિ કલાની નિર્મિતિમાં સમાજના સૌ માણસો ભાગ લઈ શકશે, અને જ્યારે જ્યારે તેમનું મન આ પ્રવૃત્તિ તરફ વળશે ત્યારે ત્યારે જ તેઓ એ કામ કરી લેશે.

આપણા સમાજમાં લોકો માને છે કે કલાકારને પોતાના ભરણપોષણની ચિંતા કરવી ન પડે તો તે સારું કામ કરી શકે. આ અભિપ્રાય વળી સાબીત કરે છે—જો હજુ યે સાબીતીની જરૂર રહી હોય તો—કે આપણે જેને કલા ગણીએ છીએ તે કલા નથી, પણ કલાનો ભાસ માત્ર છે. જોડા કે રોટી બનાવવામાં શ્રમવિભાગ બહુ લાભદાયક છે એ સાચું. મોચી કે ભઠિયારાને જો પોતાની રસોઈ રાંધવી ન પડતી હોય કે લાકડાં ફાડી લાવવાં ન પડતાં હોય તો તે વધારે જોડા કે રોટી બનાવી શકે ખરો. પણ કલા એ કંઈ કારીગરી

નથી. કલાકાર પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ બીજામાં સંક્રાન્ત કરે તેનું નામ કલા. હવે માણસમાં લાગણી ત્યારે જ ઉદ્દ્ભવે જ્યારે તે સ્વાભાવિક જીવન ગાળીને મનુષ્ય માત્ર અનુભવે છે એવી બધી સ્થિતિમાંથી પસાર થતો હોય. અને તેથી કલાકારોની બધી આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એ તેમની સર્જન શક્તિને માટે ઘાતક વસ્તુ છે. એમ કરવાથી, પોતાનું જીવન તેમ જ અન્યનાં જીવન ટકાવવા અને પોષવા માટે કુદરત સાથે જે લડત માણસ માત્રને ચલાવવી પડે છે તેમાંથી તેઓ છૂટકી જાય છે. અને તેથી માણસ માત્રને સ્વાભાવિક એવી સૌથી મહત્ત્વની લાગણીઓ અનુભવવાનો સંભવ અને પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થતા નથી. કલાકાર સામાન્યપણે આપણા સમાજમાં ભોગવે એવી સંપૂર્ણ સલામતી અને સુખચેનની સ્થિતિ જેવી કલાકારની સર્જનશક્તિનો ઘાત કરનારી બીજી સ્થિતિ નથી.

ભવિષ્યનો કલાકાર અન્ય મનુષ્યો જેવું સામાન્ય જીવન ગાળશે; કંઇક મજુરી કરીને તે પોતાની આજીવિકા મેળવી લેશે. એના જીવનમાં જે ઊંચામાં ઊંચી આધ્યાત્મિક શક્તિના ઝબકારા થતા હશે તેનાં ફળ તે વધારેમાં વધારે માણસોને આપવાનો પ્રયત્ન કરશે; કેમકે પોતાના હૃદયમાં ઊઠતી લાગણીઓ વધારેમાં વધારે માણસોમાં ફેલાવવામાં એનો આનંદ અને એની કૃતાર્થતા રહેલાં છે. કલાકાર, જેનો મુખ્ય આનંદ પોતાની કૃતિના બહોળામાં બહોળા પ્રચારમાં રહેલો છે તે પોતાની કૃતિઓ અમુક કિંમત લીધા વિના કેમ નહિ આપતો હોય એ જ ભવિષ્યનો કલાકાર નહિ સમજી શકે.

કલાના મંદિરમાંથી જ્યાં સુધી વેપારીઓને હાંકી કાઢવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કલાનું મંદિર એ મંદિર નહિ બને. ભાવિ કલા તેમને હાંકી કાઢ્યા વિના નહિ રહે.

અને તેથી ભાવિ કલાનું મેં કલ્પેલું સ્વરૂપ આજના સ્વરૂપ કરતાં તદ્દન ભિન્ન હશે. ભાવિ કલામાં લોભ, વિષાદ, અતિતૃપ્તિ અને શૃંગારના તમામ પ્રકારો જેવી સ્વાર્થી લાગણીઓનું પ્રતિબિંબ નહિ હોય. કેમકે મનુષ્યમાત્રને માટે ફરજરૂપ એવા શ્રમમાંથી જેઓ બળજોરીથી છૂટી ગયા છે એવા જ લોકો ઉપલી લાગણી સમજી શકે છે, તેમાં રસ લઇ શકે છે. જે માણસ મનુષ્યમાત્રના જેવું સાધારણ જીવન ગાળતો હોય તેણે અનુભવેલી અને આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્દ્ભવેલી લાગણીઓ અથવા મનુષ્ય-માત્રના હૃદયમાં ઉદ્દ્ભવતી લાગણીઓનો સમાવેશ ભાવિ કલામાં થશે.

ભાવિ કલામાં જેનો સમાવેશ થવાનો છે એવી લાગણીઓ આપણા વર્ગના માણસો સમજતા નથી, અથવા કહો કે તેઓ સમજી શકતા નથી ને સમજવાના નથી. તેમને લાગે છે કે પોતે જેની પાછળ પડેલા છે એ સ્વાર્થી કલામાં જે સુંદર અંશો છે તેને મુકાબલે ઉપલી વસ્તુ સાવ નિર્માલ્ય છે. તેઓ માને છે, ' પડોશીપ્રેમની ખ્રિસ્તી ભાવનાને વિષે અમે શી નવી વાત કહી શકીએ ? મનુષ્યમાત્રને સમાન એવી ભાવનાઓ અતિશય નજીવી અને એકસૂરી નથી ? ' પણ ખરું જોતાં તો ખ્રિસ્તી—એટલે કે ધાર્મિક ભાવનાઓ, અને સૌ સમજી શકે એવી ભાવનાઓ જ આપણા જમાનામાં નવી ગણાય એવી છે. આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્દ્ભવતી ભાવનાઓમાં—ખ્રિસ્તી ભાવનાઓમાં પારવિનાની નવીનતા અને વિવિધતા રહેલી છે. આનો અર્થ ઘણા માને છે તેમ એવો નથી કે પ્રભુ ખ્રિસ્તની અને બાઇબલની વાર્તાઓને કલામય રૂપ આપવું, અથવા એકતા, ભ્રાતૃભાવ,

સમાનતા, સ્નેહ જેવાં ધાર્મિક તત્ત્વોને નવું રૂપ આપી તેની પુનરુક્તિ કરવી. એનો અર્થ તો એ છે કે જીવનની છેક જૂનામાં જૂની, સ્વાભાવિક થઇ પડેલી, અને પૂરેપૂરી પરિચિત થઇ પડેલી ઘટનાઓ તરફ માણસ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવા લાગે તે ક્ષણે જ સૌથી નવી, સૌથી અણધારી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓ હૃદયમાં જાગૃત કરવાની શક્તિ એ ઘટનાઓમાં છે.

પતિપત્નીનો સંબંધ, માબાપનો બાળકો જોડેનો સંબંધ, બાળકોનો માબાપ જોડેનો સંબંધ, મનુષ્યનો પોતાના દેશભાઇઓ જોડેનો તથા પરદેશીઓ જોડેનો સંબંધ, તેમજ હુમલો, બચાવ, માલમિલકત, જમીન, જનાવરો જોડેનો સંબંધ—આના કરતાં જૂના સંબંધો કયા હોઈ શકે ? છતાં જે ક્ષણે માણસ આ સંબધોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા માડે કે તરત જ તેના હૃદયમાં અનંત વિવિધતાવાળી, તદ્દન નવી, સાવ અટપટી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓ જાગૃત થાય છે.

એટલે, સાદામાં સાદી અને સૌ સમજી શકે એવી લાગણીઓ પ્રગટ કરનારી ભાવિ કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નથી થતું પણ વિસ્તૃત થાય છે. આપણી જૂની કલામાં એક અમુક સ્વાર્થી સ્થિતિના માણસો અનુભવી શકે એવી લાગણીઓ જ કલા દ્વારા પ્રગટ થવાને લાયક ગણાતી. અને એ પણ મોટા ભાગના માણસો સમજી ન શકે એવી અતિશય સંસ્કારી શૈલીમાં પ્રગટ કરવી પડતી. પણ પ્રજાનાં બાળકોની કલા—ટુચકા, કહેવતો, ઊખાણાં, ગીતો, નાચ, બાળકોની રમતો, રમૂજી અનુકરણો—નો આખો વિશાળ પ્રદેશ કલાનો વિષય થવાને નાલાયક ગણાતો.

ભવિષ્યનો કલાકાર સમજશે કે થોડાક પૈસાદાર લોકોને થોડોક વખત રીઝવે અને પછી હમેશને માટે ભૂલાઈ જાય એવી નવલકથા, ગીત કે ચિત્ર રચવા કરતાં લોકોના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવી નાનકડી બાળવાર્તા કે ગીત રચવું, અથવા લોકોને રમૂજ પડે એવો કોયડો કે ઊખાણું બનાવવું, લોકો હસે એવી મજાક કરવી, અને માણસોની પેઢી દર પેઢીને, લાખો બાળકોને તેમ જ મોટેરાંને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું એ અનંતગણું મહત્ત્વનું અને ફળદાયી છે. માણસમાત્ર સમજી શકે એવી આ સાદી લાગણીઓવાળી કલાનો પ્રદેશ વિશાળ છે, છતાં લગભગ અસ્પૃષ્ટ રહ્યો છે.

આ રીતે ભાવિ કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નહિ થાય, એટલું જ નહિ પણ ઊલટું અનંતગણું સમૃદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે ભાવિ કલાનું સ્વરૂપ કલાના આજના સ્વરૂપ કરતાં ઉતરતું નહિ થાય, પણ અનંતગણું ઊંચું થશે. ઊંચું એટલે સંસ્કારી અને અટપટી શાસ્ત્રીયતાવાળું એ અર્થમાં નહિ; પણ જે લાગણી કલાકારે અનુભવી છે અને જે તે બીજાને જણાવવા ઇચ્છે છે તે લાગણી સંક્ષેપ, સાદાઈ અને સ્પષ્ટતાથી, તેમજ નકામા આડંબર વિના વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જેનામાં છે તે ઊંચું, એ અર્થમાં.

મને યાદ છે એકવાર એક પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા આકાશગંગાના તારાઓના 'સ્પેક્ટ્રમ ઍનેલિસિસ' ઉપર ભાષણ આપતો હતો તેને મેં કહ્યું: 'તમારી પાસે આટલું જ્ઞાન છે અને ભાષણ કરવાની આટલી શક્તિ છે, ત્યારે તમે વિશ્વરચનાના વિષય પર, પૃથ્વીની સૌથી મહત્ત્વની ગતિઓ વિષે જાહેર ભાષણ આપો તો કેવું સારૂં ! આકાશગંગાના તારાના સ્પેક્ટ્રમ ઍનેલિસિસ વિષેનાં તમારાં આ ભાષણો સાંભળનારામાં ઘણા લોકો—ખાસ કરીને

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી છે જેમને દિવસ અને રાત, શિયાળો અને ઉનાળો કેમ થાય છે એની પણ બરાબર ખબર નથી!' પેલો હોશિયાર ખગોળવેત્તા જરા હસ્યો અને કહ્યું: 'હા, એ સારૂં થાય ખરૂં, પણ એ બહુ અઘરૂં છે. આકાશગંગાના સ્પેક્ટ્રમ ઍનેલિસિસ પર ભાષણ આપવું બહુ સહેલું છે."

આ વાત કલાને વિષે પણ સાચી છે. ક્લીઓપેટ્રાના જમાના વિષે છંદબદ્ધ કાવ્ય લખવું, અથવા નીરોને રોમ બાળતો ચિતરવો, અથવા બ્રેહમ્સ અને રીચર્ડ સ્ટ્રૉસના જેવું એકાદ ગાયન બનાવવું, અથવા વૅગનરના ભાવનું ઑપેરાનું ગીત રચવું એ સહેલું છે. પણ એક સાદી વાર્તા કશા નકામા આડંબર વિના, છતાં કહેનારનો ભાવ પૂરેપૂરો આવી જાય એવી રીતે કહેવી, અથવા જોનારના હૃદયને હલાવે અને તેને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું, અથવા ભાવને પૂરો વ્યક્ત કરે અને સાંભળનારની જીભ પર ચોંટી જાય એવી સાદી, સ્પષ્ટ અર્થવાળી કવિતાની ચાર કડીઓ લખવી, એ એટલું સહેલું નથી.

આપણા જમાનાના કલાકારો કહે છે: 'આપણી આટલી પ્રગતિ થયા પછી દુનિયાની શરૂઆતની સ્થિતિ પર પાછા જવું અશક્ય છે. હવે ન્યાયી યુસફના જેવી અથવા ઑડીસી જેવી વાર્તાઓ લખવી, મીલોની વીનસના જેવી મૂર્તિઓ ઘડવી, અથવા રાષ્ટ્રગીતો જેવાં ગાયનો બનાવવાં અમારે માટે અશક્ય છે.'

હા, આ વસ્તુ આપણા જમાનાના કલાકારો માટે જરૂર અશક્ય છે, પણ ભવિષ્યના કલાકારો માટે અશક્ય નથી. ભવિષ્યનો કલાકાર સાચી કલાનો અભાવ ઢાંકનાર શાસ્ત્રીય સંપૂર્ણતારૂપી ભ્રષ્ટતાને ઓળખશે નહિ. તે ધંધાદારી કલાકાર નહિ હોય, અને પોતાની કલાના પૈસા નહિ કરતો હોય, તેથી તેને જ્યારે અંદરથી ન રોકાય એવી ઊર્મિ આવશે ત્યારે જ તે કલાની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરશે.

આજે જેને કલા ગણવામાં આવે છે તેના અને ભાવિ કલાના આંતર તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપમાં આવો જમીનઆસમાનનો ફરક હશે. જે ભાવનાઓ મનુષ્યોને એકના તરફ દોરતી હશે અથવા આજે એક કરતી હશે તેને જ ભાવિ કલાના અંતરંગમાં સ્થાન મળી શકશે; અને કલાનું બાહ્ય સ્વરૂપ સૌને માટે સુલભ અને સમજાય એવું હશે. અને તેથી ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણતાનો આદર્શ ભાવનાને થોડા જ માણસને સમજાય એવી સંકુચિત બનાવવાનો નહિ હોય, પણ તેને સાર્વભૌમ બનાવવાનો હશે; આજની જેમ કલાના બાહ્ય સ્વરૂપનાં વિસ્તાર, અસ્પષ્ટતા અને અટપટાપણું વધારવાનો નહિ હોય પણ ઉલટું સંક્ષેપ, સ્પષ્ટતા અને શબ્દોની સાદાઈ વધારવાનો હશે. અને જ્યારે કલાનું આવું રૂપાંતર થશે ત્યારે જ તે આજની જેમ લોકોને રાજી રાખી અને ભ્રષ્ટ કરી તેમની સર્વોત્તમ શક્તિને પાયમાલ કરતી અટકશે, અને તેના ખરા કર્તવ્યનું પાલન કરતી થશે. કલા એ ધર્મવૃત્તિને તર્ક અને બુદ્ધિના પ્રદેશમાંથી ખસેડી ભાવનાના—હૃદયના પ્રદેશમાં લઈ જવા માટેનું એક સાધન છે. ધર્મવૃત્તિ મનુષ્યોને જે સંપૂર્ણતા અને એકતાનો આદર્શ બતાવે છે તેની સમીપ મનુષ્યોને આ ભવે જ લઈ જવાં એ કલાનો ધર્મ છે.

નોંધ

પારસીઓ વિશે લેખો મોકલવાને માટે અમે તે તે લેખકોના આભારી છીએ. પારસીઓ આપણા દેશ અને સમાજના જીવનમાં જે આગળ પડતો ભાગ લે છે તેના પ્રમાણમાં તેમને વિશેની માહિતી આપણને ઘણી ઓછી છે. હજી આ દિશામાં વધારે વિસ્તારવાળા અને ઊંડાણવાળા પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે.

આ અંકમાં "દર્શનોના અભ્યાસમાં જાળવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા" નો શ્રીયુત નર્મદાશંકરભાઇનો લેખ છે તે પજ્જુસણને અંગે પંડિત શ્રી. બહેચરદાસજીએ ઉપક્રમ કરેલ વ્યાખ્યાનમાલામાં અપાએલું વ્યાખ્યાન છે. એમણે ગયાં પજ્જુસણમાં એક વ્યાખ્યાનમાલા શરૂ કરી અને તેમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાનો કરવા નિમંત્રણ આપ્યું. આખી સપ્તાહ જુદા જુદા વિષયો ઉપર મનનીય વ્યાખ્યાનો અપાયાં. વ્યાખ્યાનની જાહેરાત આપેલી નહોતી એટલે શ્રોતાવર્ગ બહુ મોટો નહોતો પણ હતો તેટલો જિજ્ઞાસુ અને સંસ્કારી હતો અને દરેક વિષય ઉપર રસભરી ચર્ચા ચાલેલી હતી.

આપણા બીજા હિન્દુ સંપ્રદાયોને આ પ્રણાલી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ માસમાં જ શ્રી કૃષ્ણજન્માષ્ટમી ગઇ. તે વખતે હિન્દુઓ એક મહાન સભા ભરે અને તેમાં બીજા સંપ્રદાયો અને અન્ય ધર્મના વિદ્વાનોને કૃષ્ણના જીવન ઉપર જ અથવા બીજા કોઇ ધાર્મિક વિષય ઉપર શા માટે ભાષણો કરવા ન ન્હોતરે ? આપણે હિન્દુઓ ધીમે ધીમે સામાજિક ધાર્મિક વિધિઓથી દૂર જતા જઇએ છીએ અને તેથી ધાર્મિક એકતાની ભાવના આપણામાંથી ઘટતી જાય છે. જન્માષ્ટમીએ તો માત્ર ભાષણો જ નહિ પણ રાસ, ગરબા, મલ્લકુસ્તી, નાટક વગેરે સર્વ થઇ શકે કારણ કે કૃષ્ણના જીવનમાં જેમ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન હતું તેમ રસિકતા, કાવ્ય, કુસ્તી અને રાજકારણને પણ સ્થાન હતું. હિંદુઓએ તહેવારોને વિશાળ રૂપ આપવું જોઇએ. એ જ હિન્દુઓનો જીવનમાં વિજય છે.

આવતો અંક નાટકઅંક થશે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬ આસો : ૧૯૮૪ અંક ૬

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌માં પ્રમુખનું ભાષણ.

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યકારોને પ્રણામ કહી પ્રાર્થીએ કે—એ વાણી આપણી હો, કે જેનાં અંગે અંગ તેજે ઘડયાં હોય, જે સદા જીવંત હોય, અને જે 'આત્માની કલા'—નામ, સુકલિત અંશ, અને તે પણ આત્માનો અંશ—હોય. પાંડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તત્ત્વના મહાન ઉપાસક, કવિ ભવભૂતિનું આ મંગલાચરણ, જે જગત્‌ની સર્વ સાહિત્યપરિષદ્‌નું એક સનાતન મંગલાચરણ થવાને યોગ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ની પણ મંગલ પ્રાર્થના હો ! આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનું કાર્ય આરંભીએ.

સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બ્હેનો,

૧.

ઉપકારપ્રદર્શન.

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદ્‌માં પ્રમુખપદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું; ખાસ કરીને એટલા માટે કે આપ મ્હારી ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ જાણો છો, છતાં પણ આપે મ્હારી પસંદગી કરી છે. હું વર્ષમાં ઘણો ભાગ દૂર પ્રાન્તમાં રહું છું, અને તેથી આપણી પ્રિય ગુર્જરભૂમિની સેવા મ્હારાથી થોડી જ બને છે, તથા એની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ સંબન્ધી પણ હું કાંઇક અજ્ઞાન હોઉં એ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહિ, પણ ભૂતકાળમાં તેમજ અત્યારે વખતોવખતના

જીવનઉદ્દેશ વખતો વખત દેશકાલાનુસાર વિચારાતો અને ઘડાતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે. એ ઉદ્દેશ સંબન્ધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા ભાઈઓમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયાં કરે છે કે સાહિત્યપરિષદે આજસુધીમાં કર્યું શું?, અને એ પ્રશ્નમાં હંમેશ જોડાએલું એક પ્રિય વિશેષણ સંભારીએ તો, 'સંગીન' કાર્ય કર્યું શું? પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશ વિષે આપણે જ્યાં સુધી એકમત નહિ થઇએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને ખોટી કાર્યકલ્પનાઓ બંધાયાં કરશે, અને સામસામા પવનથી આમતેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિષદ્ એનો માર્ગ કાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઇએ કે આપણે વખતો વખત શા સારૂ મળીએ છીએ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે કે સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવા માટે? કે બંને માટે? એમાંથી એક અમુક જ એમ ઝટ નિર્ણય કરી એ ઉદ્દેશ સાધવા આપણે તન મન ને ધનથી મચી શકીએ. અને એ ઉદ્દેશમાં જેટલા સાથે રહે તેટલા ખરા, અને ન રહે તેટલા માટે હર્ષ શોકનું કારણ નહિ—એવી આત્મસંતોષની વૃત્તિ રાખી શકીએ. અથવા તો બેમાંથી એકજ નહિ, પણ બંને એમ પણ આપણે નિર્ણય કરી શકીએ. પરંતુ એમ કરવામાં સામસામા કારણથી અસંતોષનો ધુમાળો અગ્નિ વખતો વખત સળગ્યાં કરવાનો અને આપણા કુંળા પ્રયત્નને બાળ્યાં કરવાનો સંભવ છે. તે માટે કાર્ય કરવું હોય તો તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા દોરી લેવી જોઇએ. અને તે માટે જે કાંઇ યોજના ઘડવી તથા અમલમાં મૂકવી પડે તે વિષે વિચાર અને નિર્ણય કરી લેવો જોઇએ. આમ કર્યા પછી અસંતોષનું કારણ નહિ રહે, અને રહેશે તો તે એટલું નિયમન કરવા કામ લાગશે કે જેથી વહાણ એક બાજુના ભારથી નમી ન પડે. અને ઉભય તરફ સરખું વજન રહી સમતાથી ચાલે.

(૨) બીજું—કાર્યની રૂપરેખા વિષે કાંઇ વિચાર કરતાં પહેલાં, મતભેદનો એક બીજો વિષય પણ આપણે ચોખ્ખો કરી નાંખવો જોઇએ: સાહિત્યપરિષદે કેળવવાનું, પોષવાનું, સંવર્ધવાનું સાહિત્ય કયું? સકલ વાઙ્મય, કે એનો એક પ્રદેશ કવિતા—નામ, શબ્દ અર્થ અને રસમાં આવિર્ભૂત થતી આત્માની કલા? અહીં પણ પાછો બે વચ્ચે વિકલ્પ—બેમાંથી એક પસંદ કરી લેવાનો પ્રસંગ—ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેમ ન કરતાં બેનો સમુચ્ચય—બંનેનો એકસાથે સ્વીકાર—કરીએ તો શું? પરંતુ એમાંનું બીજું, સંકુચિત અર્થમાં સાહિત્ય યાને કવિતા, એને સાહિત્યપરિષદ્ કેટલે અંશે ઉપજાવી શકે એ પણ એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(૩) ત્રીજું—પૂર્વોક્ત કાર્ય માટે સ્થાયી અને સુઘટિત એવી સંસ્થાની જરૂર! કે પરિષદે પોતે પોતાના વિચાર, મન્ત્રી અને પ્રમુખ દ્વારા, અન્ય સ્થાયી સંસ્થાઓને જણાવી, એની પાસે કામ કરાવવું એ ઠીક? અહીં પણ બે જુદી જુદી ભાવના સંભવે છે: એક 'સદ્યોવધૂ'ની અને બીજી 'બ્રહ્મવાદિની'ની; અર્થાત્ એક મત એવો કે પરિષદે તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અને એના કલેશ, કઠણાઇ, અને કર્તવ્યભારથી ડરી ન જતાં, એને સુન્દર રીતે ધીરતાથી અને વીરતાથી ચલાવવો; બીજો મત એવો કે પરિષદે ગૃહસ્થાશ્રમની જંજાળમાં ન પડવું, બ્રહ્મવાદિની રહેવું, અને બ્રહ્મોદ્યના સ્વતન્ત્ર કાર્યમાંજ સર્વ શક્તિ વાપરવી. મને લાગે છે કે પરિષદે પોતાના બંધારણનો કાયદો ઘડયો, પોતાનું મંડળ બાંધ્યું અને ધનપરિગ્રહ કર્યો ત્યારથી એનું સ્વતન્ત્ર છૂટું જીવન પૂરું થયું, અને પ્રથમ પક્ષ જ હવે વિચારવાનો રહ્યો. પરંતુ ઉપનયનસંસ્કાર પામી ઝટઝટ બ્રહ્મચર્ય [illegible]

એ એક અન્તની કોટિ છે, તેમ યાવજ્જીવ બ્રહ્મવાદિનીજ રહેવું એ બીજા અન્તની કોટિ છે. બે કોટિની વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપદા (મધ્યમ માર્ગ) એ છે કે બ્રહ્મચર્ય પળાઇ તદન્તર્ગત વિદ્યાભ્યાસ થઇ જાય એટલે સંસારમાં જોડાવું. પરિષદ્‌નો આ શાસ્ત્રોક્ત બીજો કાળ આવી ગયો છે એમ એનું વય (૨૩ વર્ષ) જોતાં માની શકાય. અને બ્રહ્મચારી કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમી વધારે લોકોપકાર કરી શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ ત્રણે વિચારણીય પ્રશ્નોમાં સમુચ્ચયનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખી, તેમજ એક એક પક્ષની મર્યાદા બનાવી મ્હેં ગઈ પરિષદ્ વખતે પરિષદ્‌ના કાર્ય સંબન્ધી જે ચર્ચા કરી હતી એનું સ્મરણ આપવામાં આપનો કાંઇક સમય લઉં તો તે ક્ષમા કરશો. મ્હેં કહ્યું હતું:—

"અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યપરિષદ્‌માં નિબન્ધો ઘણા વંચાઈ ગયા, હવે તો સાહિત્ય-પરિષદે કાંઇ કામ કરી બતાવવું જોઇએ એવા ઉદ્‌ગાર આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ, અને પરિષદ્‌ની દૃષ્ટિ સંસ્થાઓ રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે જોઇએ છીએ. હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે. અને એ દ્વારા ઘણું કાર્ય થઇ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અનાજ ઓર્યા વિનાની ઘંટી ઘર્ષણ જ કર્યા કરે, એમાંથી લોટ નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીનેજ ઘંટી ફેરવવા અમારા ભાઇઓને અમારી વિનંતિ છે. કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ ઘંટીમાં આકાશમાંથી ઊતરશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાન્ત્રિક યોજના જરૂરની છે. આ કહેવું ખરૂં છે; પણ અર્ધુંજ ખરૂં છે. મનુષ્ય જીવે છે—સુન્દરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઇનેજ નહિ; પણ સુન્દર વૃક્ષો ઉપરથી લચતાં ફળ ખાઇને પણ. એ ફળ ઘંટીમાં ઓરાતાં નથીઃ प्रीतिर्मधुररसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते । તેમ તેસાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે. આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના બે ભાગ પડે છેઃ એક અનાજ અને એક ફળ. એક યાન્ત્રિક યોજના યાને સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે કવિપ્રતિભાના કલ્પતરુ ઉપર ફળરૂપે જામતો રસપ્રવાહ. આ બેમાંથી રસ-પ્રવાહ-ઉત્પન્ન કરવામાં પરિષદ્ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હીનતા પણ નથી, કારણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઇજ ન શકે. એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું છે—જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સંબન્ધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કરેલી સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે. ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઇને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીલાં અને સુન્દર બનાવવામાં આવે છે. તેટલા પૂરતી પરિષદ્ પણ કુશળ બાગવાનનું કામ કરે તો કવિપ્રતિભાનાં ફળને પણ તેવાંજ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે હજી કઠણ છે, એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું તે પરિષદ્ વધારે સારી રીતે કરી શકે. પરિષદ્ આગળ બહોળાં અણખેડયાં ક્ષેત્ર પડયાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પરવા માટે, ન્હાના ન્હાના જમીનના કકડા એકઠા મેળવવા માટે, નવા કૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડુતોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો રચવા માટે, પરિષદ્ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિષદ્ આગળ રજુ કરશો. "

અત્યારસુધી અશરીરી રહેલા આત્માને શરીરી કર્યો છે, જેથી એ વિશેષ કાર્યસાધક થઈ શકે. (જૂની વાંચનમાળામાં "ત્રણ દૈત્યની વાત" માં ઉદકપ્રવાહના પુત્ર વરાળીઆની વાત સ્મરણમાં લાવવા જેવી છે.)

આપ પૂછશો કે પરિષદ્‌ના આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું કાર્ય કર્યું ! પરિષદ્ મંડળના આવેદનપત્રથી એ આપના જાણવામાં આવશે. પણ એટલા કાર્યથી આપને અસંતોષ રહેશે તો એ 'દિવ્ય અસંતોષ' અભ્યુદયનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારિ-મંડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા વીનવું છું. પરિષદ્ મંડળ એટલે આપણે પોતે જ. આપણે જે ધાર્યા જેટલી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કારણ શું ? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયાસો ઢીલા પડે છે એ કોઈપણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જણાયા વિના રહે એમ નથી. એનું કારણ જરા તપાસીએ.

યશોવર્મા યુગ, રાષ્ટ્રકૂટ ચાલુક્ય અને પરમાર યુગ, અને અર્વાચીન સમયમાં આવતાં મોગલ-પાદશાહી અને હિન્દુપદપાદશાહીના ભાષાયુગ——ઇત્યાદિ સર્વ યુગો એક જ મહાન નિયમ પોકારી રહ્યા છે કે: ક્ષોભ–મન્થન–વિગ્રહ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી. આમ 'ક્ષોભ અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ દીસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃત નીકળે છે. જડ જર્જર જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુલ્લાસ માટે આવશ્યક છે. પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુંપળો ફૂટે છે. આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા બને છે. અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાંથી પસાર થઇ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રજામાં જે નવજીવન પ્રકટ્યું છે–ભાઇ મુનશીનો શબ્દ વાપરૂં તો જે 'મૂલ્યપરિવર્તન' ('change of values') થઇ રહ્યાં છે, એમાં જ આપણા ભવિષ્યના સાહિત્યની આશા રહેલી છે. આથી એમ ન સમઝાવું જોઇએ કે આપણા જીવનનું વ્હાણું હજી હવે જ વ્હાય છે. દુર્ગારામ મ્હેતાજીના સમયથી જે પ્હો ફાટવા માંડ્યો હતો એમાંથી હવે ધીમે ધીમે 'અરુણું પ્રભાત' થતું આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશમાં જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરંતુ સ્મરણમાં રાખવું પડશે કે મનુષ્યજીવનનાં ઉત્સર્પણ એક સીધી લીટીમાં, ઊભી સીડીનાં પગથીઆં પેઠે કે આકાશમાં ચઢતા સૂર્યની પેઠે, એકસરખાં થતાં નથી. ઘણી વાર એનું દર્શન અને ઘણીવાર એનું વિનશન (લોપ) થાય છે. પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે બળ-સંચય થતો હોય છે. ભાવના પણ કેટલીક વાર દીપ્તિમંત તો કેટલીક વાર ઝાંખી થાય છે, તેમાં ઝાંખપનો કાળ એ ઘણી વાર વિશ્રામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિશ્રામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કોઇ નવા માર્ગની શોધ ગૂઢ રીતે ચાલતી હોય છે.

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાન, સામળભટના છપ્પા. અને વાર્તા, અખાની જ્ઞાનવાણી, ભોજા ભગતના ચાબખા, દયારામની ગરબીઓ ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું ઘેરે ઘેર ગાવાતું અને પ્રેમથી સંગ્રહાતું સાહિત્ય છે. એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે. પરંતુ એ સર્વ અત્યારે 'દૈવતરૂપાંક્તિ' યાને લક્ષ્મી-પૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઇ ગએલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે, વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો વ્હેવાર ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી. ભવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સકારણ છે એનો જ્યાં વિચાર કરવાનો છે ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સ-માલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે. તે માટે, એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી, એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઇ—આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ગઇ સાઠીના ઇતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ. એ સાહિત્યને આપણે

ગઇ સાઠીની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનું અવલોકન.

કાલક્રમના ત્રણ ખંડમાં વ્હેંચી શકીએ છીએઃ પહેલા ખંડનું ખાસ લક્ષણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે સભાઓનું સંસ્થાપનઃ ગૂજરાત વ્હર્નાક્યુલર સોસાઇટિ, બુદ્ધિવર્ધક સભા જ્ઞાનપ્રસારક સભા, ફૉર્બ્સ સભા ઇત્યાદિ. અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યને સેવા કરનાર મહાપુરુષો ફૉર્બ્સ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દશંકર, દલપતરામ, નર્મદાશંકર, મનઃસુખરામ. રણછોડભાઇ,

એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું સ્થાન તો પ્રાચીન શિલાલેખના શોધક અને અભ્યાસક તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના મહાન વિદ્વાનોમાં છે. પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાલ કરતાં ઘણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિમ્બ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ઘડીકમાં સભાનું મનરંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પણ મર્મગ્રાહી નહિ. એમનાં શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિ રસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ કલા પણ નહિ, માત્ર સીધો અને પ્રબળ આવેશ. "જયજય ગરવી ગૂજરાત! દીપે અરુણું પ્રભાત" એ ઉત્થાનિકામાં આપણી માતૃભૂમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જયઘોષણા, પણ તે પછી એ ઘોષણાના સ્વરને આકાશમાં ટકાવી રાખે એવી બલવતી પ્રતિભા નહિ; ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉદાત્તાલંકારથી જે કાંઈ ઊંચાં સ્મરણો કરાવી શકે તે કરાવીને, અન્તે 'કોની કોની છે ગૂજરાત' એમ નિશાળીઆઓ એકે અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. રણછોડભાઇના ' લલિતા દુઃખદર્શક ' નાટકની કળા સહજ સમજી લેવાય એવી.' કરણ ઘેલા' અને 'વનરાજ ચાવડો': એમાં, વિશેષરૂપે 'કરણઘેલા'માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદું અને સુન્દર; તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કોમળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી; અને સાદી પણ ઊંચવર્ણી ભાષાનું બળ ધ્યાન ખેંચે એવું. નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના વિદ્વાન, પણ એમની વિશિષ્ટતા સાહિત્યવિવેચનમાં. એમનામાં સાહિત્યના ગુણદોષ સમતોલબુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બહુ વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સંસ્કાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ; જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના; પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમજવા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી, અને તેથી 'કુસુમમાળા'નું ગુણદર્શન. મનઃસુખરામભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર પંચદશી અને શાંકર ભાષ્યનો શબ્દાર્થ અને વાક્યાર્થ અને ' સંપ્રદાયસિદ્ધ ' અર્થ જાણવા પૂરતું, અને એમની પિપાસા પણ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન માટે જ; પણ તે માટે ખરા હૃદયનો પ્રેમ અને આગ્રહ. આ સમયમાં ઝવેરલાલભાઇએ શાકુન્તલ અને મનુસ્મૃતિનાં ભાષાન્તર કર્યાં, એની કિંમત આ માર્ગની આદ્ય કૃતિઓ તરીકે સારી. એ જમાનાના કાર્યની મ્હારી આ વિહંગદષ્ટિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એની કદર કરવામાં મન્દ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી માનું છું કે નર્મદાશંકરમાં સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્યસાધારણ કવિજીવન માટે,એમના નીડર સાંસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિરલ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે.(પછી ભલે એમાં આપણે સંમત થઇએ વા ન થઇએ) તેમ જ એકલ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે કરેલી સેવા માટે, મ્હારૂં શિર એમને ચરણે નમે છે. દલપતરામની શાણી કવિતા—એનાં સાદાં સીધાં રમુજી વર્ણન, વાર્તારસી અને મીઠો હાસ્યરસ મને આનન્દ આપે છે. સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નન્દશંકર જેવું કોઇએ બતાવ્યું નથી. નન્દશંકરનો કરણઘેલો આપણે આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની સંકુલતાથી કંટાળેલા આપણે ઘણીવાર એ ભૂત કાળની સાદાઇ તરફ વળીએ છીએ—જેમ પ્રાકૃ-

નિંગ શેલી કાર્લાઇલ કે મેરેડિથની ઊંડી ખીણોમાંથી નીકળી કોઈવાર ગોલ્ડસ્મિથ અને સ્કૉટની સપાટ ભૂમિમાં વિહરવાનું મન કરીએ તેમ. નવલરામની પારખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પણ દુર્લભ છે. મનઃસુખરામે દેશી રાજ્યની ખટપટ અને જાહોજલાલીમાં વિચરતાં છતાં, વિદ્યા પ્રત્યે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સંસ્કૃત ઉપર અભિરુચિ અને શ્રમ, ભાષાનું વલણ તથા આવશ્યકતા સમજવામાં દીર્ઘદર્શિતા દર્શાવ્યાં છે એ ભૂલાય એમ નથી. રણછોડભાઈએ સમયોચિત રસિક નાટકોથી ગૂજરાતમાં સંસારસુધારાના પ્રશ્નો જેવો પ્રજાને જાગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડના હોઈને એમનું કામ બીજા ખંડમાં થયું છે, એમનો સંસારસુધારાનો, કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોનો શોખ સાચો અને પુષ્કળ છે, પણ એમાં વિચારની ઊંડી ગડમથલમાં એ ઊતર્યા નથી. પણ નાથાશંકરની સહાયતાથી અને મહારાજાશ્રી સયાજીરાવ તથા મણિભાઈ જશભાઈની ઉદાર રાજ્યનીતિના આશ્રયથી પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને હજી પણ સ્વાશ્રયભાવે ઉઠાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સદાનું ઋણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાંથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત નર્મદાશંકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાંધે છે. આ બીજા યુગના સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, બાળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, નૃસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, ઇત્યાદિ. અને એમના ન્હાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિશંકર, કૃષ્ણલાલ, બળવંતરાય, કલાપી વગેરે. એ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર—પ્રાચીન આર્ય ભાવના, વર્તમાન જનસમાજ, અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજી કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની લહેરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્રાલેખન, અને ચિત્રણકલા, ગૌરવભરી બુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણશક્તિ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દભંડાર, આ ગુણો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અદ્વિતીય પદ અપાવે છે, અને મ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે જગતના સાહિત્યમાં અત્યારે કોઈ પણ ગુજરાતી પુસ્તકને સ્થાન મળવું યોગ્ય હોય તો તે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને જ છે. એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાદમ્બરીની પેઠે—જો કે જૂદા જ ગુણોથી—અમર રહેશે. છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે આજે એ પુસ્તક વિષે બહુ બોલાતું લખાતું નથી, કારણ કે પ્રજાની સહૃદયતા કોઈક બીજે માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમાં વિસ્તીર્ણ કથાનું સ્થાન ટૂંકી વાર્તાએ અને જ્ઞાનભરી કલાનું સ્થાન કેવલ કલાએ લીધું છે. અત્યારના વિવેચનશાસ્ત્રમાં વિચાર કરતાં કલાની સમરેખતા, અને ભાવના કરતાં યથાસ્થિત જીવન વધારે પસંદ થાય છે. જો કે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં પૂરેલા, ભાવનાના જગતમાં વિહરતા, મનુષ્યહૃદયની વૃત્તિઓનો રંગ કદી પણ ઝાંખો પડશે નહિ. તથાપિ એની વિચારમાલાનાં ફૂલ હવે વાસી થવા લાગ્યાં છે એમ ઘણાને જણાય છે. નરસિંહરાવે 'કુસુમમાળા'માં ગૂજરાતને એક નવીન જ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું. અને ગૂજરાતમાં જો કીટ્સ જેવો કવિ હોત તો ચૅપમૅનનો હોમર વાંચીને એના મનમાં સ્ફુરેલા ભાવ એક સૉનેટમાં જેમ એણે અમર કર્યા છે તેમ આપણો કવિ કરત. માત્ર એ ભૂમિના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં ભવ્યતાને બદલે સૌન્દર્ય એ જુદી વાત. 'કુસુમમાળા' એક અપૂર્વ

સહુથી વિશેષ વર્ડઝવર્થના કવિહૃદયનું, અનુકરણ છે. અનુકરણ છે, પણ તે અનુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ પરાધીન ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રેરણા પામી ઉપજાવેલું સ્વતન્ત્ર જીવતું ચિત્ર છે. પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઇ છે. કુસુમમાળામાં પ્રકટ થએલી ન્હાનીશી શક્તિ 'હૃદયવીણા' માં અને 'નૂપુરઝંકાર' માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે. તે પછી કવિએ સ્મરણસંહિતામાં ટેનિસનના 'ઇન્મેમોરિયમ' ની માત્ર આકૃતિ લઇ એમાં સ્વતન્ત્ર બળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરુણરસની ત્રિવેણી વહેવરાવી છે. નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા' અને 'હૃદયવીણા'એ બે કૃતિઓએ એમના પાછળના ઘણા ન્હાના મ્હોટા કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે. આ સર્વ હોઇને પણ,એમની કવિતાનું સ્વરૂપ અને ભાષાની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એ સર્વને આકર્ષક ન થાય, જો કે જેને થાય તેને મુગ્ધ કરી મુકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોસ કે નર્માળી આનન્દવૃત્તિ એ ગુણોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જે ઊંચી કવિતા કરતાં ગદ્યને વધારે શોભે એ 'સ્મરણમુકુર' માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્વાનુભવરસિક કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અજાણ્યે એમણે કેટલાંક હૃદયને દુભવ્યાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત ઊંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાંધો આવ્યો છે. 'વસન્ત' માં પ્રકટ થતી 'વિવર્તલીલા' ગંભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ઊડતા વિચારપંખીઓની શ્રેણિ છે. એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબન્ધગ્રન્થ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ બતાવે છે. નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જેઓ ઊંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક ઊંચા ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડણીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની બુદ્ધિની એવી ઝીણવટ અને ચોકસાઇ છે કે એમને પહોંચી વળવું એ પૂર્વપક્ષ–ઉત્તરપક્ષમાં જીવન ગાળતા કાશીના પંડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાહ્ય પ્રકૃતિ આકર્ષતી ન હતીઃ 'કુસુમમાળા' નાં કુસુમો એમને નિર્ગન્ધ વિલાયતી ફૂલ લાગ્યાં. કારણ એ હતું કે એમની કાવ્યરુચિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપરજ હતી. અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ઘા, પ્રેમની ઠગાઇ સાચાઇ નિખાલસપણું, નિર્વેદ, આત્મનિમજ્જન, અભેદપિપાસા એમાંજ એમનું કવિહૃદય ડુબેલું રહેતું. એમણે એ એકતારા ઉપરજ કામ કર્યું છે, અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે. કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદૃષ્ટિમાં પણ ઊતરી છે. ગૂજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું સ્મરણ કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ —જો કે એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ચિરાયુ રહે એવાં છે—પણ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે રહેશે. એમનાથી દશ પંદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો—બલ્કે ફિલોસોફિના તે વખતના ગ્રૅજ્યુએટો પણ હજી મિલના જનહિતવાદમાં અને બુદ્ધિવાદમાં ભરાઇ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે નિઓ–હેગેલિયનિઝમ યાને અભિનવ હેગલના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરી લીધું હતું, અને એમના અભિનવ વેદાન્ત ગૂજરાતને પાઈ રહ્યા હતા. એમના પહેલાંના ગદ્યસાહિત્યમાં, નર્મદાશંકર અને નવલરામની ભાષામાં કેટલીક ખૂબી હતી, પણ અદ્‌ભુત બળ વીર્ય અને અભિમાનભરી મણિલાલની ગદ્યશૈલી ગૂજરાતી ભાષામાં એકલી જ વિરાજે છે. સુરી હૃદયનો અને સુરી કાવ્યનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવનાર કવિ બાળાશંકર. મણિલાલના એ મિત્ર, અને મણિ-

લાલને સુરી ગઝલનો શોખ લગાડનાર પણ એ જ. જાત અનુભવ અને દિલદર્દથી એમની કવિતા અંકાએલી છે. હરિલાલ ધ્રુવની સાહિત્યસેવા જુદાજ પ્રકારની છે. ભાષાની કર્કશતા, સંગીતની વિષમતા, એ એમની કવિતાના દોષો છે, તેમ તે ગુણ પણ છે. એ ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અનન્યસાધારણ જુસ્સો પૂર્યો છે. એમનો દેશભક્તિનો વેગ નર્મદાશંકરનું સ્મરણ કરાવે છે, પણ એમના કરતાં એ બહુ આગળ જાય છે. જેમ બાયરનના પુષ્કળ લખાણમાંથી ચિરસ્થાયી થાય એવું થોડું જ રહે છે, તેમ હરિલાલ ધ્રુવના કાવ્યકુંજમાંથી સુકી ગૂંચવાએલી લતાઓ ઘણી નીકળી જશે; છતાં છેવટે કેટલીક ડાળીઓ રહેશે, જે દેશભક્તિના રસથી ઉછળતી સદા ઝૂલ્યાં કરશે.

આ યુગના બીજા સાહિત્યસેવકોમાં ભીમરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઇ, છગનલાલ, નરસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, અને વયમાં પછીના યુગના હોઈને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યસેવા કરી છે એવા નગીનદાસ સંઘવી.એમાં ડાહ્યાભાઇનું "ઇન્દુકુલ"એના હૃદયના આવેશથી નિખાલસ ઉદ્‌ગારથી અને લલિત પદાવલીથી અને ભીમરાવનું'આ અણગણતારા વૃન્દ દીપે શ્યામ નિશામાં'ઇત્યાદિ સુદ્રપાળની છાવણીનું ચિત્ર એની મર્મગ્રાહી ભવ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદ્યબન્ધથી મન હરે છે.એ કાવ્યના કવિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ હોઈ ને પણ—એક એક કાવ્ય થકીજ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંતન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દોલતરામની પ્રભાવશાલી સંસ્કૃત સરણિ અને નગીનદાસ સંઘવીની દલપતશાહી છતાં સંસ્કૃત પાંડિત્યવાળી કવિતા એ પણ આ યુગમાં ધ્યાન ખેંચે છે. નૃસિંહાચાર્યે નવી કેળવણીના ધોરી માર્ગથી જુદીજ કેડિએ કામ કર્યું છે. સામાન્ય તેમજ કાંઇક વિચારશીલ જનની ધાર્મિક તૃષા છીપાવે, અને વર્તમાન જમાનાના વ્હેણમાં ન તણાતાં કુશળ રીતે સંસાર ચલાવવાનો સ્ત્રીઓને પણ માર્ગ બતાવે, એવા વાર્તાનિબન્ધો સાદી ભાષામાં અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં એમણે લખ્યા છે. મણિલાલ પેઠે એ પણ આપણા જનસમાજને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ વાળવા યત્ન કરે છે, પણ તે મણિલાલ કરતાં વધારે મીઠાશથી, પણ ઓછા વિદ્યાબળથી, અને ઓછા ભાષાબળથી. કમળાશંકરભાઇની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે, પણ એમની સાહિત્યસેવા ઘણે ભાગે સંસ્કૃતને કરવામાં આવી છે અને તેથી ગુજરાતી વાચકનું ધ્યાન એણે ઘણું ખેંચ્યું નથી. પણ એમની વિદ્વત્તાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કરેલી સેવાથી હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય સ્થાન અપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું ઋણી છે. કેળવણીકાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું સ્થાન મ્હોટું છે. ડોળ નહિ પણ સત્ય; ગતાનુગતિકતા નહિ પણ સ્વમતમાં દૃઢતા; શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણાપણું કાંઇક વિશેષ, જમાનાને રુચે તે કરતાં વધારે; પણ સર્વમાં સત્યનિષ્ઠા: એ એમની ખાસિયતો. ભાષાન્તરકાર તરીકે છગનલાલ અને કેશવલાલે મણિલાલ કરતાં અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. છગનલાલનું કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર એ ગૂજરાતી ભાષાનું મહાન પરાક્રમ છે. કેશવલાલ બીજા ખંડના હોઈને પણ એમનું ઘણું ખરું કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. છતાં એની અત્રેજ નોંધ કરી લેવી ઠીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળીઆનો તરજુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવંતો પ્રકાર છે એનું ભાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઇએ જ કરાવ્યું

સૂક્ષ્મ સંશોધન, તથા ઉપોદ્‌ઘાત માટે પુષ્કળ શોધ, અને શ્રમ એ એમની કૃતિનાં લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ, એને લગતી શોધખોળ, નિર્જીવ કવિના કાવ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત જડતાં પણ 'એકમાત્રાલાઘવથી પુત્રોત્સવ માનનાર વૈયાકરણ' જેટલો આનન્દ– આ એમના મ્હોટા ગુણો છે. આ બીજી પ્રવૃત્તિમાં કેશવલાલભાઇ સાથે ડાહ્યાભાઇનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

બીજા જમાનાના ન્હાના ભાઇઓમાં, નવલરામનું સ્થાન રમણભાઇએ લીધું. નવલરામની સુન્દર વિવેચક બુદ્ધિ તેમજ સીધી વિશદ ભાષા રમણભાઈમાં આવી. પણ નવલરામ કરતાં રમણભાઇની વિદ્વત્તા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે ઊંડાં, વિશાળ, અને ઉદાહરણથી સંપન્ન; અને ભાષાની સંસ્કૃતિ પણ વધારે ઊંચી; તથા શબ્દભંડાર વધારે મ્હોટો: પણ રમણભાઇની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવસ્થાના લેખોથી થાય છે એમાં કાંઇક ભૂલ દેખાય છે. એ લેખો અમુક પ્રકારની જ કવિતાથી પ્રેરાયા હતા, અને તેટલા પૂરતી એ રસની કવિતાની કસોટી એ કરેલી રહી છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનનાં તત્ત્વોની પોતાની બુદ્ધિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યનાં ઉદાહરણોથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજસુધી પ્રથમ સ્થાને રહ્યા છે. રમણભાઇની પ્રકૃતિ ગંભીર સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદનુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એજ પ્રકારની છે. 'રાઇનો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે. ભાવના અને વાસ્તવિકતાનો એમાં વિરલ સંયોગ છે. પણ શિષ્ટતાની બહુ દરકાર ન કરનારો વર્ગ 'ભદ્રંભદ્ર'ને જ ઊંચું પદ આપશે. 'ભદ્રંભદ્ર' એ અત્યુક્તિદ્વારા ઉપજાવાતા હાસ્યરસના પ્રકારનું આપણા સાહિત્યમાં એકનું એક ઉદાહરણ છે. ગોલ્ડન ટ્રેઝરીનું સ્મરણ જેમ નરસિંહરાવે કરાવ્યું તેમ પિકવિક પેપર્સનું રમણભાઇએ કરાવ્યું. પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારોની હીનતા સમજવાની નથી. કારણ કે શેક્સપિયર ટેનિસન વગેરે અગણિત કવિઓ એજ રીતે અન્ય કવિઓમાંથી પ્રેરણા લઇને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ગણાઇ નથી. રમણભાઇ સાથે બળવંતરાય અને મણિશંકરનાં નામ ઉપસ્થિત થાય છે. મણિશંકરનાં 'વસન્ત વિજય' 'સાગર અને શશી', વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટકા છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એક બીજા સાથે એવી મળી–ભળી છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે. એમણે સંગીતકલ્પ કાવ્યની રચના નરસિંહરાવમાંથી લીધી; સામે, 'વસન્તવિજય'ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદયવીણા'ના કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું. 'થોડું પણ તે અતીવ સુન્દર' એટલા શબ્દો 'કાન્ત'ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સદા લખાએલા રહેશે. એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારો ન કર્યો: એ સમયનાં કાવ્યોમાંથી થોડાંજ ચિરંજીવ રહે એવાં છે. બળવંતરાય ઠાકોર જેવી અનેકપ્રદેશસંચારી બુદ્ધિ નરસિંહરાવ અને રમણભાઇને બાદ કરતાં કોઇની જ નથી. કાવ્ય નાટક ગદ્ય નિબન્ધ ઇતિહાસ વિવેચન આદિ વાઙ્‌મયની ઘણી શાખામાં એમણે ગુજરાતની સેવા કરી છે. પ્રોફેસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની બુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના બંધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કલાની 'technique' પારિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય રહેલું છે. પણ એમનાં કાવ્યમાં મોહકતા થોડી છે–એમનો રસ દ્રાક્ષનો નહિ પણ શેરડીનો

છે. કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય છતાં, એમનો ઉદ્દંડ વિલક્ષણતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ઘણીવાર વિષમ બને છે, અને ચૂંટી ચૂંટીને મૂકેલા અર્થભર્યા સુન્દર શબ્દોને અન્તે કે વચમાં એકાદ બેડોળ શબ્દ આવીને બેઠો હોય છે. પણ બળવંતરાય જે કરે છે તે બુદ્ધિપૂર્વક કરે છેઃ એમની ખામીઓ પણ પોતે જાણી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે. 'કલાપી'–ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજી–મણિલાલ અને મણિશંકરમાંથી પ્રેરણા પામ્યા છે. પોતે સ્વભાવે નમ્ર અને ઉમદા હોઈ એ પ્રેરણા લેતાં સંકોચાયા નથી, પણ વસ્તુતઃ કવિત્વનો સ્ફુલિંગ એમનો પોતાનો જ છે, અને પ્રેમ વિશ્વાસ સ્વાર્પણ અનુકમ્પા-આદિ આત્મગુણના અનેક ટહુકા 'સુરતાની વાડી'ના એ મીઠા મોરલા'ને કંઠેથી નીકળ્યા છે. એમની ભાષામાં વિદ્વાનો સંસ્કાર નથી, પણ સાચી સીધી સાદી વાણીનો પ્રસાદ મન હરે છે. 'કલાપી'ના મંડળના 'જટિલ' અને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અહીં યાદ આવે છે. જટિલના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોયો છે, જો કે નવું ગૂજરાત કદાચ એમને ઓળખતું પણ નહિ હોય. ત્રિભુવન એક મસ્ત કવિ હતા. તે વખતના બીજા સૌરાષ્ટ્રવાસી સેવકોમાં 'કાઠીઆવાડી'એ ગૂજરાતને એમર્સનના નિબન્ધો અને શેક્સપિયરનાં કેટલાંક નાટકો ગૂજરાતીમાં ઉતારીને આપણા સાહિત્યને બહુ કિંમતી સેવા કરી છે. તેવુંજ એક સ્મરણીય નામ જો કે સાહિત્યના જુદાજ ક્ષેત્રમાં અમૃતલાલ પઢીયારનું છે. સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચતર કરવા માટે એ ખરા હૃદયથી તલસતા હતા, અને યથાશક્તિ એમની સાધુ વાણીથી એ માર્ગે સેવા કરતા હતા. આ સમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યકારમાં કૃષ્ણલાલની સાહિત્યસેવા સહુ કરતાં જુદાજ પ્રકારની છે. પણ એ કાર્ય આ સદીના ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. ગૂજરાતના અત્યાર સુધીના સહુ સાક્ષરોમાં એમણે એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યનો પરિચય પરદેશી અને પરપ્રાન્તી વાચકોને કરાવ્યો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતાં પ્રથમ નામસ્મરણ આ મહાન સંસ્થાના આદ્યસ્થાપક રણજીતરામનું કરવાનું છે. એ અને એમના ઉત્સાહી સહયોગી ઠાકોરલાલ મ્હારે ઘેર ગોવર્ધનભાઈને મળવા આવ્યા અને સાહિત્યપરિષદ્‌ની યોજના વિષે વાત કરી ત્યારે અમે વૃદ્ધજનોએ (? હવે મને યાદ આવે છે કે હું તો ૩૫ વર્ષનો જ હતો!) અમારી લાક્ષણિક રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર કેટલું ટાઢું પાણી રેડ્યું હતું, એ જે જાણશે તે જ એ યુવકભાઈઓની સેવાનું પૂરૂં માપ લઈ શકશે. રણજીતરામ એટલે તે સમયના 'ગૂજરાતની ભાવના.' બીજા ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજાના પૂર્વાર્ધમાં ગૂજરાતી વાચકને એમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી ચકિત કરનાર કવિ તે ન્હાનાલાલ. એમની છન્દ વિનાની કવિતાથી મૂંઝાએલું ગૂજરાત પણ એમના રાસને ગરબે ચઢ્યું છે, અને અર્થસૌન્દર્ય શબ્દમાધુર્ય અને ભાવનાપ્રકર્ષના વિરલ સંયોગથી ન્હાનાલાલે રાસનું એક અનેરૂં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. બે વર્ષ ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવીને ગૂજરાતે એમના કવિત્વની પૂરી કદર કરી છે. ન્હાનાલાલ જેટલા 'તેજે ઘડ્યા' શબ્દો ગૂજરાતી ભાષાને કોઈએ આપ્યા નથી. દેશભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતનું જીવન એમણે તન્મયતાથી પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. લગ્નની વિશુદ્ધ

ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે. અને ભાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકોમાં અને રાસમાં ગૂજરાતને ખૂબ પાયો છે. નાટકોમાં એમની ભાવનાની પ્રેરણા ગોવર્ધનરામમાંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ નવલકથાકાર હોઈ ભાવનાનાં ગિરિશૃંગ ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ ઊતરે છે, કવિ ન્હાનાલાલ હમેશાં હિમાલયને શિખરે જ વસે છે. એમની કવિતા 'તેજે ઘડયાં મુજ અંગ' એમ જગતને કહી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અંશની જેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી વિદૂરતા છે. એમના કવિહૃદયમાં દૈવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યહૃદયનો જુસ્સો થોડો છે, જો કે ભાવનાબળ અમાપ છેઃ એજ એમની કવિતાનો ગુણ અને એની ખામી. કવિતા ઉપરાંત ગૂજરાતી સાહિત્યને એમણે બીજી મ્હોટી સેવા એ કરી છે કે કેટલાક જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ ખંખેરી એને ઉજ્જવળ કરી ગૂજરાત આગળ મૂક્યાં છે. ખબરદારના આદ્યગુરુ એક મલબારી અને બીજા પારસીભાઈઓના પ્રિય કવિ દલપતરામ. દલપતરામનો પ્રિય છંદ મનહર ખબરદારને પણ પ્રિય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યની એમની કવિતા, આરંભમાં, એમાં ઊંડો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી. પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરતજ સમઝી ગયા, અને એમનાં પછીનાં કાવ્યો ગૂજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીલવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને બળવંતરાયની માફક એમણે પણ છન્દોવિચિતિ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે હિન્દનો વર્તમાન પ્રજાયુદ્ધનો ધ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક ઝીલ્યો છે. તયાં એનાં રણગીત ગાયાં છે, જેમાંના કેટલાંક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ થઈ પડશે. વીર અને શૃંગારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત કૉન્ગ્રેસના આદિકાળનાં પ્રજાગીત જેમ હરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં; વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક ઊર્મિગીત અને ખંડકાવ્યની કુસુમાંજલિ ગૂજરાતને અર્પવા ઉપરાંત બંગાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનભાઈએ ગાયાં;તેમ અન્ય કાવ્યપ્રવૃત્તિચાલતી રાખીને ગાંધીજીના સમયનાં પ્રજાગીત ખબરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખબરદારની કીર્તિ ગુર્જરસાહિત્યમાં સદા ઝળકતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુંબાઇની સાહિત્યપરિષદ વખતે એમણે સર્જેલું "ગુણવંતી ગૂજરાત." ગુર્જર માતાને કંઠે ધરેલી એ પુષ્પમાળ કદી કરમાશે નહિ. ન્હાનાલાલ અને ખબરદાર એ બીજા જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં ઊતરી આવેલા કવિઓ છે. અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં ઊતરતી વા મન્દ, પણ હજી ચાલતી, છે. ત્રીજા જમાનામાં 'લલિત'ના મંજીરાનો મંજુલ ધ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ, ગૃહજીવનની પવિત્રતા અને બાલોદ્યાનની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર આ ન્હાના કવિની કદર હજી ગૂજરાતે જોઈએ તેવી કરી નથી. પણ 'મહૂલી પેસે તીર' એટલા અંગુલિનિર્દેશથી એ કવિએ ગૂજરાતને ઘણું સૂચવ્યું છે. આ જ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં બોટાદકર એ નવા વ્હેણમાં ન ખેંચાએલા, પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની ખોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ શબ્દસંસ્કાર અને કોમળ ભાવ દર્શાવનારા કવિઃ એમણે પણ ઘણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ કવિઓની સમાલોચનાને અન્તે એક સુન્દર સહૃદય વિવેકી માલાકાર—હિમ્મતલાલ અંજારીઆ—નું નામ ભૂલવું ન જોઇએ. એમનું "કાવ્યમાધુર્ય" એ પાલગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીના જેવી જ

સહૃદયતાની સુન્દર કૃતિ છે. આ જ સમયમાં સંસ્કૃતના પ્રેમથી કીલાભાઇએ જેમ મેઘદૂત અને વિક્રમોર્વશીયનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે તેમ બળવંતરાયે અને મગનભાઇએ શાકુન્તલનાં કર્યાં છે. એ સર્વ કેટલાક અંશમાં કેશવલાલભાઇનાં ભાષાન્તરનાં સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય, છતાં સર્વ સફળ છે અને કીલાભાઇનો પ્રસાદ કેશવલાલભાઈ કરતાં પણ કોઈ કોઇ સ્થળે ચઢી ગયો છે. કીલાભાઈના સમાનવયસ્ક મણિલાલ છબારામે વાર્તા નવલકથા વગેરે રચીને ગૂજરાતને જે સેવા કરી છે તેમાં ભાષાની સરળતા શુદ્ધતા અકૃત્રિમતા આગલા જમાનાનું સ્મરણ કરાવે છે. ઉત્તમલાલ કેશવલાલની સાહિત્યસેવા માટે હું શું કહું ? ગૂજરાતે એ સાક્ષરનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરૂં જાણ્યું જ નથી—જાણવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. જે વાંચન જ્ઞાન વિચારનો ખજાનો એ પુરુષમાં ભર્યો હતો, એમાંથી થોડું થોડુંજ બહાર આવ્યું છે. પણ એમની સંસ્કારી કલમ જ્યારે જ્યારે ચાલી છે ત્યારે ત્યારે પુષ્ટ વિચારથી ભરેલી ચાલી છે. કૃષ્ણરાવ દીવેટીઆ અને સત્યેન્દ્રરાવ દીવેટીઆ એમનામાં એમના કુટુમ્બની સુન્દર સાહિત્ય રુચિ હતી. એકે નવલકથાથી અને બીજાએ લઘુકાવ્યોથી ગુજરાતની સેવા કરી છે. સત્યેન્દ્રરાવ યુવાવસ્થામાં જ પરલોકવાસી થયા અને તે જ પ્રમાણે નલિનકાન્ત દિવેટીઆ સાહિત્યની સેવા કરવા માંડતાં જ છેક ન્હાની ઉમ્મરે મૃત્યુથી ઝડપાઇ ગયા. મોહનલાલ દવેએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કવિતામાં તેમજ વિવેચનમાં સુન્દર રીતે શરૂ કરી પણ વ્હેલી છોડી દીધી. પણ તે ફરી ગ્રહણ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અતિસુખશંકર અને જયેન્દ્રરાવ દૂરકાળે ગૂજરાતીમાં અંગ્રેજી ઢબનો Essay યાને સ્વૈરવિહારી અનિબદ્ધ નિબન્ધ દાખલ કર્યો છે. જનાર્દન પાઠકજી અને વ્યોમેશચન્દ્ર જુનાં સ્મરણો અને અવલોકન લખે છે. સ્વ. વિભાકર અને ઉમરવાડીઆ—એમણે પશ્ચિમના સાહિત્યની છાયાવાળાં જોરદાર નાટકો રચ્યાં છે. વિભાકર તો તરુણ વયમાંજ પરલોકવાસી થયા એટલે એમની કલાની પરિપાકદશા જોવાનો ગૂજરાતને પ્રસંગ જ ન આવ્યો. ઉમરવાડીઆ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે તો સાહિત્યને સારી સેવા થશે એમ આશા રહે છે. રંગભૂમિની અદ્વિતીય સેવા કરનાર બીજા ખંડના સાક્ષર ડાહ્યાભાઇ ધોળશા, અને મૂળશંકર પછી, હાલમાં ગજેન્દ્રશંકર પંડયાએ એ કર્તવ્ય ઉપાડયું છે અને તેમની સાહિત્યશક્તિ સાથે સારાસાર તત્ત્વગ્રાહી બુદ્ધિ જોડશે તો ઊગતી પ્રજાની સારી સેવા કરી શકશે. ગદ્યલેખકમાં ચન્દ્રશંકરનું ગદ્ય આરસપહાણનાં સુન્દર ઘડેલાં ચોરસાંની ફરસબંદી છે. એની કૃત્રિમતા ખુલ્લી છે, પણ કૃત્રિમતા સાથે ભાષાની જડતા કે વિચારની નિર્માલ્યતા નથી, તેથી એ કૃત્રિમતા પણ સુન્દર હોય સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. એથી ઉલટીજ, સીધી અને જુસ્સાદાર શૈલી ઇન્દુલાલની. રમણીયરામ ચાલુ રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ઉત્સાહથી લખે છે. ગૂજરાતમાં ઘણાં વર્ષો જેણે સાહિત્યસેવા કરવા માંડી હતી તેવું અમદાવાદમાં સ્થપાએલું એક યુવક મિત્રમંડળ 'બન્ધુસમાજ'. એ મંડળમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ, શિવભાઈ, ડાહ્યાભાઇ યુવાન વયમાંજ મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા, રામમોહનરાય અને શંકરરાય સેવા કરે છે. પણ ઉચ્ચભાવના અને સેવાવૃત્તિથી પ્રેરાએલા એ સાહિત્યપ્રેમી મંડળના કેટલાક બન્ધુઓ ઉપર ક્રૂર મૃત્યુનો હાથ ન પડયો હોત તો એ મંડળ ગૂજરાતી સાહિત્યને સારી સેવા કરી શકત એમ લાગે છે. આ મંડળની મુખ્યસેવા સ્ત્રી-ઉપયોગી સાહિત્યમાં તથા સંસારસુધારાની નવલકથા અને લઘુવાર્તા રચવામાં છે.

આ—અન્યવ્યવસાયપરાયણ દોડાદોડના યુગમાં પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં ઉચ્ચ કક્ષાના નમૂના પણ છે, અને ટૂંકાણ સિવાય બીજો કોઈજ ગુણ નહિ એવાં નિર્માલ્યતાનાં દૃષ્ટાન્તો અસંખ્ય છે. એનો પડઘો આપણા દેશમાં પણ પડ્યો છે. એના અનેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે 'ધૂમકેતુ'નું નામ યાદ આવે છે. કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં ગદ્યકાવ્યના સ્ફુલિંગોમું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રેર્યું છે. આમાં પૃથુ શુક્લનું 'ફુલપાંદડી' જાણીતું છે. સૌન્દર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલીક સેવા કરી છે. મંજુલાલ દવે, વિજયરાય કલ્યાણરાય, મુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમણલાલ યાજ્ઞિક અંગ્રેજી સાહિત્ય અને વિવેચકતામાં ગૂજરાતને પરિચય કરાવતા રહે છે. અને 'કુસુમાકર' પણ વખતો વખત ઊર્મિ કાવ્યો તથા સૂચક વિચારમાળાનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે. ઊછરતા લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અંકાએલી અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે.

ઇતિહાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઇ છે. રાયચુરા અને મેઘાણી વગેરે સૌરાષ્ટ્રભાઇઓએ જે લોકગીત અને રાસાનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં મૂક્યું છે એ કાંઇક ઇતિહાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યને ઉપયોગી થાય એવું છે. શુદ્ધ ઇતિહાસ–માર્ગે રત્નમણિરાવે ગૂજરાતનાં શહેરો મસ્જિદો અને બીજા શિલ્પકામનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માંડ્યો છે. એ બાલ પાદપ વિસ્તરશે તો ભવિષ્યમાં મ્હોટું વૃક્ષ થવાની આશા પડે છે. મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની કોટિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું 'નન્દશંકરનું જીવનચિત્ર' છે. આધારભૂમિ અને પરિસ્થિતિ ભૂમિના ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આલેખ્યું છે. નર્મદાશંકરનું નવલરામે લખેલું અને નવલરામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે વિચારની બાબતમાં બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની એ કૃતિઓ છે કાન્તિલાલનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની ભાષાથી મન હરે છે. કાન્તિલાલે 'ગૂજરાતી' પત્રમાં જે 'વિજ્ઞાનમન્દિર' ઉઘાડ્યું છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં વિજ્ઞાનનો પ્રેમ જાગશે એમ આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ, પર્જન્યરાય મેઢ, ખંડુભાઇ નાયક, વીરમિત્ર દીવેટીઆ અને વિજયલાલ ધ્રુવ વગેરે મળીને ગૂજરાતમાં એક સુન્દર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા ધારે છે એ હર્ષનું કારણ છે. વર્તમાનયુગમાં પુરાતત્ત્વમન્દિરે અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના અન્ય સજ્જનોએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સેવા કરી છે. કાલેલકરની મધુર પ્રાસાદિક અને સંસ્કારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે. મહાદેવભાઇએ પણ મધુર સાદી અને અસરકારક, કાંઇક ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિશિષ્ટ શૈલી કેળવી છે. જિનવિજયજી બહેચરદાસ અને સુખલાલ પંડિતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા અને પ્રાચીન જૈન દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર સારો પ્રકાશ નાખવા માંડ્યો છે. રસિકલાલ અને રામનારાયણ પાઠકે સાહિત્ય અલંકાર અને નાટ્યશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે. વાલજી દેસાઇ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે. નરહરિ વિનયમન્દિરને યોગ્ય સાહિત્ય રચે છે. ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિભવનમાં બાલશિક્ષણનાં શાસ્ત્ર અને કલાને નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ અને ગીજુભાઇ બધેકા અપૂર્વ સેવા કરી રહ્યા છે: બાલોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં જેમ એમણે ભાગ લીધો છે તેમ રવિશંકર રાવળે કુમારાવસ્થાના શિક્ષણમાં કલાના રંગ પૂર્યા છે.

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો શોધવામાં હરગોવિન્દદાસની સેવા ગણાવી તે સાથે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ અને છગનલાલ રાવળની પણ ગણાવવી જોઈએ. અને એજ વર્ગની સેવા ત્રીજા યુગમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને ડાહ્યાભાઈ સાથે હીરાલાલ પારેખ કરે છે, અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો એ સેવાનો પ્રેમ અંબાલાલ જાનીમાં ઊતર્યો છે. મંજુભાઇ કાંટાવાળા પોતે સાહિત્યના તન્ત્રી તરીકે છે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ઝીણા અભ્યાસી છે; તથા આમ વર્ગની જોડણીના પ્રબળ હિમાયતી છે. જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશના ગ્રન્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચમનલાલ દલાલનો વિદ્વત્તાભર્યો પરિશ્રમ જગજાહેર છે. તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલીચંદ શાહે પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે. દુર્ગાશંકરશાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના ગ્રન્થોના કાલ-નિર્ણયસંબન્ધી મનનભર્યા લેખ લખેછે. આમ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવામાં આપણી પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નથી.પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શરૂ કરેલું અને બીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ ધ્રુવ રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એજ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઇ ગયુંછે, તે હવે ગિરિજાશંકર આચાર્ય ફરી ઊપાડશે એમ આશા રાખીએછીએ.તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મણિલાલની ગાદી સૂનીજ.છે. તોપણ નર્મદાશંકર મહેતાની વિદ્વત્તાએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડયો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું ઊંચું સ્થાન છે. હીરાલાલ શ્રોફે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડયા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેમજ કેળવણીના કામમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે. હરસિદ્ધભાઇ દીવેટીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મહાન ગ્રન્થ ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે, મગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ્ર તેલીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રશંસાપાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નથુરામજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે બ્રાહ્મણધર્મને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમજ પ્રવચનોથી ઊજાળ્યો છે. અખંડાનન્દજીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના ગ્રન્થો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યા છે.

ગૂજરાતનાં દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલું વસ્તુ છે. પારસી ભાઇઓને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાનું માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાયો નાંખ્યાનું માન છે. બીજા યુગમાં ' ગુજરાતી 'ના તન્ત્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામે, ' પ્રજાબન્ધુ 'એ અને 'ગૂજરાતી પંચે' ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. માસિક ત્રૈમાસિકોએ સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ શાખાઓમાં કરેલી સેવા જાણીતી છે. પ્રથમ યુગમાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' 'બુદ્ધિવર્ધક' ' વિજ્ઞાનવિલાસે ' બુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડયો: આ સાંકડી કર્તવ્યભાવનાને બીજા યુગમાં ' પ્રિયંવદા ' 'સુદર્શન' અને ' જ્ઞાનસુધા 'એ વિસ્તારી; ત્રીજા યુગમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિવાદથી તટસ્થ એવો સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમાલોચકે' લીધો, જતે દહાડે ' વીસમી સદી 'એ પશ્ચિમના લોકપ્રિય માસિકોની ઢબનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આશાનાં અસંખ્ય કિરણો ગૂજરાત

શારદા નવચેતન સાહિત્ય પ્રસ્થાન કૌમુદી આદિ માસિક ત્રૈમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સાઠીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજી કેળવણીથી પ્રાપ્ત થએલી સામાન્ય વિદ્યાન અને માહિતીનો, બીજો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, અને ત્રીજો સાહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકોનો જોવામાં આવશે.

છેવટે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસલમાન અને પારસી ભાઇઓનો હિસ્સો અલગ ગણાવવા જેવો છે, પણ તે પણ ભૂલવા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મલબારીએ રચેલું દેશભક્તિનું અને સંસારસુધારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયનાં લાક્ષણિક ગુણ અને ખામીઓ ધરાવે છે. કાબરાજીની સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઇ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એનાં સાંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમજ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે. ત્રીજા યુગના આરંભથી ખબરદારે કરવા માંડેલી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોકી ગયા એ હિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે. તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમાં સંજાણા અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તજ્જન્ય વિવેચક દૃષ્ટિનો ગૂજરાતને કોઇકોઇ વાર લાભ આપે છે. મુસલમાન ભાઇઓ પૈકી પહેલા બીજા યુગના નાનજીયાણીનું નામ સહુને જાણીતું છે. એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માસ્તરે ગૂજરાતી ભાષાને સેવા કરવા માંડી છે. પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા 'વીસમી સદી'ના યોજક અને પ્રકાશક મર્હૂમ હાજી મહમ્મદ અલારખીઆએ કરી છે. હાલમાં સાદિક અને શયદા એ બે મુસલમાન ભાઇઓએ આરંભેલા કાર્યમાં બે ઘડી મોજ સાથે એક ઘડી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેરાશે તો ગૂજરાતને સારી સેવા થશે એમ લાગે છે, કારણ કે ભૂલવું ન જોઇએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ ક્ષણ પણ ચિન્તનની હોય.

સ્ત્રીલેખકો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિદ્યાબ્હેન અને સૌ. શારદાબ્હેનની ગંભીર અને ઉત્સાહી સેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે.તેમાં એ જ માર્ગે સૌ.સરોજિની બ્હેને પણ જોસદાર લખાણથી ઉમેરો કર્યો છે. કવિ તરીકે સ્વ. સુમતિ બ્હેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. ઇન્દુબ્હેન ચૈતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. સૌ. હંસા બ્હેને ત્રણ નાટક સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબ્હેને પિતા અને માતામહના યશને શોભતી સાક્ષર જીવનની શરૂઆત કરી છે. સૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંસ્કારી ભાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની હિંમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવંગિકા બ્હેને એમની ડિગ્રીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નભોમંડળમાં flash light યાને ચમકતા તેજઃપટ પેઠે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ગણને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે કનૈયાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિક્રામી કલ્પનાથી, એના વિશાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાત્રાલેખનથી, તેમજ વૃત્તાન્તના બાહુલ્યથી ગૂજરાતને ચકિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલાં

આકર્ષક થયાં નથી, પરંતુ એમાં પણ એમની કલ્પનાનો અને ભાષાનો જુસ્સો ઉભરાય છે. નિર્માલ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં બીજું નથી. એમનામાં સંસ્કારી બલ્કે કાંઇ પણ સંયમ ભાગ્યે જ છે, અને જીવનનો ઉલ્લાસ પુષ્કળ છે. ભાષા જોડણી શબ્દશુદ્ધિ એ સહુને મુનશીએ, ન્હાનાલાલે વૃત્તનાં ઝાંઝર તોડીને ફેંકી દીધાં હતાં તેટલા જ જુસ્સાથી, ફેંકી દીધાં છે. પણ અત્યારે તો જ્યારે નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ ખબરદારનાં નીર કંઇક થંભ્યાં લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રવાહ મુનશીનો જ દેખાય છે. પહેલા ત્રણ વિષે છેવટનો મત ઉચ્ચારવાનો કાળ પાકી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી યુવાવસ્થામાં હોઇ, એ ઉપર સમગ્રદૃષ્ટિનો મત બાંધવાને વાર છે. અન્તમાં એક મહાપુરુષ—જેનું સઘળું અન્ય સહુથી અનેરું જ છે—એની નોંધ લેવી બાકી રહે છે. ગાંધીજી કવિ નથી, વિદ્વાન નથી, ગ્રન્થકાર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ આત્મસંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઇક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

અત્યારનો જમાનો.

આ અવલોકન—જે આપને કંટાળો આપે એટલું લાંબું છે અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું ટૂંકું છે—એનો હેતુ તે તે સાહિત્યકારની કૃતિઓને ઠીક કસોટીએ ચઢાવીને એનું મૂલ્ય આંકવાનો નથી. હું જાણું છું કે આ આંકણી પર્યાપ્ત નથી. અને જેટલી છે તેટલીમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે. મ્હોટા લેખકોને ન્હાનાની સાથે બેસાડ્યા છે, એકની પણ સઘળી કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી શકાયો નથી, અને કોઇ સારા લેખકનું વિસ્મરણ થઇ ગયું હોય એ પણ સંભવિત છે. અને ઉપરનું લખ્યા પછી એવાં વિસ્મરણ કોઇ કોઇ સ્મૃતિગોચર થયાં પણ છે. હું આ અવલોકનથી જે એક વાત બતાવવા માગું છું, ને હું આશા રાખું છું કે હું બતાવી શક્યો છું, તે એ કે ગઇ સાદીના લગભગ વીસ પચીસ વર્ષના ત્રણ ખંડ પાડીએ તો પહેલો ખંડ બાલપાદપનો હતો, બીજા ખંડમાં વૃક્ષ ખૂબ ફુલ્યું ફાલ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમાં કાંઇક સૂકવણો વાયુ વાઇ જઇને અન્તે નવી કૂંપળો ડાળીઓ નીકળે છે, પણ તે બીજા ખંડની ઉન્નતિને પહોંચી નથી. એક વૃક્ષને બદલે વનનું રૂપક લઇએ તો પહેલા ખંડમાં ઉમદા વૃક્ષો હતાં, પણ તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના ભારથી લચેલાં નહિ; બીજા ખંડમાં વૃક્ષો વધારે ઊંચાં, વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ મ્હોટાં; ત્રીજા ખંડમાં ધ્યાન ખેંચે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો થોડાં, પણ ઝાડી વધારે ગાઢી : એમાંથી ઉમદા ફળ આપે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો આગળ જતાં કેટલાં નીકળે એ જોવાનું : છતાં, સ્થિતિ, અવનતિની હોઇને પણ, નિરાશા ઊપજાવે એવી નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ આગામી ઉન્નતિનાં બીજ રોપાતાં દેખાય છે. અત્યારે સાક્ષાત્‌ને બદલે આડકતરી રીતે, અને એકને બદલે અનેકને હાથે, સાહિત્ય-સેવા ચોતરફ ચાલી રહી છે. મેઘાણી અને રાયચુરા સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ગૂજરાતમાં રેલાવી રહ્યા છે; મુનિ જિનવિજયજી મોહનલાલ દલીચંદ વગેરે જૈનભાઇઓ જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ યુગના પડ ઊકેલવા મથી રહ્યા છે; રત્નમણિરાવ હીરાલાલ વગેરે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે; હરિપ્રસાદ ડૉકટર, રવિશંકર રાવળ અને ન્હાનાલાલ મ્હેતા કલાની કદર કરવા પ્રજાનાં નેત્ર ઉઘાડી રહ્યા છે; કાન્તિલાલ વગેરે

ન્હાના મ્હોટા લેખકો નવી ઢબની વાર્તાઓ, નવી ઢબનાં નાટકો, ગદ્યના નવા પ્રકારો ગૂજરાતને આપવા નીકળી પડયા છે. આપણી બ્હેનો પણ એમને હાથે એમનો સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે, સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડયો છે. કેળવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઊંચાં કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ નવજીવનના પ્રસક્ષ પ્રમાણ તરીકે આપણાં માસિકોમાં થએલો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે. આ સર્વચિહ્નો શુભસૂચક છે.

૫

સાહિત્ય અને પ્રજા જીવનનો સંબન્ધ.

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરૂં અને ઊંચું સાહિત્ય—એક બગીચાની રીતે કૃત્રિમતાથી ઊત્પન્ન કરી શકાય ખરૂં ? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખીએ છીએ તો જણાય છે કે "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्"—એ અક્ષર પદાર્થ—જેને રાજશેખર 'કાવ્યપુરુષ' કહે છે—તે જ્યાં પ્રકટ થવા ઇચ્છે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, એને કોઇ બલાત્કારે પ્રકટાવી શકતું નથી. આ ખરૂં છે, તથાપિ એના પ્રાકટ્યના કાંઇક નિયમો આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને એના ઉપર આપણી આશાઓ બાંધી શકીએ છીએ તથા યોગ્ય વાતાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા દેખાય છે કે જ્યારે દેશમાં બુરામાં બુરી સ્થિતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિકૂલ વાતાવરણમાં—પણ મહાન કવિ કે સાક્ષરનો અવતાર થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેમ કવિનો આત્મા કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ એ વચનની યથાર્થતા સમઝવા માટે આપણે કવિનું સ્થૂલ જીવન ભેદી એનું સૂક્ષ્મ યાને આન્તર જીવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિકૂળ એવા વાતાવરણમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખરૂં જોતાં ઉપરના પડની નીચે ગૂઢ શક્તિઓ કામ કરી રહી હોય છે, જે કવિ યાને સાક્ષરના આત્મામાં પ્રકટ થાય છે, અને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે. વૉલ્ટેર, રૂસો, ટૉલ્સ્ટૉય એ આ જાતના પરિવર્તક ક્રાન્તદર્શી આત્માઓ છે. ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્થાન માટે પ્રજાજીવન સુખી જ હોવું જોઇએ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂકયું હોવું જોઇએ એમ કાંઈ નથી. ડૅન્ટી અને ગેટે જન્મ્યા તે સમયે ઇટાલિ અને જર્મનિનું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક દશા ભિન્નભિન્ન હતાં. પણ મનુષ્ય ભાવનાથી જીવે છે, સ્થૂલ દેહ કે બુદ્ધિથી જીવતો નથીઃ એ કવિદૃષ્ટિનું સૂત્ર એમને પ્રત્યક્ષ થયું હતું. એલિઝાબેથના સમયમાં ઈંગ્લંડની લોકસ્થિતિ કેવી હતી તે એક ઇતિહાસકારના નીચેના શબ્દોથી સમઝાશે: "At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare. The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolving inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of the clergy and the idleness of the lower classes. On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns

of the abbeys, of the majestic castle walls of the bloodthirsty baron; on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath, which cover the greater part of the country. Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of extortion. Finally, ignorance among high and low was so great that the majority of the peers of the realm were unable to read and write." પરંતુ આ ઉપરથી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનની ઋતુઓ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે અથવા તો એમનો પરસ્પર સંબન્ધ નથી એમ માનવું બરાબર નથી. એ વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ કેટલીકવાર પૂર્વાપરસંબન્ધે અને કેટલીક વાર સહચારસંબન્ધે હોય છે. પ્રજાજીવનના કેટલા અંશો આગલા જમાનામાંથી ઊતરી આવેલા તે જીર્ણ થતા જાય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી ફાડી બહાર નીકળવાનું તે હજી સ્થૂલ નેત્રે જોઇ શકાતું નથી.

વસ્તુતઃ, સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રજાજીવનની વિશાલતા અને વિપુલતાના યુગો જોવામાં આવ્યા છે. ગ્રીક સાહિત્યનો પેરિક્લિસ યુગ યુદ્ધમાં જય અને દરિયાઇ વ્હેપાર સફર સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાકટ્યનો હતો. અને રોમનો ઑગસ્ટન યાને વર્જિલ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને ઘટનાનો હતો. મધ્યયુગની યોગનિદ્રામાંથી યુરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અસર તળે જન્મેલો ઈંગ્લંડનો એલિઝાબેથ યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન કેવું પ્રબળ પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રશ્નના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ દૃષ્ટિ ફેરવવી ઉપયોગી થશે. રામાયણ અને મહાભારત એ પ્રજાજીવનના જ ઉદયાસ્તની કથા છે એ કોણ નથી જાણતું? એક ક્રૌંચપક્ષીના વધથી વાલ્મીકિ મુનિના હૃદયમાં પ્રકટેલો કરુણરસ જ્યાં પ્રકટ્યો ત્યાં જ શમી જાત, અને પરિણામે બહુ તો એક કરુણરસનું ઊર્મિગીત જગતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજાના અન્તરાત્મામાં જે આર્યતાની ભાવના વિરાજતી હતી તે જ વાલ્મીકિની પ્રતિભામાં પ્રકટ થઈ શબ્દપ્રવાહરૂપે પરિણમી. મહાભારતકાલમાં આર્યપ્રજા જે આત્મઘાત કરી રહી હતી એનું કરુણ અને ભવ્ય ચિત્ર વ્યાસ મુનિએ દોર્યું છે; અને એ કરુણતાને, સામા પડછામાં પ્રાચીન આર્યજીવનની ભાવનાનાં કેટલાંક આખ્યાનો ઉપદેશો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે. એક દ્રષ્ટા ઋષિનું તો બીજાનું મનનશીલ મુનિનું કાવ્ય છેઃ પણ ઉભય હિન્દની ઉગતી અને આથમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાંથી જન્મેલાં કાવ્યો છે. બૌદ્ધ કાળનું સાહિત્ય ખીલ્યું વિસ્તર્યું તે સમયે હિન્દુસ્થાનની પ્રજા કેટલી પરાક્રમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા ગાંધાર તિબેટ ચીન જાવા આદિ સ્થળે મળતાં પુસ્તકો ચિત્રકામ બાંધકામ ઇત્યાદિથી સિદ્ધ થાય છેઃ બૌદ્ધ ત્રિપિટકની સ્થાપના, જાતકની રચના, જૈનશાસનનો સંગ્રહ, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, અશ્વઘોષનાં કાવ્યો તથા નાટકો, ગુણાઢ્યની બૃહત્કથા, બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ધમ્મપદ, મિલિન્દપ્રશ્ન, લલિતવિસ્તર, લંકાવતાર, સદ્ધર્મપુંડરીક,

માધ્યમિકકારિકા, બ્રાહ્મણ ધર્મસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર ન્યાયયોગાદિદર્શનસૂત્ર આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટ્યું છે. ઈ. સ. બીજા સૈકા પછી સો દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં પડેલો છે. પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખર ઋતુનો હોય તો નવાઇ નહિ. એ પછી ગુપ્ત રાજાઓના સમયમાં ફરી બહાર (વસન્ત) આવ્યો. એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમાં ઈંગ્લંડના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય; પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જીવન અને પુનર્ઘટનાનો એ સમય; બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય; કાવ્ય કોષ જ્યોતિષ આદિ શાસ્ત્રોમાં કાલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝગઝગાટનો એ સમય; ભામહાદિ આલંકારિકોનો એ સમય; વસુબન્ધુ દિઙ્નાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય; દર્શનસૂત્રોના અન્તિમ ગ્રન્થનનો એ સમય, દેવર્ષિગણિ સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ જૈન શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય. આ સમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રભાવની સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી હતી. અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ઇરાન એશિયામાઇનર સુધી અને રોમ સુધી, અને પૂર્વે ઈશાનકોણમાં ચીન અને અગ્નિકોણમાં જાવા સુધી, ચાલતો હતો. આ કારણથી હિન્દુસ્થાનનાં વિવિધ શાસ્ત્રો ઉપર પરદેશી અસર થએલી કહેવાય છે તેટલી બધી તો નથી જ થઇ, તો પણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિન્દુસ્થાનનો ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સમય એલિઝાબેથના સમયને મળતો હતો એમાં સંશય નથી. આટલો દેદીપ્યમાન યુગ હિન્દુસ્થાનમાં ફરી આવ્યો નથી.તોપણ યશોવર્મા અને હર્ષવર્ધનનાં રાજ્ય તેમજ ગુર્જર પ્રતિહાર રાષ્ટ્રકૂટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમનાં રાજકીય પરાક્રમો માટે તેમજ સાહિત્યની પ્રફુલતા માટે યશસ્વી થયાં છે. ભવભૂતિ બાણ અને રાજશેખર, ઉદ્યોતકર ધર્મકીર્તિ કુમારિલ શંકર અને વાચસ્પતિ, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, સાયણ, માધવ સોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નભોમંડળના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણી આશાનાં કારણ.

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મ્હોટી આશાઓ પડે છે. કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મ્હોટામાં મ્હોટા યુગો સાથે એનું અનેક રીતે મળતાપણું છે. સાધારણ રીતે યુરોપની ૧૩થી ૧૬ મી સદીની જાગૃતિનો યુગ અને એનાં લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતાં હોઇ એની સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મકાળની સરખામણી કરીએ. યુરોપનો એ કાળ ધાર્મિક સુધારાનો કાળ હતો. પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનું યુરોપીય સાહિત્ય આપણા સંતયુગના સાહિત્ય જેવું ઘણે ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત. પણ વસ્તુતઃ, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો. ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઇટાલિની ભૂમિ ઉપર એક ચમત્કાર બન્યો. સૌન્દર્યની દેવી જે ઘણા સમયથી લોક ગુમાવી બેઠા હતા તે તેમને જડી. તેઓ જેને મરી ગઇ માનતા હતા તે માત્ર નિદ્રાવશ થઈ હતી. ૧૪૮૫ ના એપ્રીલની ૧૮ મી તારીખે વસન્ત ઋતુ બેસતી હતી તેવે એકદિને લૉમ્બર્ડીના મજૂર લોકો રોમમાં કાંઇ ખોદાણ કામ કરતા હતા. તેમાંથી એમને એક શ્વેત સંગેમરમરની કબર નજરે પડી. ઉપરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી મૂર્છેલી દેખાઈ; જાણે જીવતી જ! એઓએ એના ઉપર સુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી. એટલા-

માં એ જાણે આંખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ ગુલાબી, અને અધર ઉપર સ્મિત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જનતાનું હૃદય હાલ્યું, લોકોનાં ટોળેટોળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી કૅપિટૉલ યાને રોમના ટાઉનહૉલમાં લઇ ગયા. ત્યાં આખું શહેર એને જોવા ઉલટયું અને એ દૈવી આકૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું. પાદરીઓને ભય પેઠો: રખેને લોકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજા ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્યત્ર દાટી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ લોકોએ એ દેવીનાં દર્શન એક વખત કર્યાં તે કર્યાં જ. એક લેખક કહે છે તેમ; "She had a beauty of ancient time; through having simply gazed upon her the world began to blossom once more." આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને સૌન્દર્યદેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, શુષ્ક ધાર્મિકતાની બેડીઓ પણ તૂટવા લાગી; અને પ્રાચીન ગ્રીક રોમન સંસ્કૃતિનું જે ખાસ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો; અને પ્રજા પરાક્રમને પંથે ચડી. આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યા. પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો ઇટાલિયન અને ફ્રેંચ ભાષામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજીમાં ઉતર્યા. આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હકીકત છે. અહીં પણ ગયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે સ્થાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજી) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક શરૂ થયો, એમાંથી ધાર્મિક સુધારો, નવી સ્વાતન્ત્ર્યની ભાવના, ઐહિક જીવનમાં રસ અને એ રસથી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું. એ યુરોપના સંજીવનના યુગમાં, અને વિશેષે કરી એલિઝાબેથના ઈંગ્લંડમાં, પ્રજાજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમુલ્લાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમુલ્લાસનું બળ જેટલું ઓછું, તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના સમયના ઇંગ્લંડના સાહિત્ય કરતાં ઊતરતું છે. ઇંગ્લંડનો વહાણવટી નવી ભૂમિ શોધવા લૂટવા તાબે કરવા સમુદ્ર ખેડતો હતો, કષ્ટમાં આનન્દ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતંત્ર છે એ અદ્‌ભુત બલદાયી લાગણીથી ભરેલો રહેતો. આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ શરૂ થવા લાગી છે, પણ તે કુંપળ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે, પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે ઘણું આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્પણને માર્ગે હોઇ આશાજનક છે.

૬

સાહિત્યપરિષદ્‌નું કર્તવ્ય: સાહિત્યને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું.

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય.' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ઇતર શાખાઓથી વિલક્ષણ એવું, વિશેષ અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ 'સાહિત્ય' શબ્દની યોજનાથી આપણા પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે. "शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्:" જેમાં શબ્દ અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા હોય. "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" શિવપાર્વતીવત્ જ્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્ધાંગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે. ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સઘળાં શાસ્ત્રનું પર્યવસાન કાવ્યમાં: કાવ્ય એ ક્રાન્તદર્શીની દૃષ્ટિ; પછી એ ગદ્ય હો વા પદ્ય

હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સહચાર, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દસંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યાવર્તક ધર્મ એ કે, શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્યબુદ્ધિના અમુક અમુક ખંડને ઊજાળે, ત્યારે કાવ્ય અખંડ વસ્તુનું-વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું-સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે. પ્લેટોની ગુફાના ઉદાહરણથી સમઝવા યત્ન કરીએ તો બહાર જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીંતે પડતા પડછાયા ઉપરથી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે બેસી જનતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કવિધર્મ; અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખંડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિં. બેશક, એ અખંડતાને કવિ તરફ વળેલું પાસું કહેલું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી એમની પરસ્પર અસર થયા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ ભેદ પાડે છેઃ સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક. સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોઇ, એમની કવિત્વશક્તિ ' સહજા ' છે, અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાંથી ઊતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી ઊઠે છે. આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આહાર્યા' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી, કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશકિત બિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે. આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષ્યમાં જ નહિ લઇએ. પણ જગતના મહાન કવિઓ બધા સારસ્વત યાને કેવલ સરસ્વતીના પ્રસાદ થકીજ કવિ થએલા છે એમ નથી. ઘણાં મ્હોટાં નામો—મિલ્ટન ટેનિસન ભવભૂતિ રાજશેખર આદિ અસંખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચી કેળવણીથી કવિ બન્યા છે. અને આ જાતના કવિઓ માટે ફલદ્રુપ ભૂમિ રચવાનું જનસમાજના હાથમાં છે. બીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના–'સારસ્વત'–કવિઓ આપણી ભૂમિમાં નીપજાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તે સાહિત્યપરિષદ્‌ના કાર્યની વાટ નહિ જુવે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનસ્વભાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી. છતાં, વર્તમાન જમાનામાં સર્વથા સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર એવા સારસ્વત કવિઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સારસ્વત કવિઓનો જમાનો તો એક રીતે ક્યારનોએ વહી ગયો છે.જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો વ્યવસાયી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી મટીને અનુવ્યવસાયી–અર્થાત્ જ્ઞાનગ્રાહી–થયો છે, અને અત્યારે એનાં સઘળાં પગલાં અનુવ્યવસાયી દશામાં જ ભરવામાં આવે છે,તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કાવ્યસામગ્રીના સાંનિધ્યથકી જ પ્રજવળી ઊઠનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થોડો છે; વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપર આ જન્મના સંસ્કારો–એટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની કેળવણી—એની છાપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી એમનું કવિત્વ સ્ફુરે છે. બેજ્હૉટ 'primary' અને 'secondary' અર્થાત્ સહજ અને આહાર્ય એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે તે આ રીતે જ; હોમર શેક્સપિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્જિલ મિલ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે. પણ પ્રથમ વર્ગના ર્‌-

કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચઢીઆતા હોય એમ કાંઇ નિયમ નથી. માત્ર આ બે વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ લક્ષમાં લેતાં પડેલા બે પ્રકાર છે. અને પહેલા વર્ગના એક કવિના કરતાં બીજા વર્ગનો એક કવિ ચઢીઆતો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. સ્પેન્સરને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં 'Poets' poet'નો ઇલકાબ મળ્યો છે, અને અગણિત અંગ્રેજ કવિઓ ગ્રીક લૅટિન ઇટાલિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કોણ નથી જાણતું? નવીનતાના મોહને વખોડી કવિસંપ્રદાયનો મહિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂબોલ્ટ એક ઠેકાણે કહે છેઃ—

"To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry; to be 'derivative' is not necessarily to be inferior, even in the aëroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation; that the deepest waters of human life come from no private well, but from an underlying pool, vast and immemorial, and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world." આ જાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિષદ્ રચી શકે છે. આ માટે ઊંચી જાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં ઊંચી વિવેચનદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને 'Appreciation lesson' કહે છે તેવા પાઠ દ્વારા કવિતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંથી સૂચના લઇ રાજશેખરે 'ભાવક' યાને સહૃદયના પ્રથમ બે વર્ગ પાડ્યા છેઃ અરોચકી અને સતૃણાભ્યવહારી; એટલે એક તો એવા કે જેમને કશું રુચે જ નહિ, અને બીજા એવા કે જે ઘાસ સુદ્ધાંત ગમે તે ખાઇ જાય. આ બંને અવિવેચક છે. તેમાં ત્રીજો વર્ગ એક 'મત્સરી' એટલે કે અદેખા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો ઉમેરે છે, અને ચોથો વર્ગ 'તત્ત્વાભિનિવેશી' એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ગજ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. હજુ સુધી ગુજરાતીમાં કાવ્યકલાની તત્ત્વાભિનિવેશી મીમાંસા બહુ થોડીજ થઈ છે. પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલથી માંડીને ક્વિલર કૂચ સેઈન્ટસબરિ ગૅાસ ન્યૂબોલ્ટ અને સ્કાયર સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દીવાસુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ ભેદનાં તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાંખનાર જ્યોતિઓ અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમજ એના પ્રયોગના વિચારમાં ઘણું કામ થયું છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન આલંકારિકોએ કેટલું બધું કર્યું છે એનું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રજાને બદલે સુશિક્ષિત જનોમાં પણ થોડું છે. આ ખોટ પૂરી પાડવા સાહિત્યપરિષદ્ બહુ સારો પ્રબન્ધ રચી વા રચાવી શકે છે. આવી સારાસારગ્રાહી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અભાવે—કાવ્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ ઘાસ ઉગે છે, અને બિચારા ઘાસને હું ઘાસ છું એટલું ભાન થવું પણ અશક્ય રહે છે. રાજશેખર કવિઓનું તારતમ્ય બતાવતાં નોંધે છે કે—

" एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृद्भवनानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्वत्
कस્यापि संचरति विश्वकुतूहलीव ॥ "

--કોઇ કવિનું કાવ્ય તો એના ઘરમાંજ રહે છે; બીજાનું મિત્રોના ઘર સુધી પહોંચે છે; કોઈકિનુંજ એવું હોય છે કે જે અવિદગ્ધજનના મુખ ઉપર પગ મૂકીને—એમના વચનની દરકાર કર્યા વગર—જાણે વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે છે. આવા ગૃહકવિઓની અને મિત્રકવિઓની ઉપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી લઇ, વિશ્વકવિઓના ગુણ પારખી, એનો આસ્વાદ લઇ જાણવો એ ખરા વિદગ્ધનું કામ છે.એ કર્તવ્યને અંગે, આપણા ગુર્જર કવિઓ અને કાવ્યો ઉપર આપણે સવિશેષ આદર ધરાવીએ એ સ્વાભાવિક છે અને કેટલેક દરજ્જે ઠીક પણ છે. પણ ઘરદીવડાંના પ્રેમથી મુગ્ધ બની આપણી રસવૃત્તિને સાંકડી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી વિદગ્ધતાને હાનિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ જોઇતું પોષણ મળતું નથી. ખરૂં છે કે કવિ અને ભાવક (સહૃદય વિદગ્ધજન) એક હોતા નથી; " एकः सूते कनकमुपलस्तत्परीक्षाक्षमोऽन्यः " સુવર્ણ એક જાતના પત્થરમાંથી પેદા થાય છે અને એની કસોટી કાઢનાર પત્થર જુદો હોય છે. તથાપિ કવિ જ્યાં સુધી પોતાના કાવ્યનો વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને વિવેચન મર્મગ્રાહી ન બને. આપણાં કાવ્યો આપણી ભૂમિમાં જ પાકવાં જોઇએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ મનુજ આત્મામાં સ્વ અને પરનો અદ્‌ભુત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની ભૂમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઇ સમસ્ત બ્રહ્માંડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ ભૂલવાનું નથી. જગતનાં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદ્‌ભવેલાં છે. કોઇ પણ પ્રજા જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ–લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીલવી શકતી નથી. જેમ પરદેશી રસ ચૂસ્યાં કરનાર પોતાના આત્માને ખુવે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને ગૂંગળાવે છે. વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો હોઈ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં કારણ છે. અત્યારે પશ્ચિમની નવલકથાઓનું ટૂંકી વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એમાંથી ઊભરો નીકળી જઈ માત્ર સારજ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં ભળી શકે એટલુંજ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે ધારણ કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે ક્ષોભ પામવા કારણ નથી,જો કે કાંઇક ચેતતા રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જાગતું રાખવાની તો જરૂર છે જ. પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને આપણા સાહિત્યમાં સત્કાર આપવો ઇષ્ટ છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં મૂર્તિમન્ત થએલું છે. છેલ્લી આગબોટમાંથી ઉતરેલાં નૉવેલો વા માસિકોની વાર્તાઓ એ યૂરોપનું મહાન સાહિત્ય નથી; એનું ચર્વણ એ તો ઘણીવાર ઘાસનું ચર્વણ કરવા સમાન હોય છે. એના મ્હોટા દંડુદંડ વર્તમાનસમયમાં પણ Dynasts કે Saint Joan જેવી કૃતિઓજ ગણાય છે, અને વસ્તુતઃ એનાં અમરફળ તો એ કરતાં પણ જુદાં હોય છે. આ

વિષયમાં ખરી વિવેકભરી રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ નવીન વિવેચનશાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રબન્ધ કરવો એ સાહિત્યપરિષદ્નું, કામ છે.

નાટક વિષે લખતાં ડ્રાઇડને ત્રણ જાતના 'publics' યાને ભોક્તા ગણાવ્યા છે. એક તો ખરા વિદગ્ધ અને સંસ્કારી, જેની સંખ્યા સહુથી ઓછી; બીજા 'warm young men' ઉત્સાહી યુવકો, જેમનો કલાવિષયક ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરછલ્લો અને ભ્રાન્તઃ એમની સંખ્યા વધારે; અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનન્દ જ માગે છે–એમની સંખ્યા બહુ મ્હોટી. આમ વિદ્વદ્ભોગ્ય, યુવકભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એમ સાહિત્યના ત્રણ વર્ગો પડે છે. અહીં વિવેચનશાસ્ત્રનો વિકટ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહેછે કે આમાંથી કયા વર્ગના પ્રેક્ષક કે વાચક માટે કવિએ કાવ્ય નાટક કે નવલકથાઓ રચવી ? વર્તમાન સમયમાં આ ત્રીજા વર્ગ તરફ તાણી જનારાં બે જબરાં વહેણ છે; એક તો આ જમાનો democratic યાને લોકસામાન્યના મતની દરકાર કરનારો છે; બીજું, એ દ્વારે ધનની પ્રાપ્તિ હોઇ કવિને પણ એ માર્ગે જ સરવાનું મન થાય છે. યુવકો એ ભવિષ્યની પ્રજા હોઇ, અને નવી રસભાવનાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોઈ, એમની દૃષ્ટિમાં નવાં તેજ પ્રકટ થતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય તો યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાનો પણ સંભવ છે જ. ખરા વિદગ્ધ અને સંસ્કારી વિવેચકો જડ ન થઇ જાય તો એમની દૃષ્ટિ સહુથી ઉત્તમ છે, અને ખરા કવિને એમના જ મતની દરકાર હોવી જોઇએ. પણ એઓ પણ ઊગતી ભાવનાને જોઈ ન શકે એવી ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા અને જડ હૃદયના થઇ જવાનો સંભવ છે. તેથી ઉત્તમ વિવેચકો પહેલા અને બીજા વર્ગના સમન્વય રૂપ છે. પણ તેથી લોકભોગ્ય યાને 'democratic' સાહિત્ય અવગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જગતનું પરમ મહાન સાહિત્ય રામાયણ અને મહાભારત, પંચતન્ત્ર અને ઈસપની વાર્તા—એ લોકભોગ્ય નથી ? એ લોકભોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ છે. પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય જ છે અને તેથી મનુષ્યની બુદ્ધિ અને રસના શાશ્વત અંશો એનામાં પણ રહેલા છે. અને શાશ્વત અંશને એ સાહિત્ય સ્પર્શે છે એમાં એની મ્હોટાઇ છે. પણ પ્રાકૃત જનની પ્રાકૃતતાને પરિણામે એનામાં જે ભ્રાન્ત અને ઉપરછલી દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે, જે કાન્તદૃષ્ટિગમ્ય ઊંડાં તત્ત્વ જોવાની એનામાં અશક્તિ છે, તેને પણ પૂજવી એ democracy અને mob rule વચ્ચે ભેદ ન સમઝવા જેવી ભૂલ છે.

વિવેચનશાસ્ત્રમાં આપણે ઘણું કરવું બાકી છે. સાપ્તાહિક કે માસિક પત્રમાં જે ગ્રન્થાવલોકન થાય છે તેમાં આ વિશાળ ક્ષેત્રની સીમા પણ ભાગ્યે જ ખેડાય છે. વિવેચનશાસ્ત્રની રચનાને અંગે, કલાના અને તેઉપરથી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો એક પ્રકાર છે; સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર લઈએનાં સ્વરૂપલક્ષણ બાંધવાં એ બીજો પ્રકાર છે; અમુક કૃતિના ગુણ દોષ કે ગુણની મર્યાદા અવલોકવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણ દોષનો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઊંડા ઉતરીને સમઝવા યત્ન કરવો એ ચોથો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવ રસિકથી ભિન્ન સ્વાનુભવરસિક વિવેચન–જેમાં વાચકના બોધ માટે નહિ પણ પોતાના જ ઉપભોગ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને,

એ રીતે વિવેચનરૂપ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે–ઇત્યાદિ અગણિત રૂપે વિવેચનકલા ખીલવવાની જરૂર છે. કારણ કે જેમ ઊંચું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ઊંચું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગ સુઝાડે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે ઊંચી વિવેચનશક્તિ કેળવવા માટે, આ પરિષદનું શું કર્તવ્ય છે એ આપણે જોયું. પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીલવવા માટે બુદ્ધિ અને હૃદયના સંસ્કાર પણ ઊંચા કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્કારની પોતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના સંબન્ધ વિના સ્વતન્ત્રરૂપે પણ—થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ 'finer breath of all knowledge' જ્ઞાન માત્રનો વધારે સૂક્ષ્મ અને સુન્દર પ્રાણ છે, તો એ પ્રાણને વસવા માટે સ્થૂલ દેહ પણ જોઇએ. પંકજ પણ પંક વિના થતું નથી, તો કવિતાસાહિત્ય પણ બુદ્ધિ અને હૃદયને કેળવે એવાં શાસ્ત્રના કયારા વિના કેમ ઊગે? તે સારૂ, બીજાં શાસ્ત્રની કેળવણી માટે પણ આ પરિષદે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૭

ઇતિહાસ સંશોધન. આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ઘણા છેઃ પ્રથમ તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ જે અત્યાર સુધી ગૂજરાતની વર્તમાન ચતુઃસીમાની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો જોઇએઃ ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનોઃ એ ઇતિહાસનાં ઘણાં બાકાં હજી હવે પૂરવાનાં છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોઘલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકાર કરતું. તે પછી મહમદ ઘોરી અને મહમદ ગિઝની સુધી, અને તે પછી પ્રાચીન-ઇતિહાસસંશોધનની કિંમત થતાં સિકંદરની સવારી સુધી, આપણે ભૂતકાળમાં ગયા. પરંતુ તે પહેલાંનો સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસદૃષ્ટ્યા અપ્રમાણિક એવી વાર્તાઓથી જ ભરેલો હોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે નકામો છે એવી સમજણ ઘણો વખત ચાલી. પરંતુ વધતી જતી શોધને પરિણામે સમઝાયું કે પુરાણમાં કરેલી નોંધ, હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ તથા અન્ય મુસાફરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે. આથી પુરાણની પ્રમાણ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્જિટરે એ પ્રતિષ્ઠાનું સારાસારવિવેચનપૂર્વક એટલું બધું ગૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક ગ્રન્થ કરતાં પણ એનું પ્રમાણ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જવું મધ્યસ્થ ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય, તો પુરાણના કથનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે. તે જ પ્રમાણે તે પછીના સમયમાં આવતાં કેવળ શિલાલેખ, સિક્કા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રામાણ્યને વળગી ન રહેતાં ઇતિહાસ રચવામાં બાધાબાધના સામાન્ય નિયમાનુસાર સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે; વળી વિશેષ,

સાહિત્ય જ્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી થતું, ત્યારે પણ પ્રજાના વાસ્તવિક કે ભાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી કરવા માટે બહુ કામનું થઈ પડે છે. પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મ્હોટું સાધન હજી હવે જ આશાક્ષિતિજ ઉપર ઊગતું દેખાય છે. સિંધ અને પંજાબની સરહદો ઉપર મોહન-જો-ડારો અને હરપ્પાનાં ખોદાણકામથી ઋગ્વેદના બલ્કે તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો ફુટયાં છે. પણ હજી એ માત્ર કિરણો જ છે. એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિઑલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કે: "*The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed, it is as likely as not to have been in the vast richly watered plains of Northen India. Migrations there undoubtedly were–and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Trans-caspia.*" આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વવિદ્‌ની માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની હકીકત સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનાર 'Foreign Tribes' યાને પરદેશી જાતિઓ સંબન્ધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના લેખો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ સૂચવે છે. કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભા વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે. સૌરાષ્ટ્ર, દ્વારકા અને વલભીપુરના ઇતિહાસનાં કેટલાંએ પડ એ ભૂમિમાં દટાએલાં કોઈવાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી, અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટેકો આપશે કે ઉથલાવશે એ વિષે અત્યારે કાંઇ પણ પ્રામાણિક કલ્પના થઈ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના યથાર્થ જ્ઞાન માટે અત્યન્ત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે. બીજું, આપણા ઇતિહાસના રાજવંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શકયા છીએ તેમાં પણ હજી લોકસ્થિતિ વિષે ઘણું જ્ઞાન ઉમેરવું બાકી છે. સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મ્હોટું સાધન હોય છે, પણ દુર્ભાગ્યે, આપણા તે કાળના ઘણાખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિવાય કોઇપણ રસથી ભીંજાવા દીધું નથી. આથી લોકસ્થિતિ જાણવાના વિષયમાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રકટ કરવા માંડયો છે, તથા એને અંગે માત્ર સામાન્ય નિરૂપણથી સંતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ઘણું કામ કરવા જેવું છે. રાયચુરા અને મેઘાણી કાઠીયાવાડની જૂની વાર્તાઓ રાસા વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ઘણું જ કામનું છે. વળી એક સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ 'સર્વશાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી' છે–અર્થાત્‌ કાવ્યનું જ મુખ નિહાળતાં કાવ્યનાં સેવક છે–અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરૂં પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો ઇતિહાસ એ જીવંત માંસ અને

રુધિર વિનાનું માત્ર કાલનું મૃત હાડપિંજર છેઃ તે માટે આપણો ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે નન્દશંકર તુળજાશંકર અને કનૈયાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કલા ખાતર સત્યનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય તો ગૂજરાતના ઇતિહાસ ખાતર કલાનો ભોગ આપવા પણ ભાઈ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશું. આપણે એમને કહીશું કે સત્ય અને કલા–ઇતિહાસ અને કલા–ઉભયનો સુન્દર સમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કલામાં અનિપુણ કે ઇતિહાસમાં યથાર્થતાની કિંમત ન સમઝી શકે એવા પ્રાકૃત નથી. છતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કલાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ; કારણ કે કલાનાં ક્ષેત્ર ઘણાં છે, ઇતિહાસનું એક છે.

વળી, એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉભય વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? મુંબઈ ગેઝેટીયરે **गुर्जर राष्ट्र** (सं) **गुर्जररट्ट** (प्रा) ઉપરથી ગુજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી. પરંતુ 'ગુર્જરરટ્ટ' ઉપરથી 'ગૂજરાડ' કે 'ગૂજરાટ' થાય, 'ગૂજરાત' ન થાયઃ એ શબ્દો કોઇ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગૂર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત કાઢવું એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તેથી પછીના વિદ્વાનોએ **गुर्जरत्रा** શબ્દ જે ડેડવાણકના તથા મંગલાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઊપજાવ્યો છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકાતું નથી એ ખરૂં પણ તે સામે થોડાક વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો 'ત્રા'નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને **त्र** (**अत्र तत्र, सर्वत्र, अन्यत्र**) લાગે છે તે સિવાય, કોઇ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી. તે સાથે સુરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા ત્રણ દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાંધો વજનદાર છે, પણ અશોકના **धंमयुतस च योणकंबोज गंधारानं रिस्टिक पेतेणिकानं ये वापि अंवे अपराता** (ગિરનાર) **धंमयुतस्य योनकंबोजगंधालेसु लठिकपितेनिकेसु ए वा पि अंने आपलंता** (ધૌલી), **ध्रमयुतस योनकंबोयगंधरनं रस्टिकनं पितिनिकनं ये वपि अपरंत** (શહબાઝગઢી) **ध्रमयुतस योनकंबोजगंधरनं रट्रकपितिनिकन ये व पि अञे अपरत** (માનસેરા) એમ ચાર જુદાં જુદાં સ્થળના લેખમાં **पेतेणिक, पितेनिक पितिनिक** શબ્દ છે તેનો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ **प्रतिष्ठानिक** માન્યો છે, ત્યાં પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે **ष्ट** નો **ठ** થાય 'त'.ન થાય એ વાંધો ગણ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પતિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને **पितनिक** શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. અંગુત્તર નિકાયમાં **रट्ठिकस्स पेत्तनिकस्स** અને **रट्ठिको पेत्तनिको** એમ એ શબ્દયુગલ બે વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર **गामगामिकस्स पूगगामणिकस्स गामगामिको पूगगामणिको** ઇત્યાદિ રાજ્યના અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ ટીકાકારે કર્યો છે. એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ **रिस्टिक पेतेणिकनो** એ જ અર્થ થવો ઘટે છે. અર્થાત્ **पेतेणिक** એ **प्रतिष्ठानिक**=પૈઠણનું એમ નહિ. પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ **पेतनिक=पैतृक** સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો બીજો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે **तृ** નું **त्त** કેમ થાય? પણ **तृ** નો **त्रु** ઉચ્ચાર થવાથી **त्त** થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુત્તર નિકાયમાં **रट्ठिकपेत्तनिक**નો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ બેસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ 'યવન–કમ્બોજ—ગાંધાર—રાષ્ટ્રિક—પેતેણિક (પિતિનક) અને બીજા અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેણિકની ગણના કરી છે. બંને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઇ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઇ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાચક નામથી ઓળખાયાં કરે, અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ જાય. આ રીતે **रट्ठिक पेत्तनिक** શબ્દની ગતિ થઇ હોય. ગમે તેમ હોય પણ **पेत्तनिक** શબ્દનો **प्रतिष्ठान** શબ્દ સાથે સંબન્ધ સર્વમાન્ય રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી **गुर्जरराष्ट्र** ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો યત્ન સફળ થતો નથી—જો કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાંએ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે. હજી 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'રાત' ઊપજાવવાનો એક મન્દ યત્ન સંભવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય **ण** નો દન્ત્ય **न** થાય છે અને **ष** નો **स** થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય **ट** નો—દન્ત્ય **त** કેમ ન થાય? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં **ट** પણ મૂળ **त** (**राज्+त्र=राष्ट्र**) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે. વળી ભરતે કહ્યું છે કે **चर्मण्वतीनदीपारे ये चार्बुदसमाश्रिताः । तकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत्**—અર્થાત્ ચંબલ નદીની પારના અને આબુના વાસીઓ **त** વધારે બોલે છે: એ વાક્ય પણ કાંઇ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાંખે? આ વિચારપરંપરાનું બીજ **गुर्जरत्रा** શબ્દની વિચિત્રતા, અને દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું વિસ્મરણ નથી. વળી એક બીજી સૂચના પણ કરવાની સૂઝે છે: ગૂજરાત =ગુર્જરરાષ્ટ્ર હોય તો તે=ગુર્જરોનું રાષ્ટ્ર એમજ શા માટે હોવું જોઇએ? ગુર્જર (ઉત્તર ગૂજરાત) અને રાષ્ટ્ર જે લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) નામે પ્રસિદ્ધ છે તે મળીને થએલો દેશ અથવા ગુર્જરોનો લાટ, દક્ષિણ લાટથી ભિન્ન ઉત્તર લાટ, એમ અર્થ પણ ન હોઈ શકે? લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી થએલો શબ્દ છે, અને ટૉલેમી, વાત્સ્યાયન વગેરેને જાણીતો હોઇ, અશોકના લેખમાં **लठिक** નામનો જે એક 'અપરાન્ત' (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે અંતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશ દેશમાંનો એક) કહ્યો છે તે લાટ જ હોવાનો સંભવ છે. લાટ–અન્તર્ગત ભરૂચ નગરમાં ગુર્જરોની એક શાખાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રટ્ટ જાતિના રાજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ સંભવ છે, એમણે દક્ષિણમાં મ્હોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને ગૂજરાતમાં આવેલા લાટ ઉપર પણ એમની સત્તા કોઈ કોઇવાર પહોંચી જતી. આપણો પ્રાન્ત ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગના દક્ષિણ ઉત્તર પ્રદેશ મળીને બનેલો છે, અને એમાં ત્રીજો ખંડ સૌરાષ્ટ્રનો ઉમેરતાં, એકતા અને અનેકતાની એક અદ્ભુત ત્રિમૂર્તિ—બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ સમી અને કાંઈક એમને મળતી—આપણી દૃષ્ટિ આગળ ચીતરાઇ જાય છે.

આ રાજકીય ઇતિહાસમાંથી ફલિત થતો ગૂજરાતના જનસમાજના બંધારણનો અને એની

ભાષાનો ઇતિહાસ પણ ઇતિહાસના ગવેષકોએ હજુ પુષ્કળ શોધવાનો છે. ગૂજરાત જેટલી જ્ઞાતિઓ હિન્દુસ્થાનના બીજા કોઈ ભાગમાં નથી, અને જ્ઞાતિવિભાગનાં જે કારણો બીજા ભાગમાં પ્રવર્તેલાં છે તે ઉપરાંત અહીં બહુ વિશેષ છે. એ સર્વ જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ અને રિવાજ સંબન્ધી ઘણી માહિતી બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં સંકલિત કરેલી છે, તથાપિ ઘણાં વર્ષો ઉપર થએલા એ કાર્યને અત્યારે ફરી શોધવા વધારવાની જરૂર છે, તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે.

૮

ત્રીજું આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજી ઘણો વધારે શોધવાનો છે. સરજ્યોર્જ ગ્રીયર્સન એમનાથી જે બન્યું તે કરીને લખે છેઃ—

ભાષા.

"We have thus a connected chain of evidence as to the growth of *the Gujarati language from the earliest times. We can trace* the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses *of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper. No* single step is wanting for nearly four thousand years." આ આપણી ગરવી ગૂજરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે. અને તેથીજ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ઘણું છે. ગ્રીયર્સને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધોના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ દોરી છે. પરંતુ ટેસિટોરી અને નરસિંહરાવભાઇએ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે. પણ તેઓએ કર્યું છે તે કરતાં હજી ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવશેષો કેટલાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ સળંગ કાવ્યો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક સ્થિર અવિકારી ભાષા—જેનું વ્યાકરણ હેમચન્દ્રે ઘડી આપ્યું છે—એમ મનાઇ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છેઃ જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં મૂકી—આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઇએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન—રાજસ્થાન—થી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જડયું છે તે રચવામાં પણ મ્હોટો અંશ જૈનોનો છે. પણ હેમચન્દ્ર વગરેએ ઉચ્ચરેલાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જૈનેતર થકી પણ રચાએલું હોય તો તે સંભવિત છે. એ સઘળું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રબળ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર દક્ષિણ 'અપરાન્ત'નું છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગૂજરાતી છીએ. આપણા ગૂર્જરાતમાં આવ્યાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ——પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત, પછી શૌરસેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુર્જરોની મૂળ ભાષા દર્દસ્તાની યા પૈશાચીઃ આટલાં તત્ત્વોમાંથી થએલો મનાય છે. હવે આ સઘળાં તત્ત્વોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કોશમાં આપણે બનાવવી જોઇએ. તેમાં પૈશાચીનું તત્ત્વ શોધવું કઠણ છે તથાપિ તે માટે

યત્ન થવો જોઇએ, અને અશિષ્ટ મનાતા એના જૂના ખેચરાની બોલીના શબ્દો પણ એકઠા કરીને તપાસવા જોઇએ. આ સઘળું કાર્ય અસાધારણ મહત્ત્વનું છે તેવું જ ખર્ચનું છે: વળી વર્તમાન જમાનામાં કોઇ પણ કોષ જ્યાં સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને બંગાળી સાથેના સમાનતા અંશો નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે. Political Federationની ભાવના સાથે Linguistic Federationની ભાવનાને જોડવી જ પડશે.

૯

વિજ્ઞાન.

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઇએ. આ વિષયમાં જે કાર્ય કરવાનું હોઇ શકે તેનાં બે પ્રકાર છે: એક નવી શોધ, અને બીજો લોકપ્રચાર. નવી શોધની બાબતમાં તો ગૂજરાતે આખા હિન્દને બલ્કે સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સાથે રહીને કામ કરવાનું છે. પણ જે ન્હાનું કામ —છતાં અતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ્ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે. છેલ્લાં દશ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઇએ, તો પણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજુ નહિં જેવો છે. અને એ પ્રચાર સારી પેઠે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે ખરા અન્તઃકરણથી મ્હોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે. મ્હારા મિત્ર મિ. કૌર્લિલ—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિમાં એનજીનિયરિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એનજીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે કલકત્તા રિવ્યૂમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડયા છે, એમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાંને આભારી છે. આ કહેવું ઇંગ્લંડ પરત્વે ખરૂં છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે. ઔદ્યોગિક કારખાનાંથી ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાંને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે મ્હોટો ભાગ લે છે: બલ્કે ઇંગ્લંડ પણ શાળા અને કારખાનાંને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશોથી–ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી–પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ હાનિ સહન કરે છે. આપણા દેશમાં કારખાનાંના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી બહુ ઉપયોગી થશે: બલ્કે, આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતાનુગતિક અને જમાનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિષદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સારૂ જે કાંઇ યત્ન થઇ શકે તે કરવા મચી પડવું જોઇએ. આરંભમાં વિજ્ઞાનનાં લોકપ્રિય ભાષણો અને પ્રયોગો ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઇએ, અને એ કામમાં પ્રજાની સેવા કરવા ડૉ. કાન્તિલાલ, ડૉ. નાયક, પ્રોફેસર વીરમિત્ર દીવેટીઆ, રા. પોપટલાલ શાહ, રા. સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્જન્યરાય મેઢ, અને રા. વિજયલાલ ધ્રુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પણ ઘણા ભાઇઓ સાહાય્ય કરશે.

૧૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણું બે જાતનું કર્તવ્ય છે. એક તો આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મીરાં અને નરસિંહ મહેતાથી માંડી આજ પર્યન્ત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિન્દુસ્થાનમાં અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સંકળવાનું મ્હોટું કાર્ય છે. પણ એટલેથી જ સંતોષ પામવાનો નથી. જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનું છે, તેજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યું હતું. પરંતુ એ કાર્ય મહાન કવિઓ જ કરી શકે. આપણે તો, એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતન્ત્ર શાખારૂપે કેળવી પોષી સંવર્ધી શકીએ. તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે, અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણ સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક શાસ્ત્ર છે એ સમજણ પણ ભૂલ ભરેલી છે. જ્ઞાનની સર્વશાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવ જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતન્ત્ર શાખારૂપે, ચિન્તન; એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિદૃશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબન્ધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ભાવનાઓ—ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે. એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એ જ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, પ્રેરી શકશે. અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગબેરંગી પરપોટા જેવું જ રહેશે.

તત્ત્વજ્ઞાન.

વણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને એના વિસ્તાર તેમજ ગુણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે.

ક્ષણવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરલ સુબોધ અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે! કેળવણીના કાર્યમાં પડેલાને જણીતું છે કે અત્યારે સેંકડો પુસ્તકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાલ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે. તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અજાણ્યાં ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુગ્રાહ્ય રૂપમાં મુકવામાં આવે છે. આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્વાન લેખકોની તેમજ બાહોશ પ્રકાશકોની જરૂર છે. બીજું: કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતે જ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સૂત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ ચાલ્યાં કરે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડયા પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કાંઈક રૂપાન્તર સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે. આ 'adult education'નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી; ધનિકોને પણ શાળા છોડયા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સંભવ છે. ત્રીજું, કૃષ્ણ ભગવાને જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આહીરોને પોતાના માન્યા હતા તેટલા જ પ્રેમથી ગામડાંની વસ્તીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે. અને તેથી ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશ્ન,—એ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રોચક તેમજ હિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે.

૧૨

પરિષદ્‌ના સામાન્ય ઉદ્દેશ સંબન્ધી, સાહિત્યના સઉલ્લાસ માટે જોઈતી વસ્તુસ્થિતિ સંબન્ધી, અને તે તે વિભાગમાં કરવાના કાર્યની દિશા સંબન્ધી, યથાશક્તિ અને યથાવકાશ મ્હારા વિચારો આપની સમક્ષ મેં મૂક્યા. અન્તમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મ્હારૂં નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પડેલી એક બે મુશ્કેલીઓ નોંધવા જેવી છે. ગયા માર્ચ માસના મૉડર્ન રિવ્યુમાં એક સ્થળે હિન્દુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મ્હોટી ચાર ભાષાના આંકડા આ પ્રમાણે છે:—

હિન્દી બોલનારની સંખ્યા.			૯૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી	,,	,,	૪૯,૨૯૪,૯૦૦
મરાઠી	,,	,,	૧૮,૭૯૮,૦૦૦
ગૂજરાતી	,,	,,	૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સંખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પંચમાંશ પણ નથી, અને ગૂજરાતી બોલનારની એક દશાંશ પણ નથી. આ કારણથી અન્ય પ્રાન્તોમાં લેખકોને એમના પુસ્તકના વિક્રયથી જે

પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં દુર્લભ છે. વિશેષમાં આપણે ત્યાં બીજા પ્રાન્તો જેવા આર્થિક જવાબદારી માથે લઇને પુસ્તક છાપનારા ('ગૂજરાતી' અને 'સસ્તું સાહિત્ય' એ બેને ગણીએ તો તે સિવાય) પ્રકાશકો નથી, તેથી મ્હોટે ભાગે ગ્રન્થકર્તાને પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છપાવવાં પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાંથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ બીજામાં પડી શકતો નથી. દેખીતી રીતે જૂજ અને હલકું જણાતું આ આર્થિક કારણ વસ્તુતઃ આપણા સાહિત્યના વિકાસમાં એક મ્હોટું પ્રતિબન્ધક છે. એની સામેના ત્રાજવામાં મૂકી શકીએ એવી બે બાબતો છે. એક તો આપણા પ્રાન્તમાં મધ્યમ વર્ગની જનસંખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારનાથી અડધી હોઇને પણ હિન્દી કરતાં ચઢીઆતું સાહિત્ય બંગાળ ઉત્પન્ન કરી શક્યું છે તેમ ગૂજરાત પણ ધારે તો કરી શકે. અને પ્રકાશક મંડળની ખામી પણ આપણી સાહિત્યસંસ્થાઓ જરા ઉદારતાથી કામ કરીને પૂરી શકે. તે માટે આ પ્રતિબંધક કારણથી મુંઝાઇ ન રહેતાં, આપણી કાર્યસિદ્ધિ માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એનો વિચાર કરીએ તો–'**શ્લોકાર્ધેન પ્રવક્ષ્યામિ**' એ ન્યાયે સઘળો ઉત્તર ત્રણ શબ્દોમાં સમાવી શકાય છેઃ (૧) માતૃભાષા; (૨) ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ; અને (૩) તે તે વિષયનાં મંડળો. આમાં, માતૃભાષા એટલે ગૂજરાતીમાં સારી રીતે લખતાં આવડે, અથવા તો એનો એક સ્વતન્ત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ થાય, અથવા તો ગૂજરાતીને સંસ્કૃત પ્રત્યે માતૃબુદ્ધિને બદલે સપત્નીબુદ્ધિથી જોતાં શીખવાય એ વિવક્ષિત નથી. વિવક્ષિત એ છે કે જ્યાં સુધી આપણા વિદ્યાલયો અને છાત્રાલયો ગૂજરાતી ભાષામાં જ ચાલતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના ઊહાપોહથી ગાજે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં ઉચ્ચ વાઙ્મય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. પરંતુ આ કરવા માંટે ગૂજરાતના સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિત્વને પોષે એવી એક યુનિવર્સિટિ ગૂજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭ માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટિઓ સ્થપાઇ તે વખતે સર ચાર્લ્સ વૂડે પ્રકટ કરેલી આશા કે ગ્રેંડયુએટો પોતાનું જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઊતારશે એ અત્યાર સુધી સફળ થઇ નથી તેનું કારણ ગ્રંડયુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટિના શિક્ષણમાં સર્વ શાસ્ત્રના મણિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પરોવાએલી નથી એ જ છે. રાજા રામમોહનરાય અને મેકોલેએ સ્થાપેલી અને સર ચાર્લ્સ વૂડે અભિષિક્ત કરેલી શિક્ષણપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એના એ રૂપમાં જ ચાલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પુરી નિશાની છેઃ સુભાગ્યે હવે એ પ્રણાલી બદલવા તરફ વિદ્વન્મત વળ્યો છે. અને ગુજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપીને ઉચ્ચ શિક્ષણનો નવો યુગ આપણે આરંભીએ તો તે સારુ સમય પાકી ચૂકયો છે.

મુંબાઇમાં યુનિવ્હર્સિટિ છે તો પછી ગૂજરાતમાં શામાટે જોઇએ એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર બે વર્ષ ઉપર મ્હેં આપ્યો હતો એજ આજ આપું છું. રાજ્ય—અર્થ—અને મનુષ્ય સંસ્કૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાએલું આ સત્ય છે કે હરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તરવી જોઇએ. ગામડાં તૂટીને ગામ વસે કે ગામ તૂટીને શહેરો વસે, કે શહેરો તૂટીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએજ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી. પણ રાષ્ટ્રદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમાં પક્ષાઘાત છે, અને પક્ષાઘાતવાળું રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાંજ રોગી

રહીને અટકતું નથી, પણ આખા દેહની તંદુરસ્તીને બગાડે છે, અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે. ગૂજરાતની બુદ્ધિશક્તિ કે નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસંપત્તિ બધી મુંબાઇમાંજ જઇ વસે એ કદાપિ ઇષ્ટ નથી. ગૂજરાતના દરેક શહેર ગામ અને ગામડામાં આ શક્તિ સામર્થ્ય અને સંપત્તિનું રુધિર ફરતું રહેવું જોઇએ, જેથી એનો લાભ દરેક અવયવને મળતોજ રહે. કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવા લાયક પણ વસ્તુતઃ ઊંડા વિચાર વિનાની એક દલીલ સાંભળશો કે મુંબાઇની કોલેજમાં ભણવા જવાથી ચાલાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું દુર્ભાગ્ય રજવાડાની સાંકડી ખટપટમાં ઉછરવાનું છે તેમને માટે આ યુક્તિ પણ છે. પણ આવી દલીલ કરનારને પુછશે કે આ સ્થિતિ શાથી ઉદ્ભવી છે? એ દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે મુંબાઇની ઉચ્ચ કેળવણી અને સ્વતન્ત્રતાનું વાતાવરણ જે મુંબાઇમાં જ ભરી મૂકયું છે એનો વિસ્તાર ગૂજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઇએ; અને એ જ ખરૂં જીવન છે: રાજધાની એ જ પ્રજા નથી. કૂપમંડૂકવૃત્તિ બેશક ખોટી છે, પણ કુવા અને નદીઓ વિનાનું મનુષ્યજીવન કેવું? સાગરથી નદીઓની ગરજ સરે? બલ્કે નદીઓ વિના સાગર કેવો? ગૂજરાત વિના મુંબાઇ પણ તેવુંજ. મુંબાઇ માથે ભાર ઘણો છે, એ ભાર ઘટાડો. ગૂજરાત યુનિવ્હર્સિટિ સ્થાપવા માટે ઘણાં કારણો છે. પણ અન્ય કોઈ પણ કારણ ન હોય તોપણ આ એકજ કારણ મુંબાઇના હિતખાતર પણ થોડું નથી. મુંબાઇને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા દેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની વ્હેંચણી થઇ જવી જોઇએ. મુંબાઇથી પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુંબાઇનીજ પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવ્હર્સિટિ થાય તો તે પણ મુંબાઇનો ભાર ઘટાડવા માટે ઇષ્ટ છે. જો કે તેવી જ થશે એમ માનવાને કારણ નથી."

અત્યારે પ્રશ્ન યુનિવ્હર્સિટિ માટે જોઇતા ધનનો જ રહ્યો છે અને ધન પણ ગૂજરાતમાં નથી એમ નથી. તેથી ખરો પ્રશ્ન તો ધનનો પણ નહિ, કિંતુ ધનને દાનમાં વહેવરાવવાનો જ છે. તે માટે પ્રબળ લોકમત ઉત્પન્ન કરવો, સર ચિમનલાલ જેવા અનુભવી જનોને અગ્રેસર કરવા, અને આપણા ધનિકોને રાજારજવાડાઓને અને બ્રિટિશ અધિકારીઓને કર્તવ્યપરાયણ કરવા એ કામ પરિષદે વિના વિલમ્બે ઉપાડી લેવું જોઇએ. પરંતુ એ મ્હોટું કર્તવ્ય કરવામાં ગૂંચાતાં આપણાં ન્હાનાં કર્તવ્ય ભૂલવાં ન જોઇએ. એવું એક ન્હાનું કર્તવ્ય તે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક મંડળોની સ્થાપના છે. આ કાર્ય માટે આપણા અર્વાચીન યુગના પહેલા ખંડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી દાખલો લેવાનો છે. એ જમાનો મંડળસ્થાપનાનો હતોઃ ગૂજરાત વ્હર્નાક્યુલર સોસાઇટિ, બુદ્ધિવર્ધક સભા, ફૉર્બ્સસભા વગેરે મંડળ રચીને સહકારની પદ્ધતિએ સાહિત્યસેવા કરવા માટે એણે ઊંડા પાયા નાંખ્યા છે. એ જમાનાએ એના સમયને ઉચિત મંડળો રચવાનાં હતાં. પશ્ચિમની વિદ્યા પૂર્વમાં કેમ ઉતારવી એટલોજ એના આગળ પ્રશ્ન હતો, વર્તમાન જમાનાનો પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે કસોટીએ ચઢાવી શુદ્ધ કરી અત્રે વસાવવાનો છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને પણ પૂરો ન્યાય આપવા એણે તત્પર થવાનું છે. તે માટે તત્ત્વચિન્તક, ઇતિહાસશોધક, વિજ્ઞાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્યસંવર્ધક, કલાપ્રરોચક આદિ અનેક વિષયનાં મંડળો સ્થાપી ગૂજરાતની બુદ્ધિને અને એની ભાષાને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચઢાવવાની છે.

આપણી પરિષદ્ એકની એક પ્રણાલિકામાં ઘણાં વર્ષો ચાલી. હવે યુગ પરિવર્તનો કાળ

આવ્યો છે. અને સઘળી સ્થિતિ પરિવર્તને અનુકૂળ છે, ક્ષણવાર વર્તમાનને ભેદી ભવિષ્યમાં દષ્ટિ નાંખો. ચર્મચક્ષુ મીંચી, પ્રતિભાચક્ષુથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો. સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાઈ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપલ્લવ. થઇ ગયાં છે, આંબે મ્હોર બેઠો છે. ભ્રમરો ગુંજે છે—શ્રદ્ધા રાખો કે થોડા સમયમાં આમ્રફળ પણ આવશે, ડાળો ફળભારથી લચશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કોયલ ટહૂકશે. આ આપણાં સ્વપ્નાં નથી,આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ સુન્દર આસો માસની શરદ્ પુનમની સંનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર બંસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રભુના અનુગ્રહના આપણે અધિકારી થઇએ, તે માટે શું કરીશું? મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના બાગના બાગવાન થઇશું: ક્યાં નવા રોપ રોપવા, ક્યાં પાણી પાવું, ક્યાં શું ખાતર પૂરવું, ડાળીઓ ક્યાં કેવી વાળવી, કેવી ટેકાવવી, ક્યાં કાતર મુકવી, કોની કલમ કાપવી ક્યાં ચોટાડવી ઇત્યાદિ અસંખ્ય વિગતોવાળી બાગવાનની કલા આપણે શીખીશું અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે—

सह वीर्यं करवामहै । तेजस्विनोऽप्यधीतमस्तु मा विद्विषामहै
मा विद्विषामहै
मा विद्विषामहै ॥

शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु आत्मकलासमृद्धिरस्तु ॥
सर्वे मेधाविनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
आत्मज्योतिश्च पश्यन्तु मा कश्चित्तमं आप्नुयात् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

કાવ્ય વિશે કંઈક

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारान्न दीप्यते ॥

× × ×

गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥
तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

જે શબ્દનામનું જ્યોતિ સંસારમાં ન પ્રકાશતું હોય તો આ સમગ્ર ભુવનત્રય ઘોર અન્ધકારમય થઈ જાય.

ગૌ (વાણી) યોગ્ય રીતે વપરાઇ હોય તો તે કામદુઘા ગૌ (ગાય) છે એમ ડાહ્યા માણસોનું માનવું છે. પણ તે જ અયોગ્ય રીતે વપરાએલી, વાપરનારનું જ ગોત્વ (બળદપણું) કહીઆપે છે.

એટલા માટે કાવ્યમાં અલ્પ પણ દોષની કોઇ પણ કારણે ઉપેક્ષા કરવી નહિ. સુન્દર શરીર પણ કોઢના એક ડાઘાથી દુર્ભગ થાય.

દંડી

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

પણ મહાકવિઓની વાણીમાં વ્યંગ્ય એ કોઇ જુદી જ વસ્તુ છે. જે સુંદરીઓમાં તે તે પ્રસિદ્ધ અવયવોથી ભિન્ન લાવણ્યની જેમ શોભે છે.

આનંદવર્ધન

नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥
तथाहि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥

ઋષિ ન હોય તે કવિ ન હોય એમ કહેવાય છે, અને ઋષિ એને દર્શન થયું છે માટે કહેવાય છે. વિવિધ વસ્તુઓના ધર્મોના અંશના તત્ત્વનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) તે દર્શન કહેવાય છે.

તત્ત્વ દર્શનથી જ તે શાસ્ત્રોમાં કવિ કહેવાય છે. અને લોકમાં દર્શનથી અને વર્ણનથી કવિ શબ્દ રૂઢ થયો છે.

જેમકે: આદિ કવિ મુનિને નિત્ય સ્વચ્છ દર્શન હતું છતાં પણ જ્યાં સુધી વર્ણનાનો જન્મ ન થયો ત્યાં સુધી કવિતાનો ઉદય ન થયો.

ભટ્ટ તોત—હેમચન્દ્રના કાવ્યાનુશાસનમાંથી

संनिवेशविशेषात्तु दुरुक्तमपि शोभते ।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तरालेस्रजामिव ॥
किंचिदाश्रयसौंदर्याद्धत्ते शोभामसाध्वपि ।
कान्ताविलोचनन्यस्तंमलीमसमिवांजनम् ॥

દોષવાળી ઉક્તિ પણ વિશિષ્ટ સંનિવેશ (રચના) ને લીધે શોભે છે, માળાઓના અંતરાલમાં ગૂંથેલા ખાખરાના નીલ પાનની જેમ.

કંઇક અસાધુ પણ આશ્રયના સૌંદર્યને લીધે શોભે છે. જેમ કાન્તાની આંખમાં આંજેલું કાળું આંજણ.

न नितान्तादिमात्रेण जायते चारुता गिराम् ।
वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृतिः ॥

'નિતાન્ત' જેવા શબ્દો માત્રથી વાણીની ચારુતા થતી નથી. પણ વક્ર અભિધેય જેવું છે એવી શબ્દોક્તિરૂપ વાણીની અલંકૃતિ ઇષ્ટ છે. ભામહ

आधानोद्धरणे तावद् यावद्दोलायते मनः ।
पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥

જ્યાં સુધી મન દોલાયમાન હોય ત્યાં સુધી શબ્દ મૂકવાની અને ખસેડી લેવાની ક્રિયા ચાલે છે. પણ પદનું સ્થૈર્ય સ્થાપત થતાં બસ સરસ્વતી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાસ્તાવિક વામનની કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાંથી

येऽपि शब्दविदो नैव नैव चार्थविचक्षणाः
तेषामपि सतां पाठः सुष्ठु कर्णरसायनम् ॥

જેઓ શબ્દને જાણતા ન હોય, અને અર્થ પણ સમજતા ન હોય તેમને પણ સત્પુરુષોનું વાચન સરસ કર્ણના રસાયન જેવું લાગે છે.

यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान् दंष्ट्राभिश्च न पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्याम् तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥

જેમ વાઘણ, બચ્ચું પડી જાય કે બચ્ચાને વાગે એ બન્નેની બીકથી, બચ્ચાને દાંતથી લઇ જાય પણ પીડા ન થવા દે, તેવી રીતે વર્ણોનો પ્રયોગ (ઉચ્ચાર) કરવો.

પ્રાસ્તાવિક. કાવ્યમીમાંસામાંથી

उपशमफलाद् विद्याबीजात् फलं धनमिच्छतो
भवति विफलो यद्यायासस्तदत्र किमद्भुतम् ।
न नियतफला कर्तुं भावाः फलान्तरमीशते
जनयति खलु व्रीहेर्बीजं न जातु यवांकुरम् ॥

જેનું ફળ ઉપશમ છે તેવા વિદ્યા બીજમાંથી ધનરૂપી ફળની ઇચ્છા રાખનારનો પ્રયાસ જો વિફળ જાય તો તેમાં શું નવાઇ છે! જેમનું ફળ નિયત છે તે બીજું ફળ આપી શકતા નથી. વરીનું બીજ જવના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી.

પ્રાસ્તાવિક. હેમચંદ્રનું કાવ્યાનુશાસન.

ધી "સૂર્યપ્રકાશ" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળચંદભાઇ ત્રીકમલાલે છાપ્યું
ઠે૦ પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

કાવ્યની શક્તિ

यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात् ।
स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ॥[1]

આપણું વિવેચનસાહિત્ય પોતાના વિષયને સ્પષ્ટ કરવાને વધારે વિશાલ અને ઊંડી દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કરતું જાય છે. અંગ્રેજી દ્વારા ઉપલબ્ધ થતું બીજી મહાપ્રજાઓનું સાહિત્ય જોઈ ને તેની દૃષ્ટિ વિશાલ બને છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈ ને ઊંડી બને છે. આમ થવામાં કંઈક સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપેક્ષા થતી જણાય છે. પશ્ચિમનું વિવેચનસાહિત્ય જેમ લાંબા ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, તેમ આપણું પણ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થવું જોઈએ. પશ્ચિમના વિચારોનો તેણે સંપૂર્ણ લાભ લેવો જોઈએ પણ તેની સાથે પોતાના ઇતિહાસનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આમ નથી થતું તેનું કારણ એ છે કે આપણા શિક્ષિતો આપણા કરતાં પશ્ચિમના વિવેચનનો ઇતિહાસ વધારે જાણે છે. તેમના અભ્યાસમાં આપણું વિવેચન આવતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એમ નહિ થાય ત્યાંસુધી આપણા જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થવો શક્ય નથી. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોના કેટલાક વિચારો ઘણા જ તાજા અને સ્વતંત્ર વિચારપદ્ધતિને ગતિ આપે તેવા છે. આપણે એનો અભ્યાસ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી આપણું વિવેચન માત્ર પશ્ચિમના બદલાતા વિચારોના પડઘારૂપ રહેશે અને આપણો અભ્યાસ આપણા ભૂતકાળમાં મૂળ ઘાલી કદી સ્વતંત્ર રીતે વધશે નહિ. થોડા અભ્યાસીઓ તેનો અભ્યાસ કરશે પણ તેઓ પોતાના અભ્યાસનું ફળ બીજાને નહિ આપી શકે. અભ્યાસની ભૂમિકા વિના બીજાઓ તેમનું વિવેચન સમજશે નહિ. અને તેનાં પુસ્તકો પણ લખાશે નહિ કારણ કે વિદ્યાર્થી સિવાયની સામાન્ય બજારૂ ખપત ઉપર આધાર રાખીને આવું પુસ્તક પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

બીજી બાજુ અંગ્રેજી દ્વારા પશ્ચિમના જે કલામીમાંસા(Aesthetics)ના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે તેનાથી આપણું વિવેચનસાહિત્ય ઊંડું થવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સંસ્કૃત વિવેચનસાહિત્ય પણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બંધાયેલું છે એ ખરું. પણ માત્ર કલામીમાંસા સાહિત્યકલાના વિવેચનને એકદમ ઉપકારક થઈ જાય એ અત્યારે સંભવિત નથી. કલામીમાંસા પોતે જ હજી ઘણી અપૂર્ણ છે. પાશ્ચાત્ય કલામીમાંસકોએ અત્યાર સુધી અનેક પરસ્પર વિરોધી મતો જ આપ્યા કર્યા છે. પણ એ સિવાય વિશેષ કારણ એ છે કે કલામીમાંસા કલાસામાન્યની જ ચર્ચા કરી શકે. હવે કલાઓ એક બીજાથી એટલી બધી ભિન્ન છે, ભિન્ન ઉપાદાનોથી કલા કલાની શક્તિ, તેની મર્યાદા, હૃદયગમ્ય થવાની રીતિ અને તેનાથી ઉપજતા સંસ્કારો એટલાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, કે માત્ર કલાસામાન્યની ચર્ચાથી દરેકોઈ એક કલાની શક્તિનો ખાસ ખ્યાલ આવી શકે નહિ. કલામીમાંસાનો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે

---

૧ જેની ઉઘડવાની–ખીલવાની શક્તિથી વિશ્વ ક્ષણમાં ઉઘડે છે તે, પોતાના સ્વરૂપમાં વિશ્રાન્ત એવી, શિવ પ્રતિભાને હું વંદું છું.

આગળ ચાલવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે, પણ વિવેચનને માટે હજી તો હરકોઈ એક કલાનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. એક કલાનો અભ્યાસ બીજીને ઉપકારક થાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

ત્યારે કાવ્યની શક્તિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો કાવ્યકલાને જ મુખ્યત્વે દૃષ્ટિ આગળ રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

કાવ્યકલાની શક્તિ અને તેની મર્યાદા બન્ને તેના ઉપાદાન ઉપર આધાર રાખે છે. કાવ્યનું ઉપાદાન અર્થપ્રતિપાદક શબ્દ છે એમ કહીશું. અંગ્રેજ કવિ શેલિ બીજી બધી કલા કરતાં કાવ્યકલાની શક્તિ વિશેષ માને છે કારણકે તેનું ઉપાદાન શબ્દ અર્થવ્યંજક છે. ચિત્રકારનો રંગ પોતે અર્થવ્યંજક નથી પણ કવિનો શબ્દ પહેલેથી જ અર્થવ્યંજક છે. પણ તે અર્થવ્યંજકતા સાથે જ એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. શબ્દો માત્ર સામાન્ય ધર્મોના બોધક હોય છે. પશ્ચિમના તેમ જ પૂર્વના પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ સંમત થાય છે કે શબ્દ માત્ર 'ઉપાધિ' એટલે સામાન્ય ધર્મનો બોધ કરે છે. હવે કલામાં રસનિષ્પત્તિ વિશિષ્ટ પ્રત્યયમાં રહેલી છે. પ્રદીપકાર ગોવિન્દ કહે છે, **प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारम्।** પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ ચમત્કારક છે, કારણકે તે અત્યન્ત વિશિષ્ટ છે. કોઈ અનેકરંગી મૂળ ચિત્ર કરતાં માત્ર તેજછાયાનો તેનો ફોટો ઓછો રસપ્રદ લાગશે. હવે બીજી કલાઓમાં કૃતિ જે ઉપાદાન દ્વારા આપણી ઇન્દ્રિયોને ગોચર થાય છે, તે ઉપાદાન, ગોચર થતાં જ, વિશિષ્ટ સંસ્કાર પાડે છે. ઝાડનું ચિત્ર જોતાં ઝાડની વિશિષ્ટ આકૃતિ જ દૃગ્ગોચર થાય છે. સંગીત સાંભળતાં સંગીતના વિશિષ્ટ સૂરો જ શ્રવણગોચર થાય છે. પણ 'પ્રેમ' શબ્દ સાંભળતાં પ્રેમનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચિત્તમાં અંકિત થતું નથી. માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો જ બોધ થાય છે જે રસોદ્બોધક નથી. આવા ઉપાદાન દ્વારા કાવ્યે વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડવાના છે. આ મુશ્કેલી એક શબ્દ એકલો બોલાય તે કરતાં વાક્યમાં બોલાય ત્યારે કંઈક ઓછી થાય છે. 'બાળકને કુતરાં ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો' એમાં પ્રેમ કંઈક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લે છે. અને તે પ્રમાણે વાક્યોનો સંદર્ભ થતાં અને તેમાંથી પ્રબંધ થતાં એ મુશ્કેલી ઓછી ઓછી થતી જાય છે. વાક્યનું તાત્પર્ય કોઈ વિશેષાર્થ છે એમ પ્રાચીનોએ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. છતાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવા કાવ્ય એક ભંગીનો આશ્રય લે છે. આ ભંગી તે લક્ષણા અને અલંકાર છે. બીજી કોઈ કલા કરતાં કાવ્ય કદાચ અલંકારનો સૌથી વધારે આશ્રય લે છે. અલંકાર, વસ્તુથી ભિન્ન, વસ્તુને અલંકૃત કરવાને યોજેલી, આગન્તુક વસ્તુ છે એમ કહેવું ખોટું છે. કાવ્યને સમજાવવા વસ્તુ અને અલંકાર એવો ભેદ સ્વીકારાય તેનો વાંધો નથી, પણ તેને તત્ત્વતઃ ભિન્ન માનવાં તે ખોટું છે. અલંકાર, સામાન્ય અર્થની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવવાને જ કાવ્યમાં આવે છે. એક સામાન્ય દાખલો લઈએ: 'મારું મન જાણે ડોળાઈ ગયું.' મનની ક્રિયા તરીકે ડોળાવાનું કથન થતાં આપણે મન સાથે એ ક્રિયાનો અન્વય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે માટે, પાણી ડોળાવાની ક્રિયા, ચિત્ત બને તેટલું પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને એ ક્રિયાનો કયો અંશ મન સાથે અન્વય પામે છે તે વિચારી લઈને તેનો અન્વય કરે છે. તેમ કરતાં મનની સ્થિતિનું જે વિશેષ રૂપ પ્રતીત થાય છે તેથી વર્ણનમાંથી રસ આવે છે. કોઈ ઘરેણું સુંદર હોય, તે માણસને પહેરાવવાથી માણસ સુંદર લાગે, તેમ અહીં થતું નથી.[1] અહીં

૧. તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો આ દૃષ્ટાંતમાં પણ એમ બનતું નથી. ગમે તે સુંદર વસ્તુ ગમે તે વસ્તુને અલંકૃત કરી શકશે નહિ. તેમાંપણ ઔચિત્ય જોઈએ જ છીએ.

ડોળાવાની ક્રિયા પોતે સુંદર છે માટે તે મનને લગાડવાથી મન સુંદર લાગે છે એમ બનતું નથી પણ ડોળાવાની ક્રિયા મનને લગાડવાથી મનની અભિપ્રેત દશા વિશેષ રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમાં રસનિષ્પત્તિ રહેલી છે. ઉપર કહ્યો તે ભ્રમ અલંકાર શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આગન્તુક નથી. કાવ્યમાં કશું આગન્તુક હોઈ શકે જ નહિ. કલામીમાંસક ક્રોશેએ આપેલી દલીલથી આનો વિચાર કરીએ. તે પૂછે છે: 'જેને તમે અલંકાર કહો છો તે કાવ્યમાં એકતા પામ્યો છે કે નહિ?' જો પામ્યો હોય તો તે આગન્તુક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી.

અલંકારનું આ જ ખરું સમર્થન છે. પ્રામાણિક આલંકારિકોએ તેનું આ સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. ધ્વનિકાર કહે છે:

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग् यत्न निर्वर्त्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥

રસથી આક્ષિપ્ત થતો હોવાને લીધે જે અલંકારનો બંધ શક્ય થાય, અને પૃથક યત્ન વિના બની શકે તે, 'ધ્વનિ' માં એટલે ઉત્તમ કાવ્યમાં ઇષ્ટ છે. આગળ જતાં ટીકાકાર આનંદવર્ધન કહે છે કે **अलंकाराणि निरूप्यमाणदुर्घटनान्यपि, रससमाहित-चेतसः प्रतिभानवतः कवेः अहंपूर्विकया परापतन्ति ।** વિચારતાં દુર્ઘટ લાગે તેવા અલંકારો, રસમાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા પ્રતિભાવાળા કવિ આગળ હરિફાઈથી આવી આવીને પડે છે.[1] છેવટે કહે છે **तस्मान्न तेषाम् बहिरङ्गत्वम् रसाभिव्यक्तौ ।** જ્યાં રસનું વ્યંજન થતું હોય ત્યાં અલંકાર બાહ્યાંગ નથી.[2]

દૃશ્ય વસ્તુને શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ કરાવવા, કાવ્ય જે અનેક અલંકારો વાપરે છે તેમાં માનવ કૃતિ કે માનવ ભાવનું આરોપણ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. આના ઘણા દાખલા કાદંબરીમાં મળે છે. તેમાંનો એક, શાલ્મલિ વૃક્ષના વર્ણનનો, ભાલણના સુંદર અનુવાદમાંથી નીચે ઉતારું છું.

તે તરુખંડનિ સમીપિ શીમલિ વૃક્ષ વિશાલ,
મૂલ અજગરિ વીંટિઉં, જાણી રચ્યૂં આવાલ.
શાખાગ્ર નિર્મોક, જાણી ઉત્તરીય વસંન,
ચુહુ દિશિ વાધી ડાલિ, જાણી ગ્રેહેવા માન ગગંન.
વેલિ વીટાણી ઘણી તે દીસિ એહ પ્રકાર,
જરાજૂરણ દેહ કેરી નીસરી નસ બહારિ.

1. સરખાવો. Somehow or other Figures naturally fight on the side of Sublimity, and in turn receive a wonderful reinforcement from it.

A Figure looks best when it escapes one's notice that it is a Figure. Longinus on the Sublime.

Loci Critici p. 47.

2 ઘણા કવિઓ, અને સારા કવિઓ પણ ક્યાંક ક્યાંક, પૃથક યત્નથી અલંકારો વાપરે છે, વસ્તુને શણગારવા જ અલંકાર તેના પર મૂકે છે, અને તે તે સ્થળે કાવ્ય અધમ જ ગણાય. પણ તેટલા માટે અલંકાર કાવ્યમાં આવશ્યક નથી એમ ન કહી શકાય.

અનેક શાખાઇ કરી શશિશેખરનું જે લાસ્ય
સહસ્રભુજ કલ્પાંત કાલનું નહિ દેખાડી હાસ્ય !
જીર્ણું પડવા બી ભણી પવનની વલગ્ગુ જાણિ;
નંદનવનની શોભા જોવા વાધિઉ થઇ પ્રાણિ !
તુલિ કરી નિ ધવલ શાખા દીસિ અતિ આકાશ;
શીણોટા રવિ અશ્વિ જાણી નાંખિયા લેઇ શ્વાસ.
ગજિ કપોલ ધશા થકી જે વળગી મધુકર માલ,
જાણી લોહોની શૃંખલાઇ બાંધિઉ છિ કરાલ.
કોટર માંહાં પંખી કરી ઇ સઈ એમ જણાય.
શકુનિનિ સંગિ કરી તે દુર્યોધન સમ થાય.
દંડકારણ્યનુંનું નાયક જાણીઇ વૃક્ષ તેહ અનુપ.
(વૈશંપાયન ઉચ્ચરિ) સાંભલુ સાચું ભૂપ.

કવિ અહીં એક શાલ્મલિ-શીમળાનું વર્ણન કરે છે. ઝાડની ઊંચાઇ તેનો વિસ્તાર એ સર્વ જેટલાં ચિત્રથી વિશિષ્ટ રૂપે બતાવી શકાય તેટલાં શબ્દોથી ન જ બતાવી શકાય. કવિ શબ્દશક્તિની એ ન્યૂનતા માનવ ભાવો આરોપીને ઉત્પ્રેક્ષાથી સાધે છે. ઝાડની અનેક ડાળીઓ ચોપાસ વિસ્તરેલી હતી તે કલ્પાન્ત કાલના નટરાજની સહસ્ર ભુજા જેવી દેખાતી હતી. નૃત્યની ક્રિયા સાથે સરખાવવાથી ઝાડની અનેક ડાળીઓનો વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એ જ ચિત્ર હજી એક વધારે .અસરકારક ઉત્પ્રેક્ષાથી રજુ કરે છે. ' ઘરડું થઈ ગયું છે તે જાણે પડવાની બીકથી પવનને વળગ નું કરે છે. દૂર આવેલા નંદનવનની શોભા જોવા માટે જાણે તેણે પોતાનું શરીર વધાર્યું છે..... '

આપણે જેમ ડાબા હાથનો ઉપયોગ ન કરતાં બળવાન જમણા હાથનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેમ કવિ, ઉપાદાનની શક્તિ એક જગાએ ન્યૂન લાગતાં, જ્યાં તેનું બળ અધિક છે ત્યાંથી શક્તિ લાવી તેનો ઉપયોગ કરે છે. શબ્દો બીજા કોઈ પણ ઉપાદાન કરતાં માનવ ભાવને વ્યક્ત કરવાનું સૌથી પ્રબલ સાધન છે. માણસ જાત અનંત યુગોથી પોતાની વૃત્તિઓ અને ભાવો વ્યક્ત કરવા ભાષાનો ઉપયોગ કરતી આવી છે. એ શબ્દનું બલ છે. અને માટે કવિ તે દિશાથી પોતાનું બલ લાવે છે. પ્રકૃતિનાં કાવ્યોમાં પણ તે જ રીતિનો ઉપયોગ આપણે જોઈશું.

સન્ધ્યા રમાડે ધરીને ઉછંગે
આ શુક્રતારાકણીને શા રંગે !
ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
જોતી રહી રસ થકી રવિનાથ પેલો. ચિત્રવિલોપન

તિમિર તારક સર્વ ગયાં શમી,
ઉઠી ઉષા કંઇ કેશ સમારતી;
શશિકલા ગગનાङ्गણમાં રમી,
નવલ શુક્રશું પ્રેમથી લાડતી. ગૂઢ કોકિલા

ઝીલી પ્રિયા નયનનાં શરને વીંધાઈ
મોહ્યો હતાશ પ્રિય મૂર્છિત રૂપ દર્શે;
તે વ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય તેમ
જાગ્યો નૃલોક નવચેતન ચન્દ્રી સ્પર્શે. શરત્પૂર્ણિમા

ઘણાંખરાં પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં આવી રીતે માનવ ભાવનું જ આરોપણ હોય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્ય, શબ્દના ઉપાદાનદ્વારા, અલંકારના ઉપયોગથી, વિશેષાર્થ પ્રતિપાદિત કરે છે, છતાં દૃષ્ટિના વિષયનાં દશ્યો, દર્શનથી કે ચિત્રો દ્વારા જેવાં વિશેષ રૂપે અંકિત થાય, તેવાં શબ્દો દ્વારા ન થઇ શકે. એટલે, નજરે જોતાં આકારસૌષ્ઠવની જે ચારુતા અનુભવી શકાય તે ચારુતા કાવ્ય અંકિત કરી શકે નહિ. તાજનું દશ્ય કે સુંદર ફરસબંદી, કે સંધ્યાના રંગો, કે વરસાદનું પ્રચંડ તોફાન, કાવ્ય સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે નહિ. પણ આમ એક તરફ ચિત્રકલાની અપેક્ષાએ કાવ્યમાં જો શક્તિની ન્યૂનતા છે તો બીજી રીતે કાવ્યમાં અમુક ચિત્રો પ્રત્યક્ષ કરાવી આપવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ પણ છે. કમા-વીકોઈની લોકવાર્તામાંથી એક દૂહાના ઉદાહરણથી તે સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

વીકોઇ વળા મ ઝાલ્ય, વળે વાસીંગણું નહિ,
જઈ જુવારય[1] કાળો ઝાલ, કમા મન કોળે નહિ.

કમાને વહેમ આવ્યો છે કે પોતાની પત્ની વીકોઈને કાળા ઝાલ તરફ પ્રેમ થયો છે અને તે પોતા તરફ બેવફા થઈ છે. તે પત્નીને ઘરની બહાર કાઢે છે. નિર્દોષ વીકોઈ પતિના જાકારાથી ઘર બહાર તો નીકળે છે પણ ઘર છોડી શકતી નથી. બહાર જઈને પણ ઘરના વળા ઝાલી ઊભી રહે છે અને દીન દૃષ્ટિથી કમાને સંઘરવા વીનતી કરે છે. ત્યારે કમો જવાબ આપે છે " વીકોઈ, વળા ઝાલ્યે શું વળશે ? વળામાં ઓછું વસી શકવાનું હતું ! તું તારે કાળા ઝાલ પાસે જા. આ કમાના મનમાં ફરી સ્નેહનો અંકુર ફૂટવાનો નથી. " આ એક જ દુહામાં, આપણે ઘરની અંદર ક્રૂર જડસા જેવા કમાને, તેને દીન વદને વીનવતી, કંઈક છાપરું નીચું હોવાથી અને કંઈક સોરઠિયાણી ઊંચી હોવાથી, છાપરાના વળા ઝાલીને ઊભી રહેલી વીકોઇને એક જ દશ્યમાં જોઈએ છીએ. વ્યક્તિઓ ચિત્રમાં જેટલી વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય તેટલી વિશિષ્ટ આ કાવ્યનિષ્પન્ન ચિત્રમાં જોઈ શકાશે નહિ. દાખલા તરીકે કમો બેઠેલો છે કે ઊભો છે—હું બેઠેલો કલ્પું છું પણ કોઈ ઊભેલો પણ કલ્પી શકે—તેણે હાથ કેમ રાખ્યો છે, શરીરે શું પહેર્યું છે વગેરે અનેક વિગતો આ ચિત્રમાં દેખાતી નથી. પણ બીજી બાજુ આ ચિત્ર જ કોઈ ચિતારો નહિ કરી શકે. ચિત્રકારને કોઈ પણ ચિત્ર કાઢતી વખતે પોતાની આંખ દશ્યથી બહાર ક્યાંક તટસ્થ સ્થિર રાખવી પડે છે. ત્યાંથી પોતે જોતો હોય તેમ કલ્પીને તે ચિત્ર દોરે છે. આ દશ્યમાં ઘરની અંદર બેઠેલો કમો તેને બહાર ઊભી ઊભી વીનવતી વીકોઇ, નીચું છાપરું, એ સઘળી વિગતો એક જ બિન્દુએ દૃષ્ટિ રાખી જોઈ શકાશે નહિ, અને તેથી તેવું ચિત્ર કાઢી શકાશે નહિ. સીનેમા આવું ચિત્ર બતાવવા એક દૃષ્ટિબિન્દુથી કમાનું મોઢું, વળી સ્થાનાન્તર કરી વીકોઈનું મોઢું, અને વળી ઘરની બહાર જઈ છાપરા અને વીકોઈ સાથે આખું ઘર એમ એક પછી એક દશ્યો બતાવે, જે પછીથી કલ્પનાથી આપણે સમન્વિત કરી લઈએ. પણ કાવ્ય એક જ દૂહામાં

૧ અહીં પાઠ સંદિગ્ધ છે. પ્રકરણ ઉપરથી અર્થ બેસાર્યો છે.

એ આખું ચિત્ર આપણને દોરી આપે છે. કાવ્યમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો સમન્વિત થતાં નથી. જાણે મન પોતાના ઉપાદાનમાંથી આખું ચિત્ર ઘડે છે, અને જેમ ઇશ્વરનું વિરાટ સ્વરૂપ પોતાની ઘડેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, તેના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત હોય છે તેમ મન પણ પોતાની સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે–સર્વતઃ વ્યાપે છે.

ચિત્રમાં પણ એકવાર ચિત્ર જોયા પછી કલ્પના તે ચિત્ર સર્જે છે અને ચિત્ર તેને પણ સર્વતઃ સ્પર્શે છે. અહીં વક્તવ્ય એ છે કે કાવ્ય જ્યારે ચિત્ર ચીતરે છે, ત્યારે તેને દૃષ્ટિની મર્યાદા નડતી નથી. આનું કારણ એ છે કે કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દો અમુક અર્થોનો બોધ કરે છે, અર્થાત્ મનમા પરબાર્યું જ ચિત્ર ઘડાવા માંડે છે. મનને સીધી અસર કરવી એ કાવ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. કાવ્ય એ શક્તિનો જ આશ્રય લે છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે કાવ્ય પોતાની શક્તિથી વરસાદનું તોફાન પ્રત્યક્ષ ન કરાવી શકે એ ખરું, પણ એ તોફાનથી માણસોના મનમાં કેવી અસર થઈ હતી કે થાય તેના વર્ણન દ્વારા તોફાનથી થતી મન ઉપરની વિશિષ્ટ અસરને વર્ણવી શકે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કલામાં જે સુંદર છે તેના સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિભાગો પાડવા ચિત્રકલામાંથી ત્રણ દાખલા લઇએ. ધારો કે આપણી સમક્ષ એક સુંદર આકાર (design)ની લાદી જડેલી છે. બીજો દાખલો એક રંગચિત્રનો લઈએ. ધારો કે તેમાં એક વનનું ચિત્ર છે અને તેમાં માત્ર વૃક્ષો કાઢેલાં છે. ત્રીજું ચિત્ર માનો કે દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણનું છે. આ ત્રણ ચિત્રોના વિષયમા શો ફરક છે તે જરા સ્થૂલ રીતે વિચારીએ. ત્રણેય દશ્ય છે. ત્રણેય સુંદર છે એવો આપણો પ્રાથમિક સ્વીકાર છે. ફરક એ છે કે લાદીનો આકાર સુંદર છે પણ તેનો કશો અર્થ[1] થતો નથી. તેની સુંદરતા ચારુતા માત્ર આકાર સૌષ્ઠવની છે. વનચિત્રનો અર્થ થાય છે. તેનો અર્થ વન છે. પણ તેમાં નિરૂપ્યમાણ વિષયમા કોઈ લાગણી નથી. છેલ્લા ચિત્રમાં લાગણી છે. દુઃશાસનના મોં ઉપર ભૂંડપની છે, દ્રૌપદી ઉપર લાચારીની છે, વગેરે વગેરે. કેવળ આકારસૌષ્ઠવના સૌંદર્યને આપણે ચારુતા એવું પારિભાષિક નામ આપીએ. ચારુતા કરતાં અર્થવત્ સૌંદર્ય કે ભાવનિરૂપક સૌંદર્ય વધારે ઉન્નત કે ઉત્કૃષ્ટ એમ સર્વત્ર માની શકાય નહિ, જો કે ઉપરના દાખલામાં એમ જણાય છે. કદાચ ચિત્રકલામાં એમ હશે પણ ખરું. પણ સર્વ કલાઓ માટે એવો નિયમ કરી શકાય નહિ. સંગીતકલા અને સ્થાપત્યકલા કેવળ આકારસૌષ્ઠવની જ છે, અને બન્ને માટે નહિ, તો સંગીત માટે તો સૌ સંમત થશે, કે સંગીત બીજી કોઇ પણ કલા કરતાં ઓછું સુંદર કે રસપ્રદ કે આનંદપ્રદ નથી.

---

૧ લાદીના સુંદર આકારનો અર્થ થતો નથી એમ કહ્યું છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સમજવાનું છે. તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો ચિત્તમાં કે હૃદયમાં વસ્તુ જે અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. એવી રીતે અમુક આકૃતિ હૃદયમાં જે અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. સમુદ્ર કે પર્વતનું દશ્ય ચિત્તમાં જે અસર કરે છે તેને આપણે ગંભીર કે ભવ્ય એવું નામ આપીએ છીએ, નાની આકૃતિને માટે તેવું નામ ભાષામાં નથી, ઝાડોનાં અમુક પ્રકારનાં જૂથોને માટે 'વન' એવું નામ છે, એક આકૃતિને બીજીથી જુદી પાડવા તેવું નામ ભાષામાં નથી, એ જ મૂલગત ફરક છે. અર્થાત્ વનને માટે 'વન' કહી શક્યા અને આકૃતિને માટે કોઈ નામ ન આપી શક્યા એ જ ભાષાની અશક્તિ કે મર્યાદા બતાવે છે. હું માત્ર કાવ્યશક્તિ માટે બોલું છું એટલે એ દૃષ્ટિએ 'અર્થ નથી' એમ કહી શકું છું. કલાસામાન્યની દૃષ્ટિથી એમ કહી શકું નહિ. દશ્ય કલાઓનું વિવેચન ભાષાથી જ કરવામાં આ એક મોટી અગવડ છે.

ગુજરાતીમાં લખતાં તો 'હૃદય' 'ચિત્ત' વગેરે શબ્દોનો પણ આપણે ચોક્કસ અર્થ નક્કી નથી કર્યો એ બીજી મુશ્કેલી છે.

આ વિભાગના શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને કહી શકાશે કે કાવ્યને પહેલા કરતાં બીજો અને બીજા કરતાં ત્રીજો પ્રકાર વધારે અનુકૂલ છે. ફરસબંદીના આકારસૌષ્ઠવને તો તે ભાગ્યે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકશે. વનનું વર્ણન કંઈક કરી શકશે પણ ચિત્ર જેટલું નહિ. પણ કરુણનું નિરૂપણ તે ઘણું વધારે સારી રીતે કરી શકશે. ફરસબંદી કે વનનું વર્ણન કરવા કરતાં, તે જોતાં માણસના મનમાં જે ભાવ થાય તેનું વર્ણન કરવા તરફ કાવ્ય વધારે ધ્યાન આપશે. માટે કાવ્યનો નિરૂપ્યમાણ વિષય મુખ્યત્વે માનવ લાગણી કે ભાવ છે. વનનું વર્ણન માત્ર ન કરતાં તે વનમાં આવેલા કોઈ માણસના ભાવનું વર્ણન, તેના હર્ષ કે ભયનું વર્ણન કરવાથી કાવ્ય વધારે સારી રીતે રસનિષ્પત્તિ કરી શકે ટૂંકમાં વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.[1]

અહીં મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બીજી કોઈ કલાની શક્તિ સાથે હું કાવ્યકલાની શક્તિની તુલના કરતો નથી. માત્ર કાવ્યની શક્તિ કયા પ્રકારની છે, કઇ દિશાની છે તે જ જણાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

માનવ લાગણી કે ભાવ વિશે આગળ વિચાર કરીએ તે પહેલાં અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે કાવ્યને પોતાને પોતાનું આકારસૌષ્ઠવ છે. તે પદ્યરચનાથી અને શબ્દોના વર્ણોચ્ચારથી થાય છે. આમાંથી એ પ્રશ્ન ઉદ્દભવ્યો છે કે કાવ્યને પદ્યરચના આવશ્યક છે કે કેમ ? આજના વિષયમાં મેં સર્વે સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ કર્યો છે. એટલે એમાં નવલકથા પણ આવી જાય. નવલકથાઓ પણ છન્દોબદ્ધ જોઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી. પણ કાવ્ય શબ્દ પરંપરાથી માત્ર પદબન્ધને માટે વપરાતો આવ્યો છે. અને એ પણ ખરું કે વાઙ્મય ઉપાદાનની વધારેમાં વધારે શક્તિ આપણે છન્દોબદ્ધ કાવ્યમાં જ જોઇએ છીએ. જનતાએ તેની ઉન્નતમાં ઉન્નત લાગણીઓ ઘણેભાગે પદ્યોમાં જ સંઘરી છે. પદ્યરચના આખા કાવ્યને કોઈ ગૂઢ રીતે એકત્વ અર્પે છે, આંતર અર્થથી એકત્વ પામેલ કૃતિને બાહ્ય-ધ્વનિથી–અવાજથી એકત્વ આપે છે, અને કાવ્યના એક ભાગમાં આખાની આકાંક્ષા જાગ્રત કરે છે, તીવ્રતર કરે છે. એટલે પદ્યરચના કાવ્યને અનેક રીતે ઉપકારક થાય છે તેમાં મતભેદ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે તે વિનાની કૃતિને ટૂંકા અર્થમાં કાવ્યસંજ્ઞા આપી શકાય કે નહિ ? મારો વિષય વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત સર્જનસાહિત્યનો છે અને આની ચર્ચાનો અહીં પૂરતો અવકાશ નથી. માત્ર એટલું કહીશ કે શબ્દમાં જે શક્તિ છે, તેનો

૧. આ નિયમ ચિત્રકલાને માટે પણ સાચો છે. વનની ભયંકરતા, ચિત્રમાં, વનથી ડરતો સંકોચાતો કંપતો માણસ બતાવવાથી વધારે સારી અસર કરે. પણ સંગીતમાં આપણે એને લાગુ કરી શકીએ નહિ.

એક કલાના નિયમો બીજી કલાને અવશ્ય લાગુ પડે નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ 'એક જ અવયવની પુનરુક્તિપરંપરા' એ એક જ સૌન્દર્યનો મહા નિયમ નથી એમ કહેતાં, અણસરખી પાંદડીઓનું ફૂલ કે પગલે પગલે વંકવોળામણીથી વહેતી નદીનું દૃષ્ટાંત આપે છે, ત્યાં ઉપમાનદોષ (false analogy) થાય છે એમ મને લાગે છે. દૃગ્ગોચર કલાનો નિયમ શ્રુતિગોચર કલાને લાગુ કરી શકાતો હોય તો સંગીત કે નૃત્ય પણ તાલ વિનાનું હોઈ શકે એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે. નિયમિતતા આવશ્યક છે કે નહિ, તે તે કલા પોતે કહે ત્યારે મનાય. અને અત્યાર સુધી તો શ્રુતિગોચર કાવ્યકલાએ સંગીત સાથે જ એનપણાં કર્યાં છે.

અલબત એમની દલીલ, આ ઉપમાનથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવી છે.

પૂરેપૂરો ઉપયોગ જો કવિ જાણી જોઇને ન કરે તો તેને માટે પૂરતું કારણ હોવું જોઈએ. નવલકથામાં આપણે પદ્યની અપેક્ષા નથી રાખતા કારણ કે ત્યાં ભાવ એટલી ઘનતાએ નથી પહોંચતો. ઇબ્સેને કહ્યું હતું કે મારાં સામાજિક નાટકોમાં હું પદ્ય નથી વાપરતો કારણ કે દુનિયાનું સાધારણ વ્યાવહારિક વાતાવરણ હું તખ્તા ઉપર બતાવવા માગું છું. સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ રસ અને ભાવની ઘનતાના સૂક્ષ્મ નિયમ પ્રમાણે ગદ્ય અને પદ્ય આવે છે. આવું કારણ ન હોય, ભાવ પદ્યને અનુકૂળ હોય, છતાં કવિ જો પદ્ય ન વાપરે તો તેટલે અંશે સંસ્કારી વાચકની અપેક્ષાને કંઈક અધૂરી રાખે છે એટલું તો કહેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિને અનુકૂલ રહીને પ્રાચીનોનો મત **गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति** એ મને માન્ય છે. આપણા સાહિત્યનો આ એક રસિક પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા બંધ પડી છે પણ તે પ્રશ્ન બંધ પડ્યો નથી. કોઈ વિવેચક આ ઉપરથી ગદ્યનો લય (rhythm) અને તેના નિયમો શોધવાને પ્રેરાય તો તેથી વિવેચનસાહિત્ય ઉપર નવો પ્રકાશ પડે.

આપણે જોયું કે કાવ્યનો નિરૂપ્યમાણ વિષય માનવ ભાવ કે લાગણી છે. ભાવ કે લાગણીનો અર્થ આપણે જરા ચોક્કસ સમજવા અહીં પ્રયત્ન કરીએ. જડ અને ચેતન પદાર્થોનો એક ફરક સ્થૂલ રીતે આપણે અહીં કરીશું. ઉનાળાના તાપને લીધે લોઢું તપે છે ત્યારે આપણે એમ કહીએ કે તાપના કારણથી લોઢું ગરમ થયું. બન્ને વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવ સ્પષ્ટ છે. પણ ઉનાળાના તાપથી માણસનું શરીર એમ ગરમ થતું નથી. તેનું ઉષ્મામાન વધતું નથી. શરીર સજીવ હોઈ પ્રસ્વેદ પેદા કરી તે પોતાની ઉષ્મા વધવા દેતું નથી. એટલે ફરક એ થયો કે સજીવ પદાર્થ બાહ્ય વસ્તુની અસરને કેવળ અધીન થઈ તેની ક્રિયાનું આધાન માત્ર કરતો નથી, પણ તેની ક્રિયા સામે ટકી રહેવા, પોતાના કોઈ આંતર તત્ત્વની આવશ્યક્તા પ્રમાણે, પોતામાં ફેરફાર કરે છે. જડ અને સજીવ સૃષ્ટિમાં આપણે જે જોયું, તે દૃષ્ટિને ચેતન સુધી લંબાવી જતાં, જણાશે કે એ જ રીતે આપણું ચિત્ત, બાહ્ય વસ્તુઓ અને તેના ફેરફારોની અસરનું અવશ આધાનપાત્ર ન થતાં, પોતાના કોઈ આંતર તત્ત્વની આવસ્યકતા પ્રમાણે, તે ક્રિયાની સામે કે તરફ, અમુક વૃત્તિ ધારણ કરે છે. એમ વૃત્તિ ધારણ કરવી તે ચેતનનો ધર્મ છે—ચેતનનો સ્વભાવ છે.

આવી વૃત્તિઓ માત્ર બહારની જડ દુનિયાં તરફ જ નથી થતી. બીજા માણસની અમુક વૃત્તિ જોઈને પણ આપણામાં વૃત્તિ થાય છે, તેમ જ વળી આપણી પોતાની એક વૃત્તિ તરફ આપણામાં બીજી વૃત્તિ થાય છે. ઝાડ પડતું હોય ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ કોઈ મારવા આવે ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ ભયમાં આવી પડેલા માણસને બચાવવાની વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને થયેલ ભયને માટે શરમની કે હાસ્યની પણ વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને થતા ક્રોધ વિશે સંયમની વૃત્તિ થાય, તેમ જ એક સાથે અનેક વૃત્તિઓ પણ થાય. આ પ્રમાણે વૃત્તિઓનું તંત્ર ઘણું જ જટિલ અને સૂક્ષ્મ છે.

આ વૃત્તિઓને જ આપણે લાગણી કહીએ છીએ. એ વૃત્તિ થવી એ જ ચૈતન્યનું લક્ષણ છે, એ જ જીવન છે. જો એવી વૃત્તિઓ ન જ થતી હોય તો આપણે આપણને ચેતન પ્રાણી ગણી શકીએ નહિ. આ વૃત્તિઓ એ જ ચૈતન્યનું સ્ફુરણ છે. એ વૃત્તિઓમાં જ ચૈતન્ય પોતાની આત્મસિદ્ધિ કરે છે—ચૈતન્ય કૃતાર્થ થાય છે અને એ જ આનંદ છે.

સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોતાં, જડસૃષ્ટિના કાર્યકારણના નિયમમાં અને આ વૃત્તિઓના ઉદ્‌ભવના નિયમમાં એક ભેદ સ્વીકારવો જોઈએ.[1] જડસૃષ્ટિમાં સૂર્યાતપને આપણે લોઢું ગરમ થવાનું કારણ કહીએ છીએ. સૂર્યનો આતપ લોઢા ઉપર ક્રિયા કરે છે, લોઢું તેને અધીન થાય છે, અને કાર્યરૂપે લોઢું ગરમ થાય છે. ઉનાળાના તાપમાં શરીરને પ્રસ્વેદ થાય છે તેમાં શરીર પોતે તાપની ક્રિયાને અધીન થતું નથી, બલકે તેની સામે ટકાવ કરવા પોતાની આંતરશક્તિથી પ્રસ્વેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભેદ સ્વીકારવા આપણે ઉનાળાને પ્રસ્વેદનું કારણ ન કહેતાં નિમિત્ત કહીશું. પ્રસ્વેદ પેદા કરવાની શક્તિ તો શરીરમાં હતી જ, અને તે નિમિત્ત મળતાં વ્યક્ત થઈ એમ કહીશું. એ જ શબ્દો વૃત્તિઓના સંબંધમાં લગાડી એમ કહીશું, કે બાહ્ય પરિસ્થિતિ એ આંતર વૃત્તિને વ્યક્ત થવાનું નિમિત્ત છે. આ ભેદ સ્વીકાર્યા પછી એમ કહીશું કે કાર્યકારણના નિયમને અધીન થવું એ ચૈતન્યના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. કારણની સામે ટકાવ કરવો તેમાં ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે.

જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં ચૈતન્યનો ઓછો વત્તો ઉત્કર્ષ થાય છે એવો પણ આપણો અનુભવ છે. ઉદાહરણ,[2] એક માણસ બીજાને મારતો હોય અને ત્રીજા માણસને કશી લાગણી જ ન થાય તે પાષાણવત્ જડતા છે. તેને બચાવવાની ઇચ્છા થાય પણ ભયથી કશું કરે નહિ તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા છે પણ બહુ ઓછી, પણ તે માણસને બચાવવા સામે થાય તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેને બચાવવામાં પોતાનો પ્રાણ સમર્પે તેમાં તેથી પણ વધારે ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે. શત્રુનો ક્રોધથી નાશ કરે તે કરતાં ક્ષમા કરે તેમાં વધારે ઉત્કર્ષ છે. નાનું બાળક ટ્રેનને જુએ અને તેને કાંઈ અસર જ ન થાય તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા જ નથી, તેનાથી બીએ તેમાં કંઈક સ્ફુરણા છે, તેનાથી આશ્ચર્ય પામે તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેનાથી હર્ષ પામે તેમાં તેથી પણ વધારે સ્ફુરણા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉપલા દાખલામાં ભય કરતાં આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય કરતાં હર્ષમાં ચૈતન્ય કાર્યકારણના નિયમને ઓછું વશ વર્તે છે.

કલાનો અનુભવ અને આ વ્યાવહારિક[3] અનુભવ તત્ત્વદૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી. વ્યવહારમાં જેમ મનની લાગણીઓ પ્રત્યક્ષથી જ વિશેષ જાગે છે તેમ કલામાં પણ પ્રત્યક્ષ જેવા જ જ્ઞાનથી—પ્રત્યક્ષ જેવી પ્રતીતિથી લાગણીઓ જાગે છે. મહાભારતનું દ્રૌપદી-વસ્ત્રાહરણનું વર્ણન અથવા તેનું કાઢેલું ચિત્ર ચિત્ત ઉપર પ્રત્યક્ષ જેવા જ સંસ્કારો પાડે છે. વ્યવહારમાં જેમ અમુક સંસ્કારો માટે અમુક અધિકારની જરૂર છે તેમ જ કલાનો અનુભવ થવાને માટે પણ અધિકારની જરૂર છે. બાળક વ્યવહારમાં જે દંપતીપ્રેમ નથી સમજી શકતું તે કલામાં પણ નથી સમજી શકવાનું. માટે રસાસ્વાદમાં સહૃદયને જ અધિ-

૧. જડસૃષ્ટિ અને ચેતનસૃષ્ટિ બન્નેને સરખી રીતે લાગુ પડે તેવા સામાન્ય શબ્દોમાં કાર્યકારણનો નિયમ મૂકી શકાય, છતાં જડ અને ચેતન સૃષ્ટિનો આ ભેદ અનુભવનિષ્ઠ છે.

૨. ઉદાહરણોમાં પરિસ્થિતિ પૂરતી વિશિષ્ટ કરી નથી તે વક્તવ્યને અનુકૂલ કલ્પી લેવા વિનંતી છે.

૩. પારમાર્થિક સત્ય અને વ્યાવહારિક સત્ય એવી વેદાન્તની પરિભાષાને અવલંબી અહીં કલા સિવાયના અનુભવને વ્યાવહારિક અનુભવ કહ્યો છે. બન્નેમાં કાંઈ તારતમ્ય દર્શાવવાનો તેમાં હેતુ નથી.

કારી કે પ્રમાણભૂત ગણ્યો છે. કલા સર્વોપભોગ્ય છે એ ખરૂં પણ તેમ તો સત્ય અને નીતિ પણ શું સર્વસ્વીકાર્ય નથી ? છતાં એ ત્રણેયમાં અધિકારની અપેક્ષા રહે છે. તેથી અમુક કાવ્યમાં એકને રસ લાગે તેમાં બીજાને ન લાગે એમ બને.

ત્યારે વ્યવહારના અનુભવમાં અને કાવ્યના અનુભવમાં કશો ભેદ જ નથી ? આનો જવાબ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ઘણી સરસ રીતે આપ્યો છે. તેને લંબાણથી ચર્ચવા કરતાં ટૂંકમાં એટલું જ કહીશ કે બે અનુભવનો મુખ્ય ફરક એ છે કે કાવ્યમાં વૃત્તિ લાગણી કે ભાવ વધારે શુદ્ધ પ્રકારનો થાય છે. આનું એક કારણ એ છે કે વ્યવહારમાં પરિસ્થિતિ ઘણી વાર શુદ્ધ રૂપે જણાતી જ નથી. જેમકે કોઈ માણસ આવીને પોતાની કરુણ દશાનું વર્ણન કરે તો આપણને પ્રથમ તો વહેમ જાય કે 'કદાચ ખોટું કહેતો હશે તો ?' અને તેથી તેના તરફ અંતઃકરણ દ્રવવું જોઈએ તેવું દ્રવે નહિ. કાવ્યમાં સ્વકલ્પિત સૃષ્ટિ હોવાથી પ્રમાતા પોતે શુદ્ધ રૂપે જાણે છે કે આ કરુણ વર્ણન ખરૂં છે જ અથવા નથી જ, અને તેથી પરિસ્થિતિને ઉચિત વૃત્તિ ચિત્તમાં જાગે છે. વળી બીજું એ કે વ્યવહારમાં શુદ્ધ રૂપે વૃત્તિ જાગે તેને માટે આપણે તૈયાર હોતા નથી. સ્ટેશને જવાની ઉતાવળ હોય કે કોઈ બીજી બાબતમાં મન વ્યાપૃત હોય, તો તેથી સમસ્ત ચિત્ત તે જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ વૃત્તિ કે લાગણી પ્રગટ કરી શકતું નથી. કલામાં સમસ્ત ચિત્ત એટલી જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ બેસે છે. ત્રીજું એ કે વ્યવહારમાં પ્રમાતાના પોતાના પ્રહો શુદ્ધ વૃત્તિસ્ફુરણમાં આડા આવે છે. કોઈ માણસે પાઈ ન ખરચવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તે નિશ્ચય, ગુપ્ત રીતે અને અજ્ઞાત રૂપે, ભિખારીની વાત સાચી માનવામાં અને તેના તરફ દ્રવવામાં આડો આવે. કાવ્યાનુભવમાં આવાં વિઘ્નો નથી આવતાં માટે અભિનવગુપ્તપાદ કલાનુભવયોગ્ય બુદ્ધિને **अविघ्ना संवित्** કહે છે. એને જ બીજાઓએ **भग्नावरणा चित्** કહેલી છે. આ સર્વ વિઘ્નોના મૂળમાં રહેલું ખરૂં કારણ માણસનું અભિમાન છે. એ અભિમાન જ વૃત્તિઓને કુટિલ કરનાર છે. **पाप मूल अभिमान**। એ સૂત્ર નીતિમા તેમજ સત્યશોધન અને સૌંદર્યાનુભવ સર્વમાં એક સરખી રીતે સાચું પડે છે. કાવ્યાનુભવમાં એ અભિમાન કે અહંકાર ગલિત થઈ જાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે નાટકમાં 'હું જે જોઉં છું તે મને જ બને છે કે બીજા કોઈને જ બને છે' એવા પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો. એ અનુભવ ચિત્તના એવા કોઈ બિન્દુએ થાય છે જ્યાં 'હું' 'તું' નો ભેદ હોતો નથી. આ વ્યાપારને સાધારણીકરણ વ્યાપાર કહ્યો છે, કારણકે તે સર્વને એક સરખી રીતે થાય તેવો હોય છે, અને તેમાં વ્યક્તિનું સાંકડું અભિમાન હોતું નથી.[1]

વ્યાવહારિક અનુભવથી વિલક્ષણ રીતે પ્રમાતાનું અભિમાન કાવ્યમાં ગલિત શા માટે થાય છે ? તેનો એક જ જવાબ છે, કે તે આત્માનો—ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે. રમતની ઇચ્છા જેમ બાળકમાં સ્વાભાવિક છે; રમતમાં અનુકૂળ અને ઉત્કર્ષક વ્યાપાર મળતાં જેમ શરીરનું ભાન ભૂલી બાળક રમે છે; જેમ રમત સાચી નથી એમ જાણવા છતાં બાળક તે સાચી જ હોય તેમ રમે છે અને તેમાંથી તેને સ્વાદ આવે છે; તેમ કાવ્યમાં વિહાર કરવો તે મનુષ્યનો સ્વભાવ

1 સરખાવો. Art is universal એ મત.

છે; તેમાં ચિત્તને અનુકૂલ વ્યાપાર અને ઉત્કર્ષ મળતાં ચિત્ત અહંકાર ભૂલી તેમાં રાચે છે; અને કાવ્યનું વસ્તુ સાચું નથી એમ જાણતાં છતાં તે સાચું હોય એમ માની તેમાંથી રસ લે છે.[૧] આ ક્રીડા કે લીલાનો વ્યાપાર અને કાવ્યાનુભવ એટલા બધા સરખા છે કે કેટલાક વિવેચકો કાવ્યને એક ક્રીડા જ ગણવા કહે છે. પણ બન્ને વ્યાપારો ભિન્ન છે. દશરૂપકકાર આ બન્નેનું સરખાપણું અને ભેદ જાણતો હતો. તે કહે છે:

क्रीडतां मृण्मयैर्यद्वद् बालानां द्विरदादिभिः ।
स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतृणामर्जुनादिभिः ॥

"માટીના હાથી વગેરેથી રમતાં બાળકોને જેમ પોતાના ઉત્સાહનો સ્વાદ આવે છે, તેમ અર્જુન વગેરેથી શ્રોતાઓને" જેમ બાળકો આનંદની અપેક્ષાથી રમતમાં જોડાતાં નથી પણ તેમનો સ્વભાવ જ રમતના અનુકૂળ વ્યાપારને ઓળખી લે છે, તેમ માણસ પણ આનંદની અપેક્ષાથી નહિ, પણ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યાપાર ઓળખી કાવ્યનું શ્રવણ કરે છે. નિરતિશય આનંદ એ એનું પરિણામ છે. આ પ્રમાણે અનુકૂળ વ્યાપાર મળતાં સમસ્ત ચેતન, અહંકારના ગ્રહો છોડી, કાવ્યના વસ્તુની સંમુખ થાય છે, કાવ્યની સાથે તલ્લીન, તન્મય, થાય છે, અને તેમ થવામાં રસાસ્વાદ કરે છે. વ્યવહારમાં કોઈ પણ વિષયની ઉપલબ્ધિ કરતાં મન જાણે અહંકાર સાથે અનુસંધાન રાખી તે વસ્તુને પોતામાં સંઘરવા પ્રયત્ન કરે છે; કાવ્યવ્યાપારમાં જાણે મન પોતાની અહંકારગ્રન્થિથી છૂટું થઈ વિષયમાં લય પામે છે, જાણે વિષય જ મનનું હરણ કરે છે, માટે આપણે કલામાં 'મનોહર' શબ્દ વાપરીએ છીએ. આમ થવાથી વ્યવહારમાં જે ઉન્નત અનુભવો કદી નથી થતા તેવા કાવ્યમાં થાય છે. ચેતનનો કોઈ અપૂર્વ ઉત્કર્ષ કાવ્યમાં અનુભવાય છે.

કલાનુભવમાં અહંકાર ગલિત જોઈયે એ ખરૂં પણ તે સાથે સર્વ ચેતન—સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાની સર્વ શક્તિ, જાગરુક જોઈએ. વ્યવહારમાં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઇન્દ્રિયો ઉપર અથડાવાથી પણ ચિત્તમાં કંઈક ભાવ થાય, પણ અહીં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ જેવું કાંઈ જ નથી, સઘળું જ ચિત્તે કલ્પવાનું–ઘડવાનું છે, એટલે ચિત્ત જાગરુક રહેવું જોઈએ. એમ થાય તો જ કાવ્યના ભાવમાં ચિત્ત તન્મય થઈ શકે અને કાવ્યનો ભાવ ચિત્તમાં અંકિત થઈ શકે. જેટલે અંશે માણસ અહંકાર ગલિત કરી શકે, અભિમાનમૂલક ગ્રહો છોડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને જાગરુક રાખી કવિને અનુકૂલ પોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાવ્યનો બરાબર અનુભવ લઈ શકે, અને કાવ્યાનંદ ભોગવી શકે. આ સ્થિતિ બધી વ્યક્તિઓને અને બધે પ્રસંગે સુપ્રાપ્ય હોતી નથી. પણ એ જ સાચી સ્થિતિ છે. વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાવ્યનો ભાવ ઝીલી શકે તો જ સાચો વિવેચક થઈ શકે. માટે વિવેચન કરવું છે એટલો સંકલ્પ પણ કાવ્યના શ્રવણ સમયે ન જોઈએ.

કલામીમાંસકો વ્યાવહારિક અનુભવમાં અને કલાનુભવમાં એક બીજો ભેદ કહે છે. વ્યવહારમાં સર્વ જ્ઞાન કાર્યપર, કાર્યપ્રેરક કે કાર્યપર્યવસાયી હોય છે. કલાનુભવ એવો કાર્યપર્યવસાયી નથી, તે કેવલ ચિંતનાત્મક હોય છે. આપણે ઉપર જે મુખ્ય ભેદો કહ્યા તેના

૧. આને કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો self-illusion કહે છે.

પરિણામ રૂપ જ આ ભેદ છે. કાર્ય સંકલ્પમૂલક છે અને સંકલ્પની પાછળ અહંકાર રહ્યો છે,[1] એટલે કાવ્યમાં કાર્યબુદ્ધિ જાગ્રત રૂપે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલા ઉપરથી કેટલાક એમ કહે છે કે કાવ્ય માણસને કાર્યવિમુખ કાર્યશિથિલ બનાવે છે એ યથાર્થ નથી. કેટલાક કાવ્યોપસેવીઓ કાર્યશિથિલ હશે. પણ એમ તો બુદ્ધિમાં પણ બને છે. માણસ કસરત કરવી એમ જાણે છે છતાં નથી કરતો માટે બુદ્ધિ નકામી છે એમ કોઈ નથી કહેતું. આ દોષ ચિત્તની અવ્યવસ્થાનો છે. બગડેલા સંચામાં જેમ એક ચક્ર ફરે અને તે સાથે ફરવું જોઈએ તેમ બીજું ચક્ર ન ફરે, તેમ આ ચિત્તમાં એક ભાગની ક્રિયાથી બીજા ભાગની ક્રિયા થવી જોઈએ તે નથી થતી. પણ તે કાવ્યનો દોષ નથી, ચિત્તનો દોષ છે, વ્યક્તિનો દોષ છે, તેની કેળવણીનો દોષ છે. કાવ્યનું કામ સંસ્કાર પાડવાથી પૂરું થાય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્યનો જે સંસ્કાર પડે તેને ભાવ કે લાગણી કહીએ. તે ભાવને ઝીલનારને ભાવક કહીએ. એ ભાવની સ્ફુરણા એ જ કાવ્યનો આનંદ.

ઉપર વ્યવહાર અને કાવ્યનો સંબંધ બતાવ્યો તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે ત્યારે શું વ્યવહારમાં પણ કલાની પેઠે આનંદ આવી શકે? હું માનું છું કે અહંકાર ગલિત કર્યા છતાં સર્વ ચેતનથી કોઈ જાગરુક રહી શકે તો તેને એવો આનંદ થાય. ત્યારે, જીવનના દરેક અનુભવે રસનિષ્પત્તિ થાય. ત્યારે કદાચ કાવ્યથી પણ વધારે આનંદ થાય કારણકે કાવ્યમાં તો માત્ર કાવ્યસૃષ્ટિ પૂરતાં જ જાગરુક રહેવાનું છે અને વ્યવહાર તો આ અનંત વિશ્વની સંમુખ આપણને રાખે છે, અર્થાત્ અનંત કાવ્યની સંમુખ રહેવાનું થાય. પણ આ સ્થિતિ હજી માણસની કલ્પનાની છે, તેને સિદ્ધ થઈ નથી, પણ જેટલે અંશે સિદ્ધ હોય તેટલે અંશે માણસને આનંદ મળે.

અર્થાત્ કાવ્યાનુભવનો અને વ્યવહારાનુભવનો મુખ્ય ફરક એટલો જ છે કે કાવ્યમાં અહંકાર ગલિત થાય છે. તે સિવાય વ્યવહારની રસદૃષ્ટિ અને કાવ્યની રસદૃષ્ટિ એક જ છે. કાવ્યને માટે સહૃદય જે અધિકાર મેળવે છે તે વ્યવહારના તેમજ કાવ્યના અનુભવથી મેળવે છે.[2] બન્ને સૃષ્ટિઓમાં ચૈતન્ય એક જ સરણીએ ઉત્કર્ષ મેળવે છે. જીવનમાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે સ્નેહ શકય છે તો જ તે કાવ્યમાં શકય બને છે. જીવનમાં પતિના સંબંધમાં આવેલી ચીજ તેના સ્મારક તરીકે વિધવા સાચવી રાખે છે તો કાવ્યમાં પણ તેવી લાગણી અને ક્રિયા ઇષ્ટ છે. પણ જીવનમાં આવા કોઈ કારણ સિવાય કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને લોઢાના અર્થહીન કડકા સાથે પ્રેમ થતો નથી, તો કાવ્યમાં પણ લોઢાના કડકા પછવાડે તેના વિયોગમાં સતી થતી સ્ત્રી કે ઝૂરતો પુરુષ ન નિરૂપાય. જીવનમાં પાગલ સ્ત્રી કે પુરુષ જ એવી ચેષ્ટા કરે અને તેથી દયા, અથવા 'વિવેક શક્તિવાળું માણસ ઘેલું થઈને કેવું બની જાય છે!' એવું આશ્ચર્ય થાય, તો કાવ્યમાં પણ એવાં નિરૂપણો એવીજ લાગણી કે ભાવો વ્યક્ત કરવા આવે, અન્યથા નહિ.

---

૧. આપણા શાસ્ત્રકારોએ અહંકાર વિના, કર્મફલની અપેક્ષા વિના, કર્મ કરવાનો કર્મયોગ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, તે ખરેખર જીવનની કલા છે, અને ભગવદ્‌ગીતામાં તેને લગભગ કલા કહી છે. योगः कर्मसु कौशलम्। પણ આ સામાન્ય દૃષ્ટિની ચર્ચામાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત હું મેળવવા ઇચ્છતો નથી.

૨. સરખાવોઃ लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमाने पाटववतां, काव्ये नाटये च...सामाजिकानां ...रसः। काव्यप्रकाश, चतुर्थोल्लास.

'કાવ્યમાં તો કલ્પના ગમે ત્યાં વિહરે અને કાવ્ય થાય' એ માન્યતા, આ મર્યાદા બહાર, ખોટી ઠરે. જીવનમાં અને કાવ્યમાં એક જ રસદૃષ્ટિ રહેલી છે, અને રહેવી જોઈએ.[1]

આપણે ઉપર જોયું કે અભિમાનના તિરોધાનપૂર્વક પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરાવી ભાવ નિષ્પન્ન કરવો એ કાવ્યની વિશેષ શક્તિ છે. કાવ્યની આ શક્તિ તેના કર્તા કવિમાંથી ઉતરી આવેલી હોય છે. કાવ્યમાં જે ભાવ સહૃદયને થાય છે તે ભાવ પ્રથમ કવિને થયેલો હોય છે. કવિનું કૌશલ એ કે તે પોતાનો ભાવ પોતાની કૃતિદ્વારા સહૃદયમાં સંક્રાન્ત કરીશકયો. એ ભાવ કવિચિત્તમાં પણ સાધારણીકૃત universal સ્વરૂપમાં હોય છે. કવિ કાવ્યદ્વારા સ્વાનુભવ ગાતો હોય કે પરાનુભવ ગાતો હોય પણ તેનો સ્વાનુભવ પણ પરાનુભવ જેટલો જ સાધારણીકૃત હોવો જોઈએ. એ ભાવ સાધારણીકૃત હોય છે માટે જ તે સર્વોપભોગ્ય બને છે. અને એ સાધારણીકૃત હોય છે, માટે જ કવિ તેને માનવજાતિ આગળ ગાય છે–તેને માનવજાતિમાં સંક્રાન્ત કરવા ઇચ્છે છે. સાધારણીકૃત અનુભવનો એ સ્વભાવ છે કે તેમાં તે સર્વને ભાગીદાર કરવાની ઇચ્છા રાખે. 'કવિ તો મસ્ત હોય છે, તે તો માત્ર પોતાની આંતર તૃપ્તિને માટે જ લખે છે, લોકો વાંચે કે ન વાંચે તેની તેને પરવા હોતી નથી.' એ મત મને યથાર્થ લાગતો નથી.[2] જેમ મશ્કરી કરતી વખતે બીજો તે સમજી શકે તેવી અપેક્ષા હોય છે, એવી અપેક્ષા એ જ તેની પ્રેરણા હોય છે, જેમ ભેટ આપતી વખતે તે ભેટનું રહસ્ય અને તેની પ્રેરક વૃત્તિ બીજો સમજી શકે એવી અપેક્ષા હોય છે, તેમ કાવ્ય માનવ જાતિ સમજી શકે એવી અપેક્ષાથી લખાય છે. પોતાના નિંદકોને તિરસ્કારતાં પણ ભવભૂતિ એવી આશા રાખે છે કે હાલ નહિ તો અનંત ભવિષ્યમાં કોઈને કોઈ તો તેની કૃતિની કદર કરશે જ. એ નિંદકો તરફનો તિરસ્કાર અને ભાવીની આશા બન્ને કવિની અપેક્ષાની જ સાબીતી છે. ટૉલસ્ટોય કહે છે કે કલા એ કલાવિધાયકના ભાવનું સંક્રમણ છે.

કવિમાં ઉદ્ભવેલો ભાવ તેના દેહના અનુભવમાં આવેલો હોવો જોઈએ એમ માનવાની જરૂર નથી. કવિની પ્રતિભાનો એ અર્થ છે કે તે સાંકડા અભિમાનની મર્યાદાની પાર જઈ આખા વિશ્વમાંથી અનુભવ લઈ શકે છે. તેની પ્રતિભાના બળ પ્રમાણે તેની દૃષ્ટિ ભેદક હોય છે. કવિ દ્રષ્ટા છે. તે જે જુએ છે અર્થાત્ એ અનુભવથી તેના મનમાં જે ભાવ થાય છે તે ભાવને તે બીજામાં પોતાની કૃતિ દ્વારા સંક્રાન્ત કરી આપે છે. ભટ્ટ તોત કહે છેઃ

नानृषिः कविरित्युक्तम् ऋषिश्च किल दर्शनात् ।

× ×

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढालोके कविश्रुतिः ॥

આવી કૃતિની વિધાનશક્તિ તેજ કવિની સર્જનશક્તિ છે. તેનો વ્યાપાર અતિ ગૂઢ છે, બુદ્ધિની પારનો છે, તેને વિશે અહીં વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ આ વિષયમાં

---

૧. સરખાવો. પ્રો. ઠાકોરે ઉદ્ધારેલું G. B. S. નું વચનઃ Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life.

કલાક્ષેત્રમાં સર્વથા તે નિષિદ્ધ,
ન જે જીવનક્ષેત્ર ઠાજે વિશુદ્ધ.

૨. ત્યારે મસ્તીનાં કાવ્યોમાં શું ખોટો ભાવ હોય છે? ના. તે કાવ્યો દ્વારા કવિ પોતાની બેપરવા તેના ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરે છે. એવી બેપરવા ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરવાની અપેક્ષા એ કાવ્યો નીચે હોય છે.

એક એ ગેરસમજ છે તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ. કેટલાક માને છે કે કવિના આ વ્યાપારને માટે જ્ઞાનની જરૂર જ નથી એ ખોટું છે. જ્ઞાનની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન ઘણા જ તાજા સ્વરૂપે, સદા સતતોપલભ્ય હોવાની જરૂર છે. આ સ્ફુટ કરવાને માટે, ચિત્તના એક અત્યન્ત ભિન્ન વ્યાપારનો દાખલો લઈએ. કોઈ ભૂલાઈ ગયેલો શબ્દ સંભારવાનો પ્રયત્ન કરતાં, શબ્દ શોધવા શબ્દકોશનાં પાનાં ફેરવીએ તેમ, મન અનુભવકોશનાં પાનાં ફેરવતું લાગતું નથી, પણ મનના સંકલ્પથી જોઈતી વાત જીવતી થઈને, જાદુગરના પાનાની પેઠે ઉપર ડોકિયું કાઢી ઊભી રહેતી હોય તેમ લાગે છે. કાવ્યસર્જન વ્યાપાર આનાથી અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો છે, પણ તેમાં પણ, કવિને જે ભાવ પ્રગટ કરવો હોય તે—ભાવનિષ્ઠ કવિ બનતાં, તેનું સમસ્ત જ્ઞાનતંત્ર સચેત થાય છે અને અનુકૂલ સંસ્કારો ભાવની આસપાસ ગૂંથાવા માંડે છે. જેમ આપણે મિત્રને જોઈને હર્ષમાં આવી જઈએ, મસ્કરી કરવાની વૃત્તિ થાય અને એ વૃત્તિ થતાં આપણા જ્ઞાનમાંથી એ વૃત્તિને અનુકૂળ વાતો એકદમ ઉપર આવી જાય છે, અથવા એવી વાતો પ્રોજાય છે, તેમ કવિને પણ થાય છે; પણ આપણા દાખલા કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં, ઘણી સૂક્ષ્મ રીતે, ઘણી વિવિધતાથી, અને ઘણી ઊંચી ભૂમિકા ઉપર. એટલે જ્ઞાન કવિત્વને પોષક છે અને આવશ્યક પણ છે. શેલિ કહે છે કે જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ—જીવન્ત સ્વરૂપ કાવ્યમાં અવતાર લે છે.

અને બીજું એ કે આ સર્જનશક્તિ ચિત્તની ગમે તે વૃત્તિમાં રમમાણ નથી થતી પણ જેમાં તે જીવનનું રહસ્ય જુએ છે, જેમાં ચેતનનો આવિર્ભાવ-ઉત્કર્ષ જુએ છે તેમાં જ થાય છે. તેવા સર્જનમાં જ વિવિધતા આવે છે. તે સર્જન જ લોકોત્તર બને છે. તે સર્જન જ ખરું 'મનોહર' બને છે. તેમાં જ તલ્લીન થઈ ભાવક પોતાનું અભિમાન લુપ્ત કરી શકે છે. જીવનની ખરી રહસ્યભૂત વૃત્તિ જ વિવિધરૂપે આવિષ્કાર પામી શકે, અને વિવિધ આવિષ્કારમાં રહેલી એક વૃત્તિ એ જ કલાનું સ્વરૂપ છે—જેને વૈવિધ્યમાં એકત્વ કહીએ છીએ. ખાવાની વૃત્તિ હલકી છે, કામવૃત્તિ હલકી છે, લોભવૃત્તિ હલકી છે. એ વૃત્તિઓ પૂરતી વિવિધતામાં આવિષ્કાર પામી શકે નહિ. પ્રેમવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં ખાવાની વૃત્તિના આવિષ્કારનું વૈવિધ્ય નહિ જેવું છે. તે વૃત્તિને વૈવિધ્યથી નિરૂપી હોય તો પણ તે મનોહર થશે નહિ. જેમ દાનવીરતા, ધર્મવીરતા વગેરે વીરરસના પ્રકારો છે તેમ ભક્ષણવીરતા વીરનો પ્રકાર થઈ શકે નહિ. કારણકે અત્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણે એટલે ઊંચે આવ્યા છીએ, જ્યાંથી ખાઉધર વૃત્તિ એ આપણને જીવનનું રહસ્ય લાગતી નથી. પણ નીચી કોટિની સંસ્કૃતિના કવિને ખાવાનો ઉત્સાહ એ કાવ્યનો મુખ્ય રસ થઈ શકે. આફ્રિકાના નૂબી હબસીઓનું એક ગીત ત્યાં જઈ આવેલા મારા એક મિત્રે મને સંભળાવ્યું હતું.

વાનૂબી ફૂલા માંબા,
વાનૂબી ફૂલા માંબા,
ફૂલા માંબા,
ફૂલા માંબા,
ફૂલા માંબા,
વાનૂબી ફૂલા માંબા.

"હે નૂબી લોકો! મગર ખાઓ, મગર ખાઓ, મગર ખાઓ." એ એનો અર્થ છે. એ ગીત ત્યાંના લોકો ખૂબ ઉત્સાહથી નાચતા કૂદતા ગાય છે એમ સાંભળ્યું છે. તેમને એમાં કાવ્યનો રસ આવે છે એમ જ માનવું જોઇએ. આપણને તેમાં કાવ્યનો રસ આવે નહિ.

ત્યારે આપણાં કાવ્યમાં ખાવાની વાત આવે જ નહિ? આવી શકે, અને આવે છે. તેમાં ખાવાની વાત પણ આવે ખાઉધર વૃત્તિનું નિરૂપણ પણ આવે. પણ તે હાસ્યનો વિભાવ બને. ખાઉધર વૃત્તિ આપણી ભૂમિકાના સહૃદયને માટે જુગુપ્સાકારક છે અથવા ઉપહસનીય છે, અને તેથી કાવ્યમાં પણ તેનાથી જુગુપ્સા કે હાસ્ય જ થાય. કાલિદાસના વિદૂષકોનો લગભગ અરધો અરધ હાસ્ય આ ખાઉધરવૃત્તિના નિરૂપણથી જ થાય છે. કવિનું કૌશલ એવું છે કે એ ખાઉધરવૃત્તિ બરાબર ઉપહસનીય દેખાય એ રીતે આપણી આગળ તેને રજુ કરે છે.

એ જ રીતે કામોત્સાહ એ મુખ્ય રસ ન થઈ શકે પણ હાસ્યનો વિભાવ થઈ શકે. દમયંતીસ્વયંવરને પ્રસંગે

શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ટનાં ખોડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કોડ,
બાળ યૌવન ને વળી વૃદ્ધ, તેને દમયંતી પરણવાની શ્રદ્ધ.

વગેરેથી પ્રેમાનંદે વૃદ્ધ રાજાઓના કામાવેશનું વર્ણન કર્યું છે. કામવશ રાજાઓ જોશી પાસે જોશ જોવડાવે છે, આખી રાત વતુ કરાવે છે, પળી ચૂંટાવે છે, બેસી ગયેલા ગાલ ઉપસાવવા ગલોફામાં સોપારી રાખે છે, વગેરે વગેરે. પણ અહીં પણ કાવ્યનો મુખ્ય રસ કામોત્સાહ નથી પણ તેના વિભાવથી થયેલો હાસ્ય છે. આ વૃદ્ધ રાજાઓ પણ કામવૃત્તિથી ઊર્ધ્વ નથી રહી શકતા, કામાવેગમાં તણાય છે એ જોઈ હાસ્ય ઉદ્‌ભવે છે. એ જ રીતે કેવળ પૈસા કમાવાની વૃત્તિ પણ ઉપહસનીય છે. ભવાઇમાં આ ખાઉધરવૃત્તિ, કામવૃત્તિ અને લોભવૃત્તિ એ ત્રણેયનો વારંવાર ઉપહાસ કરેલો હોય છે.

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રાજાઓમાં દમયંતી પરણવાની શ્રદ્ધા થાય એ વાતમાં રસ નથી, પણ એ વાતથી આપણને હસવું આવે તેમાં રસ છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ સ્ફુરે તેમાં રસ છે. જો આ વસ્તુ તરફ આપણે હસી ન શકીએ તો આપણને રસનો અનુભવ થયો નથી. એટલે રસ ભાવકના ચિત્તમાં થાય છે, અને તે યોગ્ય વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ થવામાં છે. આ ઔચિત્ય સાચવીને કવિ ગમે તે વૃત્તિ નિરૂપી શકે. મોટી ઉંમરના માણસની ખાઉધરવૃત્તિ નિરૂપીને તે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શકે; એવી જ રીતે નાની ઉંમરના કોઇ બાળકનો ખાવાનો ઉત્સાહ વર્ણવી, તે રતિ નિષ્પન્ન કરી શકે. કારણકે નાના બાળકમાં એ વૃત્તિ અનુચિત નથી. ઉલટી તરવરતા જીવનનું ચિહ્ન છે. કૃષ્ણના દૂધ પીવાના અને માખણ ખાવાના અનેક તોફાનમાં ક્યાંઈ ઔચિત્યભંગ નથી થતો. ઉચિત શબ્દો વગેરેમાં, વસ્તુને ઉચિત ભાવ અને ભાવને ઉચિત વસ્તુ એ જ કાવ્ય. ક્ષેમેન્દ્ર કહે છેઃ **औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य लक्षणम्.**

સાહિત્યમાં વારંવાર પૂછાય છેઃ શું કાવ્યમાં અનીતિ ન આવી શકે? દુનિયામાં અનીતિ છે તો કાવ્યમાં કેમ ન આવે? વળી વારંવાર ફરિયાદ કરાય છે કે ટીકાકારો કાવ્યને નીતિની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે પોતે કાવ્ય સમજતા નથી, કવિને અન્યાય કરે છે,

અને સમાજની રસવૃત્તિ બગાડી તેને ખરા રસથી વંચિત કરે છે. આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો ઉપરના સિદ્ધાન્તમાં આવી જાય છે. કાવ્યમાંથી કશું બાતલ કરવાની જરૂર નથી. દુનિયાંની હરેક ચીજ તેમાં આવી શકે. પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે કવિને તે ચીજ તરફ જે ભાવ થાય છે, તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે ? આપણા સમાજની સંસ્કારિતાની આ કોટિએ અનીતિનો ઉત્સાહ એ ઉચિત ભાવ નથી, તેનો તિરસ્કાર કે જુગુપ્સા કે ઉપહાસ એ ઉચિત ભાવ છે. કવિ ઔચિત્ય છોડી દઈ અનુચિત ભાવમાં રાચે, તો તે પોતે સંસ્કારિતાની એવી નીચી કોટિનો છે એતો ખરૂં જ પણ તેથી તેનું કાવ્ય સંસ્કારી સહૃદયને આકર્ષી પણ ન શકે. સંસ્કારી સહૃદય, કાવ્યમાં ચૈતન્યના જે લોકોત્તર ઉત્કર્ષની અપેક્ષા રાખે છે તે તેને તેવા કાવ્યમાં મળશે નહિ. જેમ લોઢાના કડકા સાથે પ્રેમ કર્યાની કથામાં ઔચિત્ય નથી, જેમ તે પ્રમાણે કલ્પવા જતાં ચિત્તને અસ્વાભાવિક પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને તેમાં ક્લેશ થાય છે, તેમ જ અનીતિનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ લાવતાં ચિત્તને ક્લેશ થાય છે, તેમાં કલાનો પરમ આનંદ તે અનુભવતું નથી. અનીતિમાં ઉત્સાહ લેનારૂં સાહિત્ય કલાની અને રસની દૃષ્ટિએ હીન છે. જેમ ઉત્તમ સાહિત્ય અમુક વિષયનું જ હોવું જોઇએ—સ્વદેશાભિમાનનું જ હોવું જોઈએ એમ ન કહી શકાય. તેમ નીતિનું ઉપદેશક જ હોવું જોઈએ એમ પણ ન કહી શકાય પણ અનીતિમાં ઉત્સાહ પ્રેરતું સાહિત્ય હીન છે એ તો ચોક્કસ.[1] તેમાં પણ રસ લેનારો વર્ગ મળી રહે છે તેનું કારણ એટલું જ કે સમાજની સામાન્ય સંસ્કારિતા હજી સિદ્ધ કરી ન હોય એવો બાલિશ વર્ગ હમેશાં થોડો ઘણો હોય છે. કલાને જોવાને નીતિની નહિ, પણ કલાની જ—રસની જ દૃષ્ટિ જોઇએ એ ખરૂં. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કલા અનીતિમાં રસ લઈ શકે.

અને અનીતિમાં રસ લેનાર સાહિત્ય તે સમાજને ભૂંડામાં ભૂંડા શાપરૂપ છે. માણસના મનને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિકૃત અને કુટિલ કરે છે, તેનાં મર્મસ્થાનોને ઝેર આપે છે, તેની વિવેકદૃષ્ટિને--તેની મૂલ્યપરીક્ષક દૃષ્ટિને ત્રાંસી બનાવે છે. ટૂંકમા તેનાથી મોહાતો વાચક પછી આખી સૃષ્ટિને ઉલટી રચે છે.

પણ નીતિની સામેની આ ફરિયાદમાં કંઇક સત્ય છે. નીતિના ડુરામણથી ખરાબ સાહિત્ય પણ સારા સાહિત્યનો સિક્કો ઘણીવાર મેળવી જાય છે. પણ એવી ફરિયાદ માત્ર એ પ્રકારના જ સાહિત્ય સામે સાચી નથી. ઘણું સાહિત્ય એવું જ અધમ હોવા છતાં, કેવળ કામવાસનાને ઉશ્કેરનારૂં હોવાથી જ સાહિત્યમાં ખપે છે, એ પણ એવું જ છે. સાહિત્યના ખરા વિવેચકે બન્નેને એક સરખાં તિરસ્કારી કાઢવાં જોઈએ. આવા સાહિત્યમાં રસ પડે છે તે અભિમાન ગલિત થવાથી નહિ, પણ અભિમાની જીવનમાં જે ગમતું હોય છે તેને ઉત્તેજન મળવાથી. એ કલાનુભવ જ નથી.

1 What we have to bear in mind is that moral purity in the purpose of art or beauty does not constitute aesthetic purity, though moral impurity in the purpose of art or beauty does constitute asthetic impurity.

B. Bosanquet's History of Aesthetic p. 54.

આ આવતરણને માટે હું, શ્રીયુત રસિકલાલ પરીખનો આભારી છું.

કામવાસના જેવી અધમ વૃત્તિ જેમ કલાનુભવમાં વિઘ્નકર્તા થાય તેમ જ નીતિનો આગ્રહ પણ થાય. નીતિ તો અમુક જ હોવી જોઇએ એમ કોઇ ગ્રહપૂર્વક માને અને તે જ દૃષ્ટિથી કાવ્ય વાંચે તો તે કાવ્યનો રસ સમજી શકે નહિ. માત્ર ભાવકમાં જ આ વૃત્તિ કે આગ્રહ વિઘ્નકર્તા થાય એમ નહિ, પણ કવિમાં પણ તે તેવો જ થાય–કદાચ વધારે વિઘ્નકર્તા થાય. આવા આગ્રહોથી કવિના ચિત્તમાં સંસ્કારો યથાતથ પડે નહિ. નીતિના આગ્રહથી જુએ તો તે અનીતિમાન માણસોની વૃત્તિઓ સમજી શકે નહિ. માત્ર આખા જગત માટેનો પ્રેમ જ એવી વૃત્તિ છે કે જે વિઘ્નકર્તા થવાને બદલે બીજાનાં માનસ ખુલ્લાં કરી આપે. અને પ્રેમ ખરી રીતે અભિમાનની વૃત્તિ નથી, અભિમાન છોડાવનારી, માણસની દૃષ્ટિને આત્મકેન્દ્રી મટાડનારી વૃત્તિ છે.

એટલે નીતિની દૃષ્ટિ સામેની ફરિયાદમાં એટલું સત્ય છે કે જ્યારે જ્યારે કવિ ક્રાન્ત દૃષ્ટિથી રૂઢિગત નીતિની પાર જઈ, તેની સાથે વિસંવાદી હોય એવી કોઈ વાત કરે ત્યારે સમાજ તે સમજવાને બદલે તેનો વિરોધ કરે છે. આનું કારણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ભાવકનો અધિકારદોષ છે. ભાવક એ નવા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જેટલો અધિકારી નથી. અને એમ તો વ્યવહારમાં અને કલામાં બન્નેમાં બને છે. છતાં ઇતિહાસ એમ જ બતાવે છે કે એવા વિરોધ છતાં એવી કૃતિઓ પછી સફળ થઈ છે, અને સમાજે નવી નીતિદૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે અનીતિપ્રેરક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોઈ શકે. નવી નીતિ અને અનીતિ એક જ વસ્તુ નથી.

આપણા સાહિત્યમાં નીતિ સામેની ફરિયાદમાં મને સર્વત્ર નવી નીતિનો ઉદય જણાતો નથી. નીતિભંગનો પક્ષવાદ જુદાં કારણોથી ચયેલો જણાય છે. આપણો સમાજ જૂનાં—હવે અર્થહીન થયેલાં—રૂઢિબન્ધનોથી જકડાયેલો છે. સમાજ અને વ્યક્તિઓ તેમાંથી છૂટી શકતી નથીઃ તેનું કારણ કંઈક અંશે અજ્ઞાન છે પણ વધારે અંશે નિર્બળતા છે. નવું સાહિત્ય એ બળ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સાહિત્ય એ રૂઢિથી સ્વતંત્ર થવા, એ રૂઢિ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના આવેશમાં નીતિને પણ તોડી નાંખે છે. કાવ્ય બળપોષક હોઈ શકે, બળ એ પણ એક રસનો વિભાવ છે. પણ તેની સાથે તે નીતિને તોડે ત્યારે તેમાં ઔચિત્યભંગ થાય છે. પણ આ આપણા સાહિત્યનો ક્ષણિક વિકાર લાગે છે, અને થોડા સમયમાં તે પસાર થઈ જશે એમ બીજાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં મને લાગે છે.[1]

---

૧ A great idea suddenly came to him, (Swinburne) and he resolved to put it int execution. This idea was nothing less than to attempt to obtain for English poetry the same liberty enjoyed by French poetry in recent times, to attempt to obtain the right of absolute liberty of expression in all directions, and to provoke the contest with such a bold stroke as never had been dared before... ....The result of absolute liberty in French literature gives us a good idea of what would be the result of absolute liberty in English literature. Extravagances of immorality were followed by extravagances of vulgarity as well, and after the novelty of the thing was over a reaction set in, provoked by disgust and national shame. Appreciations of Poetry by Lefcadio Hearn.

Studies in Swinburne p. 131–2

નીતિદષ્ટિ સામે ફરિયાદ કરનારા હજી એક દલીલ કરે છે. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જનને નીતિ–અનીતિ સાથે લેવા દેવા નથી. તે જેવું જગત જુએ છે તેવું નિરૂપે છે. જગતમાં અનીતિ છે, અનીતિનો ઉત્સાહ કે રસ પણ છે, તો કાવ્યમાં પણ એ વસ્તુઓ આવી શકે. અહીં પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે ખરેખરી ફરિયાદ આ નીતિ–અનીતિની ખરી ઉદાસીનતા સામે હોતી નથી, પણ સંસ્કારી વાંચનાર આ ઉદાસીનતાના દાવા નીચે, અનીતિમય વાસનાનો સૂક્ષ્મ પક્ષપાત કવિમાં સ્પષ્ટ દેખે છે અને માટે ફરિયાદ કરે છે. પણ આપણે આગળ ચાલીએ. મેં ઉપર સ્વીકાર્યું છે કે સર્જકને નીતિ–અનીતિનું દષ્ટિબિન્દુ નથી હોતું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા ખરેખરા તટસ્થ કવિનાં કાવ્યો અનીતિમાં રસ પ્રેરે છે. એવો એક સર્વમાન્ય કવિ કાલિદાસ લઈએ. પ્રેમની પ્રથમ ભૂમિકાનાં યુગલોની કામવૃત્તિનું તેમાં આબેહૂબ વર્ણન ઘણી જગાએ છે. **विक्रमोर्वशीय**માં પુરૂરવસ ઉર્વશીના પ્રેમમાં પડે છે. ત્યારે તેના આવેશમાં તે એક વાર, કામની વિરોધી તપોવૃત્તિને ભાંડી નાંખે છે. ઉર્વશીના પિતા નારાયણ ઋષિ વિષે તે કહે છે.

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो ...

વિષયથી પરાઙ્મુખ થયેલો ઋષિ તેને વેદના અભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલો લાગે છે. કામનો વેગ અહીં ઓછો નથી. છતાં તેમાં કવિનું તાટસ્થ્ય છે અને તેથી સંસ્કારી વાંચનાર આ કામાવેગ સમજવા છતાં, તેની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરવા છતાં તેનાથી તટસ્થ રહી શકે છે. જરા વધારે જટિલ પણ ચોક્કસ મર્યાદાવાળો એ જ કવિનો એક બીજો દાખલો લઈએઃ **શાકુન્તલ**નો પાંચમો અંક. જગતના કરુણ (tragic) સાહિત્યમાં તેને સ્થાન મળે તેવો તીવ્ર અને મર્મભેદી તેનો કરુણ છે. ત્યાં આપણે જોઈ શકીશું કે કવિ દરેક પાત્રની લાગણી બરાબર નિરૂપતાં છતાં તટસ્થ રહે છે. અને એજ પ્રમાણે સહૃદયને પણ થાય છે. દુષ્યન્ત પોતે તો શકુન્તલાને સ્વીકાર્યાનું સંભારી શકતો નથી. તે કહે છેઃ "હું શું કરું ? મને સાંભરતું નથી. હવે હું તે દારત્યાગી થાઉં કે પરસ્ત્રીસ્પર્શનું પાપ વ્હોરું ?" તેને હમણાં જવા દઈએ. શકુન્તલા તરફ જોતાં થાય છે, કે તેણે ગુરુજનને પૂછ્યા વિના, જાહેર લગ્નવિધિ વિના, દુશ્યન્ત સાથે ગુપ્ત સંબંધ બાંધ્યો તે ભૂલ કરી. એ ભૂલને કવિ જાણે સિદ્ધાન્ત રૂપે મૂકતો હોય તેમ **શાર્ઙ્ગરવ** પાસે બોલાવે છે.

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् संगतं रहः ।

'લગ્ન સબંધ હમેશાં પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઇએ, પણ ગુપ્ત સંબંધ તો બહુ જ પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઇએ.' પણ કાલિદાસનું આ દષ્ટિબિંદુ શારદ્વત કે **શાર્ઙ્ગરવ** પણ નથી. **શારદ્વત** કહે છેઃ

तदेषा भवतः कान्ता त्यजैनां वा गृहाण वा ।
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥

'તું જાણે ને એ જાણે. તારી સ્ત્રી છે. તારે ચાહે તેમ કર.' એવા અર્થનું કહી, એટલાથી ગુરુનો સંદેશ પૂરો થયો એમ માની ચાલવા માંડે છે. ત્યારે જરૂર થાય છે કે ના ના, સ્ત્રી ઉપર આવી સર્વતોમુખી પ્રભુતા પુરુષની ન ઘટે. શકુન્તલા એ લાચાર થઈ જોઈ રહે છે. 'અરેરે, તમે પણ ચાલતાં થયાં !' ગૌતમીનું સ્ત્રીહૃદય પીગળે છે, તે ઊભી રહી કહે છે 'ધણી તરછોડે તેમાં એ બીચારીનો શો દોષ ?' પણ એ તાપસી પણ સ્ત્રી જ છે. તેને પણ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી.' એથી વધારે તે કરી શકતી નથી. અને **શાર્ઙ્ગરવ** જાણે **ન સ્ત્રી**

स्वातन्त्र्यमर्हति એ સિદ્ધાન્ત કહેતો હોય તેમ પાછળ આવવા કરતી શકુન્તલાને કહે છે " **पुरोभागे, किं स्वातन्त्र्यमवलंब्यते** ? દુષ્ટ, સ્વાતંત્ર્ય લે છે ? " શકુન્તલાને માત્ર ધરતી પાસે માગ માગવાનું રહે છે. કાલિદાસ આ શિષ્યોની વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ કોઈ જગાએ કહેતો નથી. પણ આ શકુન્તલાની કરુણ અવસ્થા જોતાં, જે હૃદયભેદક રીતે કવિ તેનું ચિત્ર આપે છે તે જોતાં, નથી લાગતું કે આ શિષ્યો ખરેખર વેદાભ્યાસજડ, તપોજડ છે ? દુષ્યન્તે શાપસંમૂઢ ચિત્તથી શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, પણ તે સર્વતોમુખી પ્રભુતાવાળા પતિને પણ સાતમા અંકમાં, શકુન્તલાને પગે પ્રણિપાત કર્યા પછી તેનું આંસુ લૂછવાનો પણ અધિકાર મળે છે, ત્યારે **न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति** એ સૂત્રની પણ બીજી બાજુ નથી દેખાતી ? કાલિદાસ જીવનના એવા કોઇ ઉન્નત અને તટસ્થ દૃષ્ટિબિંદુ તરફ આપણને લઇ જાય છે જ્યાંથી આપણને સમજાય છે કે શકુન્તલાએ મોહમય પ્રેમથી આકર્ષાઇ દુષ્યન્ત સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યું તે ખોટું કર્યું. સ્ત્રીએ આવો સંબંધ બાંધતાં બહુ વિચાર કરવો જોઇએ; પણ એવી સ્ત્રી તરફ લોકો નીતિના આગ્રહને નામે તિરસ્કાર બતાવે છે, તેના તરફ ક્રૂર થાય છે તે ખોટું છે, સ્ત્રી બિચારી અનાથ છે, અબળા છે, અને ગમે તેવાં કારણોથી પરણેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો તે મહાન પાતક છે. કારણકે સ્ત્રી કુળની પ્રતિષ્ઠા છે એટલું જ નહિ, શાકુન્તલમાં બને છે તેમ, દેશની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. આ તટસ્થતાને લીધે, જગત તરફ જરા પણ અભિમાનમૂલક આગ્રહ ન રાખતાં, કેવળ ઉત્તાન-હૃદય રહી, સંસ્કારો ઝીલી, તે સંસ્કારોને એવી જ તટસ્થતાથી નવી સૃષ્ટિ રચવા દેવાથી, કૃતિ ચિરંજીવ બને છે; જમાનો બદલાતાં, જમાનાના આચારવિચારો બદલાતાં પણ કાવ્ય જૂનું થતું નથી. આવી કૃતિમાં ચિત્ત, નિરૂપિત દરેક ભાવ સાથે તન્મય થઈ તેનો અનુભવ કરે છે તે ઉપરાંત, એ ભાવોને અતિક્રાન્ત કરી તેની પાર જાય છે. પહેલાંના શબ્દો વાપરીને કહું કે ચિત્ત પોતાની બનાવેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, સર્વતઃ વ્યાપે છે એટલું જ નહિ, તેને દશાંગુલ અતિક્રમીને જાય છે. આવા સાહિત્યની સામે અનીતિની ફરિયાદ કોઈ કરતું નથી. આવું સાહિત્ય તો ઉલટું નિરૂપેલા દરેક ભાવનું રહસ્ય સાથે સાથે બતાવતું જાય છે.

પણ આથી ભિન્ન પ્રકારનું એક બીજું સાહિત્ય છે જેમાં આવું તાટસ્થ્ય હોતું નથી, અને જેના પક્ષકારો કાવ્યમાં તાટસ્થ્ય આવશ્યક માનતા નથી. આ સાહિત્યનો સર્જક પોતાના ભાવના વેગમાં પોતે જ ઘસડાય છે, એમ ઘસડાવામાં એક પ્રકારનો મૂર્છાનો આનંદ અનુભવે છે, અને તેનો ભાવક પણ એવો જ ભાવ ઝીલે છે. એવા સાહિત્યના વિવેચનમાંથી તારતમ્યદૃષ્ટિ ચાલી ગઈ હોય છે. 'જે કાંઈ કથ્યું છે તે સુંદર રીતે કથ્યું છે કે નહિ ? કવિયે કૌશલ દાખવ્યું છે કે નહિ ? કવિનિરૂપિત ભાવના વહનમાં ઘસડાવામાં મજા પડતી હોય તો પછી ભાવનું તારતમ્ય, મૂલ્ય શા માટે પૂછવું ? એ ભાવનું, સમસ્ત જીવનયોજનામાં કયું સ્થાન છે એ શા માટે જોવું ? છે તે મ્હાલી લ્યો. ' કાલે ડૂબી જઈશું તેનું આજે શું ? આજે તો સહેલ કરીએ છીએ અને ગાઈએ છીએ !'[1] આવી કવિતામાં, પછી કવિનું કૌશલ હોય, તો કાવ્ય કાવ્યની વચ્ચે તારતમ્યનું

૧ What matters,
If we drown to-morrow,
So long as to-day:
We may sail and sing ! Ibsen.

કશું કારણ કે ધોરણ રહેતું નથી. બધાં કાવ્યો સરખાં ! આવાં કાવ્યો વધારે રોગી છે કારણ કે તેમાં તાટસ્થ્ય નથી. આ શૈલીમાં કાવ્ય, પ્રેમ કે શ્રદ્ધા કે એવા કોઈ ઉન્નત ભાવને વિષય કરે ત્યારે તો ઠીક. પણ કવિને પોતાને તાટસ્થ્ય ન હોવાથી, તેનું પોતાનું હૃદયતંત્ર વ્યવસ્થિત ન હોવાથી, તે ઘણી વાર હીન વૃત્તિમાં પણ પ્રેરાય, અથવા તેનો પ્રેમ અનુચિત રીતે વહે, અથવા તેને જેમાં માત્ર ક્ષણિક સુખ લાગ્યું હોય તેવી વૃત્તિમાં રાચે, અને ભાવકના ચિત્ત ઉપર પણ તેના ચિરસ્થાયી સંસ્કારો પાડે. મૂલ્યદૃષ્ટિ નહિ હોવાથી હીન સાહિત્ય પણ ઊંચા સાહિત્ય તરીકે ખપવાનો આમાં ઘણો સંભવ છે. ખરી ફરિયાદ આવા સાહિત્ય સામે છે અને તે સાચી છે. હીન વૃત્તિમાં પણ આવું સાહિત્ય રસિક લાગે છે તેનું કારણ તેના ભાવનું ઘેન છે. તેમાં ઔચિત્યદૃષ્ટિ મૂર્છિત થાય છે. સમસ્ત ચેતન તેમાં જાગરુક હોતું નથી. ઘણી વાર, પ્રમાતા તેમાં અહંકાર ગલિત કરવાને બદલે ભોગલાલસાની તૃપ્તિ કે તેનું ઉત્તેજન શોધે છે. ત્યાં એ ખરો કલાનુભવ નથી.

આ જાતની કવિતા હિંદના સાહિત્યમાં હજી હમણાં જ થવા માંડી. પશ્ચિમમાં પણ તે શિષ્ટ સાહિત્યના જમાના પછી જ થઈ છે. આ જાતની હરકોઈ ભાવ ભોગવી લેવાની અધીરાઈ અને તેના આંતર રહસ્ય તરફનું દુર્લક્ષ, પશ્ચિમની પ્રજાના હૃદયની અતંત્રતામાંથી આવેલ છે, એમ તેના વિવેચકો કહે છે. પશ્ચિમની પ્રજાની મૂળ સંસ્કૃતિ ગ્રીસની છે, અને તેમાં ક્રિશ્ચન ધર્મે પછીથી આવીને જૂની ગ્રીક વ્યવસ્થા તોડી છે. તેથી સમસ્ત પ્રજામાનસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. એ પ્રજામાં નીતિના સ્થૂલ આચારો જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો પણ વારંવાર બદલાયા કર્યાં છે. છેલ્લા એક સૈકાની વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ એ અવ્યવસ્થા વધારી છે. પરિણામે નીતિમાં તેમ જ કલામાં સ્વૈરવાદ પ્રગટ્યો છે. વહાણ આખું હોય ત્યાં સુધી તે એક જ નિશાનથી ચાલે અને અંદર બેઠેલાં બધાં માણસો પણ પોતાનું સ્થાન કલ્પીને બેસે. પણ તે ભાંગતાં તેનાં પાટિયાંને વળગેલા માણસોને દિશા નથી હોતી, એક બીજાની ગતિ સાથે સંબંધ નથી હોતો, દરેક માણસ દરિયાનાં અંધ બળોથી દોરાઈ ગમે ત્યાં ગતિ કરે છે, તેવી જીવનની અને કાવ્યની સ્થિતિ થઈ છે. આપણે અહીં એ કવિતા પશ્ચિમના અનુકરણથી આવી છે. અને કંઈક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આઘાતથી આપણું માનસ પણ એવું જ અવ્યવસ્થિત થયું છે. એ પણ એક કારણ છે. પણ પશ્ચિમમાં એ સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ત્યાંના સૂક્ષ્મ વિવેચકો કવિતામાં રહસ્ય કે ઉત્તમ ભાવની માગણી કરવા માંડ્યા છે.[1] કાવ્ય જે ભાવ કથે છે તે બરાબર કૌશલથી કથે છે કે નહિ[2] એટલો જ પ્રશ્ન વિવેચનનો નથી, પણ જે ભાવને કથે છે તે

૧. પરિશિષ્ટમાં આ પરિસ્થિતિ અને તેના નિદાન સંબંધી લાંબા ફકરા આપેલા છે.

૨. આપણામાં 'કલાકૌશલ્ય' એમ બન્ને શબ્દો ભેગા બોલાય છે. કલા અને કૌશલ્ય બેમાં ઘણો સૂક્ષ્મ તફાવત છે. કૌશલ્ય વિના કલા ન સંભવે, પણ એકલું કૌશલ્ય તે કલા નથી. આ વિવેકથી, અમુક કૃતિ કલા છે કે નથી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ઘણીવાર સહેલું થઈ જવા સંભવ છે. સુંદર રંગોની ફરસબંદીને, કે ઘરેણા ઉપરની કોઈ સુંદર આકૃતિને આપણે માત્ર કૌશલ કહીએ છીએ કલા નહિ, કોઇ અપુર્વ ભાવના ચિત્રને કલા કહીએ છીએ. તેમ કાવ્યમાં પણ જ્યાં લોકોત્તર ભાવ પ્રગટ થતો હોય તેને જ કાવ્યકલાની કૃતિ કહીએ, અને જ્યાં કેવલ સાધારણ ભાવ કૌશલથી કહ્યો હોય તેને માત્ર કૌશલ કહીએ તો ચર્ચામાં ચોખવટ આવે એમ નથી લાગતું ? આગળ આવેલા ભટ્ટ તોતના શબ્દોમાં જ્યાં દર્શન અને વર્ણન બન્ને હોય ત્યાંજ કાવ્ય, અન્યત્ર માત્ર કૌશલ.

ભાવ પોતે પણ ઉચ્ચ છે કે નહિ, રહસ્યવાળો છે કે નહિ એ પણ વિવેચનનો પ્રશ્ન છે, એમ હવે સ્વીકારાવા લાગ્યું છે. અને તેથી ફરી વ્યવસ્થા થશે એવી આશા રાખી શકાય. કંઈ અવ્યવસ્થિત રહેવા દેવું એ મનુષ્યસ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. તો હૃદયના ભાવો જેવી માર્મિક વસ્તુઓ કેટલોક કાળ અવ્યવસ્થિત રહી શકશે ?

ત્યારે કાવ્યની વિશેષ શક્તિ એ થઈ કે તે અહંકાર ગલિત થાય તેવી રીતે ભાવો કે લાગણીઓનાં સ્વરૂપો યથાતથ આપણને દર્શાવે છે અને તે સાથે આપણા જીવનમાં તેનું કેટલું રહસ્ય છે તે પણ જણાવે છે. જેમ આંખમાં જે જે રંગો આવે તેનો સમન્વય કરીને ચિત્ત તેને નજીક દૂરના સંબંધમાં વ્યવસ્થિત કરે છે, તેમ કાવ્ય તેમાં જે જે વસ્તુ આવે તેને તેના રહસ્ય પ્રમાણે કે મૂલ્ય પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરે છે. માટે મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ કાવ્યને જીવનની સમીક્ષા કહે છે. કાવ્ય જીવનનું એવું કોઈક દૃષ્ટિબિન્દુ આપે છે કે જ્યાંથી અમુક ભાવ તેના ખરેખરા રહસ્ય પ્રમાણે દેખાય. જેમ પરિધિનો દરેક ખંડ (arc of a circumference) પોતાના આકારથી જ મધ્યબિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે, તેમ કાવ્ય-નિરૂપિત વસ્તુ એ નિરૂપણથી જ જીવનના દૃષ્ટિબિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે. એક મહાન વર્તુલમાં એક જ બિન્દુથી જુદી જુદી ત્રિજ્યાએ અનેક વર્તુલો કે વર્તુલખંડો દોરેલાં હોય તો તેનું મધ્યબિન્દુ તરત જડે, તેમ કાવ્ય જેમ વધારે ભાવોને વિષય કરે તેમ તેમાંથી જીવનનું દૃષ્ટિબિન્દુ તરત જડે. એક જ લાગણીનું એકાદ મુક્તક કે ઊર્મિકાવ્ય તે એક મહાન વર્તુલના પરિધના એક નાનકડા ખંડ જેવું છે. તેનાથી બહુ હિસાબ કરીએ તો મધ્યબિન્દુ જડે પણ પેલા બીજા જેવું સહેલાઈથી નહિ. એક મહાભારત જેવા કાવ્યમાં, જેમાં ભીષ્મના જેવો બળવાન પ્રાચીન રૂઢિનો સમર્થક, દુર્યોધન જેવો બળવાન અભિમાની, ધૃતરાષ્ટ્ર જેવો અંધ પુત્રપક્ષપાતી, ધર્મરાજ જેવો નીતિને માટે ચીવટ રાખનાર, અર્જુન જેવો આદર્શ વીર, ભીમ જેવો શરીર બળવાળો, કર્ણ જેવો દાનવીર વગેરે વગેરે હોય, તેવા કાવ્યમાં અનેક લાગણીઓનું તરત રહસ્ય સમજાય, જીવનની યોજનાનું દર્શન થાય, ટૂંકમાં જીવનનું ખરું દૃષ્ટિબિન્દુ જડે. પશ્ચિમના મતને અનુસરીને આપણામાં એક મત હતો કે આત્મલક્ષી કાવ્ય જ ઉત્તમ ગણાય અને પરલક્ષી કાવ્ય લોકપ્રિય વધારે થાય પણ એટલું ઉત્તમ ન ગણાય, એ મને પ્રામાણિક લાગતો નથી. આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કવિ પોતાનો જ અનુભવ કહે છે માટે તેમાં લાગણીનું વધારે યથાર્થ નિરૂપણ હોય એમ કહેવાય છે, પણ કવિની પ્રતિભા ખરી હોય તો તેને પોતાના દેહે લીધેલો અનુભવ અને પારકા દેહમાં જોયેલો અનુભવ તાદૃશતામાં સરખા જ હોય. એ જ એની પ્રતિભા છે. વ્યવહારના વ્યવસાયને લીધે લાંબાં કાવ્યો કે લાંબી નવલકથાઓ વાંચવાને આપણને ફુરસદ ન હોય અને તેથી ટૂંકાં કાવ્યો જ વાંચી શકતા હોઈએ, અને એ ખપત પૂરી પાડવા એવાં જ કાવ્યો લખાય તેની સામે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ લાંબાં કાવ્યો વાંચવા અને સમજવા જેટલું ધૈર્ય જ ન હોય એ મને કલ્પના અને બુદ્ધિ બન્નેની નિર્બળતા લાગે છે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં લાંબાં કાવ્યોનો પુષ્કળ પરિચય થઈ જવો જોઈએ. એ કાવ્યો જ આનંદ સાથે હૃદયને વ્યવસ્થિત કરે છે, લાગણીથી તટસ્થ રહી તેનું યથાર્થ દર્શન કરતાં શીખવે છે, બુદ્ધિ અને લાગણીનો યોગ કરી આપે છે.

કોઈ કહેશે કે મેં પણ નીતિનું નામ ન વાપરતાં છેવટે તો એમ જ કહ્યું કે કાવ્ય

નીતિની વિરુદ્ધ ન હોઈ શકે. હા. એટલું જ નહિ પણ મારો એ પણ અભિપ્રાય છે કે નીતિ અને કાવ્ય બન્ને એક જ લક્ષ્ય તરફ જાય છે. નીતિ શબ્દ મેં નથી વાપર્યો તે નીતિવાદીમાં ગણાવાની બીતિએ નહિ, પણ મારે નીતિ કરતાં કંઈક વિશેષ અભિપ્રેત છે માટે. નીતિ આત્માની એકદેશીય પ્રવૃત્તિ છે. હું તેથી આગળ જઈને કહું છું કે ફિલસુફી અને કાવ્ય બન્ને એક જ માર્ગે જાય છે. સમસ્ત આત્મચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ અનુભવાવવો એ કાવ્યનું કામ છે, કાવ્યની શક્તિ છે. કાવ્યની નીતિની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવી જોઇએ એમ નહિ, પણ કાવ્યની રસદૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં–પરીક્ષા પણ નહિ, કાવ્યનો રસ લેતાં, અનીતિમાં આનંદ મેળવનાર કાવ્ય મને રસમાં ઉતરતું લાગે છે. કાવ્ય અને નીતિ બન્ને આત્માના એક જ રહસ્યબિન્દુમાંથી પ્રગટ થાય છે. પછી બન્ને વિરોધી ન જ હોય. અને એ તો રસને ઉલટું પોષક છે. એમાં કાવ્યની સમૃદ્ધિ જરા પણ ઓછી નથી થતી.

અને કાવ્ય માત્ર ફિલસુફી નથી, ફિલસુફીથી વિશેષ છે, અને તેની પદ્ધતિ ફિલસુફીથી વધારે કાર્યકારી છે. ફિલસુફી માત્ર તર્કપરંપરાથી બહુ બહુ તો કોઈ ઉચ્ચ સ્થાનનો અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. કાવ્ય તો તે સ્થાને જ આપણને લઈ જઈને મૂકે છે. ફિલસુફી માત્ર શુષ્ક રીતે, કદાચ અણગમો થાય એવી રીતે–નીતિ સામેનો ઘણો વિરોધ શુષ્કતાને લીધે આવે છે–કહે છે, કે લોભ કામ ખાઉધરપણું વગેરે હીન છે, માણસે તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ જવું જોઈએ. કાવ્ય આપણને ખરેખર તે સ્થિતિએ લઈ જઈને બતાવે છે કે વ્યવહારમાં જે લોભ વગેરે વૃત્તિઓમાં તમે હમેશાં રચ્યાપચ્યા રહો છો, તે જુઓ અહીંથી કેવી ઉપહસનીય દેખાય છે ? સ્ટીરીઓસ્કોપમાં જોનાર, કેટલે અંતરે લેન્સ રાખવાં, તે દર્શનની સુરેખતાથી અને યથાર્થતાથી પોતાની મેળે નક્કી કરી લે છે. એ જ અંતર તે જો કાચના લેન્સો, આંખનાં લેન્સો, અને દૃશ્યચિત્ર એ ત્રણેયની ગણત્રીથી નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો ગણત્રી ઘણી જ મુશ્કેલ થાય અને છતાં યથાર્થ દર્શન થાય કે નહિ તે વહેમ પડતું જ રહે. તે જ પ્રમાણે ફિલસુફી, અનેક તર્કોથી જીવનનું દૃષ્ટિબિન્દુ આપવા પ્રયત્ન કરે અને છતાં તે આપી ન શકે. કાવ્યમાં ભાવક યથાર્થ દર્શન મેળવવા પોતાની મેળે યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુએ જાય છે. દરેક કવિ, પોતે જે દર્શન કર્યું હોય છે તે ભાવકને સિદ્ધ સ્વરૂપે આપે છે.

આ દૃષ્ટિ બિન્દુ કયું ? એ તો જેણે સિદ્ધ કર્યું હોય તે જ કહી શકે. પણ તેનો માત્ર નામનિર્દેશ કરવો હોય તો તેને સ્થિતપ્રજ્ઞતા કહેવાય—એવું બિન્દુ કે જ્યાંથી દરેક લાગણી યથાર્થ દેખાય, દરેક લાગણી સમજાય, તેનું રહસ્ય અંકાય, અને જીવનની મહાન યોજનામાં તે પોતાનું ઉચિત સ્થાન લે. આને જ આપણા પ્રાચીન ભરત મુનિએ શાન્ત કહ્યો છે.

न यत्र दुःखं न सुखं न द्वेषो नापि मत्सरः
समः सर्वेषु भूतेषु स शान्तः प्रथितो रसः
भावा विकारा रत्याद्याः शान्तस्तु प्रकृतिर्मता ॥

શેલીએ 'પ્રેમનો પક્ષપાત અને દ્વેષનો દ્વેષ' આપ્યો તેના જેવું આ કંઈક છે. ઉપરના શ્લોકો ઉપર અભિનવગુપ્તપાદ ટીકા કરતાં કહે છે **तत्वज्ञानं तु सकलभावान्तर**

भित्तिस्थानीयम् सर्वस्थायिभ्यः स्थायितमम्। અર્થાત્ સર્વસ્થાયી ભાવોમાં પણ સ્થાયી તે તત્ત્વજ્ઞાન છે. અને અભિનવગુપ્તપાદ બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી હોવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્માને એક ગણે છે. તે જ કહે છે **आत्मैव...स्थायी।** આને આધુનિક ભાષામાં કહીએ કે ચૈતન્ય એ જ ખરૂં સ્થાયી તત્ત્વ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞત્વ કે શાન્તનો અર્થ, હું લાગણી વિનાની નિષ્ક્રિયતા કે નિશ્ચેષ્ટતાની સ્થિતિ નથી કરતો. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શાકુન્તલનું રહસ્ય એ બતાવે છે કે પ્રેમ છેવટે તપથી શુદ્ધ થઈ શાન્ત રૂપ ગ્રહણ કરે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ હવે એક બીજાને ચાહશે નહિ. સ્થિતપ્રજ્ઞતા ભાવશૂન્યતા નથી પણ સર્વ ભાવોની એકતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે, સંવાદ (harmony) છે, જે મનુષ્યે હમેશાં સાધવાનો છે.

આ રીતે જીવનમાં અને કવનમાં એક જ આત્મા સ્ફુરે છે. તેને જીવનથી સ્વતંત્ર કહો કે જીવનની સમાન્તર કહો કે જીવનનો અવિભાજ્ય ભાગ કહો. તેમાં વ્યવહારજીવનનું પ્રયોજન નથી, તેને ભોગવતાં વ્યવહાર જીવન શાન્ત થઈ જાય છે, કાવ્યને વ્યવહારથી અલગ થઈ ભોગવવું જોઈએ માટે તેને વ્યવહારથી સ્વતંત્ર કહો, નિયતિકૃત નિયમથી રહિત કહો; પણ જે આત્મા વ્યવહાર જીવનમાં વિલસે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં વિલસે છે. એ ચિદ્‌વિલાસમાં પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અનુકૂળ વિલસે છે. કશું પોતાના સ્વભાવથી સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. વ્યવહારજીવન અને કાવ્ય જીવન બન્ને આપણા રહસ્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે તેનો અર્થ જ એ કે બન્ને એક જ જાતનાં છે. સમાનનો સરવાળો થઈ શકે, અસમાનનો ન થાય, વિરોધીઓ એકબીજાને છેદે—હણે. વ્યવહારજીવન જેમ હીન વૃત્તિઓમાં વહી આત્માનો અપકર્ષ કરે છે, આત્માને હણે છે, તેમ જ કાવ્યજીવન હીન વૃત્તિમાં વહે તો આત્માને હણે. અને જો કે કાવ્યાનુભવમાં અભિમાન ગલિત થાય છે એમ કહ્યું છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કાવ્યના સંસ્કારો આત્મા કે ચિત્તની બહાર ક્યાંક પડે છે, તે સંસ્કારો પણ ચિત્તમાં જ પડે છે અને ખરાબ હોય તો તે માણસને હીન પથે દોરે જ. કાવ્યની એવી શક્તિ છે. માટે જ આપણે કાવ્યને ઉચ્ચ જીવનના સંસ્કારો પાડવાનું પ્રબલમાં પ્રબલ સાધન ગણીએ છીએ. જીવનની ન્યૂનતાઓ પામરતાઓ પૂરી, મનુષ્યને સંપૂર્ણતા તરફ—તેની અંતિમ આત્મસિદ્ધિ તરફ લઈ જવો એ કાવ્યની શક્તિ છે, એ તેનો અધિકાર છે, એ તેનું સાફલ્ય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય એ માર્ગે વિચરો એજ એ મહાન કવિ પાસે યાચના, કે જેના આ વિશ્વરૂપી કાવ્યને સમજવા, માનવ કાવ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પરિશિષ્ટ

This poetry should be viewed in relation to the general moral crisis and imaginative disintegration of which it gives a verbal echo; then we shall avoid the injustice of passing it over as insignificant, no less than the imbecility of hailing it as essentially glorious and successful. We must remember that the imagination of our race has been subject to a double discipline. It has been found partly in the school of classic literature and polity, and partly in the school of Christian piety. This duality of inspiration, this contradiction between the two accepted methods of rationalizing the world, has been a chief source of that incoherence, that romantic indistinctness and imperfection, which largely characterize the products of the modern arts......

In these latter times, with the prodigious growth of material life in elaboration, and of mental life in diffusion, there has supervened upon this old dualism a new faith in man's absolute power, a kind of return to the inexperience and self-assurance of youth. This new inspiration has made many minds indifferent to the two traditional disciplines; neither is seriously accepted by them, for the reason, excellent from their own point of view, that no discipline whatever is needed. The memory of ancient disillusions has faded with time. Ignorance of the past has bred contempt for the lessions which the past might teach. Men prefer to repeat the old experiment without knowing that they repeat it.

× × ×

......The reverse has now occured and the spirit of life, innocent of any rationalizing discipline and deprived of an authoritative and adequate method of expression, has relapsed into miscellaneous and shallow exuberance. Religion and art have become short-winded....It is true that the multiplicity of these incompetent efforts seems to many a compensation for their ill success, or even a ground for asserting their absolute superiority. Incompetence, when it flatters the passions, can always find a greater incompetence to approve of it......

It is thus that the imagination of our time has relapsed into barbarism.......Trivial stimulations coming from vulgar objects... by making us forget altogether the possibility of a deep satisfaction, often succeed in interesting and in winning applause. The pleasure they give us is so brief and superficial that the wave of essential dissappointment which would ultimately drown it has no time to rise from the heart.

The poetry of barbarism is not without its charm. It can play with sense and passion the more readily and freely in that it does not aspire to subordinate them to a clear thought or a tenable attitude of the will......The defect of such art—lack of distinction, absence of beauty, confusion of ideas, incapacity permanently to please-will hardly be felt by the contemporary public, if once its attention is arrested; for no poet is so undisciplined that he will not find many readers, if he finds readers at all, less disciplined than himself.

Santayan's Poetry and Religion pp. 169-175.

× × ×

Never, we suppose, was an age in which art stood in greater need of the true law of decorum than this. Its philosophy has played it false. It has passed from the nebulous Hegelian adulation of the accomplished fact...to an adulation of science and of instinct. From one side comes the cry, 'Man *is* a beast'; from the other, 'Trust your instincts'. The sole manifest employment of reason is to overthrow itself......

...At all events it is certain that in Aristotle the present generation would find the beginnings of a remedy for that fatal confusion of categories which has overcome the world. It is the confusion between existence and value. That strange malady of the mind by which in the nineteenth century material progress was supposed to create *ipso facto*, a concomitant moral progress, and which so plunged the world into catastrophe, has its counterpart in a literature of objective realism.

The Cry in the Wilderness, p. 171.

The differentia of verse is a merely trivial accident; what is essential in poetry, or literature if you will, is an act of intuitive comprehension. Where you have the evidence of that act, the sovereign aesthetic process, then you have poetry. What remains for you, whether you are a critic or a poet or both together, is to settle for yourself a system of values by which these various acts of intuitive comprehensions may be judged.

Poetry and Criticism, p. 179
Aspects of Literature by
J. Middleton Murry.

પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટયશાળા

આપણે આપણી આનંદની ટેવોમાં ભોક્તા કે દ્દષ્ટા છીએ એ જોવાની જરૂર છે. વાંચનમાં આપણે ભાગ લઇએ છીએ. થીએટરમાં આપણે જોઇએ છીએ. એનાટોલ ફ્રાન્સ કહે છે કે "જ્યારે તમે પુસ્તક વાંચો છો ત્યારે તમને ગમે તેવી રીતે અને ગમે તે વાંચો છો. પુસ્તક બધું કલ્પના ઉપર છોડી દે છે. આથી બીનકેળવાયલા લોકો વાંચવામાં થોડો રસ લે છે. થીએટરમાં બધું આંખ આગળ મુકાય છે, અને કલ્પનાની મદદની જરૂરિયાત રહેતી નથી. આ જ કારણથી થીએટર એ મોટા સમુદાયને પસંદ પડે છે, અને વિચારકને એ ગમતું નથી. નાટક અકર્મક–Passive–રસ પેદા કરે છે, વાંચન સકર્મક—Active—રસ પેદા કરે છે. આપણું મગજ સીતારના તારની માફક દરેક શબ્દની જાદુઇ આંગળીથી ધ્રુજી ઊઠે છે." (ગાર્ડન ઑફ એપીક્યુરસ)

એનાટોલ ફ્રાન્સ પુસ્તકનો પ્રેમી હતો તેથી તે થીએટરને જરા અન્યાય કરે છે. પરંતુ રસની મીમાંસા કરવાનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી છે. જેમાં વધુમાં વધુ ભાગ લેવાય તે ઊંચામાં ઊંચો રસ. "તમે મહાયુદ્ધ વખતે કેમ કામ ચાલુ રાખી શક્યા?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં લોઇડ જ્યોર્જે જણાવ્યું કે "તમે જાણો છો કે ચિંતા અને ઉપાધિ (trouble)નો ફેરફાર એ પણ રજા છે. પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર એ નિવૃત્તિ છે.

× × ×

જશભાઈ શં. પટેલ

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિયાદ

મહામહોપાધ્યાય રાયબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનું

ભાષણ

ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર

ચિત્તોડના કિલ્લામાંથી ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાલના બે શિલાલેખો મળ્યા છે. તેમાંનો એક વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૭ નો છે, અને તેમાં સપાદલક્ષ (અજમેર રાજ્ય)ના રાજા આનાક (આના, અર્ણોરાજ)ને જીતીને કુમારપાલ ચિત્તોડની શોભા જોવા સારૂ ત્યાં આવ્યો અને ત્યાંના શિવમંદિરને એક ગામ ભેટ કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે.[1] આ લેખ નાનો છે અને ૨૮ પંક્તિઓમાં લખાએલો છે. બીજો મોટો શિલાલેખ જે ત્યાંથી મને મળ્યો, જે હમણાં ઉદેપુરમાં વિક્ટોરિયા હૉલ નામના સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે, તેના મધ્યનો કેટલોક ભાગ ઘસાઇ ગયો છે તો પણ વિશેષ અંશ સુરક્ષિત છે. આ લેખમાં સંવત્ આપેલો નથી તો પણ એમાં સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અપુત્ર હોવાથી સોમનાથ ગયો અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે શિવની પ્રાર્થના કરી તે પરથી સોમનાથે કહ્યું કે તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે નહિ અને તારા પછી કુમારપાલ ગુજરાતનો સ્વામી થશે વગેરે વર્ણન છે; અને કુમારપાલની તરફથી ચિત્તોડમાં જે શાસક (સૂબો) રહેતો હતો તેનું વર્ણન છે.[2] આ શિલાલેખથી નિશ્ચય થાય છે કે ચિત્તોડનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો, અને ત્યાં તેનો સૂબો પણ રહેતો હતો.

‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’માં પણ લખ્યું છે કે ‘ કૃતજ્ઞ ચક્રવર્તી રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ કુંભારને સાતસો[3] ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)નો પટ્ટો આપ્યો હતો. તેના વંશજો કુંભાર હોવાથી શરમાતા હતા અને હજુ સુધી ‘ સગરા ’ કહેવાય છે.’[4] આ કથન પણ તે કિલ્લા પર કુમારપાલનો અધિકાર હોવાની સાક્ષી આપે છે.

---

૧. ઍપિગ્રાફિયા ઇંડિકા, વૉલ્યુમ ૨, પૃ. ૪૨૨–૨૪.

૨. આ શિલાલેખ હજુ સુધી પ્રકાશિત થયો નથી.

૩. આ સંખ્યામાં અતિશયોક્તિ હોય એ સંભવ છે.

૪. પ્રબંધચિંતામણિ, પૃ. ૧૯૯ (મુંબઈનું સંસ્કરણ).

હવે એ નિર્ણય કરવાની આવશ્યક્તા છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો. ' કુમારપાલચરિત ', ' કુમારપાલપ્રબંધ ', ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના ઈતિહાસ સંબંધી અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં કહીં પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કયા સોલંકી રાજાએ કોની પાસેથી અને કયારે લીધો. આ વિષમ સમસ્યાનો ખુલાસો કરવો કઠિન છે તો પણ મેવાડ (ઉદેપુર રાજ્ય), મારવાડ (જોધપુર રાજ્ય) તથા આબુના શિલાલેખો તથા જિનપ્રભસૂરે રચિત ' તીર્થકલ્પ 'થી કાંઈક સહાયતા મળી શકે છે.

ઉદેપુર રાજ્યના ચીરવા ગામના વિષ્ણુમંદિરમાં મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા સમરસિંહના રાજ્ય સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૦ કાર્તિક સુદિ ૧ નો શિલાલેખ છે, જેમાં મેવાડની જૂની રાજધાની નાગદા (નાગદ્રહ) અને ચિત્તોડના તાલરક્ષો (ફોજદારો)ના વંશનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં ચિત્તોડના ફોજદાર મદનના સંબંધમાં લખ્યું છે કે ' રત્નનો નાનો ભાઇ નિષ્પાપી મદન થયો. તેણે રાજા સમરસિંહની કૃપાથી ચિત્તોડની વંશપરંપરાગત તલારતા (ફોજદારી) પ્રાપ્ત કરી, અને તે શ્રી ભોજરાજ[1]ના બનાવેલા ત્રિભુવનનારાયણ નામના મંદિરમાં પોતાના કલ્યાણ સારૂ સદા શિવની પૂજા કરતો હતો. '[2]

આ લેખ પરથી અનુમાન થાય છે કે માળવાના પરમારવંશી રાજા ભોજે ચિત્તોડના કિલ્લામાં ત્રિભુવનનારાયણ નામનું શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્રિભુવનનારાયણ તે રાજાનું ઉપનામ[3] હતું તેથી તે મંદિરનુ નામ ત્રિભુવનનારાયણ રાખવામાં આવ્યું હશે.

ચિત્તોડના કિલ્લાના રામપોળ દરવાજા પાસેથી મેવાડના રાજા સમરસિંહના સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૮ માઘ સુદિ ૧૦ નો એક શિલાલેખ મને મળ્યો.

---

૧. એ ભોજરાજ માળવાનો પરમાર રાજા હતો.

૨ रत्नानुजोस्ति रुचिराचार प्रख्यात धीर सुविचारः ।
मदनः प्रसन्नवदनः सततं कृतदुष्टजनकदनः ॥ २७ ॥....''
श्री चित्रकूटदुर्गे तलारतां यः पितृक्रमायातां ।
श्रीसमरसिंहराजप्रसादतः प्राप निःपापः ॥ ३० ॥
श्रीभोजराजरचितत्रिभुवननारायणाख्यदेवगृहे ।
यो विरचयतिस्म सदा शिवपरिचर्यां स्वशिवलिप्सुः ॥ ३१ ॥
(ચીરવાના મૂળ લેખથી.)

૩. ભોજના ઉપનામ ' ત્રિભુવનનારાયણ ' માટે જુઓ—' નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ' (સંવત્ ૧૯૭૬) પૃ. ૧–૧૮ માં પ્રકાશિત ' परमार राजा भोज का उपनाम त्रिभुवननारायण ' નામનો મારો લખેલો નિબંધ.

તેથી જણાય છે કે 'પ્રતિહારવંશી મહરાવત પોતાના પુત્ર ધારસિંહે શ્રી ભોજસ્વામિ દેવજગતીમાં (રાજા ભોજના બનાવેલા મંદિરમાં) પ્રશસ્તિપટ્ટિકા સહિત......કરાવ્યું.[૧]'

ઉપરના બન્ને શિલાલેખોથી જણાય છે કે રાજા ભોજે ચિત્તોડમાં એક મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું.

હવે એ વાતનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યક્તા છે કે માળવાના રાજા ભોજે ચિત્તોડમાં શિવમંદિર બનાવ્યું તેનું કારણ શું? આ પ્રશ્નનું કાંઇક સમાધાન મારવાડના હસ્તિકુંડી (હથુંડી) ગામથી મળેલા રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) રાજા ધવલ અને તેના પુત્ર બાલપ્રસાદના સમયના વિ. સંવત્ ૧૦૫૩ માઘ સુદિ ૧૩ ના શિલાલેખથી થઇ શકે છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'જ્યારે રાજા મુંજે[૨] મેદપાટ (મેવાડ)નાં મદરૂપી આઘાટ (આહાડ-મેવાડની પ્રાચીન રાજધાની) નગરને નષ્ટ કર્યું ત્યારે ધવલે મેવાડના સૈન્યની રક્ષા કરી હતી.[૩]'

આ કથનથી અનુમાન થઇ શકે છે કે માળવાના રાજા મુંજે મેવાડ પર ચઢાઇ કરીને આહાડનગર નષ્ટ કર્યું તે સમયે ચિત્તોડનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો માળવાથી જોડાએલો પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો હશે, તેથી રાજા ભોજ કોઇ કોઇ વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હશે અને તેથી તેણે ત્યાં શિવમંદિર બંધાવ્યું હશે.

આ અનુમાનની પુષ્ટિ આબુ પરના વિમળશાહના જૈન મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની વિ. સંવત્ ૧૩૭૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૯ ની પ્રશસ્તિ તથા જિનપ્રભસૂરિ રચિત 'તીર્થકલ્પ'થી થાય છે.

પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે 'ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા ધંધુ (ધંધુક) વીરોમાં અગ્રણી હતો. જ્યારે તેણે રાજા ભીમદેવની સેવા સ્વીકાર ન કરી ત્યારે ભીમદેવ તેના ઉપર નાખુશ થયો, તેથી તે મનસ્વી (ધંધુક) ધારાના રાજા

---

૧. આ શિલાલેખ ઉદેપુરના વિક્ટોરિયા હૉલમાં સુરક્ષિત છે.

૨. મુંજ માળવાના પરમાર રાજા ભોજના પિતા સિંધુરાજ (સિંધુલ) નો મોટો ભાઈ હતો અને તેનું ઉપનામ 'વાક્પતિરાજ' હતું.

૩ भंक्त्वाघाटं घटाभिः प्रकटमिव मदं मेदपाटे भटानां
जन्ये राजन्यजन्ये जनयति जनताजं (?) रणं मुंजराजे ।
श्री....माणे प्रणष्टे हरिण इव भिया गूर्जरेशे विनष्टे
तत्सैन्यानां स (श) रण्यो हरिरिव शरणे यः सुराणां बभूव ॥ १० ॥

ઍપિગ્રાફિયા ઇંડિકા, વૉલ્યુમ ૧૦, પૃ. ૧૨-૨૧

ભોજની પાસે ચાલ્યો ગયો. તેથી રાજા ભીમે પ્રાગ્વાટ (પોરવાળ) વંશી મંત્રી વિમલને અર્બુદ (આબુ)નો દંડપતિ (સેનાપતિ, સુબો) બનાવ્યો. તેણે વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં આબુના શિખર પર આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.'[૧]

એ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરનાર જિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'તીર્થકલ્પ'માં લખે છે કે 'જ્યારે ગુર્જરેશ્વર (ભીમદેવ) રાજા ધાંધુક (રાજા ધંધુક) ઉપર ક્રોધાયમાન થયો ત્યારે ભક્તિથી પ્રસન્ન કર્યો અને ધંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)થી લાવીને તેની આજ્ઞાથી વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં ભારે ખર્ચથી વિમલવસતી નામનું (આદિનાથનું) મંદિર કરાવ્યું.'[૨]

ઉપરનાં બન્ને પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં એવું કહી શકાય, કે ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભીમદેવ (પ્રથમ)ની સાથે વિરોધ થવાથી આબુનો પરમાર રાજા ધંધુક, માળવાના પરમારવંશી રાજા ભોજની પાસે—જે તે વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હતો—ચાલ્યો ગયો. વિમલ તેને સમજાવીને ચિત્તોડથી પાછો લાવ્યો અને ભીમદેવની સેવાનો સ્વીકાર કરાવ્યા પછી તેની આજ્ઞાથી આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. આથી એ પણ સાબિત થાય છે કે તે વખતે ચિત્તોડનો કિલ્લો રાજા ભોજની પાસે હતો.

---

१ तत्कुलकमलमरालः कालः प्रत्यर्थिमंडलीकानां ।
चंद्रावतीपुरीशः समजनि वीराग्रणी धंधुः ॥ ५ ॥
श्रीभीमदेवस्य नृपस्य सेवामलभ्य (?) मानः किल धंधुराजः ।
नरेशरोषाच्च ततो मनस्वी धाराधिपं भोजनृपं प्रपेदे ॥ ६ ॥
प्राग्वाटवंशाभरणं बभूव रत्नप्रधानं विमलाभिधानः । .... ॥ ७ ॥
ततश्च भीमेन नराधिपेन प्रतापभूमिर्विमलो महामतिः ।
कृतोर्बुदे दंडपतिः सतां प्रियो प्रियंवदो नंदतु जैनशासने ॥ ८ ॥
श्रीविक्रमादित्यनृपाद्व्यतीतेऽष्टाशीतियाते शरदां सहस्रे ।
श्रीआदिदेवं शिखरेऽर्बुदस्य निवेशितं श्रीविमलेन वंदे ॥ ११ ॥

આબુની પ્રશસ્તિ—અપ્રકાશિત.

२ राजानकश्रीधांधुके क्रुद्धं श्रीगुर्जरेश्वरं ।
प्रसाद्य भक्त्या तं चित्रकूटादानीय तद्गिरा ॥ ३९ ॥
वैक्रमे वसुवस्वाश । १०८८ मितेऽब्दे भूरिरैव्ययात् ।
सत्प्रासादं स विमलवसत्याह्वं व्यधापयत् ॥ ४० ॥

'તીર્થકલ્પ' નો 'અર્બુદકલ્પ.'

હવે એ જાણવાની જરૂર છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો માળવાના પરમારો પાસેથી ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ગુજરાત અને માળવાથી મળેલા શિલાલેખોથી જણાય છે કે 'જ્યારે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) સોમેશ્વર (સોમનાથ)ની યાત્રાએ ગયો હતો, તે સમયે માલવ દેશનો રાજા નરવર્મા[1] ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. મંત્રી સાંતુએ તેને પૂછ્યું કે આપ શી રીતે પાછા જઇ શકો? એના ઉત્તરમાં રાજાએ કહ્યું જો તમે તમારા સ્વામીની સોમેશ્વરની યાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો જાઉં. આ વચન સાંભળી મંત્રીએ તે રાજાના પગ ધોયા અને પોતાના સ્વામીની સોમેશ્વર યાત્રાનું પુણ્ય હાથમાં જળ લઇ તેના હાથમાં અર્પણ કર્યું અને માળવાના રાજાને ગુજરાતથી પાછો વાળ્યો. જ્યારે આ વાતની ખબર રાજાને મળી ત્યારે તે પોતાના મંત્રી પર ક્રુદ્ધ થયો. મંત્રીએ કહ્યું હે સ્વામિન્! મારું આપેલું આપનું પુણ્ય બીજાને મળતું હોય તો હું તે રાજાનું તથા બીજા પુણ્યવાન પુરૂષોનું પુણ્ય આપને અર્પણ કરું છું. શત્રુના સૈન્યને આપણા દેશમાં આવતું રોકીને કોઇ પણ ઉપાયથી દેશની રક્ષા કરવી જોઇએ. આ ઉત્તરથી રાજા પ્રસન્ન થયો, પણ માલવપતિ પર ક્રોધ કરી સહસ્રલિંગ ધર્મસ્થાનનું ચાલી રહેલું કામ શીઘ્ર પૂર્ણ કરાવી તેણે માળવા પર ચઢાઇ કરી દીધી.[2]

---

૧. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરનાર માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે (પૃ. ૧૪૨-૪૩). તે સ્વીકાર કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપર લખેલી માળવાના રાજાની ચઢાઇનો બદલો લેવા સારૂ સિદ્ધરાજે માળવા પર ચડાઈ કરી અને ૧૨ વર્ષ લડયા પછી તે દેશને જીતી લીધો હતો એવું જિનમંડનગણિના 'કુમારપાલપ્રબંધ', જયસિંહસૂરિરચિત 'કુમારપાલ ચરિત', ચારિત્રસુંદરગણિકૃત 'કુમારપાલચરિત', મેરૂતુંગપ્રણીત 'પ્રબંધચિંતામણિ' તથા રાજશેખરના 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'થી સ્પષ્ટ થાય છે. યશોવર્મા નરવર્માનો પુત્ર હતો અને નરવર્માનું મૃત્યુ વિ. સંવત્ ૧૧૯૦ કાર્તિક સુદિ ૮ ને દિવસે થયું ત્યારે યશોવર્મા માળવાનો રાજા થયો. સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)નો દેહાવસાન વિ. સં. ૧૧૯૯માં થયો, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે યશોવર્માના રાજ્યાભિષેક થયા પછી સિદ્ધરાજ ૧૨ વર્ષ સુધી તો જીવતો પણ રહ્યો ન હતો. ઉજ્જૈનથી મળેલા સિદ્ધરાજના વિ. સંવત્ ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ના શિલાલેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયસિંહે માળવાના રાજા યશોવર્મા પાસેથી માળવદેશ જીત્યો હતો. તે શિલાલેખથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે જયસિંહે વિ. સંવત્ ૧૧૯૫ ના પહેલાં માળવાના રાજાની સાથેની લડાઇ જીતી લીધી હતી. આ લડાઇના અંતમાં યશોવર્મા કેદ થયો હતો માટે લડાઇનો પ્રારંભ નરવર્માના સમયમાં થવો જોઇએ. નરવર્મા લડાઇના સમયમાં મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી યશોવર્મા પણ લડતો રહ્યો હતો.

૨. 'પ્રબંધચિંતામણિ', પૃ. ૧૪૨.

માળવાના રાજાઓ (નરવર્મા અને યશોવર્મા) ના સાથેની લડાઈ ૧૨ વર્ષ સૂધી ચાલતી રહી પણ ધારાનગરી જીતી શકાઇ નહિ ત્યારે એક દિવસે રાજાએ એવું પણ લીધુ' કે આજે મારે ધારાનગરીનો ભંગ કર્યા પછી જ ભોજન કરવું. રાજાની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં પરમાર વંશના ૫૦૦ રાજપુત્રો, કઇ બુદ્ધિવાન પ્રધાનો (મંત્રીઓ) અને ઘણા સૈન્યનો નાશ થયો, તો પણ સંધ્યાસમય સૂધી રાજાનું પણ પૂરૂં થઇ શક્યું નહિ તેથી કૃત્રિમ ધારાનગરી બનાવી તેનો ભંગ કરાવીને રાજાને શાંત કર્યો પછી મુંજાલ મંત્રીએ ધારાનગરીનો દુર્ગ શી રીતે વિજય થાય એ વિષયની ચર્ચા પોતાના ગુપ્તચરોની મારફત ચકલે ચૌટે ચર્ચાવી. તેવામાં ત્યાંના એક પુરૂષે કહ્યું કે જો ત્રિપોલિયા દરવાજેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કિલ્લો ભાગે, બીજી કોઇ રીતે નહિ. જ્યારે મંત્રીએ એ વાતની સૂચના રાજાને દીધી ત્યારે તેણે તે તરફ સૈન્ય મોકલ્યું અને પોતે યશઃપટહ નામના હાથી પર સવાર થઇ તે દરવાજે હાથીની પાસે તોડાવવાની સામલ મહાવતને આજ્ઞા કરી. તેથી સામલે ત્રિપોલિયા દરવાજાનાં બે કમાડની લોઢાની ભૂંગળ હાથી પાસે તોડી નંખાવી. આ પ્રમાણે વધારે બળ વાપરવાથી તે હાથી તો મરી ગયો પણ દરવાજો તુટી જવાથી ધારાનગરીના દુર્ગ પર જયસિંહનો અધિકાર થઇ ગયો. જયસિંહે યશોવર્માને[1] કેદ કર્યો અને તેને સાથે લઇને ૧૨ વર્ષે તે પાછો પાટણ આવ્યો.[2]

યશોવર્માને કેદ કર્યા પછી સિદ્ધરાજે સઘળો માળવદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો. તેની સાથે માળવાના રાજાઓના અધિકાર નીચે રહેલો ચિત્તોડનો કિલ્લો પણ સિદ્ધરાજના હાથમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજની પાછળ કુમારપાળ ગુજરાતનો રાજા થયો અને તેના અધિકારમાં પણ તે કિલ્લો રહ્યો જ્યાં તેણે સૂબો પણ નિયુક્ત કર્યો હતો. કુમારપાલના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખો ચિત્તોડમાંથી મળ્યા છે. તેનું કારણ ત્યાં તેનો અધિકાર જ છે.

ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પાસેથી ક્યારે અને કયા રાજાના સમયમાં મેવાડના ગુહિલવંશી રાજાઓના અધિકારમાં ગયો એ વિષયમાં ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો, શિલાલેખો તથા મુંબઇ ગૅઝેટિયરમાં

---

૧. સોમેશ્વર (કીર્તિ-કૌમુદીના કર્તા) જિનમંડનગણિ, તથા જયસિંહ સૂરિએ માળવાના રાજા નરવર્માને કેદ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માનવા જેવો નથી. તેમની વિરૂદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના ' આશ્રય મહાકાવ્ય 'માં, અરિસિંહે 'સુકૃત સંકીર્તન' માં અને મેરૂતુંગાચાર્યે ' પ્રબંધચિંતામણિ 'માં યશોવર્માને કેદ કર્યાનું લખ્યું છે તે જ માનવાયોગ્ય છે. હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં જીવિત હતા અને તેના દરબારના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હતા.

૨. ' પ્રબંધચિંતામણિ ', પૃ. ૧૪૨-૪૪.

પ્રકાશિત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ જરા પણ સહાયક થતો નથી. તો પણ મંત્રી તેજપાળના બનાવેલા આબુ પરના લૂણિગવસઈ (નેમિનાથ) નામના જૈનમંદિરની પ્રશસ્તિ (જેની રચના નાગર જાતિના ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરે કરી હતી) તથા તે જ વિદ્વાનનું રચેલું 'સુરથોત્સવ કાવ્ય' કાંઈક સહાયભૂત અવશ્ય થાય છે. ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે 'આબૂના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રલ્હાદનની તરવારે ગુજરાતના રાજાની એવા સમયમાં રક્ષા કરી કે જ્યારે તેનું બળ સામંતસિંહે રણક્ષેત્રમાં તોડી નાખ્યું હતું'[૧].

ઉપરના લેખથી એટલું તો જણાઇ આવે છે કે સામંતસિંહે ગુજરાતના કોઈ રાજાનો પરાભવ કર્યો હતો પણ તેનું નામ જણાવ્યું નથી.

ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર 'સુરથોત્સવ કાવ્ય'માં પોતાના પૂર્વજ કુમારના વિષયમાં લખે છે કે 'તેણે કટુકેશ્વર નામના શિવ (અર્ધનારીશ્વર)ની આરાધના કરી અજયપાલ રાજાના રણાંગણમાં વાગેલા ઘાની દારૂણ પીડા શાંત કરી હતી.[૨] ગુજરાતના કોઇ પણ ઇતિહાસમાં અજયપાલના ઘાયલ થયાનું વર્ણન મળતું નથી, તોપણ સોમેશ્વરના કથનથી તેનું ઘાયલ થવું નિશ્ચિત છે.

---

૧ शत्रुश्रेणीगलविदलनोन्निद्रानिस्तं (स्त्रिं) शधारो
धारावर्षः समजनि सुतस्तस्य विश्वप्रशस्यः । .... ॥ ३६ ॥
सामंतसिंहसमितिक्षितिविक्षतोजः
श्रीगूर्जरक्षितिपरक्षणदक्षिणासिः ।
प्रह्लादनस्तदनुजो दनुजोत्तमारि–
चारित्रमत्र पुनरुज्ज्वलयांचकार ॥ ३८ ॥
ઍપિગ્રાફિયા ઇંડિકા, વૉલ્યમ ૮, પૃ. ૨૧૧.

૧ यः शौर्यसंयमपटुः कटुकेश्वराख्य–
माराध्य भूधरसुताघटितार्धदेहम् ।
तां दारुणामपि रणाङ्गणजातघात–
व्रातव्यथामजयपालनृपादपास्थत् ॥ ३२ ॥
'કાવ્યમાલા'માં પ્રકાશિત 'સુરથોત્સવ કાવ્ય', સર્ગ, ૧૫.
તે જ પુસ્તકમાં ઊપરના શ્લોક ગણના ટિપ્પણમાં લખ્યું છે કે–
सामंतसिंहयुद्धे हि श्री अजयपालदेवः प्रहार पीडया मृत्युकोटिमायातः कुमारनाम्ना पुरोहितेन श्री कुटकेश्वरमाराध्य:पुनः स जीवितः ।
વળી જુઓ પરમાર પ્રહ્લાદનરચિત 'પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ'ની ચિમનલાલ ડી. દલાલની લખેલી અંગ્રેજી ભૂમિકા, પૃ. ૪. (ગાયકવાડ ઓરિએંટલ સીરીઝમાં પ્રકાશિત.)

ઉપરના બન્ને કથનોનો સારાંશ એ જ છે કે સામંતસિંહની સાથના યુદ્ધમાં ગુજરાતનો સોલંકી રાજા અજયપાલ ઘાયલ થયો હતો. એ બન્ને રાજાઓ સમકાલીન હતા. સામંતસિંહના બે શિલાલેખો મળ્યા છે તે વિ. સંવત ૧૨૨૮ અને ૧૨૩૬ ના છે અને અજયપાલે વિ. સંવત્ ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેથી એ માનવામાં કાંઇ પણ બાધા જેવું નથી કે મેવાડના રાજા સામંતસિંહે ગુજરાતના રાજા અજયપાલને ઘાયલ કરી તેની પાસેથી ચિત્તોડનો કિલ્લો લઇને પાછો જોડી દીધો. હશે. સામંતસિંહ પછીના મેવાડના ગુહિલવંશી રાજાઓના શિલાલેખો ચિત્તોડથી મળ્યા છે તે પણ આ કથનની પુષ્ટિ કરે છે.

નિષ્કર્ષ એ જ કે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અને કુમારપાલના સમયમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં રહ્યો. પણ નિર્બળ અજયપાલના સમયમાં તે કિલ્લો ગુજરાતના રાજાઓ પાસેથી છૂટયો અને મેવાડના રાજાઓના અધિકારમાં પાછો ગયો.

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા

ગ્રામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું કમીશન

"હિન્દુસ્થાન ગામડાંમાં વસે છે શહેરોમાં નહિ તેથી ગ્રામસુધારણા એ જ મહત્વની વસ્તુ છે" એ વિચારને દિવસે દિવસે વધારે બળ મળતું જાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬માં નીમાએલા ખેતીવાડીના શાહી કમીશને પોતાની તપાસને અંગે આ વિષયનો થોડો વિચાર કર્યો છે અને ગ્રામસુધારણાના વિચારને કંઇક વેગ આપ્યો છે. જમીન મહેસુલ જેવા મહત્વના પ્રશ્નને અડકવાનો કમીશનને અધિકાર હતો નહિ[1] એટલે જે પ્રશ્નોની તપાસને અંગે સરકારની કસુર જણાઇ જાય અને સરકારને પોતાની નીતિ બદલવાની જરૂર પડે એવા પ્રશ્નો બાદ કરીને કમીશને પોતાની તપાસ કરી છે અને તેમાં ખેતીની પદ્ધતિ, તેને અંગે બી, પાણી વગેરેના પ્રશ્નો, ગામડાની સુખાકારી, શિક્ષણ અને ગૃહઉદ્યોગ જેવા પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો છે.

---

૧ કમીશનની નીમણુકના ઠરાવમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છેઃ—

"It will not be within the scope of the Commission's duties to make recommendations regarding the existing systems of land ownership and tenancy or of assessment of land revenue and irrigation charges or the existing divisions of functions between the Government of India and local Governments.

કમીશનના સભ્યો ભાગ્યે જ હિંદનાં ગામડાંની સ્થિતિથી ખરી રીતે માહિતગાર હતા[૨] અને તેમણે પોતાની તપાસ શહેરોમાં ફરીને[૩] અમલદારો મારફત અને કોઈ રડ્યાખડ્યા ખેડુતો મારફત માહિતી મેળવીને કરી છે[૪] એટલે તેમના વિચાર ખેડુતોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે નહિ તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ચૌદ લાખ જેટલું ખર્ચ કરીને અને લગભગ બે વરસ સુધી મહેનત કરીને કમીશને જે કામ કર્યું છે તે કેટલેક અંશે ઉપયોગી તો છે જ. પ્રજા આવા ભારે ખર્ચના ભોગે એ લાભ ન ઇચ્છે અને તે કામ વધારે સારી રીતે થઇ શકે એ જુદી વાત છે પરંતુ જેની નીમણુકમાં પ્રજાની પસંદગીને સ્થાન નથી એવા મંડળ પાસેથી પણ કોઇ વિચારોને ઉત્તેજન મળે તો તે આવકારલાયક છે. કમીશનના કેટલાક વિચારો તો ગ્રામસુધારકોને પ્રોત્સાહન આપે એવા છે અને નોંધવા લાયક છે. કેવળ વિચારો રજુ કરવાની દિશામાં કમીશને ઠીક કામ કર્યું છે. આપણે આ લેખમાં તેમના નીચેના પ્રશ્નોને લગતા વિચારો જોઇશું.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ (૨) સ્ત્રીશિક્ષણ (૩) મોટાઓનું શિક્ષણ (૪) માધ્યમિક શિક્ષણ (૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ (૬) ગ્રામનાયકો (૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખોરાક (૮) ગૃહઉદ્યોગ

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા માટે દેશમાં કેટલાય વખતથી માગણી થતી આવી છે. સ્વ. ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં તેને માટે ચળવળ ઉપાડી અને ધારાસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો. ત્યારપછી લગભગ સત્તર વરસ થયાં છતાં હિંદમાં ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવા માટે પૂરતો પ્રયત્ન થયો નથી અને પોણોસો ટકા કરતા પણ વધારે લોકોને પોતાની ભાષામાં લખતાં વાંચતાં[૫] પણ આવડતું નથી. આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં કમીશન લખે છે:—

પ્રાથમિક શિક્ષણનો ચારે તરફ સંતોષકારક ફેલાવો થયા વિના આર્થિક સ્થિતિમાં સારો સુધારો થવાની બહુ જ ઓછી આશા રાખી શકાય. . . . છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં બેશક પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે પરંતુ સ્થિતિ તપાસતાં જણાય છે કે તે ભાગ્યે જ સંતોષકારક છે. વધારે પ્રગતિ ન થવાના ઘણાં કારણો છે. આમાંનું મુખ્ય એ છે કે શિક્ષકો બરાબર કામ આપે તેવા નથી. ફરિયાદ એવી છે કે ગામડામાં કેળવણી માટે રસ પેદા કરવાના કામમાં શિક્ષક નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. પોતાની નિષ્ફળતાને માટે શિક્ષક કંઈક ન્યાય-

---

૨ કમીશનના દસ સભ્યોમાંથી પાંચ ગોરાઓ હતા અને બાકીના હિંદીઓ હતા. હિંદી સભ્યોમાંથી બે વિદ્યાપીઠોમાં ભાષણો આપનારા પ્રોફેસરો, એક દેશી રાજ્યના મહારાજા અને એક પંજાબના જમીનદાર હતા જેઓ તપાસ દરમિયાન ગુજરી ગયા હતા. બાકીના એક ધારાસભાના જુના સભ્ય અને ખેતીના વિષયમાં રસ લેનારા વેપારી હતા.

૩ મુંબાઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કરાંચી અને દિલ્હી જેવાં મોટાં મોટાં બત્રીસ શહેરોમાં ફરીને કમીશને પોતાનું કામ કર્યું હતું.

૪ કમીશને આખા હિન્દુસ્થાનમાંથી કુલ ૩૯૫ માણસોની જુબાની લીધી હતી. તેમાંથી ૭૮ ખેડુતો હતા એમ કહી શકાય. તેમાંથી યે મોટા ભાગના સાંથ ઉપર જીવનારા જમીનદારો હતા. ખરા ખેતી કરનારા ૧૫-૨૦ હશે. આવા લગભગ ૭ કરોડ ખેડુતોમાંથી ૧૫—૨૦ કમીશનને જુબાની લેવા યોગ્ય લાગ્યા !

૫ લખતાં વાંચતાં આવડવું એટલે 'મિત્રને કાગળ લખતાં અને તેના જવાબ વાંચતાં આવડવું.'

પૂર્વક કહી શકે કે તેનો પગાર અને ધંધાનું ભવિષ્ય સારા કામને માટે ઉત્તેજક નહોતાં અને નથી. માબાપ કહી શકે કે શિક્ષણ માટે પૂરતી અનુકૂળતા નથી. . . . પૂરતી અનુકૂળતા ન હોવાની માબાપની દલીલને નીચેની હકીકતનો ટેકો મળે છે કે પાંચ લાખ ગામડાં માટે ૧,૫૭,૦૦૦ કરતાં વધારે પ્રાથમિક શાળાઓ નથી. . . . જે જાતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે બેશક મહત્વની વસ્તુ છે. ગામડીઓ ભલે અભણ હોય પરંતુ પોતાનાં જીવનને અંગે શિક્ષણમાં કેટલી ઉણપ છે કે શિક્ષણ કેટલું ઉપયોગી છે તે જાણવા પૂરતું તેનામાં ડહાપણ સામાન્ય રીતે હોય છે. જ્યાં પ્રજાના મોટા ભાગને શિક્ષણની ઉપયોગિતાનો અનુભવ ન હોય અને તેને માટે ખર્ચ કરવા પ્રજા અશક્ત નહિ તો નાખુશ હોય, ત્યાં રૂઢિને અનુસરવાનું અને નિશાળમાં છોકરાંને નહિ મોકલવાનું વલણ અવશ્ય મજબુત હોય. . . . અમારી ખાત્રી થઇ છે કે માબાપની છોકરાંને નિશાળમાં મોકલવાની અનિચ્છા ટાળવા માટે અને છોકરાંને લખતાં વાંચતાં આવડે એટલું શિક્ષણ મળે ત્યાં સુધી શાળામાં રાખવા માટે, વધારે ને વધારે ફરજિયાત પદ્ધતિ દાખલ કરવી એ જ એનો ઉપાય છે."

કમીશનને જણાયું છે કે મોટા વિદ્યાર્થીઓ પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી ઊઠી જાય છે અને તેથી તેમની કેળવણી પાછળ કરેલું ઘણુંખરૂં ખર્ચ નકામું જાય છે તેથી તેઓ લખે છે:—

" પ્રાંતિક સરકાર જે પ્રાથમિક શિક્ષણના ખરચમાં મોટો ફાળો આપે છે તેમણે સ્થાનિક અધિકારીઓના લક્ષમાં લાવવું જોઇએ કે હાલના સંજોગોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ કરેલું ઘણુંખરૂં ખર્ચ નકામું જાય છે, અને આ દુરુપયોગ જો ધીમે ધીમે ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો જ દૂર થઈ શકે. હાલની મરજિયાત પદ્ધતિમાં કરેલું ઘણુંખરૂં ખર્ચ એળે જાય છે એ હકીકત સોંસરી ઉતારી દેવાની અમને અગત્ય જણાય છે."

ફરજિયાત પદ્ધતિ કેવી જાતની હોવી જોઈએ તેને માટે લખ્યું છે:—

"ફરજિયાત શિક્ષણ બનતી તાકીદે દાખલ કરવાની અમે ભલામણ કરી છે પરંતુ તેને માટે અમલદારોનું ધાડું ઉભું કરવાનો કે એક સામટી શિક્ષાઓ કરવાનો અમારો વિચાર નથી. કાયદાપોથી ઉપર એવો કાયદો રહે અને અમુક વિભાગમાં તેનો અમલ થાય તે જ તેના કાનુનોનો અમલ કરાવવા માટે પૂરતું છે. પંજાબમાં થયું છે તેમ અમારો વિચાર એવો છે કે નિશાળ મોકલેલા છોકરાને ત્યાં ચાલુ રાખવા માટે ફરજિયાત પદ્ધતિનો વિશેષે કરીને ઉપયોગ થવો જોઇએ. નહિ કે ગામડાના દરેકે દરેક છોકરાને નિશાળમાં ઘસડી લાવવા માટે. છેલ્લામાં છેલ્લા રખડેલ છોકરાને નિશાળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ખર્ચમાં જે બિગાડ થાય છે તેને જ અટકાવવો એ વધારે અગત્યનું છે."

દરેક પ્રાથમિક શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે શિક્ષકો તો હોવા જ જોઇએ એ બાબત ઉપર કમીશને ખાસ ભાર મૂકીને લખ્યું છે:—

"જે પ્રાથમિક શાળામાં બે કરતાં ઓછા શિક્ષકો હોય તે બરાબર ચાલી જ ન શકે એમ માનનારા કેળવણીખાતાના અધિકારીઓની સાથે અમે સંપૂર્ણ રીતે સંમત થઇએ છીએ. જે નિશાળમાં અત્યારે એક શિક્ષક હોય તેમાં બીજો શિક્ષક નીમવો જોઇએ અથવા તેમાં એક બે ધોરણો જ રાખીને તેને શાખા બનાવી દેવી જોઇએ અને છોકરાં

મધ્યસ્થ શાળામાં ચાલીને ભણવા જઈ શકે ત્યાં સુધી તેમાં શિક્ષણ આપવું જોઇએ. જો આમ ન થઈ શકે તો શાળા બંધ થાય એ ઇષ્ટ છે. કારણ તેમાં કરેલું ખર્ચ નકામું અને ખર્ચાળ છે. નાની પ્રાથમિક શાળામાં બીજો શિક્ષક રાખવો એમાં નાણાની મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન ઉભો થાય એની અમને ખબર છે. . . . પરંતુ એટલી હકીકત નજર આગળ લખી રાખ્યા વગર છૂટકો નથી કે 'જે' ગામમાં પ્રાથમિક નિશાળ એક શિક્ષકથી ચાલતી હોય તે ગામમાં શાળા હોય ન હોય એ સરખું છે."

શિક્ષણ કઈ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને આપવું જોઇએ તેને માટે જણાવ્યું છે:—

"ગામડાંનાં છોકરાંના હિતને માટે અને તેમની કાર્યકુશળતા માટે જરૂરનું છે કે તેમનો વિકાસ તેમના વાતાવરણને અનુકૂળ થવો જોઇએ અને આ ઉદ્દેશથી એ ખાસ ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે ગામડાંની શાળામાં તેઓ જે શિક્ષણ લે તેની પ્રેરણા અને બળ ગ્રામ જીવનમાંથી જ મળવાં જોઇએ. . . . શિક્ષકો બનતાં સુધી તો ખાસ કરીને ગામડાંમાં જન્મેલા અને ત્યાં જ ઉછરેલા હોય એવા પસંદ કરવા જોઇએ.

"પ્રાથમિક શિક્ષણને અંતે જો છોકરો સહેલાઇથી અને બુદ્ધિપૂર્વક વાંચી શકે, જો તેના બાપના ધંધાને અંગે બજારનું સાદું ગણિત ગણી શકે, જો તે તન્દુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો જાણે, જો તે હાથપગ વાપરતાં શીખે, જો ગામડાના વાતાવરણને માટે તેનામાં પ્રેમ પેદા થાય અને પાડોશી તથા મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેનામાં ન્યાયવૃત્તિ પેદા થાય તો ગામડામાં રહેવા માટે તેનામાં પ્રબળ ઇચ્છા પેદા થશે અને ગામને વધારે રહેવા લાયક બનાવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે. જો પ્રાથમિક શિક્ષણનું આટલું પરિણામ આવે તો ફરજિયાત પદ્ધતિ અને શિક્ષકો બન્ને સારી રીતે સફળ થયાં ગણાય."

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણ

હિન્દુસ્થાનમાં ૨૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓમાંથી ફક્ત બે ટકા સ્ત્રીઓ પોતાની ભાષામાં લખી વાંચી જાણે છે અને નિશાળ જવા યોગ્ય છોકરીઓમાંથી આશરે ૭½ ટકા નિશાળે જાય છે. તેમાંથી ૯૫ ટકા ઉપરાંતની સંખ્યા તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણે છે. તેમાંથી યે અડધ ઉપરની સંખ્યા પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી ઉઠી જાય છે એટલે ભણતર ઉપર પાછળથી પાણી ફરે છે. આ ઉપરથી સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન કેટલો ભારે છે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. કમીશન આ વિષે લખે છે:—

"ગામડાંના વિકાસના પ્રશ્નોને અંગે હિંદની શિક્ષણની પદ્ધતિ તપાસતાં અમને બરાબર ખાત્રી થઈ છે કે ગ્રામવિકાસને અંગે હિન્દની સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર થાય એ અતિશય અગત્યનું છે. . . . વહેમ અને રૂઢિબદ્ધતાને લીધે આવેલી જડતા, પડદાના રિવાજે તેમાં કરેલો ઉમેરો, બાળલગ્નની પ્રથા, લાયક શિક્ષકોનો અભાવ, નિશાળમાં છોકરીઓને લાવવા લઈ જવા માટે માબાપને સંતોષકારક લાગે એવી વ્યવસ્થા કરવાની મુશ્કેલી, નાનાં ગામડાંમાં સ્ત્રીશિક્ષકો માટે અનુકૂળ વ્યવસ્થા કરવાની મુશ્કેલી—આ બધી સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રચારમાં મહાન અગવડો છે. . . . નાનાં છોકરાંમાં કાયમનું શિક્ષણ ઘર કરે એમાં જ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રજાને ઉપયોગિતા રહેલી છે."

સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા કમીશને નીચેની સૂચના કરી છે:—

"જે કુટુંબમાં મા ભણેલી હોય તેવાં ખેડુત કુટુંબમાં બાળકોનો વિકાસ કેવી રીતે થાય

છે તેની હકીકત ભેગી કરવી અને તેવી જ હકીકત જે કુટુંબોમાં મા અભણ હોય તેની ભેગી કરવી તથા તેનાં પત્રકો સરખામણી માટે તૈયાર કરવાં. . . . એ જરૂરનું છે કે કુટુંબો શહેરનાં નહિ પણ પૂરેપૂરાં ગામડાનાં જ હોવાં જોઇએ. જ્યાં ભણેલાં કુટુંબો ન મળે ત્યાં કેટલીક જુવાન માતાઓને ભણાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પસંદગી એવી કરવી જોઇએ કે જ્યાં સંજોગો ઘણા જ અનુકૂળ હોય અને જ્યાં પહેલાં આવો - અખતરો થયો ન હોય. અમને આશા છે કે આવી સરખામણીથી ભણેલાં માબાપો પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલવા અને ભણતર પુરૂં થતાં સુધી રાખવા માટે ખાસ કરીને પ્રેરાશે."

(૩) મોટાઓનું શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને કન્યા શિક્ષણ માટે આ પ્રમાણે પ્રયત્નો થાય છતાં તેની અસર બાળકો ઉપર જ થવાની અને તેનું પરિણામ તે બાળકો મોટાં થાય ત્યારે બીજા જમાનામાં જણાવાનું. એટલે પુખ્ત ઉંમરનાં અભણ સ્ત્રી પુરુષોને શિક્ષણ મળે નહિ ત્યાં સુધી હાલની સ્થિતિ જલ્દ સુધરે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. કમીશને તેથી મોટાઓની કેળવણી ઉપર પણ યોગ્ય ભાર મૂક્યો છે અને લખ્યું છે કેઃ—

"બહોળા પ્રમાણમાં મોટાઓના શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે જે ક્ષેત્ર પડ્યું છે તેથી અમને ઘણું આકર્ષણ થયું છે. તેને પરિણામે શિક્ષણનો પ્રચાર એક જમાનો વહેલો થશે. બધી દિશામાં સુધારો કરવા માટે તેની આવશ્યકતા છે. તેની અસર ખેડુતની દૃષ્ટિમર્યાદા ઉપર થશે. તેનામાં ખેતીનાં ઓજારો વાપરવાની ઇચ્છા વધશે. પોતાનો માલ લેવા વેચવામાં પોતાનું હિત જાળવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે અને પેદાશ ઘણી વધશે. . . . બાળકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે આથી જે પ્રોત્સાહન મળશે તે વળી વિશેષ અગત્યનું છે. આપણે જોયું છે કે શિક્ષણના પ્રચારમાં મોટી નડતર એ છે કે માબાપો પ્રતિકૂળ છે. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમને પોતાને શિક્ષણ આપી શિક્ષણના લાભ સમજાવવા. એનાથી વધારે સારો ઉપાય હોઈ શકે નહિ. . . . વળી પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લીધા પછી બાળકોના ભવિષ્યના ભણતર માટે પણ આથી સારી અનુકૂળતા થશે કારણ કે માબાપોને શિક્ષણ મળ્યું હશે તો પુસ્તકોની માગણી વધશે"

(૪) માધ્યમિક શિક્ષણ

આપણા દેશમાં દસ હજાર માધ્યમિક શાળાઓ છે અને તેમાં લગભગ સોળ લાખ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આમાંની કેટલીક શાળાઓની સાથે પ્રાથમિક શાળાઓના વર્ગો ચાલે છે એટલે કુલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જણાય છે તે કરતાં ઓછી ગણવી જોઇએ. આશરે પાંચ લાખ ઓછા ગણવા જોઇએ એવી ગણત્રી થએલી છે એટલે અગીઆર લાખ વિદ્યાર્થીઓ આ શાળાઓમાં ભણે છે એમ અડસટ્ટે કહી શકાય. ખેતીનું શિક્ષણ નાનાં બાળકોને પ્રાથમિક શાળામાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે એમ કમીશનને બીજા દેશોના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે તેથી તેમણે માધ્યમિક શાળાઓમાં એની શિખવવાની સૂચના કરી છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ખેતીની ક્રિયાઓનું વ્યવહારિક જ્ઞાન અપાય અને ખેતર ઉપરનું ઘણુંખરૂં કામ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરી સે એવી સૂચના છે. આથી પોતાના ધંધાના જ્ઞાન સાથે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ મળશે અને ગામડાના જીવનમાં તેઓ રસ લેતા થશે.

પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી દાખલ કરવાના સંબંધમાં કમીશને લખ્યું છેઃ—

"પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતીનું તાત્વિક જ્ઞાન આપવાની અમે સદંતર વિરૂદ્ધ છીએ કારણ કે તેથી ફક્ત મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સહેલાઇથી ગોખી શકાય એવા એક વિષયનો ઉમેરો થશે. જ્યાં શાળાએ શહેરમાં હોય અને જ્યાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ શહેરના હોય ત્યાં પણ અમે ખેતીનું શિક્ષણ દાખલ કરવાની સલાહ આપતા નથી. પરંતુ જ્યાં મોટા ભાગના છોકરાઓ ગામડાંના હોય અને જ્યાં ખેતર કે વાડીની જોગવાઈ હોય ત્યાં પ્રશ્ન જુદો છે. હમણાં હમણાં આ શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં સુધારો થયો છે અને તેમાં આરોગ્યશાસ્ત્ર અને શારીરિક મહેનત જેવા વ્યાવહારિક વિષયો દાખલ થયા છે. આમાં ખેતીનું તાત્વિક અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઉમેરીને એક ડગલું આગળ જઇ શકાય.

(૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ

આપણા દેશમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી છોકરાઓ અને છોકરીઓ થઇને એક ટકા જેટલી સંખ્યા ફક્ત ઉચ્ચ કેળવણી લઇ શકે છે. બાકીના ૯૯ ટકા તો અગાઉથી જ પોતાનું શિક્ષણ આટોપી લે છે. તેમાંથી પણ ૮૭ ટકા જેટલા પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી પાછા ફરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ જ જ્યાં પ્રજાના મોટા ભાગને મળતું નથી ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણની તો વાત જ શી કરવી! એટલે ગ્રામસુધારણાના વિચારને ઉચ્ચ કેળવણી સાથે બહુ ઓછો સંબંધ હોય છે પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ જેમને મળ્યું હોય તેઓ ગ્રામસુધારણામાં ઘણી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે એટલે કમીશને એ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને જણાવ્યું છેઃ—

"ગ્રામવિકાસના કાર્યને અંગે વિદ્યાપીઠો ઘણી સારી અસર પાડી શકે અને અમારા મત પ્રમાણે તો તેમ કરવાની વિદ્યાપીઠોની ચોખ્ખી ફરજ છે; કારણ કે વિદ્યાપીઠોનાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાંથી આવે છે એટલે તેમનામાં ગ્રામસેવાનો આદર્શ ફુંકવાની ફરજ વિદ્યાપીઠોએ સમજી લેવી જોઇએ. આ કામ બે રીતે થઇ શકે:

કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય અને જેમનામાં તે કામ કરવાની શક્તિ હોય તેમને માટે કાર્યનું અમર્યાદ ક્ષેત્ર પડેલું છે."

(૬) ગ્રામનાયકો

ગામડાંના કામ માટે ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા કમીશને સૂચના કરી છે અને તેને અંગે પંજાબના ગરગામ જીલ્લામાં ચાલી રહેલા પ્રયોગ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એ યોજના પ્રમાણે કેટલાક ખેડુતોને ખાસ શિક્ષણ આપીને ગામડાંના કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમનામાં પરસ્પર સહાય અને સંઘકામ માટે આદર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને તેમને આરોગ્યના નિયમો, પ્રાથમિક વૈદક જ્ઞાન, સહકાર પ્રવૃત્તિ અને ખેતીવિષયક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. કેટલાક સાદા ગૃહઉદ્યોગોનું પણ શિક્ષણ અપાય છે. લોકોના વહેમો દૂર કરવા અને તેમનામાં સુધારાની લાગણી જાગૃત કરવા ગીતો, ભાષણો, મેજીકલેન્ટરના દેખાવો, નાટક, સીનેમા વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. આથી તે પ્રદેશમાં ખેડુતોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આ અખતરા વિષે કમીશન લખે છેઃ--

"ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા વિષેનો વિચાર અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે અને ગ્રામસુધારણામાં રસ લેતા દરેક આનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરે એવી અમારી ભલામણ છે. છતાં અમને લાગે છે કે બીજી રીતે પણ આ હેતુ સરી શકે અને જુદા જુદા સ્થાન પ્રમાણે જુદી જુદી પદ્ધતિ પણ અનુકૂળ થઈ પડે."

(૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખોરાક

ગામડાંની તન્દુરસ્તી વિષે કમીશન લખે છેઃ—

"ખેતી અને લોકોની તન્દુરસ્તી વચ્ચે નિકટ સંબંધ રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. બન્નેની એક બીજા ઉપર ઘણી અસર થાય છે. રોગને લીધે થતું નુકસાન પાર વિનાનું છે. મેલેરીઆથી હજારો મરી જાય છે અને લાખોની કામ કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે. પ્લેગ અને કોલેરા વખતોવખત દેશમાંથી હજારોને ઘસડી જાય છે. . . . ગામડામાં સ્વચ્છતાની જાળવણી જેવું કંઈ છે જ નહિ. લોકોનું શૌચનું સ્થાન એ ઘણું કરીને નદી કે તળાવનો કાંઠો હોય છે. આથી વાળાનો રોગ પેદા થાય છે અને ખરાબ પાણીથી પેદા થતા રોગો વધે છે કારણ કે ઘણે ઠેકાણે નહાવા અને પીવા માટે પણ એ જ પાણી વપરાય છે. . . . સામાન્ય રીતે ગામડાંના લોકો હવા ન આવે એવા મકાનમાં, વળાતા ન હોય એવા મહોલ્લામાં અને અસ્વચ્છ કુવા અને તળાવની નજીક રહે છે અને છતાં અંગત સ્વચ્છતા અને સુઘડતાનું ઊંચું ધોરણ જાળવી શકે છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે આ દોષો સંઘબળથી સહેલાઇથી દૂર થઈ શકે એમ છે છતાં આવી પરિસ્થિતિ છે. કુવાઓનું રક્ષણ કરવા માટે, ગામડાં સ્વચ્છ રાખવા માટે અને બને તેટલું નદીનું પાણી ચોખ્ખું રાખવા માટે જો ગામડાંના લોકો સાથે રહીને નિશ્ચય કરે તો લોકોની તન્દુરસ્તીમાં બેશક ઘણો સુધારો થઇ શકે."

ખેડુતના ખોરાકનો તેના કામ અને તન્દુરસ્તી સાથે પણ નજીકનો સંબંધ છે એમ કમીશને જણાવ્યું છે. પૂરતો પોષણકારક ખોરાક નહિ મળવાથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને રોગ સામે ટકી શકવાની શક્તિ રહેતી નથી. ચોખા વિશેષ ખાનારામાં

આવે છે ત્યાં આંતરડાંની ફરિયાદો વધારે હોય છે અને જ્યાં ઘઉં જેવો ખોરાક લેવામાં આવે છે ત્યાં પ્રજા વધારે મજબૂત જણાય છે. આ વિષેના વિચારોની હમણાં હમણાં પ્રગતિ થવા માંડી છે તેથી તેને અંગે કયા ખોરાકમાં કયાં તત્ત્વો રહેલાં છે અને કેવી જાતનો ખોરાક લેવો જોઇએ એ વિષે તપાસ કરવાની કમીશને જરૂર જણાવી છે.

(૮) ગૃહઉદ્યોગ

ગૃહઉદ્યોગને અંગે કમીશન લખે છે:—

" ગામડાંના લોકોને સંયુક્ત કાર્ય કરવા માટે પુષ્કળ વખત ફાજલ હોય છે. . . . હિન્દની ખેતીનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે ખેડુતને સમય ફાજલ પડે છે. સમયની મર્યાદામાં સ્થાનિક ખેતીના સંજોગો પ્રમાણે ઘણો ફેર પડે છે પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડુતોના ઘણા મોટા ભાગને વરસમાં બેથી ચાર માસ માટે કંઇ કામ હોતું નથી. ફાજલ વખતમાં ખેડુતોને ઔદ્યોગિક કામ મળે એવો પ્રબંધ કરવાનો આધાર સ્થાનિક સંજોગો ઉપર છે. જ્યાં બંગાલા, બિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની પેઠે વસ્તી ભરચક હોય ત્યાંના વધારાના લોકોને દેશના બીજા ભાગોમાં મોકલી આપવા અથવા ઉદ્યોગોમાં ગોઠવી આપવા એ જ એનો ઉપાય છે. હિન્દના મોટા ભાગમાં ખેડુતને આખું વરસ કામ હોતું નથી એટલે બાકીના ભાગોને માટે પ્રશ્ન એ છે કે ખેડુત અથવા તો તેનું કુટુંબ ખેતીને નુકશાન કર્યા વિના પોતાના ફાજલ વખતમાં કયું કામ અનુકૂળતાથી કરી શકે. "

આમાંના ઘણા વિચારો ઉમદા છે અને કોઇ દેશનેતાના ભાષણમાં લખી કાઢ્યા હોય તો પણ શોભે એવા છે. રોગનું નિદાન તો કમીશને ઠીક કર્યું છે અને તેમાં ભાષા પણ સારી વાપરી છે. પણ ત્યારપછી સ્થિતિ બદલાય છે. જ્યાં તેના ઉપાયો વિચારવાનો વખત આવે છે અને ખાસ કરીને રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવાનું શરૂ થાય છે ત્યાં કમીશનનું દષ્ટિબિંદુ બદલાય છે અને પરદેશી રાજ્યના સ્વભાવની ઓળખાણ થવા માંડે છે. તેમાં કદાચ તેમના વાતાવરણનો અને અજ્ઞાનનો દોષ હોય. જે વાતાવરણમાં કમીશનો કામ કરે છે તે સ્થિતિમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યે જ જણાય છે અને ખેતી જેવા વિષયમાં ગામડાંમાં ફરીને વિસ્તીર્ણ પાયા ઉપર લાંબા વખત સુધી તપાસ કર્યા વિના યોગ્ય સુધારા ન જ સૂચવી શકાય. ભલામણ કરવામાં કમીશનને સરકારનું દષ્ટિબિંદુ પણ ખાસ લક્ષમાં રાખવું પડે એટલે કમીશને કરેલા તાત્ત્વિક વિચારોમાં જેટલું જોર જણાય છે તેટલું તેમણે સૂચવેલા ઉપાયોમાં નથી જણાતું અને કેટલાક ઉપાયો નકામા, તો કેટલાક અધુરા, તો કેટલાક વિચિત્ર છે. ઉપર કમીશનના જે વિચારો ઉતાર્યા છે તે પ્રશ્નોને અંગે કમીશને કેવી ભલામણો કરી છે તે જોવાથી તેમની ભલામણોનો એકંદર ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની સરસ શબ્દોમાં જરૂર જણાવ્યા પછી તે દાખલ કરવાની જવાબદારી કમીશને સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને લોકલ બોર્ડો ઉપર નાખી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:—

" બધા પ્રાંતોમાં ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની જવાબદારી કાયદાથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને આપવામાં આવી છે. તેથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને સમજાવવાની જરૂર છે કે

ગ્રામવિકાસના કામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મહત્ત્વનો ભાગ લેવાનું હોય તો તેને બરાબર કરવા માટે અને તેનો ચારે તરફ પ્રચાર કરવા માટે વધારે હિંમતથી પગલાં લેવાં જોઇએ."

આ તો 'જા બિલ્લી કુત્તેકુ માર' એના જેવી ભલામણ થઈ. આ સૂચના પ્રમાણે લોકલ બોર્ડોએ ગામડાંના પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઇએ. તે કામમાં આગળ પગલું તેમણે લેવું જોઇએ. આ કામ પૈસા વગર તો આગળ ચાલી ન શકે. હવે લોકલ બોર્ડોની સરેરાશ આવક આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની ગણાય છે. તેમાંથી તેમને શિક્ષણ ઉપરાંત રસ્તા સુધારવાનું, પૂલો બાંધવાનું તથા દવાખાનાં ચલાવવાનું વગેરે સ્થાનિક કામ કરવાનું હોય છે. તેમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નવું ખર્ચ શી રીતે કરે? દવાખાનાં બંધ કરી દે કે રસ્તાઓ સુધારવાનું છોડી દે? ત્યારે શું નવા કર નાખે? પ્રાંતિક સરકાર અને મધ્યસ્થ સરકારના કરોથી ચૂસાઈ ગએલી પ્રજા પાસેથી નવા કર પણ શી રીતે લે? એટલે જ્યાં સુધી ઉપરનાં ખાતાંઓનું બીજું ખર્ચ ઓછું કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વધારે રકમ ફાજલ પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ બધા સદ્‌વિચારોથી શું વળે? લશ્કરી ખાતાં જેવાં ખર્ચાળ ખાતાંઓનું ખર્ચ ઓછું કર્યા વિના આવા સુધારાઓ ભાગ્યે જ થઈ શકે.

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણના ખર્ચ માટે પણ કમીશને કંઇ જુદી વ્યવસ્થા સૂચવી નથી.

(૩) મોટાઓની કેળવણી માટે ભલામણ કરી છે અને લખ્યું છે કે "મોટાઓની કેળવણીનો પ્રચાર કરવો એ સરકારી ખાતાનું કામ નથી. બીન-સરકારી ખાતાએ તે કામ કરવું જોઇએ. સરકાર તેમાં બનતી બધી મદદ આપે."

આમાં ખરી રીતે સરકારને હાથ ધોઈ નાખવાની ભલામણ છે.

(૪) માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી દાખલ કરવાની જવાબદારી તે તે સંસ્થાઓ ઉપર રહે છે.

(૫) ગામડાંની સેવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવાનું કમીશને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે પણ હાલની ખેતીવાડીની કૉલેજોમાં મોટે ભાગે સરકારી ખાતાંઓ માટે માણસો તૈયાર થાય છે અને ખેતીને લાભ થતો નથી એવી ફરિયાદ છે ત્યાં તેને અંગે કમીશને કંઈ સુધારો સૂચવ્યો નથી. પછી બીજી કૉલેજો ગામડાં માટે માણસો તૈયાર કરશે એવી શી આશા રાખી શકાય? તેમણે જણાવ્યું છેઃ—

"ખેતીવાડીની કૉલેજોનું ખાસ મુખ્ય કામ સરકારી ખાતાંઓ માટે માણસો તૈયાર કરવાનું છે કારણ કે તે સિવાય તે ખાતાંઓ બંધ પડે."

(૬) ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવાની જરૂર બતાવ્યા ઉપરાંત કમીશને તેને માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની સરકારને ભલામણ કરી નથી અને લખ્યું છેઃ "પંજાબના ગરગામ જીલ્લાના અખતરાનાં પરિણામ સૌને જોવા માટે ખુલ્લાં છે, જેને ખેડૂતનું હિત હૈયે વસ્યું હોય તેને માટે એ પ્રોત્સાહનરૂપ નીવડશે."

(૭) ગામડાંની તન્દુરસ્તીને અંગે સુધારો કરવાના સંબંધમાં ક્વીનાઈનના પાક તરફ વધારે ધ્યાન આપવા કમીશને સરકારને સૂચના કરી છે. સુખાકારી જાળવવાના ઉપાયો લેવામાં જે ખર્ચ થાય તેને માટે લખ્યું છેઃ—

"જો લોકોમાં સંઘભાવના જાગૃત ન થઇ શકે તો ગામડાંની સુખાકારીમાં મોટું પરિવર્તન કરવાની આશા છોડી દેવી જોઇએ. ખેડૂતની પાસે મજુરીથી કામ કરાવવા માટે

પૂરતા પૈસા નથી અને એ પણ સ્પષ્ટ છે કે આવાં કામ માટે સ્થાનિક સરકાર કે પ્રાંતિક સરકાર પણ માણસો કે પૈસા પૂરા પાડી શકે નહિ. "

ખોરાકના સંબંધમાં ખેડુતના મુખ્ય ખોરાકમાં પોષક તત્ત્વો ઓછાં છે તેથી બહારથી વધારે સારો ખોરાક લાવીને મુખ્ય ખોરાક સુધારવાની જરૂર કમીશને જણાવી છે અને સાથે જણાવ્યું છે:—

" સમસ્ત દેશનું હિત ધ્યાનમાં લઇને માછલીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઇએ. . . . દેશના મોટા ભાગના લોકોના ખોરાકમાં ઉમેરા તરીકે માછલીનો ખોરાક પૂરો પાડવાનું અમને એટલું બધું આશાજનક જણાય છે કે તેને અંગે અમારી ભલામણો કરવા માટે પૂરતાં કારણો છે."

આ સૂચના કરવામાં કમીશને હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોની સ્થિતિ અને લોકલાગણીનો પૂરતો વિચાર કર્યો નથી અને નાની બાબતને મોટું રૂપ આપી દીધું છે. ગૂજરાતના કયા ખેડુતો માછલી ખાવાનું શરૂ કરશે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં પણ તે કેટલે અંશે દાખલ થઈ શકશે? હિન્દુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં પણ લોકોને ખોરાકને માટે ફાંફાં મારવાનાં?

(૮) ગૃહઉદ્યોગમાં બધા કરતાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધા તરફ કમીશનનું વધારે ધ્યાન ગયું છે. તેને માટે લખ્યું છે:—

" હિન્દુસ્થાનમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ખીલવવા માટે બેશક તક રહેલી છે. . . . મુખ્ય જરૂરિયાત એ છે કે સરકારે તેમાં કાયમી રસ લેતા થવું જોઇએ અને પ્રયોગો કરવા માટે ચોક્કસ યોજનાઓ મુજબ કાળજીથી કામ થવું જોઇએ. પ્રયોગોનાં પરિણામો જેઓ આ ધંધો કરવા માગતા હોય તેમને તાત્કાલિક મળી રહેવાં જોઇએ."

કમીશન સમક્ષ કાગળનો ઉદ્યોગ, હાથસાળ અને રેશમ વગેરે ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે સૂચનાઓ થઈ હતી પરંતુ તેમાંના કોઈ ઉદ્યોગ માટે કમીશને આટલી લાગણીપૂર્વક લખ્યું નથી. હિન્દુસ્થાનના ખેડુતોને વિલાયતના ખેડુતોના જેવા ધારીને કમીશને આ ભલામણ કરી લાગે છે. આ દેશના ખેડુતો જલદીથી સાધી શકે અને કોઈ પણ વખતે કુટુંબનાં કોઈ પણ માણસો મારફત નહિ જેવી મૂડીથી ચલાવી શકે એવા હાથકંતામણના ઉદ્યોગની તો કમીશને નોંધ સરખી પણ લીધી નથી. એ શબ્દ સરખો પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. એ શબ્દને જ કમીશને અસ્પૃશ્ય ગણ્યો હોય એવું લાગે છે. એના જેવો કોઈ ઉદ્યોગ દેશમાં હયાત જ નથી એમ સમજીને કમીશને ગૃહઉદ્યોગની વાત કરી છે. આ એક જ હકીકત કમીશનના આખા કામ માટે અણવિશ્વાસ પેદા કરવા માટે પૂરતી છે. ખરી રીતે તો ખેડુતોના ખોરાકમાં માછલી દાખલ કરવાની ભલામણ થાય અને ગૃહઉદ્યોગમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની સરકારને ભલામણ કરવામાં આવે એ બધો દૃષ્ટિબિંદુનો દોષ છે. પરદેશીઓના અને પરદેશી જેવા થઈ ગએલા હિંદીઓના દૃષ્ટિબિંદુની એ બલિહારી છે.

લાખનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે અને તેની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શોધખોળ કરવા માટે પણ કમીશને ભલામણ કરી છે. તેમ જુદાં જુદાં બીયાંમાંથી તેલ કાઢવા માટે, ફળફળાદિ અને શાકપાનના બગીચા કરવા માટે તથા ખેતીનાં ઓજારો તૈયાર કરવા માટે પણ સૂચનાઓ કરી છે પરંતુ ગૃહઉદ્યોગોનું એકંદર ભવિષ્ય કમીશનને આશાજનક લાગ્યું નથી. તેઓ લખે છે:—

" ખેડુતોમાં નવા વિચારો આવે, તેમને ધંધાનું જરૂરી શિક્ષણ મળે અને તેનો માલ વેચવામાં મદદ મળે તો પણ ખેતી ઉપરનો બોજો ઓછો કરવાના કામમાં ગામડાંના ઉદ્યોગો

નહિ જેવો જ ફાળો આપી શકશે અને વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે સાધારણ રીતે આ ઉદ્યોગો હમેશાં વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગોની સામે વધતી જતી હરિફાઈમાં ટકી શકશે નહિ. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડુતો જુદા જુદા પાક કરે અને વધારે પકવે એમાં જ તેમના પ્રશ્નોનો મુખ્ય નિકાલ રહ્યો છે. ટુંકામાં, ગામડાંમાં ઉદ્યોગો સ્થાપીને ગ્રામપ્રજાની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઘણો જ ઓછો અવકાશ છે."

હિન્દુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેડુતો ફાજલ સમયમાં કરી શકે એવા ગૃહ-ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા સિવાય છૂટકો નથી એ હવે દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. તે સિવાય ખેડુતોને જીવવું જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. સાથે પાકો માલ તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગો પણ દેશમાં વધવા જ જોઇએ. પરંતુ પરદેશોથી આવતો કરોડોનો માલ હિંદનાં બજારોમાં ખડકવાનો અભિલાષ હોય ત્યાં બીજું શું થાય? ઉંદર બિલાડીનો મેળ શી રીતે ખાય?

ખેતી ઉપરનો બોજો ઓછો કરવા કમીશનની એક સૂચના એવી છે કે જ્યાં વધારે વસ્તી હોય ત્યાંથી લોકોને ઓછી વસ્તીવાળા ભાગોમાં જવાની અનુકૂલતા કરી આપવી અને કેટલાકને બ્રિટીશ સંસ્થાનોમાં વસાવવા. પણ ઘર છોડીને બીજા પ્રદેશમાં વસવું કેટલું મુશ્કેલ છે અને ખાસ કરીને તેને અંગે કેવા ગંભીર રાજકીય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે જાણીતી વાત છે. કમીશને જણાવ્યું છે કે બ્રિટીશ મલાયામાં ૨૦ લાખ જેટલા માણસો ગોઠવાઈ શકે. દલીલની ખાતર સ્વીકારીએ કે આ વ્યવસ્થા થઈ શકે તો પણ તેથી ખેડુતોને કેટલી રાહત મળવાની? સાત કરોડ ખેડુતો ઉપર બાર કરોડ આધાર રાખનારા માણસો છે. તેમના પ્રશ્નનો નિકાલ આ સૂચનાથી કેટલે અંશે આવવાનો? ખેડુતોને વધારાનો ઉદ્યોગ આપ્યા વિના અને હિંદમાં ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા વિના બીજો આરો જ નથી. હિંદી પ્રજાના હક્ક જાળવીને બ્રિટીશ મલાયામાં હિન્દીઓને વસાવી શકાય તો એ સૂચના અમલમાં મૂકવા જેવી છે પરંતુ તેથી રોગનો ખરો ઉપાય થવાનો નથી. એ બધાં ઉપર ઉપરનાં થીંગડાં છે.

આ પ્રમાણે તપાસતાં કમીશનની ભલામણોમાં બહુ સાર જણાતો નથી. તેમના કેટલાક વિચારો સારા છે અને તેનો લાભ કોઈ પણ સુધારક લઇ શકે છે પણ મુખ્ય વસ્તુ તો ભલામણો છે. જુદી જુદી જાતના ઉત્તમ વિચારો તો પ્રજા આગળ પડેલા જ છે. હિંદને વિચાર કરનારાઓનો તોટો નથી. કમીશને રજુ કરેલા વિચારોમાં ખાસ નવીનતા પણ નથી. પ્રજાને એ વિચારોની ખબર નથી એમ નથી, પણ એ કામ કેવી રીતે કરવું એ સવાલ છે. આવાં કામ માટે સરકાર તરફથી પોતાની જ પસંદગીના માણસોનું કમીશન નીમાય અને તે વિચારો કમીશન સ્વીકારે એટલે પ્રજા તો સ્વાભાવિક રીતે આશા રાખે કે તે દિશામાં સરકાર પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ અને નાણાં વાપરે એવી ભલામણ કમીશન કરશે. તેને માટે કમીશન યોગ્ય જોગવાઈ કરશે પરંતુ કમીશનની ભલામણોમાં આવું કંઇ જણાતું નથી. આપણે આ લેખમાં તેમણે કરેલી બધી ભલામણો જોઇ નથી પરંતુ ટાંકેલા વિચારોના એકંદર વલણ ઉપરથી કમીશનના બાકીના વિચારો અને ભલામણોનો સહેજે ખ્યાલ બાંધી શકાય છે. બીજા પ્રશ્નો ઉપરના તેમના વિચારો અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવા છે પણ ભલામણોમાં એટલું જ અધુરાપણું છે એટલે ખેડુતના પ્રત્યક્ષ હિતની દૃષ્ટિએ કમીશનનું એકંદર કામ આશાજનક નથી. આપણે 'હિન્દુસ્થાન ટાઇમ્સ'ના શબ્દોમાં એટલું જ કહી શકીએ: "નિદાન સાધારણ રીતે બરાબર છે, પરંતુ રોગની ચિકિત્સા ઉપર ઉપરની છે અને કેટલીક જગ્યાએ તો સાવ અધુરી છે."

વિચાર–નોંધ

(૧) સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિ૦ સ્વતંત્રતા

છેલ્લી મદ્રાસની મહાસભા વખતે, મહાસભાની કારકીર્દિમાં પહેલી વાર ઠરાવ થયો કે હિંદી પ્રજાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવું જોઇએ. ત્યારપછી સર્વપક્ષ પરિષદ તરફથી સ્વરાજ્યનું બંધારણ ઘડી કાઢવા પં. મોતીલાલ નહેરૂના પ્રમુખપણા હેઠળ સમિતિ નીમાઇ હતી તે સમિતિએ હિંદી પ્રજાને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય જોઇએ છે એમ જણાવ્યું છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ અને સર્વપક્ષ પરિષદે આ વિચાર સ્વીકાર્યો છે. પં. જવાહીરલાલે તેના વિરોધરૂપે સ્વતંત્રતાનું હિમાયતી મંડળ સ્થાપ્યું છે. આ મંડળ સ્વતંત્રતા કેવી રીતે હસ્તગત કરવા માગે છે અને કેવું કામ કરે છે તે જોવાનું છે પરંતુ સ્વતંત્રતાના વિચારમાં ઘણું જોર રહેલું છે.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ હિંદને માટે સ્વાભાવિક આદર્શ હોઈ શકે નહિ. દરેક દેશે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ સાધવો જોઇએ અને પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઇએ. કોઈ દેશ બીજા દેશના હાથ તળે સદાને માટે રહેવા સરજાએલો નથી. સ્વતંત્રતાથી જ દરેક દેશનો સ્વાભાવિક વિકાસ થઈ શકે છે. બીજાના પડછાયામાં ઉછરવામાં કોઇ છોડ ખરાબર ખીલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિ છે છતાં આપણા મોટેરાઓ પ્રજા આગળ સ્વતંત્રતાની વાત કરતા નથી પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લક્ષમાં રાખીને કામ કરવાની શિખામણ આપે છે. આનાં બીજાં કેટલાંક કારણો છે પરંતુ એક કારણ એ જણાય છે કે તેમનો જમાનો હવે બદલાતો જાય છે. તેમના વિકાસની હદ આવી ગઈ છે. તેઓ સરકારને અરજીઓ કરીને ધીમે ધીમે સુધારાઓ મેળવવાના યુગમાંથી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લેવાના વિચાર ઉપર આવ્યા છે. વધારે આગળ પગલું તેઓ કદાચ ન લઇ શકે. તેમના વિચારોને આગળ વધારવાનું કામ જુવાનોનું છે. દરેક જમાનો વિચારોમાં એમના જેટલો ફાળો આપી શકે અને દેશને આગળ વધારી શકે તોય બસ છે. અત્યાર સુધીના આપણા રાજકીય જીવનનો વિકાસ એ રીતે થયો છે. દરેક જમાનામાં પ્રજાના આગેવાનોએ થોડો નવો વિચાર આપ્યો તે લઇને પ્રજા આગળ ગઇ. તેમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન છતાં તેમના બધા વિચારોને વળગી રહેવાનું પ્રજાએ યોગ્ય ધાર્યું નથી. દાદાભાઇએ હિંદની ગરીબાઇની સ્થિતિનું પ્રજાને ભાન કરાવ્યું અને હિંદની થતી લુંટ સ્પષ્ટ કરી તે વિચારનો પ્રજામાં પ્રચાર થયો પણ તેમના બીજા વિચારો પ્રજા સ્વીકારતી નથી. પાર્લામેન્ટમાં જઇને સુધારાઓ મેળવવાની ચળવળમાં તેઓ માનતા અને હિંદની ગરીબાઇ એ બ્રિટનના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ કાર્યોનું પરિણામ છે એમ તેઓ કહેતા. બ્રિટીશોની સારી લાગણી જાગૃત કરીને હિંદનું દુઃખ ઓછું કરી શકાશે એમ તેઓ આશા રાખતા. એ વિચારોનું આજે મહત્વ રહ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રિટનના ઉદારમતવાદીઓની મહેરબાનીથી કે મજૂર પક્ષની શુભેચ્છાથી સ્વરાજ્ય મેળવવામાં જેઓ માનતા તેમણે બીજી રીતે ઉત્તમ કામ

કરેલું હોવા છતાં તેમના વિચારો પ્રમાણે કામ કરવામાં પ્રજાને વિશ્વાસ રહ્યો નથી. બિપીનચંદ્ર પાલ જેવાએ દેશની ઉમદા સેવા કરી હોય પણ આજે પ્રજાને એમ સમજાવે કે 'સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ સ્વતંત્રતા કરતાં રાજકીય દૃષ્ટિએ ઉંચા પ્રકારનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે' તો એ વિચારોને પ્રજા કેવી રીતે સ્વીકારે? બધા પક્ષોનો મેળ કરવો હોય તો આટલું જ શકય છે એમ કહે તો સમજાય એવું છે, પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય શ્રેષ્ઠ છે એમ બહુ ઓછા સ્વીકારશે. તે જ પ્રમાણે એવો વખત આવતો જાય છે કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવાની વાત કરવી એ જુના જમાનાની વાત ગણાય. એ દિશામાં પ્રયાણ શરૂ થઈ ગયું છે. ધ્યેયને જલદીથી પહોંચવું એ જુવાન વર્ગના હાથમાં છે.

કેટલાક સ્વતંત્રતાના વિચારને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ઉતારી પાડે છે. પણ કયા સમયે શું વ્યાવહારિક છે એનો આધાર સંજોગો ઉપર છે. આજે અવ્યાવહારિક હોય તે આવતી કાલે વ્યાવહારિક થઇ જાય. મુખ્ય આધાર કામ કરનારાઓ ઉપર છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રજાની શક્તિનું માપ નીકળી શકે નહિ. કોને ખબર હતી કે બારડોલીના લોકો બહાદુરી અને દૃઢતાથી બરાબર લડશે. એટલે પ્રજા કેટલું કામ આપી શકશે એનો આધાર સંજોગો ઉપર અને પ્રજાના સેવકો ઉપર છે. જુદા જુદા આગેવાનો અંદર અંદર બાંધછોડ કરવા માટે ગમે તેમ સમાધાની કરે પરંતુ પ્રજા તૈયાર નથી, પ્રજામાં શક્તિ નથી, એમ ધારીને અમુક વિચાર અવ્યાવહારિક છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. પોતાનામાં પ્રજાને દોરવાની શક્તિ ન હોય એટલે પ્રજા તે પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર નથી એમ કેટલાક માની બેસે છે. પણ પ્રજાને પોતાનું તન મન ધન અર્પણ કરવા આગેવાનો તૈયાર હોય તો પ્રજામાં એટલી સુપ્ત શક્તિ પડેલી છે કે તેને જગાડવામાં આવે તો ગમે તે આદર્શ માટે પ્રજા તૈયાર થઇ શકે.

વળી કામ કરવાની દૃષ્ટિએ કયો વિચાર પ્રજા આગળ રજુ કરવો વ્યાવહારિક છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની આશાએ પાર્લામેન્ટ તરફ નજર રાખી પ્રજા કામ કરે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે કે પાર્લામેન્ટને કરવું હોય તે કરે, આપણે સ્વતંત્ર થવાનું છે એ વિચારથી કામ કરે એ ઇષ્ટ છે?

પ્રજા સ્વતંત્રતા માટે તૈયાર ન થાય તો સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની આશા રાખવી એ જ અવ્યાવહારિક છે. જે ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી કામ કર્યું હોય તેને પૂરેપૂરું ભાગ્યે જ પહોંચી શકાય છે. માગ્યું હોય તેનાથી હમેશાં ઓછું મળે છે. સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લક્ષ્ય હોય તો ચળવળને અંતે તે પૂરેપૂરૂં ન મળે. તેથી લક્ષ્ય ઉંચું જ હોવું જોઇએ. પ્રયત્ન કરવાની દૃષ્ટિથી પણ લક્ષ્ય ઉંચું હોવાની જરૂર છે.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિચાર કેટલે અંશે વ્યાવહારિક છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નબળી પ્રજાઓના વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર રચાએલો છે. બ્રિટનના કરોડો રૂપિયા હિંદમાં રોકાએલા છે. તેમના માણસોને અહીં ભારે નોકરીઓ મળે છે. તેમનો કરોડોનો માલ હિંદમાં ખપે છે અને તેમના લાખો મજૂરોને રોજી મળે છે. ટુંકામાં, બ્રિટનની સમૃદ્ધિનો ઘણો આધાર હિંદ ઉપર છે. આ સ્થિતિમાં તેમનું અને આપણું બન્નેનું હિત જળવાય એવું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવું એ ઉંદર બિલાડીનો મેળ કરવા

બરાબર છે. ઘોડો ઘાસ ખાશે કે ઘાસની દોસ્તી કરશે? ખરી રીતે તો હિંદનું હિત જળવાય એવું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવું અશક્ય જેવું લાગે છે. પણ ધારો કે પ્રજાની શક્તિને વશ થઇને બ્રિટીશ પ્રજા ન છૂટકે નમતું આપે તો પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે તથા તેનું પરિણામ શું આવે તે જોવું જોઇએ.

આ ચળવળનું એક પરિણામ એ આવે કે પ્રજા ખૂબ જોસથી પ્રયત્ન કરે અને આખું માંગ્યું હોય ત્યારે અડધું પણ મળે તો સંતોષ પામી જાય. કેટલાક બ્રિટીશ પ્રજાની ઉદારતાથી અંજાઇ જાય અને ચળવળ એક દાયકો લંબાય. ફરી ખૂબ મહેનત પછી પ્રજાની લાગણી જાગ્રત થાય ત્યારે વળી કંઇક મળે. આ પ્રમાણે બ્રિટીશ પ્રજાની અને તેમની સંસ્કૃતિની જડ દિવસે દિવસે વધારે બેસે અને હિંદી પ્રજા પોતાનું બધું ગુમાવીને બ્રિટનના હિતમાં રસ લેતી થાય ત્યારે કોઇ દિવસ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે. કદાચ એના જેવું કંઇક મળે. કારણ બ્રિટીશ પ્રજાનો હિંદમાં જે સ્વાર્થ છે તે સ્વાર્થ નાબુદ થઈ જાય તો સ્વતંત્રતા વિ૦ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો આગ્રહ બ્રિટીશ પ્રજા શા માટે રાખે? પોતાનું બધું હિત ગુમાવીને હિંદમાં રાજ્ય કરવાનું શા માટે ઇચ્છે? એટલે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પણ બારીઓ રહેવાની. તેમાં કદાચ નૌકા અને પરદેશો સાથેના સંબંધની ચાવીઓ પોતાના હાથમાં રાખે. દરમિયાન વેપાર ઉદ્યોગ પરનો તેમનો કાબુ મજબૂત કરવાની ચાવીઓ શોધાયા કરે. હિંદના બધા ઉદ્યોગો પરદેશીઓના હાથમાં જતા રહે ત્યારપછી કદાચ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે તો કામનું શું? આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રિટીશોનો હિંદમાં એટલો સ્વાર્થ છે કે તેઓ પોતાનું હિત જાળવ્યા વિના હિંદને વધુ સત્તા આપે એવી સ્થિતિ નથી. જ્યારે વધુ સત્તા મળશે ત્યારે તેમની જડ હિંદમાં બરાબર બેસી ગઈ હશે અથવા તો હિંદમાં એવું પરિવર્તન થયું હશે કે હિંદીઓ બ્રિટીશોની આંખે જ જુએ.

આવી સ્થિતિ આપણા રાજ્યકર્તાઓ ઇચ્છતા નથી એમ નથી. દ્વિ-શાહીના પુરસ્કર્તા લાયનલ કર્ટીસે જણાવ્યું હતું કે હિંદીઓ, કૅનેડા કે આયર્લંડના લોકોની પેઠે બ્રિટન તરફ લાગણી ધરાવતા થયા નથી તેથી તેમને વધારે હકો આપવામાં જોખમ છે. મોન્ટેગ્યુ સાહેબે કંઇક સહેરબાની બતાવી તે પણ તેમને નીચે પ્રમાણે ખાત્રી થઇ ત્યારે:—

"હિંદના શિક્ષિત લોકો સરકારનો ગમે તેટલો વાંક કાઢે તો પણ બ્રિટીશ તાજ પ્રત્યે તેમની સાચી વફાદારી છે અને તેમના પોતાના શબ્દો ઉપરથી સહેલાઇથી બતાવી શકાય કે તેઓ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિના ઉચ્ચ આશયો સમજે છે અને તેની કિંમત આંકે છે. જર્મન લોકોના 'મારે તેની તલવાર'ના સૂત્ર પ્રત્યે અને નબળાને તાબે કરવાના વિચારો પ્રત્યે તેમને ત્રાસ અને તિરસ્કાર છૂટે છે અને આપણા મિત્રદેશોની શુદ્ધ રીતિની, જર્મન લશ્કર તથા ખલાસીઓએ જે જંગલી અત્યાચારો કર્યા છે તેની સાથે તેઓ વારંવાર સરખામણી કરે છે. . . . એવી સામાન્ય માન્યતા બંધાઈ છે કે હિંદ ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકવા માટે અને તેને વધારે ઉદાર રાજ્યતંત્ર આપવા માટે હિંદે પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી છે."

આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદીઓ બ્રિટનના દુઃખે દુઃખી થવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પાર્લામેન્ટ આપે એવી આશા રાખવી ફોકટ છે. લડાઇ વખતે

તો હિંદે સારી મદદ કરી હતી છતાં મોન્ટેગ્યુ સાહેબે હિંદીઓને પુરી પરીક્ષામાં પસાર કર્યા નહિ. હવે તો ગાંધીજી જેવા પણ કહે છે કે ફરીથી લડાઈ જાગે તો તેઓ આ સરકારને મદદ ન કરે. આ સ્થિતિમાં હિંદીઓને બ્રિટનના પ્રત્યે સદ્દભાવનું કેવું પ્રમાણપત્ર મળે ?

આપણા સમાજ જીવન ઉપર જે અસર થઈ છે અને થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અત્યારે પરદેશીઓના જુના થઇ ગયેલા વિચારો અને કઢંગા રીતરિવાજો પાછળ આપણા ઘણા માણસો ઘેલા થએલા છે અને અંધ અનુકરણ કરે છે. હિન્દનું જુનું તે બધું નકામું એવું માનનારા પણ પડયા છે. જો બ્રિટન પ્રત્યે જ નજર રાખવાનો આદર્શ પ્રજા આગળ મૂકવામાં આવે તો આ જાતના વિચારો તરફ પ્રજાનું લક્ષ વધારે દોરાય. પરદેશી સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજોની અસર પ્રજા ઉપર વિશેષ પડે અને હિન્દનો વિકાસ પૂર્વની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રૂપે નહિ પરંતુ બ્રિટનના પડછાયા રૂપે થાય. આ સંજોગોમાં પરદેશી રાજ્યની મહેરબાની ઉપર જીવીને સ્વત્વ ગુમાવવાનો વિચાર કરવો એ ઇષ્ટ છે કે 'પારકી આશ સદા નિરાશ' એ ધોરણે રહીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો જ વિચાર કરવો એ બરાબર છે ?

આમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્વતંત્રતા એ જ હિન્દનો સ્વાભાવિક અને વ્યાવહારિક આદર્શ હોઇ શકે. પ્રજા આગળ બીજી કોઇ વસ્તુ મૂકવી જોઇએ નહિ. પ્રજાની શક્તિની દૃષ્ટિએ અને કામ કરવાની દૃષ્ટિએ તથા ભવિષ્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ એ જ આદર્શ સેવવા જેવો છે. તાત્કાલિક ધ્યેય તરીકે પણ પ્રજા આગળ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની વાત મુકવી હિતકારક નથી. પોતાના મનના સાંત્વનની ખાતર આગેવાનો અંદર અંદર ભલે ગમે તેમ નક્કી કરે. પુસ્તકોમાં ફાવે તેમ લખી રાખે. પ્રજાને એ વિચારોમાં સંડોવવાની જરૂર નથી. એમ કરવું એ ભવિષ્યના કામને નુકશાનકારક છે. પ્રજા તો સ્વતંત્રતાને વિચાર સેવે એ ઇષ્ટ છે.

પણ કેવળ વિચાર કરવાથી સ્વતંત્રતા મળી જતી નથી એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. પ્રશ્ન એ છે કે સ્વતંત્રતા મેળવવી શી રીતે ? તેને માટે પ્રજામાં શક્તિ જગાડવી શી રીતે ? તેને માટે કોણ ખુવાર થવા તૈયાર છે ? મુખ્ય વસ્તુ અહોરાત સ્વતંત્રતા માટે કામ કરવાની છે. એ રસ્તો જો જુવાનો ઓળખી લે તો આ ચર્ચા જ વધારા પડતી લાગશે. કયું ધ્યેય સેવવા લાયક છે એનો બહુ વિચાર કરવાનું પણ નહિ રહે. પ્રજામાં કામ કરવા માટે એની બહુ જરૂર પણ નહિ લાગે. જેમને કામ કરવું છે એમને આવી ચર્ચાની શી જરૂર ? ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે 'સ્વરાજ્ય' શબ્દને વળગી રહે તો પણ શું ? છેલ્લાં આઠ વરસમાં એ શબ્દથી કામ ન થયું ? એ કામથી પ્રજા જેટલી સ્વતંત્રતા સમજતી થઈ છે તેટલી સ્વતંત્રતાના ઠરાવોથી નથી થવાની. ખરી રીતે તો સ્વરાજ્ય શબ્દ જ વધારે પસંદ કરવા જેવો છે. તેમાં સ્વતંત્રતા આવી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લોકભાષાનો રૂઢ શબ્દ છે. કોઇ તેનો જુદો અર્થ કરે તેથી શું ? છેવટે તો પ્રજાની શક્તિમાં જ સ્વરાજ્ય રહેલું છે. પ્રજા તૈયાર થશે તો આજે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય નક્કી કરી રાખ્યું હશે તો નકામું જશે અને સ્વતંત્ર થયા સિવાય પ્રજા નહિ જંપે; અને જો પ્રજા તૈયાર નહિ હોય તો સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો હશે તો પણ નકામો જશે. એટલે મુખ્ય વસ્તુ પ્રજાની તૈયારીની છે, પ્રજાની શક્તિની છે. એ શક્તિ પેદા કરવાના

રસિકને જેમ ઉતારી પાડયો છે તેમ આર્થિક અને ધાર્મિક જીવનના આદર્શોને જુદા પાડવાનો વિચાર પણ ઉતારી પાડવા જેવો છે. જોવાનું એ છે કે તે વિચારો જીવનમાં સ્વીકારવા જેવા છે કે નહિ અથવા તો ધાર્મિક અને આર્થિક સંઘવાદ વચ્ચે વિરોધ જેવું છે કે નહિ અને તેના અમલમાં કંઇ અનિષ્ટ થાય છે કે નહિ. આપણે આનો વિચાર કરીએ.

આર્થિક સંઘવાદનો મુખ્ય વિચાર વ્યક્તિ વિ૦ સંઘની માલેકીનો છે. ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપર વ્યક્તિનો અધિકાર ન રહે એટલું જ નહિ પરંતુ પેદા થએલો માલ કઇ રીતે વાપરવો તેનો નિર્ણય સંઘની મારફતે થાય. દરેક માણસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે અને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે સમાજની વસ્તુઓ વાપરે. જે ધોરણે કેટલાક આશ્રમો ચાલે છે તેના જેવો આ વિચાર છે. સમાજમાં ઘણા આશ્રમો સ્થપાય અને એ સ્થિતિ સમાજવ્યાપક થાય એટલે સંઘવાદ ઉપર સમાજનું ધોરણ રચાયું એમ ગણાય. આ રીતે સંઘવાદના વિચારનો પાયો ધાર્મિક તેમ જ આર્થિક બન્નેમાં સરખો છે. હવે તેની એક યોજના લઇએ.

સંઘવાદી ફુરીઅરની યોજના એવી હતી કે ૨૫૦૦ માણસોના જુદા જુદા સંઘો સ્થપાય, દરેક સંઘની પાસે ૪૦૦ એકર જમીન હોય, તેમાં ખેતી અને ઉદ્યોગ થાય, તેમાથી બધા માણસો પોતાને જરૂરી અનાજ અને ચીજો પેદા કરે. કોઈ વધારે ચીજોની જરૂર પડે તો આપ-લે માટે સંઘો અંદર અંદર વ્યવસ્થા કરી લે. માણસો ઘણુંખરું એક રસોડે જમે અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ચીજો વાપરે. જેમને જમવા તથા રહેવા માટે જુદી સગવડ જોઇએ તેમને જુદી સગવડ મળી શકે. જુદી જુદી જાતના કામ માટે મહેનતાણું ઓછું વત્તું હોય. જે કામ કરવામાં તકલીફ વધારે પડે એવું હોય અને જે કામ આવશ્યક હોય તેને માટે મહેનતાણું વધારે અને જે કામ ઓછી તકલીફથી અને આનંદથી થઈ શકે એવું હોય તેને માટે મહેનતાણું ઓછું. પણ દરેકને ઓછામાં ઓછું અમુક તો મળે જ. મૂડી આખા સંઘની ગણાય. જે આવક થાય તેમાંથી $\frac{3}{12}$ ($\frac{1}{4}$) મૂડીમાં જાય, $\frac{5}{12}$ કામદારોને મળે, અને $\frac{4}{12}$ વધારે ઉપયોગી કામ કરનારાઓને મળે. વગેરે. *

આવી યોજનાઓ બીજા સંઘવાદીઓએ પણ કરેલી છે તેમાં ધાર્મિક સંઘવાદની જોડે કોઈ જાતનો વિરોધ નથી જણાતો.

સંઘવાદની આ જાતની ચર્ચા કોઇને અસ્થાને લાગે કારણ કે સરકાર સંઘવાદનો નહિ પરંતુ બોલ્શેવીઝમનો ભય બતાવે છે અને બોલ્શેવીઝમનો પ્રજાને જેટલો ભય લાગે છે તેટલો સંઘવાદનો નથી લાગતો; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં બોલ્શેવીઝમ એ રૂશિયન સામ્યવાદ× છે અને સંઘવાદ એ સામ્યવાદ કરતાં એક ડગલું આગળ છે. સામ્યવાદમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો સમાજ હસ્તક કરવાનું ધ્યેય હોય છે ત્યારે સંઘવાદમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો અને ઉપભોગનાં સાધનો બન્ને સમાજ હસ્તક કરવાનો વિચાર હોય છે એટલે

* આમાં આવકની અમુક ધોરણે વહેંચણી કરવાનું જણાવ્યું છે એટલી ફુરીઅરના સંઘવાદની ખામી છે.

× Socialism.

સંઘવાદ સ્વીકારયા જેવો હોય તો બોલ્શેવીઝમ તેમાં જ આવી જાય છે. લેનીને પણ પોતાની યોજનાનાં બે વિભાગ પાડ્યા હતા: (૧) ઉત્પત્તિનાં સાધનોમાં ખાનગી મિલ્કત ન રહે. દરેક માણસ કંઈક ઉપયોગી કામ કરે અને તેના પ્રમાણમાં તેને ઓછી વત્તી આવક થાય; (૨) શારીરિક અને માનસિક મહેનત વચ્ચે ભેદ ન રહે. અને દરેકને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ વાપરવા મળે. રૂશિયામાં આમાંથી પહેલી સ્થિતિ લાવવા માટે પ્રયત્ન થયો છે અને બીજી સ્થિતિએ પહોંચવું એ તેનું ધ્યેય છે. પહેલી સ્થિતિને આપણે બોલ્શેવીઝમને નામે ઓળખીએ છીએ ત્યારે બીજી સ્થિતિ એ સંઘવાદની છે. આ પ્રમાણે વિચારની દૃષ્ટિએ બોલ્શેવીઝમ કરતાં સંઘવાદ વધારે આગળ જાય છે. આજે દરેક રાષ્ટ્ર થોડે ઘણે અંશે તે વિચારોનો અમલ કરે છે. જાહેર બગીચાઓ, રસ્તાઓ, પાણી અને પુસ્તકાલયો વગેરે માટે પૈસા કોઈ આપે અને ઉપયોગ બધાં કરે એ એક જાતનો સંઘવાદ નહિ તો શું છે ? વારસામાં મળેલી મિલ્કત ઉપર સરકાર ભારે કર નાખે અને વધારે આવકવાળાઓ પાસેથી વધારે કર લે એ ખાનગી મિલ્કતનું નિયમન નહિ તો શું છે ? એને આગળ વધારીએ તો સંઘવાદ થઈ જાય. ત્યારે એ વિચારોના પ્રચારથી બધું ઉંધું વળી જશે અને અનિષ્ટ થશે એમ માનવાનું શું કારણ છે ?

કોઈ એમ કહી શકે કે આ વિચારોને અંગે મારામારી કરવાની જે વૃત્તિ રહેલી છે તે ઇષ્ટ નથી અને તેથી તે વિચારોનો પ્રચાર થવા દેવો જોઇએ નહિ. પણ બરટ્રેન્ડ રસલે કહ્યું છે તેમ હિંસા આવી ચળવળોનું અનિવાર્ય અંગ નથી એટલે જેમ સ્વરાજનો વિચાર હિંસાના ભયથી ન અટકાવી શકાય તેમ આ વિચારો પણ ન અટકાવી શકાય. અને જે સરકાર હિંસા ઉપર નભી રહી છે તે અહિંસાનો બોધ કેવી રીતે આપી શકે ? પ્રસંગ પડ્યે હજારોનું ખૂન રેડવા માટે સરકાર દર વરસે લશ્કરી ખાતા પાછળ કરોડોનું પાણી કરે છે. ગઈ લડાઈમાં લાખો મરાયા અને આખું સામ્રાજ્ય લડાઇઓ ઉપર સ્થપાયું છે એટલે હિંસાનો નૈતિક ભય સરકારને હોય નહિ. વળી બ્રિટીશ રાજ્યે હિંદના વેપાર ઉદ્યોગ માટે કેટલી દરકાર રાખી છે ? આપણાં સામાજિક બંધનો અને ધાર્મિક વિચારો કેટલે અંશે જાળવી રાખ્યા છે ? એને છિન્નભિન્ન કરવા માટે બ્રિટીશ રાજ્ય કરતાં કોણ વધારે જવાબદાર છે ? આ સ્થિતિમાં હિંદના વેપાર ઉદ્યોગ કે ધર્મના રક્ષક તરીકે સરકારને બોલવાનો અધિકાર હોય નહિ. કાયદો પસાર કરાવવા માટે ઉભી કરેલી એ બધી શબ્દજાળ છે. એમાં બતાવેલો ભય ખોટો છે. સરકારને નથી પડી અહિંસાની કે નથી પડી હિંદના ધર્મની કે વેપાર ઉદ્યોગની. સંઘવાદનો ભય ખરી રીતે છે સામ્રાજ્યવાદી દેશોને. બધા સામ્યવાદીઓ, બોલ્શેવીકો અને સંઘવાદીઓ સામ્રાજ્યવાદના વિરોધી હોય છે એટલે શ્રી૦ રંગા આયરે જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ‘ સરકારને એકલા સામ્રાજ્યવાદીઓ હિંદમાં જોઇએ છે.’ નવી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા થાય તો તેમાં સામ્રાજ્યો હાલના રૂપમાં રહે નહિ અને જે ધોરણે વેપાર ઉદ્યોગ ચાલે છે તે તૂટી પડે. બ્રિટનના વેપાર ઉદ્યોગને જુદું સ્વરૂપ લેવું પડે અને સામ્રાજ્યવાદનો મૃત્યુઘંટ વાગે. આથી બોલ્શેવીઝમ અને સંઘવાદનો ભય હિંદને નથી પણ સામ્રાજ્યવાદને છે. હિંદને તેથી કશું ખોવાનું નથી. લાંબી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને પારકા દુઃખે સુખી થવાની લાલસા બ્રિટન છોડી દે તો તેને પણ કંઇ ભય નથી.

વિ૦

નોંધ

આ અંક નાટક સંબંધી ખાસ અંક કરવાની ઈચ્છા હતી. પણ સાહિત્ય પરિષદની તારિખો આગળ ગઇ અને તેથી સાહિત્ય પરિષદનાં અને તેટલાં ભાષણો વાચકોને પહેલાં મળે માટે આમાં એ ભાષણો મુખ્યત્વે છાપ્યાં છે. હવે નાટક અંક ક્યારે પ્રસિદ્ધ કરીશું તેનો આધાર આવતા અંકોમાં પરિષદ અને તે પછી મહાસભા કેટલી જગા રોકે છે તેના પર છે. અને નાટકનો વિષય જો કે ઘણો જ અગત્યનો છે છતાં સાહિત્ય અને રાજકારણની આ પરિષદોની ચર્ચાને તે તે પ્રસંગે પૂરતો અવકાશ આપવો જોઇએ.

આ સાથે પ્રસ્થાનનું ત્રીજું વર્ષ પૂરૂં થાય છે. આ વર્ષમાં અન્ય લેખકોએ સહકાર આપી 'પ્રસ્થાન'નું વૈવિધ્ય વધાર્યું છે તેને માટે તેમના આભારી છીએ. આ વર્ષમાં ગ્રાહકોએ પણ સારૂં ઉત્તેજન આપ્યું છે તેની સાભાર નોંધ લઇએ છીએ અને તે પ્રમાણે આવતું વર્ષ સંખ્યા વધતી રહે તો 'પ્રસ્થાન' પગભર થઇ તેની આર્થિક ચિંતાથી અમને મુક્ત કરે.

આ વર્ષ 'પ્રસ્થાન'ના લોકચર્ચા, જ્ઞાનગોચરી સ્વૈરવિહાર, નોંધ વગેરે ચાલુ વિભાગોને સંગીન કરવાના અમારા પ્રયત્નની તેમ જ બારડોલી, પારસી ભાઇઓ સંબંધી સાહિત્ય વગેરેના ખાસ અંકોની વાચકવર્ગે કદર કરી છે તે નોંધતાં ઘણો જ સંતોષ થાય છે. વાચકવર્ગમાંથી એક બે ભાઇઓએ લોકચર્ચા આપવા કૃપા કરી છે તે પ્રમાણે આખા ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાંથી અમને હકીકત મળતી રહે તો એ વિભાગ વધારે ઉપયોગી અને માહીતીપૂર્ણ થઈ શકે. સામાજિક સ્થિતિ એક બે વિચારકોના પ્રયત્નથી નહિ પણ સમસ્ત સમાજના વિચાર અને મનનથી જ સુધરી શકે. અને એ વિભાગમાં ભાષાની શૈલી કે સુંદરતા કરતાં હકીકતની સત્યતા અને મનન કે અભ્યાસ વધારે જરૂરનાં હોવાથી ઘણા ગુજરાતી ભાઇઓ ધારે તો અમને મદદ કરી શકે એમ અમારૂં માનવું છે.

આવતા વર્ષમાં પ્રેમાનંદનો હાસ્યરસ, સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ વગેરે અધૂરી રહેલ લેખમાલા પુરી કરવાની તથા ' શાકુન્તલ ' ' રાઘનો પર્વત ' વગેરેનો અભ્યાસ વાચકો સમક્ષ રજુ કરવાની અમારી ઉમેદ છે. બોલશેવિઝમ અને જગતનાં બીજાં રાષ્ટ્રોનાં રાજતંત્રોની ચર્ચા, ઇતિહાસના વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો કે ઇતિહાસના રહસ્યપૂર્ણ બનાવોની ચર્ચા, તેમ જ નવીન જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડતાં પુસ્તકોનું રહસ્ય પણ ગુજરાતના વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવાની ઉમેદ છે. પણ આ સર્વ ઉમેદ છે અને ઉમેદ અને કાર્યની વચ્ચે થોડો તફાવત રહી જાય છે એ યાદ આપીને અમે અમારા વાચકવર્ગને ખાત્રી આપવા માગીએ છીએ કે જો તેમનો સહકાર અને ઉત્તેજન ઉત્તરોત્તર વધતાં જશે તો યથાકાલ આ સર્વ કરી શકીશું. અને એ શુભેચ્છા સાથે અમારા વાચકોની સંગતિના હર્ષ સાથે આ અસીમ કાલનું એક પગથિયું ચઢીએ છીએ.

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।
कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥ अथर्ववेद.

કાલમાં મન, કાલમાં પ્રાણ, કાલમાં નામ મૂકાયેલું છે. કાલ આવતાં આ સર્વ પ્રજાઓ આનંદ પામે છે. वैदिकपाठावली पृ. १६६, ३१८.